Aspects of Jainology:

PT. BECHARDAS DOSHI

Editors
PROF. M. A. DHAKY
PROF. SAGARMAL JAIN

P. V. RESEARCH INSTITUTE VARARASI-5 Published by
P. V. Research Institute
I. T. I. Road, B.H.U.
Varanasi-5

Phone : 66762

Ist Edition 1987

Price . Rs. 100.00

Printed by Ratna Printing Works, Kamachha Varanasi

जैन विद्या के आयाम :

पं० बेचरदास दोशी स्मृति ग्रन्थ

सम्पादक प्रो० मधुसूदन ढाकी प्रो० सागरमल जैन

पार्श्वनाथ विद्याश्रम शोध संस्थान बाराणसी-५ प्रकाशक : पार्थनाथ विद्याश्रम शोच संस्थान आई॰ टी॰ आई॰ रोड, बी. एच. यू. वाराणसी—५ फोन—६६७६२

संस्करण : प्रथम १९८७ . मृत्य : ७४७.००

मुद्रक : रत्ना प्रिटिंग वक्सं कमण्डा, वाराणसी

प्रकाशकीय

बीसवीं सदी के जैनविद्या के मूर्चन्य मनीषियों में पण्डित वेचरदास जी दोशी का नाम अग्रयण्य है। वर्तमान मुग के जैनविद्या एवं प्राकृत विद्वानों की 'शृंखला में पण्डित वेचरदास जी अपना विशिष्ट स्थान रखते हैं। उनकी यह विषिष्ठता भाग्न देवताम्बर जैन-परम्पा के आगमों के तलस्पर्धी झान के कारण नहीं बल्कि सरय को निर्भोकतापूर्वक व्यक्त करने के साहस के कारण थी। सामान्यतया बिट्ट इंग अपने साम्प्रदायिक पूर्वाग्रहों के कारण सत्य-प्रतिपादन से कतराता है। किन्तु प० वेचरदास जो का स्वसाय था कि समाज के विरोध की चित्रता किये विना वे निर्भोक व बेलाग होकर सत्यक्तम करते थे। उनके द्वारा लिखित ग्रन्थ 'जेनागमों मां विकार धवाधी धयेली हानिओं उनकी निर्भोकता का पृष्ठ प्रमाण है। विद्वान होना एक अलग बात है किन्तु विद्वाता और निर्भोकता का ऐसा संयोग दुलंग होता है। पारवंनाथ विद्याल्य मां संस्थान द्वारा प्रकाशित जैन साहित्य के बृदद दितहास का प्रथम आगा भी उनकी साम्प्रदायिक पूर्वाग्रहों से उन्मुक सत्यान्वेषणशीलता। एवं निर्मीकता का स्थष्ट प्रमाण है।

पण्डित बेचरदास जी प्रारम्भ से ही पार्श्वनाथ विद्याश्रम शोध संस्थान के मार्गदर्शक रहे हैं और इसके विकास के प्रत्येक चरण में उनका भी अमृत्य सहयोग रहा है। अतः उनके जीवन-काल में ही विद्याश्रम ने उनके अभिनन्दन का निक्षय कर उनके सम्मान मे अभिनन्दन ग्रन्थ के प्रकाशन की योजना बनायी थी इसकी सूचना विद्यानों को श्रीवर कर दी गई थी और विद्यानों के अनेक लेख भी हमें प्राप्त हो गये थे। दुर्भाग्य से उनके जीवन-काल में इसका मुद्रण नहीं हो सका और अभिनन्दन मन्य स्मति ग्रन्थ मे परिणत हो गया।

संस्थान द्वारा विगत कई वर्षों से जैनविद्या से सम्बन्धित एक स्तरीय शोध-पित्रका के नियमित प्रकाशन को योजनाविचाराधान थी वर्षोंकि श्रमण के अधिकांश पाठकों का स्क्षान स्तरीय निवन्धों के प्रति न होने से उसके माध्यम से यह पूर्ति नहीं हो पाती थी। इस योजना को मूर्तरूप देने हेतु हमने Aspects of Jainology Series के अन्तर्गत स्तरीय निवन्धों को प्रकाशित करने का निव्यय । इस ग्रन्थमान का प्रथम पुण्य हमने संस्थान के संस्थापक स्वर्गीय लाला हरजस राय जैन की पुष्य स्मृति में अपित किया। उसी प्रश्नका में हम इसके द्वितीय पुष्य को अद्धेय स्वर्गीय पण्डित बेचरदास जी दोधी को समर्पित कर रहे है।

इस स्पृति ग्रन्थ हेतु हुमें पर्याग्त संस्था में बिहानों ने स्तरीय निबन्ध मेजे। निबन्ध मुख्यतः गुजराती, हिन्दी जोर अंग्रेजी भाषा मे प्राप्त हुए। बाराणसी मे गुजराती-भाषा के निबन्धों के मुहण की सुविधा न होने से उन्हें पिछत दळसुख भाई माल्यणिया के निर्देशन में अहमदाबाद में ही मृदित करवाने का निर्णय लेना पड़ा। फलतः अंग्रेजी, हिन्दी और गुजराती खण्डों की पृष्ठ संस्था भी पृषक्-पृषक् ही रखनी पड़ी।

प्रस्तुत ग्रन्थ के सम्पादन का दायित्व-निर्वाह भारतीय कला एवं जैन विद्या के लम्बप्रतिष्ठ विद्वान् प्री० मधुसुदन ढाकी और संस्थान के निदेशक डा० सागरमल जैन ने किया। प्रो॰ हाकी ने इसके गुजराती एवं अंग्रेजी विभाग का सम्पादन अत्यन्त सतर्कता एवं श्रम प्रवंक किया है अतः हम उनके एवं संस्थान के निदेशक डा॰ सागरमल जैन के आभारी हैं।

इस प्रत्य के प्रकाशन में कुछ मित्रों से भी आर्थिक सहयोग प्राप्त हुआ जिसके लिए हम उनके भी आमारी हैं। इसके हिन्दी और अंग्रेजी खण्डों का मुहण रत्ना प्रिटिय प्रेस, वाराणसी द्वारा सम्पन्न हुआ अतः हम इस मुहणालय के व्यवस्थापकों के प्रति भी आभार प्रकट करते हैं। इसके एक्स संशोधन आर्थित कार्य डांठ कल्पप्रताप सिंह, डांठ रविश्वखुर मिश्र, डांठ अशोक सिंह, श्री जीतेन्द्रशाह एवं श्री महेश कुमार जी ने सम्पन्न किये अतः वे भी धन्यवाद के पात्र है। इसी प्रकार गुजराती विभाग का मुहण रामानन्त्र प्रेस, गुजर प्रत्य रत्न कार्यालय ने किया तथा मुहण की ध्यवस्था एवं प्रस्तसंशोधन का दायित्व निर्वाह औठ हरिवल्लम चुन्नीलाल स्थाणी एवं डांठ रमणीक साई मठ ने किया तथा हम उनके प्रति आभारी है।

भूपेन्द्र**नाथ जैन** सचिव पाइवेनाथ विद्याश्रम कोध संस्थान, वाराणसी प्रो० सागरम**क जैन** _{निदेशक}

PREFATORY

About eight years ago, a single large volume jointly felicitating Pt. Bechardas Doshi and Pt. Dalsukh Malvania was conceived by the Pärávanātha Jaina Vidyāśrama. The wellknown scholars and experts on the disciplines in which the two famous savants had been for decades working were invited to contribute. In light of the repute and the esteem in which both were held, many articles, most of which are of fairly high quality and of good standard were received in Guiarati English, and in Hindi. However, and much to our regret, as the planning and even the printing in part had progressed, Pt. Bechardas Doshi passed away. That unfortunate eventuality compelled us to replan the volume which was split into two, the first commemorating the late Pt. Bechardas Doshi, the second designed as congratulatory to Pt. Dalsukh Malvania. Since the articles received numbered over 110, a division into two separate volumes could be effected without prejudice to the needed bulk for each volume. The present volume is dedicated to the sacred memory of Pt. Doshi and contains articles in the aforenoted three languages, the Guiarati section also containing articles paying homage to the memory of. and the critical appreciation of the writings of Pt. Doshi.

Late Pt. Bechardas Doshi was among the foremost scholars of the Prākṛtas and Sariskṛta as well as their grammar and no less of the Ardhamāgadhi canon of the Northern Nirgrantha tradition. He also had studied Buddhist doctrines and literature. He very largely wrote in his native tongue, Gujarā ii, and hence his contributions are rather less known in territories outside Gujarat and Rajastham An almost complete anthology of Pt. Doshi's writings has been prepared by Salonj Jani and is included here in the Gujarāti section. His writings covered his first passion. Prākṛta and Sariskṛta grammar, but also included learned editing of the important āgamas like the Vyākhyā prajāpatī.

Pt. Doshi was born in A. D. 1889 in the Visā Śrimālī Jaina family in Vajā (ancient Valsūhi). He breathed his last on the 11th of October 1982 in Ahmedabad (medieval Āṣāpalli and Kaṃāvati). The life he lived for over nine decades was as much eventful as was full of privations and trying times.

As a child he had seen nothing but poverty and mivery. Father Jivaraj had become invalid through an accident and he soon died due to the shock of the death of his younger brother Harakhchand. Mother Otambai sold her meagre jewellary for performing her husband's post mortem social rites. The mother and the son next laboured hard as field workers for their maintenance. As a

grown up boy. Bechardas's educational career began at first at Sanosarā and continued next at the Jaina Pathasala at Mandal. Bechardas had a desire to study Sanskrit at Kāśi; but the mother could not bear this separation and had feared that he might possibly join the order of the monks there. Under very trying conditions he next started studying Jaina works at Palitana under the guidance of Muni Siddhicandra-vijaya and next the preliminary Sanskrit at Mehsana. Ultimately he managed to reach Varanasi, the Seat of Samskrta learning. There he eventually studied works on grammer, logic, literature and the Sanmatiprakarana of Siddhasena Divakara, a notable work on Jaina epistemology. He also studied Prakrta and its different forms such as the Ardhamagadhi, the Sauraseni, the Paisaci and the Apabhramsa. On returing to Gujarat, by his learned essays read at the academic conferences and by his published notes, he impressed such stalwarts as Anandshankar Bapubhai Dhruv and Sir Manubhai Mehta, the Divan of Baroda State. He was offered a position which once C.D. Dalal occupied at the Oriental Institute, however, being a notionalist, he decided to join Guiarat-Vidyapith, the institution that was founded by Mahatama Gandhi.

After this he revisited Benares, this time to study the Nyaya-darsana in depth and also the other ancient Indian philosophical systems such as the Sankhya. the Vaisesika and the Vedanta. Alongside these studies, he collaborated with the great Prakritist Pt. Hargovindas Sheth in editing the Yasovijayaji Jaina Granthamala. Alongwith Pt. Sheth and Dr Satish Chandra Vidvabhusan Pt Bechardas next went to Sri Lanka to study Pali and the Buddhist Tripitaka This further expanded his horizons of perception and of doctrinal and philosophical learning. Pt. Sheth and Pt. Doshi then returned to Benares and resumed editing the Yasovijavaji Granthamālā. After further mastering the Prākṛtas there, he next seriously took up the study of the Jaina agamas and began translating these into Guiarăti in the Puniabhai Granthamala in Ahmedabad. This activity met with stiff oposition by the orthodox Jaina clergy and their stubborn sectarian layfollowers. His bold article in Gujarati entitled "A Propos of the harm done due to the deformation of the Jaina Canon" generated an unprecedented unheaval in Śvetāmbara Jaina Church. Ignoring all resistence he recklessly wrote a next article titled "Angry eyes of the Ecclesiastical world" As a result, he was excommunicated from the Jaina Church! He consequently lost his position at the Mahavir Jain Vidyalay, Bombay. His next article the . The swimming in Darkness by the Jaina world" further jeopardized his career. His rebellion cost him enormously. At this juncture Mahatma Gandhi supported his side by saying that one must not forsake truth if he is so convinced about his stand. Then on, Pt. Doshi joined bands with Pt. Sukhlal Sanghvi in the memorable editing of the Sanmatiprakarana of Siddhasena with the monumental commentary of Abhavadeva Suri at the Gujarat Vidyapith. From 1922 onwards, this was to continue for several vears.

During the famous Dāṇḍi-kuch movement, Mahatma Gandhi was locked behind the bars. Despite Mahatma's forbidding, Pt Doshi assumed the editorship of the Navajivana, the periodical whose editor was Mahatma Gandhi. As an inevitable consequence, he was arrested by the British Government. After his release he was served with an order prohibiting him to enter the British territory, He, therefore, had to shift his headquarters to Rajasthan; taught there Prākŗta and the āgamas to some young Sthānakvāsī friars and other lay students, and during those years wrote his famous text book, the Prākṛta mārgopad.āikā and a book on the grammar of the Apabhramās language.

In 1936 the bar on his entry was lifted and he returned to Ahmedabad He now prepared a case enjoining the University of Bombay to introduce the courses in the Ardhamagadhi and this too on parity with Sańskṛta and Pali. This was eventually accepted In the meantime he consented to be the editor of the Jainabāsana, a half-monthly magazine in Gujarāti which openly discussed Jaina theological and dogmatic questions. Then on he spent several years in writing his innumerable useful articles on several topics, did editorial prefaces and so forth, and taught many young Jaina friars and nuns, some of whom like Mahattarā Mṛgāvati Śri ji became the renowned holy person of the Church. Pt Doshi's reputation as a first rate scholar and teacher of the Prākṛtas was later much too well known. However, he was also a great Sanskrititt and as such he was honoured with the national award for Sanskrit by Government of India.

By disposition he was sober and soft-spoken inspite of his being a fearless revolutionary. His enormous toleration to sufferings, the abilities to survive in adversities, and cool-headeness despite angry oppositions he met with, and the matching spirit of an undaunted fighter endowed him with a long span of life of over 92 years. We feel very subdued before the character, stature, and learning of this great man about whom his countrymen know very little because he wrote largely in his native tongue and at occasions in Hindi. We, with all humility, dedicate that small volume to his sacred memory and while doing so take an opportunity profusely to thank the contributors who readily sent their articles by way of homage to Pt. Doshi

In the preparation of this volume, the coordination of the sections in three different languages proved a difficult task Since a style-sheet was not earlier circulated (ast tought to have been), each author followed his own conventions which considerably added to the difficulties at editing. Had it not been for the generous assistance of Dr Ramanik Shah for overseeing the printing of the Gujarati section, it could not have been what it is Dr. Arun Singh and Shri Mahesh Kumar helped us reading through the proofs of the Hindi and English sections. We feel beholden to them as also to the staff of the Pārivanātha Jaina Vidyākarma. Sri V K. Venkata Varadhan of the American Institute of Indian

Studies, Varanasi, in his free time typed out the edited versions in English; and, likewise, the Gujarāti papers, at least several of them, were rendered in neat calligraphy by Smt. Geetanjali Dhaky for the press. We wish to thank both of them for their careful work. The Ratna Press, Varanasi, printed the English and the Hindi sections and the Chandrika Press and the Bhugvat Press, the Gujarati section. We feel grateful to them for the care they took at all stages. The flaws, which almost always appear in most Indian publications and are in evidence in this volume also, must go to our account. Also the sequential arrangement of papers sometime was upset for accommodating papers which lately had arrived.

The publication had been long overdue. However, occasionally for want of free time on our as will as the assisting staff's part, at times the printing presses had other important commitments in hand,—the work was delayed for months and months. Even while explaining this tradiness, we are aware that it has been inordinate and unforgivable, and we cannot escape the responsibility and consequent blame.

Editors.

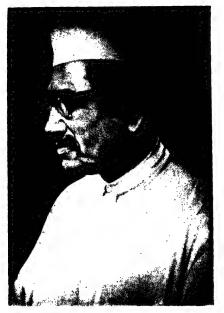
विषय-सूची

BIOGRAPHY

₹.	उपाध्याय अमरमुनि	ः पुण्यात्मानां स्वर्गीय-पण्डित बेचरदास महोदयानां पुण्य- स्मरणम्	۶
	आ० विजयेन्द्रदिश्न सूरि	स्तरणच् : ज्ञानज्योति पण्डितजी	ş
۲.	मुनि शीलचन्द्रविजय		
₹,	भुग्न सालवन्द्रावजय	: सास्त्रिक सुजन पण्डित	R
γ,	महत्तरा श्रीमृगावती		
	श्रीजी	ः श्रुतदेवताना परमोपासक	4
٩.	मधुसूदन ढांकी	ः पण्डितप्रवर् बेचरदासजी	Ę
	कानजीभाई पटेल	: पण्डितप्रवरने वन्दना	9
9 .	सलोनी जोषी	ः पं० बेचरदासजी विरचित, संपादित तथा अनुवादित	
		ग्रन्थो अने लेखोनी सूचि	१३
		GUJARATI SECTION	
٤.	दलमुखभाई मालवणिया	: 'भगवतोस्त्र' अने अन्य भागमोनुं सम्पादन	२३
	रमणीक शाह	: भगवान महावीरनी धर्मकथाओं अने भगवान महावीरना	
		दश उपासको	28
₹0.	कानजीमाई पटेल	ः जिनागमकथासंग्रह	२७
११.	जयदेवभाई शुक्ल	: सिद्धहेमशब्दानुशासन अने मलयगिरिशब्दानुशासन	35
	के० आर० चन्द्र	: प्राकृत व्याकरणो	88
	हरिवल्लभ भायाणी	: 'देशीनाममाला'नो अनुदाद तथा अध्ययन	80
	जयन्त कोठारी	: 'गुजराती भाषानी उत्कांति'नो दस्तावेजी आलेख	40
84.	नगीन जी॰ शाह	: 'जैनदर्शन' अनुवाद ग्रन्थनो परिचय	48
	कुमारपाल देसाई	: महावीर-वाणी	५६
	नगीन जी० शाह	: भारतीय दर्शनोमां मोक्षविचार	46
	डॉ॰ नारायण म॰		
•	कंसारा	: जीवस्वरूप-परामनोवैज्ञानिक दृष्टिबिन्द्	(ax
१९.	कानजीभाई पटेल	ः रस-मीमांसामां अनुयोगद्वारसूत्रकारनुं प्रदान	८२
	रमेश बेटाई	: मेटेफर उपचार अने ध्वनि	٩ २
	दलसुख मालवणिया	: जैन अंग आगममां पूजा शब्दनो अर्थ	१०५
	रमणीक म० शाह	: आगमगच्छीय आं जिनप्रमसूरिकृत सर्व-चैत्य-परिपाटी	•- (
		स्वाध्याय	208
२३.	स्व॰ अगरचन्द नाहटा	: ज्ञानचन्द्रकृत संस्कृतभाषा-निबद्ध ''श्रीरैवततीर्थं स्तोत्र''	,00
• • •	अने मधुसूदन ढांकी	The state of the s	११३
	4		

₹	४. पं० बाबुभाई सवचन्द शा	ः श्री रैबतगिरितीयं स्तोत्रम् (नागरी) हः श्री विजयचन्द्रसूरिविरचित "श्री रैवताचल	११५
		चैत्यपरिषाटी स्तवम''	११७
२	१. स्व० अगरचन्द नाहटा	श्री रैवताचलचेत्यपरिपाटीस्तवनम् (नागरी) : जयतिलकसूरि विरचित "श्री गिरनार चैत्य प्रवाही"	१२०
	मधुसूदन ढांकी	_	१२३
	. विधात्री वोरा	: गिरनार चेत्तप्रवाडि	१२८
70	• मधुसूदन ढांकी,	ः श्री गिरनार ~~चेत~~ परिवाडी	
٠.	विधात्रो वोरा विधात्रो वोरा		१३३
		: गिरनार चैत्य प्रवाडि विनति	188
	विषात्री वोरा	ः अज्ञातकर्तृक "नेमिनाच भास"	१४६
	. कनुभाई वर्० शेठ	: कवि केशवकृत नेमिनाच फाग	१५०
	· विषात्री वोरा	ः अज्ञात कर्तृक "श्री गिरनार चैत्य परिपाटी रास"	१६७
₹ ₹	. स्व० अगरचन्द नाहटा	: रंगसारकृत ''गिरनार चैत्यपरिपाटी''	
	पं० बाबुभाई सबचन्द शा		१७१
	. मबुसूदन ढांकी	ः कर्णीसहकृत गिरनारस्य "सरतरवसहो"—गीत	१७५
	लक्ष्मणमाई भोजक	ः जूनागढनी अम्बिकादेवीनी घातुप्रतिमानो लेख	१७९
	लक्ष्मणबाई भोजक	: उज्ज्यन्तर्गिरनो एक खण्डित अप्रकाशित प्रशस्तिलेख	960
₹.	मधुसूदन ढांकी,	: उज्ज्यन्तगिरिना केटलाक अप्रकट उत्कीणं लेखो	
	लक्ष्मण भोजक		१८३
₹७.	मघुसूदन ढांकी, लक्ष्मण भोजक	: उज्ज्यन्तिगिरिना पूर्वं प्रकाशित अभिलेखो विषे	१९२
₹८.	मधुसूदन ढांकी	: उज्ज्यन्तगिरिनी खरतर-वसही	
	मधुसूदन ढांकी	: गिरनारस्य ''कुमारविहार''नी समस्या	282
	मुनि शोलचन्द्र विजय	: "पालिसाणा—कल्पसूत्र"नी जैन चित्रवस्या पर विशेष प्रक	२२३ ।श२२७
		HINDI SECTION	
₹.	के० आर० चन्द्र	: आचारांग के प्रथम श्रुतस्कन्ध में स्वीकृत कुछ पाठों की	
_		समीक्षा	٤
₹.	सागरमल जैन मधुसूदन ढांकी	ः रामपुत्त या रामगुत्तः सूत्रकृताङ्ग के सन्दर्ग में	۵
₹.	कानजी भाई पटेल	: जैन दार्शनिक साहित्य में ज्ञान और प्रमाण के समन्वय	٠
		का प्रश्त	99
٧.	मिखारी राम यादव	: जैन सप्तमञ्जी : आधृनिक तकंशास्त्र के सन्दर्भ में	१५ २०
٩.	भागचन्द जैन भास्कर	ः जैन एवं बोद्ध तत्त्वमीमांसा : एक तुलनात्मक अध्ययन	₹0 ३ 0
€.	मधुसूदन ढांकी	ः श्वेताम्बर जैन साहित्य की कछ अनुपलक्ष रचनार्ये	6.5

७. दलसुख मालवणिया	: क्या बोटिक दिगम्बर हैं ?	46
८. झिनक् यादव	: पूर्व मध्यकालीन भारतीय न्याय एवं दण्ड व्यवस्था	७४
९. लक्ष्मीचन्द्र जैन	: आचार्य नेमिचन्द्र सिद्धान्तचक्रवर्ती की खगोलविद्या	
	एवं गणितसंबन्धी मान्यताएँ : आधुनिक सन्दर्भ में	८२
१०. लल्लनजी गोपाल	: देवलधर्मसूत्र में ऐस्वयों का विवरण	96
११. अरुण प्रताप सिंह	: जैन संघ में भिक्षुणियों को शील-सुरक्षा का प्रवन	१०५
१२. शिव प्रसाद	: प्रबन्धचिन्तामणि का एक अचित प्रबन्ध	888
१३. रविशंकर मिश्र	: अञ्चलगच्छीय आचार्य मेस्तुङ्ग एवं उतका	
	जैनमेघदूत काव्य	११३
१४. मारुतिनन्दन तिवारी	: ब्रह्मशान्ति यक्ष	१२६
१५. सागरमल जैन	: जैनागम साहित्य में स्तूप	१३२
	ENGLISH SECTION	
1. Gopani, A. S.	: Jaina Religion-Its Plea, Practice and	
	Prospects	1
Sogani, K. C.	: Ethical Philosophy of Kundakunda	6
3. Khadabadi, B. K.	Some Problems of Translating Early	
	Jaina Taxts	12
4. Bhayani, H. C.	: Gāthā Muktāvali : A Newly Discovered	
	Recension of Hāla's Sapta-Sataka	16
Kansara, N. M.	: Buddhisāgarasūri's Lingānuśāsana	
	with Auto-Commentary	38
6. Nandi, T. S.	: The Săradîpikă and the Sărabodhini	48
7. Shukla, J. M.	: Jayarāsi's Criticism of Verbal Testimony	57
8. Kulkarni, V. M.	: Abhinavagupta's Ideas in Locana on the	
	Nature of Beauty of Kavya	70
9. Bhayani, H. C.	: Pali, Dhanyā and Cārukesī	80
10. Singh, A. K.	: The Fresh Reading and Interpretation of Pañcāsara Pārśvanātha Temple	
	Inscription	86
11. Giri, Kamal	: Jaina Sculptures in Bharata Kala Bhavan	89
12. Dhaky, M. A.	The Vimala Period Sculptures in Vimala-	
•	Vasahī	96
13. Hajarnis, R. G.	: Gambhirpur Rock Paintings	101
14. Jain, N. L.	: Units of Length in Jaina Canous	104

जैनविद्या मर्मझ स्व • पं • श्री वेचरदास जी दोशी

जन्म : १८८६ ई० स्वर्गवास : ११-१०-६२ ई०

पं॰ श्री वेचर दास जी दोशी

पुण्यात्मनां स्वर्गीय-पण्डित-वेचरदास-महोदयानां पुण्य~~-स्मर~~णम्

चपाध्याय अमरसुनि

श्रीमद्-वेषरदासाख्यः, पण्डितो लोकविश्रुतः। वदान्यो विदुषां मान्यो, विबुद्धो द्युत-कल्मषः॥ १ प्राकृतादिष भाषास. गतिस्तस्य निर्गेखा । आगमेषु त पाण्डित्यं, यशस्वं परितो गतम् ॥ २ प्राचीनागम-शास्त्राणां, कृतं सम्पादनं परम् । विद्वन्तित्रज्ञकः ॥ ३ भगवत्यन्वादस्तः क्रान्तिशील विचारे तु, तस्य स्थानिरनुत्तमा सत्य-प्रकटने रूव्धा, नैक्या घोर-यातना ॥ ४ प्रतिभे तारशी कुत्र, कदा संप्राप्यतेऽपरा किं इतंद्रष्टकालेन, सा हता क्षणमात्रतः ॥ ५ क्षोकाकुरुं कुदुस्बं स्वं, प्रविद्याय दिव° गतः । केवल न कुटुम्बस्य, राष्ट्रस्याऽपि गुरु-क्षतिः ॥ ६ अद्भुतो ज्ञानदीपोऽय, गतो निर्वाण भूमिकाम् । किन्त्वचाऽपि प्रभासन्ते, प्रभास्तस्य तमोऽपहाः ॥ ७ सर्वे. शोकपर्याकुलेक्षणाः पत्र-पौत्रावयः समरन्ति तं विहायाऽसमानः कथं कत्र गतः पितः ॥ ८ ससते सप्रिया भाषां जुवालीति विश्रता । शोकार्ताः खळु सिञ्चन्ति, गरुदःशुज्ञछैर भुवम् ॥ ९ पुण्यात्मन त्व' सदानन्द ! स्वर्गलोकेऽपि सौख्यभाक । अतस्वदर्थं कः शोकः काऽपरा च व्यथा-कथा ॥ १०

स्वर्गस्थाय निवेदनम---

तत्र स्थितोऽपि नेजेषु, जनेषु करुणां कुरु । तथा स्वजीवन-यात्रायां, सन्तु सर्वे मुखान्विताः ॥ ११

પુણ્યાત્મા સ્વર્ગી'ય મંડિત ધ્યચરદાસજનું પુણ્યસ્મરણ ઉપાધ્યાય અમલ્મનિ

શ્રીયુત ભેચરદાસજી એક મહાન, લાેકવિશ્રુત, ઉદાર, વિદ્વભગતમાં સન્માન્ય તેમજ નિર્મળ જીવનના પ્રસુદ પંડિત હતા. (૧)

પ્રાકૃત સંસ્કૃત વગેરે ભાષાઓમાં તેમની અભાધિત ગતિ હતી. પ્રામીન આગમ સાહિત્યમાંની તેમની વિદ્વતા સર્વ પ્રકારે મશસ્ત્રી ખનેલી છે. (૨)

પ્રાચીન આગમસાઓનું તેમણે ઉત્કૃષ્ટ સંપાદન કર્યું છે. ભગવતીસત્રના તેમના અનુવાદ તા વિદાનાનાં હૃદયને મંત્રસુગ્ધ કરે તેવા છે. (૩)

ક્રાન્તિકારી વિચારા ધરાવવા સંભ'ષે તો તેમની અદ્વિતીય ખ્યાતિ હતી. અને તેથી સત્યની ખુલ્સેખુલ્લી રજૂઆત માટે તો તેમને લાેર યાતનાઓ પણ વેઠવી પડેલી. (૪)

આવા પ્રકારની વિલક્ષણા બીજી પ્રતિભા અન્યત્ર કપારે અને કર્યા પ્રાપ્ત થાય તેમ છે દે પરંતુ કૂર કાળને આ શું સુઝપું કે તે પ્રતિભા ક્ષણા માત્રમાં અમારી પાસેથી ઝૂંટની લીધી દે (પ)

પોતાના કુડુઅમને શાક્ષ્યી વ્યાકુળ ખનાવીતે, છોડીને તેઓ એક્રાએક સ્વર્ગવાસી થઈ ગયા. આ માત્ર તેમના પરિવારની જ નહિ પરંતુ સામગ્ર રાષ્ટ્રની પણ મહાન ખાટ છે. (ક)

તે અદ્ભુત હ્યાનદીપ ભલે નિર્વાદ્યુદશાને પ્રાપ્ત થયા અર્થાત્ પરતી પર બ્રુઝાઈ ગયા પરંતુ અ'ધકારના નાશ કરવાવાળાં તેનાં તજિકરહ્યું તા અત્યારે પહ્યુ અહીં-પૃથ્વી પર-પ્રકાશમાન છે. (૭)

શાક્ષ્ટા વ્યાકુળ ચક્રુલાળા પુત્ર, પૌત્રાદિ સર્વે તેમનું સ્મરસ્ય કરી રહ્યા છે કે " હે પિતા, અમને બધાંને (અસહાય) છે.દીને, આપ કયાં અને કેવી રીતે ચાલ્યા ગયા કર્યા (૮)

ખન્ને સુપુત્રીએ (લિલિતા અને લાવજ્યવતી) તથા પ્રિય પત્ની અજવાળાળકેન— વગેરે ખધાં દુ:ખથી વિદ્વળ છે. અને (સુમાંથી) વહેતી અગુધારાથી ધરતીને ભીંજવી રહ્યાં છે. (૯)

સદા આનંદમાં રહેવાવાળા હે પુષ્યાત્મા, આપ તા સ્ત્રગ⁹લોકમાં પણ જ્યાં હશા ત્યાં આનંદમાં જ હશા. તેથી આપને માટે શાક કેવો કે અન્ય વેદનાની વાત પહ્યુ શી. ^ક (૧૦)

સ્વર્ગસ્થ ૫ ડિતજીને વિનંતી-

સ્વર્ગમાં રહ્યા રહ્યા પછ્યું હે પંડિતજી, આપતા કુટુંગ્ય-પરિવારનાં બધાં સબ્યે৷ પર દયાભાવ રાખજો કે જેથી યોતાની જીવનમાત્રામાં એ બધાં સખ-શાન્તિ પ્રાપ્ત કરતાં રહે. (૧૧)

ક્ષાનજયાતિ પંડિતછ આ. વિજયેન્દ્રદિન્નસરિ

પંક્તિજી પોતાના જીવનમાં અનેક મન્થોતું પ્રકાશન પાતે જ અર્થની સંકલતા કરીતે, કર્મ-મન્યના મહત ત્રિયો લિપર પણ લાણી જ લિપ્તિપારી રચનાઓ કરીતે, ત્રાનરપી દીપક પ્રગટાવીને સમાજના માટે પ્રકાશનકૃષી ઝામમાંના જીવનમાં ભ્યોતિ ભગવી લિપ્તા રહી ગયા અને લેપકારની દિલ્યો ભગીરય કાર્ય કરી ગયા. અનેક સાધુ-સાપ્વીજીઓને પહ્યુ તેએ એ અધ્યયન કરાવ્યું અને પંચમહા-ત્રેતામાં દઢ સંપત્રી ખનાવ્યાં. પોત પણ જિનશાસનમાં અગાધ થકા રાખી, પોતાના પરિવારમાં મુંદર જાગૃતિ લાવીને બધા જ પરિવાર પર સારી એવાં બહાના ત્રાનરપી બ્યોતિ જગાડી શ્રમા છે. કાળ આગળ તિર્થ' કરો, ચુક્તત્તિઓ, બળારેયો, લાસુદેયા, રાભ મહારાન, રાષ્ટ્રપતિએ અહિતું પશ્ચ યાલતું નથી. કાળમુખમાં બધા જ સમાઈ જવાના. પણ મહાન વ્યક્તિએ સહતન કાર્યો કરી ત્રમા તેમની યાદ સમાજમાં ક્ષમમ માટે રહેવાની અને સારી દૃતિઓ પશ્ચ યાવ્ય-દ્રિલાશ્યે સાના કરી છેાડયો ત્યાં સીધી કાર્યમ રહી કાર્ય કરી ગયા. આવે જ ઉપકારમાં જીવન આપદ્યાં પીતાનો કહે

શામેચ્છા છે.

સાત્ત્વિક સુજન પંડિત સ્રુતિ શીલચન્દ્રવિજય

વિદ્યોપાસનાના ક્ષેત્રે કેટલીક વ્યક્તિઓનું જીવન વિદ્યા સાથે એવું તો એક્સ્સ બની ત્રધું હોય છે કે પછી એમનું નામ અને એમનું જીવન પણ વિદ્યાના એક પર્યાય શ્વનું બની રહે છે. આવી વ્યક્તિએ! પાસે વિવિધ 'ડોક્ટરેટ'ની ઉપાણિઓ પણ વામળું ભાગે છે. એટલું જ નહિ પણ એમના નામની આગળ પાછળ એ પાશ્ચાત્ય અપ્યોકા લગાડીએ તો તેથી તેમનું વિદ્યામય વ્યક્તિતન જરાક એખવાવું હોય એવું લાગે છે. આવા સારસ્વતાના વ્યક્તિત્વ સાથે પૂર્બુપણ ખધ્યસનું એવું 'ક્ષાઇ' માના હૈય એવું હાગે છે. આવા સારસ્વતાના વ્યક્તિત્વ સાથે પૂર્બુપણ ખધ્યસનું એવું 'ક્ષાઇ' માના હૈય એવું 'ક્ષાઇ' માના હૈય નથી હતા તે એમના પાંડિત્યનું સ્થનન નથી કરતા; એ તો એ પાંડિત્યમય વ્યક્તિત્વ પ્રત્યે સહદયોનાં હૈયામાં આદર પણ જગાવી નથ છે. સુદ્રદી અને સદ્યક્રોયા આદરના અધિવાદસ ક્ષાના અને સદ્યાયા અને સદ્યાયા અને સ્થન્ય અપિત સ્મરસાં ક્ષાના અને સર્વેદાયા છે તેટલા જ વિદ્યા અને વિદ્દાજનો પરવેતીને અપિત સ્મરસાં ત્રાય એટલા સદ્યાયના છે તેટલા જ વિદ્યા અને વિદ્દાજનો પરવેતીના આપળી સંપ્રોતિના સ્મર પણ છે.

શ્રુતદેવતાના પરમાપાસક

મહત્તરા શ્રીમુગાવતીશ્રીજી

મારા ઉપકારી વિલાયુટ્ટુ આદરણીય (સ્વ.) પંડિત બેંચરદાસ દાશીને સ્મરણાંજલિ રૂપે સમર્પિત પ્રાંથ પ્રકાશિત થઇ રહ્યો છે જાણી અમને સૌને અપાર આતંદ થયા છે. આવા ઉચ્ચ ક્રોટિના વિદ્વાનનું મરણાંનર પણ આ રીતે બહુમાન થાય તે સર્વ રીતે ઉચિત છે.

આ અવસરે (સ્વ.) પડિવજી વિધે બે'ક શબ્દો લખવાની મને પણ ભાવના થઈ આવી. એએની પાસે ત્રણ ચાલુમાંક દરમિયાન આગમ પ્રધાનું મેં અપ્યયન કરેવું. સાધી મુક્રતાથી પણ પંડિતજી પાસે પ્રાકૃત વ્યાકરણ તથા પાલિ વ્યાકરણ ભાગેલાં. અમાં ભન્નેન જે લાગણી, સ્નેલ અને ઉમળકાથી ભણાવ્યા હતા તે બદલ (સ્વ.) પંડિતજીનો ઉપકાર અમેરોને જીવતબર યાદ રહેશે.

આગમ પ્રાંથામાં જ સમતાનું વર્લુન આવે છે તે ખરેખર પંડિતછના છવનને સ્પર્યું હતું. ઘણા પ્રસંગામાં મેં પ્રત્યક્ષ નિહાલું છે કે ગમે તેવા વિષમ સમયે પંડિતછ શાન્તભાવમાં, સમ-ભાવમાં જ રહેતા; કઠી સમૃતુક્ષા યુમાળી હોય તેવું મને યાદ તેવી. આ ંભરથી દૂર રહેવું, બધી વાતામાં સ્વાભાવિક જ "સ્વક્ષાવ"માં રહેતું એ મેં એમનામાં તેવું છે. એમની સરળતા તો બાળક જેવી, એમની નિખાલસના અને ઋજતા પણ એટલાં જ અનુપ્ય.

આગમ પ્રાંથામાં ભગવાન મહાવીરતા ધર્મ તથા ઉપદેશ લગભગ ત્રણ શબ્દોમાં આવી જાય છે સરળતા, સ્વાભાવિકતા અને શ્વમતા! જિનેન્દ્રદેવના આ ધર્મોપદેશ પંડિતજીને ખરાખર સ્પશ્ચો હતા. એમણે તે આત્મસાત કર્મો હતા તેમ મને લાગે છે.

લાંખા સમયથી પ'ડિતજીના એક કાન તથા એક આંખ નળળાં પડ્યાં હતાં; છતાં પહ્યુ વિદ્યાપ્યાસના પરિશ્રમ છે.ડેલા નહિ.

પંડિતપ્રવર ભેચરદાસછ

મધુસૂરન હાંકી

પ્રાકૃતા અને પ્રમાણશાસના પારત્રામિ, યુત-પ્રયેતા, પાંડિત્યમહાંહિષ (સ્ત.) ભેચરકાસ દાશી સાથે અમદાવાદમાં શ્રી લાલભાં કે ક્લપતાબાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામન્દિરમાં મારે ભેંગોક વાર મળવાનું થયેલું; પહ જે વિષયોમાં તેઓ તિલુલુ હતા તેમાં મારી વ્યાચ ફુળે તેમ તકાતું; સેટલે વિશેષ વાતચીત થઈ શકે તેની કાઈ બૈહિક ભૂમિકા નહેતી. પણ પછીયાં આગમાનાં અતિહાસિક પાસાંઓના અન્વેષ્ણમાં રસ લાગ્યાથી તેમના લેખેતાનું અપયમ કરવાના અત્યસ્ય સહૈં પ્રસાધ થયે; ત્યારે પ્રસ્તુત વિષયોમાં તેમનાં વ્યાપ અને પ્રદાપન કેવાં વિસ્તૃત છે તે વિષે કલ્પના થઈ તેઓ વાતસત્યપૂર્વ ગુજૂન, સરળ અપ્યાપક અને અત્યત્ન તર્સક્ષ્યત્ન છે તે વિષે કલ્પના થઈ તેઓ વાતસત્યપૂર્વ ગુજૂન, સરળ અપ્યાપક અને એવા જ તો પંતિ સુખલાલઇ અને પંતિ તેઓ, પત્રિયો, પાર્સથી ઘણું થયું સાંભળદું. અને એવા જ તો પંતિ સુખલાલઇ અને પંતિ બેચરાસભ્ય જી જન્તીના અને ભારતના સારસ્યતદ્યો એક પ્યાત ખેંચે તેની જેડી ખતી ગેચલા આજે એમની બન્તની અનુપસ્થિતમાં પ્રાકૃતાની ગવેષણોના મહાભાજ હવે કેપ્રણ ઉઠાવરે એ મોટો પ્રશ્ન છે. શરીરતે સારસ્યન-કાર્યું સુસાધન બનાવતાર સાધુપ્રતિં સ્ત. પંતિ બેચરદાસળ, વેદાન સામ સામા પર્યો પ્રકૃતાના પછી અને દશકોઓ પર્યન્ન સતત વિદ્યાલાલ દોધા પછી અમસ્ત્યને વર્ષા છે. એએ અક્ષર-સપ્રદિતો અપુષ્ટ ખનતો આપણા માટે મૂરી ગયા છે. તેમાંથી આવતારી ઘણી પૈઢીઓને પાતાનાં શિધકાર્યની વસ્તુ અને ભૂમિકા સદય મળતા રહેશે.

નવું જાણવું, વાંચવું, લખવું એમ તેઓની સતત સાધના ચાલતી જ રહેલી. અને શતક સમીપ પહોંચેલી હ્લાવસ્થામાં પણ એમનામાં જિગ્રાસુ વિદ્યાર્થી એમને પડત કરાવવાની જે ધગશ હતી, અને ગ્રાનસાધના, ગ્રાનયોગમાં પ્રતિક્ષણ સંલપ્ત રહીતે પોતાના વિશાળ અનુસવ તથા ગ્રાનો, વિદ્યાન, સમાજ અને શ્રીસંધને સતત લાભ જે રીતે તેઓ આપી રહેલાં તે જોતાં આનંદ ઉપરાન્ય આશર્ષ પણ થવે.

પંડિતજી પોતાના શાનના, પીઢ અન્વેષણાનાં પરિણામાના જે સ્વસ્થ, સમતાલ અને માતળર વારસા મુશ ગયા છે તેના લાભ આપણને સૌને લાંખા કાળ સુધી મળતા રહેશે તેની શુભ ભાવના આજે એમને જાણતાર સૌ ક્રાઈના અંતરમાં હશે.

પંડિતપ્રવરને વન્દના

કાનજીભાર્ક પટેલ

" જેમ ક્રાઈ જંગલી છાડ પાતાની મેળે વાં ક્રાચું કા વધ અને જીવે તેમ મારું જવન એમ ને એમ વાં ક્રાચું કું વધ્યું છે. જંગલી છાંડને ઉછેરનારા ક્રાઈ આવી મળ્યો હોત તા દકાચ તે વધારે લિખા દેશાત; તેમ મને પસ્ચુ ખચપસુર્યા જ કાઈ સંસ્કાર—સંપન્ન રક્ષક મળ્યો હોત તો દકાચ અપ્યારે હું તેના કરતાં વિરોશતાલાઓ ખનત એવા મને આબાસ છે. સંભવ છે તે ખોટા પશુ હોય."—હપસું તેના કરતાં વિરોશતાલાઓ ખતત એવા મને આબાસ છે. સંભવ છે તે ખોટા પશુ હોય."—હપસું તેના સ્વત્યો તેના અરાત્યો કરતાર, હૈનમાર્યના તપસ્ચી સમજીને (સમાજના વિરોધ સહીનેય) તેને સમાજમાં પ્રસારિત દરતાર, પ્રારૂત ભાષા તૃત્વિસીમાં સતિષ્ઠા અપાવતાર, સમાજને સપ્યોને માર્ય ચીધનાર, રાષ્ટ્રાંય પ્રજૂતિમાં કુકારી દઈને પાતાને માર્થ સુસીમાં તાતરનાર અને પોતાના પાંક્તિયી ગુજરાતને ગૌરવ અપાવતાર વિરહ્ય લિબ્રુનિના.

તાજેતરમાં તા. ૧૧-૧૦-૮૨ને કિને એ દીવા સુત્રાઇ ત્રધા પણ એના પ્રકાશ રહ્યો છે. એમનું જીવન આજેય અનેકને માટે પ્રેરભ્રાદાયક ખની શકે તેમ છે.

ભારતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં વલ્લળીપુરનું નામ મુવચૂંક્ષરે લખાયેલું છે. તે હાલના વળામાં પંડિત બેચરહાસ દેદશીના જન્મ સં. ૧૯૪૬માં પોષ વડી અમાસની રાત થયેલો. પિતાનું નામ છપરાજ લાધાભાઈ દાશી અને માતાનું નામ ઓતમળાઇ. ગ્રાતિએ વીસા શીમાળા દેદવાસી જૈન. તેમનાં માતાછ કલા કરતાં કે "આ રાયાને માટે મેં પત્યર એટલા દેવ કર્યો છે, ભાતસાતની ભાષા આપડીએ! રાપેલી અને ઘણા ભૂવા અને જિતેઓની પણ આરાયના કરેલી." બચપલુથી જ ભેચરહાસના નસીભમાં વિષય સંભેગોના સામનો કરવાનું જ ભાવે લખાયેલું હતું.

પંડિતજમાં નાનપહાથી જ ભહાવાની ભારે જિત્રાસા હતી. તેએ ચાર-પાંચ ગજરાતી માસાળ સાગ્રાસરામાં ભાગ્યા, પહેલેથી જ એમનામાં વિદ્યાપ્રીતિ અને સંસ્કારા તા પડેલા જ હતા. તેઓ સહોાસરા ભાગતા હતા ત્યારે એમના ઉપર હેત રાખનાર એમના એક શિક્ષકે એમને ક્શારાથી ક્રાપી કરી લેવાની સચના કરી હતી. પણ બેચરદાસે ને માની નહીં. તે અરસામાં જૈનાચાર્ય વિજયધર્મ સરિ મહારાજે જૈન વિદાના તૈયાર કરવાના ઉદેશથી માંડળમાં જૈન પાઠશાળાની સ્થાપના કરી હતી. વળામાં છ ગુજરાતી પૂરી કરીને તેઓ માંડળ ભાગવા ગયા. એ વખતે એમના ઉચ્ચારા શુદ્ધ નહીં. चंद्रमा ने ખદલે संद्रमा भारी, પણ ત્યાં એમને શરૂઆતમાં જ ધમડી મળી ગઈ કે શહ ઉચ્ચારણ ત થઇ શકે તા ધરભેગા થઇ જાઓ અને એમણે ધ્યાન રાખીને ઉચ્ચારણ-શહિમાં સફળતા મેળવી, માંડળમાં છ-સાત મહિના રહીને ક્રીમદીના અભ્યાસ કર્યો. ગુજરાતમાં જૈન વિદ્વાના તૈયાર કરવા મુશ્કેલ છે એમ મુનિશીને લાગતાં તેમણે વિલાકેન્દ્ર કાશીમાં જવાના વિચાર કર્યા. એમની સાથે ખેચરદાસને ખનારસ જવાની ઇચ્છા થઈ. પર'ત મહારાજ ' બેચરને સાધુ ખનાવી દેશે '--એવા ભયતે લીધે માતાએ સંમૃતિ આપી નહીં અને બનારસ જવાન માંડી વાળવું પડ્યું, પગપાળા મનારસ જવા નીકળેલા ખેચરદાસને ગાધરાથી વલ્લભીપુર પાછા આવતું પડ્યું. પછી પાલિનાણા ગયા અને શ્રી સિહિવિજયજી મહારાજ પાસે રહીને નવતત્ત્વ વગેરેના અભ્યાસ કર્યો. ત્યાં જમવા વગેરની ખહ સરકેલી વેઠવી પડી, પ્રભાવના વગેરમાં જે કંઈ મળે તેનાથી ચલાવી લેવે પડતે. કાઈ દિવસ તા એકાદશી પણ થઇ જતી. જામનગરના સદગ્રહસ્થ શ્રી સૌભાગ્યયંદ કપૂરચંદે માસિક ૩. ૧٠/- આપવાનું નક્કી કર્યું એટલે તેમના માર્ગ કંઈક સરળ બન્યા, પાલિતાણામાં એક વર્ષ રહી વળા પાષ્ટ્રા વળા આવી ગુજરાતી નિશાળ સાતમી ચાપડી ભાગવા બેઠા, માને મદદરૂપ થવા વળાના જિતમાં કતાં ઊડી ગયેલાં પંખડા વીણી લાવવાનું - વાશિયાના દીકરાને ત શારે એવું - કામ કરવા માંભા, ભેચરદાસ પાતાને સોંપાયેલ કામ - કાઈ જોનાર હાય કે ન હાય - ખરાખર કરતાં. એક પળ પણ વેડકાનાં તેમના છવ કચવાતા. આ ટાપ્રેય મન તા વનારસના જાય જયતં હતં. પત્રની તીવ મચ્છા कोઈ भाताओं मनारस જવानी संभित आपी हीना पैसानी कोशवाई धर्म अने मनारस જवानी તૈયારી પૂરી થઈ ત્યાં વળી આકૃત આવી. સમાંવહાલાંએ બેચરદાસની માતાને બચ ખતાવ્યો કે kદાચ છે.કરાને મહારાજ દીક્ષા આપી દે. એમ થાય તા ક્રાઈ તેમની પડેમે ઊબું નહીં રહે તેવી ધમાકી આપી, માતાનું મન ડગી ગયું અને તેમણે પુત્રને ખનારસ જતા અટકાવ્યા. તેઓ રાજ રાજ રક્ષા કરે અને ભાગવા જવા વિશે ગાખ્યા કરે પણ સાતાજી પાસેથી ખનારસ જવાની સમિતિ મળ એમ ત હતી એથી ખેચરદાસે મહેસાણા જવાની સમતિ મેળવી, મહેસાણામાં એક જ માસમાં ભાંડારકરની સંસ્કૃત ચાપડી ખરાબર પૂરી કરી ત્યાંથી એક દિવસ માતાને પ્રછયા વગર જ (સ. ૧૯૬૨-- ૧૩ માં) તેઓ મિત્રા સાથે સીધા ભનારસ પહેંચી ગયા.

બનારસમાં પંહિતા પાસે ભણુવાનું ગરૂ કર્લું. પણ પંહિતાની ભાષા સમજવામાં પડની પુર¥લીતે તિવારના પાઠશાળાના સ્થાપક શ્રી ધર્મેલિંગ્યછ મહારાએ સુનિરાજ અમીરિવિજયછ પાસે ભણુવાની ત્યારમાં કરી આપી. પહેલી જ સુલાકાતમાં, પાઠમાં જૂલ થવાથી તતરની સોડીના વીસ દઠકાની સજ મળી. ગેચરદાસે મંત્રે મેઢે એ શિક્ષા સહી લીચી. એમની પાસેચી એ સિદ્ધલેમ લગ્ન તિ ભરમા

ખતારસની એ પાઠશાળાનું વાતાવરખુ વિચિત્ર હતું. પાઠશાળામાં માત્ર સાધુઓનું જ વર્યસ્વ હતું; વિદ્યાર્થીઓનું જરાય નહીં, વિદ્યાર્થીઓએ પણ સાધુ જેવા તિમમાં પાળવા પડતા, પાઠશાળા કાન્યા પ્રદેશ હ

થતા પ્રવચનામાં દક્ષિ જ પરમ ધર્મ દ્વાય ઐવા બાેધ અપાતા. સ્ત્રીની નિંદા કરવામાં વ્યાવતી. આને પરિશ્વામે બૈચરદાસનું મન પાઠલાળા તરફથી જીઠી ત્રધું.

ખનારસમાં એમણે વ્યાકરણ, ન્યાય અને સાહિત્યના પંકિતા પાસે શિક્ષણ લીધું. શિયાળામાં રોજ રાત્રે દાઢ કે બેથી સવારના છ વાડ્યા સુધી વાંચતા, અન્ય વિદ્યાર્થી ક્યાં થે ખનારસના સહાપંત્રિત નક્છેદરામ પાસેથી તેમણે સન્યત્રિત્ત હતા અને ધાતુપાઠ કંડેલ કરી લીધા. હેમચંદ્રની કોશ અને ધાતુપાઠ કંડેલ્ય કરી લીધા. હેમચંદ્રનું પ્રાફૃત વ્યાકરણ તો એ પાતાની મેળ જ શીખા ત્યા. વ્યાકરણ શીખતાં એ ભાષા તો તરત જ આવડી ગઇ. ઉપરાંત કરી સોસ્તી, પૈદાચી, ચૂલિકા પૈદાચી અને અપબંજ સામાં માથે નિયુણતા આવી ગઇ. સંસ્કૃત અને પ્રાફૃત બન્ને બાલવા-લખવા પર પ્રભુત્વ મેળવ્યું.

ગેચરદાસ અને અન્ય વિદ્યાર્થા કાશીમાં તનતાડ મહેનત કરીને અશ્યાસ કરતા હતા ત્યારે મહારાજ્યીના પ્રતિસ્પર્યો કેટલાક યુનિઓએ ગુજરાતમાં એવી અફવા ફેલાવી કે કાશીમાં તો પ્રુનિઓ અને વિદ્યાર્થી ક્યારે હતા હતા ત્યારે મહારાજ્યીના અને વિદ્યાર્થી કે અદીમાં તો પ્રુનિઓ અને વિદ્યાર્થી કે અને સમાજના રેસાનો અપન્યય કરે છે. પાઠશાળ એવા તે અન્ય તજસ્યી વિદ્યાર્થી સ્પેત્ર ગુજ રાતમાં મેક્કલ્યા આ વિદ્યાર્થી ઓએ અલેક્સલાઓ ગ્રાહવી આમાં સંસ્કૃત અને ગુજરાતીમાં સરસ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. અમહાવાદમાં બનારસની પાઠશાળાની શાખા ખાલી અને "સા મસાલેમેં એક ધનિયા, સા બંતમાં એક બનિયા" કહેતત સાચી પાડી. બેચરદાસના વ્યાખ્યાને સાંલળાની શ્રી આનંદથી કરે ખાયુલાઇ ધ્રુવ એમના તરફ સદ્ભાવ રાખતા થઈ ગયા. 'વસન્ત'માં એમના સાહિત્યિક કાર્યની કદર કરી.

પૂતામાં ભરાયેલ Oriental Conferenceમાં ભેંચરદાસે 'અર્ધ'માગંધી ભાષાનું સ્વરૂપ' વિષય પર નિખ'ધ રજૂ કર્યો. તિખ'ધ અને 'વસ'ત' માં જ્યાયેલી તોંધ ઉપરથી વડાદરામાં શ્રી સી. ડી. દલાલતી જગ્ય-એ પ'. બેચરદાસને તીમવાની વાત ચાલી. એ માટે વડાદરાના દિવાન શ્રી મનુભાઈ મહેતા સાથે મુલાકાત ઘઈ, પણ મના ગાંધીજીમાં વિશેષ શ્રહા ધરાવતાર ખાદીધારીને દેશી રાજ્યની તેકારી કચાંયી અનુકૂળ રહે કે પ'ડિતજીએ તેના અસ્તીકાર કર્યો. તેઓ રાષ્ટ્રીય ગૂજરાત વિદ્યાપીદમાં જેડાયા અને વડાદરા ન ગયા.

બેચરદાસ પુત: બનારસ ગયા ત્યારે ન્યાયશાસ્ત્રના પ્રાચીન ગ્રંથોના અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પ્રથમ જૈન ન્યાયના ગ્રંથો સ્યાદાદમ'જરી, અવતારિકા વગેરે ભર્યા પછી ન્યાયસૂત, વૈદ્યવિસ્ત્રત, સાંખ્યકારિકા વેદન્યપિસાયા વગેરે વૈદિક ન્યાયના સૂત્રો ભર્યા. પેતાના અભ્યાસની સાથે સાથે શ્રી યશાવિજય જૈન ગ્રંથમાળાના પ્રથાનું સંપાદન પં. કરગોવિદદાસ શેડના સહકારમાં કરવા લાગ્યા. ખૂબીની વાત તા એ છે કે આ ગ્રંથમાળામાં પ્રકાશિત વ્યાકરસ્ય અને ન્યાયને લગતા ગ્રંથો કલકત્તા સંસ્કૃત કોલેજની વિષે પ્રયુપ્ત પ્રાપ્ત પ્રથા મુખ્યત્વી સ્થાન પ્રથા મુખ્યત્વી સ્થાન પ્રથા સ્થાન પાત્ર્યા અને પછી પંત્રિક્શન વ્યાકરસ્ય અને ન્યાયના તીર્થ થયા. મુખઈની એજ્યુંકેશન બાર્ડની પરીક્ષામાં આ બ'નેને હત્તિનું થયા બદલ રૂા. ૭૫-૭૫નું પારિતાયિક સબ્યું.

પ્રાકૃત ભાષા પર પ્રભુત્વ કેળવ્યા પછી ળૌહધર્મના ગ્રાન માટે પાલિના અભ્યાસની જરૂર જણાઈ, આર્ચાર્ય મહારાજે ડૉ. સતીયચંદ વિદ્યાભૂષભૂતી સાથે પંડિત બેચરદાસને તથા પં. હરવાવિદદાસ શૈદને ક્રાલંભા માકલ્યા. ત્યાં આઠ માસના ટૂંકા ત્રાળામાં પાલિ ભાષા અને ત્રિપિટકના અભ્યાસ કર્યો અને પાક્ષા આવી યશાવિજય જેન ગ્રાથમાળાના કામમાં લાગી ગયા. ભન્નેએ સાથે મળી ૧૬–૧૭ ત્રાથાનું ત્રાથન કર્યું ગ્રાથમાળા માટે તેનને ૧૨–૧૨ કલાક અને કચારેક તાે ૧૮–૧૮ કલાક કામ કરતું પડત:

પ્રાફ્ત ભાષા આત્મસાત્ યયા પછી પં. બે ચરકાસના નરીન જીવનના થીત્રણેશ મંડાયા, પ્રાકૃત કીખ્યા પહેલાં જૈનધર્મ પ્રત્યે કેવળ પારંપરિક ક્ષહા—અંધ્યક્ષ હતી, એ ભાષા શંખ્યા પછી જૈન આગમાં વાંચનવાનું શરૂ કહ્યું". એમાં લેડો રસ પડવા માંગો. જૈન આગમોના વાચનવી આંખ ઉપર ભમેલાં અંધકારનાં પડળ ખારી ગયાં. વિચારાને સવિવેક અને તુલનાત્મક રીતે ચકાસવાની હતિ ભગી. શરૂ તરીકની જૈન મુનિએ પરની ક્ષહા કપી ગઈ. સમાજમાં પ્રવર્તા રહ જડ વિધિ- વિધાનો અને સારકોના આચારા પર અનુકંષ્ય કરી. તેમ લાગ્યું કે આગમોને લોકભાષામાં લીતારચા ભેઇએ ખાતારસમાં ચા પ્રઅપ પૂર્ણ થઈ શકે તેમ ન હતી. એટલે સંવત ૧૯૦૦—૭૧ના અરસામાં અમદાવાદના શેડ શ્રી પૂંજબાઇ હીરાચે કે ક્યાપેલ જિનાગમ પ્રકાશન સભામાં જૈકાયા. જૈન આગમાના પ્રચાલુલ ભાષાનતી તૈયાર કરાવવા એ આ સંસ્થાના મુખ્ય ઉદ્દેશ હતા. આગમો પ્રત્ય હતાં ગયાં. જૈન ગૃહસ્થો અને શુનિઓએ તેતે: ભારે વિરાધ કરી. પંડિતજ માટે વિધિનોની પરંપરા શરૂ થઈ. અંગત આહેપી અને ગાલિકાદન એશું ખર્યું સહતું પડ્યું.

પોતાને જે કંઈ સત્ય લાધ્યું—સમન્તયું, તેને અભિવ્યક્તિ આપવા પં. બેચરદાસનું મત ઉલળા મારવા લાગ્યું. તમાં એક તક મળી ગઇ. તા. ર૧-૧-૧૯૧ના રાજ મુંબઈમાં માંગરાળ જેનસભાના હાલમાં શ્રી મોતાય દ ગિરપરલાલ કાપડીઆના પ્રમુખપદ પાર્ચનાથથી માંડીને હરિબદલરિ સુધીનો કૃતિહાસ આલેખી જેત સાહિત્યમાં વિકાર થવાથી લચેલ હાતિ' એ વિષય લપર વ્યાપ્યાન આપ્યું. એ વ્યાપ્યાનની મુંભઇના મોટા મેટા કૈનિકાએ મેટાં મથાળાં સાથે તેલં લીધી અને તદન શાન્ત એવે. જેત સમાજ ખળભળા લક્ષ્યો. અમદાવાદની ગુરૂ આહી દ્વારા ગિરપીલા તગરારે અભ્યે તાર્ટિયા ક્ષ્યાના અપાર્ચા લખ્ય માનવાની ભદલે 'સમાજની લાલ આંખો' નામના હિંદુસનાન પત્રમાં લેખ લખ્યો. અમદાચાદના નગર રોઇ પં. બેચરદાસને સાધ બહાર અહેર કર્યા તેમની મહાપીર જેત વિદ્યાલયની તેમારી જેવર લાગી પાછે 'ઐન સમાજનું તમસ્તરણું' નામનો લેખ લખ્યો અને તેન સમાજ એમની લિપ તૂડી પડ્યો. 'એ માથે પડે તે એકલાએ સહી લેવું' એવી નૈયારી રાખી અમાલા બાબ અપાર્ચી લાઇ કપાયી દીધી તે

'જૈત સાહિત્યમાં વિકાર થવાથી થયેલી હાતિ' ભાષણુ પછી જૈત સંઘ જ્યારે બેચરદાસ લપર તૂટી પડચો ત્યારે પેડિતજીએ ગાંધીજીને વાત કરી. ગાંધીજીએ કહ્યું કે, "તમારી વાત શાસ્ત્રની દિષ્ટિએ તમને પ્રામાચિક લાગતો હોય તો ગમે તે શામ તાપણુ ડગશા નહીં. અને કાર્બના ઉપર રોયે પણુ ભરાશા નહીં. તમે મું અવણુમાં પણુ પડશા નહીં. નવી વાત કહેનારને માટે સમાજ હૈમેશાં આમ જ કરતા આવેલા છે એ જાણીતું છે."

ઈ. સ. ૧૯૨૧માં ગાંધીજીએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સ્થાપી. એમાં સવધ્ધમૈ-સમભાવની દર્ષિએ ભારતના તમામ ધર્મોનું સાહિત્ય તૈયાર કરવું એ ગાંધીજીની ભાવના હતી. એ માટે ધર્માનંદ ક્રાસંખી, કાનજ્સાઈ પટેલ ૧૧

મુનિ જિનવિજમજી, પં. સુખલાલજી, અધ્યાપક રામચંદ્ર આથવલે, શ્રી રામનારાયન્નુ પાઠક, શ્રી હરિનારાયન્નુ આચાર્ય વગેરની વિદ્દાર્થ કેળી પાતપાતાના વિશ્વાત્રાનું કામ ચલાવતી, પં. સુખલાલજી સ-મંત્રિતર્વનું સંપાદન કરવાનું ઇમ્ખતા હતા. તેમની માત્રણીથી હૃં સ. ૧૯૨૨ થી. બેટા સ્વાદ્ય ગુજરાત વિજ્ઞાપીકમાં જેતડાયા અને ત્યારથી અમદાવાદમાં આવીને વસ્યા. વિદ્યાપીઠમાં જેતડાવથી આશ્રમના જીવનની હિક હિક અસર થઇ અને તેમને પોતાનું જીવન ધન્ય લાગવા માંકયું.

આ પછી તો ગાંધીજીની દાંડીકૃયતો ઐતિહાસિક પ્રસંત્ર આવી પડયો. એ ટાલ્યું ગાંધીજીએ એમને જેમમાંથી પત્ર લખીતે જણાવેલું કે "તમારે તો પૂં અલમાં ગાંધી પત્ર લખીતે જણાવેલું કે "તમારે તો પૂં અલમાં ગાંધી ગાંધી રહે એ કરવાનું છે." પણ મન માન્યું તેવી. મહાત્માજ જેવા સન્તપુરુષ જેલમાં હેય અને પોત બહાર રહે એ કેમ બને કે તેવા હેલ હિમ તેવા પત્ર તેવા અને પાર્ટ કરે તે પહેલાં સાબરમની જેલમાં અને પછીથી નવ માસ માટે વીસાપુરની જેલના મહેમાન બન્યા. એમને ઘણું સહન કરવું પડયું પણ એને એમને કચારેય અક્ષરીત્ર થયો. વીતો જે કંઈ કર્યું" તે તો રાષ્ટ્ર પ્રદેશી પોતાની કરજ હતી ને ! પણ પંત્રિતજીની ખરી મુશ્કેલીની સમય તો જેલમાંથી છૂટ્યા પછી શરૂ ઘયો. તેમને બ્રિટિશ હુક્ષનામાં પ્રવેશ કરવાની મનાઈ હતી, જે ઈ. સ. ૧૯૩૫–૩૬ સુધી ચાલ રહી. આ સમય દરમિયાન કુટુંબના બરભુપોષણ માટે મારવાડમાં સ્થાતકવાસી સાધુઓ અને બીલાઓને ભણાવીને પોતાના વિકટ પંચ કાપતા રહ્યા. આ સમય દરમિયાન એક અભ્રુનમ યોહાની જેમ પડિત જીવન-સંપ્રાય ખેલતા રહ્યા. અનેક એન ધુનિઓને અને પ્રાકૃત લખ્યાન્યું. 'પ્રાફૃત માર્ગોપદેશિકા ' નામે પ્રાકૃત વ્યાકરણ અને અપક્ષા સ્માર હપ્યાં

એમને વિચાર આવ્યો કે યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં સંસ્કૃત અને પાલિને સ્થાન છે તા પછી પ્રકૃતને કેપ નહીં ! એમલે પ્રાકૃત સ્થાહિત્યને લગતી એક મોડી નોંધ તૈયાર કરી. પ્રાકૃત સાહિત્યને લગતી એક મોડી નોંધ તૈયાર કરી. પ્રાકૃત સાહિત્યના ભરાબર ખ્યાલ આપતા નિખધ તૈયાર કરી. અને એની મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં રજૂઆત કરી. થોડા સમય પછી યુંબઈ યુનિવર્સિટીએ સંસ્કૃતની પેઠે જ હાઈસ્કૃલમાં પાંચમાં ધારસુધી અર્ધમાર્ગયી ભાષા પણ શરૂ કરવાનું નહેર કર્યું. પં. બેચરદાસ્થઈએ આપમાની સાયાની સેવામાં યત્કિયાન નિમિત્તરપ ખન્યાની ધન્યતા અત્રુલવી.

વિદ્યાપીઠનું ગ્રંથમાળાનું કામ બંધ થતાં તેમ**ણે 'જૈનશાસન' નામના એક** પાસિક પત્રના સંપાદનની જવાબદારી સ્વીકારી, એ પત્રમાં તેમણે મર્માદિત દીક્ષાની પક્ષિતિ, દીક્ષ લીધા પછી તે ને પાળી શકાય એવું લાગે તો દીક્ષા છોડી દઈને સિક્ષપુરુષ થવાની યા શ્રાવકાર્ય આચરવાની પ્રાચીન રીત, ઉપધાન પાજળ ખર્ચ વચેરે જાાળતો પર શાસ્ત્રીય દક્ષિએ સ્થ્યો ઉપાડી.

અમદાવાદ નિવાસ દરચ્યાન એમને લાગ્યું કે અમે જે કંઈ ભણીએ છીએ તે અમદાવાદના લોકો પણ ભણે એવી કોઇ ચોજના થાય તો સારે, આ વિચારતીજ પાંગર્યું અને એમને વેરથી 'પર્યુપણ વ્યાખ્યાન માળા'નો પ્રારંભ થયો. આજે તો મુંભર્ગ, અમદાવાદ, કલકત્તા અને પૂના સુધી વ્યાખ્યાનમાળા પહોંચી ગઈ છે. તેને ઉપક્રમે અપાયેલા વ્યાખ્યોનો પુસ્તકાકારે બહાર પડે છે.

વળાના જિનમાં રૂનાં પૂચડાં વીજાતા એ બેચરદાસની વિદ્વાન તરી કેની ક્રોતિર વિસ્તરના માંડી. સુંખઈ યુનિવર્સિટીએ સાત ગાપડી ભણેલા બેચરદાસને 'ગ્રજરાતી ભાષાની ઉત્કાન્તિ' વિષય પર વ્યાખ્યાન આપવા આમંત્રશુ આપ્યું, ઐમણે વિદ્વવર્તની સંનિધિમાં એ વ્યાખ્યાના આપ્યાં, જે પ્રસ્તકાકારે પ્રગટ થયાં.

અપ્તદાવાદની એલ. ડી. આટર્સ કોલેજમાં વર્ષો સુધી અર્ધ માગધીના અધ્યાપક તરી કે તેમણે સેવા આપી, ઝાંત્રના જેવા મહાપંડિત જે કોલેજમાં અધ્યાપક હોય તે ગૌરવ કેમ ન હીં એમની પાસે તૈયાર થયેલા જિમ્મોને અગ જો પછુ ગુરૂતું સ્મરણ થતાં આંખમાં અગ પ્રછા આવી ભય છે. કોલેજમાંથી નિયમ પ્રમાણે અવકાશ પ્રાપ્ત થયા હતાં આવદ અધ્યાપક તરીકે સેવા લઇ કોલેજ પોતાનું તેમ જ પંડિતજનું ગૌરવ વધાર્યું. ત્યાર પછી લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર લાથે તેમણે નાંતા જોડયો. પ'. ત્રી દલસુખભાઇ માલવિદ્યાય લાથે આયાર્ય જિનભરાના વિશેષાવસ્થક-ભાષ્યનું સંપાદન કર્યું. છેલ્લે ૯૦ વર્ષની ઉંમરે આયાર્ય હૈમર્ચંદ વિરચિત સિહલેમ-શબ્દાનુશાસન (લધુલ્લા)નું ત્રણ ભાગમાં યુનિવર્સિટી પ્રથમિત્રોનું ભારે તરવધી પ્રકાશન થયું.

આવા છે આ વિશ્વેક પ્લાલ્યુનો જીવન-ઇતિહાસ. વિશ્વિકપુત્ર હોવા છતાં એમછે વિત્ત તે ખદલે વિદ્યાની સંપ્રાતિને મહત્વ આપ્યું છે. સત્યને પામતું અને સમાજનાં વિરાધ સહીતેય સમાજમાં પ્રસારતું, એવી એમણે હતિ રાખાં છે. જીવનની પળેષળને અમૃત્ય ગણીતે એને સદુપયાંગ કર્યો છે. સરસ્વતાં આ પુત્રે સમાજ અને રાષ્ટ્ર ખન્નની સેવા કરી છે. જૈન સાહિત્યની તંત્રની વિરુદ્ધ સેવાને લીધે અનેક મહત્ત્વના માંથા પ્રકાશમાં આવ્યા છે. પ્રાકૃત—અધૈયાત્રધી ભાષાના તો પાંકિતજી અસાધાત્રણ વિદાન તરી છે ખ્યાંતિ પાત્રમાં છે. દેશ અને દુનિયાના ઉચ્ચ પ્રાંદિના વિદાનામાં માનભર્યું સ્થાન તેમણે પ્રાપ્ત કર્યું છે. સંસ્કૃત ભાષાના તેઓ ઉત્કટ વિદાન તરી કની ખ્યાતિ પાત્રમાં છે. ભારત સરકારે 'રાષ્ટ્રીય એવીદ' આપીને તેમનું ઉચિત સત્યાન કર્યું છે.

પંડિત ખેચરદાસજી પ્રાવ્યવિદ્યાના ઊંડા અભ્યાસી અને વિદ્યાપુરૂષ હતા. તેઓ પ્રકૃતિયા અતિ શ્વરળ અને આકૃતિયા અતિ સૌગ્ય તથા વૃત્તિથા અતિ ઉદાર હતા. આવા ઋષિ વિદ્યાપુરૂષને કોટિ શ્રેટિ વ'દન.

પં. ભેચરદાસજી વિરચિત, સંપાદિત તથા અનુવાદિત પ્ર^{ાં}યા અને લેખાની સુચિ

સંપા. સલાની જોષી

['એક જિંદાહિલ અધ્યાપક' શીર્યંક્તળે ડૉ. શાંતિલાઇ આચાર્યના 'વિલાપીઠ' વર્યં-૧૦ અંક-૪ (૧૯૦૨)માં આવેલા પંડિતજીના ચરિત્રાલેખ સાથે જોડેલ સચિના અહીં ઉપયોગ કર્યો છે તે બદલ લેખકના આભાર સાતું છું.—સંપા.]

૧. મોલિક મંથા

આર્ય, ણુદ અને જૈન ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતાના સમન્વય – અમદાવાદ; સસ્તુ સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાક્ષ્ય, સં. ૨૦૦૨.

ગંગાધર શાસ્ત્રીજ કે અસત્ય આહેપાં કે ઉત્તર – બનારસ : ધર્માબ્યુદય પ્રેસ, ૧૯૧૩.

ચજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ-મું'બઇ : મું'બઇ યુનિવર્સિટી, ૧૯૩૯-કક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાના.

જૈત દર્ભિએ બ્રહ્મચર્ય વિચાર/સખલાલ સંધવી સાથે—અમદાવાદ : ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, ૧૯૭૧.

જૈન સાહિત્ય કા બુહદ ઇતિહાસ-ળનારસઃ પાર્થનાથ વિદાશમ શોધ—સંસ્થાન, ૧૯૬૬—(પાર્થનાથ વિદાશમ ગંધમાલા : ૬)—ભાગ ૧. અંગ આગમ.

જૈન સાહિત્યમાં વિકાર થવાથી થયેલી હાનિ-અમદાવાદ : લેખક.

તત્યાર્થ સૂત્ર-જૈત આગમ સમન્વય પર એક દર્શિન[ર]: પારેખ રતનલાલ ઇન્દ્રચન્દ્રછ, ૧૯૩૫. ધર્મ સંશાધક ભગવાન મહાવીરતી પચીસમી શતાબ્દીના ઉત્સવ-અમરેલી: શેક્છ રામછ હંસરાજ અને શેઠ મંગળછ માણેક્ચંદ, ૧૯૩૪.

નવકાર મંત્રના મહિમા-મુંબઈ: પરિયત્ર જૈન ભગતિ, ૧૯૪૫,

નવાંગી દૃત્તિકાર અભયદેવસ્રિ-કપડવશુજ: વાડીવાલ એમ. પારેખ, ૧૯૫૪.

પર્યુ વચના વ્યાખ્યાના-અમદાવાદ : જૈન સાહિત્ય સંશાધક કાર્યાલય, ૧૯૩૦.

પ્રાકૃત માર્ગોપદેશિકા-ભનારસ : યશાવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા, ૧૯૧૧ – સંસ્કૃત શબ્દા વિના.

પ્રાકૃત માર્ગિપદેશિકા-ભાવનગર: યશાવિજય જૈન પ્રથમાળા, ૧૯૧૯-સ સ્કૃત શબ્દો વિના.

પ્રાકૃત માર્ગિપદેશિકા-૪ આ.-અમદાવાદ : ગ્જેર પ્રાથરત કાર્યાલય, ૧૯૪૭-સ સ્કૃત શબ્દા સાથે

પ્રાક્ત માર્ગિપદેશિકા-દિલ્લી: માતીલાલ વનારસીદાસ, ૧૯૬૮-હિંદી.

પ્રાકૃત વ્યાકરણ-અમદાવાદ: ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ૧૯૨૫.

મધિષારી જિન્ય દ્વારિ ક્રાવ્યાંજલિ/સંપા. સાગરમલ જૈન, હરિહરસિંહ-ખનારસ : પાર્ધનાથ વિદ્યાસમ શોધ સંસ્થાન, ૧૯૮૧-(પાર્ધનાથ વિદ્યાયમ લધુ પ્રકાશન ૩)--અંગ્રેજી અતુવાદ સહ.

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર.- મુંખઇ: મ. તા. મહેતા, ૧૯૫૪.

હેમચંદ્રાચાય -અમદાવાદ : લેખક, ૧૯૩૬.

ર, સંપાદિત અનુવાદિત ગ્રંથા

અનેકાન્ત જયપતાકા/હિરિયક્સિરિ-ખાનારસ : હર્ષચ-, બૂરાક્ષાઈ, ૧૯૧૪–(યશાવિજય ગ્રાંથમાળા; ૧)–સ્વાપતા ટીકા સહ. સંસ્કૃત.

અભિધાત ચિંતામણી ક્રેશ/હેમચકાચાર્ય-ભાવનગર : * યરોાવિજય જૈન પ્રથમાળા : ૪૧, ૪૨. સ સ્કૃત.

આવસ્યક નિર્યું ક્તિ/ભદ્રવાહુ-ખનારસઃ હર્ષચન્દ્ર ભુરાભાઈ, ૧૯૧૪. (યશાવિજય પ્રધમાળા)-પ્રાકૃત મૂળ પ્રધ

ઉવસાગ્યહરવૃત્તિ/જિનસૂરિયુનિ-ભાવનગર : શાહ માહનલાલ ગિરધરલાલ, ૧૯૨૧.

ગિરતાર ચૈત્ય પરિપાટી અને અપશ્રંશ વ્યાકરલુ-અમદાવાદ : પુરાતત્ત્વમ દિર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, સાંવત ૧૯૭૯.

ચાંદ્ર વ્યાકરશુ/ચન્દ્રગામી-જોધપુર : રાજસ્થાન પ્રાન્યવિદ્યા પ્રતિષ્ઠાન, ૧૯૬૭ – સંસ્કૃત વ્યાકરશુ.

ચેઈઅવંદણ મહાભાસ-ભાવનગરઃ આત્માનંદ જૈન સભા, ૧૯૩૦.

જગદ્યુરુમુલ્ય/પદ્મસાગર – ખતારસ : હષ[ા]યાંદ્ર ભારાભાઈ, ૧૯૧૩. (યશેવિજય *જૈત* પ્રથમાળા : ૧૪)– સંસ્કૃત મહાકાવ્ય.

જિતાગમ કથાસંત્રહ. –જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન દ્રસ્ટ, ગુજરાત વિદ્યાપીડ. ૧૯૩૫ (પૂજાભાઈ જૈન પ્રથમાળા -૭) પ્રાકૃત કથાઓના ગુજરાતી અનુવાદ.

જૈન ક્યારતકાશ-ભાવનગર: આત્માનંદ જૈન સભા, ભાગ ૧, ૧૯૫૧ : ભાગ ૨, ૧૯૫૬—જૈન કથાઓનાં ગુજરાતી અનુવાદ.

જૈતકર્શન-રાજકાટ: મહેતા મતસુખલાલ રવજીશાઈ, ૧૯૨૧- ધડુકર્શન સમુચ્ચય' પરતી ગ્રહ્યુરતની ટીકાતા 'જૈત કર્શન' અંગેના ભાગના અનવાદ પ્રસ્તાવના સાથે.

ચરોાવિજય જેન ગાંધમાળાના મત્યેક પુસ્તકમાં પંડિત ભેચરદાસ છવરાજ કારીની સાથે પં. હરગોવિદદાસ રીઠ પણ સહ સંપાદક છે. પ્રત્યેકમાં અલગ હલ્લેખ નથી કર્યો.

અંદ્રાની એપી

કેવાનન્દાલ્યુદય મહાકાલ્ય/મેધવિજય-મું થઇ: સિંઘી જૈત પ્રથમાળા, ૧૯૩૭ - (સિંઘી જૈતપ્રથમાળા : છો. સંસ્કૃત.

દેશીશા⊬લમંત્ર≰/કેમચન્ત્રાચાર્યેન્મું ભાઈ: ફાળીસ ગુજરાતી સલા; ૧૯૪૭: ભાગ ૧ સંસ્કૃત સંપાદન, ગુજરાતી અનુવાદ.

દેશીશબ્દસંત્રહ/હેમચંદ્રાચાર્ય-અમદાવાદઃ યુનિ, પ્રાથનિર્માણ બાર્ડ, ૧૯૭૪–સંસ્કૃત મળ, ગુજરાતી અનુવાદ.

ધગ્મપદ (ધર્મનાં પદ્યે)--અમદાવાદ : સસ્તું સાહિત્ય, ૧૯૫૮--પાલિ મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ તથા પ્રસ્તાવના.

ધર્માંત્રત ભજનસંત્રહ-અમદાવાદઃ નવજીવન પ્રેસ, ૧૯૩૯.

નિર્ભયભામ વ્યાયાત્ર/રામપદંસ્ રિ-ખનારસ : યશાવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, વીરસવત ૨૪૩૭ (યશાવિજય જૈન ગ્રંથમાળા : ૧૯). સંસ્કૃત

ત્રિમિનાથ મહાકાવ્ય/ડાર્તિરાજ ઉપાધ્યાય-ભાવનગર : યશાવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, વીર સંવત ૨૪૪૦ (યશાવિજય જૈન ગ્રંથમાળા; ૩૮). સંસ્કૃત.

પવિત્ર કરપસુત્ર/સ'પા. મુનિ પુષ્પવિજયજી; અનુવાદક બેચરદાસ જીવરાજ દેાશી–અમદાવાદ : નવાળ સારાભાઈ, ૧૯૫૨.

પાઈઅલચ્છી નામમાલા/ધનપાલ-ભાવનગર: ખી. ખી. એન્ડ મહાશ્રયાનાં કેપની, * ૧૯૧૮ વીર સંવત ૨૪૪૩. પ્રાકૃત ક્રાશ

પાઈઅલચ્છી નામમાલા/ધનપાલ-૨ છ આ.-મુંભઇ : શાદીલાલછ જૈન, ૧૯૬૦

પાંડવચરિત/દેવવિજય ગહ્યુ-ખતારસ : યશેવિજય જૈત પ્ર'થમાળા, ૧૯૧૬. (યશેવિજય જૈત પ્ર'થમાળા; ૨૬).–સ સ્કૃત.

પાર્ધતાથચરિત્ર/ભાવદેવસૂરિ-વ્યતારસ : યશેવિજય જૈત પ્રથમાળા, ૧૯૧૧.–(યશેવિજય જૈત પ્રથમાળા: ૩૨),–સંસ્કૃત.

પ્રદાસ્તચરિત્ર/રત્તચંદ્રગશ્ચિ-ભાવનગર: બી. બી. મહાશયાનાં મંડલી. ૧૯૧૮.

ભગવતીસત્ર - અમદાવાદ : જૈતાગમ પ્રકાશન સભા: ૧૯૧૮-ભાગ ૧ મૂળ અને અનવાદ.

ભગવતીસત્ર - રાજકાટ: જૈનાગમ પ્રકાશન સભા, ૧૯૨૩-ભાગ ૨, મૂળ અને અનુવાદ.

ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકા – અમદાવાદ. ગૂર્જર પ્રથમતન કાર્યાલય, ૧૯૩૧ – ઉવાસમ-દસાએના ભાવાત્મક અનવાદ.

ભગવાન મહાવીરતી ધર્મ કથાએ -અમહાવાદ : ગૂજરાત વિજ્ઞાપીઠ, ૧૯૩૧. 'નાયાધમ્મકહાએ ' તા ભાવાત્મક અનુવાદ.

^{* &#}x27;બી. બી. મહારાચાનાં કંપની' એ નામે પ્રકાશિત ગેલામાં પં. બેચરદાસછ સાથે પં. લગવાનદાસ પહ્ સંપાદક હતા.

મદનરેખા આખ્યાયિકા/જિનભદસૂરિ-અગદાવાદ : લા. દ. ભારતીય સ'સ્કૃતિ વિદ્યામ'દિર, ૧૯૭૩ (લા. દ. પ્ર'થમાળા–૩૯).

મિલલતાથ ચરિત/વિતયચન્દ્રસૂરિ-ખતારસ: યશાવિજય જૈત પ્રથમાળા, ૧૯૧૩ – (યશાવિજય જૈત પ્રથમાળા; ૨૯). સંસ્કૃત.

મહાકવિ ધનપાલ રચિત શ્રી મહાવીર વિજ્ઞપિકા સ્તુતિનું સવિવેચન સંપાદન-અમદાવાદ : જૈન સાહિત્ય સંશેષક ૧૯૨૮.

મહાત્રીસ્થરિત : છક્કો પ્રસ્તાવ/મુખ્ય દ ત્રિશ્ચ-અમદાવાદ : પ્રાકૃત વિદ્યામ ડળ, ૧૯૬૬-મુજ. અનુ.

મહાવીરચર્ચિ: છઠ્ઠો પ્રસ્તાવ/ગુષ્યુયંદ્ર ત્રિણિ,—અમદાવાદ : પ્રાકૃત વિવામ ંડળ, ૧૯૬૬.— મૂળ પ્રાકૃત શ્રાંથનું સંપાદન

મહાવીરવાણી-મુંખઇ: મ. તા. મહેતા, ૧૯૫૪–આગમામાંથી સંત્રહિત સુભાધિતા, ગુજરાતી અનુવાદ અત

મહાવીરવાણી-અમદાવાદ : સસ્તું સાહિત્ય, ૧૯૫૬.

મહાવીરવાણી-૧લી આ. - દિલ્હી : સસ્તા સાહિત્ય મંડલ, ૧૯૪૨. મૂળ સાથે હિન્દી અનુવાદ.

મહાવીરવાણી-રજી મા,-વર્ધા : ભારત જૈન મહામંડલ, ૧૯૫૦, માત્ર હિન્દી અનુવાદ.

મહાવીરવાણી-ખનારસ : સર્વ તેવા સંધ પ્રકાશન, ૧૯૫૬, હિન્દી અનુવાદ.

મહાવીરવાણી - સાંગલી : ળા. ભૂ. પાટીલ ત્રંથ પ્રકાશન, ૧૯૫૬, મરાઠી.

સ્ત્નાકરાવતારિકા/સ્ત્તપ્રભગ્નરિ – બનારસ : યશાવિજય જૈન પ્રાથમાળા, ૧૯૧૩–મૂળ સંસ્કૃત ટિપ્પણ સહ

રત્નાકરાવતારિકાલ શ્લાધી (જિન માચિક ય ગચિ - અમદાવાદ : લા. દ. વિજ્ઞામ દિર, ૧૯૬૭ -(લા. દ. ગ્રંથમાળા : ૧૨). સંસ્કૃત.

રાયપસે ચિત્રુચ સુત્ત⊸અમદાવાદ : ગૂર્જર પ્રાથરતન કાર્યાલય, વીર સંવત ૨૪૬૪, વિ. સં. ૧૯૯૪ (પ્રાકૃત પ્રાથમાળા : ૯).

રાયપસેચ્ચિય સત્ત—લીમડા: લાધાળ સ્વામી પુસ્તકાલય, ૧૯૩૫–(લાધાળ સ્વામી સ્મારક પ્રથમાળા: ૨૪) – ગુજરાતી અનુવાદ માત્ર.

વિજયપ્રશસ્તિ/હેમવિજય ગચ્ચિ—ળતારસ : યશાવિજય જૈત ગંધમાળા, ૧૯૧૩. (યશાવિજય જૈત ગંધમાળા; ૨૪) – ગુચ્ચુવિજય કૃત ટીકા સહ સંસ્કૃત.

વિચાહપણ્યતિ સુત્તં-મુંગઈઃ મહાવીર જૈત વિદાલય, ૧૯૭૪, ૧૯૭૮, ૧૯૮૨ (જૈત આગમ પ્રંથમાલા ૪ (૧)). ભાગ. ૧, ૨, ૩.

વિશેષાવશ્યક લાધ્ય-૩/જિનભદ્રત્રચિ; સંપા. પં. દલસુખભાઈ માલવસ્ત્રિઆ, બેચરદાસ્ર દ્વારી– અમદાવાદઃ લા. દ. વિજ્ઞામ'દિર, ૧૯૬૮ – (લા. દ. પ્રાથમાળા : ૨૧)–પ્રાકૃત,

શ્રુષ્કરત્નાકર ક્રેશ-બનારસ : યશાવિજય જૈન પ્રવામાળા, ૧૯૧૩.

શબ્દાનુશાસન/મલયગિરિ-અમદાવાદ : લા. દ. વિદ્યામ દિર, ૧૯૬૭ -(લા. દ. ત્ર થમાળા : ૧૩);– સ્વાપત્રદીકા, પ્રસ્તાવના, પરિશિષ્ટ સહ, સંસ્કૃત.

શાંતિનાથ મહાકાવ્ય/મુનિભદસ્રિ-મનારસ : યશાવિજય જૈન પ્રાથમાળા, ૧૯૧૩.

શીલદૂત/યારિત્રસુંદર ત્રશ્ચિ – ખનારસ : યશાવિજય જૈન પ્ર'થમાળા, ૧૯૧૩. (યશાવિજય જૈન પ્ર'થમાળા : ૧૮).

ષડ્દર્શનસમુચ્ચય (લધુ)/મલધારી રાજરાખરસૂરિ-રજી આ -ખનારસ : હર્ષચંદ્ર ભૂરાભાઈ,–(યરાૈવિજય જૈન પ્રાથમાળા : ૧૭).

સન્મતિતક પ્રકલ્ય/સિદ્ધમેતસૂરિ દિવાકર; સ'યા. પ'ડિત સુખલાલછ, બેચરદાસ દેશ્શી—અમદાવાદ : પુરાતત્ત્વ મ'દિર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, ૧૯૨૪–૧૯૩૬, ભાગ ૧–૫–મળ પ્રાકૃત, અભયદેવસુરિ કૃત સ'સ્કૃત ટીકા સાથે

સન્મતિતર્કપ્રકરેચુ / સિદ્ધસેનસુરિ દિવાકર, અમ્હાવાદ : પૂંજાભાઇ જૈન પ્રથમાળા, ૧૯૩૨ ચુજ. અનવાદ સાથે

સમગ્રુસત્તં -- ખનારસ, સવ સેવા સંધ, ૧૯૭૫, સંસ્કૃત છાયા પરિશાધન.

સમરાઈચ્ચકહા/હરિભદસરિ – ભાવનગર, બી. બી. એન્ડ મહાશયાનાં મંડળી, ૧૯૧૮.

સિંહલેમ શબ્દાનુશાસન : લધુવૃત્તિ/હેમચંદ્રાચાર્ય-અમદાવાદ : મુનિવસિંદી મંથનિર્માણુ બાેક, ૧૯૫૮, ૧૯૮૧, ભાગ ૧-૩ સંપાદન, અનુવાદ, વિવેચન,

સ્યાદવાદમંજરી/મલ્લિયેણસરિ - ખનારસ : યશાવિજય જૈન પ્રાથમાળા, ૧૯૧૩

ઉમવિભ્રમ-ખનારસ: યરો.વિજય જૈન ત્રાંથમાળા, ૧૯૧૭ (યરોાવિજય જૈન ત્રાંથમાળા : ૩૪). ગુલ્રચંડવિરચિત ટીકા સાથે, સંપાદન.

૩. લેખા

૧ અખિલ ભારતીય સંસ્કૃત સાહિત્ય સમ્મે-લતસ્ય સ્વર્ધુ જયન્તી સમારાહે અધ્યક્ષીય ભાષધ્યમ્

ર અપૂર્વ અવસર

૩ અધ્યાં જલિ

૪ (સમ્રાટ) અશાકના શિલાલેખા

પ અસત્ય

દ આ **સ**ંભાર ?

૭ આધ્યાત્મિક ઉપલબ્ધિયોંડા શાધ ઔર સમન્વય

૮ આચારાંગ મેં ઉલ્લિખિત પરમત

જૈન બૌહ સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષપદ્વેથી આપેલાં વ્યાખ્યાન, પ્રકા. સંસ્કૃત પરિષદ, હિલ્લી. ૧૯૬૬

ભૂમિપુત્ર, ૧૯૫૮

તાતાભાઈ સન્માત અંક, ૧૧૧

અખંડ અન 'દ, એપ્રિલ '૬૩ પૃ. ૨૨ થી ૨૭

જીવન માધુરી, ૧૯૫૮

જૈન જગત, નવે.-ડીસે. ૧૯૬૬ પૂ. ૩૧૧-૩૧૬

શ્રમણ ક/કક

૯ આપણી ક્રાંતિના વારસા

૧૦ આપણી ત્રહેં યસાં સ્કૃતિની દર્દિએ બાદમજી ત્વ

११ आष© प्राकृतका व्याक्त्र्यू-१

૧૨ આવે પ્રાકૃતકા બ્યાકરણ –૨

૧૩ ઇતિહાસ પર અજવાળ નાખતા કેટલાક हिन्य अध्ये

1 × Quieta

૧૫ ઉપાસના અને આત્મશોધન

૧૬ ઉલ્લાસપ્રેરક ઉત્સવા

૧૭ એક પત્ર १८ ओक सकत ने महासारत

16 3152

૨૦ ક્ષમા તથા ક્ષમાપના

ર૧ ક્ષમાના મહાસાગર (મેતારજ મૃતિ)

૨૨ 'ગઢિયા'ના સ્વાધ્યાય, (પત્રમ પુષ્પમ)

રઢ ગરળા કે ગરળી (એક વિવાદાસ્પદ ચર્ચા)

ર૪ ગાંધીજી અને પ્રરાતત્ત્વ

રપ ગાંધીજીએ.....જીવંત વ્યવદાર

ર દ ગ્રામોલોગ કલ્પવક્ષ છે

૨૭ ગુજરાતી ગેય ૨૮ ગુજરાતી ભાષાનું સંશોધન અને પ્રાકૃતના અલ્યાસ

૯૯ ગુજરાતી ભાષાના ઉત્કર્ય

૩૦ ચર્ચાપત્ર

39 માંદ્ર વ્યાકરહાના પરિચય

કર ચાંદ્ર વ્યાકરણના પરિચય

૩૩ જનકલ્યાણ

૩૪ જમાઈની પરીક્ષા

au નાતિવાદનં મળ

2 6 1000 an

૩૭ જૈન અતે બીદ વિચારધારાની આલાયતા

૩૮ જૈન પર પરા અનુસાર વિદ્યાર્થી ના પ્રકારા

ak कैन सभाक ही बर्दभान परिस्थिति

अक्षरकावन ४ ,तर

અખેડ આતંદ સપ્ટ. 'પર પ. હ-૧૩

લગાલ ક 'દદ ' ६७

થમછા ૧

યુદ્ધિપ્રકાશ સપ્ટે. 'હ૧, પૃ. ૨૮૩-૨૮૭

અખેડ આનંદ જલાઈ 'દર, પૃ. ૧૧-૧૫

कीत प्रश्चिम् संवत २०१२ ५. ३८४-४०० જીવન માધરી ગે. ૧૫. ૨૫-૩૨

અભ્યાસ ૧૧ '૬૯

અપ્યાંડ આતંદ એપ્રિલ '૫૪ પ્. ૮~૧૩ બુ**હિપ્રકાશ જુલા**ઈ 'પર, પૃ. ર૧૯–૨૦

અલ્યાસ નવે. '૬૪, પૃ. ૧૩૧-૪૦

आत्मान'ह प्रकाश है

સંસ્કૃતિ ૯ 'કર, પૃ. ૨૪

સ્ત્રીજીવન એક્ટા. '૪૫ યુ. ૧૯૯-૭૦૦

પ્રભુદ્ભાવન ૪ '૫૪

નિકેલન-અપ્યંડ આનંદ ૧૯૭૫ ડિસે. પ્ર. ૫૧

સ્ત્રીજીવન ગરણામાં કે, પૂ. ૭૭૫-૮૬ ણ **હિંમકાશ** ઍાગસ્ટ 'દ૮ ૨૮૩–૮૬

પ્રજાભધુ ચુ. સમાચાર અંક કં પૃ. ૨૫૭–૨૬૫ સુદ્ધિપ્રકાશ માર્ચ, '૮૦, પૃ. ૧૦૫

ભારતી (વિદ્યાસભાની) ભાવનગર ડિસે, '૫૬ at. 4.) 4. 20-32

y. 6-20

જનકલ્યાએ કુ ગુઢમાધુરી જુલાઈ '૫૪, યૃ. ૧–૫

અખેડ આનંદ સાર્થ 'પ૦, પૃ. ૩૪–૪૦

જનકલ્યાસ प्रवादकावन

જન ફ્રેલ્યાણ

मे '५३, ५, ४१-४७ _

૪૦ જૈન સમાજના વિદ્યાપ્રિય

૪૧ જૈન સમાજમાં પરસ્પર એકતા શી રીતે સ્થાપિત કરવી !

૪૨ શાતવ શ

Y3 તદ્દન અન્નણ્યા ભાઈએ કરેલી અથધારી સહાય

४४ तत्त्वसभुव्यय

૪૫ તીર્થ રક્ષાને કારણે હિંસકમાર્ગ અપનાવના શં હચિત છે !

¥ દસ પારમિતા

૪७ કિપવિજયજીના છે કાવ્યા (કૃપિયાની શાભા-વ્યથ ભાતપાણીનું પરભાતિયું)

४८ हेवद्रव्यनी ३ ढि

૪૯ દેવ દ્રવ્યના ઉપયોગ

૫૦ દેશભાષા હિંદીકા શાખાનેના સરલ રીતિ

૫૧ દેશ્ય પ્રાકૃત અને તેના શબ્દોનાં મૂળ

પર ધન વિષે ભગવાન ખુદનું નિરીક્ષ**ન**

પક ધરમપદની ઉપમાએ! પપ્ર ધર્મને લગતાં કર્મકાંડા અને તેના ક્લાતિ દેશ

પત ધર્મરસના **અતુભ**વ

પદ ધર્માચરણની ભૂમિકા

૫૭ ધર્માચરણના અધિકાર કચારે !

૫૮ નામકરણ

૫૯ નારીનું નૂર

to પજ્જોસવામા વિષે વિશેષ વિચારણા

ક૧ પરિગ્રહ વિરમણ

દર પયુ વચ્ચા કલ્પ

૧૩ પશએનાં નામકરછા

૧૪ પ ચાતરમાં વર્ષમાં પ્રવેશ : કેટલીક અંગત વાતા

૬૫ 'પારસીક પ્રકાશ' તામના ફારસી ભાષાના શબ્દકાશીના અને તે જ તામના ફારસી ભાષાના વ્યાકરહ્યોના પરિચય

ક્ક પાલિ ભાષા (૧)

કળ પાલિ ભાષા (૨)

ક્રેટ પાલીતાચાનાં દેહરાં

અનેકાન્ત ર'૬૩ જૈન ૧૨'૬૦ પ્રણુદ્ધજીવન ૪'૫૩

મહુલ્છવન ૧-૬-૬૮, પૃ. ૨૮

અખેડ આતંદ ફેબ્ર. '૪૯, પૃ. ૧–૧૧. કાર્ળાસ ગુજરાતી સભા ત્રેમાસિક ૧/૩ પૃ. ૨૬૪

પ્રખુદ્ધ છવન ૧૫–૮-૪૮, પૃ. ૩૨૯-૩૩૨

,, ,, ૮'૪૮ રાષ્ટ્રવીભ્રા એક્ટો. '4૧ યૃ. ૧૦–૧૩

બુલિપ્રકાશ પૃ. ૯૫–૧૦૨

કુમકુમ (અભિનવ ભારતી) 'હર અખંડ આનંદ તવે. 'યક પૃ. ક–૧૩

પ્રભાષાં ધુ, ગુજરાત સમાચાર, દીપાત્સવી અંક વર્ષ કપ, ૧૬૧–૬૭

અખંડ આનંદ હ'હ૧

અખેડ આતંદ ૩'ય૮ પૃ. ૧૨~૧૮ અખેડ આતંદ દે'ય૭ પૃ. ૭

અખંડ આનંદ ડિસે. 'પ૪ પૃ. ૧૧ – ૧૯

ગૃહમાધુરી નવે. '૫૪ પૃ. ૧-૮

જૈન હે'પર

પ્રણુદ્રજીવન સુવર્ણુંજયંતિ અંક સહેાયાના ખાસ અંક સવત ૧૯૮૪–૮૫ માસા

क्षारतक

અખ'ડ આનંદ મેં 'પદ, પૃ. ૩૬–૪૨ અલ્યાસ ડિસે. '૬૩, ૨૦૨–૧૪

મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સુવર્ગું મહોત્સવ મધ્ય ૧૯૬૮ પૂ. ૨૦૯–૧૮

કાર્ળસ ગુજરાતી સભા ગૈમાસિક દ/ર, પ્ર. ૨૫૦–૫૩ ,, દ/૩ પ્ર. ૪૨૧–૨૮

અખંડ આન**ે**દ ત**વે**.'પર, પૃ. પર–૫૬

દુલ પ્રભુપૂજા અને પ્રતિષ્ઠાની પહિત અંગે કેટલીક વિચારણીય બાળતા

૭૦ પ્રાક્ત ભાષા ઔર જૈન તત્ત્વજ્ઞાન કે અધ્યક્ષ કા વ્યાખ્યાન

૭૧ પ્રાક્ત માર્ગોપદેશિકાના રિલ્સ

૭૨ પ્રાચીન શિક્ષણપદ્ધતિ ૭૩ પ્રાર્થના

૭૪ પ્રાર્થના અને સફળતા

૭૫ પ્રેમની વાણી: સુદની ચિંતનકસ્થિકા

૭૬ બહિએદ

૭७ પ્રહિમાન વશનારા

૭૮ ભગવાન પુદ

૭૯ ભગવાન મહાવીર કે અનેક નામ

૮૦ ભારતની વિવિધ ભાષાઓમાં શબ્દાનું સામ્ય ૮૧ ભારતીય વાક્મયમેં પ્રાકૃત ભાષાકા મહત્ત્વ

૮૨ ભાષાના વિકાસમાં પ્રાક્ત-પાક્ષિ ભાષાના ફાળા

૮૩ ભીલ બાલીમાં સમાનતા

૮૪ મહાભારત અને જૈન આગમ

८५ महाराष्ट्री प्राक्त

૮૬ મહાવીર જીવન કે વિષયમે આવશ્યક સામગ્રી

૮૭ (શ્રી) મહાવીર જીવન મહિમા

૮૮ માનવીને માનવતા ખક્ષતું ધર્મચક્ર

૮૯ મારી કહાણી

૯૦ મારી કહાણી

૯૧ મુસલમાની સિક્કાએા

૯૨ (૨વ.) મેધાણીની ગ્રણપુજા

૯૩ માઢા આડે મુહપત્તી ળધન શા માટે!

૯૪ યુધિષ્ઠિરનું મનામ થન

૯૫ રાષ્ટ્રભાષાની રચના

૯૬ રાંદલ શબ્દ વિષે વિચાર

૯૭ રહિછેદક મહાવીર ૯૮ ' રે!ટી ' શબ્દરી ચર્ચા

૯૯ લાેક્ડીપક ગ્રહ્યુર

૧૦૦ વિવાદ-યત્રો, અનુષ્ટાના અને ક્રિયાકાંડા

જીવ દ,દડ

એારિએન્ટલ કાન્ફરન્સ, ગાહતાં ૧૯૬૬,

y. 203-26

વિશાલ ભારત સપ્ટે. '૪૫, પૃ. ૧૮૧ અખંડ આનંદ માર્ચ 'પ૧, પૃ. ૩૪-૩૮

સદાચાર નિર્માણ ૮'૭૫

જન્મભામિ પ'પ૩

અખ'ડ આનંદ જાન્યુ, '૫૪, પૃ. ૫૩૯-૪૪ અખંડ આનંદ જૂન, '૪૯, પૃ. ૪૧-૪૮

મે. 'પપ. પ. ૧૫–૨૦ અખેડ આને દ

જૈન વિદ્યા હ'૪૧

અખંડ આતંદ એપ્રિલ 'દૃર, પૃ. ૫૭-૫૯ શ્રમણ આંગસ્ટ. 'ક્ટ. પૃ. ક્~૧ક

આચાર્ય વિજય વલ્લભ સરિ સ્મારક માંથ 9644, y. 20-30

અખંડ આતંદ ડિસો 'મળ પૃ. ૩૨-૩૮ અખં આનંદ ફેબ્રુ, 'પર, પૃ. ૧૦-૧૭

શ્રામણા ૧૧'૬૮

જૈન જગત માર્ચ '૬૭, પૃ. ૪૨૮-૪૩૦

સુધાષાના વધારા (અમદાવાદ) ૧૯૩૩

જન્મભામિ પંપપ્ર

પ્રયુદ્ધ છવન ૧-૧૧ '૫૪, પૃ. ૧૩૨–૩૪, ૧૫૧–૫૨ **બુલ્દિપ્રકાશ–માર્ચ'પપ, પૃ. ૬૮, એપ્રિલ, 'પપ**

પૃ. ૯૯, મે '**૫૫**, પૃ. ૧૭૫, જન '૫૫, પૃ. ૧૬૫

સ્ત્રીજીવન જૂન, ૧૯૪૭, પૃ. ૪૭૮-૪૮૦

પ્રણહજીવન ૧૬-૧૦-૬૭, પૃ. ૧૨૨-૨૪ અખંડ આનંદ એક્ટો. 'પર. પ્ર. ૧૧–૧૫ અખંડ આનંદ ઓગસ્ટ '૫૫, પૃ. ૮-૧૧

ભારતીય વિદ્યા ૧/૨, માધ સં. ૧૯૯૬ પૃ. ૧૫૬ ઉત્થાત ક

શ્રમણ જુલાઈ, '૬૭ પૃ ૧૫-૨૯

અખંડ આનંદ મે. '૧૫ પ્ર. ૫-૧૪ निरीक्षक ८'६८

૧૦૧ વિવિધ વિચાર	સુ હિંમકાશ જન્યું. '૫૬, પૃ. ૧ ૯
૧૦૨ વિશ્વ વત્સલ મહાવીર	હિંસાવિરાધ ૪'૭૮
૧૦૩ વીરક્ષત્રિયશિરામણી ભગવાન મહાવીર	જન્મભૂમિ ૪'૫૫
૧૦૪ વૈદિક સંસ્કૃતની પૂર્વે પ્રચલિત લાક-	પ્રજ્ઞાળ ધુ ૧૩ ~ ૫ - ૪૫ પૃ. દૃ
ભાષાના અભ્યાસને મહત્ત્વ	•
૧૦૫ શબ્દાના વંશ-કડવું ૧લું	શિક્ષણ અને સાહિત્ય ફેબ્ર. '૪૦, પૃ. ૧૮૩–૮૪
૧•૬ " કડવું ૨ જું	" " <mark>%</mark> ፈላ, ኔሪ, ኔ. 380
૧૦૭ ,, કહ્યું, લાગી, કાધા	" " માર્ચ, '૪૧, પૃ. ૨૧૯–૨૨
૧૦૮ ,, : નાઇ, નેસ્તી, દેશી, નિજમા	<i>"</i> " !
૧૦૯ ,, : તવ, રીજ્યા, શ્રીમહાદય	" " એક્ટા. '૪૧ પૃ. ૧૮–૨૨
૧૧૦ ,, : તસ્કર, ઠાકર, ઠાકાર	,, ,, એક્ટો. '૪૧, પૃ. ૯૧–૯૨
૧૧૧ ": તસકર, ઠાકર, ઠાકારની અનુપૂર્તિ	,, ,, જાન્યુ. '૪૦, પૃ. ૧૩૩
૧૧૨ ,, : દાઝની અનુપૂર્તિ, ટાંડવું	" " એાગબ્ટ, '૪૦ પૃ. ૪૨૪
૧૧૩ ,, ઃધાતુ સાધિત શબ્દો	" " ઐપ્રિલ. '૪૫, ૮૦-૮૧
૧૧૪ ,, : વાતુ સાધિત શબ્દો-ર	,, મે, '૪૫, ૧૧૪–૧૧૫
૧૧૫ ,, : ૫૬મ'ધ	" " 1680, 1. fz-f3
૧૧૬ ,,: પદમ'ધ કરવા આશ	" ,, ૧૯૪૧ યુ. ૧૩૬–૩૭
૧૧૭ ,, : 'ભાભી'ની અનુપૃતિ ^દ	" " જલાઈ '૪૦ પૃ. ૩૮ ૭
૧૧૮ : ભાભી વડે-ભાભીએ	,, જૂન, '૪૦ પૃ. ૩૪૯–૫૧
૧૧૯ ": મહેતા-તણં	,, ,, H, 'Yo, y. 266-300
૧૨૦ , : મહેતા	" " '¥1, ½, 3¥¥
૧૨૧ ,, : મામેરું – કડવું ૧લું	at a bas as a c
૧૨૨ ,, : મામેર, માસાળુ	48 20 11 11
૧૨૩ ,, : માેચી, ભણસાલી	
૧૧૪ ,, : સમરું, કહું.	,, ,,
૧૨૫ ,, : હાઉ, સપ	,, મુંગ્રેમિલ '૪૦, પૃ. ૨૬૩–૬૪
૧૨૧ શબ્દાની વ્યુત્પત્તિ અને સમજાતી	,, ,, એક્ટા. 'મ૦, પૃ. ૩૧૦
	યુહિમકાશ ?
૧૨૭ શબ્દાતું પૃથક્કર ણ ૧૨૮	ક્રાે ડિયું જાન્યુ, '૫૭, ૫, ૧૨૫-૨૭
11	,, એપ્રિલ, '૫૭ ૪. ૧૯૮
176 ,,	,, મે, '૫૭ પૃ. ૨૨૧–૨૫
130 ,,	,, ઐાકટા. 'પ૯, યૃ. ૬૯ –૭૧
131 "	,, ફેબ્રુ. 'ય૮ પૃ. ૧૫૩–૫૫
૧૩૨ ,, ૪	,, એાકટા. 'પ૮ પૃ. ૬૭–૬૮
૧૩૩ ,, - પ	,, એપ્રિલ 'પલ, પૃ. ૧૯૭–૨૦૦
138 " – f	,, નવે. '૫ ૯ પૃ. ૮૪–૮૭

૧૩૫ શબ્દોમેં સાત્ર્ય ૧૩૬ શું છેલ્લા જ મેળાપ ક ૧૩૭ શું શું કરીને અહિંસાનું આચરણ કરી શકાય ક

પાકાય ક ૧૩૮ શ્રહાધન સુદર્શન ૧૩૯ શ્રહેય સેવામૃતિ શ્રી ત્રિરધારીલાલ દહતરીનું સંઘે કરેલું ખલુસાન ૧૪૦ શ્રમણ ભગવાન સહાવીરની ઓળખ

૧૪૦ શ્રમણું ભગવાન મહાવીરની ઓળખ ૧૪૪ સત્ય-પ્રાર્થના પ્રણેતા સ્વામી ભક્ત ૧૪૨ સદાચારની સીડી

૧૪૩ સાચા વૈદ્ય ૧૪૪ (૫) સુખલાલઝની સાથે સાથે ૧૪૫ સાંપ્રદાયિક ગંધર્ષ ક્યાએ

૧૪૬ સુંઠ ૧૪૭ હેમચંદ્રના આદેશ વિધાના સાપ્તાહિક હિંદુસ્તાન ૧૪–૪'૬૩. પૃ. ૨૫ પ્રખુદજીવન ૮'૬૮ જિનમં**દેશ** ૬'૧૬

જનકલ્યા**થુ** પૃ. ૪૨૨–૨૫ પ્રણુ**હ**જીવન ૨^૧૭૦

પ્રાયુક્તિન મે '૪૫, ૫, ૫-૫ પ્રાયુક્તિન ૧'૫૬ ક્રિકાશ થારે. '૭૧ પ્રાયુક્ટિંગન ૫'૧૯ ફાર્ભેસ ગ્રુજરાતી સભા મહેાત્સવ મંઘ ૧૯૪૦, ૫, ૧૫૭–૮૮ બિષક ભારતી ૫, ૧૫૮–૮૧ આયાર્થ પુર સ્મારક્રમ્મેથ

GUJARATI SECTION

' ભગવતીસૂત્ર ' અને અન્ય આગમાનું સંપાદન

દલસુખભાઇ માલવશિયા

શ્રી પં. બેચરહાસાછ દાશીએ આગમાનું સંપાદન જે કાળ ઉપાડપું ત્યારે તેમને જોઈતા સહકાર મત્યો નહીં. કારણું કે તે કાળે એવી માન્યતા પ્રવતૈતી હતી કે શ્રાવૈદ્યારી આગમા વંચાય જ નહીં. તા પછી મંપાદનની વાત તા દૂર જ રહે. હતાં પણ પંડિતછએ વ્યાખ્યાપ્રદાતિ અપરનામ લગતતી જેવા મહત્વના મન્યનું સંપાદન શરૂ કર્યું. આ એક સાહજ જ હતું હતાં પણ તેમણે આગવી સાઝધી જે પ્રકારે તેનું સંપાદન કર્યું તે પહિતિથી આજે પણ હછ કોઈએ કર્યું નથી એમ હતી શકાય. એટલે આજે પણ બાગવતીની અનેક બીઝ આવૃત્તિઓ માજુદ હતાં પંડિતછના ભગવતીની સાંગ્ર હતી હતે

ભગવતીસૂતની' માત્ર એક જ હસ્તપ્રત તેમને તે કાળે મળી કરી હતાં પણ તેમણે મથાશંભવ વિશુદ્ધ મળ પાઠ આપવાના તેમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. જ ભગવતીનું પુનક્ષાં પાઠન તેમણે મહાવીર જેન વિદ્યાલયની આગભ પ્રત્યક્ષાળામાં અનેક પ્રતાને આધારે કર્યું છે તેને પ્રયમના સંપાદન સાથે મેળવવામાં આવે તો પંડિતજીની એકમાત્ર પ્રતને આધારે કરેલી પાઠશુદ્ધિ કેવી છે તેને પ્રયાસ આવી જાય છે.

ભગવતીના સંપાદનમાં તેમણે માત્ર મૂળ પાઠ આપીને સંતાય નથી માન્યા, તેના ગુજરાતી અનુવાદ પણ આપ્યાં તે ઉપરાંત આવ્યાર્થ અક્ષ્યાદેવની વૃત્તિ પણ ગુજરાતી અનુવાદ સાથે અપી છે. આટલાથી પણ તેમને સંતાય થયો નથી એટલે તેમણે વિષય—પ્યથી એ મળ અને ટીમાં આવે એ તેને ૨૫૪ કરતા ટિપણો અતિ વિસ્તારથી આપ્યા છે. એ કાળની સાનની રચના છે તે કાળે આ પ્રમારતા ટિપણો લખ્યાની પ્રયાહતી જ નહીં. આ તેમની સાત્ર કરતા ટિપણો લખ્યાની પ્રયાહતી જ નહીં. આ તેમની સાત્ર કરતાની પહોંતાનું સ્પર્યા હતી જ નહીં. આ તેમની સાત્ર કરતાની પહોંતાનું સ્પર્યક પણ છે. એ કરતું તે સર્વા કરી કર્યા કરી રહેવા દેશી નહીં.

આગમાં વિષે બીજું તેમનું કાર્ય છે આગમાના સંક્ષેપ કરી આપવાનું. આ વાળતમાં તેમણે લગવાન મહાવીરતી ધર્મક્રવાઓ ⁸ તામે ત્રતાધર્મક્રથાના સારોય સરળ ગ્રુજરાતી બાયામાં આપો છે. ભામાં પણે પોતાની આગલી રૈલીમાં પંડિત⊘એ ટિપ્પણ આપ્યા છે, તે જ પ્રમાણે 'લગવાન મહાવીરના દશ લપાલકા'માં લપાસકદ્વાનો સારોશ આપી દીધો છે.

આ ઉપરાંત 'રાજપ્રશ્નીય'' આગમનું સંપાદન અને ગુજરાતી અનુવાદનું કાર્ય પછ્યુ સફળતાથી તેમ**ણે કર્યું છે.** આમાં પછ ટિપ્પણા તા **છે જ**.

૧ જિનાગમ પ્રકાશક સભા, ભાગ-૧-૨ સું ભઇ, ઇ. ૧૯૨૮ ભાગ-૩ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ઈ. ૧૯૨૯

२ भक्षावीर कैन विद्यालय, भाग १-3, १६७४, १६७८, १६८२.

³ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ઈ. ૧૯૩૧

४ गूर्क'र अन्धरत्न कार्याक्षय, अमहावाह छ. १६३१

પ લાધાછ સ્વામી પુસ્તકાલય, લીંગડી, ઈ. ૧૯૩૫

'ભગવાન મહાવીરની ધર્મ'કથાઓ' અને 'ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો'

રમણીક શાહ

૧. ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ (નાયધગ્મકલા) અતુ. પં. એચરદાસ દોશી, પ્રાંજાભાઈ જૈન પ્રાંથમાળા−૩, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ. આ. ૧ (૧૯૩૧) આ. ૨ (૧૯૫૦)

ર. ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકા (ઉવાસગલ્સાએ) અનુ. પં. બેચરદાસ દોશી, પૂંજાભાઈ જૈન પ્રથમાળા~૪, ગુજર પ્રચરન કાર્યાંલય, અમદાવાદ, આ. ૧ (૧૯૩૧)

ભગવાન મહાવીરના મૈલિક ધમે\પદેશની સંકલના કરી તેમના ત્રણધરાએ જે વિનિધ સૂત્રો-રૂપે ગૂંચણી કરી તે ભાર ત્રથા દાકશાંગી કે ગીલ્યિટક તરીક ઓળખાય છે. આ દાકશાંગીનું અંતિમ 'દિશ્વાદ' નામક અંગ લુપ્ત થયેલ છે, ભાશના અગિયાર અંગ ત્રાંથા અને બીજા પણ અહત્યપૂર્ણ ત્રાચીન જેન ત્રથીનો અનુવાદ ગુજરાતી ભાષામાં તજુરો પાસે કરાવી પ્રકાશિત કરાવવાનું કાર્ય ગુજરાત વિદ્યાપીઠે આજ્યા લગભગ પચાસ વર્ષ પૂર્વે ઉપાડયું હતું. પૃંજાલાઈ જૈન પ્રધમાળા નામે પ્રકાશિત થયેલી આ અનુવાદ શ્રથાની એણીમાં સ્ત્રી પ્રથમ ઈ.સ. ૧૯૭૧માં પં. બેચરદાસજીએ અનુવાદિત કરેલ જકા અને સાતમા અંગ પ્રથા 'નાયધરમાકહા' અને 'ઉલાસપ્રદસાઓ' કમે 'લગવાન મહાવીરની ધર્મકાઓ' અને 'લગવાન મહાવીરના દસ ઉપારકો' એ નામે પ્રકાશિત થયેલા.

કથાઓ, દર્શાતા, સભાષિતા અને મહાપુર્યના છવનપ્રસંગાના દરેક કાળના ધર્મના સ્થાપેકા તથા અન્ય ધર્મપ્રચારકો કે ધર્માચાર્યા ધર્મપિરેશના એક આકર્ષક સાધન તરીકે ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે. વેદથી લાઈને આજ સુધીના ભારતીય ધાર્મિક શાહિત્યમાં નજર નાખીએ કે ભારત બહાર પ્રવર્તેલા ખિરતી-મુસ્લિમ ત ધર્મોના ધર્મપ્રથોમાં નજર નાખીએ તો ધર્મપેરેશ ભારે સ્થાસને અનેક કથાઓ આપહું ધ્યાન ખેંગારે. ભારતનું પ્રાચીન કથાસાહિત્ય તો બોધક ધાર્મિક શ્રાહિત્ય જ છે. અહાભારત અને રાત્રાયહ્યું એનાં જ્વાલ ત દર્શાતો છે. બોહ ધર્મમાં બોધકથાએ કૃપે જાતક કથાઓનું સ્થાન અસ્તિથિ છે. ભગવાન મહાવીર પહ્યું પોતાના ધર્મસારેશ સામાન્ય જનાને પહાંચાડવા એમ જનભાષાનું આલ ખત લીવું હતું તેવી જ રીતે એ સંદેશ સામાન્ય જનાનો હ્રદયમાં ઉતારવા કથાઓ–૯ પ્ટાંતોના આદિનો આપગ્ર લીધો હતો. ત્રાતાધર્મકથા અને ઉત્તરાપ્યયત્માત્ર જેવા સંદેશ ભાગવાન મહાવીરની આપી પ્રયાનાત્રમ લ્યાખ્યાનશૈલીતા સંદર ઉદાહરહો છે.

સમગ્ર જૈત સાહિત્યનું પ્રાચીતાંગે વિષયતી દર્ભિએ ચાર વિભાગા – અનુયોગામાં વિભાજન કર્યું છે ૧, ચરલાકરહ્યાનુયાત્ર–જેમાં આચારવિષયક સાહિત્યતા સમાવેશ શાય છે, ૨, ધર્યક્રધાનુયાત્ર– જેમાં ગાયક કથાઓ, ચરિત્રા અપદિના સમાવેશ થાય છે. ૩. ત્રિલાતુચાત્ર-જેમાં ત્રસ્તિ-જ્યોતિય આદિ વિષયક સાહિત્યની સમાવેશ થાય છે અને ૪. દ્રત્યાતુચાત્ર-જેમાં દર્શ-તિવયક સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે. આગ ધર્મકથાતુચાત્રસ્ત્રે એક સમગ્ર વિભાગતું નિર્મણ કર્યું છે જે દર્શી છે, કે જેન સાહિત્યમાં ધર્મકથાતું કેટલું મહત્વપુર્ય સ્થાન હતાં.

ગ્રાતાધર્મકથા અને ઉપાસકદશા આ ખન્ને ત્રંથા ઉપરાક્ત ધર્મકથાનુધાના પ્રાચીનતમ ત્રંથા ગર્બા શકાય. વળી એ ખને ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશ અને જીવન સાથે સંકળાયેલા છે. ખન્તેનું વિષયવસ્ત કરે જોઇએ—

તાયધ-મક્કા (સં. ગ્રાતાધ-મૈક્યા અથવા ગ્રાત્ધ-મૈક્યા)ના નામની સમજૂતી બે રીતે આપી શકાય. એક તો ત્રાત એટલે દખરાંતા 'કે ઉદાલરેણો અને ધ-મૈક્યાએ — એ બન્ને જેમાં છે તે દ્વાત-ધ-મૈક્યા. બીઝ સમજૂતી પંડિન-ઝએ આપેલ નામ યુજળ ગ્રાત્ કે ગ્રાતા એટલે મહાનીર અને તેમણે કહેલી ધ-મૈક્યાઓ એટલે જ્ઞાત કે ગ્રાતાધ-મૈક્યા. બંને અહીં સન્પમી રીતે ધન્દાવી શકાય છે.

ગ્રાતાધર્મકથા અથવા ભગવાન મહાપીરની ધર્મકથાઓના બે બ્રુતસ્કંધ એટલે કે ભાગ છે. પહેલા બ્રુતસ્કંધમાં દર અધ્યયનોમાં નાનીમોટી ૧૯ કથાઓ કે દર્ણાતા આપેલાં છે. આમાં અમહ્યુજ્યનના આવશ્યક યુદ્ધો જેવાં કે સમભાવ અને સહનકૃતિ કેળવવા શા માટે જરૂરી છે અને કેમ કેળવવા ઓન સગતી ગયુ કથાઓ (૧લી પગ લાંગા કર્યો, ૧૧ મી દાવદવના ઝાડ અને ૧૭ મી લોકા), અમહ્યું એ સાવધાન રહ્યે, અપ્રમત્તપહે આત્ર કારીરના પાંચણને માટે જ આહાર-સેવન કરવું એને લગતી ત્રહ્યુ કથાઓ (૨૦ એ સાથે બાંધ્યા, ૪ થી બે કાચળા, ૧૮ મી સંસુમા), અહિંસા આદિ મૂળ ગ્રહ્યોમાં શંકા ન કરવાના લપદેશ આપતી બે કાચઓ (૭ એ બેડા, ૪ મી માર્કરી), આચારની વિશ્લિતાથી થતા અનર્ય વિશે એક કથા (૫ મી શેલક ઋષિ), આત્માની લન્તિ અને અચાગતિના કારહ્યો આપતા બે કથાએ (૭ રહ્યાં લ ૧૬ કું અધ્યયન ન્દું બધું), અમહ્યું તે યાત્ર ગ્રહ્યુંની સમજૂતી આપત્રી બે કથાઓ (૭ રહ્યાં લ ૧૬ કું અધ્યયન ન્દું બધું), અમાને નિતિની શક્યા ૧૧ પાળ્યું), આસર્ડિત અને અના-સિતિ (૧૧ કથાઓ (૧૩ કેટલા ૧૩ કોર્યા), અમાન્ય ત્રાર્થી, ૧૫ તર્દીકળ અને ૧૬—અવરક કાન્દ્રીપદીની કથા). આમ મોટા ભાગે અમહ્યુંના જીવનમાં લપયો શો ગ્રહ્યું અને તે કેળવવા માટેતી લોધ આપત્રી કથા). આમ મોટા ભાગે સમદ્યું કથાના દરારા આપતા ધારેલો બોધ સહજ રીતે આપી દે છે.

બીજા જુતરુક'ધમાં અંગિયા દારા સંયમપાલનની શિથિલતા અને તેના માઠાં પરિચ્રામાં વિશે એકજ સરખી અનેકકથાએ આપવામાં આવી છે.

'ઉવાસગદસાએ'ના અનુવાદ પંડિતજીએ 'ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસદેકા' એ શીર્ષ કે તછે આપ્યા છે. પ્રાકૃત 'ઉવાસગ' એટલે 'ઉપાસક', પ્રાચીન સમયમાં ગૃહસ્ય ધર્માદ્રયાપીને માટે ઉપાસક શબ્દ વપરાતા. બૌઢીમાં પહું એ જ શબ્દ એ જ અર્થમાં વપરાયેલ છે. પછીના સમયમાં ઉપાસકને માટે શ્રાવક શબ્દ પ્રચલિત થયા, તે અત્યારે પહું વપરાશમાં છે.

'ઉવાસગદસાએ!' અર્થવા 'ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકા'માં ભગવાનના અનુયાયો એવા દશ ઉપાસક્ષ (શ્રાવકા કે ગૃહસ્થો)ના છવનની ધાર્મિક ભાજુની ઝાંખી કરાવવામાં આવી છે. પ્રવિભ્ત થઈને જેઓ સંસાર ત્યાગી શકે નહીં અથવા જે ગૃહસ્થછવન છેાડમાં વિના પણ ધર્મમય આચરણ કરવા માગતા હોય તેવસને આટે જૈન ધર્મમાં સ્થળાનતાની ચોજના છે. અહિંસા, સત્ય આદિ મહાવતાનું મર્યાદિત પાલન તે સ્થળાનતા આવાં પાંચ સ્થળાનતાની હાથે જ ગૃહસ્થળવનના ભોગાપભાગને અર્યા- હિત કરતા બીજ શિક્ષાદિ વરો જેડીને ગૃહસ્થના ભાર વરો નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યા છે. અહીં આવા શહેસવાત પાળનારા આતંદ આદિ દશ આવેલાના આદર્જ છવન દર્શાવામાં છે. આ દરે દશ ઉપલેશ ખૂબ જ સમૃદિશાળા અને વ્યવહારકુળ વેરમે અને તત્કાલીન સમાજના પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકા છે. મહાવીરના અનુયાયા બની તેઓ ગૃહસ્થના તેને અગોકાર કરે છે, તેમાં તેમને વિધ્તા તે છે છતાં નિશ્ચળ રહે છે અને ઉત્તરાંતર વધુ ધર્માભિયુખ બને છે. એમનાં ઉદાકરેષ્ઠ અપી સ્વચ્ચાન મહાવીર પોતાના પ્રમુખ્ય સમુદ્રાયને દઢતામાં એમને અનુસરવાની સહાલ આપે છે.

આ મૂળ અંગ પ્રથા આર્થ પ્રાકૃત એટલે કે અર્ધમાગધીમાં અને વિશિષ્ઠ શૈલીમાં રચાયેલાં છે. 'ભંગવાન મહાવીરની ધરેક્શાઓ'ની પ્રસ્તાવનામાં કાકાશહેળ કાલેલકરે સ્પષ્ટ કહું' છે તેમ અનુવાદનો લેફેલ મળા પ્રાયા આવી વસ્તુ પ્રામાિયુક અનુવાદમાં જ સીધી રીત મળી શકે તેવો છે. આશી અહીં મળા માથેલી વસ્તુ પ્રામાિયુક અનુવાદમાં જ સીધી રીત મળી શકે તેવો છે. આશી અહીં મળાના શબ્દશ: અનુવાદ આપવામાં નથી આવ્યો. આગમ પ્રયોગાં અત્રતત્ર અનેક વસ્તું પુત્રાવત્તેન થયાં કરે છે. વળી લગવાન મહાવીર, આગે સુધમાં, પરિષદ, ધરદેવાના, રાભએ રાસ્તુઓ, સાર્થવાલી, ઉપાયક-ઉપાસિકાઓ, ચૈત્ય, નગર, દીક્ષા, કળામલ્યુ આદિ અનેક વિચમે અર્થ અંગે અર્થ રાતા લક્ત એક્સરપું જ વર્લુન આપી દેવામાં આવે છે. મોટા ભાગે આવા રહ્ય વર્લુઓ, એ મારા મારે અર્થ સ્થાન સ્થાર તેવા તેવા એક્સરપું જ વર્લુન આપી દેવામાં આવે છે. મોટા ભાગે આવા કરવાદ વર્લુઓ, એટલે કે પૂર્વ વર્લુન પ્રયાસે એટલે કે પૂર્વ વર્લુન પ્રયાસે એટલે સ્થાય અપ્યા અર્થ સ્થાન સાચા શર્વાદ અર્થાદ મારે કરવામાં આવ્યા. આપ આ અનુવાદ ભાવાનુવાદ છે. મળ પ્રયેતો આશ્ચ ત્ર માર પ્રણની કાઈ આવમ્યક વિગત રહી ત નથા અને અર્થ તેવાની પ્રામાયિક્ષાનો આપ્ય ત આવે તથા કથાની સળાં માત્રત્રાના ભેખમાય તેવી તેવા ક્રોયાની સળાં માત્રત્રાના ભેખમાય તેવી તેવા ક્રોયાની સળાં માત્રત્રાના ભેખમાય તેવી તેવા ક્રોયુન્ટલી કાળજી લઇ પંતિત્રા આ અનુવાદ નિયા કર્યાનો સળાં માત્ર મારે તથા અર્થ સામાને સ્થાય માત્ર સામા સ્થાન સ્થાન સળાં માત્ર માત્ર માત્ર સામાન સામાની સળાં માત્ર માત્ર માત્ર માત્ર માત્ર સથાની સળાં માત્ર માત્ર તથા અર્થ અર્થ અર્થ તાત્ર સામાન સ્થાન સ્થાન સળાં માત્ર માત્ય માત્ર માત

બન્ને પ્ર'શ્વામાં મૂળ સુત્રમાં આવતા ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક નામા તથા જૈન આચારના પારિભાષિક શબ્દો ઉપર તુલનાત્મક ટિપ્પણ પરિશિષ્ટ્રપે આપવામાં આવેલ છે. તથા અ'તે અનુવાદમાં વપરાયેલ કરિત શબ્દોનો ક્ષાશ આપવામાં આવેલ છે. જે સામાન્ય વાચકને માટે પશુ અનુવાદને સમજવાનું તદ્દન સરળ બનાવે છે. ટિપ્પણમાં આપેલી ઐતિહાસિક—ભૌગોલિક સામગ્રી પંડિતજીની વેષક તુલનાત્મક દરિની પરિચાયક છે અને ભારતીય સંસ્કૃતિના અભ્યાસીઓને માટે મળલાખ માહિતી પૂરી પાંઢે છે.

આજદી પચાસ વર્ષ પૂર્વે 'ભગવાન મહાવીરની ધર્મ' કથાઓ'ની પ્રસ્તાવનામાં કાકાસા હેળે પ્રસ્તુત અનવાદ અને અનવાદક વિશે લખ્યે છે---

' આવા પ્રશ્નોને લીધે જેન આગમાતું મીલિક અધ્યયન વધે અને આખા સમાજમાં ધર્મચર્ચા અને ધર્મજાગુર્તિને ચલન મળે એવા અરીક્ષા રાખેલી છે. અને એટલા જ ખાતર, જેમણે આખો જમાના જેન ધર્મશાઓના અધ્યયન પાછળ ગાળ્યો છે એવા પંડિત બેચરદાસની આ અનુવાદ માટે યોજના કરી છે. યળ શાસ્ત્રો પ્રત્યે અનન્ય જ્રહ્માં અને શ્રાપ્રદાયિક સંકુચિતતાના અભાવ આ બે ગ્રાહ્મોને લીધે તેમનું કામ હંમેશ આદરભૂષિ ગણાયું છે.'

આ શબ્દા અત્યારના સંદર્ભમાં પણ એટલા જ સાચા છે.

પ્રસ્તુત ખન્ને ગંદા વર્ષાથી અપાર્ય છે. ખન્નેનું પુનર્મુદ્રશ્ર થાય ત આવશ્યક છે.

' જિનાગમકથાસંત્રહ '

કાનજભાઇ પટેલ

' જિનાગમકથાલ પ્રહ ' એક સંકલન છે અને સંકલન (compilation) પરથી સંકલનકર્તાની લેખક તરી કેની વિદ્વાની પ્યાલ ન આવી શકે. પણ તેમની ફિલાસી—જ્વનદિષ્ઠ અને કાર્યપ્રદિત્તો જરૂર પ્યાલ આવી શકે. પ્રકૃતિથી એક્ટલ સરળ, ઉકાર અને ચિંતનશીલ, આકૃતિએ સૌગ લેખકૃત્યું કોર્યપ્રદ્રા તેમાર ક્રિયા કાર્યા કર્યા કર્યા કરતા કરતા અને શક્તા કરતા અને શિત્ત સ્ત્રા કરતા અને શક્તા કરતા અને શક્તા કરતા અને શિત્ત સ્ત્રા કરતા અને શક્તા સ્ત્રા કરતા અને શિત્ત સ્ત્રા કરતા અને શક્તા સ્ત્રા કરતા સ્ત્રા સ્રા સ્ત્રા સ્ત્રા

ત્રળકથાએ અને સક્તિએ ઉપરાંત આ સંગ્રહમાં પ્રસ્તાવના, અનુક્રમણિકા, પ્રાકૃત ભાષાના પરિશ્ય, પ્રાકૃત ું ત્યાકરહુ, ડિપપણે અને શબ્દકાશ આપવામાં આવ્યાં છે. આ સંપાદનમાં એમનું કહ્યું દર્શિયું કર્યું છે એ પણ ડ્રેંગ પ્રસ્તાવનામાં પંડિતજીએ સ્પષ્ટ કર્યું છે. પ્રાકૃત ભાષાના અભ્યાસને પ્રગ્રાબ વનાવવા તેમણે મને તેમણે પ્રસ્તા અને એણા પ્રાચીન અગમપાઢોના માત્ર શબ્દશ: સંગ્રહ ન કરતાં તે પાઢોને વિદ્યાર્થીઓની દષ્ટિએ પરિખૃત કર્યો છે.

પ્રાક્ત કથાએ વાંચતાં પહેલા વ્યાકર**ા**ના કંઇક પરિચય થાય એ ઉદેશથી પ્રારંભમાં પ્રાક્ત-ભાષાના પરિચય અને ત્યારભાદ પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ આપ્યાં છે, જે એમની વ્યાકરણ તરકની વિશેષ અભિરૂચિ છતી કરે છે. પ્રાકૃત ભાષાના પરિચયમાં પ્રથમ પ્રાકૃત ભાષાના સ્વરૂપના પરિચય આપ્યા છે. જે લોકા પ્રાક્તને સંસ્કૃતમાંથી ઊતરી આવેલી કે સંસ્કૃતને પ્રાકૃતમાંથી ઊતરી આવેલી માને છે તેમના ભ્રમ ભાંગવા કેટલીક દલીલા રજૂ કરી છે. જૈન આર્ષ પ્રાક્ત અને બૌદ્ધ પ્રાક્ત થા પાલિના પારસ્પરિક સંભ'ધ સ્પષ્ટ કર્યા છે. વાર્તિજ શબ્દની વ્યત્પત્તિની ભાગતમાં તા પ'ડિતજીએ એક નવા જ વિચાર મૂકચો છે. આચાર્ય બુદ્ધોથે મૂળ ત્રિપિટક યા બુદ્ધવચનના અર્થમાં 'પાસિ' શહ્દના પ્રયાગ કર્યા છે. તેને આધારે આધાનિક વિદ્વાનાએ ' पालि 'ની નિરક્તિની બાબત માં વિભિન્ન भग दर्शाच्या छे. क्षिप्त करादीश क्षाश्यपने मंत पालि के परियायन संक्षिप्त ३५ छे (परियाय-पिलयाय पालियाय-पालि). भिक्ष किदार्थने भते पालि या पाळि शब्दनी भूण आधार अंस्डत शब्द 'વાઝ' છે. પં. વિધશેખરે જથાવ્યું છે કે વાસ્તિ શબ્દના અર્થ પંક્તિ છે કે જે સંસકત વાસ્તિ શબ્દના પર્યાયવાચી છે. જર્મન વિદાન ડૉ. મેક્સ વેલેસરે પાટજિ યા પાકજિ (પાટલિયુત્રની ભાષા)નું સંક્ષિપ્તર્ય યાલિ ખનાવ્યું છે. કેટલાક વિદ્વાનાએ પહિલ્હ (ગામ) શબ્દને આધારે પાલિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ખતાવી છે. પંડિતજીએ પાસિ શબ્દ અંગના આ વિવાદના સ્વીકાર કર્યો છે અને વસારી શાબ્દ ઉપરથી તહિતાન્ત पायडी શબ્દ અને તે ઉપરથી 'પાલી' શબ્દ ઊતરી આવ્યાની કરપના કરી છે. તેમના આ વિચાર નવીન અને સાંશાધનદષ્ટિની સઝના દ્યોતક છે.

જિનાગ**મકથા** સં**મ**હ

2/

આચાર્ય ક્રેમચંદ્ર વગેરએ પ્રાકૃતની વ્યુત્પતિ બતાવતાં 'પ્રकृतिः संस्कृतस्' હત્યાદિતો જે હત્વેખ કર્યો છે તે બાબતમાં પણ પંડિતજીએ મૌલિક વિચાર રજૂ કરતાં જણાવ્યું છે કે પ્રાકૃત ભાષા શીખવા માટે સંસ્કૃત શખ્દોના આધાર લઈ, તેની સાથે ઉચ્ચારણ બેદને લીધે જે સાગ્યન્વેષ્યચ્ છે તે બતાવવા પ્રાકૃત વૈયાકરણોએ પોતાના વ્યાકરણોની રચના કરી છે. એટલે કે, સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા પ્રાકૃત શીખવવાનો એમનો અધિગમ રહ્યો છે. એ દિપ્ટિએ એમ સે સ્કૃતને પ્રાકૃતને ભાષાર કહ્યો છે એમ સાતર્યું જો ડેએ. મૌલિક રીતે વિચારવાની દિષ્ટિ અને પોતાની માન્યના નિર્ણિક રીતે રજૂ કરવાની હિંમત એ સંસીધકનું લક્ષણ અહીં જોઈ શકાય છે.

'જિનાગમકથાયાં મહત્યાં આવે' અને લીકિક ખન્ને પ્રકારના પ્રાકૃતના શબ્દપ્રયોગો છે. પણ પિક્તાએ અર્કી જે ત્યાકરણ આપ્યું છે તે વ્યવહાર અને પ્રારં લિક અલ્યાસીને ઉપયોગી થવા પૂરતું જ છે, પ્રાકૃત ભાષામાં પ્રવેશ કરવા વર્ણ વિકારના નિયમ, નામ અને ધાતુના સાધારણ રૂપા-ખ્યાન અને કૃદંતના ખાસ ખાસ ઉદાહરણ આપ્યાં છે એટલે કે આ વ્યાકરણ શાસ્ત્રીય નહીં પણ કથાએ સમજવા સહાયલ્ય થવાય તેટલે સાધારણ છે.

જે જે પ્ર'ધામાંથી કથાએ અને સુક્તિએ લેવામાં આવ્યાં છે તે બધાના નામોના તે તે સ્થળે હત્લેખ કર્યો છે. પણ આ પ્રધાના સક્લિપ્ત પરિચય આપી શકાયા હોત તા પ્રારંભિક અલ્યાસીને વિશેષ ઉપયોગી બનત એમ લાગે છે. મળ વિભાગ પછી આપેલાં ડિપપણા અલ્યાસીને વ્યુપ્પત્તિ તેમજ શબ્દ અને શબ્દાર્થના ક્રમવિકાસના ખ્યાલ આપે છે. છેલ્લે ઉપયુક્ત શબ્દાના 'કાશ આપવામાં આવ્યો છે.

'જિનાગમકથાસંત્રહ'માં ૩૨ કથાએ અને સક્તિઓના સંત્રહ છે. જેમાં ત્રાનાધર્મ કથાની પાંચ ક્રથાએ અતે વસદેવહિંડીની ૪ ક્રથાએ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. ઉપદેશપદ, ઉપાસકદશા, દશવૈકાલિક-વૃત્તિ અતે આવશ્યકવૃત્તિમાંથી ખુબબે કથાએ અને તિરયાવલીમાંથી એક કથા લેવામાં આવી છે વિવિધ ત્રિષય અતે વિચારને લગતી સક્તિએ મુખ્યત્વે 'बडजालगां' માંથી લેવાઈ છે. કમારપાળ-પ્રતિભાષ, પઉમચરિય, સન્મતિતક અને ઉતરાધ્યયન મુત્રમાંથી એક એક સક્તિસમૃહ લેવામાં આવેલ છે. આ ખધી મથાએ અને મહિતાઓ માત્ર જેન આગમામાંથી લેવાયેલ નથી એથી ગીર્જ હતી યુઘાઈતા અંગ પ્રશ્ન થવા સ્વાભાવિક છે. પણ પંડિતજીએ બહ વ્યાપક અર્થમાં આ શીર્ષકના પ્રયાગ કર્યા હાય એમ લાગે છે. આપત પુરુષનું વચન એ આગમ છે. તીર્થ કર અને સર્વતા ભગવાન આપત છે. તેમના ઉપદેશ અને વાણી જિનાગમ છે. શ્રતજ્ઞાની અને કશ્વપૂર્વી સ્થવિરા જે કંઈ કહે કે લખે તેના જિનાગમ સાથે ક્રાઈ વિરાધ ન જાઈ શકે, તથી તેમના ગ્રંથ પણ આગમ અંતર્ગત ગણાય, સ્થવિરાએ . પોતાની પ્રતિભાને આધારે કોર્ડ વિષય પર આપેલ સંમતિ કે મુક્તકોના પણ, આગમામાં સમા-વેશ થાય, આમ મુખ્યરૂપે જિનાના ઉપદેશ અને વળા જૈનાગમ છે. ગૌઅરૂપે તેનાલા અનુપ્રાહ્યિત અન્ય પ્રથ પણ આગમ છે આ લ્યાપક અર્થમાં મળ જૈન આગમા, તેની નિર્યુક્તિ અદિ ટીકાએં. આગમાના વિષયને આધાર રચાયેલા વસુદેવર્હિડી, ઉપદેશપદ જેવા બેલ્પપ્રદ કથામ થા અને આગમ વચનાને અનુમાદન આપતા અન્ય સ્વતંત્ર પ્રાંથા કે મહિતસંપ્રહા આગમા ગણાય. એમાંથી લેવાયેલ ક્રથાએ અને સક્તિઓના સંત્રહ**ને** પંડિતજીએ એમની રીતે 'જિનાગમકથાસ'⊭હ' નામ આપ્યું છે.

ત્રૂળ આગમામાંથી લીધેલી કથાએ ધાર્મિક નહીં પણ સામાજિક અને નૈતિક બાેધક્ષાએ છે. લોકાના ચારિત-લડતર માટે આ કથાવસનુ પ્રેરક ખેતે એ જીવનદબ્રિયા એમણે આત્રમાની આ કાનજીવાર્ક પટેલ ૧૯

કથાંગ્રોને પસંદ કરી સંપ્રહમાં સ્થાન આપ્યું ક્રાય એમ લાગે છે. આ વસ્તુ રજૂ કરવા પ્રસ્તુત સંપાદનમાંથી કેટલીક કથાંગ્રેય વિશે અહીં ચર્ચા કરવાનો ઉપક્રમ રાખ્યા છે.

' शोहिणीए वस्त्रज्ञाक' મૂળ આગમમાં ભલે પાંચ ત્રતને લગતી કથા હોય પણ સંપાદકની દિવ્હિ તો ગુલસ્થ ાળવનમાં મુટું ખાતા લડાની દરજ તરદ અંગુહાંલિંગ્દેશ કરવાની હોઇ શકે એવા સંભવ છે. મુટું ખાતા વડાની દરજ તરદ અંગુહાંલિંગ્દેશ કરવાની હોઇ શકે એવા સંભવ છે. મુદ્રે ખાતા ખાતે તેમની દુચિ એક સરખી ન હોય. મુંડ્રે ખાતા અને હોય સમજુ હોય તો એવું આયોજન કરે કે દરેકને પોતાની દુચિ અને શક્તિ પ્રમાણેવું કામ મળે. મુટું ખાતી શામિત્ર અને શક્તિ પ્રમાણેવું કામ મળે. મુટું ખાતી શામિત્ર અને શક્તિ પ્રમાણેવું કામ મળે. મુટું ખાતી શામિત્ર અને શક્તિ પ્રમાણેવું કામ સ્થાન અને કારણે માતા અમાત્ર એ અન્યારે તુટની સંયુક્ત મુટું ખાતી પ્રથાના અને કારણે માતા એક કારણે હોઈ શકે.

'दुवे कुम्मा' એ બ્રાગ એ કાયબાએની કથા નથી. પણ સંચમી અને સ્વસાવે ચંચળ એવી એ વ્યક્તિઆની કથા છે. ગાણસ હાય પર લીધલ કામમાં સંશોય રાખે અને શ્રદ્ધા વગર કામ કરે તો તે કેટલું કારગત નીવડે " संसम्बय्पा विणस्मद ग्नी પસંદગીમાં સંપાદકની અન દષ્ટિ કામ કરી ગરે ક્રિયો તાનાઇ તહીં:

પેતાતા ખૂતી તરફ ઉદારભા (બીજા ભવમાં) રાખવા (कमलामेला), એકના એક પુત્રને મારતાર વિજય ચાર જેવાને ક્ષમા આપી તેને સહાવત્યત થવા તત્પર રહેવું એ કંઈ તાનીસતી વાત છે શત્યું દાલુ હરી શંદે શમાતી સાક્ષાત મૃતિ, પણ જે સમાજમાં આવાં ઉજ્જય રતનો હોય ત્યાં વિજય જેવા ચારતું શું સ્થાન ! આવા સમાજતું નિમાં ખુ કેમ ન થઈ શકે ! મેઘાણીની ' દીકરાતો મારતાર' કથા સાથેના સાગ્યતા હેલ્લેખ અત્રે અપ્રસ્તુત નહીં ગણાય.

વસુટેલિંડી અને હપેટાપદ એવા પ્રાંથામાંથી એ ક્યાએલ પંડિજીએ પસંદ કરી છે તે વ્યાવ-હારિક શાંધ હપરાન તેવાની રમજબુતિના પરિચાયક છે. જેવા સાથે તેવા 'કે 'ઈટના જવાબ પચ્ચરથી આપવા' એવા વ્યવહારમાં ' ક્ષત્ર્યજ્ઞેવાજિયાં નેક્ષિ' કહીને ધૂર્તના પત્નીનો હાય પકડીને ગામકાને ત્રાહાલાળા વ્યાલના માંકે કે દરવાતમાંથી ન નીક્ષ્કી એવા એટલે કે બજુ જ મોટા લાદુની અપેક્ષા રાખીને બેઠેલા વ્યવુર શહેરીને એ પૈસાની લાદુનીથી નિરાશ થવાના પ્રસંગ આવે તો કેવી રમજ થાય કંપાયે મનુષ્યને આપેલી બુદ્ધિના પ્રમંચાત્મક ઉપયાગ તરકના કટાફ આ વાર્તાએ! દરાસ પ્રમુદ થાય છે.

છવનમાં ગમે તેવા ઉમદા કામ માટે પણ સાધનશુહિના વિવેક ન જાળવનારની 'जामाडय-पिरक्कण માના ત્રીછ યુત્રી જેશે દશા થાય. આજે પણ એવી ઘણી માતાઓ કુઢભમાં પેતાની યુત્રીનું વર્ચાસ્ત સ્થાયાય તે જોના માગતી ક્ષેય છે, એ માટે યુત્રીઓના વૈયક્તિક છવનમાં પણ ડમ્પલ કરે છે. પણ ઘણી માતાઓને નિરાશ થવું પડે છે. તેમને માપે યુત્રીને ચાબૂકના કટકા ખાવાના પ્રસ્તુ પણ આવે. છેબ્ડ હારી-ચાયાને રિશ્પામણ આપવી પડેકે ''जहेब देवस्स बहिंग्जामि तहेब पड़णो बहुज्जामि।''

ભાળપણમાં માતા ગુમાવતાર ભાળકતી શી દશા થાય છે તેતાથી કાઈ અબબુ નથી. नडुक्ते रोहो એવી એક સામાજિક કથા છે જે આજના કૃઠુંભ જીવતના પાસા પર પ્રકાશ ફ્રે'કે છે. અપર- સાતા શ્રાવકાપુત્રને માતાના સ્તેહ અપે તેવું સમાજમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે. દૂરી લગ્ન કરનાર પિતા પોતાના ત્યવસામમાં ગળાળુડ હોય કે નવી પત્નીના અને-ચરિત્રથી અબાલુ હોય તો ભાળકને પિતાના સ્તેહ પહુ ન મળે. આવા સંભોગોમાં જો ભાળક ચતુર હોય તા નટપુત્ર રોહની જેમ માતાની સાન ઢેકાલું લાવી ધાર્યું કામ કહાવી શકે. જો એમ ન થઇ શકે તો ભાળકના શારીરિક અને સાનસિક વિકાસ કંપાઇ અપ.

ઓ-પુરુષના અનૈતિક સંખેષમાં માત્ર આંગોને જ જવાળકાર માનવાની શૈલી દેક સતકાળથી આજ સુધીના સાહિત્યમાં એક સરખી રીતે ચાલી આવી છે. એકાદ અંતિ દાવા લાં આપ્યો એક બાતની દિવા કરવી દેવલી ચુક્તિન્સ ગત અસુધાં એન્બતિની નિંદા કરતાં રહે શુલી જમ્મ છે કે આવા દાખલાએ તો ઓએ કરતાં પુરુષે ખતિની ત્યારે એ છે તે તે દેવવ લે અને પુરુષે જતિની નિંદા કેમ નહીં દેવળી સમાજમાં જેમ ગીલવાન પુરુષે હોય છે તેના દેવવ અને પુરુષે તે સાઈ હોય તેની શીલતાની તારીઓના દાખલા ઇતિહાસમાં ઓછા તથી. એ ત્યારે આખી ઓન્બતિની પ્રશંસ થતી એડેએ, પહ્યુ પુરુષ-પ્રધાન સમાજમાં સાહિત્ય-નિર્માણ પણ પુરુષે તે હાથે શકે છે. એટલે અંઓતા સ્વભાવની કેટલીક નિર્ળળનાઓના સ્ત્રીકાર કરીએ તા પણ ઉપરાદત ભાભતમાં તે સ્વન્યભીત તરદેતો પદ્મપાન જ જણાય છે. **આદિવાસો આપણ પણ તેના લે છે. સ્ત્રી પણ છે પરે કરતા પણ છે પરે કરતા પણ છે. એકાં છે જન્મ અલ્લો કરી કરતા પણ છે હોઈ અપ. શીલતે કહ્યા ન લાંગે તે માટે પણ તેના લે છે કે જે પર-પુરુષતા તામ માત્રથી પણ છેડાઈ અપ. શીલતે દાધ ન લાંગે તે માટે પણ તેના માત્ર પણ એકાં છે તેવા સં-ચાસીની ચારિત્ય પણ એવા માત્ર પણ એકાં આપો પણ એવા માત્ર પણ એવા માત્ર સ્ત્રી માં આ કરવા માત્ર કર્યા માત્ર સ્ત્રી માત્ર પણ એવા માત્ર માત્રી છે તેવા સં-ચાસીની ચારિત્ય હોય કેના થયો છે. આ કથામાં સામાં જિયા ખાપ અને પણ એન પણ છે તેવા સં-ચાસીની ચારિત્ય વર્ષના કરતા થયે. છે.**

વડીલા તરફ અક્તિભાવ રાખવા જોઈએ. પણ ગુરૂપત્નીનું માન રાખવા, તેમના તરફ આદર દાખવવા રાજ્ય વસુ અન્યાયના પક્ષકાર બને અને અશ્વસ્થનાં આશરો લે તા ધર્મરાજના રથની જેમ આકાશમાં અધ્યર રહેતુ તેનું સિંહાસન પણ જમીન પર પટકામ તેમાં શી નવાઈ ! ગુરૂપત્ની તરફ બક્તિશાય રાખવા જોઈએ પણ તે કાઈને ભોગે કે અસ્પયને સ્ટર્ણ જઈને નહીં.

જીવનમાં ધતનું મહત્ત્વ છે. એ માટે સંઘર્ષ પણ કરવા પડે. પણ ધત અને સ્તેહ કેધન અને કર્તલ્ય વચ્ચે પસંદગી કરવાના પ્રસંગ આવે તો શું કરવું દ વ્યવહાર-જગ્તભાં ધન ગમે તેટલું હપયોગી ક્રોય પણ તે સ્થુળસંપત્તિ છે, આને એના મહિમા વિશેષ છે. ' जीवणीवायपिक्का'માં વાન્સલ્યથી છલકાનું આવી એક સાચી માતાનું હદય ધતના હત્યાને લાતા મારવા પ્રેરે છે.

શ્વંસારમાં અતિષ્ટ તત્ત્વી છે તો સારપ પછ છે. શું પ્રક્રુણ કરવું તે વ્યક્તિના વશની વાત છે. કાલડાએ જેવા કૃત્તિની માણુસા (क्वायाचा वायमा) છે, તો નાના શા ત્રાણમાંથી મુક્ત થવા છવનની આહુતિ આપવા તત્ત્વર કેશશાંબીના ચિત્રકાર જેવા કૃતત આબુરો પણ છે (सुरिष्यओं जक्क्सों). માટે ક્રાઈ કરવા ખરવા દાખલાંગે આધારે આબુશાઈ પરની શ્રદ્ધા સુષ્ઠાવવાનું ન પોષાય. 'जन्मस्य सञ्चल्पाची' અने 'पिउफिल्पिबचारो' लेगी ક્યાંએા ધાર્મિક અ'ધમદાએ। અને માન્યતાએ। તરા લાલખતી ધરે છે. પશુખલિ આપનાર વ્યક્તિ એ બહુતી નથી કે તે છવ પૂર્વ જીવનમાં પેતાના ક્રાઈ સ્વલન હાઈ શકે.

છેલ્લે, આ સંગ્રહમાં જે સુક્તિ-સપૂર્વોને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે છવનોપયોગી છે. આદર્શ મેત્રી, છવનમાં સાહસ્યું મહત્વ, અદીન ખનીને છવવું, નીતિપૂર્વક ચાલવું, ધીરજ ધર્યી વચેરેને સગતી સુક્તિઓ સ્થૂળ રીતે વ્યવહારને ઘડનારી અને સક્ષ્મ રીતે માધ્યુસના શીક્ષેત્રે ઘડનારી છે. આ સુન્તિઓ વિધેયાત્મક અને નિયેષાત્મક ભન્તે પ્રકારની છે.

ગાંધીવાઠી વિચારસરણીમાં મતુષ્ય, મતુષ્યત અને સમાજજીવન કેન્દ્રસ્થાને છે. ચારિત્રવાન માધ્યુસીના ઘડતરથી સમાજ સંપન્ન અને, એ માટે માહ્યુસની સદ્દુકૃતિઓ પર જાહા રાખીને માહ્યુસે પોત નીતિના માર્ગે ચાલવું જોઇએ. આ ગાંધીવાદી વિચારસરણીને વરેલા પંડિત એચરલાસ્થ્યુએ 'जिलागक्यासंसह' માં જાંધુ તેમના વિચારતું પ્રતિખિત્ય પડતું હોય તેવી વૈયક્તિક અને સામઃ- જિક જીવનને સ્પર્શતી કથાએ પસંદ કરી છે એવું મને તો આ કથાએ તું વસ્તુ જેતાં લાગે છે. કથાએનાં જે શીર્ષક આપવામાં આવ્યાં છે તે પશ્ચ કહાચ આ વિચારને અનુમેદન આપે છે. કેટલાક શીર્ષક શાયોમાના દીર્ષકની બાળતમાં પણ મને એમ લાગે છે કે લેપાદકની વિચારસરણીની ભાષે-અભાષ્ય અસર પડી છે.

'जिनागमकथासंग्रह'ની કથાએ। અને સુક્તિઓની પસંદગીમાં પૂ. પંક્રિત બેચરક સછતી દિશ્વસુશ્એ ભાગ ભળવ્યો છે એમ જસાયી આ વિદ્યાપુર્ય-ઋષિને ત્રાનાંજલિ અપંવાના મારો અહીં તમ્ર પ્રયાસ છે એટલું જસાવવાની રજ્ઞ હાઉ.

'સિંહહેમશખ્દાનુશાસન' અને 'મલયગિરિશખ્દાનુશાસન'

જયદ્રેવભાઇ શકલ

ભારતીય શાંભીય વાક્ષ્યમાં ઉદ્દુત્રમ અને વિકાસમાં વ્યાકરણશાં અનુ અસાધારણ મહત્ત છે. ખન્દરાશાં , ભ્યોતિષ, અર્થશાં અને બીજા શાંભોના વિકાસ તે તે સમયની સામાજિક સ્થિતિના મંદ્રભેમાં થયેલા છે; પરંતુ વ્યાકરણશાં અને વિકાસ પ્રાંચીન ભારતીય વાક્ષ્મમના પ્રવાહને અનુસર્થ છે. વ્યાકરણશાં અને હિંદ વાદ્રમથની પરંપરામાં શાંહાલું થાતા નુત્રમાં ઈ. પૂ. ૮૦૦ ની આસપાસથી શરૂ થયા અને ઈ. સ. પૂર્વ '૧૫૦ સુધી તેના સતત વિકાસ થતા રહ્યા. ત્યાર પછીનાં લગભગ સત્તરસા વર્ષા સુધી આ શાંભાં! વિવિધ રૂપે અભ્યાસ થતા રહ્યા. પ્લાન, વ્યાકરણ અને અર્થવિયારતી શાંખાઓના અસપ્ત્ય પ્રત્યામાં તે નવપલ્લવિત થયા. આ પ્રત્યામાં પ્રાપ્ત થતાં સૂક્ષ્મ અન્વષણ, (વરતાર અને વૈદ્યાનિક અન્યવાયુપહૃતિ જગતના શાંસ્ત્રાં વાદ્રમયમાં અન્યન તૈયા મળતાં તથી

યાનકપૂર્વેના અને પાહિનિપૂર્વેના લગભગ ત્રીસ જેટલા વૈયાકરહ્યાના અને તંમના મંતાના ઉદલેખાં નિવૃક્તમાં, તકવેદમાંતિક્ષાખ્યમાં અને અણાધ્યાયામાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ વધા આયાયોના વત્તનાં અને સંપૂર્ણ વ્યાવસ્થાયો આપતા કરતાં ત્ર અને સંપૂર્ણ વ્યાવસ્થાયો અધાને સમાન અવાં પાંચ અંગોને સમાનતા મ'થા હતો કે કેમ તે સ્પષ્ટ થઇ નથી. પરંતુ અ આયાયોંએ ધ્વનિ, વ્યાકરણ, અર્થવિચાર, વ્યુત્તમિ અને પરિભાષા વિષે જે મહત્વનાં વિધાના કર્યા હતા તે અવાપિ સચવાઇ વસ્તા છે. આવા આયાયોંમાં ત્રીનક, શાકટાયન, ઐદ્દિમ્યત્રાયણ, ત્રાગ્યેં અને આપિશાલિના સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત તે નિર્વિવાદ છે.

બ્રાહ્મણું થાતા યુગમાં વ્યાકરણ ચર્માતું સ્વરૂપ વિસ્તૃત હતું. તે ચર્ચામાં વેઢાતી જુઠી જુઠી સામાઓતા પ્લતિએ, અન્ત્રાતાં ઉચ્ચારણો અને તેમની વિશિષ્ટતાઓ, વૈદિક પ્રયોગીની ભાષાપ્રયોગીના સંદર્ભમાં વિલક્ષણતાઓ તેમ જ ભાષાપ્રયોગીની સ્ટ્રફ્સતાઓ અંગતાં ચિન્તનોનો સમાવેશ થતા હતા. કાલકમે વૈદિક પ્રયોગ અને ભાષાપ્રયોગીની ચર્ચાઓ બે વિભાગમાં વિભક્ત બની એક વિભાગ શિક્ષા અને પ્રાતિશાખ્ય રૂપે અવતાર પામ્યા અને બીએ વિભાગ શબ્દપારાયબ્ર અર્થાત્ શબ્દાનુ-શાસન રૂપે બાળૂતા બન્યા.

ઈસુધ્વે^તની જટ્ડી અને પાંચળી સહીમાં વ્યાકરસૂચર્ચાનું જે વિશાળ રૂપ પ્રકટ થયું તમાં બે મહાવેશકરસૂતી કાળા મહત્વના છે. એક હતા આપિશક્ષિ અને બીજા હતા પાસ્ત્રિનિ. વ્યાકરસુતા પ્રાચીત લસ્લેએમમાં આપિશક્તિના વિધાનીના જે સંદંગોં મળે છે તેમના ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આપિશક્તિની વ્યાકરસુ પરંપરા સત્ય, ધાતુ, પ્રસ્તુ, ક્યાંતુ, પ્રક્ષ્યુ, કિલાનુશાસત અને પરિભાષારૂપે પૂર્યુ ફ્રેની જોઈએ. સુદ્રાહ્યાયા ઉલ્લેઓ સિનાય આ પરંપરા વિષે કહી વિશેષ માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી.

ઇસુપ્વેની કહી અને પાંચમી સદીમાં વ્યાકરજીયર્ચાતું જે વિશાળ રૂપ પ્રગટ ઘયું તેમાં એ મહાવિયાકરહ્યાનો ફાંશા મહત્વનો છે. એક હતા આપિશલિ અને બીજા હતા પાંચિતિન ત્યાકરજીના પ્રાચીત કલ્લેઓમાં આપિશતિના વિધાતાના જે સંદંકોં મલે છે તેનન કપત્યી સ્પષ્ટ થાય છે જે આપિશિયાની વ્યાકરજીપર પર સત્ર, ધાતુ, ત્રજી, જીણાંદિ, લિંગાતુશાસન અને પરિસાયાર્થ પૃષ્દું ઢેવી એઇએ. જીટાલ્યામાં સ્થેલેઓ સિયાય આ પર પરા વિષે કર્યા વિશેષ આહતી પ્રાપ્ત થતી નથી.

33

ઈસુની પૂરે પગ્નની આસપાસ થયેલા આચાર્ય પાણિનિની વ્યાકરેલું પર પરામાં સૂત્રસમૂહ્યું અધ્યા-ધ્યાયી નામના ત્રથ પ્રાપ્ત થાય છે. ધાતુપાઠ અને ગલુપાઠ તેનાં સહાયદ અંગે છે. તેવની વ્યવ-સ્થાને ઉપયોગી કેટલીક પરિભાષાઓ પાણિનિએ સૃત્રાદ્યે રજૂ કરી છે. કોઇક ઉલ્લાહિસસમ્યુદ્ધ તેમના ધ્યાનમાં હશે તેમ કહી શકાય. અષ્ટાધ્યાયામાં પ્રાપ્ત થતા લિંગના નિયમામાં લિંગનુશાયન સમાઇ જાય છે. ૩૯૮૩ સૃત્રાનો આ પ્રદેષ બનીસ પાદ અને આઠ અધ્યાયમાં વિભક્ત છે. આ સૃત્રોમાંથી ૧૨૪૫ સુત્રો ઉપર કાત્યાયને વાર્તિકા સ્થ્યાં છે અને ૧૨૮૮ સુત્રો ઉપર પત જહિંએ ભાખ સ્થ્યું છે.

પાહિનિએ પ્રભેષલી વ્યવસ્થા, વિશાળ પ્રદેશ ઉપર ભાલાવી સંસ્કૃત ભાષાનાં શબ્દર્યાની સિદ્ધિ માટે રચેલા નિયમે, એ નિયમોનો પરસ્પર અન્વય અને એ નિયમે ઉપરથી કાળક્રમે સધા-યેલા કેટલાક પ્રસિદ્ધ ભાષાવૈદ્યાનિક સિદ્ધાંતાએ પાહિનિની ક્રાર્તિને જગતમાં પ્રસરાવી છે. છવન, જગત અને વાક્ષ્મયમાં સર્વંત્ર તકુંયુક્ત અને નિયમભદ વ્યવસ્થા નિહાળનારી પાક્ષાત્મ વિવેચન-પદ્ધતિને અનુસરનારા કેટલાક અવાંચીન પાહિનીથા પાહિનિની વ્યવસ્થામાં ક્ષતિએ નિહાળ છે અને પાહિનીય પ્રથમાં અનેક સુધારા વધારા થયા હોવાની માન્યતામાં રાચે છે.

બાલાયુ પર પરાનું સમગ્ર સંસ્કૃત વાર્મય પાર્ચિનિના નિયમેનું દદપથે અનુસરણ કરે છે. ઇસુની પહેલી સદી પછી જેન પરંપરાને પોતાના આગવા ત્યાકરણ વાર્કમયની ખોટ સાલવા લાગી. બૌહ પરંપરાને આવો ખોટ સાલતા તે હતી. બુદ કોય અને બીજા બીદ લેખકા પાચિનીય સરોના છુટયી ઉપયોગ કરતા હતા. તેમ હતાં ઇસુની ચોર્યા સદીમાં ઘયેલા આચાર્ય ચન્તે લધુ, વિશ્પષ્ય અમે સંપૂર્ણ વ્યાકરણની આવશ્યકતા લાગનાં તેમણે વ્યાકરણની ચન્દ્રસ્ત્ર નામે સરાગ્રન્થ રચ્યા. અષ્ટા-પ્યાયી ઉપરથી જ તૈયાર ઘયેલા આ વ્યાકરણને ચન્દ્રસ્ત્ર નામે સરાગ્રન્થ રચ્યા. અષ્ટા-પ્યાયી ઉપરથી જ તૈયાર ઘયેલી આ વ્યાકરણને ઘર સપાલા, લાધવ અને સરળતા સિવાય બીજાં કહ્યાં વિશિષ્ટ લક્ષણો પરાવતા નથી. ઇસુની આદમી સદીમાં થયેલા ધર્યદાસે રચેલી ચાન્દ્રશ્ર્મો સાઉત સપાલે કહ્યાં છે.

ળીલ અને જૈન પરંપરાઓ અધ્યાધ્યાયામાં મળતા વૈદિક પ્રયોગો અંગેના અને સ્વરપ્રક્રિયા અંગેના સત્રનિયમોતા ત્યાત્ર કરે છે, પરંતુ પાસ્ત્રિનિએ આપેલાં અને પ્રકૃતિપત્યયકાર્યમાં ઉપયોગી વૈદિક ઉદાહરસા અને યતસંદર્ભાવાળાં ઉદાહરસાને તે સાચવી રાખે છે.

બાલણ પર પરાની જેમ જૈન વ્યાકરણ પર પરાએ પોતાના પ્રાચીન આચાર્યાના ઉલ્લેખો કર્યાં છે. જૈન્ય વ્યાકરણ, શ્રીક્ત (૧-૪-૩૪), પશાલત (૨-૧-૯૯), ભૂત્યાંભ (૩-૪-૮૩), પ્રશાયન્દ્ર (૪-૩-૧૮૦), સિહસેન (૫-૧-૭) અને સમન્નલદ (૫-૪-૧૪૦) એના આચાર્યોના ઉલ્લેખ કરે છે. આવી રીતે શાકટાયન વ્યાકરણ પણ આપ્યેલલ (૧-૧-૧૩), ৮ન્દ્ર (૧-૧-૩૭) અને સિહ્યન્દ્ર છે. વે ત્યારે કરે છે. જૈનેન્દ્ર અને શાકટાયનમાં તેપિક્ષા પૂર્વો પાસ્ત્રિતિમાં તથી અને પાસ્ત્રિતિએ તોપિક્ષા પૂર્વાચાર્યો જૈનેન્દ્ર અને શાકટાયનમાં ત્યારે પાસ્ત્રિતિઓ તથી અને પાસ્ત્રિતિએ તોપિક્ષા પૂર્વાચાર્યો જૈનેન્દ્ર અને શાકટાયનમાં તથી

જૈન વ્યાકરજા પર પરામાં સૌથી પ્રાચીન પ્રથ ઈસની છક્કી સદીમાં થયેલા આચાર્ય દેવનન્દ્રી

કૃત જૈતેન્દ્ર શબ્દાનુશાસન છે. પાંચ અધ્યાય, વીસ પાદ અતે ત્રણ હત્તર અડસદ સ્ત્રીવાળા આ પ્રંથમાં સ્ત્ર, ધાતુ, ઉલ્લાહિ અને ગલ્પાદ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વ્યાકરણમાં પ્રત્યાહારોના સ્વીકાર થયા છે તેથી તેમાં પ્રત્યાહાર સૂત્રો હોવાં જોઇએ પરંતુ અક્ષયન-દોની ચહાદૃત્તિમાં પહ્યું તે મળતાં નથી.

જૈતેન્દ્ર વ્યાકરખુમાં પાહ્યુતિ, કાત્યાયન, પત જલિ અને ચન્દ્રના યથેચ્છ ઉપયાગ થયા છે. તેવી જ રીતે ઇંસુની આઠમી સદ્ગામાં થયેલા આચાર્ય અભયન-દીની જૈતેન્દ્ર સૂત્રો ઉપરની મહાદૃત્તિમાં કાશિકા. ન્યાસ અને ચાન્ડકૃતિના મનભર ઉપયોગ થયા છે.

જૈનેન્દ્ર શિબ્હાનુશાસન પછીની બીજી જૈન વ્યાકરણુ પર'પરા શાકટાયન વ્યાકરણુ પર'પરા છે. રાષ્દ્રદ્રેટ અમેશવર્ષ પહેલાના અર્થાન ઇસ્ત્રીસનના નવમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા અને પાલ્યપ્રીનિં એવું નામાંતર પામેલા શાકટાયને સ્ત્રપાઠ રચ્યા અને સ્ત્રપાદ ઉપર અમેશવર્ગનની પણ તેમણે રચના કરી. તેમણે અભૂપાઠ, લાલુપાઠ, ઉભાદિપાદ, પરિભાષાપાદ અને લિંગાનુશાસન પણ રચ્યાં.

દક્ષિણાના કદંખ રાજ્ઞગોની અનીદિષ્ટ પામેલી અંત પાજ્ગથી દક્ષિણાની દિરાંભર જૈન પરં-પરાએ અપનાવેલી યાપનીય પરંપરામાં આ શાક્ષ્ટાયન આચાર્યની પ્રસિદ્ધિ છે. શાક્ષ્ટાયનસ્ત્રામાં અને અમેશકૃત્તિમાં કાશિકા, ચાન્દ્રકૃત્તિ અને ન્યાસનું પૂરેપૂરું અનુસરણ જેવા મળે છે. વ્યાપ્યાનનો વિસ્તાર અને વિપુલ ઉદાહરહ્યો અમેશકૃતિની વિશિષ્ટતા છે.

પાહિતીય વ્યાકરહ્યુપર'પરા પછીની આ બધી વ્યાકરહ્યુપર'પરાએ મુનિત્રયે પ્રવાવિક્ષ સિંહાન્તામાં કશે લગેરા કરતી નથી. તેમનામાં પ્રાચીન કે નદીન ભાષાપ્રયોગોના વિશિષ્ટ ઉરક્ષેપો મળતા નથી. સમકાલીન સ્થાક્તિય સાથે તેમને આગ્રા સંભ્ય નથી અને આવા સાહિત્યના અનુક્ષ્મમાં તેમનાં વિધાનોમાં પછા કશા ફેરારો ભેવા મળતા નથી. હેમચંદ્રાચાર્યનું સિંહ હેમ શહ્તાનુશાસન આમાં અપવાદ છે. સ્વત્નિયમોના નવેસરથી રજૂ કરાતા ક્રમ, પ્રદાગોમાં મનગસતા ફેરફારો અને વિધાનક્ષાયવમાં એમને મોલિકતાનાં કર્યન થાય છે. આવી સ્પષ્ટ મર્યાદાઓ હોવા છતાં પાહિનીય પરંપરાના પ્રતિગત્યનાં વચેનોને તેમણે ભરાભર સાચવી રાખ્યાં છે. અખ્ટાધ્યાનીની સ્વરવૈદિશ પ્રદેશના ત્યાત્ર સ્થિત્ય તેમણે બીજું કશું ગ્રહ્યાવલાનું છેપ્ટ માન્યું નથી. પરિસ્થામે પાહિનીય પરંપરાનાં સ્વરવાર્તિક્શાપ્યક્રયતાના પાઠશોયન માટે આ વ્યાક્રસ્થાને શ્રી થયોગો છે. જૈન પર'પરાના વ્યાકરભુત્ર થાની આવી ઉપયોગિતાના સંદર્ભમાં સિદ્ધદેમ વ્યાકરભુતું ઘષ્ઠું મહત્વ છે. અપ્ટાયચાર્યનાં સ્ત્રાતિ કાત્યાયનનાં વાર્તિ'દ્વાતા અતે પતાં જહિનાં ભાષ્યવચતાના સૌથી વધારે ઉપયોગ હેમચન્દ્રાચાર્ય કર્યો છે. આ ઉપરાંત ઇસુની દસમી સદા સુધીમાં થયેલા લગભગ ખધા મહત્ત્વના વૈયાકરભુત, અન્દ્ર હતિ, અન્દ્ર હતિ, અને કેયટનાં વિધાતાને પણ તેમણે પોતાના વ્યાકરભુત્ર શેણાં સમાવ્યાં છે.

સાલ'ડા રાજવી સિહરાજ જયસિંહની ઇચ્છાથી હૈમચન્દ્રાચાર્ય સિહહેમચન્દ્રશબ્હાનુશાસનની રચના કરી, આ કાર્ય તેમણે ઈ. સ. ૧૧૪૩માં પૂર્ુ કર્યું. ત્રિયપ્ટિશલાકાપુરુપચરિતની પ્રશસ્તિમાં આના નિર્દેશ મળે છે.

> पूर्वः पूर्वजसिद्धराजनृपते मैं किरपृश्लो वाद्मयः । साङ्गः न्याकरणं सुवृत्तिसुगमः चक्रुमं वन्तः पुरा ॥

સિલ્લેમને અતિ પણ આવા જ નિદેશ છે,

तेनातिबिग्तनदुरागमविप्रकीर्णशब्दानुशासनसमृहकद्धितेन । अभ्यक्षिते। निरवमं विधिवद व्यथन शब्दानुशासनमिदः मनिष्टेमचन्दः ॥

આક અધ્યાય અને ૪૬૮૫ સત્રાવાળા આ સત્રત્રંથમાં પહેલા સાત અધ્યાયોનાં ૩૫૬૬ સત્રામાં સંત્રુત ભાષાના વ્યાકરણની ચર્ચા છે. પહેલા અધ્યાયમાં સંત્રા, સંધિ અને નામ, બીજ અધ્યાયમાં નામ, કારક, પત્વસૃત્વ અને ઓપ્તર્યમ, ત્રોજા અધ્યાયમાં સમાસ અને આપ્યાત, ચોથા અધ્યાયમાં આપ્યાત, પાંચમા અધ્યાયમાં કૃદન્ત અને છઠ્ઠા અને સાતમા અધ્યાયમાં તહિતની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. દરેક અધ્યાયને અંત એક સ્ત્રાલુચ રજાની પ્રશસ્ત્રિ છે. સિદ્ધ કેમશબ્દાનુશાસનમાં વ્યાકરણનાં બધાં અંત્રો, ત્રત્ર, ત્રણ, ધાતુ, ઉણાદિ અને હિંચાનુશાસન પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રણપાઠને પ્યક્રિકૃતિનાં સમાવવામાં આવ્યો છે.

સત્રપાઠ ઉપર ક્રેમચન્દ્રાચાર્ય લધુ, મધ્યમ અને ખુલક્ એમ ત્રણ વૃત્તિઓ રચી છે. ખુલક્કૃતિ અથીન તત્ત્વપ્રકાશિકા ઉપર શબ્દમલાબુંલ-ચાસ અર્થાત ખુક-યાસ તામની અત્યંત વિસ્તૃત ટીકા પ્રાપ્ત થય છે. ન્યાસની રચના ઉપર પત્તં જેલિના મહાબાધની અને જિનેન્દ્રણહિના ન્યાસની માઢ અસ્ક્ષર છે, આપણુંને પ્રાપ્ત થતા ન્યાસમાં પહેલા અધ્યાયના હેલે પાદ અપૂર્ણ અને ત્રીજે તથા સે શો પાદ, બીજા અધ્યાયના ચાર પાદ, ત્રીજા અધ્યાયના સોશો પાદ અને સાતમા અધ્યાયના ત્રીજે પાદ એને સાતમા અધ્યાયના ત્રીજે પાદ એને સાતમા અધ્યાયના ત્રીજે પાદ એને સાતમા અધ્યાયના ત્રીજો પાદ એને સાતમા અધ્યાયના ત્રીજો પાદ એને સાતમા અધ્યાયના સ્ત્રોજો એક સ્પષ્ટતા, વિસ્તાર અને શક્યાનાની દરિએ બ્રાલણોતર વ્યાકરણ-પરપરામાં આ પ્રથાત સૌથી ત્યારા અને છે.

સિલ્હિમશબ્દાનુશાસનની ખ્યાતિ હેમચન્દાચાર્યના સમયમાં જ લણી વિસ્તરી હતી. પછીના સમયમાં બધા જેન પ્રથમીરા આ વ્યાકસ્થાનો ઉપયોગ કરતા હતા. તેમ છતાં કેટલાક સ્વતંત્ર વ્યા-કરણાત્ર્રેશ સ્થવાનું કામ યત્રતત્ર ચાલુ હતું. જેન વ્યાકસ્થાન્રેશામાં વિ. સં. ૧૦૮૦માં સ્થાયેલા યુદ્ધિસાત્રર વ્યાકસ્થીના હત્લેખ કરવા જો.એ. તે હેમચન્દની પૂર્વે સ્થાયું હતું.

સલયગિરિના વ્યાકરણના હસ્તપ્રતામાં મુષ્ટિવ્યાકરણના નામથી લક્લેખ કરવામાં આવે છે. ઈ. સ. ૧૧૭૦ની અર્થાત્ સાલંકી રાજવી કુમારપાલના સમયની આ રચના છે. નવાગમ વૃત્તિકાર તરીક મલયગિરિ જાણીતા છે. આગમંત્રત્તિઓની રચના પહેલાં તેમણે આ શબ્દાનુશાસનની રચના કરી હતી. મહયત્રિરિ ચાન્દ્ર અને શાકટાયનના ઉલ્લેખ કરે છે. હૈમગ્યાકરણની તેમાં ઘણી અથર દ્વાવા થતાં કેમચન્દ્રનો તેમાં ઉલ્લેખ નથી. કાતન્ત્રની યોજના પ્રમાણે તેણે શ્વર્ધિ, નાગ, આપ્યાત, કૃદન્ત અને તહિત એવા વિભાગો પાડ્યા છે. પોતાની પ્રથચનામાં પોતાના વ્યાકરણોને જ ઉપયોગ કરવો એવી મહેન્અ પૂર્ણ કરવા મહયત્રિતિનું લ્યાકરણ રચાયું છે. જૈન વ્યાકરણોમાં મલયત્રિતિના શબ્દાનુશાસનનું મહત્વ પ્રમાણમાં એાણું છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ જૈને પ્રથકારામાં પાતાની પર પરાનાં વ્યાકરણોના અભ્યાસ અને તેમના જ ઉપયાત્ર કરવાનું સ્પષ્ટ વલણુ નજરે ચઢે છે. જૈને સાધુઓ, અને વિદ્વાના આ અંગે હમેશાં

ઉત્સાહી રહ્યા છે. દિવંગત પંડિત એચરદાસળ આને ઉત્તમ ઉદાહરા છે.

પંડિતજીએ તાની વયેથી જ સિદ્ધ હૈમશેન્દ્રાનુશાસનો અગ્યાસ શરૂ કર્યો હતા અને આજીવન ચાલુ રાખ્યા હતો. સિદ્ધ હૈમપર પરાના લગભગ ખધા મ થાનો તેમના અગ્યાસ સૂક્ષ્મ હતા. સમય હૈમ-સૂત્રપાદ તેમના જિલ્લાચ હતા અને હૈમવ્યાકરણસૂત્રોના તેઓ વાર વાર ઉત્દર્શ પકરતા હતા. ગુજરાતનું પ્રયાન વ્યાકરણ નામના તેમના લેખમાં તેમણે સિદ્ધ હૈમશન્દ્ર હાશાસનો વિસ્તૃત પરિચય કરાવ્યા છે. ગુજરાતી ભયાતી ઉત્કાંતિ અંગેના, યુંબઈ યુનિવર્સિટીના આશ્ચર્ય તેમણે આપેશાં વ્યાપ્યાનોમાં સિદ્ધ હૈમના પ્રાપ્ત વ્યાકરણતા તેમના અગ્યાસની સ્પષ્ટ હાપ દેખાઈ આવે છે.

પંડિતજીના વ્યાકરઅવિષયક પાંડિત્યના પરિચય તેમના મહાયગિરિકત શબ્હાનશાસનના શાસ્ત્રીય સંપાદન (અમદાવાદ, ૧૯૬૭) ઉપરથી મળે છે. તેરમાં સૈકાની તાડપત્રીય હસ્તપ્રત અને પ્રનાની હસ્તપત્ર ઉપરથી તેમણે આ સંપાદનકાર્ય કર્યું છે. હસ્તપ્રતા ઉપરથી પ્રાંથ સંપાદન કરનારા સંશાધેકાને હસ્તપ્રતાની કેટલીક વિશિષ્ટતાએ --સળ'ગ લખાજ, ક્ષેખનની વ્યક્તિનિષ્ઠ પદ્ધતિ અને વિરામચિદ્ધોના લગભગ અભાવ-ને કારણે સૂત્ર, વૃત્તિ, ઉદાહરણા અને પ્રત્યદાહરણાને જુદાં તારવીને વ્યવસ્થિતરૂપે મુકવાનું મુશ્કેલ ખતે છે. વ્યાકરહાશાસમાં મુત્રાનાં એકસરખાં વૃત્તિ, વ્યાખ્યાન, ઉઠાહરહા અને પ્રત્યુદાહરણની પર'પરા પત'જલિના સમયથી પ્રચલિત છે અને ઈસવી સનના અઢારમાં સૈકા સુધીના ળધા વૃત્તિત્ર ધામાં તે પ્રાપ્ત થાય છે. આવી સ્થિતિ જૈન વ્યાકરણપર પરામાં પછ હાય તે સ્વાભાવિક છે. કાશિકા, ચાન્દ્રવૃત્તિ અને ન્યાસમાંની પરંપરા જૈતેન્દ્ર, શાકટાયન અને હેમચન્દ્રમાં દઢ ખનીને મલયગિરિ સુધી પહેાંગા છે. તેથા મલયગિરિના પાઠને વ્યવસ્થિત કરવામાં આ પર પરા મદદરૂપ ભાતે છે. તેની સાથે સાથે સંપાદક પાસેથી આ પર'પરાના પ્રદેપરા ત્રાતની અપેક્ષા પણ રહે છે. પંડિત છએ આવી અપેક્ષા પૂર્વ કરી છે. કાશિકાકાર, જૈતેન્દ્ર, શાકટાયન અને હેમચન્ડના ગ્રંથા તપાસીને તેમાંના વિધાનાની મલયગિરિનાં વિધાના સાથે તુલના કરીને સુત્રા, વૃત્તિ અને ઉદાહરહ્યાને વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ કરવાનું મુશ્કેલ કાર્ય પ ડિતજીએ સફળતાથી પાર પાડયું છે. હસ્તપ્રતામાં વાર વાર પ્રાપ્ત થતા નાના કે માટા ગ્રાથપાતાનું પતાસાધાન અને પત્રનિ માંગ કરવું પડે છે. પંડિતજીએ નાના ગ્રાંથપાતાના પતનિ માંગ અને પનઃસાધાન કર્યા છે. અને તેમને ધાત્ય સાંદર્ભોમાં ગાડવીને ગ્રાંથની સળ ગસત્રતા જાળવી છે.

મલયગિરિના તેમના સંપાદનની પાદટીપાે ઉપરથી પંડિતજના સંપાદનકાર્યની ભરાભર સ્પષ્ટતા થાય છે. કેટલાંક ઉદાહરહ્યાં જોઈશં.

इत्यादिकं संप्राद्धं तस्य च उदाहरणं इदम् । ५.४ ४।६८।५ ४

- (आ) क्षत्र 'वित्रगु' इति प्रकृतेः संबोधने गुणविधायकसूत्रक्षक्षणेन ओत्यं अक्षणिकं न प्रकृतिज इति तात्पर्यम्॥ ५.१५ ५७६८५ १
- (ર) હસ્તપ્રતના દાષ દર્શાંતી શહ પાઠની ચર્ચા તેમણે કરી છે.
  - (અ) सन्धिपादमां सत्र न क्ये । ९ । ना खाउरखु मन्या अंत्रे यथा करता तेमखे लखान्युं
     छे के अन्न कोऽपि पाठः पतितः विकृता वा लिपिकारप्रमादवशतः । ५. ७ पादरी ५ प
  - .આ) આખ્યાનપાદમાં સૂત્ર ૩૧ મળે: ફ્રિં! ના ઉદાહરણુ ગૃત્ત લાં સાવ્યવસ્થીકાય: નિ બદલે અમાબદનિ અને શાકદાયનચિત્તામાણના પાદ વા ત્વાં ને શુદ્ધ પાદ સમજવા એમ તેમણે દશીલ્યું છે. અન્ન અમાવવૃત્તિવિત્યનામળ્યાઃ પાટે ' વા ત્વં ' દૃતિ પાઠઃ લાંવત કાઢકા સ્વેત ! પ્ર. ૧૭૯ પાદદીય ૧
- (૩) મલયત્રિસ્તિનું ક્રાહિકા, શાક્ટાયન અને સિલ્લ્લેમનું અનુસરણ જાણીનું છે. તરત જ મ્યાનમાં આવે એવા અનેક ઉદાહરણો તેમણે રજૂ કર્યાં છે. ક્રાહિકાનાં ખધા ઉદાહરણો તરફ તેમણે આ પહું ધ્યાન દોયું છે. નમતા રૂપે યુ. ૭, પા. ટી. ૨; યુ. ૧૦, પા. ટી. ૧; યુ. ૧, પાદટીપ ૧; યુ. ૧, પાદટીપ ૧; યુ. ૧, પાદટીપ ૩ ને રજૂ કરી શકાય.
- (૪) સત્ર અને વૃત્તિની સરખામણી કરતાં કેટલેક ટેકાયુ મલયગિરની ક્ષતિએ તરક પંડિતછ આપલ પ્યાન દોરે છે.
  - (અ) સાંધિ પ્રકરણના પાંચમા પાદના રક્ષા સત્તની વૃત્તિમાં સ્ટ્કારના આ**દેશ થાય છે** એમ મલયત્રિરિએ જણાવ્યું છે, અહીં આદેશ નહિ પરંતુ આત્રમ શબ્દ **હોવા** જોઈએ એવા પાંડિતજીના મત છે.
  - (আ) নাস মঙ্করুনা আঙ্কম খাছনা বংমা শ্বন্ন ওখংনী ছবিমা আগমনন্ত্রান্ত্রী অঙ্জী গমনন্ত্রান (অর্থার ক্লানন্ত্রান) জীপু কীঠিকী.
  - (४) આપ્યાત પ્રકરણના નવમા પાકના ૩૭મા સત્ર ઉપરની કૃત્તિમાં छुचि असमानस्यने णક्के अछुचि समानस्य એવા પાઠ હેાવા એઈએ.
  - (ઇ) આખ્યાત પ્રકારણના દસમા પાદના ૪૦મા સત્ર ઉપરની હત્તિમંક્રત: । ક્રુતલાવ્ એવાં બે ઉદાહરણોને બદલે જાક્કૃત અને જાક્કશ્વા: એવું વૈકલ્પિક :પ હોવું જોઈએ.
- (૫) મલયગિરિતા સુત્રપાઠમાં પ્રાપ્ત ન થતાં પરંતુ કૃત્તિમાં નિર્દિષ્ઠ ઐવાં સૂત્રો તરફ પંડિતજીએ આપણું ધ્યાન દોર્લું છે.
  - (અ) તામ પ્રકરણના ખીજા પાદના પાંચમા સૂત્ર भू—च्युच्जनहत्तो: | વિષે પંડિતજી જણાવે છે કે આ સત્ર હસ્તપ્રતામાં નથી પરંતુ વૃત્તિમાંની ચર્ચા ઉપરથી તેતું અસ્તિત્વ સિંહ થાય છે.
  - (આ) નામ પ્રકરણના ત્રીજ પાદનું પંદરમું સત્ર નિ દૃષ્ટિં! હસ્તપ્રતોમાં મળતું નથી પરંતુ આ સત્ર પછીના સત્તરમા અને આગણીસમા સત્ર ઉપરની યૃત્તિમાં તેના નિર્દેશ મળે છે તેથી તે આવશ્યક છે.

પંડિતજીની આવી સફમેશિકાનાં અનેક ઉદાહરેલા આપી શકાય વ્યાકરેલાના પ્રાચીન અને આપ્રસિદ મંદ્રોથીના શાંધીય સંપાદનેમાં મેલયીપિતા શબ્દાનુશાસનનું આ સંપાદન મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. આ સંપાદનના બીજી ત્રલુ વિશિષ્ટ્રતાઓ તરફ આપશ્રું ધ્યાન અથ છે...એક છે આ પુસ્તકની વિસ્તૃત પ્રસ્તાના; બીજી વિશિષ્ટ્રતા છે તેને અતે પંડિનજીએ આપેલાં તુલનાત્મક પરિશિપ્ટા અને ત્રીજી વિશિષ્ટ્રતા છે વ્યાક્સ્યુસ્થાન્ય ચિ.

પ્રસ્તાવનામાં પંડિતજીએ અંતક ઉપયોગી ભાળતાની ચર્ચા કરી છે. હસ્તપ્રતાના પાઠની શુક્ષિ, મ્રાંથપાતનું પુતર્નિમાંચુ, પ્રાચીન વૈચાકરેલું ના કાર્ય સાથે તુલના કરીને શુક્ષ પાઠનો નિશ્વય, સ્થાવી ભધી પ્રાથમિક આવસ્યક્રતાઓ પંડિતજીએ પૂરી કરી છે. જેત વૈચાકરેલું ના સંદ્ર્યપમાં ઉલ્લેખ કરીને સલ્યગિરિના અન્ય સ્થાવિત છેવન, સમય અને કૃતિઓની ચર્ચા તેમલે કરી છે. પ્રભંધામાં મલયગિરિના નામ સાત્રનો ઉલ્લેખ હોવાથી શબ્દાનું લાસ્તમાં પ્રાપ્ત થતા અને આપણે જેના અગાઉ નિર્દેશ કર્યો છે તે ઉદ્યાહરેલ્યુ અવદ્યું અત્યાવન ક્ષ્માં કર્યા પ્રાપ્ત હતા અને આપણે જેના અગાઉ નિર્દેશ કર્યો છે તે ઉદ્યાહરેલ્યુ અવદ્યું અત્યાનો કર્યા કર્યા હોયો ત્યા કૃષ્યારેપાલના વિજયો અંગે જન્યું લેખોનો આધાર લઈને ભારમાં સૈકાના ઉત્તરાર્થમાં કૃષ્યારપાલ અને સલયગિરિના સમયનો નિશ્વય તેમણે કર્યો છે. પંડિતજીએ સલયગિરિના સન્યાનો નિશ્વય તેમણે કર્યો છે. પંડિતજીએ સલયગિરિના સન્યાનો નિશ્વય તેમણે કર્યો છે.

મલયંગિરિએ તેમની આગમહૃત્તિએમાં વાપરેલા અને સંસ્કૃત રૂપાન્તર કરીને રજૂ કરેલા કેટલાક સ્થાનિક શબ્દો વિષે પંડિતજીએ ચર્ચો કરી છે અને આ શબ્દોનાં પ્રચારસ્થાન સૌરાષ્ટ્રમાં હાઇને મલયંગિરિના સૌરાષ્ટ્રાનવાસના પણ તેમણે કલ્પના કરી છે.

પ્રસ્તાવનામાં મલયંત્રિરિની, નવ આત્રમાં ઉપરની વૃત્તિઓની વ્યાખ્યાનપહિતિની પણ વિસ્તૃત ચર્ચા પંડિતજીએ કરી છે. વૃત્તિએમાં વ્યાકરણકાર્ય માટે મલયંત્રિરિએ પોતાના શબ્હાનુશાસનના જ ઉપયોગ કર્યો છે તે પંડિતજીએ વિગતા આપીને દર્શાવ્યું છે.

ચાન્દ્ર અને શાકટાયન પરંપરાઓને સમક્ષ રાખીને રચાયલા મલયત્રિરિના શબ્દાનુશાસનની યોજના, વિષયનિર્દેશ અને નિરૂપણપદ્ધતિને પંડિતજીએ સમજવ્યાં છે. આ બે પરંપરાથી જુદા પડીને મીલિકતા દર્શાવવાના મલયત્રિરિના પ્રયત્નોને પણ પંડિતજીએ સમજવ્યા છે. એક તથફ શાકટાયન સાથે અને બીજી તરફ સિદદીએ સાથે મલયત્રિરિના શબ્દાસનની વૃત્તા કરીને તેના જીપરના આ પ્રાચીન જૈન વ્યાકરણ પરંપરાના ઋભુને તેમણે વિસ્તાર્યા દર્શાવ્યું છે. અંતે પંડિતજીએ કલ્પના કરી છે કે મલયત્રિએ શાઇક પ્રાપ્ત વ્યાકરણ પણ રુખું હૈાવાના સંભવ છે.

પંતિતજીની વ્યાકરહ્યુ વિષયક વિદ્વત્તા અને પરિશ્રમના નિર્દેશ પ્રન્થાન્તે મળતાં દસ પરિ-શ્રિઓમાંશી મળે છે.

પ્રથમ અને અનિવિસ્તૃત પરિશિષ્ટમાં તેમણે મલયત્રિરિ, શાકટાયન, કેમગન્દ, ગેનેન્દ્ર, કાતન્ત્ર, સાન્દ્ર અને પાર્શિતનાં સ્ત્રાની સચિ, ઘણા પરિશ્વ લઈને રજૂ કરી છે. પંડિતજીએ સ્ટાલરોક મહત્તે સુત્રોકો ક્યાપાં છે. એલ. ડી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ આ પરિશિષ્ટન સ્ત્રાક્ષરો અને એંકા સાથે સ્વતંત્ર પુસ્તક તરીકે હપાયશે તો ત્યાકરણના અલ્યાસીઓને એક બદનવું સાધન સહત્રપ્રાપ્ત ખનશે.

બીજ પરિશિષ્ટમાં મહયંત્રિરિતાં સત્રોની અકારાદિ અનુક્રમથી તત્રિ આવ્યામાં આવી છે. ત્રીજુ પરિશિષ્ટ પરિનજીના અથાક પરિશ્રમના ઉત્તમ તમૃતો છે. સ્લયગ્રિરિએ પોતાના શાબ્હાનુ શાસનનાં સુત્રોના તેમની પોતાની નવાગમ દત્તિઓમાં કર્યા કર્યો ઉપયોગ કર્યો છે તેની સ્ત્રિ આ પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવી છે. હૃતિઓમાં વ્યાકરણુતિક ચર્ચાના સંદર્ભમાં મલયગ્રિસ્ગિ કરેલા નિયમવિધાનને તેમણે સત્ર તરીકે શોધવાના પ્રયાસ કર્યા છે. આ પ્રયાસ માટે તેમણે પાસ્ત્રિત, ત્યન્દ્ર, શાકટાયન અને ક્રેય-યન્તા કાર્યની પણુ મદદ લીધી છે. આતે પરિણામે કેટલીકવાર શળ્દાનુ લાસનમાં ન મળતા પણુ દૃત્તિની વ્યાકરણુચર્ચામાં સ્થયવાયેલા કાઇક સ્વત્રનિયમના તેમણે સમકાર કર્યે છે.

પરિશિષ્ટા ૪, ૫, ૬ અને હમાં ઉલ્લાહિયુત્રનાં વૃત્તિસ્થલી, પ્રાકૃત-યાકરણ સુત્રાંનાં વૃત્તિસ્થલી, યાર્તિ શે અને પરિભાષસત્રોની સૂચિ આપવામાં આવી છે. મલયત્રિરિના શહાદુશાસનમાં ઉલ્લાહિ સત્રો પ્રાપ્ત થતાં ન હોવાથી તૃત્તિસ્થળો ઉપરથી તેમના અસ્તિતનની કરના પંડિતજીએ કરી છે. એવી જ રીતે પ્રાકૃત-આકરણનાં સૂત્રો અંગની કરના સત્રાં આવી છે. આદમા પરિશિષ્ટ્રમાં શહ્કલુદ્ધાસનમાં પ્રાપ્ત થતાં પહોની અકારાદિ ક્રમથી સૂચિ આપવામાં આવી છે. આ બધાં પહોનો સર્કલ્ય-સ્થળો અગાઉ સત્ર અને વૃત્તિના પાકર્યા દર્શાવવામાં આવ્યા છે. તત્રમા પરિશિષ્ટ્રમાં સત્રવૃત્તિમાં પ્રાપ્ત થતાં પરંતુ સૂત્રી તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે.

મલયંત્રિશિષ્ઠદાતુશાસનનું પંડિતજીનું શાસ્ત્રીય સંપાદન તેમના સૂક્ષ્મ વ્યાકરણઅભ્યાસ અને સંશોધનનું દ્યોતક છે.

સિંહ હેમશહાતુશાસતના પંડિતજીના અભ્યાસ આજીવન અને અનન્ય હતા. શહાતુશાસતનાં ભંજ સત્રો અને અનેક સત્રો ઉપરતી કૃત્તિ તેમને જિલ્લાએ હતાં એટલું જ નહિ પરંતુ હૈમ લાતુ-પાઠના ૨૨૦૦ ધાતુઓ તેમને તેમના કાશીના યશાવિજય પાઠશાળામાંના અભ્યાસકાળથી જિલ્લાએ હતાં. આ ધાતુપાઠની તે રાજ આકૃતિ કરી જતા.

તેમના આ શબ્દાનુશાસનના સફમ અભ્યાસનું સુકળ, પ્રાથનિર્માણ બાેડે ઈ. સ. ૧૯૭૮ અને ૧૯૮૧માં પ્રસિદ્ધ કરેલ સિદ્ધ હૈમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનના લધુકૃત્તિ-સસૂત ગુજરાતી અનુવાદ છે. આ પ્રાથના સંસ્કૃત વ્યાદરણના વિભાગને અપ્યાય ૧ થી પ્રના એક ખંડમાં અને અપ્યાય ૫ થી હતા બીજા ખંડમાં એમ બે ખંડમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. પંડિતજીના જણાવ્યા પ્રમાણે આ બે ખેડા લકુકૃત્તિના અનુવદ ફપે છે. બીજા ખંડને અંતે હૈમધાદુ-પાંઠી ધાનવર્ષ સાથે આપવામાં આવ્યા છે. તેમણે જણાવ્યું છે કે આ પુસ્તકામાં વિવેચનનું વિશેષ સ્થાન નથી અને સમગ્ર પુસ્તક વિવેચન રૂપે નથી.

અનુવાદની યોજના પંડિતજીએ લધુકતિના પાઠ પ્રમાણે કરી છે, તેથી આપાદવા ! (પ. ર. ૯૩) સત્રથી સચવાતા અને ખુહદ્દકત્તિમાં સ્થાન પામેલા ૧૦૦૬ સત્રોવાળા ઉદ્યાદિ પ્રકરશ્વના વિભાગને, તે લધુદત્તિમાં ન ઢોવાથી આ પુસ્તીમમાં સામેલ કર્યો નથી.

પ્રથમ ખંડના પહેલા ચાર અધ્યાયાની વિષયયાજના એમના પ્રથમ ખંડના પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્યમાં તેમણે આપી છે. પહેલાં ત્રણ સૂત્રોમાં હૈમ્મચત્ત્રચાર્યના શાસ્ત્રીય અભિગમ ધાર્મિક પરં-પરાથી ઢેવા સુક્ત હતા તે પંડિતજીએ દર્શાવ્યું છે. આ દ્વાર્ય ત્રણ આ રતીય દેવત્રિયૃતિ અને નિર્વાસ્ત્રું વ વાચક છે; તે રીતે આ શબ્દાનુશાસન એક્ટેશીય નહિ પણ સાર્જદેશીય ગણાય. બીજ સૂત્ર સિદ્ધિ: स्वादवादाल) માં ઉલ્લેખાયેલા સ્માદ્વાદ સિદ્ધાન્તના વિચાર પ્રમાણે તેમણે શબ્દને તેની લીક્સ્યુસિક स्थितिमां नित्य અને વ્યાકરણકાર્ય વખતે અનિત્ય માન્યા છે. વાકપપદાયના કથન **ज्ञासेषु** प्रक्रियामेर्वरियेचैवोपवर्ण्यते । (२. २३३ અ) માં આ વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે.

પહેલાં ત્રણ સત્રો અંગે સ્પષ્ટતા કર્યા પછી પંડિતજીએ પહેલા ચાર અધ્યાયોનો વિથયવિભાગ વિગતે દર્શાવ્યા છે. વિથયવિભાગ દર્શાવતી વખત પંડિતજીએ કેટલીક સાહી પરંતુ વ્યાકરણના અભ્યાસીને અત્યત્ર દુર્લભ ભાળતો અંગે સ્પષ્ટતા કરી છે, જેગ કે વ્યાંજન સાંધ, નાગના પ્રકાર, વિભક્તિઓના અર્થો અને તેગના ઉપયોગ, સગાસમાં અને તહિતાન્ત પ્રયોગોમાં ઘતા અર્થના કેરદારો.

પંક્રિતજીના સ્વભાવની શરળતા અને સ્પષ્ટ કથન તેમના આ પ્રંથામાંના વ્યાખ્યાનમાં શિતરી આવ્યાં છે. સંગ્રાપ્રકથનાં સત્રોમાં પ્રાપ્ત થતી સંગ્રાઓ — સ્થાન, આસ્થ પ્રયત્ન, વગેરેને તેમણે સરળતાથી સમજન્યા છે. તમામ સંસ્કૃત પારિભાષિક શબ્દો અને ઉકાહરેશાના અર્થો અને વ્યાખ્યાન તેમણે આપ્યાં છે. પરિશામે ઉંત્રયુક્તાનમાં પ્રાપ્ત થતાં સંસ્કૃત ઉકાહરેશોને આત્મસાત કરવાથી અભ્યાસીના શબ્દભાં જોળરૂપી ખબતેના ખૂળ વધી બચ છે. ગશ્રુનો ભાષ કરાવનારાં સંગ્રા સ્થાવજી કરવાથી અભ્યાસીના શબ્દભાં આપ્યાં અને અને સાર્વજ્ઞાસી પ્રાપ્ત છે. ગશ્રુનો ભાષ શરાવનારાં સંગ્રા સ્થાવજી સાર્વજ્ઞાસી પ્રાપ્ત સ્થાવજી સાર્વજ્ઞાસી પ્રાપ્ત સ્થાવજી સાર્વજ્ઞાસી સાથે તેમણે રજૂ કર્યાં છે. બહદ્દરતિ કે ન્યાસમાં પ્રાપ્ત થતી વિશેષ અર્ચા તેમણે પ્રાપ્ત સ્થાવી પ્રાપ્ત થતી વિશેષ અર્ચા તેમણે પ્રાપ્ત સ્થાવી ત્યારે પ્રાપ્ત થતી

પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાદનાં સુત્રાના હેમચન્દ્રે આપેલા ક્રમમાં તમણે ફેરકાર સચવ્યા છે, ક્રારણ કે સંત્રાચ્યાના ઉપયાગ પહેલાં તે તે સંત્રાચ્યાનું વિધાન કરતું જોઇએ એવું તેમનું માનવું છે.

શબ્દાનુશાસનના ખીજા ખંડતે અંતે હૈમધાતુષાડના થધા ધાતુઓને તેમના અર્થા સાથે દર્શાવ્યા છે. આ અત્યંત આવકાર્ય છે. બીજી વ્યાકરણ પર'પરાઓના ધાતુષાડોને પણ આવી રીતે ભાષવા હાલુ પ્રસ્તિકાઓ કપે પ્રકાશિત કરવા જોઇએ.

વ્યાકરહ્યુશાસ્ત્ર જેવા કહિત વિષયતા, ગુરૂતી મદદ વિના અભ્યાસ, આ ળે ગ્રંથોથી થઇ શકે છે. પંક્તિજીતા આ બે ગ્રંથો ઉપરથી હૈમશબ્દાતુશાસનતા વિશેષ અભ્યાસ અંગે ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થાય છે. આ અંગે એક.એ ળાળતા સ્થવવાતી ઇચ્છા થાય છે.

- (૧) ખુલફ રૃત્તિ અને ન્યાસમાં એવા અસંખ્ય શબ્દો મળે છે જે પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રાપ્ત થતા નથી. ઈસની દસમી સહી પછીના જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળતા આવા શબ્દોના ગુજરાતી જાથવા અપ્રજી અનુવાદ સાથે કાય પ્રસિદ્ધ થયા જોઈએ.
- (ર) ભુલદ્વિત્રિએ અને ન્યાસે પ્રાચીન વૈયાકરહ્યાના જે ઉલ્લેખા સાચવી રાખ્યા છે તેમની વ્યવસ્થિત સ.ચિ થવી જોઈએ.
- (3) હૈમચન્દ્રાચાર્યની ભુહદ્વત્તિના ગુજરાતી અનુવાદ થવા જોઈએ અને એમાં ન્યાસના આવશ્યક ઉપયાત્ર થવા જોઈએ.

હૈમશબ્દાતુશાસનમાં પ્રાપ્ત થતા વિસ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણ વ્યાકરણના આકર્શ પંડિતજીના અતુવાદ પ્રશ્નિમાંથી ભરાવર સ્પષ્ટ થાય છે એ આનંદની વ્યાવત છે.

પ્રાકૃત વ્યાકરણે! કે. માર. સન્દ્ર

વિશાગ્યસની પૂ. પંડિતજીએ જીવનના અંત સુધી એક તેજસ્ત્રી વિશાર્થી, કુશળ અધ્યાપક અને સંદેશાધક તરીકે કામગીરી ભન્નવી છે. તેઓ એન ધર્મ અને એન આવમાના પ્રકાર વિદ્વાન હતા. વિશાના અન્ય ક્ષેત્રામાં પણ તેઓએ ઘણું કામ કર્યું છે. પ્રાકૃત-વ્યાકરણના ક્ષેત્રમાં તેમનું એ પ્રદાન છે તે વિષે અહીં કપ્કેક કહેવાનું છે એટલે આ વ્યાપ્યાન તેટલા પૂરતું જ સ્થોહિત છે.

પૂ, પંડિતજીએ ઈ. સ. ૧૯૧૧ થી ૧૯૭૮ સુધી આપણાને પ્રાકૃત-વ્યાકરણાના જે ત્રણા સંદેશ આપ્યા તે આ પ્રમાણી છે:

- ૧. પ્રાક્ત માર્ગોપદેશિકા (૧૯૧૧)
- ર. પ્રાકૃત-વ્યાકરણ (૧૯૨૫)
- 3. હેમચંદ્રવિરચિત સિદ્ધ હેમશાહાનુશાસન લઘુવૃત્તિ, અધ્યાય ૮ (૧૯૭૮)

આ ત્ર**વે**ય પ્ર[ા]થાની જે જે વિશિષ્ટતાએ તરી આવે છે તે આપની સમક્ષ રજૂ કરવા રજા લઉં છે.

૧. પ્રાક્ત માર્ગાપદેશિકા (૧૯૧૧)

પૂરુષ્ય પંડિવજીએ તવા જમાનાના વિદ્યાર્થી એને પ્રાકૃતભાષાનું ત્રાન આંકૃતિક પદ્ધતિથી સરળ રીતે પહેંચાડવા માટે જે પહેલ કરી છે તે ખરેખર અભિનંદનીય છે. સંસ્કૃત ભાષા શીષ્મવા માટે આધુનિક પદ્ધતિથી લખ્યવેલા અનેક મુશે પહેલાંથી ઉપલબ્ધ હતા પરંતુ માકૃત ભાષા શીષ્મવા માટે આધુનિક પદ્ધતિથી લખ્ય તે મારે એવા ક્ષાં છે માં ય અળતો નહેતો. આ જાબુપને લીધ પંડિવજી માકૃત ભાષા વિધે કંપ્કેક તવીત પદ્ધતિથી લખવા માટે પ્રેરાયા. અનારસમાં પંડિવજી એક પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્થી તરીકે પ્રસિદ્ધ પામ્યા હતા અને તથી એક મંરોયલન છાત્ર તરીકે કાર્ય કરીને 'પ્રાકૃત આગેપરિશાકો' નામના મધ્યત્રી તેઓએ રચના કરી. આ માં છે. સ. ૧૯૧૧માં પ્રકાશિત થયા. એની ભાષા ગુજરાતી છે પણ દ્વિષ્ઠિ દવનાગરી છે. તેની વિશેષતા એ છે કે એક પણ સંસ્કૃત ત્યાત્ર આપ્યા વગર સ્વતંત્ર રીતે માફૃત ભાષાનું વ્યાકરણ વ્યવસ્થિત રીતે સાફૃત ત્યાત્ર માન્યું છે. વળી અનુવાદ માટે પ્રાકૃત અને ગુજરાતીના જુદા જુદા ફકરાઓ આપેલા છે. અમુક જગ્યાએ કસોડી માટે પ્રશે પણ આપ્યા છે. દરેક પાકના અને ત્રા મામ્યા છે. એથી વિદ્યાર્થીની શબ્દસમૃદ્ધિ ઉત્તરીત્રાત વધતી રહે, પ્રધાના અને તમાં અકારાદિ ક્રમથી લગભગ ૨૦૦ શાહનીની યાદી ગ્રાબ્ટલી અર્થ સાથે આપ્યામાં આવી છે.

આ પ્ર'ય પ્રકાશિત થયા તે પહેલાં આધુનિક ભારતીય ભાષામાં પ્રાકૃત વ્યાકરણને લગતા એક્રેપ્ર પ્ર'ય પ્રકાશમાં આવ્યા કેશય એમ અલ્લુવા મળ્યું નથી. એની ઉપયોગિતા એટલી બધી પ્રરુવાર થઈ કે આ પ્રાથની પાંચ ગુજરાતી આવૃત્તિએ અને એક ક્રિન્દી આવૃત્તિ પ્રકાશિત થઇ ચૂપ્યું છે. પ્રથમ આવૃત્તિમાં માત્ર ૧૭૫ પાનાં હતાં અ્યારે ચોથી આવૃત્તિ ૩૮૮ પાનાંવાળી છે એમાં બધી ભાભતા વિષે વિસ્તારપૂર્વ કચ્ચી કરવામાં આવી છે. એમાં દરેક ઉદાહરણની સાથે સંસ્કૃત રૂપે! એડલામાં આવ્યાં છે અને પાદિપપદ્યામાંસ સ્કૃત અને નવીન બાષાઓ સાથે સરખામ્રણી કરવામાં ૪૧ પ્રાકૃત વ્યાકરણા

આવી છે. ગંયના અંતમાં પ્રાકૃત શબ્દ-ઢાય જુદા જુદા મથાળા દિદળ આપવામાં આવ્યા છે અને પ્રાકૃત શબ્દોની સામે સંસ્કૃત શબ્દો પણ આપ્યાં છે. આ ચોથી આકૃત્તિની ભૂમિકામાં અર્થમાત્રધીભાષા, ક્ષાેક્રભાષા, વિદદ્ભાષા, ભાષાના પ્રાંતિક એંદ્રો, અવેસ્તાની ભાષા વગેરે સાથે પ્રાકૃત ભાષાની તુલનાત્મક દષ્ટિએ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. જે ભાષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે ળહુ ઉપયોગી ગણાય. પાંચમી આકૃત્તિની એક વિશેષતા એ છે કે એમાં પાદઢિપ્પદ્યામાં દેમયન્દ્રના ત્રળ સ્ત્રા ટાંક્યામાં આવ્યા છે.

સંસ્કૃત ભાગનાર હેમચન્દ્રના મૂળ વ્યાકરણ પ્રથથી પ્રાકૃતના અભ્યાસ કરી શકે છે પરંતુ સંસ્કૃતભાષાથી અનભિત્ર આજના વિદ્યાર્થી 'પ્રાકૃત માર્ગોપરિશિકા'ના માધ્યમથી પ્રાકૃતનું સમ્પૂર્ણપણે અધ્યયન કરી શકે છે. એ આ પ્રથમી વિશેષ ઉપયોગિતા છે.

આમ માહિતીસભર આ પ્રયે આજે પશુ ખઢુ ઉપયોગી છે. આજ સુધી પ્રાકૃત ભાષાના અનેક લ્યાકરશ્રે! પ્રસિદ્ધ થયાં છે પશુ પંતિતજીના પ્રયેગી જે વિશેષતાઓ છે તે ક્રાઇ પશુ રીતે ત્રીશુ થવા પામી નથી અને આજે પશ્ચુ ઐંગના આ પ્રય સર્વોપરિતા ધરાવે છે એમ કહેવું અશ્રાપ્ય નથી પશ્ચાપ

२, प्राकृत व्याक्ष्य (१८२५)

'પ્રાકૃત માર્ગેપિકેશિકા'ની રચનાના ૧૪ વર્ષ પછી પ'ડિતજીના બીજો ગંધ 'પ્રાકૃત વ્યાકરશુ' પ્રકાશિત થયા. વ્યાઝાકીની લક્ત દરસ્યાન આપણી સંસ્કૃતિના ગૌરવસમા સંસ્કૃત, પાલિ, પ્રાકૃત વગેરે પ્રાચીન સ્રાહિત્યને પ્રકાશમાં લાવવા માટે ગૂજરાન વિજ્ઞાપીકાના એક અંગ રૂપે પુરાતત્વ મંદિર મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાદિત્યાર પ્રકૃતિ શરૂ કરી. એમાં અનેક મહત્ત્રસાએ એમા મળીતે કાબ કરવા લાગ્યા. અથાની પ્રેરણાથી પ'ડિતજી લંકા જઈ પાલિ ભાષા અને સાહ્ત્યિનું અધ્યાન કરી આવ્યા. ત્યાર પછી પાલિ-ભાષ્ટુન ભાષા અને સાહિ-પનું અધ્યાન કરી આવ્યા. ત્યાર પછી પાલિ-ભાષ્ટુન ભાષા અને સાહિ-પને પ્રકાશમાં લાવવાની ગ્રાજના હેઠળ તેઓએ 'પ્રાકૃત વ્યાકરશું' તામના આ ગ'થ તૈયાર કર્યા અને ઈ. સ. ૧૯૨૫માં એનું પ્રકાશન થયું.

'પ્રાકૃત સાર્ગોપરેશિકા' નામના પ્ર'ય વિદ્યાર્થાં આ માટે લખાયા હતા જ્યારે 'પ્રાકૃત વ્યાકરણ' વિદ્યાર્થો આ, અખ્યાપદા અને સંશોધદા માટે લખાયું છે, એમાં બધી પ્રાકૃત ભાષાઓની સાથે સાથે પાશિ અને અપબ્રંશભાષાનું તુલનાત્મક અખ્યનન રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથ ગુજરાતી ભાષામાં હમાયા હોવા હતાં એની લિપિ દેવનાગરી છે જેથી ગુજરાત સિવાયના લોદાને પણ એ ઉપયોગી થઇ શકે.

પ્રારંભમાં ૫૦ પાનનાં પરિચય કેંડળ વૈદિક રૂપો અને પાલિ રૂપો સાથે પ્રાકૃત રૂપોની તુલના કરાયાં આવી છે. અગ્રુક ધાતારેશી પ્લાનિપરિવર્તના નિયમાથી ભલાયેલા રૂપો જ છે એમ સ્પષ્ટ સ્વભૂતો આપવામાં આવી છે, જેમ કે 'એાલિ' અને 'સપ્યુક' તે 'આલિ' આવેલ' અને 'સ્ક્રુક'નાં આરેશા માનવાને ભઈએ. અર્ષમાત્રથી ભાષાને અર્પમાત્રથી કેવી કે માત્ર પ્રાકૃત જ કહેવી એની ચર્ચા ખઢુ વિસ્તારથી અરાકના શિલાલેખા, પાલિ, પ્રાચીન એન અને જૈનેતર પ્રાકૃત શેચાયાંથી હકાલરહ્યાં આપીને કરવામાં આવી છે. આ નવીન પરિભાષાને લીધે પ્રાકૃત માગોપરિશિકાની પાંચમાં આવૃત્તિમાં જ્યાં જ્યાં અર્પમાત્રથી શહ્લ વપરાયા છે, ત્યાં ત્યાં પ્રાકૃત શાના પ્રારાષ્ટ્ર સ્કૃતામાં આવી છે.

કે. આર. થ'ડ્ર ૪૩

આ. હેમચંદના પ્રાકૃત વ્યાકરણનાં આધાર લઈને જ આ મંચ લખાયા છે પણ વિષયોના ક્રમ જુદી રીતે ચોઠવાયા છે. ખધી પ્રાકૃત ભાષાઓનું જુદું જુદું વ્યાકરણું આપવાને ખદલે ભધી ભાષાઓનું તુલાનાત્રક અપયત્રન રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. પ્વતિ પરિવર્તના મુદ્દાઓ અમારાદિ ક્રમ પ્રમાણે ગીઠવા છે. રૂપોની ચર્ચા સામન્ય અને વિશેષ તથા નિયમિત અને અનિયમિત શીલોક હેજા કરવામાં આવી છે. અપવાદ રૂપે આવતાં અમુક રૂપા પ્રાચીન મંચામાંથી ઉદાહરણો આપી અને જરૂર પ્રમાણે વૈદિક રૂપા સાથે સરખામાં કરીને સમ્રભવવામાં આવ્યા છે.

આધૃતિક ભારતીય ભાષામાં તુલનાત્મક પહિંતિથી લખાયેલા પ્રાકૃત વ્યાકરવાના આ મધ્યું સ્થાન લી પ્રથમ ગણ્યા છે, જે મધ્ય આવ્યું પર વર્ષ પહેલાં પ્રકાશિત થયા હતા. પિશલનું પ્રાકૃત વ્યાકરવા એના સરતાં રપ વર્ષ પહેલાં (છે. સ. ૧૯૦૦) ભહાર પડેલું પણ તે જેમન ભાષામાં હતું અને એની અંગ્રેજી અને હિંદી આધૃત્તિએ તો ળહુ કોડો પ્રકાશમાં આવી છે. પિશનનું વ્યાકરવા એક સંદર્ભ પ્રાથ તેવી લધાર વિધારોએ છે જ્યારે પંડિતજીના ત્યાકરવા મેથે વિદ્યાર્થીએ સંદર્ભ પ્રાથમાં આવી છે. પાસરવા સારા વિદ્યાર્થી અન્યાર પાસરવા માં પાસરવા માં પાસરવા સારા છે જ્યારે પિશલના મધ્યમાં આ ખન્ને ભાષાએ વિદે કંઈ વિશેષ ચર્ચા કરાઇ નથી. સુકુમાર સેત અતે ડો. સી. સરકારના તુલનાત્મક પ્રાકૃત વ્યાકરવાના મધ્ય ચિલા અંગ્રેજીમાં અને હિંદીમાં પ્રકાશિત થયા છે પણ પંહિતજીના મધ્યનું હતાને મારલું આપણું એમ કહી શકીએ કે પ્રાકૃત વ્યાકરવાના ક્ષેત્રમાં એમનું પ્રલાન આપશું છે.

3. હેમચંદ્ર વિશ્ચિત સિદ્ધહેમ શખ્કાતુશાસન-લધુવૃત્તિ અધ્યાય-૮ (૧૯૭૮)

પૂ. પંડિતજી ફારા રચાયેલ આ ગંય પહેલા હેમચન્દ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરેલું ઉપર જે જે વિદ્વારોએ ખેડાલું કર્યું છે તે આ પ્રમાણે છે: કૃષ્ણું શાઓ પ્રકાશનેવર (૧૮૭૩), પિશલ (જર્મન ભાષામાં ૧૮૦૭), એસ. પી. પંડિન (અંગ્રેજીમાં ૧૯૦૦), પી. એલ. તૈલ (અંગ્રેજીમાં ૧૯૨૮ ૧૯૦૦), પો. એલ. તૈલ (અંગ્રેજીમાં ૧૯૨૮ ૧૯૩૧ ૧૯૧૮). એમાંના અપુક મંથા દિપ્પણું વગર અને અપુક દિપ્પણો સાથે પ્રકૃશિત થયા છે. શાઓ નર્મદાશંક્રદ કાંગ્રેક્ટલાઇના પ્રાંચ મૂળ તથા કૃંકિકા નામની સંસ્કૃત દીકાના ગુજરાતી અનુવાદ સાથે (૧૯૦૩) મળે છે. ઉપાય્યામ પ્યારચંદજી મહારાજ (અલમત ફૂંકિકાના આધાર લઈને હિંદી અનુવાદ સાથે બે ભાગમાં, ૧૯૬૪ અને ૧૯૧૮)નાં પ્રથમોં ઉદાલબુ રૂપે આપેલ દઇને હિંદી અનુવાદ સાથે બે ભાગમાં, ૧૯૬૪ અને ૧૯૧૮)નાં પ્રથમોં ઉદાલબુ રૂપે આપેલ દઇને હિંદી અનુવાદ સાથે છે તે જ રીતે સિંહ કરવાના નિયમાં આપી સમજૂતી આપવામાં આવી છે.

હેમચંદ્રના પ્રાફ્ત વ્યાકરણના માત્ર અપબંશ વિભાગ ઉપર જે જે વિદાનોએ પ્રંથ લખ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે: કે, કા. શાઓ (૧૯૪૯, ૧૯૬૦), હ. ચૂ. ભાયાણો (૧૯૬૦), આ ખન્તે પ્રંથો ગુજરાતી અતુવાલ સાથે પ્રક્ટ થયા છે. શાલિપ્રામ ઉપાપ્યાયના પ્રાંથ માત્ર હિંદો અતુવાલ સાથે પ્રક્ટ થયા છે. શાલિપ્રામ ઉપાપ્યાયના સાથે લાહેલ્ડવ્યું રૂપે આવતા દોહા અને પહોના દરેક શબ્દનું સંસ્કૃત રૂપાન્તર અને અપુક જગ્યાએ સમજૂતી પણ આપી છે. ભાયાણી-સાહેએ પ્રારંભમાં અપબંશ ભાષા અને સાહિત્યના સ્વરૂપ વિષે અને હેમચંદ્રીય અપબંશ ભાષાની વિશિષ્ટતાઓ વિષે માહિતા આપી છે. તેઓએ અંતમાં મહત્વપૂર્ણ દિપપણ ખામાં છે જેમાં ભાષાશાઓય દર્શિએ શબ્દ અને રૂપોની વ્યુત્પત્તિની ચર્ચા કરી છે. વૈદિક અને અવીચીન ભાષાનો સાથે સાથે સરુપાયણો કરી છે અને પહોંચાં વપરાયેલ હૈતી સમજૂતી પણ આપી છે.

આ ત્ર**ણે**ય પ્ર[ા]શામાં શબ્દસ્ત્રી અને અસુક પ્રાથમાં મૂળ સત્ત્રો અને ઉદાહરણુ રૂપે આવતાં પદોની અતુક્રમણિકા પણ આપવામાં આવી છે.

મ હિતજી ઢારા સ પાદિત ગંમની વિશિષ્ટતાએ!

પંડિતજીને આ મથતું કાર્ય યુનિવર્સિટી મંઘ નિર્માણ બાર્ડ દારા આપવામાં આવ્યું હતું એટલે આ એક ઉચ્ચ ક્રેટિનું કાર્ય ગણાય મંઘતું પ્રક્ષશન ઈ. સ. ૧૯૭૮માં થયું છે. આ મંઘની જે વિશિષ્ટતાઓ જણાઈ આવે છે તે આ પ્રમાણે છે:

(૧) પંડિતજી દ્વારા પ્રાકૃત વ્યાકરણના મૂળ સૂત્રાની સંધિતા વિચ્છેઠ કરવામાં આવ્યો છે જેથી સત્રા સરક્ષતાથી સમજ શકાય. આ એક તોંધવા જેવી વાળત છે અને પંડિતજીએ સૌ પ્રથમ એવી પહેલ કરી છે. નીચે થાડાંક ઉદાહરણા જોઈએ.

સૂત્ર–સંખ્યા	સ ધિયુક્ત	સંધિ વગર
4-1-1	ન સુવર્ણ ~~ેસ્યા~~ સ્વે ા	ત ઇ-લ (યુ) વર્ણસ્ય અસ્વે ા
(-9- ~~2~~ 3	માનુસ્વારઃ ા	મઃ અનુસ્વારઃ ।
/-1-25	વક્કાલન્તઃ ા	વકાદી અન્તઃ ા
C-2-988	કત્વ સ્તુ મત્ત્વ્યુ-તુઆણાઃ ા	કત્વઃ તુમ્-અત્–તૂહા-તુઆણાઃ ા
6-3-43	ઇ ભાગમામાં ા	ઈ હુમ્–અમ્–આમા
∠- ४−२	क्षेव ^९ ककर्यककरे।य्यास :	.। क्ष्यैः वक्कर-पक्कर-७१५। सः।
∠-४− ₹२	નિદાતેરાહીરાહ્યા ા	નિકાતેઃ ઐાહીર–ઉર્લ્યા

- (૨) પંક્તિજીએ મુળ સંત્રેા ઉપરની સ્વાપત્રણત્તિ તા નથી આપી પણું તેના અને ઉદાહરણુ રૂપે અપાયેલાં પહોંના ગુજરાતી અનુવાદ આપ્યા છે. મૂળ માંચમાં પ્રાકૃત શબ્દો અને રૂપો સાથે અમાં અનુ સંસ્તૃત રૂપાતર નથી મળતાં ત્યાં ત્યાં સંકૃત રૂપાન્તર અને ગુજરાતી અનુવાદ પણ આપ્યાં છે, જેમ કે જાવ, તાવ માટે યાવત, તાવત, જેસા, તમા માટે યશસ, તમસ; ગામં વસામિ નમરે ન ભમિ માટે મામં વસામિ, નમરે ન ચાસિ વસેટ, ગુજરાતી અનુવાદ આપવાથી આજકાલના વિદ્યાર્થી સ્તરળ શકશે. આ હતા સિહ થયા છે.
- (3) અગ્રહ જગ્યાએ પ્રાફત શબ્દોની સરખામણીમાં સંસ્કૃત શબ્દો આપવાથી મેટા લાભ થયે! છે, જેમ કે સ્ત્ર (—1—૨૪ 'વા સ્વરે મધ્ય ' પ્રમાણે અન્ય 'મૃ' અથવા અન્ય વ્યંજનેતા અવુ-સ્વાર થાય છે. અહીં અનેક ઉદાહરણોમાં છે હદાહરણું 'ઇહ''ઓ 'ઇહય'ના છે પણ સરખામણી દ્વે સંસ્કૃત ફરોના અભાવમાં સ્પષ્ટ સ્લબ્દુની થતી નથી. અન્ય વિદાનોએ અને પિશલે પણ એમના આટે સંસ્કૃત રૂપો આપ્યા નથી, અ્યારે પંડિતછએ પ્રથમ રૂપ માટે 'અપ્રક' અને બીજ આટે 'અપ્રક' આપીને આપણાં દ્વાનમાં વધારા કર્યો છે અને પ્રાફૃત રૂપોની ઉત્પત્તિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપી છે, આ ળ-ને સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉપયોગ વેદા સુધી જ મર્યાદિત રહ્યો છે અને પછીના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એમના પ્રયોગ થયા નથી. એના ઉપરથી સ્પષ્ટ જાણી શકાય કે પ્રાફૃત ભાવાની ભ્રપત્તિ શિષ્ટ સંસ્કૃતમાં એમના પ્રયોગ થયા નથી. એના ઉપરથી સ્પષ્ટ જાણી શકાય કે પ્રાકૃત ભાવાની ભ્રપત્તિ શિષ્ટ સંસ્કૃતમાં એમના પ્રયોગ થયા નથી. એના ઉપરથી સ્પષ્ટ જાણી શકાય કે પ્રાકૃત ભાવાની
- (૪) મૂળ પ્રથમાં આવતા ઉદાહરણો વિષે જ્યાં જરૂરી લાગ્યું ત્યાં ત્યાં પંડિતજીએ શામભૂતી આપી છે અને આસાચના પણ કરી છે. જેમ કે સત્ર નં. ૮–૧–૧૭ પ્રમાણે 'સુધુ 'ના

કે. માર. **ચ**ન્દ્ર ૪૫

અન્ત્ય વ્યાંજન 'ધ્'તા 'હા' થાય છે એંગ કહેવામાં આવ્યું છે પણુ પંડિતજીએ 'ક્ષુધા'ના 'ધા'માંથી જ સીધો 'હા' થાય છે એંગી તેાંધ આપી છે. મૂળ સત્ત્ર ૮–૧–૬૭ પ્રમાણે અધુક શિલ્હામાં 'આ'તા 'અ' થાય છે અતે ઉદાહત્સ્યુ રૂપે 'કુમરો' અને 'કુમરો' આપવામાં આવ્યા છે. પરંતુ પંડિતજીએ 'શબ્દરત્નાકર'માં 'કુમર' શબ્દ પણ મળે છે એવી સ્પષ્ટના કરી છે.

- (પ) ક્રાઈક જગ્યાએ મૂળ સુત્રની કૃતિમાં કંઈક રહી જવા પાગ્યું હોય તા પંડિતજીએ તેની પૂર્તિ પણ કરી છે. જેમ કે સર્ભપક્ષ અતુદ્ધત (સત્ર ૮-૨-૧૪)ના પ્રત્યેયામાં 'ઉઆણું પ્રત્યય રહી ગયા છે. જે કે ઉદ્યાદયણોમાં તા 'ઉઆણું 'વાળા રેમાં અપાયાં છે. એવા સ્થળે પંડિતજીએ ગ્રાજરાતી અતુવાદમાં 'ઉઆણું 'પ્રત્યય આપીને સતિની પૂર્તિ' કરી છે.
- (૧) પંડિતજીએ અમુક પાસ્કુધારાઓ પણ સચવ્યા છે. સત્ર તં. ૮-૪-૧૦ પ્રમાણે 'ભૂ' ધાદ્વી ભ હશે 'હાં, 'હુવ' અને 'હવ' એવા ત્રણ વિકલ્યા આપવામાં આવ્યા છે. એની સાથે સાથે 'ભૂત' ન ભદલામાં 'ભત્ત' પ્રમૃત વરૂ આપવામાં આવ્યું છે એ 'ભત્ત' ભત્તં ત્ર પ્ર આપવામાં સ્થાવ્યું છે કે 'ભૂત' રૂપ મળે છે. એના વિષે પંડિતજીએ એમ સચવ્યું છે કે 'ભૂત'નો પાઠ જ સ્વીકાર્ય છે જ્યારે 'ભૃત્ત' યાઠતિવસ્યાં સુધ્યું એઇએ ધ્વતિ પરિતર્તનના નિયમોની દર્શિએ પંડિતજનું સ્થળ પરેખર સાચું છે, કારણ કે દર્શિ વ્લરો હવે કરવામાં આવે તો એ પછીના અસંયુત્ત પ્રધ્યવર્તી ધ્વત્ર ત્રાપ્ય વર્તી ધ્વત્ર કરવામાં આવે તો એ પછીના અસંયુત્ર પ્રધ્યવર્તી ધ્વત્ર નિ
- (૭) પંડિતજીએ અમુક શબ્દો માટે જુદા પાઠાની સંભાવના કરી છે જેમ કે 'ધુડક્ક (૪–૪– ૪૪૨) માટે 'ધુડ્કક'=ધાંધલ, ધમાલ જે યાગ્ય લાગે છે.
- (૮) ધાત્વાદેશ રૂપે આવતા અમુક શબ્દો ધ્વિત પરિવર્તનના નિયમેથી ખદલાયેલાં તદ્દભવ રૂપા જ છે એમ પંડિતછએ સમજૂતી આપી છે, જેમ કે સત્ર નં. ૮-૪-૨ પ્રમાણે કહ્યું ના આદેશ રૂપે આપેલા 'વન્જર અને પન્જરંગની ઉત્પત્તિ 'બ્યુસ્પર' (વિ-ઉત્પત્તર) અને 'પ્રોસ્પર' (પ્ર-ઉત્પત્તર) અને 'પ્રોસ્પર' (પ્ર-ઉત્પત્તર) મોળી થઇ ક્રાય એમ દર્શાવ્યું છે. 'સાંધ'ની ઉત્પત્તિ 'સખ્યા' મોળી (અદ્યાં જન્તુ' ક્ષેયમાં પરિવર્તન) અને 'ચ્ચ'ન'ને 'વચ' માંથી (વર્ણ 'અત્યમના નિયમ પ્રમાણે) ખતાવી છે. સત્ર નં. ૮-૪-૪ પ્રમાણે 'જુપ્રસ્તા' આદેશ રૂપે 'ચૂલું 'આપેલ છે; તેની ઉત્પત્તિ 'જુપ્રસ્તા' માટે વપરાત્તા (ધુલા' મોળી પ્રસ્તાનો અને ધ્વત્ર, 'ક' વર્તું 'ચ' વર્ષો પ્રસ્તાયો પરિવર્તન). સત્ર નં. ૮-૪-૧ન ના 'પિય'ને આદેશ 'પિન્જ' માનવાને ખદલે ચતુર્થ' ગણ 'પી 'ના 'પીયતે' રૂપ પરથી ઉત્પત્તિ માનવી એઇએ. સત્ર નં. ૮-૪-૧૩ પ્રમાણે 'આઇએ 'ને 'આફે' માનવારે અદલે માનવાને ખદલે એની ક્ષ્યત્તિ 'આજિલ' મોળી માનવી એઇએ (જીએ પ્રિશલ ૨૮૭ અને ૪૮૩).
- (૯) અપભાંશ પદામાં (સત્ર નં. ૮-૪-૩૯૫) આવતા ખે શગ્દો ' અલકુક ' અને ' અબ્લલ્વસ્'ની ઉત્પત્તિ ' જવલિતકઃ' અને ' અભ્યક્વજ ' (અભિ-અડ-ત્રજ)માંથી દર્શાંત્રી છે.
- (૧૦) અમુક અર્વાચીન શબ્દોના વિકાસ પણ સમજાવવામાં આવ્યા છે, જેમ કેખાંગું (ગુજ-રાતી)ની ખડ્ય (ખાઝમ-પાત્ર-પાત્ર) પ્રાંથી અને ખિદી, બેટીની પુત્રી (પ્રતી-પિત્તી-બિદી-બેટી)-માંથી. ભાગકારની વલ્ગ અને દોર (વલ્ય-વાત્ર-વાત્ર-વાત્ર અને દોર-ડોર)માંથી. જો કે અર્થમાં ફેરફાર થયા જ છે.

પ્રદુ પ્રાકૃત વ્યાકરેથું!

(૧૧) મરાદી 'કુટે', મારવાડી 'અટે', 'કેટ', પંજાબી 'ક્રન્શે' 'ક્રિન્શે' શહેદ 'ઐત્યુ, 'ક્રેન્યુ'માંથી, ખંત્રાથી 'ક્રિનના ' કિચ્છુઇ ' (ક્રીચાતિ), હિંદી 'બિકના ' વિક્તિચૂઇ (વિફોચાતિ) અને ચુજ-રાતી 'ખરીદ' કરીત (ફ્રીત)માંથી વિકસેશ છે એમ સમજવવામાં આવ્યું છે.

- (૧૨) અપભાંશ ભાષાના વ્યાકરણમાં ડેં ભાષાણીની ઉપલબ્ધિએ પંડિતજીએ પોતાના મંથમાં સમાવી લેવાનું મોડી વાબ્યું ક્રેય એમ લાગે છે. અમુક જગ્યાએ પાંઠભેદ અને મળ શબ્દ વિષે તેમાં ભાષાણી કરતાં જુદા પડે છે, જેમ 'કે ભાષાણી 'કચ્ચ' (ક્રચિત,) જ્યારે પંડિતજી 'કચ્યુ' (ક્રાચ્ય) આપે છે અને 'દાઉ' શબ્દ માટે ભાષાણી 'સ્થામ' આપે છે તો પંડિતજી 'સ્થાય આપે છે (સત્ર ન'. ૪–૩૨૮ અને ૪–૩૩૨).
- (૧૩) પ્રધાના અંતમાં છેલ્લે સ્વાની, પદ્દાની અને શબ્દોની અનુક્રમણિકા આપવામાં આવી લેત તા આ પ્રધ સફાયકો અને અધ્યયન કરનારાઓ ભન્ને માટે વધારે ઉપયોગી થયો લેત. આ એક ખામી રહી ગઈ છે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી, યુનિવર્સિટી પ્રધ નિર્માણ બોર્ડ આવા ઉચ્ચ કક્ષાના પ્રથા માટે આ દષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ એમ લલામણ કરીએ તો અનુગતું ત કહેવાય.

પૂ. પંડિતજીની પ્રાકૃત ભાષામાં ગતિ અને વિદ્વત્તા, એમના દ્વારા થયેલ સંશોધન અને સાહિત્ય રચનાથી સાચે જ કહેવું પડશે કે તેઓ પ્રાકૃતના ક્ષેત્રમાં એક યુત્રપૃરુષ હતા. તેઓએ પ્રાકૃતની જે સેવાઓ કરી છે તે ચિરસ્મરહાય રહેશે.

છલ્લે આપણી ઝુડલ પહિતિના જે ક્ષતિઓ છે તે આ પ્રધામાં પણ જેના મળે છે. શહિપત્રક અધુડું છે, પાર્તા ને. ૪૦૦ થી ૪૧૬ સુધી જ શહિપત્રક અપાયું છે જ્યારે સંપૂર્ણ પ્રથમાં પારા પાનાં છે. શહિપત્રકમાં પણ અમુક જગ્યાએ બહી રહી જવા પામી છે, જેમ કે પરિસ્થાપિત માટે પરિસ્થાપિત અને ભાજિત માટે અજિત વગેરે.

'દેશીનામમાલા'ના અનુવાદ તથા અધ્યયન હવિલ્લાભ ભાષાથી

હેમચંદ્રાચાર્યની 'દેશીનાચમાલા' (દે 'રચણાવલી '—'રતાવલી') દેશ્ય શબ્દોનો કાશ છે, એ તેમલે પ્રખ્યત્વે પૂર્વલની દેશીકાંગોને આધારે તૈયાર કરી છે. આવળના કાશામાં રહેલી અસ્પબ્રતા, અશું કિ, વિશંગતિ વગેર દૂર કરી વધું અને અશ્વરસંખ્યાના ક્રમે શબ્દો ગ્રાંડી, ઉદાહરદેશ આપીને ક્રમમાં કરી આપ્યો છે. પ્રળ પાઠ પ્રાકૃત સાથે તેમારે એક ત્યાપક, વ્યવસ્થિત અને પ્રમાણવૃત્ત દેશીકાશ તૈયાર કરી આપ્યો છે. પ્રળ પાઠ પ્રાકૃત શાયાઓમાં છે, અને તેના પર હેમચંદ્રની પોતાની સંસ્કૃત હૃતિ છે, જેમાં સ્વરચિત પ્રાકૃત શબ્દોસી અભિન્ત (તત્સમ), સંસ્કૃત શબ્દોમાં પ્રાકૃત સાથે ત્યાર કરી આપી ભાવન (તત્સમ), સંસ્કૃત શબ્દોમાં અથવા 'દેશી' એક પારિભાયિક સંદ્રા છે. (૧) જે શબ્દું વર્ષ્ય વર્ષ સંદ્રા છે. (૧) જે શબ્દું વર્ષ્ય વર્ષ સાહિત્યમાં વપરાય છે, (૨) જે શબ્દું વર્ષ્ય વર્ષ સાપ, આત્રમ કે વિકારને આધારે સંસ્કૃત શબ્દના વર્ષ્ય સ્વર્ણ સ્વર્થ સંસ્કૃત શબ્દના વર્ષ્ય સ્વર્ણ સ્વર્થ તિમન છે, એવા સ્વર્ણ તિમન થઇ શક્તું લીય તા પણ જેતો અર્થ સંસ્કૃત શબ્દા અભે (૩) વર્ષ-સ્વર્ણ નિષ્યત્ન થઇ શક્તું હીય તા પણ જેતો અર્થ સંસ્કૃત શબ્દા અભે (૩) વર્ષ-સ્વર્ણ નિષ્યત્ન થઇ શક્તું હીય તા પણ જેતો અર્થ સંસ્કૃત શબ્દા અભે શિન છે. એ સાહિત્યમાં અને સાહિત્યમાં પ્રારાભા અને સાહિત્યમાં પ્રારાભા પ્રારાભ સાથે સ્વર્ણ હતા.

ધહું પ્રાપ્ત સાહિત્ય હુપ્ત થયેલું હોઈ, હેમચંદ્રાચાર્યને પહ્યુ તેમાંથી થાડું કજ પ્રાપ્ય અને ગ્રાત હોઈ, દેશ્ય શબ્દોમાંથી કેટલાક વપરાશ્યાંથી હુપ્ત થયા હેઈ, તથા દેશ્યકારોશામાં જાતબનતી અશુદ્ધિઓ હોઈ, પ્રમાણબુત સંદર્ભગંગ તરીકે દેશ્ય શબ્દોનો કાશ બનાવલાનું કામ અત્યંત કપરું હતું. પણ હેમચંગ્ને તે ઘણી માટી માંગ્રેઝ્ગ એને વૈદ્યાનિક, તટસ્થ દૃષ્યદિ રાખીત પાર પાડયું. દેશ્ય શબ્દોની બાલુકારી માટે એ એકમાન ક્રાશ બન્યો છે—ધનપાલનો ક્રાશ પ્રાથમિક કક્ષાના છે અને તદ્દભાવોત પણ સમાવેશ કરે છે, અને ત્રિવિક્રમે આપેલ દેશ્યસામગ્રી હેમચંદના ક્રાશકાર્યા લીધીલો છે.

્યુલર ૧૮૭૪માં પ્રથમ વાર 'દેશીનામમાલા'ના મહત્ત્વ પ્રત્યે વિદાનેતું ધ્યાન ખેંચ્યું. તેમની પ્રેરુલા અને સહાયથી પિયેલે ૧૮૮૦માં 'દેશીનામમાલા' સંપાદિત કરી પ્રકાશિત કરી. તેની ખીછ આવૃત્તિ ૧૯૩૮માં પરવસ્તુ રામાનુજસ્વામીએ પ્રકાશિત કરી. કહાનાથી પ્રુરલીયર બૈનરજીએ પહુ એક આવૃત્તિ પ્રકાશિત કરી. સદ્દગ પ. બેચરદાસ્ત્રજીએ ૧૯૩૦માં સરીક 'દેશીના મમાલા'ના બ વગેતો યુજરાતી અનુવાદ ફાર્બસ યુજરાતી સભા માટે તૈયાર કરી આપેલા. તે મૂળ સાથે ૧૯૪૦માં પ્રથમ ભાગ તરીકે પ્રકાશિત થયો. તે પછી દેક ૧૯૭૪માં સમગ્ર માં ધ મૂળ, વૃત્તિ, તેમના અનુવાદ, ગાયા-વાર શબ્દાર્થ સાથે દેમ્પ રાભ્કો અને અન્ય વિવિધ ક્રાશોને આધારે વિસ્તારથી આપેલી વ્યુત્પત્તિ-સ્થમ ત્રોદા સાથે પ'ડિતજીએ પ્રમાળત કર્યો

પિશેલે અને રામાનુજસ્વામાંએ 'ફેશીનામમાલા'ના પાઠ નિશ્ચિત કરવા જે પ્રતા ઉપયોગમાં લીધેલી છે તે સાળગી શતાબ્દોથી વહેલી નથી. રામાનુજસ્વામીના અભિપ્રાય ઐંધા છે કે 'ફેશીનામ-માલા'ના માંથપાઠ ઘણું ખર્દું તા શુદ્ધ રૂપે નિશ્ચિત થઇ ગયા છે. પ'ડિતછએ બે વધુ હસ્તપ્રતાના ઉપયોગ કર્યો છે, પણ થોડાક સ્થળા સિવાય તેમના પાડ પિશેલના પાડધી જુદા નથી. પંડિતજીની અપરિત્તું મૂલ્ય તેના અનુવાદ અને નોધાને લીધે છે. તેમણે યૂળની ગાથાઓ, તેમના પરતી કૃતિ અને કૃત્તિમાંના ઉદાહરણોના અનુવાદ આપ્યા છે. આ કામનું ઘણું ગકત્ત્વ છે. ભૂમિકામાં તેમણે ઉત્સવેધ રમતગમત, રિવાન્સ વગેરેના વાચક શબ્દો પ્રત્યે ધ્યાન ખેંગીને 'દેશીનામમાલા'નું સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વ પણ દર્શાવ્યું છે.

રામાનુજસ્વાયોએ ફેસ્ય શબ્દોના જે અંગ્રેજી અર્થ આપ્યા છે તેમાંતા કેટલાક અચાહક ક્ષેત્ર લ લસ્તા છે. મેં તેવા પાણા બસાં જેટલા શબ્દોના અર્થ સુધાર્ય છે. પંડિ ૧૪૦એ આમાંતા લગ્લગ ભધા અર્થો સાચા આપ્યા છે. બીજું, ઉદાહ સ્થાયા આંગ્રે લાહ સ્વાયા કર્યો છે. માં તે લગ્ને સમાર સ્વાયા સાચા આપ્યા છે. બીજું, ઉદાહ સ્થાયા સાંત્ર લગ્ને હતે તે એ ગ્રાલાઓની સખત ટીકા કરી છે. માત્ર વર્ણાનું ક્રમ અને અસરસંખ્યાને કરતારને એ અર્થ વચ્ચે મેળ એસાડવા આટે ભારે તાલ્યું પે કે દાવિડો - પ્રાણાયામ કરવા પડે. આવું હોવા હતાં, દેશ્ય શબ્દોના અર્થની ચોકસાઈ અને સ્પષ્ટતા માટે, તેમને સંદર્ભ અપના હોવાને કારણે, આ ઉદાહ સ્થાયાં મેટું મુશ્ય છે. પિરાલ એને સપ્પદતા માટે, તેમને સંદર્ભ અપના હોવાને કારણે, આ ઉદાહ સ્થાયાં મેટું સ્થય છે. પિરાલ એને સપ્પદતા માટે, દેશ્ય શબ્દોના અર્થનું સ્પષ્ટ કરતાં તેમાં આપીને, દેશ્ય શબ્દોના અર્થનું સ્પષ્ટ કરતાં આવાં છે. તેના તેમાં ભારો સાથે શબ્દોના અર્થનું સપ્પીકરણ કરતું સહત્વનું સાધન આપણને સુલલ કરી આપનું છે. વળી તેથી હમર્યક્રના અર્થનું સ્પષ્ટ સ્થય છે. 'પતિ પ્રવાસ જઈ રહ્યો છે તેને સાટ ભાતું બનાવવા કહ્યુક બાંધની નાયિકાની અપ્પમાંથી આંજસુવાળાં આપા સંધુ કહ્યુકમાં સરી પડતાં ભાતાની વાની કાળાશ પડતી બની પ્રાર્થ એક જ ઉદાહ સ્થયુ, હમાર્યું અહીં અપરિહાર્ય વિરોતો અતિક મીને કરિતા પણ સાધી છે એ ભાવવા સાટે પરતે છે.

પંતિતજીની આદુનિતું ભીજું જયયેગી અંગ તેમણે આપેલી વ્યુત્પત્તિનોંધો છે. અન્ય સંસ્કૃત ક્ષેશે, જ્યાદિશ્વની દૃત્તિ, વિક્રમ્પા વગેરેના આધાર લાઇને પંતિતજીએ લાગુ દિશ્ય શખ્દાની સંસ્કૃતને સાથાયે વ્યુત્પત્તિ આપવાની પ્રયાસ કર્યો છે. જ્યાં એવા આધાર ન મળ્યો ત્યાં પ્લનિ અને અર્થના સામ્યાયાઓ ગ્રજરાની થળ્દો પણ તુલના માટે આપ્યા છે. આતાન પૂળના સંસ્કૃત શબ્દોની પણ ધાતુષાલ વગેરેના આધાર લાઇને અને આગમ, લોપ કે વિકારની પ્રક્રિયાને મદદમાં ભાલાવાને વ્યુત્પત્તિ આપવાની આપણી પ્રાચીન પરંપરા છે. જોકે પંતિલ્લાએ પોતાન અને તમા ભાવે સ્પષ્ટ હતું છે કે આ અતાન ત્યાર્થની આપણી પ્રાચીન પરંપરા છે. જોકે પંતિલ્લાએ લાગે તેમાં તેમાં સ્વાપત્તિ સાથે સાથાયિતાના નિર્માને લે અર્થ થતે હોવાનો પૃત્રી સાંભ લે એ આપ લત્તા એટલું નવનીત તા આમાંથી નીકલે જ છે કે જુદાજુદા સમયે અનેક દેશ્ય શબ્દોને, જરૂરી વર્લ્યું સ્વત્યને સાથે, સંસ્કૃત શબ્દોને મોએ મળતા રહ્યો છે. હત્યારને તેમાં, દ્વિકો, મુંડા તથા ધરાની, અરબી વગેરે આપમાંથી અપનાવાયેલા કેટલાક શબ્દો દેશ તરીફ ફર ખનેલા છે. રામાનુજ-સ્વામી, રતના શ્રીયાન વગેરેએ આ દિશામાં દાર્કાક કર્યા કર્યો છે.

ઉત્તર આવું ઊંચી વિદ્રતા અને ભારે પરિશ્રમ સાગતું કામ પાર પાડવા સાટ પંત્રિતછ આપણા આદર અને અભિવાદનના ભાજન છે. એમનું આ વિષયનું કાર્ય આગળ ચલાવવાના ભાર આપણા સૌ ઉપર છે. 'દેશાનામમાલા'ની ઉપયોગમાં ન લેવાઇ હાઇ તેવા એક પ્રાચીત પ્રત તા આપણું જાણમાં છે જ. તેવા અન્ય હસ્તપ્રત સામપ્રોની તપાસ કરીને શક્ય તેટહી પાઠશહિ કરવી ઘટે.

બીજું, દેશીના મસાલા ઉપર કામ કરવાના મારા થોડાક અનુક્ષય પરથી મને એ પ્રતીત થયું છે કે અનેક શબ્દોના પ્લનિસ્વરૂપ અને અર્થને ગ્રોક્કસ કે સ્પષ્ટ કરવા માટે અવીચીન આરતીય-આપ્ય ભાષાઓ — ગ્રજરાતી, રાજક્ષાની, હિન્દી, સ્થિન્ધી, પંજાબી, મરાઠી, ક્યાઉની, નેપાલી વગેરે – પાસેથી પણ સારી એવી ગદદ ગળે તેમ છે. આ દિશામાં કાર્ય કરવા માટે ઘણા આવકાર છે.

ત્રીજુ, શબ્દા અને અર્થોની ભાષતમાં 'દેશીનામમાલા'માં ઠીક ઠીક પુનરાવર્તન મળે છે. સહેજન્ સાજ મિન્નતા મળતી હોય તેવા શબ્દો અને નહુંય કરવાનું કરેલું લાક્યું ત્યારે તે અભ્યન્ન હોય – હેમચન્દે, પોતાના મળ સ્ત્રોતોમાં મતજેલ હોય ત્યારે અને નિર્ભુય કરવાનું કરેલું લાક્યું ત્યારે તે અભ્ય અભ્ય હોય તેમ નોંધ્યા છે. આની કેટલીક સાફ્યુર્શ મેં સારા Studies in Hemacandra's De'sīnamamāla'માં કરી છે. પણ એ તો એક શરૂઆત છે. કામ બહ્યું મોડું છે અને ઠીક ઠીક પરિભ્રમ માગી લે તેવું છે. લખભગ ચાર હજાર જેટલા શબ્દી અને તેથી ભમશા અર્થીની ખાસ્ત્રીમાં કરવાની છે. પરંતુ ભારતીય – આર્યના શબ્દ અંગિ શિળ ના કૃતિહાસની દૃષ્ટિએ તથા સાહિત્ય-ભાષા લેખે પ્રાકૃતના લડતરની દૃષ્ટિએ વધું શક્તલ ધરાવે છે.

ગા ઉપરાંત એક મહત્વતું કાર્ય તે પ્રાકૃત અને અપબંશ સાહિત્યમાંથી વસ્તુતઃ વપરાયેલા દેવય શબ્દોને તારવીને 'દેશનામમાલા'ની સામગ્રીની શુહિવૃદ્ધિ કે સમર્થન કે પ્રમાણીકરણ કરવું. આ દિશામાં પણ આરંભ થયો છે. 'પાઈઅસદમહભ્યુવો'માંથી થોહીક સમર્થન સામગ્રી પ્રાપ્ત લાય છે. પંડિત અમૃતલાલ બોળન્દે પ્રાકૃત ટેસ્ટર સાસ્તારીના થોડાક માંચાં પરિશિદ્ધ કે કેર્યલ શબ્દો તારવીને પ્રકૃત છે. તેના લોધાને પુપ્યદેવની અપબર્ચ કૃતિઓલાંથી અને મેં સ્વયંભૂના 'પલમ્ય લાયું 'પલ્સ્યાયો' વર્ગરે એટલો સાથે તુલના કરી છે. પણ ચિકિત્સક દિખ્સે આ દિશામાં 'વફ્રદ્રેલાંક' 'કૃત્લયમાલાં' વગેરે જેવી અનેકાનેક કૃતિએલું અધ્યયન થયું ભાજી આ દિશામાં 'વફ્રદ્રેલાંક' 'કૃત્લયમાલાં' વગેરે જેવી અનેકાનેક કૃતિએલું અધ્યયન થયું ભાજી અ ગુજરાને વગેરે અલંગીન લાયાઓમાં આ દેશ્ય શબ્દોનો 'દેશ્લો અ'શ @તરી આબ્ધો છે એ પણ તપાસનો સ્વતંત્ર વિષય છે.

પંડિતજીની અખંડ દીપ જેવી વિલાપ્રીતિ અને કાર્યનિષ્ઠામાંથી પ્રેરણા મેળવીને આપ**ણ** તેમણે કરેલાં કામા આગળ ચલાવીએ.

'ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ'ના દસ્તાવેછ આલેખ જ્ય'ત કેહારી

મું જાઈ યુનિવર્લિટીના ઈ. સ. ૧૯૭૮–૩૯નાં દક્કર વિશ્વનજી ગ્રાયવજી વ્યાપ્યાનો પંડિત વેચરદાસ દેશીએ 'ગુજરાતી ભાષાની ઉત્કાન્તિ 'એ વિષય પર ૧૯૪૦માં આપ્યાં અને એ વ્યાપ્યાનો પુસ્તક રૂપે ૧૯૪૩માં પ્રલિહ થયાં.' આ વ્યાપ્યાનો એની પહૃતિ અને એનાં કેટલાંક પ્રતિપાદનોને સન્દર્સ નેથિયા અને છે.

કુલ પાંચ વ્યાપ્યાનામાંથી, મુખ્ય વિષયના 'આયુખ' તરીકે યોજાયેલું પહેલું વ્યાપ્યાન ૧૧૮ પાનાં સુધી વિસ્તરે છે અને ગુજરાતી ભાષાની પૂર્વપર'પરાંતા વીત્રતે પરિચય આપવા તાંકે 8. ભાષ્ટાનાં ચાર વ્યાપ્યાનામાં અનુકાર્ય ૧૨મા–૧૩મા, ૧૪મા–૧૫મા, ૧૬મા–૧૫મા અને ૧૮મા સૈકાની ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપયું વિશ્લેષણ ૪૪૬ પાનાંમાં રજૂ વધું છે.

પહેલા વ્યાખ્યાનમાં સૌ પ્રથમ શબ્દસ્વરૂપ, ધ્વનિઓ, ભાષાસ્તરૂપ, ભાષાબેદ વગેરે વિષયોનું પ્રાચીન મતાનુસારી નિરૂપણ થયું છે. પ્રાચીન પરંપરાના દોહન તરીકે એ અવસ્ય ઉપયોગી છે પછુ આધુનિક ભાષાવિત્રાને આ વિષયોમાં એ કેટલીક પૂળગામી વિચારણા કરી છે એનાથી સાવ અસ્પષ્ટ સ્ત્રીને થયેલું નિરૂપણ આત્રે એકાંગી લાગે અને એ દર્શિએ થયેલા ભાષાવિશ્લેષણને કેટલીક ગંભીર આદાઓ તરે એમાં તવાઈ તથી.

આ પછી પંડિતજીએ વૈદિક, લેકિક સંજ્યુત, પ્રાકૃત, પ્રાકૃતને હો, અપબંજ — આ ભયાંનું સ્વરૂપ સ્કૃટ કર્યું છે અને એમના પરસ્પરના સંભંધ અંગે કેટલેક શહાપાલ કર્યો છે. એમાં એમની એક મહત્વની સ્થાપના તે વૈદિક સાથે પ્રાકૃતને ગાઢ સંભંધ હોવા વિરાની છે, જે એમાં એમની એક મહત્વની સ્થાપના તે વૈદિક સાથે પ્રાકૃતને ને આ નાતી ખહેત અને પ્રાકૃતને મોટો ભહેત ગણાવે છે અને સંસ્કૃત પર પડેલા પ્રાકૃતના મહત્વનું વર્ભું કરે છે. એથા જ એ 'તદ્દભવ' અને 'સંસ્કૃતથીને' એ અપ્યાનું અનેચિત્વ પણ દ્વારો છે. પંડિતજી અલગત, પ્રાકૃત ભાવના પ્રાસૃત ને ભાવના આવાની અને સાથે છે એને આ સાથે છે અને માર્કૃત અત્યાન અત્યાન સ્થાન સાથે છે એને સાથે પણ વિરાય કરે છે. સંસ્કૃત અને પાર્કૃત અદિ સાથે સાથે એ સ્વાલાનિક છે. પંડિતજીનું આ બાયાદર્શન અત્યાન સ્થાન પણ છે અને ભારપ્ત ક્યાર્ક છે પણ એ સાધાર છે અને એકાંગી થઈ જવાના એખમમાંથી સાથે પ્રસૃત્ છે. પંડિતજીને આ પાર્ક વ્યાન એમણે દર્શાવ્યું છે તે જેતાં પૃત્યું અપાર્ક બાયાના અભ્યાસના આ મહ્ય વ્યાન સ્થાન સાથે છે તે ભારતીય આપ્યાન અભ્યાનની વિકાશમાં પ્રાકૃતનું જે મહત્વભવું" સ્થાન એમણે દર્શાવ્યું છે તે જેતાં પૃત્યું છે વિદિશ્લો એને એને સ્થાન એમણે દર્શાવ્યું છે તે જેતાં પૃત્યું પણ બ્રિત

પંડિતજીએ અપભાંશના સાંભંધ પણ આદિમ પ્રાકૃત સાથે જોડયો છે તથા સાંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની સાથે અપભાંશને પણ ત્રીજી ભક્તિ અણાવી છે. પ્રાકૃતની જેમ અપભાંશના ત્રૂપનો છેઠ પ્રાચીનકાળમાં લઇ જવાનું કેટલું ક વિચેત ત્રણાય એ પ્રશ્ન છે. હારા લીકલાયાનું સાતત્ય તે સુચલાય છે. પંડિતજી 'અપભાંશ' શબ્દના સામાન્ય અર્થ અને વિશેષ અર્થના લેદ કરે છે તથા પ્રાફેશિક અપભાંશો હોલાનું સ્વીકારે છે પણ એમની વચ્ચે નજીવે દરક હોલાનું જણાવે છે.

 ^{&#}x27;ઝુજરાતી ભાષાની લેહાન્તિ' (ભારમા સૈકાર્યી અઢારમા સૈકા સુધી), અધ્યાપક બેચરદાસ છવરાજ દેશી' મુખ્ય મુનિવર્સિંદી, ૧૯૪૭.

જયંત ક્રાહારી પર

અપબારીને ગુજરાતીની સાતા, વ્યાપક પ્રાકૃત ને ત્રાેટી માસી તે શરકૃતને તાની માસી તથા વૈદિક યુગના આદિષ્ય પ્રાકૃતને સાતામહી ત્રણાવી પંક્તિજી ગુજરાતીમાં એ સાતામહીના વારસો પચ્ શાધી ખતાવે છે. આમાં થ**ણે** સ્થાને આકસ્થિમકતાના આપ્રય લેવાઇ ગયા ક્રોય એવે જ્જાય છે.

પંડિતજીની એક અત્યંત વિલક્ષણ તે વિવાદાસ્પદ સ્થાપના તે ગુજરાતી ભાષાના આરંભ વિશેની છે. એ હૈમચંદ્રના અપબું શેમાં ઊત્રતી ગુજરાતીની પ્રક્ષિય જેવા આગળ અટકતા નથી, હૈમચંદ્રને ગુજરાતીના પાણિતિ અને સાહિત્યક ગુજરાતીના વાલ્મીકિ – આલ કવિ કહેવા સુધી પહેંચે એ એને પછીવી પરસ્પા સિકાની ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસમાં અભ્યાસ, વાદિદેવસ્તિ, હૈમચંદ્ર વગેરેની કૃતિઓને સમાવી હે છે. ડો. હરિવાલલ ભાષાણી દર્શાવે છેર તેમ સંયુક્ત વ્યંજનના ઋજુભાવના બેદક હસ્લને અવગણી ઉત્ત આપલે કૃતિઓને ગુજરાતી કરાવી દેવાઇ છે, તે હપરાંત પંડિતજી પોતાની ક્રેષ્ઠ તો કર્ય કૃતિ સ્થા કૃતિ ક્રેષ્ય કૃત્તિ સાથ અભ્યાસ સ્થા તેના વિશે તે છે કે "રચનાર ગુજરાતી, રચવાનું સ્થળ ગુજરાતનું એક ગામ એ જેતા સ્તા ત્યો ભાષા પણ સાપેક્ષ રીતે ગુજરાતી કહેવામાં" અહ્યું ભાષા પણ સાપેક્ષ રીતે ગુજરાતી કહેવામાં જે પહેલા મામ પ્રયા સાપેક્ષ શ્રા એ આવે પાંડિતજી પોત એમાં હૈમચંદ્ર જે (લગતી ગુજરાતીનું!) વ્યાકરણ લપ્યું છે તેના નિયમાંથી, સ્થાયંગ્ર વચ્ચાય કહ્યું કે તેના મિયોથી, સ્થાયંગ્ર હ્વાય પાંડતજી હિમાં કિમચંદ્ર છે એ ક્લાયા અપ્યા હતા ક્લાયો કર્યા છે એ લગ્ન સ્થાય ક્લાયો ક્લાયો કર્યા છે એ લગ્ન સ્થાય ક્લાયો ક્લાયો કર્યા હતા સ્થાય ક્લાયો કર્યા કર્યા હતા સ્થાય કહ્યા કર્યા છે એ લગ્ન સ્થાય કર્યા હતા સ્થાય કર્યા કર્યા કર્યા કર્યા કર્યા હતા સ્થાય કર્યા કર

૧૩મા સૈકાના 'જ'ભૂચરિય'ની ભાષાને જીવતી ગુજરાતી કહેવા કરતાં કુમાર ગુજરાતી કહેવી જોઈએ એમ પ'ડિતજી તેથે છે. એતા અર્થ એટલા જ કે એમાં અપબાંશાત્તર સૂમિકાની ભાષા જોવા મળે છે. 'ઉપસ'હાર'માં પંડિતજીનાં વાકષો વધારે લોતક છે:

" ભારમા સૈકાની ગુજરાતી ભાષાના શબ્દદેહ પ્રાકૃતની જેવા છે."

" તેરસા સૈકાની ભાષામાં પ્રાકૃતપ**હાં** આવું દેખાય છે." પંડિતજીએ આ વિધાનાને સંગત રહીને જ પોતાનાં વ્યાખ્યાનામાં ભાષાવિશસતું ચિત્ર આલેખ્યું હોત તા !

બીજાથી પાંચમા વ્યાખ્યાનમાં પંડિતજીએ ૧૨માથી ૧૮મા સૈકા સુધીનું ગુજરાતી ભાષાના વિકાસનું જે ચિત્ર આપનું છે તે એતી પહતિની દષ્ટિએ ખૂળ ધ્યાનપાત્ર છે. એમણે દરેક સૈકાની નત્રતારુપ કેટલીક કૃતિઓ કે કૃતિ-અપેશ લીધા છે અને એમાંથી ભાષાસામગ્રી લઇ પોતાનું વિશ્લેષણ પ્રસ્તુત કર્યું છે – શબ્દભાંડાળ તેમાં છું, વ્યાકરણી રૂપોના પરિચય કરાવ્યા છે અને કેટલીક ન્યુપ્પિત્રિચર્યોએ પણ કરી છે. ભાષાનિસ્થનો આ ભાનતા પ્રયાત્રક અલ્યાસ હજુ સુધી આપણે ત્યાં વિરહ્ય છે, એ રીતે એનું વિહિષ્ઠ મૃશ્ય છે.

બધાં વ્યાખ્યાનામાં પંડિતજી અનેક શબ્દે અને શબ્દલટોકાનાં સૂળ દર્શવતા રહ્યા છે. પંડિતજીએ પોતે એક વખત અક્ષય્સાત્રમથી ક્ષેરવાવા સામે ચેતવણી આપી છે (પ્ર. ૨૫૧) હતાં પોતે એમાંથી સાવ ભગી શક્યા છે એવું નથી. ધ્વનિશાઓને સ્થાપિત થઇ શક્યા સામાન્ય નિયમા અને ગુજરાતી ભાષાની વ્યુત્પત્તિના વિષયમાં એમની પૂર્વ થયેલા કામના પંડિતજીએ સામાન્ય તેતે લાભ લીધેલા જ્યારો નથી, તેથી વ્યુપત્તિને નામે શબ્દાની સમાન્યત્રાએ નોધવા એવું જ ભદુષ્ય શર્યું છે. હવે ઢેકાર્યું તો પંડિતજી પોતે અટકળની ભ્રમિકાએ છે એ એમણે સ્થયેલી વૈકલ્પિક

र. वाग्व्यापार, १६५४, पू. ३७६.

લ્યુત્પત્તિએ પરથી શયતન્ય છે. એ પોતે ગ્રેક્કિલ વ્યુત્પત્તિ આપે છે કે અમુક વ્યુત્પત્તિ તરક પક્ષપાત બતાવે છે સારે એને સાઢે ધ્વતિશાસના સ્વીકૃત નિયમોનો કે વ્યાક્સણી હ્રયૃકિનોનો ભાગ્યેજ આધાર હોય છે. શેડા ઉદાહરણો જોવાથી આ વાતની પ્રતીતિ થશે:

' કરવાનું'ની વ્યુત્પત્તિ પંડિતજી 'તવ્યતાય' અને 'તવ્યું'ને આધાર સ્થવે છે અને પહેલી યુક્તિને સંગત ગણે છે પણ 'કરવાનું' એ 'કરવું'નું 'નન-' પ્રત્યય લાગીને થયેલું વિસ્તરણ છે એ તરક એમનું લક્ષ ત્રયું તથી.

ગુજરાતીના ભાવવાયક 'આઈ' પ્રત્યય વૈદિક 'તાતિ'માંથી અને ગુજરાતીના પરિમાહવાયક 'તે!' ('રૂપિયાના પચાર' વચેરમાં) વૈદિક 'ઈન' માંથી હોવાના તકે પ'ડિતછ કરે છે, જે સ્વીકારવા માટે ભાગ્ને જ કરા આધાર છે. ગુજરાતીના 'નન-' પ્રત્યાયની વ્યાપકતા પંત્રિન્છએ વરાવર વિચારી લિત તો એને 'ઈન' માંથી ઘટાવવાના વિચાર એ તજ કરત. ગુજરાતીમાં વૈદિકના વારસા બતાવવાના ઉત્સાર એને અને 'ઈન' માંથી ઘટાવવાના વિચાર એ તજ કરત. ગુજરાતીમાં વૈદિકના વારસા બતાવવાના ઉત્સાર એને આવી પ્રત્યા ક્યારે છે.

'નાતરું'ની વ્યુપિત્તિ 'ગ્રાતિ' હપરથી સચરી પાદીપમાં પંડિતછ એની 'ગ્રાત્યન્તરમ' સાથેની સમાનતા નિર્દેશ છે અને પાછા 'ગ્રાતિ–કાતર'ના સંભવ પણ નોધ છે! પંડિતછ પાસે સાર્વોદ્ર ક પ્વનિનિયમાની ભૂમિકા હૈત તો એ સહેલાઇથી સીધા 'ગ્રાત્યન્તરમ' પર જ સ્થિર થઈ શક્યા હોત.

'ત્રમાર' શબ્દ કારક્ષી 'ગ્રુમરાહ'તું રૂપાંતર લાગે છે એમ કહ્યા પછી પંડિનજી હૈમચન્ટ્રે તોંધેલા 'ગ્રુગ્મ' ધાતુ અને 'બ્રાગ્ગાચાર' પરથી પણ એની વ્યુત્પત્તિ સૂચવે છે વારે વારે પ્રગટ લતી આ જાતની અનિભુ"પાત્મકતા ભાષાવિકાસના ધારી માર્ગોને પ્રકાશિત કરવાનું કામ બાગ્યે જ કરી શકે.

છતાં વ્યુત્પત્તિ નિબિત્તે જીઠી જીદી ભૂમિકાની ઘણી ભાષાસામગ્રીનું અહીં સંનિધાન થયું છે. ભાષાસંશાયકો ઐતે શન્મી સામગ્રી તરીકે જરૂર ઉપયોગમાં લઈ શકે.

પંડિતજીએ ઘણા અભ્યાસપૂર્વ કે આ વ્યાખ્યાનો તૈયાર કર્યાં છે અને પાતાની સર્ય લાબુકારી કામે લગાડી છે. એમના નિરૂપણમાં ઘણી વિશ્વદતા અને સલોગગ્યતા છે, વૈદિક યા માંગે ગુજરાની સુધીની પ્રસુર ભાષાસામાં એમણે કામમાં લીધી જી અને પ્રયોગમુલક અભ્યાસની એક વૈતાનિક પદ્ધતિને તેમને છે આપતા હતિને તેમને પ્રસુર ભાષાસામાં એમણે કામમાં લીધી છે તે પ્રકાશ પડતાં ન લાગતા હૈયા તે એમાં કેટલાક કારણો છે. એમણે, ડૉ. ભાષાણીએ કહ્યું છે, તેમ આધુનિક મીલિક પૂર્વ કર્યા હતા. એમાં કેટલાક કારણો છે. એમણે, ડૉ. ભાષાણીએ કહ્યું છે, તેમનો આધાર લીધો છે તે પ્રસુર, નિરૂપણ કર્યું છે, પોત જેમનો આધાર લીધો છે તે પાક્ક નિરૂપણ કર્યું છે, પોત જેમનો આધાર લીધો છે તે પાક્ક નિરૂપણ કર્યું છે, પોત જેમનો આધાર લીધો છે તે પાક્ક નિરૂપણ કર્યું છે, પોત જેમનો આધાર લીધો છે તે તે આ માનન કર્યો તથી તથા માહિની નોંધવાના અને સમાન્તરાઓ નિર્દેશનોને પ્રમ લાલી છે તે રહ્યા નિયસ્થી કે વલણો તાત્વવાની લીધા તથી. એથા જ ઉપસંક્ષતના મારવુષ્ય કે આપતા સ્થાપક પ્રકારનાં તારણો ઉપરાંત કંઈ નાઝર એ આપી ગ્રક્ય નથી. આપ લાલો પ્રાપ્ત કપાસ્થી અપસ્થાની એક દિશા ખામી છે, જે હજુ અંત્રી પૈકાને લીધા પાંદિતજીએ ગ્રુપરાંતી સામાના વિકાસના અભ્યાસની એક દિશા ખામી છે, જે હજુ અંત્રી પૈકાને નથી. પાંદિતજીને આ પ્રદા માત્રના નિર્દેશના મહાન ને ધિયાન મહ્યારની એક દિશા ખામી છે, જે હજુ અંત્રી પૈકાને નથી. પાંદિતજીને આ પ્રદા માત્રના નિર્દેશના માત્રના માત્રન માત્રના માત્રન માત્રન માત્રન માત્રન માત્રન માત્રન માત્રન માત્રન મા

'જૈનદર્શ'ન ' અનુવાદ ગ્રાંથના પરિચય નગીન છે. શાહ

પંક્રિત બેચરદાસજીએ દર્શનશાસ્ત્રમાં પણ અપૃશ્ય કાલા આપો છે. તેમણે અને પંક્રિત ધુખલાલજીએ સાથે આપિ સિસ્ટિનતા સન્મતિત કેપ્રકરણની વિસ્તૃત અને સર્વલાદસભુસ્થ્યર્પ અભય-દેવસિની ટીકાનું સંપાદન કર્યું છે. દર્શનોફેતમાં આ એક ભહુમૃત્ય કામ થયું. વળી, આજ્યો પ્યાસ વર્ષ પહેલાં તેમણે આચાર્ય હિસ્તિદ્ધારિના પાદ્દાર્શનસમુશ્યય ઉપરની પ્રભુરતની ટીકાના જૈન ભાગના ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો. આ તેમનું દર્શનાફેતમાં બીજું મહત્ત્વનું કાર્ય છે. બે કે પંક્રિતજીન રસના વિષયો ખાસ તો વ્યાસ્થ્ય-ભાષાશાસ્ત્ર અને આચારમીમાંસા રસા હતા તેમ જતાં તેમણે દર્શનના ક્ષેત્રમાં જે કઈ પ્રદાન કર્યું છે તે પણ ઘણું મોહું છે. આપણે તેમણે કર્યા આ અત્યાદની વિચારસા દરીશ.

પ'ક્તિજીએ આ અનુવાદ સાથે માહિતાપૂર્ણ અને વિચારપેરક ૧૨૦ પૃથ્ઠની વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના એડી છે. તેમાં શ્રી હરિસદનાં જીવન અને કૃતિએ! વિશે તેન જ ગુલ્યુરત વિશે ઐતિહાસિક દષ્ટિએ એટલી વિગતા અપી શકાય તેટલી વિગતા આપી છે. પંડિતજીને શુષ્ક તર્ક અને વાંદા પસંદ ન હતા. તેમની દષ્ટિ સદય જીવનને શુદ્ધ કરતા તત્ત્વથી આકર્ષાની, તેમને સમન્વય પ્રિય હતા. આ પ્રસ્તાવનામાં પંડિતજીએ કરેલો દર્શનોને સમન્વય ચિતાસર્થક અને સત્વોદેશ છે.

હ ૧૫ કર્ટીનોને તેમનું પ્રયોજન છે, તેમના છવનમાં ઉપયોગ છે એ દર્શાવતાં પંડિતછ આનંદબવ્છના શ્રી નિમિતાયસ્તવનની વારંવાર હવાશા આપે છે. ચાવીકદર્શન વિશે પંડિતજી ભાષે છે કે: "વિચાર કરતાં એટલું તો જરૂર સૂત્રે છે કે નીતિપ્રધાન અને ધર્મપરાયણું આ આર્ય દેશઓ પ્રાચીન સમયે પ્રાદુર્ભુત થયેલા ભાગત હિસાતું, જુડાણુંનું, ચોરીતું, ત્યુંબિયારનું અને 'શ્રૂપળ' કરવા છુર્વ વિવેત્ 'ડાં જ સમર્થન કરી છવનવિકાસના સાર' ળતાવતા હૈાય ઐમ મારા તા માનવામાં આવતું નથી….. પરમધોગી આનં દધન છ મહારાજ આ ગત વિશે જથાવતાં કહે છે ક્રે—'લોકાયતિક કપ્પ જિનવરની. અંગ્રાવિચાર જો કોએ.''

પ્રસ્તાવનામાં તેમણે વ્યવસ્થિત અને નવી દિશા ખોલનારાં દિપયહ્યા લખ્યાં છે. તેનાં એકમે ઇકાઇસ્પેઢ્રા લઇશું. પ્ર. ૧૩ ઉપર બીંદ્ધમાં અને લુદ્ધ ઉપર વિસ્તૃત દિપયહું છે તેના અંગ્રમાત્ર ક્યાપું લું. તેઓ લયે છે: "આ મહાપુર્ય (લુદ્ધ) આનભાદી છે, તો પશ્ચ તેમની પછીના તેમના કેટલાક અનુમાયી-ઓની તર્ક જળને લીધે તેમના ઉપર 'અનાત્યવાદી' તરીકેના જે આરોપ આજ પણા વખતથી પ્રકામમાં માવે છે ત્યારે સબ્દ ઉપર આ પ્રમાણે દિપણ છે: 'પારમાણું 'શબ્દ ઉપર આ પ્રમાણે 'શબ્દ ઉપર આ પ્રમાણે 'શબ્દ ઉપર લા પ્રમાણ 'શબ્દ તેના ભાવના 'વર્તા સાથે 'પરમાણું તે અદિ તે પણ 'પરમાણું તે અદિ તે તે શિલ્યામાં વર્ષા શોધ છે છે, 'પ્રદેશ' શબ્દ તે પણ 'પરમાણું તે અદ્યા જે આવા જે ભાવના શે પણ તે, અનિલ્યાત પરમાણું એટલે કે કોઈ જથાનાં રહેલા પરમાણું જે સ્થય છે અર્થાત્ જૈનલાયાનાં એકલા છુટા પરમાણું 'પ્રદેશ' શબ્દ પણ સ્થય શકાય નહિ.'' પરનાલુનામાં આવાં દિપયેઢ્રા લગભા એક સો જેટલાં છે. આ દિપયહ્યામાં પંદિત છની ઐતિહાહિક, દલનાભાક અને નિપક્ષ દર્ણ આપ્રભ્ર 'ખાન પોંચે છે.

હવે તેમના અનુવાદની લાક્ષણિકતા તપાસીએ, તેના માટે એક ઈશ્વરવિષયક કંડિકા પસંદ કરીએ. તે નીચે પ્રમાણે છે:

किन्न ईचरत्य जगान्नवाणि यथारुवित्रप्रशुप्तः, कर्मणारतन्त्र्वण, करुणया, कीड्या, निमहानुमह-विचानाथं समावतो सा। अजावविकरूपे कत्विवरन्यादर्शेव सृष्टिः स्थान् । द्वितीयं स्वातन्त्र्यद्वामिः । दृतीयं सर्वमपि जगान् मुख्यतमेव कुर्यान् । अय ईचरः कि करोति वृत्वीजितेर वर्मभित्रीकृता दृज्यमुनुभवनित्र तता तत्व क पुरुक्कारः ? अट्यापेक्षस्य च कटेले कि तत्करुपनया, जगतस्तद-चीनविवासु (आन्धोकं भृतिदिशी कैन अन्धासा, संस्कृत अन्धांक उद्दृत्त पुरुक्त, पुर १८२-१८३)

હવે અનવાદ વાંચીએ.

અનીધરવાદી: વળી, અમે આ એક બીજું પૂછીએ છીએ કે, તમોએ માનેલો ઇધર, જપ્રતને રચવાની જે ભાંજબડ કરી રહ્યો છે, શું તેમાં તે પોતાની ખરછ પ્રમાણે પ્રગતિ કરે છે કે વા કર્મને વશ થઇને પ્રકૃતિ કરે છે કે વા દયાને લીધે પ્રકૃત્તિ કરે છે કે વા લીક્ષા કરવાની હૃત્તિયી પ્રકૃત્તિ કરે છે કે વા ભક્તોને તારવા અને દુષ્યોને મારવા પ્રકૃત્તિ કરે છે કે એ જાતની પ્રકૃત્તિ કરવાનો એતો રવલાવ જ છે કે

ઇધરવાદા: ભાઇ, એ (ઇધર) તાે સૌના ઉપરી ફાવાથી જગતની રચના કરવામાં એની પાતાની જ મરજી પ્રમાણે વર્લે છે અને જગત પણ એ પ્રમાણે જ ચાલ્યા કરે છે.

અનીચરવાડી: ભાઈ! અમને તો એમ જણાતું નથી. એ ઈચર જગતને બનાવવામાં પોતાની જ મરછ પ્રમાણે વર્તાતો હોય તો કોઇ એવો સમય પણ આવવા જેઈએ કે, જે સમયે જગત તદન જુદા પ્રકારનું પણ સ્થાયું હોત-હોય. આપણાથી એ તો ન જ કરી શકાય કે, તેની મરછ હમેશા એકની એક જ રહે છે. કારણ કે, તે પોતે તદન ત્વતાંત્ર હૈાવાથી ધારે તેવું કરી શકે છે. પરંતુ જગત તો હમેશા એક જ ધારે ચાલ્યું બાય છે અને ચાલ્યું આવે છે. એની બીછ કાઈ અતની સ્થાન કરી, કોઇએ અને ક્યારે ય સાંભળી કે અણી પણ નથી. તેથી એમ જાણી શકાય છે કે, જગતની રચના કરતા કરવામાં ઈચર પોતાની જ મરછ પ્રમાણે વર્તી નથી.

નગીન છ. શાહ ૫૫

ઈંધરવાદાઃ બાઈ, ઈંધર તા કર્યને વશા રહીને જગતની રચના કરી રજા છે. એથી એ ગ્રાઇ જાતની નહિ બનવા જેવી રચના કરી શકેજ નહિ.

ભ્યતીયરવાદી: થયું. જો ઈચર પણ કમેં તે વસા રહેતા હોય તા એ ઈચર શાના કંસર્વ શક્તિવાળા પ્રભાવાના ક

ઈશ્વરવાદી : ભાઈ, જરા ભૂલ થઈ ગઈ, ખરું તા એ છે કે કક્ત દ્વાને લીધે જ ઈશ્વર જગતને રચવાની ભાજગઢ કરી રહ્યો છે – કારણ કે. એ તો મહાદયાળ છે.

અનીધરવાદી: એ ઇધર ક્યાને લીધે જ જગાને બનાવી રહ્યો હૈાય તો એ આપા જગતને સુખી શા માટે ન કરે કે છવમાત્રને સુખ આષવું એ ક્યાળુ પુરુષનું કામ છે. પરંતુ જગતમાં સુખ તો સરસવ જેટલું અને દુ:ખ કુંગર જેટલું જસાય છે. એથી આવા જગતને જોઇને કાઇ પણ એમ તા ન જ ક્રેપી શકે કે, ઇધર ફક્ત દયાનીલ અધીથી જ આને (જગતને) બનાવી રહ્યો છે. ઇધરવાદી: એ કે, ઇધર તા દયાળુ ફ્રોવાથી બધાને સુખી જ શરુ છે, પરંતુ એ બધા છવા

પાતપાતાનાં કર્મોને લીધે પાછા દુઃખી થાય છે એમાં ઈશ્વર શું કરે !

અનીસરવાદી: થયું. આ તા તમારા જે કહેવા પ્રમાણે ઈલર કરતાં પણ કર્મોનું ભળ વધુ જણાય છે. ત્યારે ભાઈ, હવે ઈસરને જવા દઈને જો ઐતે ડેકાણે કર્મોને માના તા વાંધા છે!

પંડિતજીના આ અતુવાદાંશ વાંચ્યા-સાંભળ્યા પછી સીંતે પ્રતીતિ શશે કે પંડિતજી દઈના કઠ્યુ લાકને પણ ગુજરાતીમાં સરળ અને સહજ રીતે હતારે છે. તેમના અનુલાદમાં તરજી મિયાપાલું તથી, ગુજરાતી ભાષામાં અનુલાદ કરતી વખતે તે ભાષાની પોતાની જે સહયા છે તેમને તે અનુસર્સ છે. સંસ્કૃત ભાષ્યાની હતાના અનુલાદ કરતાં જો તે અનુસર્સ છે. સંસ્કૃત ભાષ્યાની સહયા છે. તેમને તે અનુસર્સ કરતાં જો તે પ્રયોગ બદલી કર્યાં છે પરંગુ તેની ગુજરાતી અનુલાદ કરતાં જો તે પ્રયોગ બદલી કર્યાં જે મારે અનુલાદ મેર કરતાં છે. તેથી જ્યાં સે સ્કૃત સાંચા ગુજરાતી અનુલાદ મેડ તે છે. બાજું, સંસ્કૃત ભાષામાં અમંત લાધલ છે. ઘણી ખધી લાત દુંકમાં કહી શકાય છે. તેથી જ્યારે સંસ્કૃત સાંચા ગુજરાતી અનુલાદ પાં હતે તે અનુલાદમાં તે કરે છે. વળી, પૂર્વપક્ષ-લરપક્ષને તરત જ ખ્યાલ આવે એ આશ્યર્યા પંડિતજીએ અનુલાદમાં સંલાદહીલી અપનાવી છે. પાંકિતજીએ અનુલાદમાં જ્યાં તે અળી ત્યાં યુત્તના અર્થને અનુસરતા ગુજરાતી પદ્યોને દાખલ કરી અનુલાદમાં તેમને સ્કૃત સ્કૃત અને આતમાને એક માનતા ચાર્વાં કર્યું છે. તે પાંકિતજીને અનુલાદમાં જ્યાં તે અનુ આત્માને એક માનતા ચાર્વાં કર્યું હતા તે હતા તે પાંકત સ્કૃત સાંચા સ્કૃતાની જે તક મળી તેનો તેમણે સરસ હપોડા કર્યો છે. તે પાંકીને તે પાંકત સ્વાયા અર્થાની જે તક મળી તેનો તેમણે સરસ હપોડા કર્યો છે. તે પાંક છે તે પાંક છે તે માં અનુલાદમાં તેમને નીચેનું પાલ મુફલાની જે તક મળી તેનો તેમણે સરસ હપોડા કર્યો છે. તે પાક છે તે માં અનુલાદમાં તેમને નીચેનું પાલ મુફલાની જે તક મળી તેનો તેમણે સરસ હપોડા કર્યો છે. તે પાક છે

પરમણ હિંકુશ દેહમાં, સ્થૂલ દેહ મૃતિ અલ્પ, દેહ હોય જો આતમા ઘટ ન આમ વિકલ્પ.

એમણે કરેલ આ અનુવાદ જૈતદર્શન વિશે અભ્યાસીને સારી માહિતી આપે છે અને બધા જ મહત્ત્વના સિદ્ધાન્વાની વિશદ ચર્ચા કરે છે. તેમાં શ્વેતાંબર અને કિર્યુપર મુનિઓના થેશ અને આચાર, જિનેશ્વરેવસ્વરૂપ, ઇશ્વરવાદ, સર્વજીવાદ, કરવાહાદ્વરવાદ, જ્વાહિનવતત્ત્વ, આત્મવાદ, પુદ્દગલ તત્ત્વ, પ્રમાણવાદ અને અનેકાન્તવાદનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે અને તે તે સ્થાને વિદેશી વાદોનો નીરાસ પણ સવિસ્તર કર્યો છે. તેથી જૈનદર્શનને સમજવા આ અનુવાદ અતિ ઉપયોગી છે.

દર્શનના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી એવાં પૂ. પંડિતજીએ કરેલાં આ એ મોટાં કાર્યોનું સ્મરણ કરી દું તેમને મારી ભાવપૂર્વક ગ્રાનાંજલિ અર્પું છું. આભાર.

મહાવીર–વાણી કમારપાળ ક્રેસાર્ધ

પં. બેચરદાસ દેશીએ કરેલું "મહાવીર-વાણી"નું સંપાદન એમનાં સંપાદનામાં આગતું તરી આવે છે. ભગવાન મહાવીરની વાણી વિશિષ્ટ એ માટે છે કે એમણે ક્યાંય એવે દાવો કર્યો તથી કે પોત છે હતાવાન મહાવીરની વાણી વિશિષ્ટ એ માટે છે કે એમણે ક્યાંય એવે દાવો કર્યો તથી કે પોત છે હતા છે. હતાવાનો અનુલવ તેઓ આવેલે છે, આથી જ મહાવીર-વાણીમાં સ્વયં સાધનાની દીતિ છે અને છત્તનાં રહસ્યો પાયવાની ઊંગ્રમાં ઊંગ્ર સંખતા છે. આવી વ્યાપક દિલ્ટ મહાવીર-વાણીમાં પ્રત્રટ થાય છે અને એ વાણીની વ્યાપક દાયે કે જેન સંસ્કૃતિનો અબુદલ કરવો હોય તો જેન સંસ્કૃતિનાં પૃસ્તકો સુલલ બનાવવા એઇએ. આ હેતુથી એમણે જેન આગમાં કરવો હોય તો એન સંસ્કૃતિનાં પૃસ્તકો સુલલ બનાવવા એઇએ. આ હેતુથી એમણે જેન આગમાં હોય મહાવીર-વાણીને પસંદ કરીને એને ર પ્રસ્તુતમાં વહેંગી નાખી. આ રપ સત્યની ગજ ગાથામાં ધર્મની વિસ્તૃત સમજ પ્રત્રટ થાય છે. આ માટે પં. એચરદાસછએ મુખ્યત્વે 'સાત્રફૃતાંગ સ્ત્રન', 'દરાવેકાલિક સત્ર', 'હતરાંપ્યન સૂત્ર' અને 'આવક્ષક સૂત્ર'ને પસંદ કર્યો છે. ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશના સમંત્રેને સ્પર્શ્વતો મહાવીરના ઉપદેશના સમંત્રેને સ્પર્શ્વતો મહાવીરના કરવામાં પરિભાષાની પ્રચૂરતા કે રૂટ સાધાને ભદલે સીધીકાદી રીલીમાં એની રજૂઆત કર્યામાં માવી છે.

'સહાવીર-વાણી'માં પ્રગટતા દર્શ'નની વ્યાપકતા દર્શવવા માટે ઐમણે મહાવીરના વચતાની સાથાશાય બાલપુ ધર્મ અને બીદ હવાનો અને કરાવનાં વચતોનાં સાથાશાય બાલપુ ધર્મ અને તેમના વચતાનાં સાથાશાય બાલપુ ધર્માત્ર કરિપણ માં ભાઇભલ અને કુરાવનાં વચતો મુકવાની વાત કરી અને આ માટે સંપાદકે 'ઇનુપ્રમિસ્ત અને તેમના ઉપદેશ' તથા 'જન્સન મહત્મદ અને પ્રદેશમાં' એ બે પુસ્તકાને તુલનાત્મદ અભ્યાસમાં ઉપયોગ કર્યો. લગવાન મહાવીરની વાણી કાઈ ગચ્છ, વાદ કે સંપ્રદાયના સંકુચિત વાડાને ભદલે માનલ્ઇવનની આદ્યાંતર સુધારણાંનો હતું રાખે છે. તે હશકત આ તુલનાત્મદ અભ્યાસમાં અભ્યાસમાં અભ્યાસમાં અભ્યાસમાં અભ્યાસમાં પ્રગટ થઈ.

પુસ્તકના પ્રારંભમાં ભગવાન મહાવીરતું જીવન-ચરિત્ર ભાષવામાં આવ્યું છે. આમાં કેટલાંક મહત્વના મુદ્દાઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, જેમ કે જેન ધર્મ અને ભેઢ ધર્મનું સામ્ય અથવા તો શુદ્ધ અને મહાવીર બંને એક નહિ, પહુ છે સ્વતંત્ર વ્યક્તિ હતા તેવું પ્રતિપાદન આ પ્રકરસામાં મહાવીરતું જીવન, એમની કાંત દિષ્ટ સુંદર રીતે પ્રગટ થઇ છે. વળી આસાં ભગવાન મહાવીરની ઉપદેશની એમના પ્રતિસ્પધી એ તેમ એમના છવનમાં પ્રગટ થઇ હાન અને ક્રિયા-સાધના-વિશેતું સમતોલપહું ળતાવવામાં આવ્યું છે. ભગવાન મહાવીરે પોતે આચરેલી અને દ્રશ્યોવી અહિંસક રહેલાુંકરણુંની વિગતો આપેલી છે. આમ આ જીવનચરિત્ર સંપાદનમાં આવ્યું મહત્વ ધરાવે છે.

પુસ્તકનાં ટિય્પદ્યોમાં તુલનાત્મક અને વિવેચનાત્મક ભંને ૬પ્ટિપ્રગટ થાય છે. પુસ્તકને અંતે 'મહાવીર-વાણી'માં આવતા અંદા અને અલ'કારોના પશ્ચિમ આપવામાં આવ્યા છે. પુસ્તકના ટિપણોમાં શબ્દનો અર્થ, એની વ્યુત્પત્તિ, એની પાલળની સાવના તેમ જ એને વિશ્વની કથા એ બધી જ સામગ્રો આપવામાં આવી છે. જેન ધર્મના પારિશાધિક શબ્દોની સમજૂતી અને ચર્ચા તા છે જ, પરંતુ એની સાથેસાથ સપાદની વિશ્વાળ દિવિનો સતત પરિચય થાય છે. કશ્યસ્ત, ઉત્તરા-ખયન સ્ત્ર અને હેમ – અનેકાર્યસંગ્રહ જેવા માં થોની સાથે શાય મહસ્પતિ, મહાભારત અને વિશ્વપુરાલુ પર પલ લેખકની નજર છે. ધરમપદ, ખારેદેક અવસ્તા, ફરાન અને ભાઇનલના ઉપદેશના ઉદ્દેશનો સર્થ છે. આમ મહાવીર-વાણીના ઘણા સપાદની ચા છે, પરંતુ આ સંપાદન સંપાદની લેડી શાસ્ત્રીય હતા અને વ્યાપક ધર્મદર્શિના કરાને અને ત્યાપક પર્યાદિન શ્રો શાસ્ત્રીય અને વ્યાપક પર્યાદિન સંપાદની

ભારતીય દર્શ નામાં માક્ષાવચાર

નગીન છ. શાહ

પ્રાસ્તાવિક

ગ્રાક્ષ એટલે યુક્તિ. જ્વાની ? પોતાની-આત્માની, શેમાંથી કૈકુ:ખલાંથી, પોતાની અર્થાન્ આત્માની દુ:ખમાંથી યુક્તિ એટલે શેક્ષ, આમાં તીચેની ખામતાનો પૂર્વસ્વીકાર જરૂરી છે: (૧) પોતાનું અર્થાત્ આત્માને દુ:ખ છે. (૩) દુ:ખનાં ક્ષરેથો છે. (૪) દુ:ખનાં કારથો છે. (૪) દુ:ખનાં કારથો છે. (૪) દુ:ખનાં કારથો છે. (૪) દુ:ખનાં કારથો છે. પૂર્વતા આપ્યાને પ્રાથમ છે. ૧) અર્થાન અર્થાન યુદ્ધના આપ્યાન્યનો અને ચોગકર્શિતના ચાલ્યું કેનો સમાયેશ છે.

આ દુ:ખયુક્તિ ચેડા વખત પુરતી નથી પરંતુ અહાને માટે છે. એક વાર દુ:ખમાંથી સુક્ત થયા મેટલે ફરી કહી દુ:ખ પડવાનું જ નહિ. ભધા પ્રકારનાં દુ:ખામાંથી હ'મેશ માટેની યુક્તિને દર્શનશાસમાં મેાક કહેવામાં આવે છે. આત્મંતિક દુ:ખયુક્તિ મોક્ષ છે. પગમાં કોર વાગ્યો તેથી પીડા શર્કે દુ:ખ થયું. કોટો કાઢી નાખવામાં આવ્યા, કોટાની પીડામાંથી યુક્તિ થઈ. પરંતુ કરી કોટી વાગ્યાનો સબવ દૂર થયા નથી. વળી, કોટાની પીડા દ્રર થવા હતાં ગુમડા વગેરની બીજી પીડા રહી હોવાનો સંભવ દૂર થયા નથી. વળી, કોટાની પીડા કર થવા હતાં ગુમડા વગેરની બીજી પીડા રહી હોવાનો સંભવ હે જે. એટલે કોટાની પીડામાંથી યુક્તિને આત્મંત્રિક દુ:ખયુક્તિ તે કહેવાય. પ

દુ:ખ કાંત્રે છે! આત્માંતે. દુ:ખ શરીર, મન કે ઇન્દ્રિય અલુલવતાં નથી પશું તેમના દ્વારા બીલ્લું ક્રાઇ અલુલવે છે. અને તે છે આવમાં, યું આ આત્મા શું છે અને તેલું સ્વરૂપ કેલું છે એ આપણે લાણી લઇએ તો મોક્ષના સ્વરૂપને સમજવું સરળ થઇ જશે. અહીં સાર્વાક, પ્રાચીન સાંખ્ય, જૈત, બીલ, ઉત્તરકાલીન સાખ્યયોગ, ન્યાયવેશેષિક, શાંકર વેદાન્ત — આટલાં દર્શનોના આત્મા વિશે શા ત્રત છે તે સહીયમાં ભેઈ જઈએ.

આત્મા

ચાર્વાક: (અચિત્તાદ્વૈત)

ચાર્વા કા કેવળ અચિત્ત તત્ત્વને જ માને છે. પૃથ્વી આદિ ભૂતાના વિશિષ્ટ સંચાજનને પરિદ્યામે ગ્રાનધર્મ સંચાજનમાં આવિલ્રાલ પામે છે. ભૂતાનું આ વિશિષ્ટ સંચાજન જ આત્મા છે. આત્મા કાંઈ સ્વતંત્ર તત્ત્વ નથી, સંચાજનનું વિષદન થતાં સંચાજનના નાશ થાય છે, અર્થાત્ આત્માનો અત્યંત ઉચ્છેદ થાય છે. આમ અહીં ગ્રાન એ અચિત્તના જ ધર્મ છે. આ અચિત્ત તત્ત્વ પરિશ્વસનશાલ છે.

પ્રાચીન સાંખ્ય, જૈન અને બૌદ : (ચિત્ત-અચિત્ત દ્વેત)

ચાર્વાંક સતની વિરુદ્ધ પ્રાચીન સાંખ્ય (ચાવીસ તત્ત્વમાં માનનાર સાંખ્ય), જૈન° અને ભીઢે એવું પ્રતિપાદન કર્યું કે શાનધર્ય એ ભીતિક ધર્મોધા લિન્ન શ્રેબ્રિનો છે, અને તેથા ભીતિક ધર્મો ધરાવનાર અચિત્ત તત્ત્વનો તે ધર્ય હોઈ શકે નહિ. તેને માટે અચિત્ત તત્ત્વથી તદ્દન શહેતું સ્વતંત્ર ચિત્ત તત્ત્વ સ્વીકારવું જોઈએ. અચિત્ત તત્ત્વની જેમ આ ચિત્ત તત્ત્વ પણ પરિબુધનશીલ છે. તેથા ચિત્ત અને અચિત્તના સ્વિશ્વ-વિષેત્ર શાય છે. નગીન છ. શાહ

ઉત્તરકાલીન સાંખ્ય : (માત્મ-મનાત્મ ફેત)

ઉત્તરકાલીન સાંખ્યે ચિતા-અચિતાના દેતના સ્થાને આત્મ-અનાત્મના દેતની સ્થાપના કરી. તેણે ચિત્તથી ઉપરવંદ પુરુષ યા આત્મા નામનું તત્ત્વ સ્લીકાર્યું. તેના સ્લીકારને ન્યાય્ય ડેરવવા 'દર્શ'ન ને પુરુષનો ધર્મ છે, આપરે દર્શ'ન એ પુરુષનો ધર્મ છે, ચિત્ત ત્રાતા છે જ્યારે પુરુષ ત્રન્ટા છે. જ આ નવા સ્લીકારેલા પુરુષને તેણે પુરુષના થર્મ છે, ચિત્ત ત્રાતા છે જ્યારે પુરુષ ત્રન્ટા છે. જ આ નવા સ્લીકારેલા પુરુષને તેણે પરિચાનનશીલ ન માનતા કેટસ્થનિત્ય માન્યો. આમ પરિચામી અને કેટસ્થનિત્ય ત્રાત ઉત્ત જીવેં થયું, કુટસ્થનિત્ય આત્માનો પરિચામી ચિત્ત-અચિત્ત સાથે સાચો સચીગ-વિચામ ઘટતા ન હોઇ ખિબ-પ્રતિબિંબ સંબંધની આપા બોલાવી શરૂ થઇ. * જેના અને બીહોએ ચિત્ત ઉપરવંદ પુરુષ યા આત્મતત્વના સ્લીકારેના વિરાધ કર્યો અને જહેર કર્યું કે સાખ્ય સ્લીકારેલ દર્શનધર્મને અમે સ્લીકારીલ છી. વિત્ત અને ત્રન્યા કર્યા અને પરંતુ ત્રાતા અને ત્રન્યા બાનેય છે, એટલે ચિત્ત ઉપરવંદ પુરુષ યા આત્માને સ્લીકારવાની ક્ષાઇ જરૂર નથી. * પ

ન્યાય-વૈશેષિક: (આત્મ-અનાત્મ દ્વેત)

-ત્યાય વેરોધિક દાર્જનિકાએ ઉત્તરકાલીત સાંખ્યતા કુટસ્થનિત્ય પુરુષ યા આત્માને સ્ત્રીકાર્યો. પતંતુ ઉત્તરકાલીત સાંખ્ય પ્રકૃતિઓં ત્યાં ત્રેતિ અને આવત લાંતો સ્ત્રીકાર રેલે ભ્યારે ત્યાય વેઠાધે કે ચિતાં તદ્દન અસ્ત્રીકાર કર્યો. બોઢોએ અંત જૈતાએ પુરુષને ત સ્વીકારી તેતા ધર્ય દાત પ્રસ્ત્ર એક અંત્રે જેતાએ પુરુષને તસ્ત્રીકારી તેતા ધર્ય દાત પ્રસ્ત્ર હતા કાર્યાનું તેમને સાંદે અત્યંત આવશ્ય કહ્યું તેમણે સાંદે અત્યંત આવશ્ય કહ્યું તેમણે કહ્યું કે સ્ત્રુષ આત્રાના પ્રસ્ત્ર હતા કાર્યાનું તેમને સાંદે અત્યંત આવશ્ય કહ્યું તેમણે કહ્યું કે સ્ત્રુષ આત્રાના પ્રસ્ત્ર હતા તેમણે અને આત્રમાં કહ્યું કે સ્ત્રુષ કહ્યું કે સ્ત્રુષ કાર્ય કર્યા તેમને કર્યા હતા તેમને સ્ત્ર આત્રમાના ધર્મ દર્શન ભાવ કર્યા આત્રમાના ધર્મ દર્શન અંગે ન્યાય-વેરોધિકા શું કહ્યું છે કે આત્રમાના ધર્મ દર્શન અંગે ન્યાય-વેરોધિકા શું કહ્યું છે કે આત્રમાના ધર્મ દર્શન અને એમ હ્યાય તેમને મેત્ર આત્રમાના સ્ત્રુષ્ટ પહેલા અને એમ હ્યાય તેમને મેત્ર આત્રમાના સ્ત્રુષ્ટ પહેલા અને એમ હાય તેમને મેત્ર આત્રમાના સ્ત્રુષ્ટ પહેલા અને એમ હાય તેમને મેત્ર આત્રમાના સ્ત્રુષ્ટ પહેલા અને એમ હાય તેમાના પરિસ્ત્રુમે દર્શનને આત્રમા કહ્યા તેના તેમને મેત્ર આત્રમાના પરિસ્ત્રુમે દર્શનને આત્રમાના કહ્યા તેના છે. આ ખાયા ધર્મો ને ચિત્ત ન સ્ત્રીકારનાર ત્યાય-વેરોધિકાએ અત્રમાના સ્ત્રુસે ત્રાસ અને એસે અને અસ્ત્રુસ ત્રાપ્ય નિર્દેશો અને અને સ્ત્રુસ પરિસ્ત્રુમે દર્શનને આત્રમાના સ્ત્રુસે ત્રાપ્ય છે. તેમને તેમ ભાગ હતા પરિસ્ત્રુમે દર્શનને આત્રમાના સ્ત્રુસે ત્રાપ્ય છે. તેના છે. આ ખાયા ધર્મોને ચિત્ત ન સ્ત્રીકારનાર ત્યાય-વેરોધિકાએ અત્રમાના સ્ત્રુસે ત્રાસ છે.

શાંકર વેદાન્ત : (આત્માહૈત)

શાંકર વેદાન્ત ચિત્ત અને અચિત ખંતેના અસ્તીકાર કર્યો છે. ન્યાયવેશેપિકાએ ચિત્તને ન સ્ત્રીકારવા હતાં ચિત્તના ધર્મોને સ્ત્રીકારી તેમને પુરુષના ત્રણ્યા પરંતુ શાંકર વેદાન્તીએ તો તે ચિતના ધર્મોને પણ સ્ત્રીકાર્યા નથી. અચિત્ત, ચિત્ત ચિત્તધર્મો લધું જ મિલ્યા છે. ક્રેવળ પુરુષ જ સત્ય છે. આસ હોય તો ચિત્તનો ધર્મ શાન એ પુરુષમાં તેઓ સ્ત્રીકારે જ નહિ. ક્રેવળ દર્શન જ પુરુષમાં હોય, શાન નહિ. પુરુષ શાનસ્ત્વરૂપ નહિ પણ હન્નસ્ત્રમ્ય જ મનાય. શિવિલપણ દર્શ્વનના અર્થમાં ત્રાન ક્ષેશહના પ્રમોગ ક્ષસી થતો ભોવા સળે. આપ્ર જેતા અને વૌદોને મતે પરિભુમનશીલ ચિત્ત જ ક્યારમાં છે જ્યારે ઉત્તરકાલીન સાંખ્ય, ન્યાય-વૈશેષિક ક્રાને વેલન્તાના મતે કુટક્ષ્યનિત્ય પુરૂષ ક્યારમાં છે.

g:W 9

દરેકને પોતાને દુ:ખના અતુસવ છે. દુ:ખ ત્રિવિધ છે—આખાત્મિક (બાતસિક), આર્ધિ-ભૌતિક (શરીરતી અંદરથા રાત્રને લીધે શદ્દભવતાં દુ:ખાં) અને આર્ધિવિક (બીજ છવા દારા અપાતાં શારીરિક દુ:ખાં). * વિષયોને ભોગવતી વખતે લાત્રનું આ પછ પરિસ્થાને દુ:ખ છે. આખનાત્માલે વિષયતા નાશના ભયે ચિત્તમાં દુ:ખ બીજરેયે ક્રેમ છે. મારા પ્રિય વિષયો છીન લાઇ જકે, નાશ પામશે એવું મનમાં રહ્યા કરે છે. વિષયતા સ્નાગતા સુખાતુલવતા સરકારા ભવિષ્યમાં નવા ભાગતી સ્પૃક્ષા જન્માવી દુ:ખતું વિષયક ચાલુ રાખે છે. આમ વિષયોમાં પરિસ્થામ-દુ:ખતા, તાપદુ:ખતા અને સંસ્કારદુ:ખતા છે. ખ તેથી જ લગવાન હાઢે કહ્યું કે 'સર્થ દુ:સ્થમ્'?' પોતાના સ્વભાવ ક્રિયર આવરસ્ત્રો આવી જવાં એ પશુ દુ:ખ છે. અલ્પતા દુ:ખ છે. જન્મમરસ્યુ પશ્ચ દઃખ છે.

દ્ર:ખનાં કારશા

પોતાની જાતનું, પોતાના ખરા સ્વરૂપનું અહ્યાન એ દુ:ખનું મૂળ કારણ છે. * આ અહાનને કારણે આપણે રાગ-દેષ કરીએ છીએ. અને રાગ-દેષ દુ:ખ પેદા કરે છે. અહાન, રાગ, દેષ આ કહેશો છે. રાગ-દેષપૂર્વ કરાતી પ્રવૃત્તિથી અત્યન્ય (કે ચિત્ત) કર્મ ભાંધે છે. * સાંપ્ય-માગ, જેત તો આ કર્મને સફસ્યાતિસફ્રમ ભીતિક દવ્ય ગણે છે, જે આત્માની (કે ચિત્તની) ઉપર આવરજ્ઞ રૂચી તેના દ્યાન આદિ ગુધ્યુને હાંશે દે છે. ભીઢી પણ કર્મને આવા ભીતિક દવ્યરૂપ માતતા હોય એવા સંભવ છે. * આ ક્રમીનું આવરજ્ઞ દુ:ખરૂપ છે. ક્રિકેશને પણ આવરજ્ઞ સાતવામાં આવ્યો છે. આ સ્થાદિત, કાગ, ક્રોધ, વગેરે સ્વલ્યાને કેવા હાંશે દે છે તેની વાત " ધ્યાવશે વિવ-વાન વૃદ્ધાન…" ન્ક્ષાક્રમાં ગીતાએ કર્મા નથી કરી !

દુ:ખનાં કારેલાને દૂર કરવાના ઉપાય

દુ:ખાનાં કારશ્રોને દૂર કરવા માટે સીપ્રથમ તા પોતાના ખરા સ્વરૂપનું તાન મેળવાયું જોઇએ. આને માટે ચિત્તસૃહિ જરૂરી છે. મિતામાંથી મળા દૂર કરવા ધત્રી, કડ્યા, સુલિતા અને ઉપેક્ષા (મામ્યુસ્ય) ભાવના કેળવતી જેઇએ. ૧૫ વળા, અહિંસા આદિ પાચ મમ્યો છે. તેમાં અહિં સાથના દેવાં જોઈએ. પછો પ્યાનમાર્ગની સાધના દારા ચિત્તની વૃત્તિઓના નિરાધ કરવા જોઈએ. ચિત્તવૃત્તિઓના નિરાધ થતાં પોતાના ખરા સ્વરૂપના સાધાત્માર થાય છે. જેટલાં કહેશાં ઓપ્છ એટલું દુ:ખ ઓપ્યું. કહેશપૂર્વંક કરાતી પ્રવૃત્તિ સાધાત્માર થાય છે. જેટલાં કહેશાં સાંચ્યાત્માર થાય છે. અને ચિત્ત પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપણ પણ દ્વાય છે અને ચિત્ત પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપણ પણ દ્વાય છે અને ચિત્ત પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપણ પણ દ્વાય છે અને ચિત્ત પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપણ પણ દ્વાય થાય છે, દુ:ખમાંથી મુક્ત થાય છે.

માકા શક્ય 9 ?

દુ:ખગુક્તિ—માશ શક્ય છે. કેડલાક શ્રોશને અશક્ય માને છે. તેમની દલીલા નીચે પ્રમાણે છે: (૧) વ્યક્તિ જન્મે છે ત્યારે કંશ્રેશ સાથે જ જન્મે છે અને મરે છે ત્યારે પણ કરીશા સાથે જ મરે છે. કહેશસંતતિ સ્વાસા(વક છે, અતાદિ છે, એટલે તેના ઉચ્છેદ શક્ય નધી. કહેશાની શંખલા અત્યંત પ્રયળ અને અછેલ છે.^{૧૧}

(ર) વ્યક્તિ જન્મથી માંડી મૃત્યુ સુધી પ્રકૃત્તિઓ કર્યો જ કરે છે. પ્રકૃતિથી કર્યભેષ થાય છે. ભંષાયેલાં કર્મો ભાગવતા પ્રકૃત્તિ થાય છે. વળી તે પ્રકૃત્તિથા કર્યભેષ અને ભંષાયેલાં કર્ય ભાગવતા વળી પ્રકૃત્તિ. આસ ચક્ર ચાલ્યા જ કરે છે. એટલે માક્ષ શ્રક્ય નથી. ર

- (૩) મોક્ષનું સાક્ષાત કારણુ સ્વસ્વરૂપનું ત્રાન અર્થાત વિલા છે. આ વિજ્ઞાની ઉત્પત્તિ માટેના ઉપાય સમાયિ છે. પરંતુ સમાયિ પોતે જ અલક્ષ્ય છે કારણું કે વિષયો અત્યન્ત પ્રળળ છે; દે ઇચ્છા ન કરવા હતાં વિષયો તો દૃત્તિઓ ઉત્પત્ત કરે છે અને ચિત્તને એકાત્ર થવા દેવા નથી. વળી, આપિ, વ્યાપિ અને ઉપાયિને લઈને ચિત્ત એકાત્ર થઇ શક્તું નથી. દેવ
- (૪) જો મોક્ષ સંભવતો હોય તો એક સમય એવે આવે જ્યારે બધા યુક્ત થઈ જય અને સંસારના ઉચ્છેદ થઇ જય. મોક્ષની સંભાવના સ્વીકારતાં સંસારાચ્છેદની આપત્તિ આવે. ^{૧૧} તેથા મોક્ષ સંભવતા તથા.

ઉપરની ચારેય દલીલોના ઉત્તરા નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) ક્લેશાંના ઉચ્છેદ શક્ય છે એ સુધુમિના દર્શન્તથી સમલ્યય છે. ક્લેશાપશન્તિની અવસ્થા સુધુમિ એ ક્લેશયશાનિ અવસ્થાની સંભવિતતા સૂત્રયે છે. ૧૯ ક્લેશા સ્વાસાવિક તથી પણ તેમનું કારજુ એ તેમનું કારજુ અતાન છે. ૧૯ રાત્ર વગેરેના નાશ તેમની પ્રતિપક્ષ ચૈત્રી આદિ ભાવનાઓથી થઇ શેક છે. ૧૯
  - (ર) ક્લેશરહિત વ્યક્તિની પ્રકૃત્તિ કમ^રળ'ધનું કારણ નથી.³°
  - (3) વિક્ષેપા સમાધિના ભંગ ન કરી શકે તે માટેના ઉપાય છે અભ્યાસ. * ૧
- (૪) મેક્સ શક્ય લેવા હતાં સંસ-શ-છેલ થવાના નથી કારણ કે સંસારી જીયા અનંત છે. માટે અનત્ય લિક દ: ખમક્તિ શક્ય છે એ નિઃશ'ક છે. **

સાક્ર

જૈનાને મતે માલ:

 વ્યક્તિત્વના, ઊંચ-નીચ ગાત્રના અને આયુષ્યના અભાવ ઢાય છે, અર્થાત્ માક્ષના સ્થિતિમાં તે અશરીરી ઢાય છે. ^{9 3}

મોક્ષ થતાં જીવ કમાં જય છે? આ પ્રથતા ઉત્તરમાં જેના જણાવે છે કે કમોં દૂર થતાં જીવ ઉપવૈત્રતિ કરે છે અને સોધા એક ક્ષણમાં તે લોકના અપ્રભાગે પહોંચી ત્યાં આવેલ સિહિશિલા ઉપર સ્થિર થાય છે. ઉપ

એ શુદ્ધ ચિતો ળધાં જ અન-તડાની, અનંતદારી, અનંતચારિત્રી અને અનંતવીયંવાન હોય તા તેમની વચ્ચે એક શાં કંઈ જ નહિ. ળધાં એક્સરમાં હોય છે. પરંતુ જૈનોએ અહીં માક્ષમાં પણ દરેકનું હાર્ડું વ્યક્તિત સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને જણાવ્યું છે કે અંતિમ જન્મમાં દેહપાત વખતે જે શરીરાકાર હોય તેવા આકાર માક્ષાવસ્થામાં પણ તેના હોય છે. ⁸પ આ જૈન માન્યતા કંઈક વિચિત્ર લાગે છે.

મેક્ષના ઉપાયા તરીકે જૈના સંવર અને નિજ'રાને ગણાવે છે. સંવરતા અથે છે કમેતિ આવતાં અદલવાં અને નિજ'રાને અથે છે લાગેલાં કમેતિ દૂર કરવાં. કમેતિ આવતાં અદલવા માટે મન માટે મન, વચન, કાયાની પ્રકૃતિનો સંયમ (ગ્રુપિત), પ્રકૃતિ કરવામાં વિવેક રાખ્યા (હમિતિ), સ્લાટ મન વચન, કાયાની પ્રકૃતિના સંયમ (ગ્રુપિત), અદ્દૃતિ કરવામાં વવેક રાખ્યા (હમિતિ), સક્તનશીલતા, સમતા, ક્ષમા, ત્યાપ, પાપવિરૃતિ, અનુપ્રકૃત, તપ વચેર ઉપાયો જગ્રુપાતા છે. કમેત્રી દૂર કરવા માટે તપ આવસ્યક છે. ખીછ રીતે, જૈનો શસ્યક દર્શન, સમ્યકૃ દર્શન એ તત્ય તરફતો પક્ષપાત એ સ્ત્રુપાત અને સ્ત્રુપાત અને સ્ત્રુપાત હમાન સ્ત્રુપાત છે. સ્ત્રુપાત અને સ્ત્રુપાત અને સ્ત્રુપાત છે. સ્ત્રુપાત સ્ત્રુપાત સ્ત્રુપાત છે. સ્ત્રુપાત સ્ત્રુપાત સ્ત્રુપાત છે. સ્ત્રુપાત છે. સ્ત્રુપાત સ્

જૈનોએ ક્રમોના બે એક કર્યા છે – કર્યાપવિક અને સાંપરાયિક. કર્યાપવિક કર્મો તે છે જે ક્યાયલું ક્રમાં તે છે જે ક્યાયલું પ્રકૃતિને ક્રાર્યો અહાનાને લાગ્ને છે. અને સાંપરાયિક કર્મો તે છે જે ક્યાયલું પ્રકૃતિને ક્રાર્યો લાગ્ને છે. કર્યા પ્રકૃતિ ક્રાર્યો લાગ્ને કર્યો હોડા લાગ્ને હોય છે, તેનું ક્રાંક પ્રગ્ન નથી. જે આ દર્યાવે છે કે પ્રકૃતિ છોડાવા કરતાં ક્યાયો છોડાલા લાગ્ન વિશેષ ભાર આપવો લાગ્ને છે. જેનામાં ક્યાયો નથી તેમ હતાં જે પ્રકૃત્તિ કરે છે તેને જૈન પરિભાષામાં સ્થાગી ક્રેયલી કર્યામાં આવે છે. તેને જીન-પૂત્રિ આણી ક્રાયા જે કહેશા લાગ્રંત અર્થાણી સ્થાગ્ને પ્રકૃત્તિ હોડા લાગ્રંત અર્થાણી ક્રાયા એ છે. આને વિદેલ મુક્ત ગણી શકાય છે. આને વિદેલ મુક્ત ગણી શકાય છે. આને વિદેલ મુક્ત ગણી શકાય છે.

બૌદને મતે મેહ્મ :

બૌલ મતે ચિત્ત જ આત્મા છે. ચિત્ત સ્વભાવથી પ્રભાસ્વર છે. ગ્રાન અને દ્રશંત તેના સ્વભાવ છે. રાત્ર-દેવ આદિ મળા આત્રનુક છે. ^{૪૦} આ આગંદાક મળા અનાદિ કાળણી ચિત્તપ્રવાહ સાથે સેળએળ થઇ ગયા છે. તેમને દૂર કરી ચિત્તને તેના પૂળ સ્વભાવમાં લાવવા હુદ્દનો ઉપદેશ છે. મળા દૂર થતાં ચિત્તનું સ્વસ્વભાવમાં આવતું તે જ મોક્ષ છે. ^{૪૫} 'मुक्तिनिर्मलता थियः'। ^{૪૨}

ભૌદો માક્ષને માટ 'નિર્વાણ' શબ્દના પ્રથાગ કરે છે.

બીહ મેક્ષિને વિશે કહેવામાં આવ્યું છે કે રૂપ-વેવના संस्था-संस्था-विश्वानपञ्चस्क्रधनिरोधात् अभावो सोक्ष^{४९} આગ પ'ચસ્ક-ધાલાવ એ મેક્ષ છે. १५२७-७ દેહવાચી છે. તેના વ્યાપક અર્થ છે થત-ભોતિક રોયપદાર્થી, વિદ્યાતસ્ક'ધ એ તિવિ*ચાર અતે પરિભાગે કેવળ અતુભવાત્મક એવું વિષમાકાર ગ્રાન છે. સંક્રાસ્ક'ધ એ સવિચાર અતે સ્પૃતિજન્મ ગ્રાન છે. વેદનાસ્ક'ધ સુખન્દુઃખતું વેદન છે. સંસ્કારસ્ક'ધ એ વાસના છે, આ પાંચ સ્ક'ધોનો નિરોષ એ મોક્ષ છે. આનો અર્થ એ થયો કે ચિત્તની કૃત્તિદિત્તા નિર્વાણ છે. નિર્વાણમાં વિષ્યાકારો કે સુખદુઃખાકારો ચિત્તમાં ®કતા નથી. નિર્વાણમાં કેવળ શાન્તિ ઢાય છે, તેને સુખ ગલાવું હોય તો ગણો. એક વાર ચિત્ત આવી અવસ્થાને પાત્રે છે પછો તે તેમાંથી ચુત થતું નથી. આ અર્થમાં નિર્વાણને અચ્યુત અને નિત્ય ગણવામાં આવે છે.

રપાદિ પાંચ સકંધા જ સંસારી અવસ્થામાં એક ચિત્તના બીજા ચિત્તથી એઠ કરે છે અને વ્યક્તિત્વ મક્ષે છે. આ વ્યક્તિત્વને માટે 'પ્રદુગલ' શબ્દના પ્રયાગ કરવામાં આવે છે. રૂપ આદિ પાંચ સ્ક્ર'ધા જ ચિત્તતું વ્યક્તિત્વ છે, રહેારું છે. તેમનાથી અતિરિક્ત વ્યક્તિત્વ છે જ નહિ. આ સમજાવવા માટે જ નાગસેને સ્થતું પ્રસિદ્ધ દેણાન્ત આપ્યું છે. રથના એક એક અવયવને લઈ નાગસેન પૂછે છે. "આ રથ છે" દરેક વખતે સિલિન્દ "ના" ક**હે** છે. છેવટ કાઈ અવચવ કે કરાં ખરતું નથી ત્યારે નાગ્રસેન પછે છે. કે તા પછી રથ કર્યાં શ્રે મા આદિ અવયવાથી અતિરિક્ત રથ નામની કાઈ અવયવી વસ્ત નથી. અવયવાથી ભિન્ન અવયવી નામની કાઈ વસ્તને બીહી સ્વીકારના નથી એ અહીં ધ્યાનમાં રાખીએ, સ્કંધા પાતે જ વ્યક્તિત્વ છે. આ વ્યક્તિત્વને જ પદ્દગલ કહેવામાં આવે છે. ** નિર્વાળમાં પાંચ સ્કંધોના અભાવ થતાં વ્યક્તિ-ત્વના અર્થાત્ પુદ્દપક્ષના અભાવ થાય છે. પરંતુ એના અર્થ એ નહિ કે ચિત્તના અભાવ થઇ ભાય છે. વ્યક્તિત્વવિહીન ચિત્ત તા નિર્વાણમાં રહે છે જ. ٧૫ અર્થાત, નિર્વાણમાં ભધાં ચિત્તો તદન એક્સરમાં જ દાય છે. તેમની વચ્ચે દાઈ પણ પ્રકારના એક હાતા નથી. દીપનિવાંસનુ દર્શન્ત આ પુદ્દગલનિર્વાશને સમજને છે. તેલ ખૂરી જતાં કે વાર સળગી જતાં દીવા જેમ હાલવાઈ જાય છે. તેના ઉચ્છેદ થાય છે. ** તેમ પાંચ સ્કંધાના અભાવ થતાં વ્યક્તિત્વના (પદગક્ષના) નાશ થાય છે. 'આત્મા' શબ્દ ચિત્ત અને પુદ્રગદ્ય બંનેને માટે વપરાયા હોવાથી નિર્વાણમાં ચિત્તનાય અપભાવ થઈ જાય છે એવી ગેરસમજ @ ભી થઈ છે.

કેટલાકતા મતે દીપતિર્વાહ્યુનું દર્શન્ત, સુક્ત થયેલું ચિત્ત કર્યા અય છે એવા પ્રભાગે પાતાના ઉત્તર સરકબલવા બૌલોએ આપેલ છે. દીવા ધ્યુઆઈ જતાં કર્યા ભય છે ! પૂર્વમાં, ઉત્તરમાં, ઉપર, તોએ, દક્ષિણુમાં, ક્રત્યાદિ ! આયો પ્રભા પૂછા ભૌલો સ્થયવા માત્રે છે કે મુક્ત થયેલું ચિત્ત કર્યા ભય છે એ પ્રશ્ન પૂછવા રાગ્ય નથી. તે અમુક જગ્યાએ જઈને રહે છે એમ કહેવું હિત્ત નથી. સિલ્લશિલા જેવી કરપનાને ભૌલો યાગ્ય ગલ્લા નથી.

ભૌદોએ નિર્વાહ્યુના બે પ્રકાર માન્યા છે – સાપશિશેષ અને નિરુપધિશેષ સાપધિશેષમાં રાગાદિતા નાશ થઇ બાય છે પણ પંચસુકંધો રહે છે. અહીં ચિતતું પ્રદુગલ અર્થાત વ્યક્તિત્વ નિરાસ્થ્ય (રાગાદિ શેષરહિત હોય છે. અહીં અને જીવનપુદિત ગણી શકામ. નિરુપધિશેષમાં પાંચ સ્કંધોતા પણ અભાવ થઇ બાય છે. અહીં ચિતતું પ્રદુગલ અર્થાત્ વ્યક્તિત્વ પણ નાશ પામે છે. કેવળ ચિત્ત જ રહે છે. આને વિદેશમૃતિ ગણી શકામાં ™

ભૌદીનું ચિત્ત ક્ષચિક છે, તો પછી તેના મેક્ષકની વાત કરવાના શે અર્થ કે આનો ઉત્તર એ છે કે ચિત્ત ક્ષચિક દ્વાવા હતાં એવાં ચિત્તોની એક દ્વારમાળાને (≔સન્તર્તિને), જેમાં પૂર્વ- પૂર્વતાં ક્ષસ્ત્રિક ચિત્તો ઉતરઉત્તરનાં ક્ષસ્ત્રિક ચિત્તોનાં ઉપાદાન કારણાં ક્રોચ છે, બીકો અને છે. ચિત્તમત્ત્રતિમાં પ્રવાદનિત્યતા છે. તેથી તેના ચેશકની વાત કરવામાં કશું અનુચિત નથી પ્રજ એ ચિત્તમત્રતિ સગો દૂર કરી શુદ્ધ થાય છે તે જ અત્તતિ સુક્ત થાય છે, બીછ નક્કિ. ચિત્તસ્ત્રતિ અને ચિત્તરસ્ત્ર એ એમાં ક્રોઇ ખાસ એદ તથી.

હતે નિર્વાબુના ઉપાયા તરીકે શીલ, સમાયિ અને પ્રજ્ઞાને ત્રધ્યાત્માં છે. વળી તેમણે આપં અછું ત્રિકમારે, સાત બોયિ-અંત્ર, ચાર મેત્રી આદિ ભાવના (બલવિલાર) અને સમાયિતે પશુ નિર્વાબુના ઉપાયા ગહ્યાવ્યા છે. પેલ્બોહો પણ કહે છે કે તૃષ્ણા જ દુઃખતું સૂળ છે અને કર્મભંધતું કારવા છે. એ તૃષ્ણારહિત બની પ્રકૃતિ કરે છે, તે દુઃખી થતા નથી અને કર્મ ભાંધતા નથી. અરંખ-પાત્ર પિડ્સ માસક:

સાંખ્ય-યાત્ર મતે આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિશૌતિક દુ:ખત્રયની આત્ય તિક નિવૃત્તિ શ્રાક્ષ છે. સાંખ્ય-યાત્ર ચિત્ત ઉપરવટ પુરંપ માને છે. તેથી પ્રશ્ન જીઠે છે કે માક્ષ ક્રાના--ચિત્તના કે પરયતા ! કેટલાક વધ અને માક્ષ ખરેખર ચિત્તના જ માને છે. 40 જ્યારે બીજા કેટલાક વધ અને પ્રાપ્ત પરયતા માને છે. જેઓ વધ અને માક્ષ ચિત્તના માને છે તેઓ કહે છે: ચિત્તમાં પરયન પ્રતિમિત્ર પડે છે. પરયના પ્રકાશથી પ્રકાશિત ચિત્ત પોતે જ પ્રદય છે એમ માની 🌡 🕏 અને સખદ:ખ તેમ જ વિષયાકારે પરિશામનાર હંપાતે જ પરય હં એવું અભિમાન ધરાવે છે. આ ચિત્તના અવિવેક (મા અજ્ઞાન) છે. ચિત્ત યાગસાધના દ્વારા વૃત્તિનિરાધ કરે છે અને ચિત્ત-મળાને દૂર કરી પોતાની શૂહિ કરે છે. આવા ચિત્તમાં પ્રરુષનું સ્પષ્ટ અને વિશક પ્રતિમિંબ પડે 🛾 . હવે ચિત્તને પુરુષના ખરા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે અને પરિણામે પોતાના પુરુષથી એક સમજ્ય . आ छ विवेक्तान, विवेक्तानथी ते काखे छ है प्रथ ते। इटस्थनित्य अने निर्धांश छे. क्यारे હ' પરિશામી અને ગુણી છે. આવે વિવેક્તાન થતાં ચિત્ત પરયના પ્રતિર્ભિયને ઝીકલાનું મધ કરી કે છે અને સંપર્શ વૃત્તિનિશાધ કરી પરય આગળ પાતે પ્રગટ થવાના બાંધ કરી કે છે. તેને હવે પુરૂષ સાથે કાઈ સંભ'ધ રહેતા નથી, કારણ કે પુરૂષ ચિત્તની દૃતિઓના જ દ્રષ્ટા છે. ધર પરંત્ર वृत्तिओते। स पूर्व निरोध थतां पुरुष पाते दृष्टास्वइप देवा छतां तेते। यित्त साथैते। दृष्टाप्रणाते। સંખંધ પૂરા થઈ જાય છે. ચિત્ત કેવળ ખની જાય છે. પર પરયત પ્રતિભિંભ ચિત્તમાં પડત નથી. છેવટે ચિત્તના પાતાની મળ પ્રકૃતિમાં લગ થઇ જાય છે. આ ચિત્તલય જ માક્ષ છે. ચિત્તમાં પરયતા પ્રતિમિંગના અર્થ સમજવાના છે ચિત્તનું પરયાકારે પરિસામન ચિત્ત તે તે વિષયના આક્રારે પરિભાગી તેને જાણો છે.

જે આ ચિત્તના માક્ષ સાને છે તેઓ પુરુષમાં ચિત્તના પ્રતિબિંજની વાત કરતા નથી. જેઓ પુરુષના સાક્ષ સાને છે તેઓ પુરુષમાં ચિત્તું પ્રતિબિંજ સ્લીકારે છે. ^૫ કે આ પ્રતિબિંજ દપૈસામાં સુષ્પપ્રતિબિંજ તેઓ પુરુષમાં ચિત્તું પ્રતિબિંજ નથી. તેમ હતાં જેઓ પુરુષમાં ચિત્તું પ્રતિબિંજ નથી સ્લીકારતા તેઓ સાને છે કે આવું પ્રતિબિંજ પશુ પુરુષમાં સાનીએ તો ફ્ટસ્થિનિત્ય પુરુષની જે અવસ્થાઓ સાનલી પડે અને પરિસાધ પુરુષના ફ્રેસ્ક્યનિત્યન તે હાનિ શાય

કાઇને પ્રશ્ન થાય કે ચિતાના માક્ષની વાતમાં દુઃખશ્રુક્તિ ક્યાં ક્યાની કે એના ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. દુઃખ એ ચિત્તની કૃત્તિ છે. દુઃખક્ષ્ય ચિત્તકૃતિ ઉદ્દેશનવાતું કારલા રાગ ક્યાદિ કહેશા છે. કેરેશ પણ ચિત્તકૃતિઓ છે. રાગ આદિ કહેશાકૃષ ચિત્તકૃતિઓના નિરોધ ચર્તા દુઃખકૃષ્ ચિત્તકૃતિઓનો નચીન છ. શાહ ક્ય

નિરોધ થઈ જય છે. વિવેકશાનરૂપ ચિતલુત્તિથી અવિવેકશાનરૂપ ચિતલુત્તિનો નિરોધ થઈ જય છે. અવિવેકશાનરૂપ ચિતલુત્તિનો નિરોધ થતાં રાત્ર આદિ કહેશરૂપ ચિતલુત્તિઓનો નિરોધ થાય છે અને કહેશરૂપ ચિતલુત્તિઓનો નિરોધ થતાં દુ:ખરૂપ ચિતલુત્તિઓનો નિરોધ થઈ જય છે.^પ

વિષેશ ચિતને ક્લેશ કે દુ:ખ ક્ષેતાં નથી. વિષેશ ચિતને પુનર્ભવ નથી. આ છવનમુક્તિ છે.^{પપ} તેનાં પ્રારુષ્ય કર્મી ભાગવાઈ જતાં વિષેશ ચિતા કર્મમુક્ત થાય છે અને તેના પ્રકૃતિમાં ક્ષય શાય છે. આ વિદેશપુક્તિ છે.^{પર} આમ ક્રમથી અહાનમુક્તિ, ક્લેશપુક્તિ, દુ:ખપુક્તિ અને કર્મમુક્તિ શાય છે.^પળ

એંગા પુરુષની યુક્તિની વાત કરે છે તેએ આ પ્રમાણે જલ્હાવે છે: પરિસ્તુાની ચિત્તની વૃત્તિઓતું પ્રતિવિધ્ય પુરુષાને પહે છે, યુક્ત્યાત ચિત્તવૃત્તિના પ્રતિબિધ્યનો અર્થ યુક્ત્યાને પહે છે, યુક્ત્યાત ચિત્તવૃત્તિના પ્રતિબધ્યનો અર્થ યુક્તાને ચિત્તવૃત્તિના અત્યાક્ષ્ય પરિસ્તુનન તથા પરંતુ કેવળ પ્રતિબધ્ય જ છે. તેવી યુક્ત્યાને ફુટ્સ્માનિસ્તાને કંઇ વાંધા આવતા તથી. "વિત્તાને સ્વ-પ્રયુષના અવિવેક્ત્ય ચિત્તવૃત્તિએ અને દુ:ખછ. જ્યારે ચિત્તવૃત્તિ યુક્ત્યાને પ્રતિબધ્યાત્ત્ર અવિવેક અને દુ:ખછ. જ્યારે ચિત્તવૃત્તિ વિવેક્તાત્ર્યો પૃત્તિ પરિસ્તાને અર્થા રાત્રાફિ કરેશાદૃપ ચિત્તવૃત્તિએ અને દુ:ખરૂપ ચિત્તવૃત્તિએ અને દુ:ખરૂપ ચિત્તવૃત્તિએ અને તથી કસ્ત્રશ્યા પાત્રાનિખાત્મક કરેશ્વર્ય પરિસ્તાને અને કુ:ખરૂપ ચિત્તવૃત્તિએ દુર થાય છે. આમ પુરુષ પ્રતિબિખાત્મક કુ:ખરૂપ ચિત્તવૃત્તિએ દુર થાય છે. આમ પુરુષ પ્રતિબિખાત્મક કુ:ખરૂપ ચિત્તવૃત્તિએ અને કુ:ખરૂપ ચિત્તવૃત્તિએ સ્ત્રા સ્તિબિખાત્મક કુ:ખરૂપ પ્રતિબિખાત્મક કુ:ખરૂપ ચાત્ર હતા વિવેક્તાનવૃત્ય પ્રતિનિધ સાથે છે ત્યારે ચિત્તવૃત્તું પ્રતિબિખા પુરુષમાં પડતું માંય થઇ અપ છે, કારસ્ત્રુ કુ વૃત્તિફિત્ત ચિત્તતું પ્રતિબિખા પુરુષમાં પડતું માંય થઇ અપ છે, કારસ્ત્રુ કુ વૃત્તિફિત્તિ ચિત્તતું પ્રતિબિખા પુરુષમાં પડતું માંય થઇ અપ છે, કારસ્ત્રુ કુ વૃત્તિફિત્ત ચિત્ત કુ ત્યા પાર્થ સ્ત્ર કરી સ્ત્ર કુ ત્યાના પ્રતિ શ્રાફ પાર્ય સ્ત્ર કરી સ્ત્રય પાર્થ સ્ત્ર કરી સ્ત્રય પાર્થ સ્ત્ર કરી સ્ત્રયા પાર્થ સ્ત્રય પાર્થ સ્ત્ર કરી સ્ત્રયા પાર્થ સ્ત્રય પાર્થ સ્ત્રય પાર્થ સ્ત્રયા સ્ત્રયા સ્ત્રયા સ્ત્રયા પાર્થ સ્ત્રયા પાર્થ સ્ત્રયા પાર્થ સ્ત્રયા સ્ત્રયા પાર્થ સ્ત્રયા સ્ત્રયા સ્ત્રયા સ્ત્રયા સ્ત્રયા સ્ત્રયા પાર્થ સ્ત્રયા પાર્ય સ્ત્રયા સ્

આમ ચિત્તનો યા ગ્રહ્યુનો પોતાના મૂળ કારજામાં લગ એ કૈવલ્ય છે; જ્યથવા સ્વસ્વરૂપમાં પ્રતિત્રિત ચિતિશન્તિ એ કૈવલ્ય છે^{. ૧૧}

ત્રાક્ષમાં ચિત્તાના તા લય થઇ ત્રથા હાય છે. કેવળ પુરુષ જ હોય છે. પુરુષને સુખ હોતું ત્યી, કારણ કે હવે સુખરૂપ ચિત્તવૃતિનું પુરુષમાં પ્રતિભિષ્ય અસંભવ છે. બીજું, પુરુષ રષ્ટા હો પરંતુ તેના દર્શનના વિષયભૂત ચિત્તવૃત્તિનો અભાવ હોઇ પુરુષને કશાનું દર્શન નથી. આમ અહીં તે કશાનું દર્શન ન કરતો હોવા હતાં દર્શ છે. સાંખ્ય-ચાત્ર પુરુષભદ્ભત્વવાદી હોઇ આવા સુદ્રત પુરુષો અનેક છે. * સુપ્ત પુરુષોને રહેવાનું કોઇ નિયત સ્થાન સાંખ્ય-ચાત્રે જણાવ્યું નથી. આનું કારણ એ હોઇ શકે કે તેમને ગતે પુરુષ વિભુ યા સવૈત્રત છે. પુરુષને ત્રાન હોતું નથી કારણ કે એ તો ચિત્તનો ધર્મ છે.

न्यायवैशिषिक भते भाक्ष :

ન્મામ-વૈશ્વિક મતે પહ્યુ આત્મન્તિક દુ:ખનિષ્ટતિ મોક્ષ છે. આપણે જેનેઇ ગયા કે આ દાર્શનિક્ષ ચિત્તને માતતા નથી. પરંતુ ચિત્તાતા દ્વાત, દુ:ખ વગેરે ધર્મો પુરૂષમાં માતે છે. આમ દુ:ખ પુરૂષનો ધર્મ છે, ગ્રહ્મુ છે. દ્વાત, સુખ, દુ:ખ વગેરે ગ્રહ્મો અનિત્ય છે. તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તાશ પામે છે. અનિત્ય ગ્રહ્મો ધરાવનાર પુરૂષ ફેક્સ્થોતેમ કેમ કોઇ શકે દેતે માટે ન્યાયવેરિધિકોએ અનિત્ય પ્રણોતે પ્રકુષથી અત્યંત શિન્ન માન્યા છે. હતાં તે હત્પન્ન થઇ પ્રકુષમાં સમયાયસાર્ગપથી રહે છે. તેથી કુઃખ એ પ્રકુષ્યું સ્વરૂપ નથી પણ હ્યારો શુધ્યું છે. કુઃખની હત્પતિ થતી તરન ખ'ધ કરી દેવામાં આવે તો પ્રકુષમાં સથવાય સંગંધથી રહેતા કુઃખનો અભાવ થઈ જાય. આ જ મોશ છે.

સાંખ્યના ચિત્તના જે ધર્મો છે તે વૈશેષિકતા પુરુષતા વિશેષ ગ્રુષ્થે, છે. આ ગ્રુષ્થે, નવ હે— હાત, સુખ, દુ:ખ, ઇ-છા, દેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્ય અને ગ્રેસ્કાર. આ નવેલ ગ્રુષ્થેનો અત્યત્ત ઉચ્છેદ મોક્ષ છે. * આત્માના આ વિશેષ ગ્રુષ્યોનો અત્યત્ત ઉચ્છેદ થવાથી આત્માનો પોતાનો ઉચ્છેદ થતો તથી, કારખુ કે કબ્પરૂપ આત્મા નિર્ધિકાર, કૃટસ્થિતિન છે અને તેનો તેનો ત્રિકે શ્રુષ્યું હોયા અત્યત્ન ભેદ છે. આત્માના થાં વિશેષગ્રુષ્યોનો જ્યારે અત્યત્ન કે કે છે. આત્માના થાં વિશેષગ્રુષ્યોનો જ્યારે અત્યત્ન કે કે હોય છે. ત્યારે પણ તેમના આત્માનું સ્વરૂપ પણ સ્થાપના પ્રયત્ન છે. હોય, ન્યાયવૈશેષિકોને આત્માના પ્રયત્ન છે. તેના ન્યાયવૈશેષિકોને આત્માના પ્રયત્ન છે.

ઉપરની ગર્મા ઉપરથી કશિત થયું કે મેક્સમાં માત્માને જ્ઞાન પણ નથી કે સૂખ પણ નથી, (અને દર્શનની વાત તા કચાય ન્યાય-વૈશેષિકાએ કરી જ નથી) ન્યાય-વૈશેષિકોના આવા કાક્ષની કટુ આલાયના વિરાધીઓએ કરી છે. તેઓ કહે છે કે મુક્તિમાં આત્મા સખ અને સવેદનથી રહિત થઇ જતા હાય તા એની અને જ પશ્ચરના વચ્ચે શું અંતર રહ્યાં મુક્ત આત્મા અને જ પશ્ચર અને मुम्म अने कानधी रिक्टत छे. को मुक्त आत्मा कड पथ्यर केवा क बीम ते। पछी ते हामा મુક્ત છે એમ કહેવાના શા અર્થ કે ^{દૂધ} આના ઉત્તરમાં ત્યાય-વૈશેષિકા જણાવે છે કે કાઈ હૃદિમાન માણસને એવું કહેતા સાંભલ્યા નથી કે પશ્ચર દ:ખમાંથી મુક્ત થયા. દ:ખિતિકૃત્તિના પ્રશ્ન તેની જ ખાભતમાં **લ**ે છે જેની ખાગતમાં દુઃખાત્પત્તિ શક્ય હાય. પશ્ચરમાં દુઃખાત્પત્તિ શક્ય જ નથી, તથા સકત અતમાને પથ્થર સાથે સરખાવના યાગ્ય નથી. કર વળી, વિરાધીઓ આસોય કરે છે કે જો મક્ત પરથતે કંઈ શાન ન હાય અને તેને કંઈ સખ ન હાય તા તેના અવસ્થા મુચ્છાંવસ્થા જેવી ત્રણાય અને મુર્કાવસ્થાને કાઈ નથી ઇચ્છતું, તા તને કાળ ઇચ્છે ? આના ઉત્તરમાં ન્યાય-વૈશેષિક જણાવે છે કે હાહિમાન મનુષ્ય કદીય મુર્કાવસ્થા નથી ઇચ્છતા એમ માનવું ખરાખર નથી, અસલ વેદનાથી કે ઢાળી ખહિ-માન મતમ્ય પણ મુર્જાવસ્થા ઇચ્છે છે અને કેટલીક વાર તા આત્મહત્યા કરવા પણ તત્પર થાય છે. જળ વળી, -થાય-વેશે વિક ચિંતકો કહે છે કે સુખ અતે દુઃખનિવૃત્તિ અંતેય હ્રષ્ટ છે, પુરુષાર્થ છે. પરંત પ્રાહિમાન વ્યક્તિને તે એમાંથી દઃખનિવૃત્તિ જ વધુ પ્રિય છે કારણા કે તે જાણો છે કે કેવળ સામ પાસવ' અશક્ય છે. સખ દ:ખાનવક્ત જ હોય છે દેદ ન્યાય-વૈશેષિકના આ પ્રસ્થાપિત સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ તવમી શતાજીતના ભાસવંદા તામના નૈયાયિક મેહમાં નિત્ય સખ અને તેના સંવેદનની સ્થાપના કરી છે. દહ

જો પુરુષનું સ્વર્ષ દર્શન હોય તો ન્યાય-વંશિષ્ઠિએ દર્શનની વાત કેમ ક્યાંય કરી નથી? આપશે ભાગો એ છોએ કે પુરુષના કર્યાંનો વિષય ચિત્તરિત્તેએ છે. ચિત્તને ન માનવાથી ચિત્તરિત્ત ઓનો ખભાવ છે. તેથી ન્યાય-વેશિષ્ઠી પુરુષને દર્શનના વિષયો સદિત સર્વકાએ અભાવ છે. એટલે ન્યાય-વેશિષ્ઠોએ કર્યાંનની વાત કરી લાગતી નથી. ચિત્તને ન માનવા હતાં કૃત્તિએ તો ત્યાય વેશિષ્ઠોએ આતી છે, અલ્લપ્ત તે પુરુષને લેશ છે. પુરુષને સમયામામાં પુષ્ણ રહેતા કૃત્તિએનું દર્શન પુરુષ કરે છે એમ માનવામાં ન્યાય-વેશિષ્ઠોને શ્રી આપત્તિ જયાતી નથી.

અલભત્ત, તેમ માનનાં તેમણે લાન કડી અલ્લેકિત રહેતું નથી એમ માનનું પડે, તાન સંવિક્તિ જ ઉત્પન્ન શાય છે એમ સાનવું પડે – જે એમને છઇ નથી. કહાય એ કારણે દર્શનને તેમણે સ્વીકાર્યું જ ત હોય એમ ચતે.

અતાત્મ રેંદ વગેરમાં આત્મણું દિ બિયાગ્રાન છે. * અતાત્મ દેહ વગેરમાં અતાત્મણું દિ અને આત્મામાં આત્મણું દિ તત્વગ્રાન છે. * તત્વગ્રાનથી ચિમ્માગ્રાન દૂર થાય છે. મિયાગ્રાન દૂર થતાં અતાત્મ શરીર વગેર પ્રત્યેનો મોદ, રાત્ર દૂર થતાં અહિતાની પ્રત્યેન હોય દુર થતાં દ્વારા વગેર દોષે દુર થતાં દ્વારા વગેર દોષે દુર થતાં વ્યક્તિની પ્રત્યતિ તિફાર વતાં ત્યા અગેર દોષે દુર થતાં વ્યક્તિની પ્રત્યતિ તિફાર વન ત્યા અગે આવી સમાદિશેષ બેલત પ્રત્યત્તિ દુરનારના પુનર્ભવ અલ્લક તથી. * દોષે દ્વારા ત્યા સ્ત્ર રાત્ર વગેર દોષે થી મુક્ત થઇ અથક પ્રત્યત્તિ દોષે સ્ત્ર તાર્થાના તથી. તેથી એ રાત્ર વગેર દોષેથી મુક્ત થઇ ગયા હોય છે તે લિકારો હોવા હતાં મુક્ત છે — જીવન મુક્ત છે. * આ અવસ્થાને અપરામ્રક્તિ કહેવા અહિં હોય છે તે લિકારો હોવા હતાં મુક્ત છે — જીવન મુક્ત છે. * આ અવસ્થાને અપરામ્રક્તિ

જે રાત્ર વર્ગેરે દાયોથી સુકત થયા હૈાય છે તેના પુનર્યન અટકા ગયા હોવા હતાં અને ત નવાં કર્મી બાંધતા ન હૈાવા હતાં તેના પૂન્ય તેને કર્માનાં બધાં કૃષ્ટા ક્ષેત્ર સાથે તેને હેલ્લા બન્મમાં છવવાનું હૈાય છે. પ્ય અતન્ત બન્મોમાં કરેલાં કર્મો એક બન્માને કેવિ તેને ક્ષેત્ર લખ્ય અવા કર્યો છે. અહતે દ્રાઈને થાય. ' આ શ'કાનું સમાધન નમાય-વેરેચિક ચિંત કો નીએ પ્રમાણે કરે છે. એક, ક્રમ્ફ્રેય માટે આટલા સમય અનેઈએ બ એવા ક્રાઈ નિયમ નથા. ' બીજું, પૂર્વના અનન્ત બન્મોમાં જેમ કર્મોના સંચય થતા રસ્ત્રી તેમ એ ક્રમ્સ લો સમા સાથે અનેઈએ સો ક્રાઈ નિયમ નથા. ' બીજું, પૂર્વના અનન્ત બન્મોમાં જેમ કર્મોના સંચય થતા રસ્ત્રી તેમ ભોગથા તેમતા સ્થય પણ થતા રસ્ત્રી હીમ છે. ' બીજું, કેલ્લા બન્મમાં તે તે કર્મના વિપાસ ક્રોગલવા માટે બરેરી જુદાં જુદાં અતેક તિમહ્યુશ્રદિત યોગસિહિના બળ નિર્માણ કરીને તેમ બ સુકત તે છે. ' પૂર્વ કર્મો છેલ્લા બન્મમાં ક્રોગલાઇ અતાં નિર્દેષ પ્રવૃત્તિ પણ અટકી અન્ય કે અથીત સરીર પડે છે. ' પરંતુ હવે સોગલવાનાં ક્રાઈ કર્મો ન હૈાવાથી નવું શરીર તે ધારણ કરતા નથી. તેને બન્મ સાચેતા સપર્ક છૂટી અય છે, કેઢ સાચેતા સંખંધ છૂટી અય છે. દેશ સાચેતા સામ્ય છેલા નાશ પાત્રતાં સર્થે કર્યાના આ લેશ

તત્ત્વતાનથી ઢાય, પ્રકૃતિ, જન્મ અતે કુ:ખ દૂર થાય છે એ ખરું પણ તત્ત્વતાન કેવી રીતે હત્યનન થાય છે? તત્ત્વતાનની હત્પત્તિ અષ્ટાગ થાગના અનુષ્ઠાનથી થાય છે.^દે વળી, તત્ત્વતાનની હત્પતિ માટે અપ્યાત્મવિદ્યાનું અવસુ–મનન–નિદિષ્માસન, અપ્યાત્મવિદ સાથેના સંવાદ^{દ ક} અને અગલ સંતાની ભાવના^{દ વ}પણ જરી છે.

મીમાંસક મતે મા**કા** :

આત્મા વિશેની મીમાંસક માન્યતા લગલગ ન્યાય-વેશેષિકની માન્યતા જેવી જ છે. મીમાંસક મંત પશુ દ્યાન આત્મ-પુત્તું સ્વરૂપ નથી પશુ ગુજા છે જે અમુક નિમિત્તકારણને પરિણામે આત્મામાં ઉત્પન્ન થાય છે. સુધૃત્તિ અને મે ક્ષમાં આત્મામાં દ્યાન હોતુ નથી, મરજી કે દ્યાનના નિમિત્ત કરશે. ઇન્દિનાથંસન્નિકર્ય વગેરે સુધૃત્તિ અને માક્ષમાં હોતાં તથી. મોમાંલંકોનો વૈદેષિક્રેથી એટલા એક છે કે ત્રીયોહોકો ગ્રેક્ષમાં આત્મામાં શાનશક્તિ માને છે જ્યારે વેશેષિકો ગ્રોક્ષમાં આત્મામાં શાનશિત માનતા નથી. ખાતું કારજ્યું એ છે કે પ્રોમાંથકો દ્રત્ય, ત્રાણ, કર્મ વગેરે ઉપરાંત પદાર્થીમાં શક્તિને એક પહાર્થ તરીક સ્વીકારે છે, જ્યારે ન્યાય-વેશેષિકા દાકતિપક્ષ કે ત્રિવાર કરીકાર છે, જ્યારે નથી તેમ સુખ, દુ:ખ, ઇમ્બ, દેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધ્ય તથા અરકાર પણ નથી. બોમાંસા કાગ્ય કરોને અર્થાત તૃષ્ણાગ્રેરિત પ્રદૃત્તિને જ દુ:ખનું અને કર્મળ પત્રું કારણ નથી. બોમાં કરવામાં આવતાં વેદવિક્તિ અને નિત્મનીમિત્તા કર્મો દું છે કર્મળ પત્રું કારણ નથી. એટલે દુ:ખમાંથી મુક્ત થવા કાચ્ય કર્મોને તેમ નિત્મનીમિત્તા કર્મો દું અપ કર્મોને એક આત્માને અર્થાત અર્થા છોડવાં ત્રભા માં કામને છોડવાં જેઇ એ, તૃષ્ણાને છત્ત્ર હોડ છે એ, તૃષ્ણાને છત્ત્વ આત્માને ભરાગર અર્થાય એઇએ આત્માને અર્થાત હાર એ અર્થય સ્થાન અર્થય કરવા જોઇએ. આત્માનો ભરાગર અર્થય સ્થાન કરવા જોઇએ. આત્માનો ભરાગ અર્થય કરવા જોઇએ. આત્માનો મારા સ્થાન નથી. મોરા કર્યા હોય નથી કારણ આત્માના મારા સ્થાન નથી. મોરા સ્થાન નથી. મોરા સ્થાન નથી. મારા સ્થાન નથી. મોરામાં સ્થાન નથી. મોરામાં સ્થાન નથી. મારા સ્થાન સ્થાન મારા સ્થાન મારા સ્થાન મારા સ્થાન મારા સ્થાન નથી. મારા સ્થાન મારા સ્થાન સ્થાન મારા સ્થાન મારા સ્થાન મારા સ્થાન સ્થાન મારા સ્થાન સ્થાન મારા સ્થાન મારા સ્થાન મારા સ્થાન મારા સ્થાન મારા સ્થાન સ્થાન મારા સ્થાન

બ્રહ્મને સત્ય અને જગતને મિલ્યા માનનાર શાંકર વેદાન્તીને મતે જગતની બધી વસ્તુઓની જેમ ચિત્ત પશુ મિલ્યા છે, માયાજનિત છે. તેમનું અસ્તિત્વ વ્યાવહારિક છે. પારસાર્થિક નથી. જ્યાં સધી છવને અદ્યાન છે સાં સધી તેને માટે તેમને અસ્તિત્વ છે.

અહાતર્ય ચિત્તકૃતિના નાશ થતાં અહાતના વૈધિક રૂપ માયામાંથી પેદા થયેલું ચિત્ત કોપ થઇ જાય છે, ચિત્તિનો કોપ થતાં ચિતામાં પડતું બહતતું પ્રતિબિંગ પેલાતા ગિંગમાં (= બહ્નમાં) સમાઈ જાય છે. આમ જી-બહાલાતારાર છે. આ જ વેદાનતી સમાઈ જાય છે. આમ જી- જી- જે જ પેલાતો બીજા જીને હોય પ્રત્ય થાય છે કે આમાં દુ:ખયુદ્ધિતી વાત કમાં આવી કે એક જ વ પેલાને બીજા જી- થી જો જે છે. આ તે છે આ તે છે. તે અક અંગ જે તે જન્મે છે, જે દુ:ખતાં કારણ છે. એટલે જોને બહાથી જુદે માને છે એટલે કોહ, શાક, વગેર જન્મે છે, જે દુ:ખતાં કારણ છે. એટલે જે વધે એક્સ્વ જ જોવું જોઈએ અને બધાને બ્રહ્મરૂપ જ સમજવા જો કોંગ, જેથી દુ:ખને સ્થલ જ ત રહે. તજા જો ત્રોફ: જઃ સોજાઃ પજ્જ્વતનુવ્યવવા ! એક્સ્વ હોય ત્યાં ભય પણ ઢોને રહે ! જે હોય ત્યાં એક બીજાથી અય પામે. દ્વિત્તાવાલું જે સર્ચ પ્રથમિ ! એટલે અદંતસાક્ષાતા જ દુ:ખયુદ્ધિ છે.

નગીન છે. સાહ

હાલતે આતં 'દસ્તર્ય વર્લાં વ્હું છું યુક્તિમાં છલ હાલમાં હમાઇ બય છે, હાલ્યુય થતી અપ છે, તેનું આલગ અસ્તિત્ત કે વ્યક્તિત રહેતું જ તથી. તે હસત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. પરિસાધે તે સ્વયં આતં દસ્તર્ય ખતી ભપ છે. તે આતં દેતા અનુસ્ત્ર કરતારો કે લોકતા નથી પસુ તે પોતે જ આતં દસ્ત્ર પ્રાપ્ત કરતારો કે લોકતા નથી પસુ તે પોતે જ આતં દસ્ત્ર કે સ્ત્રુક્ત કરતારો કે લોકતા તથી પસુ તે પોતે જ નથી હોતું દુ:ખ, તથી હોતું સાત. અહીં પ્રશ્ન થાય કે આતં કે એ સુખ તથી તો શું છે કે તે આપ્ત અભાવને કારસું વ્યક્ત થી પરસ શાન્તિ છે. આ આપતા સાસ્ત્રાઓમાં આ શાન્તિ જ ઇચ્છતામાં આવી છે. હહતે તે તાતરૂપ વર્લ્યું વામાં આવ્યું છે કર્યું તે આ સાસ્ત્રિત છે. શાને તો ચિત્તની (અન્તાકરસ્ત્રુની) કૃતિ છે. યુક્તિમાં એક્સ્ત્રાત પણ નથી. એમ સાંધ્યમાં યુક્તિમાં એકસ્ત્રાત પણ નથી. એમ સાંધ્યમાં યુક્તિમાં એકસ્ત્રાત પણ નથી. એમ સાંધ્યમાં યુક્તિમાં એકસ્ત્રાતા પણ નથી. અમ સાંધ્યમાં યુક્તિમાં એકસ્ત્રાતા પણ નથી. હતા પરમ સત્ત છે. આમ મુત્ર થયેલ છવ સત્ત, ચિત્ અને અતં જ્યાં જ સ્ત્ર પ લક્ષ્ય સામાં સમાઇ અપ છે, તર્ય થઈ અપ છે. એકસ્ત્રાતની પ્રાપ્તિ માટે છવે યાગસાધતા કરવી જરૂરી છે.

- ૧. જુઓ ન્યાયસૂત્ર ૧. ૧. ૧ ઉપર ઉદ્યોતકરતું વાર્તિક
- १. धम्मचक्रपवत्तनसूत्त, संयुत्तनिकाय.
- उ. यथा चिकिस्साशाक्षं चतुर्व्यूहं—रोगो, रोगहेतुः, आरोग्यं, भैवश्यमिति । एवमिदमिप शाक्षं चतुर्व्यूहम्—तद् यथा संसारः संसारहेतुः मीक्षो मोक्षोगाय इति । व्यासमाध्य २.१५
- ૪. ન્યાયવાતિ^૧ક ૧. ૧. ૧.
- પ. પ્રશસ્તપાદભાષ્ય, માત્મપ્રકર્ણ.
- f. સાંખ્યપ્રવચનભાષ્ય. 3. રસ્
- चित्तं चेतणा बुद्धि, तं जीवतत्त्वमेव । अगस्यसिंहचूर्णि, दसकाळ्यिस्त ४. ४. । प्राभीन कैन स्राक्षित्यमां प्रयुक्त 'स्रयित्त', 'अयित ', 'पुढि चित्त' वजेरे शक्का विव्यारा.
- ८. चित्तस्य...प्रस्थारूपम् । योगवार्तिक १, २ । प्रभ्याने। अर्थः छ ज्ञान.... पुरुषस्य...द्रष्ट्रस्यम् । सांस्यकारिका १९ । यो हि जानाति... न तस्य...अर्थदर्शनम् .. यस्य चार्थदर्शनं न स जानाति । न्यायमअरी (काशीसंस्कृतसिरिक) पृ. २४.
- पुरुवस्यापरिणामित्वात् । योगस्त्र ४. १८ । पुरुवश्चिन्मात्रोऽविकारी । योगवार्तिक १. ४ ।
- १०. यथा च चिति बुद्धेः प्रतिबिम्बमेवं बुद्धाविं चित्प्रतिबिम्बं स्वीकार्यम् । योगवार्तिक १.४।
- सब्बेस धम्मेस च जाणवस्सी । सुत्तानिपात ४७८ । तमहं जानामि पस्सामि ति । मिक्कम-निकाय ९.३२९ ।

उपयोगा (जीवस्य=चित्तस्य) क्रक्षणम् । स द्विविधः...। तत्त्वार्धसूत्र २. ८-९ । स उपयोगा द्विविधः... क्वानापयोगाः दर्शनापयोगाश्च । सर्वार्थसिद्धिः २.९ ।

- १२. ज्ञानाधिकरणमात्मा । तर्कसंग्रह १७। जुःगे। वैशिधिकसूत्र ३. २,४
- ...गुणगुणिनौ...प्रियः सम्बद्धानतुमूयेते...तस्माद् भिन्ने एव वस्तुनी सम्बद्धे सामानाधिः करण्येन प्रतीयेते । न्यावार्तिकतारपर्वेटीका १. १. ४ ।

- १४० बुद्धिसुख्दुःखेच्छाद्वेषप्रवलकार्पपर्मभावना आत्मक्रनःसंयोगकाः । कन्दली (गंगमगावक्कावयमाल्य -१), १८६३, भू. २३८
- १ . वैशेषिकसत्र ३. २.४
- १६. तत्र दुःखत्रयम् आध्यात्मिकम् आधिभौतिकम् आधिदैविकक्केति । सांख्यकारिकागौडपादभाष्य १.
- १७. परिणामतापसंकारतुःखैगुंणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वे विवेकितः। योगासूत्र २.१५. भी.धी.गी परिधामहुः भ अने सं रेकारहुः भनी भान्यता माटे अञ्जे। अभिधर्मकोशाच्यास्त्र्या (Woghara 1971) प्र. २३
- १८. तस्य (दुःसस्य) हेतुः अविद्या । योगस्त्र २.२४ । शु^ओ। न्यायसूत्र १. १. २ तथ। तस्यार्थस्त्र ८.१ ।
- १५. क्षेत्रामुखः कर्माञ्चः । बे।गसूत्र २. १२. । निदानसंयुत्त, संयुत्तनिकाय । महानिदानसुत्त, दीवनिकाय.
- ૧૦, જુઓ 'Rajas and Karman', Sambodhi Vol. 6. Nos 1-2,
- **૨૧.** યાગસત્ર ૧.૩૩ ા તત્ત્વાર્થસત્ર છ.દ ા વિશુદ્ધિમાર્ગ, હિ∽દી અનુવાદ, સારનાથ, ૧૯૫૬, ભા. ૧. ૫. ૨૬૩–૨૮૯
- २२. त, हेशसन्ततेः त्वाभाविकत्वात् । न्यायस्त्र ४.१.६५ । अनादिर्य हेशसन्ततिः, त वान्तिरः इक्य उच्छेजुमिति । न्यायभाष्य ४.१.६५ हेशानुवन्यान्नास्थपवर्गः । हेशानुवद्ध एवार्य प्रियते हेशानुबद्धम्र जायते नास्य हेशानुबन्धविच्छेदे। गृह्यते । न्यायभाष्य ४.१.५९
- २३. प्रवृत्यनुबन्धान्नास्त्रपर्वाः । न्यायभाष्य ४.१.५९
- २४. न. अर्थविदोषप्राबल्यात् । न्यायसूत्र ४.२.३९
- २५. श्रुदादिभिः प्रवर्तनाच्च । न्यायसूत्र ४.२.४०
- **१६. कन्दली पृ. २१३**
- ९७. सुबुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्वेशाभाषादपवर्गः । न्यायसूत्र ४.१.६३
- **१८. न, सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्य रागादीनाम् । न्यायस्**त्र ४.१.६८
- २८- ...प्रतिपक्षभावनाभ्यासेन च समूळ्युन्मूळ्यितुं शक्यन्ते देखा इति । न्यायमञ्जरी, भाग २, प्र. ८६ (काशीसंस्कृत सिरिक्र)
- म प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनह्रेकस्य । न्यायसुत्र । ४.१.६ ४ । तते। प्रिप्याझानस्य दग्धवीज-भावीपगमः पुनश्चाप्रसयः...। येगाभाष्य २.२६ ।
- 31. न्यायसत्र ४.२.४२ ।
- 89. कन्वली प्र. २१३
- तत्त्वार्थसूत्र, १०.२ (सर्वार्थसिद्धिसहित)
- **२४. तदनन्तरमूर्ध्व गच्छत्यालोकान्तात् । तस्वार्धसूत्र** ५.५
- ३५. जं संठाणं तु इहं भवं चयंतस्य चरमसमयन्यि । आसी य पएसपणं तं संठाणं तहं तस्स ॥ आवश्यकतिर्कुंकि गाथा १२२८ ।

३९. तस्वार्थसूत्र ९.१-८

सम्बग्दर्शनकानचारित्राणि माध्रमार्गः । तस्वार्थसूत्र १.१.

३८. तस्यार्थसूत्र (५. सुणक्षाक्ष्णनी गुक्रशती व्याप्या साथे) सूत्र १.९.

34: सकस्याकसम्बन्धाः साम्पराधिकेर्वापथयोः । तस्यार्थसूत्र ६.५ (५'. স্তু ખલાલજીની স্থুক্ত বার্না আপন্য মাই)

४०. प्रभास्वरियवं वित्तं प्रक्रत्याऽऽगन्तवे। सत्याः। प्रमाणवार्तिक १.२१०

४०. प्रभास्वरामव् । चत्तं प्रकृत्याऽऽगन्तवा मलाः । प्रमाणवानक १.२ ४३. चित्तमेव हि संसारे। रागाविक्षेत्रवासितम् ।

१६. विच्तान हु सस्तार रागारकुक्तवास्त्रम् । तदेव तीर्षितिसुक्तं भवान्त इति कप्यते ॥ तत्त्वसंग्रहपञ्जिका (पृ. १०४)भां शीक्षान्यार्थं ४भक्ष-साति खुदा ४२७ प्रान्तीन शीक्ष स्थाः.

૪૧. શાન્તરક્ષિત તત્ત્વસંત્રહમાં (પૃ. ૧૮૪) રૂપષ્ટપણે આ પ્રમાણે ≈સ્ટ્રાવે છે.

४3. जैन विद्वान अक्षे हे पोताना 'तस्वार्थराजवातिक'मां आ प्रभाष भीद निर्वाधन समलवेस छ.

४४. मिलिन्दपण्ड (V. Trenckner London 1880) अ. २ प. २५ २८

४५. कम्मस्स कारका नित्य विपाकस्स च वेदका।

सद्धधम्मा पवत्तन्ति एवेतं सम्भदस्सनं ॥ विसद्धिमगा अ. १९

४६. दीपो यथा निवृतिसभ्युपेतो नैवावर्ति गच्छति नान्तरिक्षम् । दिशै न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चित् रनेहभ्रयाम् केवटमेति शान्तिम् ॥ सौन्दरनन्द, १६.२९

१७० द्विविधं निर्वाणसुपर्वाणतम्-सोपधिशेषं निर्माधिशेषं च। तत्र निरवशेषस्य अविद्यारागादिकस्य क्रेश्मणस्य प्रहाणात् सोपधिशेषं निर्वाणसिक्यते ।...प्रधापादानस्कत्या उच्यन्ते ।... सह उपधिशेषेण वर्तत इति सोपधिशेषम् । तत्त्य स्कत्यमात्रकसेव केवळम्...। यत्र तु निर्वाण स्कत्यमात्रकसेव पास्ति वन्तिस्तिक्षेत्रीयं निर्वाणम् । साध्यमिकशृत्ति, १. ५१९

४८. हेराकर्माभिसंस्कृतस्य सन्तानस्याविष्ठहेदन व्रवर्तनान् परलोके फळप्रतिस्मकोऽभिषीयतं । बोधिब-र्यावतारपञ्जिका (बिक्छिजोयेक इविका) प्र. ४७३ । छुआ धान्तरक्षितकृत तत्त्वसंप्रकर्म इभैक्षसं ७ परिक्षा नाभर्ज प्रकर्म.

૪૯. જુએ બીદ્ધધર્મકર્શન, પૃ. ૬૧-૧૧૮

૫૦. સાંખ્યકારિકા. દર

५१. सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्त्रभोः पुरुषस्य...। बोगसूत्र ४.१८

५२. तदबस्ये चेतसि विषयाभावात् बुद्धिबोधात्मा पुरुषः किंत्वभाव इति ? तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽबस्थानम् । योगसूत्र १.३ (भाष्योत्यानिकासिहित)

पथा च चिति बद्धेः प्रतिविक्त्यमेषं बद्धाविष चित्रप्रतिविक्त्यं स्वीकार्यम् । योगवार्तिक, १.४

५४-५५. तक्कासाद (=विवेककानकासाद) व्यक्तियादयः क्रेकाः सम्क्रकार्यं कविता अवस्ति । कुराख्य-क्रमकास्य कर्मारायाः समुख्यातं हता सर्वात्तः । क्रेसकर्मातवृतौ जीवन्नेयः विद्वात् विद्वाक्षे सर्वातः । कस्तात्। वस्ताद् । वस्त्रव्यां वयर्षया अक्त्यः कारणम् । नहि झीणविपर्ययः कश्चित् केनियत् वयित्त जातो दृश्यतः इति । योगजाच्यः ४.६०

५६. सांख्यकारिका, ६८

- ५७. आचस्तु मोक्षो झानेन...द्वितीयो रागादिक्षयादिति...कर्मेक्षयात् तृतीयं व्याख्यातं मोक्षळकणम् । योगवार्तिकः ४.२५-४.३२
- ५८. यद्यपि पुरुवश्चित्तात्रोऽविकारी तथापि बुद्धविषयाकारङ्क्तीनां पुरुषे यानि प्रतिबिक्बानि तान्येव पुरुवस्य ङ्तयः, न च ताभिः अवस्तुभूताभिः परिणामित्वं क्काटिकस्येवातस्वतोऽन्ययाभावात् । योगवार्तिकः १.४
- ५७, सांख्यप्रवचनभाष्य १.१
- परमाणीरिव वृत्त्यतिरिकानां प्रतिबिग्वसमर्पणासामर्थ्यस्य फल्डबलेन कल्पनातः । योगवार्तिकः,
   १.४
- ६९. पुरुषार्थश्चन्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यम् , स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति । योगसूत्र,४.३४
- ६२. कैबल्यं प्राप्तास्तर्हि सन्ति च बहुषः केवलिनः। योगभाष्य १.२४.
- ६३. नवानामात्मविशेषगुणानामत्यन्तोच्छित्तिर्मोक्षः । व्योमवती (चौसम्बा, १९३०) पृ. ६३८
- ६४. समस्तात्मविद्योषगुणीच्छेदोपलक्षिता स्वरूपस्थितिरेव । कन्दली प्र. ६९२
- ६५. यदि मुक्तात्मानः पाषाणतुल्यज्ञह्यान्तार्हि कथं तत्र दःखनिवृत्तिव्यपदेशः ?
- न हि 'पाषाणो दुःख्यान्तिवृक्तः' इति केनापि प्रेक्षावता व्यपदित्रयते । दुःख्यांभव एव हि दःख्यानवित्तिदेवदम्बद्धति ।
- न, दुःस्रार्तानां तद्भाववेदनमिभिसन्धायैव तिज्जहासादर्शनात, कथमन्यथा देहमपि ज्ञाः। आस्मतस्यविवेक (वौत्यस्या १९४०) प्र. ४३८
- ६८, न्यायभाष्य १. १. २
- ६१. न्यायसार प्र. ५९४-९८ (षड्६१°नप्रक्षशनप्रतिष्ठान, वारासण्री, १८६८).
- ७०. कि पुनस्तन्मिध्याक्कानम् ? अनात्मन्यात्मप्रहः । न्यायभाष्य ४, २,१
- तत्त्वज्ञानं खळ मिथ्याज्ञानिवपर्वयेण व्याख्यातमः । न्यायभाष्यः १.१.२
- ७२. यदा तु तस्त्रज्ञानाद् भिध्याज्ञानमपैति तदा भिध्याज्ञानापाये दोषा अपयन्ति । न्यायभाष्य १.१.२
- ७३. न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्रेशस्य । न्यायसूत्र ४.१.६४
- ७४. सोऽयमध्यासं बहिन्न विविक्तचित्तो विहरन्युक्त इत्युच्यते । न्यायभाष्य ४.१.६४
- ७५. ...सर्वाणि पूर्वकर्माणि सन्ते जन्मनि विपच्यन्त इति । न्यायमाध्य ४.१.६४
- ...अनन्तानां कथमेकस्मिन् जन्मनि परिक्षय इति चेत् । कन्दली पू. ६८७
- ७६. न. कास्मनियमात्। कन्दली पृ. ६८७
- ७७. यथैव तावत प्रतिज्ञम कर्माणि चीयन्ते, तथैव भोगात् श्रीयन्ते च । कन्दली पृ. ६८७
- ७८. योगी ही योगिर्द्धिसिद्धपा...निर्माय तदुप्रभोगयोग्यानि...तानि तानि सेन्द्रियाणि क्षरीराणि, अन्तःकरणानि च गुक्तालाश्रीरुपेक्षितानि गृहीत्वा सकलकर्मफल्यनुभवति प्राप्तैथर्य इतीत्वसुप-भोगेन कर्मणा क्षयः। न्यायमञ्जरी, आ. २, इ. ८८
- ७५. प्रयुक्त्यपाये जन्मापेति । न्यायभाष्य १,१,२

- समाधिविशेषाभ्यासात् । न्यायस्त्र ४.२.३८ तद्ये वसनिवमाभ्यामात्ससंस्कारो योगाषाध्यात्मविष्युपायैः । न्यायस्त्र ४.२.४६
- ८१. ज्ञानमङ्गाभ्यासस्तद्विधेश्च सह संबादः । न्याबसूत्र ४.२.४७
- ८९ न्यायभाष्य ४.२.३
- ८३. शास्त्रदीपिका पृ. १२५-३०
- ८४. बदस्य स्वं नेज रूपं ज्ञानशक्तिसत्ताद्रव्यत्यादि तस्मिन्नवतिष्ठते । शास्त्रदीपिका, पृ. १३०
- ८५. बुद्धिभेवाविति । बुद्धिरनाःऋणम् । आर्थे पह्ने बुद्धिभेवान् तत्त्तंत्कारभेदः । तद्भदाष तदव-च्छिन्नाक्कानभेदः । तद्भदाच्च तत्राविधिन्वतचैतन्यभेदः इति जीवनानात्त्रम् । अन्त्ये तु बुद्धिभेदान् तत्र्यतिबिधिनतचेतन्यभेदः इति जीवनानात्त्रम् । पासार्थिकत्वाविति । प्रतिबिध्नं च न विध्नादान्त्रम् । त्रिक्तंत्रम् । प्रतिविध्नं न न विध्नादान्त्रम् । त्रिक्तंत्रम् (अध्यक्षक्रता) पु. ४७. В.О.В. I. Poona, 1928.
- ८५. तदेवं वेदान्तवास्यजन्याखण्डाकारपुन्या अविद्यानिष्ठ्नौ तत्किल्पतसक्छानर्थानपुनौ परमानन्य्रूपः सन् कृतकृत्ये अस्ति । सिद्धान्तिबन्द्रटीका (कृंकरकृता) प्र. १५३, B.O.R.I., Poona 1928.

જ્વસ્વરૂપ-પરામનાવૈજ્ઞાનિક દર્દિભિ'દુ ઢા. નારાયથ મ. કેસારા

1. કાશ'નિક માન્યતા

પ્રખર જૈના યાર્ય ઉમાસ્વાતિએ છવના એ પ્રબેદા દર્શાવ્યા છે: સંસારી અને મન્ત. વાદિદેવ-સરિએ સંસારી જીવના સ્વરૂપ અંગે નિરૂપણ કરતાં કહ્યું છે કે તે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણા દારા શાળીલ થાય છે. ક્રેમકે તે ચૈતન્ય સ્વક્રમ, પરિણાગી, કર્તા, આકતા, સ્વદેહપરિયાણ, પ્રત્યેક શરીરમાં ભિન્ન અને પાદગલિક કર્મા લાગેલા છે. પાંતિ સખલાલજીએ જીવસ્વરૂપ પરત્વે જૈત દર્શિન સુદાસર વિશ્લેષભ કરતાં તાધ્યું છે કે (૧) જવ અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને તે સ્વાભાવિક ચૈતન્યમય. સ્વતંત્ર અને તેથી અનાદિનિધન છે. (૨) જવે અનેક, અનંત અને દેહભેદે મિન્ન છે. (૩) જીવમાં અનેક શક્તિએ પૈકા મુખ્ય અને સર્વને સર્વસ વિક્તિ થઇ શકે એવી શક્તિએ છે જ્ઞાનશક્તિ. યુર્વાથ-વીપ-શક્તિ અને બહા-સંકલ્પશક્તિ, જે એનું અભિન્ત સ્વરૂપ **છે. ધ** (૪) વિષાર અને વર્ષન અનુસાર જીવમાં સંસ્કારા પડે છે અને એ સંસ્કારાને બીલતું એક પોદબલિક શરીર તેની સાથે રથાય છે, જે મૃત્યુ પછી બીજો દેહ ધારણ કરવા જતી વખતે તેની શાથે જ રહે છે. (4) છવ સ્વત ત્રપણે ચેતન અને અમૃત સ્વરૂપ હાવા હતાં તેએ સંચિત કરેલાં કર્મો મત' શરીર સાથે એડાવાથી, તે શરીરની હયાતિ સુધી, મૃત' એવા ખની અય છે. (() શરીર અનુસાર તેવું પરિમાણ ઘટેયા વધે છે. પરિમાણાની હાનિ-વૃદ્ધિ એ એના મીસિક દ્ર**ે**યતત્ત્વમાં અસર નથી કરતી; એતું મીલિક દ્રવ્ય કે કાર્ડ જે દાય તેજ રહે છે: માત્ર પરિમાણ નિનિત્તિકોટ વધે યા ઘટે છે. (૭) સમય્ર જીવરાશિમાં સહ જ યાગ્યતા એક સરખી છે, હતાં તેના પ્રદ્યાર્થ અને અન્ય નિમિત્તોના મળામળ ઉપર દરેક જીવના વિશસ અવસંભિત છે. (૮) વિશ્વમાં એવું ક્રાઈ સ્થાન નથી જ્યાં સહમ અથવા સ્થલ શરીરી છવાને અસ્તિત્વ ન દેાય.

જીવ વિષેત્તી જૈન દાર્લ નિક ધારણા પ્રાથમિક અને સર્વ સાધારણને છુદિમાલ લાગે છે. પંડિત સુખલ હજીએ એ વાત ખાસ નોધી છે કેલ્ ઇ. સ. પૂર્વ માઠમા સેકામાં થયેલ લગવાન પાર્ચનાથતી નિર્વાણસાધનાના આધાર લેખે એ જીવવાદની કરપના સુરિસર થયેલી હતી, અને જૈન પરંપરામાં આ માન્યતામાં અત્યાર સુધીમાં કશા ગીલિક કેરકાર થયે તથા

જીવ પરત્વે જૈત, લાંખ્ય-થાત્ર અને ત્યાય-વેશિય દરિઓની પરસ્પર વિત્રતવાર દ્વાલના કરીતે પંક્રિત સમલાલજીએ તારણ એમ કાઠયું છે કે * જતને કૃટરચિતિત્ય દરાવવા માટે સાંખ્ય-ઘાત્ર પર પાસેએ એતનામાં કોઈ પણ બતાના યુધોનું અહિતત્વ જ ન સ્વીકાર્યું. અને જમાં અન્ય દરમના સર્જાયથી પરિવર્તન યા અવસ્થાન્તરના પ્રશ્ન આવ્યા ત્યાં તેથે એને ચાત્ર ઉપચરિત યા કાલ્પતિક માતી લીધું. બીજી બાજુ ત્યાય-વેશિયિક પર પરાએ સ્વરૂપતા દૃટસ્થિતિત્યન્વ સાચવવા દ્વાયા હિપન્ન થનારા અને નાશ પાયનનારા યુધોને સ્વીકાર્યા, હતાં તેને લીધે આધારદ્વયમાં કશું જ વાસ્તિયિક પરિવર્તન યા અવસ્થાન્તર થતું હોલાનું તેથે તકાર્યું. એના શ્વપ્રધાન એશ ફું કૃતિ એ સ્વૃદ્ધ કરી ક આધાર દ્વાય કરતાં યુધો સર્વયા લિન્ન છે, એટલે એમના હત્યાદ-વિનાશ એ કાંઇ આધારભાત જીવદન્યનો હત્યાદ-વિનાશ કે અવસ્થાન્તર ન ત્રધાય હાતા ત્યાર વેશિયિક પર પરાએ ઐન અને અંબ્ય-થાત્ર પરંપરાની પેટે કેલકેટ લિન્ન એવા અન'ત અનાકિનિયન જીવદન્યો સ્વીકાર્યા, પણ જૈન પર'પરાની પૈઢે તેને ચધ્યક્ષ પરિમાણ ન ચાનતાં, સાંખ્ય-યાત્ર પર'પરાની જેમ લાજે-ભાપી યાનવાં, દન્મદર્ભિએ જીવતત્વનું ફેટસ્સનિત્યત્વ લાંખ્યમેનોત્ર પર'પરાની જેસ જ કરીકાર્યું, હતાં ત્રણ શ્રહ્મિયા યા ધર્મધર્ધિભાવની ભાવતમાં સાંખ્ય-નોગ પર'પરાગી જીલા પડી જોલ છે અને જૈન પર'પ પદ્ય સાથે સામ્ય પણ બળવ્યું. આપી અલગ પડીને જૈન પર'પરાગી જીવતત્વમાં સાંસ્લ્ય ભાગે અલગ પડીને જૈન પર'પરાગી જીવતત્વમાં સાંસ્લ્ય અલગ ભાગે આદિ અલિન્ન શક્તિઓ સ્વીકારી તેના પ્રતિક્ષણ નવાં તળાં પરિભાગી યા પહીંચા કરીકાર્યો, જેથા શરીરહેલ ન હૈય તેવી વિદેકમુત્રા અવસ્થામાં પણ જીવ-તત્વમાં સહજ ગેતના, આતંદ, વીધ' આદિ કરિત્રઓનાં વિદ્યુદ્ધ પરિભાગો યા પર્યાપાતું ચક્ર ચાલ્યા કરે છે એણં માનવં સ્થયાત કરે.

व. इध्यिकीवत काव्य

દાશ નિક ભાચાર્યામાંથી સાંખ્ય પર પરાના મળ પ્રવકતા કપિલના શ્રીમદ ભગવદગીનામાં ભાગવાનની સવે શ્રેષ્ઠ વિભાતિઓમાં સિદ્ધ તરીકે ઉલ્લેખ થયા છે. ૧૧ અને તેમને શ્રીચ્દ્ર ભાગવતમાં વિષ્ણાતા પ'ચમ અવતાર તરી કે ત્રણાવ્યા છે ૧૧ માગ પર'પરાના આદિ પ્રવક્તા તરીકે હિરણ્યમર્શને સ્વીકારવામાં આવે છે. * * ન્યાયદર ના મળ પ્રવકતા મહિય ગૌતમ મહાન ઋષિ હતા. વૈશેષિકદર્શનના આહ પ્રવક્તા ક્રાંક પ્રખર તપકવી અને દેવતાના સાક્ષાત્કારી હતા. १४ જેન તીર્થ કર પાર્થ નાથ પણ દિલ્ય અલીકિક અપરાક્ષ કેવલતાન ધરાવનાર મહાપ્રસિદ્ધ હતા. આ સાક્ષાતકારી મહાપ્રદેષોને જીવતત્ત્વના સાક્ષાતકાર થયા દેવાથી તેઓએ એ અંગના પાતાના નિરૂપશ્રમાં તક દર્શિને પ્રાથાન્ય ન આપતાં अन अवस्ता प्रत्यक्ष व्यवहारमांनां बहाहारका अथवा ३५डाना वप्याप करवात वध याज्य लेप्न હતું. પરંતુ આ સાક્ષાતકારી મહાપુરુષાની શિષ્યપર પરામાં પાછળથી જે તે દર્શનગત મહાસ્થાના સ્પષ્ટ સમજતો માટે બૌહિક જ્યાવટ અને સ પ્રદાય રક્ષા અર્થે એકબીજની સાન્યતાએનુ તક મક્ક ખંડતમંડન કરનાર આચાર્યા થયા. એ વિદાના કેવળ ગુર્જો દારા તેનાથી પર એવા તત્ત્વને પકડવા મથતા હता. अने उपनिषद्दना ऋषिओनी नेवा तके य मितरायनेया १४ એ २५०८ वेतवशीने अवगशीने आ વિષય ખહિતી સીમા ખહારતા, કેવળ સ્વાનભવગમ્ય છે. અને એ સ્વાનુભવ દીવ કાલીન લપ અને યાત્રાભ્યાસ દારા જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તે વાત જ વીસરી જવા લાગ્યા પરિસામે જેટલી વધ સ્પષ્ટતા કરવા ત્રચા તેટલી વધ ગ ચવછામાં કસાતા ત્રચા! અને મળ તત્ત્વ તેર પકડતી બહાર જ રહ્યા!! 3. સાક્ષાત્કારી પુરુષાના મૂળ ઉપદેશ

ખધા જ શાક્ષાતારી મહર્ષિઓ અને શિક્ષોએ એ નિવિ વાદ રીતે સ્વીકાર્યું છે કે છવ શરીરથી અલગ તત્ત્વ છે; અને જુદાં જુદાં શરીરામાં એ ખધાઇને જુદા જુદા ચેરીનેઓમાં ભ્ન્યમસ્થ્રના ચૂક્ષ્માં અલગ તત્ત્વ છે; અને જુદાં જુદાં શરીરામાં એ ખધાઇને જુદા જુદા ચેરીનેઓમાં ભ્ન્યમસ્થ્રના ચૂક્ષ્માં ભાગા હેરા છે. જે તે છે. શરીર નધર છે અને જુવા શાધા છે તે તે પ્રસર્વે પ્રચના અનુસંધાનમાં જ્વાઓ આપીને વધુ લઇ તત્ત્વની સમજૂતો આપી. તેન પરંપરામાં છવાન નિચ્ચુઓ હેના ક્રારીર-પરિ- સમ્યુના યુદ્દાને લહું જ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે, કારલું કે તે અંગે પ્રથ્રે પૂલનાર છહ્યા ક્રાયના શરૂ પર વે જ વધુ સ્પષ્ટલાની અપેક્ષા રાખી હશે એવું યૂળ આગમ મેં શે પર શે બહાય છે. ઉત્તરનાલી વાદમાં આ મુલાં સ્પષ્ટી કરવા સાથે તે તે અર્થ સ્થાન સ્તરે થયેલ છે, ભ્યાર બાય છે. ઉત્તરનાલીન વાદમાં સામાં સાથાં સ્પષ્ટી કરવા અર્થ તે છાર આધારિત વાદનવવાદ, તકુંની સહ્યાયી કરી છે આ દર્શિએ પૂળ આગમમાં શોમાંની ચર્ચાનું લોકુંક સિકાવેશક્ત કરવા છેવું છે.

જૈન આગમસાહિત્યમાં છવના અસંખ્ય અનંત પર્યાયા. છવતું દેહપરિમાણ, છવના સંદેશ વિસ્તારી સવસાવ વગેરે મુદાઓની ચર્ચા પંચાસ્તિકાય. સર્વાર્થસિહિ. રાજવાર્તિક, શ્લાકવાર્તિક, પ્રવચનસાર. કાર્તિ કેમાત્રપેક્ષા. અનગારધર્મામૃત, તત્ત્વાર્થસૂત્ર, ષદ્ધખંડાગમ, ગ્રાગ્મટસાર ઇત્યાહિ મંથામાં થયેલી છે. '^ક મળ આગમત્ર'થામાંથી 'રાયપસેશાન્યસત્ત'માં વિસ્તારથી અને 'પર્ણવણાસત્ત'માં સંક્ષેપમાં આ ચર્યા જોવા મળે છે. 'પણ વધા સત્ત'માં મહાવીર સ્વામી અને ગૌતમના સંવાદમાં છવતા અસંખ્ય પર્યાયા છે એનું કારણ દર્શાવતાં કહ્યું છે કે અસુરકુમારા, નાગકુમારા, સુવર્ણકુમારા, विवतक्ष्मारा. व्यक्तिक्ष्मारा, हीपक्ष्मारा. अहिषक्षमारा, दिशाक्षमारा, वायुक्रमारा, क्तिनितक्रमारा, પૃથ્વીકામા. અપકાયા, તેજસ્કાયા. વાયકાયા, વનસ્પતિ કાયા. હીન્દ્રિયા, ત્રીન્દ્રિયા, ચત્રરિન્દ્રિયા, પંચેન્દ્રિયા, તિયંગ્યાનિઓ, મતુષ્યા, વાલુમંતરે, જ્યાતિષિઓ, વૈમાનિકા અને સિહો અસ પ્ય અને અનંત છે. તેવા જ જીવના અમં ખ્ય અને અનંત પર્યાયા છે. ૧૭ આ ચર્ચામાં 'પર્યાય' શબ્દ પ્રકારવાની કે કલ્યધર્મ વાચી જણાય છે. 'રાયપસેશાધય'માં કમાર કેશીશ્રમણ અને રાજ્ર પ્રદેશીના સંવાદમાં જીવના શરીરપરિમાણ અંગેની ચર્ચામાં આ પર્યાયોની અનંતતા અને અસંખ્યેયતાના આધારે જ વધુ સ્પષ્ટતા કરતાં કહ્યું છે કે જીવ અવાજની જેમ પૃથ્વી. શિલા કે પવલ્તને મેદીને બહાર નીકળી જઇ શકે છે; * દ પ્રદીપની જેમ પાતાના પ્રકાશ વડે પાતાના અસંખ્ય પ્રદેશા કે પર્યાયા દ્વારા નાના કે માટા શરીરમાં વ્યાપી શક છે; ' છવ દસસ્થાનાવાલા અને છદ્મસ્ય. અર્થાત્ અમર્વદ્ય, **હે**ાવાથી તેને સર્વત: બધી શકાતા નથી. કેમકે જેમને ગ્રાન અને દર્શન ઉત્પન્ન થયાં હાય તેવા I વળા જિન અદ'તા જ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, અશરીરખઢ છવ, પંચાય પ્રદ્રગત, શબ્દ, ગંધ, વાત, અમુક છવ જિનપદ પામશે કેનહિ. અમુક જવ સર્વદુ:ખાના અંત પામશે કે નહિ વગેરે ભાળતા અંગ અણકારી અળવી શકે છે. * ઉપરાક્ત મૂળ આગમમાં શામાંની ચર્ચા ઉપરથી એ કલિત થાય છે કે જીવના સ્વરૂપ અંગેની મૂળ જૈન દર્ણ બૌદ્ધિક ચર્ચા ઉપર નહીં. પણ મૂળ તીર્થ કરોના અતીન્દ્રિયકક્ષાના-Clairvoyance સ્વરૂપના-સ્વાનુભવ ઉપર અવલ મિત છે. આ દહ્યિએ જૈન આત્રમમંદ્રા અને વેલ્લ હાલ્યુધર્યા ઉપનિષદ્દાના તા વિષયક ઉપરાક્ત ઉદ્ગાર વચ્ચે ખૂળ સાગ્ય છે. અહીં પ્રશ્ન એ છે કે જો ઉપરાક્ત દર્શિનેદુ અનીન્દ્રિય સ્વાનભવમલક હાય તા આધાનિક પરામ?ાવિજ્ઞાનનાં સંશાધતાને આધારે એની કાઈ સંગતિ ખેસી શકે ખરી ? આ વિચારણા માટે પરામને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્ર થાડોક દરિયાત કરીએ, અને તપાસીએ કે ભાલત્રાધર્મી ઋષિએ, ભૌદ ધર્મના પ્રવર્તક ભગવાન પાદ અને જૈન ધર્મના તીર્થકરોએ જીવના સ્વરૂપ અંગે પાતપાતાનાં અલગ રીતનાં પ્રતિપાદન કર્યાં તે ખર્યા જ વસ્તાતા સત્ય છે, છતાં પરસ્પર વિરાધી જ્યાય છે તેનું કારણ શ' છે!

૪. પરામનાવૈજ્ઞાનિક સંશાધના

પરામતાવિજ્ઞાન એ આ શદીમાં જ અમેરિકા અને બીજ પાશ્ચાત્ય દેશમાં વિકસેલું એક નવું જ નિજ્ઞાન છે, જેનો ઊંડા અભ્યાસ કરનાર વૈજ્ઞાનિકાના 'પેરાસાઈ પ્રાલે' અર્ધા સિપેશન'ને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રચંક માન્યતા પ્રદાન કરનાર 'અમેરિકાન સેસોશિયશન ફાર એડવાન્સમેન્ટ એમ સાથ' સં' (AAAS) દ્વારા અમંતરરાષ્ટ્રીય સતરે એક વિજ્ઞાન તરીકેની માન્યતા છેક ઈ. સ. ૧૯૬૯થી મળી સૃષ્ટ્રી છે. રેમ આ પોતરરાષ્ટ્રીય સતરે એક વિજ્ઞાન (PA)ના બે નૃત્તીયાં શર્ધા વધુ સભ્ય પરામતાનિજ્ઞાનના સ્ત્રે કોફ્ટરેટ ક્રિમી પ્રાપ્ત કરનન સ્ર'શોયક વૈજ્ઞાનિકા છે, અને એમલે દુનિયાસરપાંથી આ વિષેતા સ્ર'શોયન સ્થિપનો ભારત સ્ત્રેયોન ત્ર થાયાે–ફિડેલેક–ટ્રેઇનિંગ, સાઇન્ડ-ટ્રાવેલ, સાઇક્રીક અજેરી વગેરે અનેક શાખાઓ પણ વિક્રસી છે, અને એક્સ્પ્રસ'સ્થાઓમાં આ ક્ષેત્રે સશાધન કાર્યચલાળ રહી છે.*ર

આપણી પ્રસ્તુત જીવસ્વરૂપ વિષયક વિચારણાની દૃષ્ટિએ પરામનાવિદ્યાનના છેત્રે કેટલાક વૈદ્યાનિકાએ રસપ્રદ સંશાધન કાર્ય કર્યું છે. ઈ. સ. ૧૮૭૭માં ધોટનમાંની ઍાકસકર્ડ યનિવર્સિટીના હલાજના પ્રાક્રેસર સર ઍલિલ્ટર હાડી એ માન્ચેસ્ટર કાલેજમાં 'રિલિજયસ ઍક્સપિરિયન્સ રીસર્ચ' યતિક સ્થાપીને ધાર્મિક અનુભવાના પાંચ હજાર નમુનાએ એકઠા કરવાના પ્રોજેક્ટ હાથ ધર્યો હતા. અને ઈ. સ. ૧૯૭૪ સુધીમાં તમને સાડા ત્રણ હત્તર અનુભવાની નોંધા પ્રાપ્ત થઈ ચાકી હતી. જેમાંથા એક હજાર અનુભવાનું તમાઉ વિશ્લેષણ કર્યું છે. * ક બીજ ખજૂ, આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતા પ્રખર મતાવૈજ્ઞાનિક સંશાધક ડાં. હેરવાર્ડ કેરિંગ્ટને છેક ઈ. સ. ૧૯૨૫ના અરસામાં 'માડત' શાર્મકાલ કિનામિના' નામના પ્રથ પ્રકાશિત કર્યો હતા જેમાં એછે એમ, ચાલ્સ લેન્સેલીનના સંશોધન કાર્યના સાર આપતાં પ્રકરશ લખ્યાં હતાં. અને પાછળથી તે પ્રકરશ્વના વિસ્તાર કરીને 'હાયર સાઇકાલા છકલ ડેવલપમેન્ટ' નામના અલગ માંથ રમ્યા. ઈ શ. ૧૯૨૭માં તેમને નિમશ્રીર (Astral Body)ના અહિ:પ્રક્ષેપણ (Projection)ના અર વર્ષોના અનભવી સિલવાન મલદન નામના વ્યક્તિના પત્રો મળ્યા. જેમાં ક્ષેન્સેલીનની ભાગમાં ન હતી તેવી કેટલીક પરામનાવિશાનગત ખીનાઓના અનુભવની વાતા તે છે. જણાવી. પછી આ અનુભાવાનાં વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ કરીને કેરિંગ્ટને મુલદનનાં સાથમાં લિંગશરીરના વ્યક્તિ:પ્રશ્લેપજાને समता अथ प्रकाशित क्यों, क्यां सिंगशरीर तथा तेनी अत्यन्त रहेसा कारशशरीरना अस्तित्वने લગતા સ્વાનુભવા તથા સાંભિતીઓ રજૂ કરી છે, * હમણાં હમણાં ઈ. સ. ૧૯૮૦માં અમેરિકામાંના મેટા સાયન્સ કાર્પેરિશ્વને મૃત્ય પછીની જીવની અવસ્થાને લગનાં જ્યોર્જ મીકનાં સંશાધના પ્રકાશિત કર્યા છે. રપ

અમેરિકામાં કેલિફાર્નિયાની સ્ટેનફાર્ડ રીસ્થ" ઈ સ્ટીટય્ટના ડિપાર્ટમેન્ટ ઑવ મેટીરિયલ લાયસના અપ્સુ કે. વિલિયમ ટીલર નામના લોનિકવિતાનીએ મૃત્યુપમાનના અસ્તિત્વના (Being)ના સાત સ્તાર તરી (Icvots) અથવા ક્લેવરા અંગે વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કર્યું છે. આ સાત સ્તરોને તે સ્ત્રિક્કલ (પી), ઇથરિક (ઇ), ઍસ્ટ્રેલ (ઐ), શાઇન્ડ (એમ ૧, ઍમ ૧, ઍમ ૧) અને સ્પીરીઠ (એસ) ઐવા નામે આળખાવે છે. અને એમાંના દરેકના સંભંધ હઠયાંગમાં નિર્યાયેલા સાત ચકા, કરારક્ત્રન્યાંથી શરીરમાં પ્રસરતા મલ્યત્વાં એક તાડીએ તથા પીનિસલ, પોલ્યુટરી, શાઇરાઇક, શાયમલ, ઑક્રિકા અને લીકન અથવા એનાક્ઝ વગેર મંપ્લએ સાથે સાંક છે. કે ક્લિફાર્નિયામાંની મેંઢા સાય સે લેબોરેટરીના થંદા એક વરાતી વ્યોભ' મીક પણ આ હકીરતનું પોતાના અલગ સંશેધનના આધારે સ્થયર્થન કરે છે. બ બને જે મીકત લેબોરેટરીમાંના યુજન ફિલ્ડ, સાર હ માન, હાન્ય હંમાન, બહેન પાલ એન્સ, લિલિયન સ્કેટ વગેર સંશોધકોને આભ્યો લીસ, ત્રીસ કે સલીલ વર્ષે પૂર્વે પરનુ પામેલા એ. બને સરમન લેક્શ વગેર સંશોધકોને આભ્યો લીસ, ત્રીસ કે સાલીલ વર્ષે પૂર્વે પરનુ પામેલા છે. બને સરમન લેક્શ વગેર સંશોધકોને આભ્યો લીસ, ત્રીસ કે સલીલ વર્ષે પૂર્વે પરનુ પામેલા કે. બને સરમન લેક્શ વગેર સંશોધકોને આભ્યો લેક્શ (૧૮૮૦–૧૯૧૬), પ્રજન ફિલ્ડ (૧૮૮૦–૧૯૧૬) સફ એસ લેક્શ સ્ત્રિકા પામ કે (૧૮૯૩–૧૯૬૩) એલન સીમર (૧૮૮૮–૧૯૧૬) અને એપ્રગર રઇસ ભરાત લેક્શ લેક્શ સ્ત્રિકાને સાયમય દ્વાર સહક્ષર સાયપ્રો છે અને એમણે ઇન્દિયાતીત જ્યાના લેક્શ રહ્યો અમે આપ્યા આપ્યા સ્ત્રાસ પ્રસાય સહ્યા માર્ચક છે. કે લેક્શ સામાર અલ્લા માર્ચક પ્રસાય માર્ચક પ્રસાય માર્ચક સાયપાય છે. કે એમાર્ચક અલ્લા મુક્શ માર્ચક પ્રસાય માર્ચક પ્રસાય માર્ચક પ્રસાય માર્ચક પ્રસાય માર્ચક પ્રાં માર્ચક માર્ચક પ્રસાય માર્ચક માર્ચક પ્રસાય માર્ચક માર્ચક પ્રસાય માર્ચક

મ. સફય શારીરા વિશે વૈજ્ઞાનિકાનાં સંશાયના

ભ્યોભ' મીકે સ્પષ્ટતા કરી છે કે મનુષ્યના અસ્તિત્વના ઉપરાક્ત સાત સ્તરીમાંથી સ્થૂળ-શરીર અને લિંગશરીર (ઇથરિક કે ભાષાપ્લાગ્રિક કલલ) એ લે સ્તરે મનુષ્ય તજરે એઇ શેકે તેવા છે. ** લામાન્ય મનુષ્ય તો કેવળ સ્પૂળકરીરને જ એઇ કોઠ છે, જ્યારે લિંગશરીરને અમુક પ્રાકારનાં પ્રાણીઓ, અને વિશિષ્ટ પ્રકરના આરસા કે લે-સ્વાળા યંત્રાની મદલથી અથવા અમુક લાંત્રિક કે ધોત્રિક સિલિ પ્રાપ્ત કરેલા મનુષ્યો એઇ શકે છે. કેટલીક વર સામાન્ય મનુષ્યોને પણ બ્યાક વિશિષ્ટ શાંભીશામાં લિંગલગીર ક્ષણબર નજરે પડ્ડા જાય છે, પણ પછી તેમના શરીર પર તેની ખૂળ માડી અને કાર્યિત છત્વરેલુ અથર પડી જાય છે, આ લિંગશરીર પ્રાણના સફ્ષ્મત્રમ પરમાલુઓનું જેનેલું સાય છે અને તે વિશિષ્ટ રંગવાળું આભાગંડળ (Aura) દાય છે.** આ આભાગંડળ સ્થૂનશરીરના આકારને અનુસરતું અને સ્યૂળશરીરમાં વ્યાપીને તેની ભર્યા ભાજું આશરે હ ઈમ જેટલું જાલર સુધી પ્રશરેલું હોય છે. કર્ય

4. GHH'61?

પરામનો વિદ્યાનનાં શ્રાં શોધનોની આ પશાદબુ મિકાને હાલમાં શખીને આપણે ઋષિબુ નિર્ભા, જેન તીર્ય કરો અને લુલ હામવાને પ્રભો હતા હતી તત્તા હતી કરીએ તો નવી જ હૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થશે. વૈશ્વ જગતના ઉપરાંત હાલ પ્લેન અને મહુલ્લના અહિતતની સ્થૂળ હરીસથી આરબીને ઉપર જ્યાંથેલા હાલ સ્તરોશાંથી ક્ષ્ય સ્તરને હાલ પ્રદે ત્યાં મહુલ્લના આ અર્થ સ્ટારને હાલ પ્રદે ત્યાં આ પ્રભાગ આ આપેલ સ્થૂળ હરીસથી આરબીને ઉપર જ્યાંથા હતા સ્તરોશાંથી ક્ષ્ય સ્તરને હાલ પ્રદે ત્યાં વિદ્યાનો સ્થાપના અપરાંત હતા ત્યાં ક્ષ્ય કર્યા ત્યાં સ્થાપના અપરાંત હતા ત્યાં સ્થાપના અપરાંત સ્થાપના અપરાંત સ્થાપના સ્થાપન સ્થાપના સ્થાપના સ્થાપના સ્થાપના સ્થાપના સ્થાપના

Truth)ને પારમાર્થિક દબ્ટિએ વિચારતા હતા, અને જ્યારે તેમણે વિવિધ કેવદેવતાઓનાં ઉપાયતા-परक रते जे। रम्यां त्यारे ते व्यावकारिक अत्यनी कथा के वियारता बता, क्यारे प्रद कामवाने જીવતા અસ્તિત્વ કે સ્વક્રમ અંગે કશી સ્પષ્ટતા ન કરતાં શત્ય કે નિર્વાદ્યાને લગતા શ્રેષ્ટેશ કર્યો ત્યારે તે પરસ શત્યની પારસાશિક હાસિકાના ઉલ્લેખ કરતા હતા. અને તેથી જ તેમણે નિર્વાશયી અવિદ્યા સધીની જીવનમ ધારક કારહાશે ખલાનું જીવનસાધનાની જીવાપકારક હાહિ, વ્યાવહારિક अभिकाको निक्षण कर्यः कपिसे सक्षम विश्वेषकती दृष्टि राणीने पुरुष-प्रकृतिना विवेक्नानने पायामां રાખીને વ્યાવહારિક ભુમિકાએ છવ્યવત્ય. લિંગશરીર, છવ્યવધારક કારલા વગેરેને સ્પૃષ્ટીકરણ क्य. त्रीतमे खिद्धप्रवक्ष भनुष्यामे ताकिक प्रतीति द्वारा क्षत्रकर्तनं दशन कशववा तथा क्यादे સુષ્ટિમાંના પંચમહાભૂત, કાળ, દિશા અને મનથી આત્માને અલગ દર્શાવવા અનભવમુલક તાર્કિક હિંદ રજુ કરી અને પરમાલકારશનાદના આશ્રમ લીધા. જૈન તીર્થ કરાએ સમ્મક જ્ઞાન. સમ્મક કર્યાત, શ્વરુષક ચારિત્રય એ ત્રિવિધ રત્નાની ઉત્તરીત્તર અધિક બલ્યવત્તા લક્ષમાં રામ્પીને, કર્મના યાયાના સક્ષમ વૈધિક કાયદાને કેન્દ્રમાં રાખી, અભિશુદ વ્યાવભારક દિષ્ટિકાશથી છવના સ્વક્રમત निश्च क्ष हैं। दीवाधी तेमछे भवस्थता अस्तितवना नीसेना ने स्तराने क प्रस्तत क्षेत्र्या. अने તમને લગતી રહસ્યમય હારાકતાને તેમણે પાતાના ઉપદેશમાં નિરૂપી. મનુષ્યના અસ્તિત્વના ઉપર દર્શાવેલા સાત સ્તરામાંના દરેક પરસ્પર નીચેનામાં વ્યાપેલા રહે છે અને જીવાત્મા સ્થળ શરીરને खारी कार त्यारे भारीना क स्तरे। सकित अधित वैश्वित सेकि सेक तरह प्रयास करें के अने पूछी भीका શરીરમાં કરીથી જન્મ ક્ષેવા પ્રવેશ ત્યારે પછ એ છ સ્તરા તેની સાથે જ રહે છે. છતાં અતીન્દ્રિય દર્શિત તા ઍસ્ટલ સધીના એ કે ત્રણ સ્તર જ નજરે પડે 🖲 તે હાલકતને વાસ્તવવાદી અત્યક્ષમિય તીર્થ કરોએ ખાસ લક્ષમાં રાખી છે. એક માજુ તેમને જીવને પ્રદાયની સાથે સરખાવ્યા છે તેમાં ते। अपनिषद्भा अधिको साथै तेका केकात देखान दक्षीय के. अर्थात छवात्माना शहरीतन्य इवइप अंत्रे अभने लक्षकारी क नहाती अवं नथी, देवणवान प्राप्त करेखा तीर्थ कराने अ वान त देश्य ते संस्थित नथी. परंत में इक्षाना ज्ञानने सामान्य भवर्षाने उपयोगी वास्तवाही उपहेश्यां વસવાથી અતયાયીઓ માટે વેદાન્તી કે ભૌદ સાધકાની જેમ, ભ્રમમાં અટવાવાની વધ શક્યતા છે. અને તેથી જીવાતમાની માક્ષ માટે. જરૂરી ક્રમ્યક્ષય, તેના પરિસામે શુદ્ધ શાન, તેના પરિસામે શુદ્ધ દર્શન અને તેના દ્વારા માક્ષ માટે ઉપકારક શહ આચારની સાધનામાં વિશેષ આવશે એવી અજિશહ ભ્યાવહારિક-વશ્ચિગ્યુહિવાળી-દષ્ટિ રાખીને કિચિત તપ:સિહિ કે अतीन्દ્રિય શાન થતાં જ શાસાત અનુભવની કક્ષામાં આવી પડે તેવા લિંગશરીરની ભૂમિકાથી જ છવરવર્ષનું નિરમલ તેમલે કહ્યાં. અને તેશા જ તેમણે જીવને શરીરપરિમાલ પ્રભાષ્યા, તેથી જ તેમણે જીવના પ્રદેશન-પરસાલપ્રથ શ્વરીર અને તેમાંની નીલ, કાપાત, તેજ. પદ્મ, શક્સ અને કૃષ્ણ લેશ્યા-તેજશ્ર્યા-કે આલ્કામંડળ (Aura)ते समती ब्रमकता निर्देशी. आधुनिक पराभने।विज्ञाने सिंद कर्युं छ के अनुष्यना भानिक ભાવામાં કેરકાર થતાં જ તેના અપભામંડળમાંના રંગામાં પણ પરિવર્તન આવે છે અને મનુષ્યતા आध्यात्मिक विकास थतां तेना मनता स्थायी. भावपिंडन आभामंडण अत्तरात्तर वध तेकश्वी थवा લાગે છે. જૈત તીથ' કરાતી કેશ્યાને લગતી વિચારણા આ દબ્દિએ ખાસ સમજવા જેવી છે. આધૃતિક पराभने।विज्ञाननां क संशोधने।ने सवायार्थ अकामने कीन परिकाणामां वामीने रक क्यों के. अप તેને રહસ્ય આ લેખમાંની સામગીને આધારે સગજમાં આવશે.

સ લો :

- / १. डभारवाति—तस्वार्थसृत्र, २. १०: संसारिणौ मुक्ताम ।
  - वाहिडेक्सरी—प्रमाणनयत्त्वालोक, ७. ५५. ५६: प्रमाना प्रत्यक्षाविप्रसिद्ध आत्मा । वैतन्य-खरूपः परिणामी कर्ती साक्षाद्योक्त स्वहेदपरिमाण प्रतिक्षेत्र क्रिनः पौद्गलिकाद्यव्यांक्रायम् ।
  - 3. પંડિત સુખલાલ સંવવી--ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા (મ. સ. યુનિ., વડાદરા, ૧૯૫૮) પૃ. ૫૩-૫૪.
  - ४. ६भास्वाति-त. सू. ५. ३ : नित्यावस्थितान्यरूपाणि !
  - प. उत्तराध्ययनस्त्रम् , २८.११: नाणं च दंसणं चेव चरित्तं च तवो तहा । वीरियं उपजोगो य एयं जीवस्स सम्बन्धां ॥
  - Өशस्त्राति—त. सू. २.२६.२९: विमहगतौ कर्मवोगः। विमहवती च संसारिणः प्राक् चतुर्भ्यः।
  - છ. ગણધરવાદ, ગાયા ૧૬૩૮.
  - ८. ७आ२२। ति—त. स्. ५.१५–१६ : असंख्येयमागादिषु जीवानःम् । प्रदेशसंद्वार असर्गाध्यां प्रदीपवत् ।
  - હ. મંકિત સુખલાલજી સંધવી—શા.ત.વિ., પૃ. ૫૩.
- **૧૦. ઍજન,** યૃ. ૫૮.
- ११. भगवदुगीता, १०.१६: ...सिद्धानां कपिछो मुनिः।
- १२, श्रीमव्भागवतम् १.३.१०: पंचम: कपिलो नाम सिद्धेशः कालविण्जुतम् । प्रोबाधासुरये सांख्यं तस्यप्रामाविनिर्णयम् ॥
- ९३. बृह्दोगियाक्रवल्क्यस्पृति, १२.५: हिरण्यगर्भी योगस्य प्रोक्ता नान्यः कदाचन॥
- १४. वायपराणम् , २३.२१६.
- १५ कठापनिषद् १२,९.
- १६. जैनेन्द्रसिद्धान्तकोश, भाग २, (संपादक क्षु. जिनेन्द्र वर्णी, प्रका. भारतीय ज्ञानपीठ, वाराणसी १९४४), पू. ३३०-३३८.
- ૧૭. પુજાવળાસુત્તં (૫'. ભગવાનદાસ સંપાદિત), પૃ. પર૭.
- **१८. तयपसेणइय** (पं. भेयरहास संपादित आहत्ति), पृ. ३१४.
- **૧૯. એજન,** મૃ. ૩૨૪.
- **૨૦**. એજન, પૃ. ૩૨૪.
- et. Nona Coxhead-Mind Power, (Penguin Books, 1976) pp 17-25.
- R. Ibid; pp. 257-262.
- 33. Ibid; pp 218-220.
- Sylvan Muldoon & Hereward Carrington—The Projection of the Astral Body (Pub. Rider & Co., London, 1974).

- George W. Meek—After We Die, What then? (Publ. Meta Science Corporation Publications Division, Franklin, U. S. A., 1980).
- Tiller, W.A.—The Transformation of Man. Monograph, U.S.A., 1970; Nona Coxhead, op. cit., pp. 202-207.
- Res. Meck—op. cit., pp. 37-39.
  Res. Dr. Jesse Herman Holmes and the Holmes Research Team—As
  Was See J. From Here (Meta Science Companion Publication
- We See It From Here (Meta Science Corporation Publication Division, U.S.A., 1980).
- ₹4. Muldoon & Carrington, op. cit., pp. 122-125.
- 30. Holmes, etc.—op cit., pp. 63-100.
- 39. Ibid, pp. 92-103.
- 39. Ideek-op. cit., pp. 37-38.
- 33. Holmes, ctc., op. cit., pp. 77-79.
- 38. Coxhead, op. cit., pp. 105-152.
- 3૫. સુવાચાર્ય મહાપ્રત્ર—આભામ'ડળ (સંપાદક: મુનિ દુલહરાજ, અનેકાન્તભારતી પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૮૨).

રસ–મીમાંસામાં **હતુયાળદ્વારહત્રકોર**નું પ્રદાન કાનજભાઈ પટેલ

*વેતાગ્યર જૈતાગમામાં અનુધાગદ્વાર (સંકલન આ. ઈ. સ. ૩૫૦) તેમાં અપાયેલ કેટલીક સાંસ્કૃતિક સામગ્રી માટે તેષેપાત્ર છે. અનુધાગદ્વારસવકારે સત્ર રકરમાં તવ તામની ચર્ચા કરતી વખતે તવ સ્ત્ર ગણુલ્યા છે: ૧. વીર, ૨. શુંગાર, ૩. અદ્ભુત, ૪. રીઠ, ૫. લીડનક, ૬. બીલત્સ, ૭. હાસ્ય, ૮. કર્યુ અને ૯. પ્રશાન્ત સત્રકારે રસ અગે કાઈ શાસ્ત્રીય ચર્ચાં કરી નથી, પણ આ એવું તેમનું કેટલું ક પ્રદાન એલિક અને તોધપાત્ર છે. એમની રસમીલિકતા બે પ્રકારની છે. ૧. રસના ક્રમ અંગેની ૨. ૫૨૫૧૨૧૬ તિ. સીલિક તાતા નિર્દેશના અધી ઉપક્રમ રાખ્યો છે.

રસ એટલે શું?

'रस्यन्ते आस्वादान्ते इति रसाः l

રૂવી રસ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. વૈદિક સાહિત્યમાં રસ શબ્દના પ્રયેગ છે. પશુ શ્યાર સામાં વનસ્પતિમાંથી નિચાવીને જે પાણી જેવા પદાર્થ કાઠવામાં આવે તેને માટે તે પ્રયુદ્ધ થતો. જેમ કે, સેમક્ષતાને વારોને તેમાંથી નિચાવીને કાઠેશો રસ તે સોમરસા આ રસમાં વિશિષ્ટ સ્વાદ હશે. તેથી 'જેને આસ્વાદ શાય, રવાદ માણવામાં આવે તે રસ' એ અર્ધ કાળ કરીને થતો અયો. આ રસતું પાન કરવાથી કે આસ્વાદ માણવાથી શક્તિ આવે, મદ શાય, ઉત્સાહ ઉદ્દલને અને અંતે આદ્ભાદ જન્મે. આ રીતે રસને અર્થે પ્રીમ માનસિક આદ્ભાદ થતા તેની સાથી પૂરે છે. જ્યારે એ વિશ્વના પરમતત્વર્ય હાલને રસમય કહે છે:

'रसो बं सः । रसं द्वेषायं उच्च्यानची भवति ।' (तैत्तिरीय ઉપનિષદ્-२/७) : त्यारे ते કેવળ क्याह्साइभय के व्यानंदभय छे व्ये दर्शायवानी। केत २५७ वाय छे. २स शब्दना व्यर्थी विश्वकेश भवण—

> " रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृंगारादौ द्ववे वीर्वे देहधात्वम्बुपारदे ॥ "

અ માંથી શુંત્રાર વગેરેતી સાથે જે રસ પ્રયુક્ત થાય છે, તેની ચર્ચા અહીં અભિપ્રેત છે. 'શુંગર વગેર રસ' એવા પ્રયોગ સહુ પ્રથમ આપણને રામાયણમાં મળી આવે છે. પણ શામાયણના ભાલાંકોની આ અ'શ પ્રસિપ્ત કોલાની સંભવતા છે. આથી કામાયુરના નિર્દેશને સૌથી પ્રાચીન માનવામાં વાંધા નથી, જ્યાં વાત્યાયન કહે છે—"તરિષ્ટરમાલજી જાતુવર્તનામાં 1" (કા. સ. કે/ર-૩૫). આ સ્થળ રપ્પ રીતી શુંગારાકિ રસતી વાત છે, તે સહું અં સમજી શકાય છે. કેમકે, તેના પરતી "જ્યમંગલા" ટીકામાં લખ્યું છે: "નાયક્રસ્ત્ય શૃંગારાવિષ્ટુ ય કદો રસો માલઃ સ્થાચિસજ્રારિસ્તિ સ્ત્રું જી જોલે છે કોમ તેના પરતી હત્ય ત્રું હાયલ પ્રાપ્ત મામ છે. કેમ કોમ લખ્યું છે: "નાયક્રસ્ત્ય શૃંગારાવિષ્ટુ ય કદો રસો માલઃ સ્થાચિસજ્રારિસ્તિ સ્ત્રું જી જોલે છે કોમ કોમ લખ્યું છે. ''નાયક્રસ્ત્ય શૃંગારાવિષ્ટુ ય કદો રસો માલઃ સ્થાચિસજ્રારિસ્તિ ત્રું જી જોલે છે કોમ કોમ કોમ શ્રુષ્ય છે. કામ કોમ કોમ કોમ શ્રુષ્ય હતું હતું શામાં હતું કોમ કોમ શ્રુષ્ય છે, આવી સાહિત્યશ્રા અમા રસ શબ્દની પ્રચલિત વિભાવના પણ તેલી પ્રાચીત હતું એમ કહી શકાય.

રસની વ્યાખ્યા

"विभावानुभावन्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः।" (ना. शा.-गा. ओ. सि. ला. १, ५. -२७२)

કાનજીવાઈ પટેલ લ

રસ–સંખ્યા :

ભરતપ્રુનિના નાટવાશાસ્ત્રમાં રસ્તની વ્યાપ્યા, પ્રકારા ઇત્યાદિની વિગ્તૃત ચર્ચા છે. ત્યાં તેમણે શુંગાર, હારય, કરૂણ, રીદ્ર, વીર, ભયાનક, ખીભત્સ અને અદ્દભુત એ આઠરસેના નાટકમાં સ્વીકાર્યા છે:

> शृंगारहास्यकरुणा रौट्रवीरभयानकाः । बीभत्सादुभुतसंझौ चेत्यद्यौ नाटचे रसाः स्पृताः ॥ (नः श. ६/१५) :

આઠ રસ માતવાની પરંપરા ભરતપુનિ કરતાં પણ પ્રાચીન છે. કારણ કે, તેમણે 'મહાત્મા કૃહિયું રસ આઠ છે એમ કહ્યું છે' એવે હતારો આપ્યો છે: एते खाड़ी रसाः प्रोक्त हृहिणेन महासन्ता।' (તા. શા. १/૧૬): છરતપુનિના ટીકાકાર અભિનવે 'રસ તવ છે, પણ શાન્તનો અપશાયનોને કરતાર ત્યાં આઠ' એમ યાઠ આપ્યો છે: तेन प्रथमं रसाः! ते च नच शान्तपळापिनस्त्यद्या- विति तत्र पठिता (ता.श.—ગા. આ. સિ. પૂ. ૨(છ): પણ તે ભરાભર શામાતું તથી. કારણું કે, રસની હત્યત્તિ (તા.શ.—ગા. આ. સિ. પૂ. ૨(છ): પણ તે ભરાભર શામાતું તથી. કારણું કે, રસની હત્યત્તિ ત વર્ષે, અધિદેવતા વગેરેની ચર્ચામાં પણ ભરત આઠ રસની જ ચર્ચાં કરી છે; તનની તહીં, તવમા શાંત તામનો રસ પાછળથી હમેરાયાં છે. ભરતપુનિ પછી પ્રાચીત આચાયોમાં મહાદેવ (છે, શાલાદી) આમાં દ્વારા છે. સ. પ્રખ-૭૨૫) આદિએ પણ તાટેશમાં આઠ રસોતા જ હલ્લેખ દર્શે છે.

નાટકમાં શાન્ત સહિત નર રસના પ્રથમ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ પ્રંથામાં સૌથી પહેલાં ઉદ્દર્શના ' કાવ્યાલ કારસંત્રહ 'માં મળે છે:

शूँ गारहास्यकरुणरीद्रवीरभयानकाः । बीभस्साद्युतशानाम् नव नाटचे रसा स्थताः ॥ (४-४) राभय'द्र-ग्राजुर्थ'दें (ઇ. स. १२ ओ शताब्दी भध्यकाः) प्रज् नव रसे। भान्या छः शंगरहास्यकरुणाः वैद्यिरभ्रवानकाः ।

बीभत्साद्भृतशान्ताञ्च रसाः सद्भिनेव स्पृताः ।। (ना. ६. ३/४):

મ્યા સ્વીકૃત નવ રસામાં 3દ્રેટ પ્રેયાન નામના દસમા રસને ઉમેરી દીધા છે : शंगारवीरकरुणा चीमत्समयानकादमता हास्यः।

रीद्रः शान्तः प्रेयानिति मन्तव्या रसाः सर्वे ॥ (४।. ५. १२४३):

અલભત્ત, રૂડરને ગ્રાઈ અનુસાયો કે શિષ્ય મળ્યા નહીં. આ ઉપરાંત સ્ટેક, લીલ્ય અને ભક્તિના રસ તરીક નિર્દેશ થયા છે અને વિદાનાએ એનું ખંડન પછુ કર્યું છે. (જુએ હૈમર્યદ્દાચાર્ય-કાલ્યાનુશાસન : મહાચીર જૈન વિશાલય, સુંભઈ. પૃ. ૧૦૬) ટૂંકમાં, નવ રસેત્તી સ્વીકૃતિ સામાન્ય રીતે થઇ છે. ડાં. વી રાયવનનું માનતું છે કે નવમા શાંત રસત્તી સ્વીકૃતિ માટે બહુ કરીને જૈના અને બીહો જવાળદાર છે. (The Number of Rasas : synopsis page XIV)

ઉદ્દમાટે નવ રસા નાટકમાં હૈાય છે તેમ કહું છે, તે : 3,તટના સમસામિક 3,4એટ તે નવ રસા હ્રાવ્યમાં હૈાય છે એવી ઘે, પણ કરીને 'तब काज्ये रसाः स्कृताः।' એમ કહી ડીધું. અભિનવ-ગ્રાપ્તે રસ નવ જ છે એમ કહી શાન્ત રસની નાટક અને હ્રાપ્ય બન્નેમાં પ્રતિષ્ઠા કરી છે : 'एयमेते रसा क्षेत्रा नविति।' (ના. શા. ગા. એ. સિ. પૂ. ૩૪૧). ગમ્મટે 'नवरसचित्रा' ભારતીની સ્ત્રતિ કરી છે જે અત્યન્ત પ્રસિદ્ધ છે. (કા. પ્ર ૧૧૧)

अनुशेशद्वारश्वश्वश्च १ एथु ' तथ कव्यस्ता पण्णता तं जहा-बीरो सिंगारा अञ्मुलो य रोहो य होह कोचलो । बेल्याओ बीमप्छो हासी कल्याणे पसंती या।' (अन्त. श्व. १२१) क्षेम क्षेत्र कावस्त अन्य कावस्त क्षेत्र के क्षेत्र कावस्त क्षेत्र के क्षेत्र कावस्त कावस्त

विणजीववारगुकरगुरुवारमेरानतिककमुप्पण्णो । वेळणजो नाम रसो ळडजासंकाकरणियो ॥ अभी लेर्छ राक्ष्य ४ ३ अड्डम्पतिकावृती वात काटका मन्नेमां श्रेष्ठ छे, प्रभात्तपञ्जनित स्वल्ल पण्ण जन्ने स्वीवर छे, स्थात्तपञ्जनित स्वल्ल पण्ण जन्ने स्वीवर छे, स्थापी क्रेड अड्ड अड्डमें अड्ड

સત્રકારે તીડનક રસનાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ પણ આપ્યાં છે. વાસ્તવમાં તેમને પુરાગામીઓ નથી કે કોઇ અનુગામીઓ નથી કે જેવે વીડનક નામના રસ સ્વીકાર્યો હોય રામમાં સ્થાય કે જેવા જૈન કાલ્યશાઓઓએ પણ ત્રોડનક રસ સ્વીકાર્યો નથી. એ રીતે પ્રલવનાં આ તેમનું મીસિક પ્રદાન કર્લવાય.

ભયાનકને ન સ્વીકારી સ્ત્રકારે રસની સંખ્યા તા નવ જ રાખી છે. ભયાનક રસના સ્વીકાર ન કરવા માટે તેમણે પોતે કોઈ કારણ આપ્યું નથી. પણ ટીકાકાર મલધારી હેમચે દ્રે કાનજ્સાર્ક પટેલ ટેપ

"શીકનકને સ્થાને ક્ષેટલાક ભયજનકસંપ્રામાહિયસુદરાં નથી ઉત્પન્ન થતા ભયાનક રસ ગણાવે છે. પરન્તુ ભયાનક તો તેના કારણમૂન રસ રીઠનું જ અંગ છે માટે તેની પૃથક સત્તા નથી." એમ કહી તેને અહીં રીઠ રસ શે અંનગંત ગણતાં જુદ્દા નગલુવા જણાવ્યુ છે. (અતુ. હેમ. રૃત્તિ પૃ. ૧૩૫).

સુત્રકારે જેને પ્રશાંત રક્ષા કથી છે તે શંતરકનું નાગન્તર છે એમ આનવામાં વાંધા નથી. અનુગ્રીયદ્વારસ્થમાં પ્રશાંત રક્ષની સ્વીકૃતિમાં આત્ર ધાર્મિક દષ્ટિ છે, તેને નાટક કાલ્ય સાથે કંઈ સર્ભાધ નથી એવું મંતલ્ય ડ્રા. એસ, કે. ડેએ દર્શાવ્યું છે. (Sanskrit Poetics Vol, I p. 36 f. n.) પશુ ડે. વી. રાધવને તેમના આ મંતલ્યનું ખંડત કર્યું છે. (The Number of Rassa, page 23).

રસોના વિશેષ ક્રમ : ભરત યુનિએ શુંગાર, હૃસ્ય, કૃંચુ, રીઠ, વીર, ભયાનક, બીભત્સ અને અફ્યુત એ પ્રકારે રસોનો ક્રમ આપ્યો છે (તા. શા. કૃંપ્ય), અબિન ત્વભારતીમાં તે ક્રમ્યું કારણ વિગતથી જ્યાવામાં આવ્યું છે. શુંગાર દરેકને અતિ સુલભ અને સુપરિચિત હોવાથી સૌને માટે લશ્લ છે, માટે શુંગારને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. (અતુ. હેમ. વૃત્તિ પ. ૧૩૪-૩૫ પર અતુરાગદાસ્ત્રના દીકાકારે પણ આને હૃદ્ધિખ કર્યો છે.) હાસ્ય એ યુંગારના અતુગામી છે, માટે શુંગાર પછી હાસ્યનું સ્થાન છે. હૃદ્ધિખ કર્યો છે. એ વર્ષિ કર્યું છે એથી તેનું સ્થાન હાસ્ય પછીનું છે. કર્યું નિંધિત રીડરસ હોવાથી કર્યું પછી રીડરસનું સ્થાન છે. એ પછી કાળ, અર્થ અને ધર્મપાન દીરસ આવે છે. વીરસનું યુખ્ય કાર્ય અપીતને અભ્યપ્ત કાત કરવાનું હોદ્ધ વીરસની સાથે તેના વિરોધ ભયન કર્યન આપપામાં આવે છે. વીરસના પ્રભાવથી બીભત્સ દસ્ય હપરિયત થાય છે, એથી અપાનક પછી બીનત્સને મુકવામાં આવે છે. કહ્યું છે કે "અંતમાં અદ્ધુતને સ્થાન આપવું જોઈએ." વિગતને સર્તકાને નિર્મા પસી પછી છે. ત્યાર પછી ધર્મ—અર્થ-કામરૂપ ૧૮૮૪૩): એથી આદ રસોમાં છેલ્યું સ્થાન અફ્યુતનું છે. ત્યાર પછી ધર્મ—અર્થ-કામરૂપ લગ્નને સાલન્ય ત્યાર્થ પાર્ટિયા સ્થાન આપ્યું અર્થા આપ્યું છે. (તા. શા.—ગા. એ). સિંગ, પુ. ૧૯૭).

 અસલમાં આવતા વીરરસના પાંચમા ક્રમે ભયાનકના સ્થાને આવેલ નવા લીડનક રસ મૂક્યો છે અને ભયાતકને રીડની અંતર્ગત રણી લીધા છે. ખીભત્સ રસ છકો મકયો છે. હાસ્યને કરણની પહેલાં તા રાખ્યા છે, પણ કરણ અને અદ્ભુતના સ્થાનની અદલાયદલી થતાં તે સાતમા આવ્યા છે. શાંતને સ્થાને આવેલ પ્રશાંતન સ્થાન છેલ્લ છે. આમ. સત્રકારે નાટપશાસ્ત્રના અઠ રસ અને કાવ્યાલ કારના તવ રસતા ક્રમમાં માટે! કેરકાર કર્યો છે. જે નીચેના ક્રોઠા પરથી જોઈ શકાય છે.

ના હ્ય શા સ	का ०्यास कार	અનુધાગદ્વારસૂત્ર
૧ શુંગાર	ક શે.ગાર	૧ વીર
ર હાસ્ય	ર હાસ્ય	ર શુંગાર
a 83.68	a क्ष्युष्	૩ અદ્ભુત
४ रीद	४ सेंद	૪ રીક
ષ વીર	પ વીર	પ વીડનક
કુ ભવાનક	૬ ભયાનક	કૃ ખી ભત્સ
૭ ખીસત્સ	૭ બીલ ત્સ	૭ હાસ્ય
८ व्यद्भुत	૮ અદ્ભુત	८ ४३७३
& -	હ શાંત	૯ પ્રશાંત

લાકાશ અપના ઉદાહરજા: સત્રકારે તવારસનાં લાગણોની શાસ્ત્રીય ચર્ચાકરી નથી. માત્ર તે કે દી રીતે લક્ષમાં આવે છે તે જણાવી દરેકનાં ઉદાહરણ જ આપ્યાં છે. આ માટે વીર, શેંગાર. રીદ, લીકનક, હાસ્ય અને કરણ માટે સિંગ શબ્દના અને અદ્વયત તથા બોલત્સ માટે સ્વસ્થળ શબ્દના પ્રયાત્ર કર્યો છે. રસનાં ઉદ્યક્ષરણા પજા કેટલાંક તા અસરકારક બની શક્યાં નથી. દરેકન प्रथक विवेधन करना आना प्रधास आनी शहे छे.

વી રસ :- સત્રકાર પ્રમાણે દાન દેવામાં પશ્ચાતાય ન કરવા, તપશ્ચર્યામાં ધીરજ ધરવી અને શત્રુઓના વિન શર્મા પરાક્રમ કરવા પણ વ્યાકળ ન થતું - આવાં લક્ષણા વીરરસનાં છે. ટીકાકારે વીરરસની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે - જેરસ માણસને વીરત્વપૂર્ણ કરે છે: ત્યાગમાં, તપમાં અને કમંદ્રપ શત્રુઓના નિત્રહકાર્યમાં પ્રેરિત કરે છે તે વીરરસ છે. (હેમ. વૃત્તિ. પૃ. ૧૩૪). વાસ્તવમાં આ સ્થળ વીરરસનાં લક્ષણા નથી. પણ ભરતમનિએ જે દાનવીર, ધર્મવીર અને યહવીર એમ ત્રણ પ્રકારના વીરરસ કહ્યો છે. તે ત્રણે પ્રકારા મતકારે વીરરસન ક્ષક્ષણ ભાંધતાં આપી દાયાં છે. જેમ કે-

दानवीरं धर्मवीरं युद्धवीरं तथैव च ।

रसं वीरमपि प्राह ब्रह्मा त्रिविधमेव हि ॥ ता. शा.६/७३

વીરરસના ઉઠાહરહામાં સ્ત્રકારે જે ગાયા આપી છે તેમાં મહાવીરનું વર્શ્યન છે. ત્યાં તેમને 'રાજ્યના વૈભવને ત્યળ દેનાર' ગણાવી દાનવીર, 'દક્ષિત થનાર' કહી ધર્મવીર અને કામકોધરમ ભામ કર શત્રુઓના ' વિનાશ કરનાર ' કહીને યુદ્ધવીર એમ ત્રજી પ્રકારના વીર ભતાવ્યા છે. આમ. એક જ ઉદાહરણમાં ત્રહોને સમાવો લેવાની સત્રકારની શક્તિ અહીં ઉલ્લેખનીય છે.

શાંગાર રસઃ -શંગાર વિશે સત્રકારે કહ્યું છે કે શંગારરસ રતિના કારહાબત રમણી આદિ શાંભાધી અભિલાયાના જનક હોય છે. વિસાર જે રસ પ્રધાનતથા વિષયા તરક વાળે છે તેને અક્સિત રસ: નાટપશાઅમાં રસેાની ચર્ચામાં અફ્યુન છેલ્લા આવે છે. પણ અહીં સત્રકારે તેને યુંગાર પછી તરત જ મક્યો છે. સત્રકાર અને ટીકાકાર (અનુ. હૈમ. વૃતિ. પ્. ૧૩૫) મુજલ્લ પૂર્વે કોઈ દિવસ ન અનુભવેલ અથવા અનુભવેલ એવા કોઈ પદાર્થને ભોઈને આસર્થ થાય તે અફ્યુન રસ છે. હવે અને વિષાદ અફ્યુન રસનાં દાશ્યુ છે. આશ્ર્ય જનક ભાવતાથી વિસ્મય જન્ને અને વિસ્મય એ અફ્યુન રસનો રચાવીસાવ છે. આ ભાવત અરતપ્રતિમાં પણ છે. પરના અફ્યુન ત્યાનો દાયો છે એમ સ્વકારે જે કળું છે તે વિચારવા જેવું છે. નાટપશાઅમાં અફ્યુન રચના વર્ષ્યું માં કળું છે: स्तम्प्राम्यस्वित्ताद्वाद्वासम्बाद्यासम्बद्धाः (ના. શા. ત્રા. એ. સિ લા. ૧, પૃ ૩૨૯–૩૩૦) અહીં જે જડતા, પ્રસય વગેરે ક્યાં છે તે ઉપરથી વિષાદને સ્વકારે અફ્યુનતું લક્ષ્યું અન્યું હશે; અન્યથા અન્ય કોઈએ વિષાદને આધ્યુત્વાં લક્ષ્યુ હશું ત્યારા વગેરે

જે. રીદ્રસ્થ: સુરકારે ભયજનક રૂપ, શબ્દ અધકારના ચિંતન, કથા અતે દર્શનથી ઉપનન થનાર તથા સંમાહ, સંબંગ, વિષાદ અને મરબૂ ચિંગવાથી રીરસ્થ ગણાવ્યો છે. દીકાઢારે કહ્યું છે: 'જે અનિદારૂબુ ઢાવા બદલ રહાવે છે એટલે કે અપુ વહેવડાયે છે તે રીઠ છે. શરૂઓ, મહારવય, ગાઢ નિચિર વગેરે રીઢ છે. એ મના દર્શનથી ઉદ્દલ્લેલ વિકૃત અપ્યવસાયરૂપ રસ રીઢ છે.' (અતુ. ઢેમ. વૃત્તિ પ્ર. ૧૩૭) સુરકારે આપેલા લક્ષ્યુંથી ત્યરખામણી ભરત પ્રૃતિના રીઠરસતા વિવેચન સાથે કરવા જતાં કોઈ નોધપાત સાગ્ય મળી આવતું નથી. સુરકારે જે ઉદાહરબુ આપ્યું છે. તમાં રીઢને ભાલે ભયાનક રસ જેવા મળે છે. દીકાકારે આનું કારબુ આપતાં જ્યાર્ધ છે: 'જે દે લક્ષ્યુલ્યોક ભયાનકને નિર્દેશ કરે છે. પશું તે ભયાનકના કારબુળત રીઠને સ્પર્શ છે. પ્લે તથી (The Numbar of Rasas, Page 142), અન્યને કારબું ઉપનન થયેસા રસને ન વર્ષીકારવામાં આવે તો તો ભરતે કહ્યું છે તેમ ગાત્ર ચાર જ મૂળ રસ રહે (તા. શા. દ/૩૯-૪૧) વર્ષી, કારબુલુતને સ્પીકારવા અને કાર્યબ્રાતને ન સ્પીકારવા એ ચામ્ય નથી. તેનાથી શહ્યું કેમ તહીં દ

પ. શ્રીઠનક રસ: સૂત્રકાર અને ટીકાકાર (અતુ. હેમ. વૃત્તિ. પૃ. ૧૩૫) તા જથાું ત્યા પ્રમાણે વિનય કરવા યાગ્ય માતા-પિતા વગેરે વડીયા સાથે અવિતયપૂર્ણ વ્યવહાર કરવાથી, સિત્ર વગેરેની ગ્રુપ્ત વાત પ્રકટ કરવાથી તેમજ માન્યજતાની ધર્મપત્નીએ સાથે ગૌચિત્યપૂર્ણ વ્યવહારના વ્યતિકૃષ્ણી કોડતક રસ ઉત્પન્ન થાય છે. લજ્જા વ્યતે શેલ છે. આ રસનું વિશ્વ છે. આ રસને વાલ છે. લજ્જા વાત ગેલિક છે અને તેની ભરતપૂર્તાએ વર્ણવેલા ૩૩ વ્યક્તિયારી ભાવમાં સંત્રકારનું પ્રકામ પછી છે. એ વાત વ્યગાલ જવાની દીધી છે. વરવધૂના પ્રથમ સમાત્રમ પછી વડોલા (સાયુ-સસરા) વધૂએ પહેરલાં વસ્ત્રોનાં વખાલ કરે છે. તે જોઇને વધૂ શરમાઈ જય છે એવું જે ઉદાહરણ છે તે સમસામંધિક સામાજિક પરિસ્થિતિને વ્યક્ત કરતું, લીકસ્થવહારને દર્શાવતું અને સાથે સાથે નવપરિણ્યાના લજ્જાબાયોને મુંદર રીતે વ્યક્ત કરતું છે. અનો ઉત્પક્ત કાવનું ઉદાહરણ કરી શક્યો તેમ છે. સુત્રકાર ધર્મસાસના ત્રાતા હોવા ઉપરાંત લીક-વત્તાના પણ ત્રાના હવે એ વાત અધી પ્રતીત થાય છે.

૧૦ ભીભાત્સ ૧૨સા: ખીબત્સ રસતી નાટપશાસ્ત્રમાં ચર્ચાવખતે ભારતે એક આર્યા હંદ આપયા છે:

अनिभमतद्श्तीन च गन्धरसस्पर्शशब्दद्दीवैश्व । इद्वेजनिश्च बहुभिर्वीभस्सरसः समुद्रभवति ॥ (ना. शा. ६/७३)

સ્ત્રકાર અનુસાર અધું સે, કુલુપ (શલ્ય), દુર્દર્શનના સંયોગ, દુર્ગ ધંના અગ્યાસ બીલત્સ રસ્ત્ર જન્માતે છે. નિર્વેદ અને અવિદિસ્તા (છત્યાતથી નિષ્દૃત્તિ) એ બીલત્સ રસતાં હસલ્યો છે. ડીકાકાર પ્રમાણે શુક્ર, શાલ્યિન, મહાવિન્દા, યુત્ર વગેરે જે અનિન્દ્ર અને ઉદ્દેગ્જનક વસ્તુઓ છે તે બીલત્સ કહેવાય છે. એમને જેવા—સંક્રભવાવી જે જુડાસાત્મક લાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ જુડાસા-પ્રકર્ય રસ બીલત્સ રસ કહેવાય છે. (અતૃત દેશ. વૃત્તિ. પૂ. ૧૩૫). ભરત અને સત્રકારની વ્યાપ્યામાં કેટલાક સમાન અંશા છે: જેવા કે, અનલિમત દર્શન ભરતપુનિની વ્યાપ્યામાં છે, અહીં 'દુર્દર્શન છન્દ્ર છે. ગંધરસસ્પર્ધ વગેરેના દ્વાની વાત ભરતપુનિએ રિણ સ્ત્રકાર દુષ્પામાં સ્પષ્ટ હલ્લીય કરે છે આ ઉપરાત્ત સત્રકારે નિર્વેદ અને અવિદિશ્વા હસ્યુવાળા બીલત્સ રસ પણ કહ્યો છે ભરતપુનિએ બીનત્સ રસતા ભાવાની ગલુના કરી છે કે 'આવાજ્ઞાસ્થાપસ્થાતે' દૂષ્પામાં સ્ત્રામાં સ્ત્રત્યાલવાર '(ના. શા.–ગા. એ). સિ. લા. ૧૫, ૩૨૮) અહીં ઉદ્યેત્ર વગેરમાં નિર્વેદ આવે, પણ એ અવિદિશ્વાની વાત સત્રકારે કરી છે તે તેમની જૈતસંસ્કારજન્ય વિચારધારાને ક્રાથે છે.

બીભત્સ રસતું સત્રકારતું ઉદાહરેલું પણ તેાંધપાત્ર છે. તેમણે શરીરમાં રહેલ અપવિત્ર મળ અને મિન્ગ્રિયાના વિકાર રૂપી ઝરાઓની વાત કરી છે, તેમાં સદાકાળ દુર્ગંધ છે અને એ સર્વં વિકારતું મળ છે એમ તે જણાવે છે પણ આટલેયાં તે અટકના નથી. ભાગમશાળા વ્યક્તિઓ તે સરીરતી મુગ્કર્નિત ત્યાંગ કરી પોતાની ભવતે ધન્ય ભનાવે છે એમ ઉદાહરણમાં દર્શોની જૈત સાધુઓ સા2 આડકતરે પણ ઉપાર્થય ઉપદેશ અપ્યોય છે અન્ય બીભત્સ રસનાં વિવેચના અને ઉદાહરણ ખન્ને વધુ સંતર્પક લાગે છે, અને સત્રકારની શરિતાનાં હોતક છે.

હ. હાસ્ય રસ: ભરતપુર્તિએ શુંત્રાર પછી તરત હાસ્યરસની ચર્ચા કરી છે, કારશ કે એ ભન્ને એકપીન્ન સાથે સંભલ છે; ભ્યારે સુવકારે હાસ્યરસને ખીલત્સ રસતી પછી મુખ્યો છે. આ ક્રમમાં કાઈ વૈદ્યાનિકતા નથી. હાસ્યની ઉત્પત્તિ માટે ભરતપૃતિ લખે છે: 'સ च विक्कतपर-वैचाळक्काराचाळ्यंळील्यकुक्कासप्राळपण्यक्ववविद्याले એ!. સિ. શા. ૧૫ પુ. કાર-રાસ્યાન પ્રાથમિક સ્થાપના પ્રાપ્ત કર્યા છે. સિ. શા. ૧૫ પુ. કાર-રાસ્યાન પ્રાપ્ત કર્યા છે.

હવે જ્યારે રૂપ, વય, વેશ અને ભાષાના વિપરીતપણાથી હાસ્યરસ ઉત્પનન થાય છે, એમ સ્વત્રકાર અને દીકાકાર (અતુ. હેમ. इति. પૂ. ૧૩૫) ની વ્યાપ્યા વાંચીએ છીએ ત્યારે લાગે છે કે ભરતની વ્યાપ્યામાંથી કેટલીક બાળતો ત્રાળી નાખીને સ્વત્રકારે આ વ્યાપ્યા તૈયાર કરી હશે. નાત્યશાઓમાં આર્યા ઉક્લ કરી છે કે—" विकृताचार्यकार्यक्विकारिक्च विकृतवेषिक्च । हास्यवित्त जर्ने यस्मात्तस्माज्येयो स्त्ती हास्यः॥" (ના. શા. १/५०). એમ પણ હાઈ શકે કે સંસ્કૃત નાટકના કક્ત વિદ્દાક તેનની દબ્તિમાં હોય. વિદ્દાકની વ્યાપ્યા છે:

' विकृताकगवचोवेषैः हात्यकारी विद्षकः।'

આ ઉપરથી સુત્રકારે પોતાની વ્યાપ્યા ક્યાપી હોય. ભરતપૂર્તિ અનુસાર હાસ્યરસ આત્મસ્થ અને પરસ્ય એમ એ પ્રકારનો હોય છે. (ના. શા. પૃ. ૩૧૩) સત્રકાર આ ભાભતમાં ચીન સેવે છે. ભરતપૂર્તિએ સ્મિત, હિલત, ઉપહિસત, હપહિસત અને અતિહસિત એવા હાસ્યના છ બેદ દર્શાવ્યા છે. (ના. શા. દ, પ્યા) આકાર્યી ક્રાઇના સીચા નિર્દેશ સ્વત્રકાર કરતા નથી, પશ્ચ ન્યારે તેઓ કહે છે કે મુખનું વિકસિત થવું, પેટનું ધૂત્રનું, અટહાસ્ય વંગેરે હાસ્યનાં હકાયો છે ત્યારે તેમના મનમાં આ પ્રકારીનો કદાય પ્યાદ હશે.

સત્રકાર આપેલું ઉદાહરણ એ હારમનું રસણીય ઉદાહરણ છે. રાત્રે પત્નીના તેત્રનું કાજળ તેના દિયરના ત્રાલ ઉપર લાગેલું જોઈને ભાભી ખડભકાટ હસી પડે છે. અડીં શુંગારની અંટ પણ આફલાદક છે.

૮. કરુષ્ણસ્સ: કરુષ્ણરસની ભરતધુનિની ચર્ચા આ પ્રસંઘે છે: स च श्रापक्छेश्रविनिपातेष्टजन-विप्रतेगाविश्ववनाश्रपबर्यावेद्दवीपपातव्यस्तस्यंगागिविभित्तिज्ञां ससुप्तावादते ! (ના.શા. ५. ૩૫૭) સત્રકાર કહે છે કે પ્રિયંના (વચાગ, ભધ, વધ, તાકન, વ્યાધિ, વિનિપાત અને પરચકના સપ્તરાક કહે છે કે પ્રયુ ના છે. અલુ. ટીકાકરની વ્યાપ્યા પહ્યુ આવી જ છે. (અનુ. હેમ. વૃત્તિ પૂ ૧૩૫) અહીં પરચકના ભષ સિવાયના અન્ય વાતા ભરતધુનિની ચર્ચાન ગળતી આવે છે. શોક, વિલાપ, મુખશુષ્ઠતા, કુટન વગેરે કરુષ્ણરસના લક્ષણે છે, એમ સ્વરકાર જે કહે છે તે કરૂષ્ણરસના અભિનય કેવી રીતે કરવા એ વાત ક્લોવે છે. સત્રકારવું કરૂષ્ણરસનું ઉદાહરષ્ણ સાદું છે. તેમાં પુત્રીની કર્યક્ષદશાંવં વર્ષ્ણન છે.

ં. પ્રશાન્ત રસ : ' ज्ञान्तोऽपि जवसो रसः' એ વાત પાછળથી આવી છે. ભરતખુનિએ નાટકના ખાક રસેતી થર્ચા કરી કેલાથી 'ताटचે अष्ट्रस्ताः स्हताः' એમ કહ્યું છે. દાંત રસના સૌથી પ્રથળ વિરોધી ધતંજય અને ધતિ પણ શાંતરસ નિકૃતિપ્રધાન હૈાય છે અને અિલનયમાં તા પ્રકૃતિનું પ્રાથાન્ય હૈાય છે એમ જ્યાની નાટકમાં શાંતરસની સ્પીકાર કર્યો નથી. પણ દશરૂપકની એ ચર્ચાથા એટલું જ સિંહ થાય છે કે નાટકમાં શાંતરસની ઉપયોગિતા નથી; પણ એથી શાંત-સ્થેના અભાવ ન મત્ની શકાય. શ્રી રામસ્વામી શાસ્ત્રીના મત પ્રયાણે 'જાદી નાટવે स्ताः स्कृताः' એવા ભરતપુનિના ક્રયત્નો આશ્રય માત્ર નાટકમાં આક રસેતું પ્રતિપાદન સ્રયાનો ઉ; કાવ્યમાં પ્રાંતરસ હોઇ શકે છે. એટલે કે કાલ્યમાં નવ રસ સ્વીકૃત છે. અયુધાવદ્વાસ્થરમારે 'णव कव्यस्ता पण्णाता'માં નવ રસ એટલે કે શાંત રસતા સ્વીકાર કર્યો છે તે ઉલત ભાવનાને અતુર્ય જ છે. હિંસા વગેરે દોષોથી રહિત થયેલ અનની એકામતાથી જેની ઉત્પત્તિ થયેલ છે તેમ જ વિકાર-રહિતતા જેનું લક્ષણ છે એવા પ્રશાન્ત ભાવને સમકારે પ્રશાંત રસ પ્લો છે. ટીકાકારે ઉપયોગની પ્રશાંતાર્ય રસંત પ્રશાન્ત રસ કલો છે. આની તુલના શાંતરસના સ્વીકૃત સ્થાયોભાવ નિર્વેદ સાથે થઇ શકે તેમ છે.

ઉપસંહાર: સગકારે નવરસોની ચર્ચા પછી ઉપસંહારમાં એક નવીન અને નોંધપાત્ર વાત કરી છે કે આ રસોની હત્યનિ ટર સરદોષાં (અલીક, ઉપયાત નક, નિર્દર્યક આદિ કર સરદોષ માટે જું આ વસેની હત્યનિ ટર્સન સાથે હત્ય હતા કર સરદોષ માટે જું આ વિતેષાવરમકસૂત ગાયા ૯૯૯)માંથી થાય છે. આ વાત તે ટીકાંકારે નીચે અજબ ઉદાહરમૂં આપીને સમજવી છે. અલીકતાના દોષયી અકસૂત રસ હત્યન થયે છે. જેમ કે, "તેના હાથીઓના કેપાલતટ પરથી અરતા મદના બિંદુઓથાં હાથી, લેકા અને રચને વહાવનારી ઘોર નદી ઉત્પન્ન થઈ" તેમાં कटतट अદર્શન બહાનો અફ્લાન સાથે છે. પણ આ વાત જીવનમાં કપારેય સત્ય ન લોઈ શક્ત-પુર્વ અપી આ લાત જીવનમાં કપારેય સત્ય ન લોઈ શક્ત-પુર્વ અપી આ લાત તેમાં અદિતામાં કહ્યું કરે છે. બે ત્યાર સાથે આ લાત જીવનમાં કપારેય સત્ય ન લોઈ શક્ત-પુર્વ અપી અલીકતાનો દોષ રહેતો છે. વિશેષાવરમક્તાનમાં આ ઉદાહરણાં અઘટિતામાં કથ્ય બતાની અયુક્તદોષ કહેલ છે.) એવી જ રીતે ટીકાંકારે ઉપયાત દોષથી ઉત્પન્ન થતા રસ્તુ ઉદાહરણ આપ્યું છે કે—'એ જ માણસ છવે છે કે જેણે પોતાના ધનથી પ્રેમપૂર્વ માંગનારને પુશ કર્યો છે અને કોધથી દુશ્યનના શોહીથી પોતાના ખાણાંત પ્રશ્નન કર્યા છે.' સ एस પ્રાંભીતિ પ્રાંભી તેમ સાર્થ હત્યનન થયો છે.' સ एस પ્રાંભીતે પ્રાંભીતે સાર્થ હત્યનન થયો છે. સ્તુ પ્યાન દેશને કારે હત્યનન થયેકો છે.

ઉપરાંત દીકાકારે એક વાત મુંદર જ્ણાવી છે કે જે ૩૨ કોષોમાંથી રસ ઉત્પન્ન થવાની વાત કરી છે તેને પ્રાયણિત—પ્રાયાલાદ અભ્યા જોઈએ. કાર્સ્યુ કે તપ અને દાન જેને નિષય છે તેવા વીરસ્ય કે પ્રશાંત વગેર રસા અનુત વગેર કોષો વિના પણ અન્યી શકે છે: लगોવાનાવિષ્યસ્ય ક્લિક્સ કે પ્રશાંત વગેર રસા અનુત વગેર કોષો વિના પણ અન્ય કેમ. કૃત્તિ પૃ ૧૪૦) આમ સંત્રકાર અને ટીકાકાર ભન્નેએ રસાના છે વિભાગ કર્યો છે.—૧ અન્યત, ઉપધાત જેવા સત્ર- કોષોથી ઉત્પન્ન થતા અને ૨. સત્રકોષો સિવાય ઉત્પન્ન થતા યુદ્ધવીર પરાપાતાવા ઉત્પન્ન થાય છે. અફ્લુત અન્તદેશયાં ઉત્પન્ન થાય છે. પણ તપવીર અને દાનવીર પ્રશાન્તરસની જેમ સંત્રકાથી પર કોઈ શકે.

રસની ભાગતમાં એક બીજી તોંધપાત્ર હપોકત અહીં એ છે કે સ્વકાર 'શુદ્ધ' અને 'ત્રિક્ષ' એમ એ પ્રકારના રસની નિષ્ધતિની વાત કરી છે. જો પ્રધમાં ઠેવળ એક જ રસ આવે તા તં 'શુદ્ધ' અને જ્યાં એક્શ્યી વધુ રસોના નિષ્ધતિ થાય તં 'ત્રિક્ષ' એમ ડીકાકાર જ્યાં છે ક વ્યવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વાધ સ્વવિત્ત સ્વવિત સ્વવિત સ્વવિત્ત સ્વવિત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વિત સ્વવિત્ત સ્વવિત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વિત સ્વવિત્ત સ્વિત સ્વત્ત સ્વિત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વવિત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વત્ત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વત્ત સ્વત્ત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વવિત્ત સ્વત્ત સ્વત્ત

મંદ્રભ© ગ્રાંથ

- १. अनुयोगद्वारसञ्चलं, मुनि पुण्यविजयजी, महाबीर जैन विद्यालय, मुंबई
- २. अन्योगद्वार-वृत्ति (हरिभद्र) देवचंद ललभाई जैन पुस्तकोद्धार, मुंबई.
- अनुयोगद्वार यक्ति (मलधारी हेमचन्द्र)-आगमोदय समिति, मुंबई
- ४. अनुयोगगदार-चर्णि ऋषभदेवजी केसरीमळजी अवेताम्बर संस्था. रतलाम
- ५. विशेषावरयकभाष्य (जिनभट) सं. पं. दलसम्ब भार्खाणया स्र.इ.भारतीय संस्कृति विद्यासंदिर, अहसदाबाद
- ६. आवश्यक निर्वेक्ति सं. ज्ञानसागर सरि. दे. खा. जैन पुस्तकोद्धार
- ७. बहन्कल्पसूत्र सं. मनि पुण्यविजयजी : आत्मानन्द सभा, भावनगर
- ८. काठ्यानशासन (हेमचन्द्र) सं. परीख कलकर्णी : महावीर जैन विद्यालय, मंबर्ड
- ८ नाटच्यास्य (भरत) सं. रामकृष्ण कवि : गा. ओ. सि.. बरोहा
- १०. नाटचदर्पण (रामचन्द्र गुणचन्द्र) सं. गांधी श्रीगान्डेकर, गा. ओ. सि., बरोडा
- ११, काञ्यालंकारसंप्रह (उद्भट) के. एस. रामस्वामी शास्त्री: गा. ओ. सि., बरोहा
- १२, काठपालंकार (भामह) सं. देवेन्डनाथ शर्मा
- १३, काट्यादर्श (दण्डी) सं. रामचन्द्र मिश्र : विशाभवन संस्कृत प्रंथमाला, वाराणसी
- १४. कामसत्र (वास्त्वायन) सं. शास्त्री गोम्बामी दामोदर : हरिदास संस्कृत प्रथमाला १५ तस्तिरीय उपनिषद - आनन्दाश्रय संस्कृत प्र'शायकि
- १६ विक्रमोर्वशीय (कालिदास) सं. पंडित शंकर पी.: बेम्बे संस्कृत सिरीज
- १७. काञ्यप्रकाश (सम्मट) सं. हो. नगेन्द्र : ज्ञानमंडल लिसिटेस, बाराणसी
- १८. रससिदान्त हो, नरोन्द्र : नेशनल पब्लिशिय हाउस. दिल्ली
- 16. The Number of Rasas Dr. V. Raghvan : Adyar Library, Adyar

મેટેફર (Metaphor)-ઉપચાર અને ધ્વનિ*

"Art is the manifestation, of emotion, obtaining external interpretation now by expressive arrangements of line, form or colour, now by a series of gestures, sounds or words governed by particular rhythmic cadence."

યુજીન વર્નાન

होषेर्मुक्तं गुणैर्युक्तं — मिष येनोव्हितं वचः । स्त्रीरूपमिष नो भाति तं ब्रुवेऽळंक्रियोच्चयम् ॥ १

---बाग्भट

વિષયમવેશ-મેટેકર એટલે ઉપચાર

'મેટેકર' એટલે કાવ્યતા એક અર્યાલંકાર એવા સામાન્ય ખ્યાલ સાથે તેને ૩૯ ગુજરાતી 'રૂપક' એવું કરવામાં આવે છે. પરન્ત અંગ્રેજી આલોચતના આ પરિભાષિક શબ્દની મીમાંસા આપથી કરીએ ત્યારે જ. આર'ને જ એ સ્પષ્ટ કરી લેવું જરૂરી છે કે અ'ગ્રેજમાં 'મેટેક્ર'ના ખ્યાલ રૂપક ઉપરાન્ત ઘછા વધ વિશાળ, વ્યાપક છે. સસ્સટ રૂપક સહિત રર ઉપસાસલક અલ'કારા નિદે'શે છે તે તમામ અમા ' મેટેકર'માં આવરી લેવાઈ શકે અને હતાં તેના પ્રયાસ પરા અધિગત ન થાય. એ સ્થિતિ છે. ' મેટેકર 'ની ગીમાંસામાં મળ ખ્યાલ કવિકલ્પિત એવાં અત્યન્ત સાદશ્ય સ્વીકારીને તેનાં કાવ્ય ૫૨૮વે તથા સહદય વાચકની કાવ્યાનુભીતે ૫૨૮વેના કાર્ય તથા પરિચામના **ઝીશવટલરી મીમાંસા આપછે** કરીએ એ જરૂરી છે. તે ખ્યાલ મીમાંસિત કરવામાં પાબાત્ય વિવેચકાએ પાતાના વિદ્વા પૂરી સિદ્ધ કરી છે. સર્જક કાવે કાવ્યના સૌ-દર્યને ખીલવવા માટે જ વિભિન્ત પ્રયોગા કરે છે. અને વાચન સમયે સહદય વાચક જેના અનભવ કરે છે. જે આસ્વાદે છે, તેની વૈજ્ઞાનિક મીમાંસા કરવી જરૂરી છે. આ વધી હકાકતાને આધારે 'મેટેકર' એ શબ્દ અમને ગુજરાતીમાં 'ઉપચાર' એ રીત મુકવા ઉચ્ચિત લાગ્યા છે. ઉપમા અને રૂપકની અનેક વ્યાખ્યાએ! તપાસ્યા પછી અને ત્રીણી પ્રયોજન વતી લક્ષણના મળમાં રહેલા સાદશ્ય મંખ ધને પરીક્ષણ કર્યા પછી 'મેટેકર'ના સમાનાર્થ ગુજરતીમાં 'ઉપચાર' શબ્દ પગંદ કરતા 'સાહિત્યદર્પ' અંતી ઉપચારની ભ્યાખ્યા અને શાભાકર મિત્રની ૩૫કની વ્યાખ્યા ધ્યાનમાં ક્ષેવા યાગ્ય લાગે છે વિશ્વનાથ 'ઉપચારની લ્યાપ્રયા આ રીતે આપે છે:

उपचारो हि नामात्यन्तं विशकुल्लियोः पदार्थयोः साहरथानिशयमहिम्ना भेदप्रतीनिश्यगनमात्रम् । । सा० द० २-१०।

शाक्षाकरभित्र 'इयक 'नी भीभांसा व्या रीते करे छे---

^{*} યુદ્ધપીની પુરા સમયની ગ્રંથલેખનની યોજનાને આધારે તૈયાર થયેલા ગ્રંથ "લાયન ઠીકા સાથે અન્યાલાક"માંથી,

आसीपो रूपकार । न च तस्या साहत्र्ये सम्बन्धान्तरे वा कश्चिद्विशेषः येनेकत्रालं कारतापरत्रतदभाव इति स्थात । न च सम्बन्धान्तरनिधित्त आरोपोऽरुंकारतया कल्प्तिः.....। साहद्यसम्बन्धनिबन्धनायाः अलंकतित्वं यदि लक्षणाचाः । सास्येऽपि सर्वस्य परस्य हेतोः सम्बन्धमेदेऽपि तथैव बक्तम ॥

એકળીજારી અત્યન્ત જુદા એવા પદાર્થી વચ્ચે પણ કવિકરિયત, અતિશય સાદસ્થના ગૌર-વતા યાગે એકની પ્રતીતિ માત્ર સ્થગિત થઈ ભય, તેને ઉપચાર કહે છે. વિશ્વનાથની ઉપચારની આ સમજે એ સિંહ થાય છે કે કવિએા પાતાના ક**લ્**પનાના સામધ્યે પરસ્પર અત્યન્ત જુદા દેખાતા પદાર્થી વચ્ચે પણ સાદશ્યાંના અતિશય સાધી આ બેદની પ્રતીતિ કાવ્યાનુભવના સમય દૂર કરી દે છે. આ અત્યન્ત સાદક્ય એ કાવ્યને એક વિશ્વસભા તત્ત્ર ખની રહે છે. અને " આરાપ એટલે ૩૫૬ " એટલ વિધાન કર્યા પછી મેટેકરના ખ્યાલની ચર્ચા આપણે આગળ કરીએ ત્યારે વિશેષ પ્રતીત થશે કે તેના સમાનાર્થ ગુજરાતી શબ્દ 'રૂપક' નહીં પરન્ત 'ઉપચાર' એ જ વધારે ઉચિત છે. મેટેકર-ઉપચાર-પાશ્ચાત્ય ખ્યાલ :

સતત પરિવર્તનપર, પ્રગતિશીલ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ એવાં પાશ્ચાત્ય કવિતા અને આક્ષાચનામાં સ્વાભાવિક રીતે જ ઉપચારના ખ્યાસ સમય સાથે સતત ખદલાતા રહ્યો છે. આ છતાં પ્લેટા અને એરિસ્ટાટલના સમયથા આજ સધી ક્રમશ: અને સવ્યવસ્થિત રીતે ઉપચારના ખ્યાલ ઉત્કાન્ત થતા રહ્યો છે એમ કહેવું મશ્કેલ છે. અભિગમ અને પ્રયાલ ખંતેની બાળતમાં ઉપચારના અર્થ વ્યવસ્થિત રીત વિકસ્યા નથી રાજસ કહે છે....

"Aristotle's comparison of metaphors with riddles, besides suggesting that every methaphor contains a submerged riddle, confronts us with the related possibilty that there is something inherently puzzling about metaphor as a class or genuspara आ विधानमां inherenty puzzling as a class or genus li વાત છે. તેને રહસ્ય ઉદેશવાના જ પ્રયત્ન અહે અનગામી આક્ષાચદાએ ઇ દિક

Metaphor में १७६ । भण जावत हरेन्स होइस क्रेड छे-

"The word 'metaphor' comes from the Greek word 'metaphora' derives from 'meta' meaning 'over', and 'pherein' 'to carry'. It refers to a particular set of linguistic processes whereby aspects of one object are 'carried over' or transferred to another object so that the second object is spoken as if it were the first." અને

"Figurative language deliberately interferes with the system of literal usage by its assumption that terms literally connected with one

object can be transferred to another object. The interference takes the form of transference, or 'carrying over' with the aim of achieving a new, wider, special or more precise meaning."

મેડેકરની આ તદન પ્રાથમિક અને અતિસરળ સમજૂતી છે તેના થયુ તે એક અલંકાર કઇ રીતે છે, અલંકાર તરીકે તેની રમણીયતા કે તેવું અલંકારત કચાં છે તે પૂર્વ સ્પષ્ટ થતું નથી. હતાં અહીં એક વાતની સ્પષ્ટતા થાય છે કે આમાં એક પદાર્થનાં ક્ષણેયા બીજામાં જોવામાં આવે છે, અને આ સ્પષ્ટતા તેની પોતાની રીતે લપયાંગી છે. હતાં ઉપયા તરીક મેટેકરના કાલ્ય-ગત ગરવા ત્યાનો ખ્યાલ તો અનાયી લપને જ કઇ રીતે કે થાય જ કહેવાયું છે કે —

"Metaphor.....is not fanciful 'embroidery' of the facts, It is a way of experinencing the facts, It is a way of thinking and of living an imaginative projection of the truth."

અને વર્ડ ઝવર્થન આ વિધાન ઉપરની વાતના આધાર અને છે---

".....if the poet's subject be judiciously chosen, it will naturally, and upon fit occasion, lead him to passions the language of which, if selected truly and judiciously, must necessarily be dignified and variegated and alive with metaphors and figures."

કવિનું કથયિતવ્ય સમુચિત ભાષાપ્રયોગની ઉત્કૃષ્ટ અભિવ્યક્તિથી અને મેટ્કર વગેરે અલં-

કારાના પ્રયોગના ખળે ઉચ્ચતર કક્ષાનું, વૈવિધ્યપૂર્ણ અને ચેતનામય બને છે.

સિસેરા અલ'કાર તરીકે મેટેકરની એક નાંધપાત્ર વ્યાખ્યા રજ કરે છે-

"A methaphor is a short form of simile, contracted into one word; this word is put in a position not to belong to it as if were its own place and if it is recognizable it gives pleasure, but if it contains no similarity it is rejected."

આતા પરથી મેટેકરની ખાબતમાં આટલા મુદ્દા સ્પષ્ટ થાય છે—રપક તરીકે તે ઉપમાનું તાતું સ્વરૂપ છે, કાલ્યમાં તે પોતાની તબી એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે, અલંકાર તરીકે અનુભવાનાં ત વાચકતે આતંકની અનુભવાનાં ત વાચકતે આતંકની અનુભવાનાં કરાવે છે. એક પ્રદ્ધા પર ભર પક્ષાનામાં આવ્યો છે કે અહીં સાદસ્ય તથી તો પેટ્રકર નથી, અને તો તેની ઉપયું∘ક સિહિઓ તથી. ભારતીય કાલ્યમીમાંલકોની એ વાત અહીં તોધપાત્ર રીતે વધારે સ્પષ્ટ અને સાથે દ્વાલાપાત્ર છે કે ઉપસાધુલક અલંકારોમાં લખસેબ ઉપયાન સાથે કાર્યા છે કે ઉપસાધુલક અલંકારોમાં ઉપસાધુલ પ્રધામાં સ્થાવ છે અને એ જ આ અલંકારાનું અલંકારન છે. આ દ્રષ્ટિએ ઉપયાની 'વન્કાલીક'ની આ વ્યાખ્યા તોધપાત્ર છે.

उपमा यत्र साहदय-ळक्ष्मीरुल्ळ्सित हुयोः । हृदये खेळतीरुज्ये-स्त्र-वङ्गीस्तनयोगिव ॥ (१,१) अवेत-/थियन ग्रेऽहरनी व्यापभा आ रीते आपे छे— રમેશ બેઢાઈ ૯૫

"Metaphor occurs when a word applying to one thing is transferred to another, because the similarity seems to justify the transference...They say that a metaphor ought to be restrained so as to be a transition with good reason to a kindred thing, and not seem an indiscriminate. reckless and precipitate leap to an unlike thing."

અડી ઉપચારનાં આટલાં શક્ષણો જોવા મળે છે—એક પદ થ'ને લાગુ પડતા શખ્દ બીંજ પ્રતિ ત્રિત કરે છે, સાદમને કારેલો આ ગતિ અત્મનન આતમેય લાગે છે, ઉપચાર અત્યંત સંયંત્રિત હોવો ઘરે, તે કઠી પણ કાળજી વિનાના પ્રયોગરૂપ ન હૈય. આ જ વાત સંસ્કૃત કાવ્યમાંમાં સાત્રી પરિભાષામાં રજૂ કરીએ તો કહી શક્ય કે કાવ્યના સૌ-દર્યની સિહિંગ માટે થે વસ્તુ વચ્ચેની અતિ ગરવી આત્માંથતા એટલે રૂપક, છે પૂરી કાળજી સાથે પ્રયોગબા, અર્થાત તે નના પોતાના અર્લ કારી અત્યંથી સર્વથા સમ્પન્ન હોય, કેલિકલ્પનાથી મસ્કિત તે સહદય વાચકને પ્રભાવશળા, હદમપ્રયા, ચેતનામય લાગે, પશ્ચિમની આલોચનામાં વાલેસ સ્ટીવન્સ આ જ પ્રકારની વાત રજૂ

"Metaphor creates a new reality from which the original seems to be unreal."

મેટેકર થકી નવી અને ચેતનાસભર એવી જે વારનવિકતા ઊલી થાય છે તેની પાસે મૂળ વાસ્તવિકતા અંખી લાગે છે. એ ભાવ ભારતીય કાન્યોમાં હોક એ અર્થમાં રજૂ કરે છે કે અર્થ કારતું અલા સામરાં હોક એ અર્થમાં રજૂ કરે છે કે અર્થ કારતું અલા કારતાં હોક તેને એ અર્થ કાર્ય રજી કરતી તેની અર્થ કારતા છે. સ્ટીવન્સની વ્યાપ્યા એ મેટેકરને માત્ર અલોકાર તરી કરજૂ કરતી તથી. હતાં આપણે એ સુવિદ્દિત છે કે ભારતીય કારયાઓએમાના મતે અલ કારોના ઉપમાસૂલક, વિરોધ મુલક, તર્કન્યાય, તર્કન્યાય, વિરોધ, ભણિત એ વ્યવહારની વાસ્તવિકતા નહીં પરન્તુ કવિકરપાનાની કવિજગતની વાસ્તવિકતા ધરાવે છે. સ્ટીવન્સના મેટેકરના પ્રયાસને આપણે ત્રિટ્રોના છવનની પેલી ઘટનામાં સાકાર થતા અણી શાગો. ચાલુકથી પોતાના વીડાને કરકારતા વીડાના મહિકના હાલમાંથી ચાળક મૂંટની લઇ નિટરે થોડાને બેટપો અને તેને 'Brother' એવું સંબીધન કર્યું.

આટલી ચર્ચા પરથી એ સિંદ થાય છે કે એક અર્થાલાંકાર તરીકે મેટેકરે તેનું સુદદ અને સુનિશ્ચિત સ્થાન ક્ષા-ચાગાં અલાંકારાના અલાંકાર તરીકેનું સ્થાપિત કર્યું છે. આ હતાં આટલા ચર્ચા પછી પણ મેટેકર એટલે કે લગ્યાર પોતાના અલાંકાર તરીકેના સ્થાનની મર્યાદા બહાર વ્યાપ્ત થતા નથી. અલગત, સ્ટીવન્સની વ્યાપ્યામાં તેનાં બીજ તો છે જ. આથી હોક્સ યેાગ્ય જ કહે છે—

"The effect of mataphor 'properly' used is by combining the familiar with the unfamiliar, it adds charm and distinction to clarity, clarity comes from the intellectual pleasure afforded by the new resemblances noted in the metaphor, distinction from the surprising nature of some of the resemblances discerned. The proper use of metaphor also involves the principle of dewrum. Metaphors should be 'fitting', i.e., in keeping with the theme or purpose. They must not be far-fetched or strange, and should make use of words which are beautiful themselves,"

અલ કાર તરીકે અહીં ગેરેકર પાસેથી આટલાં લક્ષણોની અપેક્ષા રાખવામાં આવી છે—ચાડુત્વ, સ્પષ્ટતા, ભૌલિક આતંદ, આશ્ચર્યંત્ર તક સ.ગ્ય, વિષય સાથે સ વાદિના, અતિરેકતું નિવારસું, સ્વયં-સુંદર શેબ્દપ્રયોગો વગેરે. ઉપચારને અલ કર તરીકે મીમાંસવા ઉપરાત આ વિધાન એ આગત્વક ભાવિના એ ધાલુ આપી દે છે. જ્યારે ગાત અલ કાર મડી જઈને ગેટકર કાવ્યસર્જન અને કાવ્ય પ્રમાવસા અત્યંત વ્યાપક અને ઘણું ઘણું વિગય ભતી રહે છે. અલ કાર તરીકે અને વ્યાપક નીધ-પાત્ર કાવ્યતત્વ તરીકે ઉપચારતું સ્થાન કાવ્યમાં સ્થિર, સુદદ અને અત્યંત આકર્યક ખતી રહે છે.

કવિવાણી વિષે આધુનિક વિવેચક રિચર્ડસનું વિધાન છે કે---

"We shall do better to think of a meaning as though it were a plant that has grown-not a can that has been filled or a lump of clay that has been moulded."

અતે

"But where the old Rhetoric treated ambiguity as a fault language in language, and hoped to confine or eliminate it; the new thetoric sees it as an inevitable consequence of the powers of language and as the indispensable means of most of our most important utterances especially in Poetry and Religion."

આ પછી મેટેશ્રને તના આધુનિક અધૈમાં રજૂ કરતાં તે કહે છે---

".....The co-presence of vechicle and tenor results in a meaning (to be clearly distinguished from the tenor) which is not attainable without their interaction."

આગળ વધીને રિચર્ડ્સ તા એટલે સુધી કહે છે કે મેટકરમાં અન્યા^તત થાય છે.—

"All cases where a word gives us to two ideas for one, where we compound different ideas of the word into one, and speak of one thing as if it were another."

આટલા પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે મેટારતો ખ્યાલ સમયની ગતિ સાથે વધુ તે વધુ વ્યાપક બનતા ગયો છે અને સારી રીત ભલ્લાયે છે. પ્રથમ એક સાદરમગ્રલક પછી અલંકારોતો અલ કાર ભતેલ તે હવે કાલ્યનું એક એવું તપ્ત ખતા રહે છે જે કેવિવાણીને તેની વિલક્ષણ ભાવસભ્રતા, કાલ્યાર્થ અને સીંદર્શની સાધનામાં એક અનેરી અભિવ્યક્તિ અને વિલક્ષણ સાર્યક્તા અપે છે. અત્યત્ન આત્માં પ્રતે લક્ષ્ય ત્યાર તેની ભાવ કરવા સાથે તેનામાં વ્યક્ત નહીં એવા કવિના લક્ષ્યિ અથેતિ તે વાચા આપે છે. આ સાદસ્ય પ્રકૃતિનાં બે તપ્તે તો માનવ અને માનવ સ્ત્રન સાથે તેનામાં વ્યક્ત લહીં એવા કવિના લક્ષ્ય અથેતિ તે અને સાત્રન સાનવસાવતો પ્રકૃતિ પ્રસ્તિ સાથે સ્થાર્ય પ્રકૃતિના વિલક્ષણ ચાકુત્વના સાત્રનલન પર પ્રશાવ વગેરે અતેક રૂપે કાલ્યમાં વ્યક્ત થાય છે. શિક્ષપિયલના 'કિંગ લિલર'માં પ્રકૃત વરસાલ વગેરે અતેક રૂપે કાલ્યમાં વ્યક્ત થાય છે. શિક્ષપિયલના 'કિંગ લિલર'માં પ્રકૃત વરસાલના સાર્યા પ્રકૃતિ સાર્યા સ્થાર્ય પ્રકૃતિના સાત્રના સાત્ર છે. શિક્ષપ્તિયસના 'કિંગ લિલર'માં પ્રકૃત વરસાલ વગેરે અનેક રૂપે કાલ્યમાં વ્યક્ત થાય છે. શિક્ષપ્તિયસના 'કિંગ લિલર'માં પ્રકૃત વરસાલ સાત્ર વરસાલના સ્થિત સાત્રના સાત્રના સાત્ર સાત્રના સાત્ર સાત્ય સાત્ર સાત્ય સાત્ર સાત

રમેશ બેઠાઈ ૯૭

જે પ્રભાવ વર્ષાંવ્યો છે તે તેના મનનાં ભીષણુ તાફાત્રોની સાથે અત્યન્ત સાદસ્ય ધરાયે છે. કાલિદાસના 'રશુવ'ક 'માં પરિત્યક્તા અને જંગલમાં અચહાય તથા ઐકલી પડી ત્રપેલી સીતા રૂદન કરે છે ત્યારે તેના પ્રતિભાવ કવિ આ રીતે વર્ષાંયે છે—

> नृत्वं मयूराः कुपुमानि वृक्षाः दर्भानुपात्तान्विजुद्वहं रिण्यः। तत्त्याः शपन्ने समदुःखभाज— मत्यन्तमासीट्टिंदतं बनेऽपि ॥ १४

અહીં આ ભેને ઉદાહરહ્યામાં ઉપચાર એક વિલક્ષણ કાબ્યતત્ત્વ તરીકે અનેરુ કાર્ય ભનવે છે અને એ સિદ્ધ થાય છે કે ઉપચાર એ કાવ્યતા કાવ્યત્વને અત્યત્ત્વ આત્મીય ભની રહે છે. હવે એ માત્ર ભાલ શાભારૂપ તથી. અને ઉપર વર્લું વેલાં છુદાં સાદસ્યોનો કાવ્યકૃતિનાં પાત્રોના મન પરના કહેં. પ્રભાવ વાચકમનમાં જગાડવામાં કે પછી કવિનાં પાતાનાં સક્ષમ હદયત્રત સ્પન્કના કે સંધ્યો કે ફિંધાઓને વ્યંજિત કરવામાં અનેરું કાર્ય કરે છે તે પણ આપણને અનેક ઉદાહરહ્યામાંથી સમભવ છે. હપસાર પ્રયોભય છે ત્યાં કેટલીક વખત રાજ્ય કહે છે તેમ—

".....primary-process diction may be said to partake of the characteristics of the primary process; if it is primitive, impulse-iden, id-oriented, wish-fulfilling, hallucinatory, concrete, symbolic, diction, diction which may paradoxically be said to have a proverbal quality. Secondary-process words are "adult words." They tend to be abstract, have a defensive function, and an ego and super ego oriented."

અને અન્ય કેટલાંક કાવ્યતત્ત્વોની સાકક કર્યાક અલંકઃર કર્યે અને વિશેષત: તેના વ્યાપક સ્વરૂપે ઉપયાર કવિનાં, પત્રોનાં અને વાતાવરણનાં મનેવેતાનિક ઊંડાણામાં જીતરીને પણ વિલક્ષણ કાર્ય કરે છે, તેના પ્રશારા આપણને મળે છે. તેથી જ તો વ્હીલરાઇટ માને છે કે—

"What really matters in a metaphor is the psychic depth at which the things of the world, whether actual or fancied, are transmuted by the cool head of the imagination."

ભાવાભિવ્યક્તિના ક્ષેત્રમાં ઉપચાર જે કાર્ય કરી શકે છે તે પણ આપ**ણે ઉ**પરની ચર્ચાના અનુસંધાનમાં લઈ શકોએ, એગ્પ્સન ચાત્ર્ય જ કરે છે કે—

"Emotions, as is well-known are frequenty expressed by language; this does not seem one of the ultimate mysteries; but it is extremely hard to get a consistent and usable theory about their mode of action. What an Emotive use of language may be, where it crops up, and whether it should be praised there, is not so much one question as a protean confusion, harmful in a variety of fields and particularly rampant in literary criticism,"

આ વિધાનનું મૂળ એ હો'કતમાં છે કે ભાવસભરતાનું રહસ્ય કયાં અને શું છે તે પશ્ચિમને માટે મહોરો વહાલકથી સ્થાસ્ત્રમાં છે. અતે તેના સાઇનએસ્થેનિયાના પ્રમાલમાં પણ આવી સ્પષ્ટતાતો પ્રમત્ત છે. માનવભાવનોના વિદ્યાસ્ત્ર વિદ્યુપ્યું વિના ક્ષેપ્ર કાર્ય સંભવતું તથી તેવું પ્રતિપાલન રેમેન્ટિક કવિએ ઉપરાન બીજાઓનું પણ છે. હતાં આ વિષયમાં જે સ્પષ્ટતા ભારતીઓ કરી શક્યા છે તે તેમની પોતાની આવતી સિદ્ધિ છે. ભાષા દ્વારા જ્યારે માનવભાવો વ્યક્ત થાય છે, ત્યારે ભાષા એ તો સાધન કે માધ્યમ પ્રાત્ર છે. માધ્યમ તરીકેના તેના કાર્યમાં કર્યાં એ સ્લસ્ય હુપાયેલું છે. કર્યાં ક્યાં રહસ્ય હુપાયેલું છે. કર્યાં ક્યાં રહસ્ય હુપાયેલું છે. કર્યાં ક્યાં રહસ્ય હેપાર શકો પણ આશ્ચારના લામસ્યંધી તે તો કર્યાં છે. છે. ઉપચારના લામસ્યંધી તે તો કર્યાં હતા કરે છે. છે. ઉપચારના લામસ્યંધી તે તો ભાવા ભિય્યો જનાવી કાલ્યને એ ડિંત કરે છે.

અતે શપચારના ખ્યાલ કેટલા વ્યાપક બની ગયા છે તેની પ્રતાતિ વિશેષતઃ હળ દ રીક આપણુને આ રીતે આપે છે—

"Metaphor is the synthesis of several units of observation into one commanding image; it is the expression of a complex idea, not by analysis, nor by direct statement, but by a sudden perception of an objective relation."

अने आथी क शारे थे। उस क के छे है-

"Words both reveal and conceal thought and emotion......Metaphor fuses sense-experience and thought in language. The artist fuses them in a material medium or in sounds with or without words... My sound theory is that metaphor can only evolve in language or in the arts when the bodily artifices become controlled."

રાજર્સ તૈના Metaphor એ નામના પુરુતકમાં મેટેકરની મનોવેશનિક મીમાંસા સુક્ષ્મ સ્વરૂપે આપીને તેના કાવ્યત પ્રભાવ સર્જંક કવિ તથા આસ્વાદક વાચકની દિષ્ટિએ મીમાંસે છે. અને તેમાં ખાસ અનુલવતી દશામાં primary અને secondary મેટેકરના ઉલ્લેખ કરે છે. તે આપણીને આને કુલક્ષણામુલા વ્યંજના અને શાબ્દી વ્યંજનાના પ્રકારા આપ્યા છે તેનું શકેને કમસ્લ કરાયે છે.

ઉપચારત લગતાં અને આતે હમાન અન્ય વિધાના સ્પષ્ટ રીતે સિંહ કરે છે કે ઉપચારતા કાર્ય્યા ત્રાર્થ અને કહ્યાપદ્ધાં ભાવત પશ્ચિમમાં અતેક વિધ મેતા પ્રવત્તમાન છે. એક અર્થાલાં કાર્યા શરૂ કરીને કાન્યાર્થના પણ આધાર રૂપ, કાન્યમાં સીન્ક વર્ષનું આદાન કરતાર કાન્યાન્ય કાર્યો શરૂ કરીને કાન્યાર્થના પણ સાધ શર્ય છે કે સાદરયના અનેક વિધ અને ત એવા પ્રયોગ કવિઓ તેમના શ્રી શાંત્ર કરે છે, અને તેનાથી કાન્યનું સીંક પૈયાં પ્રવેશ કવિએ વિસ્તાધનો પણ આધાર દે છે, તેના સુભગ પ્રયોગો પણ આધાર દે છે, તેના સુભગ પ્રયોગો પણ આધાર દે છે, તેના સુભગ પ્રયોગો પણ આપણને મળી ભાવ છે. હતાં, જગતનાં અણ્યાતાં લાધા શાહિત્યોમાં, સંસ્તુત્રમાં તો ખાસ ખાસ, આ સાદસ્ય અને ઉપચારતો આશ્ચ ખૂબ ખૂબ લેવામાં આવ્યો છે. અને કાવ્યાર્થ, કાન્યામાં આ ઉપચાર અપાર રીતે સ્મૃત્ય અને સાર્થ ભ્યા છે. દન્યાન રૂપે કહી શકાય કે વિલક્ષ્ય ઉપચારપ્રયોગ રસપ્રધાન ન્વનિ-

સ્વતંત્ર વિસ્તીર્ણું અલ્યાસમાં આવા પ્રયોગા સમાન્તર રીતે પાશ્વાત્ય સાહિત્યામાંથી પદ્મ ભતાવી શાક્ષ્ય આ કારણી જ આધુનિકા ઉપચારથી સુત્ર્ધ બન્યા છે. મરેતું વિધાન છે.—

"Metaphor is as ultimate as speech itself, and speech is as ultimate as thought. If we try to penetrate them beyond a certain point, we find ourselves questioning the very faculty and instrument with which we are trying to penetrate them."

આથી જ સી. ડે. લેવિસના મતે ઉપચાર એ " કવિતાના જીવનસિહાંત, કવિની મુખ્ય ભાષા,

કવિત ગૌરવ" ખતી રહે છે. અને નાર્મન બાઇન પણ કહે છે-

"Everything is only a metaphor; there is only metaphor."

આ સંદર્ભમાં હોકપ રિચર્ડસનના મત આ રીતે ટાંકે છે-

"Accordingly language".....is utterly unable to aid us except the command of metaphor which it gives' and that is why Aristotle...argued that a command of metaphor is by far the most important to master and 'the mark of great natural ability."

ઉપચાર અને વ્યંજના:

ઉપચારતા આ અભિગમ, તેના આ અતેકવિધ અથા અને તેના સર્જનકિયા પર પ્રસાવ તથા વાયકતે આરવાદનમાં સહાય વગેરેતા પ્યાલ કરતાં એ સ્પષ્ટ થશે કે ઉપચારના આ અર્થો પાશા-ત્યોના 'સર્જેશન 'ના પ્યાલનાં ભહુ ન છક છે, કેટલેક અરો અર્થે ભારતીય કાવ્યમીમાંસાના પ્યાલોની પશુ પાશાય અભીચનામાં અને ખી ભાત પાડતા તેના ખ્યાત વિવેચન પ્ર'ય Seven Types of Ambiguityમાં એમ્પ્સન કહે છે.—

"Ambiguity implies a dynamic quality in language which enables to be deepened and enriched as various 'layers' of it become simultaneously available." 13

multaneously available." અને યેડ્ય રીતે જ ઉમેરે છે કે—

"All good poetry is ambiguous sense, It contains 'a feeling of generalisation from a case which has been presented definitely." "Y

"What often happens when a piece of writing is felt to offer hidden riches is that one phrase after another lights up and appears as the heart of it: one part after another catches fire." "

કવિ કહે છે તેના કરતાં તે દાશ તે જે કહેવા માંગે છે, તેના ગૃદ સૌન્દર્યની સમૃદિ કવિ-વાણીમાં વ્યક્તિ શાય છે, તે વાચકહારે પ્રત્યાયન પાસતાં કરપના, અનુભૃતિ, વર્ષુન, વિચાર, ઘટતા, પરિસ્થિતિ, ભાવ, અહાંકાર, વાતાવરણ, ત્રમે તે સ્વરૂપે સૌન્દર્ય-સંપન્ન બની, વાચકતા ચિત્તને આકર્યો, તેને આનંદની અનુભૃતિ કરાવી શકે છે. પરનનુ એમ્પ્યક્તને મતે તે હોય છે એમ્પી-મુશ્લસ આ એમ્પીનુપુર્વામાં પશ્ચ ઉપચાર કવિને જ્વત્યન્ત ઉપયોગી થાય છે. વાસ્તવમાં ઉપચાર કવર્ષ પણ એક એમ્પીનુપુશ્લસ પ્રથાત્ર છે. ભારફીલ્ડને મતે પાશ્ચાત્ય વ્યાલાયનાને એમ્પ્સનનું આ મુખ્ય પ્રદાન છે. તે કહે છે —

"His major contribution is to recognize that ambiguity is fundamentally part of the same process, because metaphor, more or less far-fetched, more or less complicated, more or less taken for granted (so as to be unconscious), is the normal mode of development."

આ રીતે ઉપચારના એક અર્થ એમ્પીગ્યુઇટી-વ્યંજના એવા થઇ શકે છે.

આ અર્થ પરથી ઉપચારતા એક તવા અર્થ પર આપણે આવી શરીએ. રાયર્ટ શૅસ્ટ માતે છે કે ઉપચારમાં વાણીતી ઉત્તેજનાતું મૃલ્ય ઘણું મેડું ઢોય છે. તે કઢે છે—

"...but the chiefest of these is that it is metaphor, saying one thing and meaning another, saying one thing in terms of another. Poetry is simply made of metaphor...Every poem is a new metaphor inside. or it is nothing."

આંધી ઉપચાર ઐટલે વ્યોજનાનું ઉત્તેજક તત્ત્વ અને વ્યોજના એવા ભંગે અર્થા થઇ શકે. કૃવિએ વાસ્પ કૃષે કહ્યું હોય તેના કરતાં જુદા જ આકાર ઉપચાર કવિના કાવ્યાર્થને આપે છે. આથી કાયાના ઉપચારાત્મક પ્રયોગ કાવ્યના ઉદ્દિષ્ટની વ્યોજના સહદય વાચકને આપવાની ક્ષમતા ધરાયે છે. જે પ્લનિની વ્યાપ્યા આને દે આપી છે તેની સિહિમાં પશ્ચ આ રીતે ઉપચાર અગત્યના સ્થાને રહેશે.

मान्देश्य यात्रय क कडे छ-

"The writer's mind will single out words and caress them, adorning the mellow fullness or granular hardness of their several sounds, the balance, undulation or trailing fall off their syllables, or the core of sunlike splendour in the broad warm central vowel of such a word as 'auroral'; each word's evocative value or virtue, its individual power of teaching springs in the mind and of initiating visions, becomes a treasure to revel in." "19

પોતે પશ્કંદ કરેલા અને પ્રયોજેલા શબ્દોનો અર્થ અને અર્થો સાથે કવિ કાવ્ય દ્વારા રસત માંઠે, ત્યારે તે કશુંદ શહદય વાચકતા મતમાં સ્વયમેવ ભાગત કરવા માત્રે છે, સ્વાભાવિક રીતે જ ક્ષપ્રયત્ન અને શહજ ભાવે આ કશુંદ વાચકતા હદયમાં સ્વયમેવ ઉત્તેજના ત્યારે અહીં સીધું વાચ્ય વિધાન ખાસ ઉપયોગી થતું નથી, તેમાં ખાસ કાવ્યસી-દર્ય ઉદ્દભવતું નથી. સર્જ ક કવિના અને કાવ્યના નાડીના ધભકારા વાચક પોતાના હદયમાં અનુભવત્વા માત્રે છે, અને એ રીતે એક વિલક્ષણ આતંદ્ધમાં અનુભૂતિ તે પામવા માત્રે છે, જેમાં કાવ્યત્ન શાવ્યત્વની સાર્થકતા રહેલી છે. અહીં ઉપયાર કવિતે ખૂમ ખૂળ મદદકર્તા થાય છે.

હવે વ્યાજન રૂપ જેવું વિધાન છે તેની પૂર્ણ એકરૂપતા ઉપચાર કવિના ઉદિષ્ઠ વિષય કે આવની સાશે સ્થાપિત કરે છે, અને તે પણ એ રીતે કે વાસ્પવિધાન જેમાં લુપ્ત થઇ ગયું છે તેવી ત્યાજનાના સાહદવ વાચક અનુસવય કરે છે, અને આ અનુસવયાં તે પોતે કાવ્યાસ્વાદનની ક્ષાર્થકતા ધારે છે. આમ તો આ જ કાવ્યોના પ્રધાન જીરેશ છે. આપણે જ ડેચીશ કહે છે.— રમેશ બેડાઈ ૧૦૬

"Good poetry is the result of the adequate counter-pointing of the different resources of words (meaning), associations, rythm, music, order and so forth in establishing a total complex of significant expression."

અને તેની પૂર્વ મેલામેંએ તા કહ્યું જ છે કે-

"My aim is to evoke an object in deliberate shadow, without ever actually mentioning it, by allusive words, never by direct words,"

શહેદની અનેક અર્થ અપ્યાં અમે તેના પ્રસાવની વ્યાપકતામાંથી આપ કાવ્યતું સર્જન થાય છે. અર્થાત, વ્યંજનાસલર સર્જન સંભવે છે, ત્યાં કવિએા ઉપચારના બહોળા ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે તે આપણને વિક્તિ છે.

ગ્યાને લીધે, ઉપચાર તેના વ્યાપક અર્થમાં ઘણીય વખત કવિતું અભિવ્યક્તિનું એક્સાત્ર સાધ્યમ ભાની રહે છે એ વાત પર રાભિત સ્કેલ્ટન ભાર બધે છે—

"Metaphor is not to be considered then, as the alternative of the poet, which he may elect to use or not, since he may state the matter directly or straight-forwardly if he chooses. It is frequently the only means available if he is to write at all, "14"

અને વિમસાટને મતે તા આ ળાળત પૂરી સ્પષ્ટ છે કે--

"The metaphoric quality of the meaning turns out to be the inevitable counterpart of the mixed feelings. Sometimes this situation is to be far developed as to merit the name of paradoxical, ambiguous, ironic. The poem is subtle, elusive, tough, witty. Always it is an indirect stratagem of its finest or deepest meaning.

મરે ઉપચારને કાવ્યનાં વિલક્ષણતા અને ચમતકારની સિહિના સાધન તરીકે આ શબ્દ્રોમાં રજૂ કરે છે—

"It (i. e., metaphor) is the means by which the less familiar is assimilated to the more familiar, the unknown to the known; it gives to airy nothing a local habitation and a name', so that it ceases to be airy nothing."

હપચાર આ રીંત કાગ્યમાં કવિના હિલ્ડિટને નિશ્ચિત આકાર આપીને નિરથંક લેડ્યન માત્ર હૈાવાના આરોપમાંથા ભયાવે છે, વાચકને એના થણે કાવ્યાતુષ્યૃતિ અત્યંત પરિચિત અને આત્મીય સાશ્રે છે. કચ્છારાયન વળી લેમેરે છે—

"Metaphor specifies an idea, a local relation; suggestion is imprecise, intermediate, accessible through interpretation and dependent on such variable as the writer, the reader, the context,"

આમ ઢાવા છતાં આપણે ઉપર જોયું છે તેમ ઉપચાર વ્યાજનાને મદદરૂપ થાય છે, અને તેની દેખીતી લાક્ષણિકતા impreciseness, indeterminatenessને દૂર કરે છે. અને એ પણ સ્પપ્ટ થાય છે કે શાવાત્મક લેખનની ળહાર પણ ઉપચારતા ગ્યાપ છે. આનંદની પરિશાધામાં કહીએ તો સ્ક્ષપ્યતિ ઉપરાત્ત વસ્તુષ્યતિ અને અલંકેડ-પ્યતિની શ્રિદ્ધિમાં પણ ઉપચાર કાર્યસ્ત થાય છે. આથી કાલ્મગત ઉપચારતાં જે કંઇ સૌન્દર્ય છે, તે જે કંઇ કાલ્પને અપે છે, તે વ્યંજના થડી જ છે, વ્યંજના એ ઉપચારતા પ્રાણુ છે. એપ્રસાન ત્રાપ્ય જ કહે છે—

"The rose of metaphor is an ideal rose, which involves a variety of vague suggestions and probably does not involve thorns, but the leaf of transfer is merely leafish." ***

આથી કૃષ્ણુરાયન યાગ્ય રીતે જ પાશ્રાત્ય સાહિત્યના ઉપયાર માટે ક**હે** છે---

"All that is claimed here is that often (if not always, as sanskrit poetics insists) a metaphor carries a load of suggestion and that in certain conditions its momentary disruption of logical discourse quickens the reader's sense of the suggested meaning." ""

Suggested meaningની સિહિમાં metaphor, ambiguity, symbolism, expressionism, grotesque, oblique વગેર પાતપોતાની રીતે કાર્યરત છે. આમાં ઉપચાર અન્ય તમામને તેમના કાર્યમાં વિલક્ષણ રીતે ઉપયોગી ઘવાનો અવશેશ છે. સાથે એમ પણ કહે દીકો કર્યા જે જનાપર્યવસાયો આ તમામ પોતાની કાર્યહિલમાં ખરેખર તો પરસ્પરાભયો પણ હોઈ શકે છે. આપી, ઉપચાર એ બ્યંજના છે, બ્યંજનાનીકાબ્ય ગન સિહિમાં સહાયક પણ છે, કાબ્યના સીન્લ્યની સિહિમાં તેનું ગ્રીક્ક અદાન શકે છે શકે છે, તે પોતે કેટલીક વખત કાબ્ય સીન્લર્ય રૂપ પણ સીન્લ હોઈ શકે છે, તે પોતે કેટલીક વખત કાબ્ય સીન્લર્ય રૂપ પણ સીન્લ હોઈ શકે છે, તે પોતે કેટલીક વખત કાબ્ય સીન્લર્ય રૂપ પણ સીન્લ હોઈ શકે છે.

ઉપચારમીમાંસા-પાશ્ચાત્ય આલાેચનાની અતુપમ સિદ્ધિ:

es dita

ભાને તે સાથે તેના શબ્યાથ પરત્વેના પ્રહાનના જે ભાડી સહ પાચાત્વ વિવેચને હાખવી તે ભારતીય કાલ્યમીમાંસાને અધિયાત નથી. વિશાળ રીતે કાલ્યમાં વાસ્ત્ર વિક જગતની કાલ્યજગતામાં પરિવર્તિત ભાકૃતિઓ, તેનાં ચિત્રા, તેનાં પાત્રા, તેનાં કર્યનો, તેનાં વિક્રાન્ત અહંકારણાની સ્થિતિ વગેરમાં સાદમયદ્ભાલના એટલે ઉપયાર કેવા અને કેટલે ભાગ, તથા કઇ રીતે ભજવે છે તેની ચર્ચા અને લાઈક્ટર્યન એ પાચાત્ય કાલ્યમીમાંસાની આગવી સ્થિતિ છે આ કાલ્યગત ઉપચારની મનેતિવાનિક અશ્વરે અને સિદ્ધિની પણ ભાડી મીઓસા એવે પાચાત્ય આલેશ્યનાની પોતીષ્ટા સિદ્ધિ છે. ફયકના અથેને આપ્ર વિસ્તારી, લ્યાપક ભાવી, તેના કાલ્યગત કાર્યની મીમાંસા કરવી શક્ય છે તે સંસ્કૃત કાલ્યોનાં જ ઉદાવરેણે લઇ આપણે ભાવી શક્યોએ.

'ઉત્તરરાશ્ચરિત' ના તૃતીયાંકના આરંગે દંડકવનની બીયબૃતાનું વધુંન ભાપબુને અવબૃતિ આપે છે. કેલળ વધુંન તરીક પદ્મ આ વધુંન નિર્વિયાદ રીતે સુંદર છે. હતાં આપણે આ વધુંનને સીતા-નિવાસનપડુ રાસહદયની છે.ડો વ્યથા અને રાસના હદયને ભથાની કોરી ખાતા બીયબૃતાની પ્રતિજ્ઞાન રૂપે તેમેઇએ તો આ વધુંનનું વ્યજનાત્મક કવિત્વ છે અને તે પ્રલ્વાયું છે તેના કરતાં ધધું હત્યતર છે તે આપણે અનુભવી શકાશું. રાસહદયની વ્યથાની બીયબૃતા સાથેના સાદયના સંદર્ભમાં બીલ્બ જોકના અને કંપ્ટેક અંગે ત્રોભ અંકના દંડકવનવધુંનને મૂલવા આસ્વાદવા ત્રેલું છે. આપણેને ભારેને આનાથી શૈક્ષ્કપિયરના 'કિંગ લીયર'માંના પવનનાં, તાકાના, લીયરના મનનાં તાકાનો, સાથે સાદસ્ય ધરાવાનાં સ્ત્રસ્થમાં આવશે.

આવું જ એક દખ્ટાંત આપણને 'શાકુન્તલ'ના છતા અંકમાં મળે છે. કુલવર્ષિની, કુલમતિષ્ઠાં અની પ્રિયતમાં ધર્મો'તનીને અકારણ ત્યાગ કરી ભારે હોલ્યુપતીને અનુલવ કરતા પશાતાપત દુષ્યત્ત પોતાના દિલને બહેલાવવા માટે, પોતે સવે'મદમ જે શકુન્તલાનું સુલગ દશેન કહું' હતું 'તેતું, ચિત્ર, તેના, અનુપત્ર પ્રાપ્યુ કરતા હાર્ય સુલગ દશેન કહું' હતું તેતું. ચિત્ર, તેના, અનુપત્ર પ્રાપ્યુ કર્યા કરિક લાતાવરણ સાદરે કે છે. લાસ્તવિક શકુન્તલા અને સ્થિતાકાર શકુન્તલા ભેરેલી, તેના હદયમાં આ કિત શકુન્તલા અને સ્થિતાકાર શકુન્તલા વસ્ત્રવિક શ્રવનતા કરે તેના કર્ય કર્યા હાસ્ત્રવિક શ્રવના કરે પ્રાપ્ય કરતા છે. આ બે કરે પ્રાપ્ય કરતા ક્રયુન્તલા ભારતિ કર્ય કર્યા સાદરે પ્રાપ્ય કરતા કરે શ્રવના કરે સ્થાપના પત્ર ક્રયુન્તલા અને કૃષ્યન્તના હદયની શ્રકુન્તલા અને કૃષ્યન્તના હદયની શ્રકુન્તલા અને કૃષ્યન્તના હદયની શ્રકુન્તલા અને કૃષ્યન્તના હ્રયા માને સ્થાપત્ર કરતા સાદર સામાન કરતા સામાન સામાન કરતા કરતા સાદર સામાન સામાન

અહીં ઉપચાર કાવ્યતા કાવ્યત્વને અભિત્યક્ત કરવામાં વ્યોજનાઓની આ પરગ્પરાના સાધક અને છે.

આમ કવિવાણી એ વાસ્તવિક જીવનતી વાણી છે તે હતાં તેની પોતાની વિશક્ષણતાઓ લઇને કાવ્યમાં વિલસે છે. વાણીની કાવ્યગત આ વિશક્ષણતાઓનું સાધક અતિ અત્રત્યનું અલંકરણ ઉપચાર એ છે. આથી જ કહેવાયું છે કે—

"Metaphor is hardly an amusing embellishment or diversion, an 'escape' from harsh realities of life or of language. It is made out of, and it makes those realities. Their 'opposite and discordant'

qualities are given by metaphor's inter-active function, a form and an integrity, a whole and an oder. In this sense, man's reality is formed by the metaphorical processes that inform his language."

આ છે કાઃયમાં, કાગ્યાર્થમાં, ક

પાદટીપા

યા. ૧૩ માં લાગ્યાલા કોર - ૪-૯ ર. ' Metaphor '-પા. 4 a. ઉપર યુજળ-પા. 11-12 ૪. ઉપર યુજળ-પા. 9 પ. ' Philosophy of Rhetoric.' ે ઉપર યુજળ છ. સ્યુપેલ ૧૪ ૮. ' Metaphor ' પા. 27 ૯. ' Structure of Complex words, ' ક્રેમ્પ્યન પ. દ ' English Prose Style,' પા. 339 ૧૧. ' Metaphor ' પા. 22 ૧૨. ' Metaphor ' પા. 26 ૧૨. ' Charlotte of Poetry, ' પા. 15 ૨૨. ' Twentieth Century Poetry, ' Martin and Furbank, પા. 5 ઉપરથી ૨૧. ઉપય યુજળ પા. 7-8 ઉપરથી ૧૧. ઉપય યુજળ પા. 7-8 પા. 18 ૧૫ યુજળ પા. 19 ૧૫ યુજળ પા

અગત્યના સન્દર્ભગ્રંથા

૧. તાટપકાસ્ત્ર (હશે અધ્યાય)—ભરત, 'અભિતય ભારતી' ટીકા સાથે ગાયકવાડ ઊરિએન્ટલ સ્થિતિક, વડેક્સા. ર. Metaphor-Robert Rogers, University of California Press, London, 1978. s. Metaphor-Terence Hawkes, Methuen and Co. London, 1978. s. Practical Criticism-I. A. Richards, Routledge and Kegan Paul, London, 1930 v. Principles of Literary Criticism -I. A. Richards-Routledge and Kegan Paul, London, 1976 f. Seven Types of Ambiguity -William Empson,-Chatto and Windus, London, 1968 s. Structure of Complex Words-William Empson. Chatto and Windus. London, 1977 c. Suggestion and Statement in Poetry-Krishna Rayan, University of London, Athlone Press, London' 1972.

જૈન અંગ આગમમાં પૂજા શબ્દના અથ^દર દલસખ માલવહિયા

જૈન વિશ્વભારતી, લાડનું દારા પ્રકાશિત 'આગમ શબ્દોકશ'માં જૈન અંત્ર આગમામાં જે જે શબ્દ બ્યાં બ્યાં આવ્યો છે તેના સંદર્ભ આપવામાં આવ્યો છે. આગી પૂત્ર, પૂજના, પૂત્રબી' જેવા શબ્દો અંગ્ર આગમામાં ક્યાં ક્યાં વપરાયા છે તે શાધી કાઢવાનું સરલ થાય છે. એટલે તેના આશ્ર્ય લઇ અહીં પૂત્ર્યાદિ શબ્દો અને તેના અર્થો જે ટીક્ષઓમાં આપવામાં આવ્યા છે તેનું તારણુ આપવા પ્રયત્ત કર્યો છે.

ટીકાદારા તા પૂજાના જે અર્થ દરે છે તેને પછા જોઈશું, પણ મૂળ સત્રમાંથી જ પૂજાના જે અર્થ કલિત થાય છે–સ્પરુ થાય છે તે સર્વ પ્રથમ જોઈએ.

સ્ત્રકૃतांत्रना भील श्रुतरु धमां प्रथम अभ्यपनमां तिविधानी यथां उरवामां आवी छ तेमां क्षाक्षा यत है यावीं है श्रीरिने क आत्मा माननारना अनुसायी पूज कई रीत करना तेना रुपष्ट निर्देश भणे छे. ते पाठ आ प्रभाष्टे छे—"तुम पूचवामि, तं जहा-जसलेण वा पाणेण वा खाइमेण वा साइमेण वा क्रवेण वा पहिलाहेण के केरलेण वा पायपुंखलेण वा?' आत्रभाक्ष आहति ५. २००. तेनी डांक्शिया प्रभावित होते होती ५. २८५.

સ્પષ્ટ છે કે પૂજા એટલે પૂજ્યને અશનાદિ, વસ્ત, પાત્ર, કેળલ, પગલું હાયું — આદિ આપવાં તે જ પૂજા છે.

જ્યાં જ્યાં પૂઝ શબ્દ અંગ આગમમાં આવે છે ત્યાં ટીકાકારા જે અર્થ કરે છે, તેનાં હવે કેટલાંક ઉદાહરેલા જોઇએ.

સત્રકૃતાંગ (૧. ૧૪. ૧૧)માં પ્રાપ્ત પૂજા શબ્દના અર્થદીકાકાર આ પ્રમા**ણે કરે છે-''अध्यु** त्थानविनयादिभिः पूजा विषेयेति" આગમા**ં** ૧. ૨૪૫; દીલ્હી પૃ. ૧૬૪.

સ્ત્રકૃતાંગ (પે. ૧૬૪)માં ''एत्य वि णिगांबो जो प्यासक्कारळाअट्टी'' એવા પાડ છે-તેની ટીકા-માં જહ્યું વ્હે — ''નો पूजासकारळाआधी' किन्तु निजरावेशी''— આગમા ૯ ૨ ૬૫; દીલ્હી પૃ. ૧૭૭.

સ્થાનાંગમાં (સત્ર ૭૫૬) ''दसविष्ट्र आसंसप्पजोगे.....पूयासंसप्पनोगे—'' દશ પ્રકાર મનુષ્ય પ્રશંસાવ્યાપાર કરતા ક્ષેત્ર છે તમાનું એક છે પૂજારાંસાપ્રયોગ. આની ટીકામાં શ્રી અસવદેવ લખે છે—"तथा पृजा-पुष्पादिपुजन' में स्यादित पृजाशंसाप्रयोगः । આગમા॰ પૃ. ૫૧૫; દીલ્ડી પૃ. ૩૪૪.

આજકાલ જૈન સમાજમાં કેટલાક આચાર્યો જિન પ્રતિમાની જેમ પોતાનાં નવ અંધાની પૂત્ત કરાવે છે
 અને તે વિષે સમાજમાં વિવાદ ચાલે છે, તે સંદર્મમાં પ્રસ્તુન લેખ લખવાનો ઇચ્છા થઈ છે.

આવા આશંસામ્યોગ કરણીય નથી એવા અભિપ્રાય પણ શ્રી અભવદેવ આપ્યો છે. આ જ સત્રમાં 'શ્વ-કારુઆફા' મુધ્ય ત્રણાવી છે અને તેની ટીકામાં ટીકાકાર જ્યારે છે—''सत्स्वसर प्रयत्-बक्कादिक्रिः पूजनम्, तस्त्रे स्वादिनि सत्कारासंसाप्रयोग इति ॥'' આ ઉપરથી જણાય છે કે સ્ત્ર-ક્ષરને પૂજા અને સરકાર એમ ઇષ્ટ છે. પૂજા વહે સતકાર એમ નહિ.

સમવાયાં પ્રસુષાં ૩ દેમાં સમવાયમાં ઉત્તરાધ્યયતાં ૩ અધ્યયતા ગણાવ્યાં છે તેમાં વ્યત્રિ-યારસું અધ્યયત 'ભહુશુતપૂજા' તામે છે. આમાં ત્રા, ૧૫–૩૦માં ખહુશુતની અનેક ઉપમાંએા દ્વારા પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. આ જ તેની પૂજા છે, એમ માતવું રહ્યું.

ભાગવતી સ. ૫૫૬માં "~~પૂર્વાસક્રાહિતિક્ર~~ળદ્વાં" એવા પાડ છે પશુ તેની ટીકામાં માત્ર તેની સંસ્કૃત છાયા આપી છે. પૂર્ભનો અર્થ કર્યો નથી.

पूर्यण-पूर्यणा

भास्तरीय (१. १. १)मां ''इसस्स चेव जीवियस्स परिवृद्यमाणपूर्यणाए'' अस्यादि पाड छे केने भानेक्वार पुनराष्ट्रत क्षेत्रे छे. भानी टीक्कां पूकन विषे श्री श्रीक्षक कथारे छे—''पूजन' पजा—इक्षिणबञ्जाननपानसत्कारमणानसेवाविशेषरूपम''—भागेभा० पु. २६, ६१६६६ पु. १८.

भा स्थान्त । (३. ३. ११६)मां ''हुहुओ जीवियस्स परिवेदण-माणण-पूर्यणाए ज'सि एने पसा-यंति'' पार छे तनी टीकामां श्रीवांक धंभे — ''तथा पूजनार्थमांप प्रवर्तमानाः कमीलवैरात्मानं भावयन्ति-मम हि हुतविदास्योपचितद्वत्व्यमाग्यास्य परो दान-मान-सस्कार-प्रगाम-सेवाविदेशैं पूजों कारिव्यतीत्यादि पूजनं, तदैवसर्यं कमीपचिनोति ।'' आगमी० ५. १६६, ६१६० ५, १९३.

भ्रेश्वेच्याइन्छ, स्वत्रभा पाः छे— ''न वि व'दणाते, न वि माणणाते न वि पूयणाते...भिनस्य' गाँदिस्यन्त्र'? कैन विश्वभारती भ्रशक्तित्रन्तः ८- तेनी टीश्रभां आ. असपदेवे धण्युं छे—''नावि पूजनया—तीर्ध निर्मालयदानमस्तकगन्धद्वेपसुख्वविकानमस्त्रापाङिकादानादिखप्रणया'? आत्रभे। १. १०६०

सूत्रधृतांत्र (१. २. २. ११) भां पार्ट आवे छे—''जा विष व'दण-पूत्रणा इहं'' तेती टीक्ष सं आयार्थ शीर्वाह समे छे—''राजादिभिः कायादिभिः व'दना, वस्त्रपात्रादिभिश्च पूजना'' आयमी० ५. ६४: टीक्षी ५. ४३.

सूत्रधूरां २ (२. ३. ४. ९७)मां पाठ छे—''लीई नारीण संजोगा पूरणा पिट्टनो कता'' तेनी टीक्षामां आ. शीबां ६ वर्षे छे—''लथा तत्संगार्थ मेव वस्त्रान्धं कारमाल्यादिभिः आत्मनः 'पूजना' काम-विभूषा पूछतः कृता'' आप्रमा० ५. २००; दीब्दी ५. ६७

भूत्रकृतीभ (१. २. २. १६)भा पाउ छे—"नोऽति य पूर्यणपत्थय सिया" तेनी शिक्षां था, शिक्षां क अधारे छे—"न च उपसर्गसहनद्वारेण पूजा-प्रार्थकः प्रकर्षाभिकाणी स्थान् भवेत्॥" भारभी० ५, ६५; ६१६६० ५, ४४;

सूत्रभूतां । (१. २. ३. १२)मां पाउ छे-"ितिडव देखा सिखोग-पूर्वणं" तेनी टीक्षमां आ. श्रीबांक सभे छे-"ितिर्विशेत-जुगुप्सवेत् परिहरेत् आत्मरत्यक्षां स्तुतिरूपां तथा पूजनं बस्नादिल्यस्य प्रिहरेत्" आत्रभा० ५. ७३, ६१६६१ ५. ४४.

भूत्रकृतां । (१. ८. २२)मां था ४ छे—व जा य व व्यप्याग'' तेनी टीक्षमां आ. शीक्षां ४ सण् छे—"तथा या च सुरासुराधिपतिचक्रवर्तिबल्देववासुदेवादिकिः व दना, तथा तैरेव सत्कारपूर्विका वक्षादिना पूजना' आयमे।० ५. १८१-२, ६१६६ी ५. १२१-२ सूत्रकृतांग (१५-११)मां पाठ छ-"वसुम" पूर्वणासु(स)ते अणासत्?' तेती टीशमां आ. शीक्षांठ सणे छ -"कि मृतोसी अनुशासक इत्याइ—वसु इत्य', स च मोक्ष' प्राते प्रवृत्तस्य संयमः, तद्विद्यतं वस्यासी बसुमान, पूजनं देवादिकृत्रमशोकादिकमास्वादयित-चप्रमुक्त्व इति पूजनास्यादकः। नजु चाथाकर्मणो देवादिकृतस्य समस्याप्तिरुप्तमानाव इत्याशक्त्रमास्वादः- विद्याते आशयः पूजिभागांच यस्य असी अत्याशक्त्रमानाव क्यान्यान्त स्वात्रमानाव स्वात्यमानाव स्वात्रमानाव स्वात्रमानाव स्वात्रमानाव स्वात्यमानाव स्वात्रमानाव स्वात्रमानाव स्वात्रमानाव स्वात्रमानाव स्वात्यमानाव स्वात्रमानाव स्वात्यमानाव स्वात्यमानाव स्वात्यमानाव स्वात्यमानाव स्वात्यमानाव स्वात्यमानाव स्वात्यमानाव स्वात्यमानाव स्वात्यमानाव स्व

प्यद्वि

સમયાયાંગસૂત્ર (સમવાય ૩૦)માં ત્રીશ મહામાહનીય સ્થાનના વર્ણન પ્રસંગે ૩૪ની ગાયા નીચે પ્રમાણે છે—તમાં ત્રીશયું સ્થાન છે—

''अपस्समाणो पस्सामि देवे जनसे य गुज्हागे ।

अण्णाणी जिलपुर्यही महामोहं पक्कञ्बद्द ॥३४॥ आगमे।० ५. ५१; ही:बी ५. ३४.

तेनी टीक्षामां भा. अक्षप्रदेत क्षणे छे—'अपरचन्तिप यो त्रूतं परवानि देवानित्यादिस्तरूपेण, अज्ञानी जिनस्येव पूजा अर्थयने यः स जिनपूजायीं, गोशाळकवत् । स महामोहं प्रकरोतीति—'' आप्रीपः ५, ५५: (१६८) ५, ३७,

पूयणकाम

સત્રકતાંગ (૧. ૮. ૧. ૨૯)માં ગાયા છે-

''बारुस्स मंदयं बीय' जंच कड अवजाणह मुद्जे ।

दुगुणं करेई से पाव' पूयणकामो विसन्नेसी ॥ २९ ॥"

आ गायानी टीक्षामां आ शायांक अप छ — "किमर्थमपत्यति इत्याह—पूजन' सत्कापुरस्कार-सतःकामः—तद्गिकापी, मा मे लोके अवर्णवादः स्वादित्यकार्य' प्रच्छादयति—" आगमी। ५. १९४; ६६६ी ५. ७६

प्रयणद्भि

સ્ત્રકૃતાંગ (૧. ૧૦. ૨૩)માં ગાયા છે---

''सद्धे सिया जाए न दसएज्जा अमन्छिए ण य अज्ज्ञोववन्ते ।

थितिम' त्रिमुक्के ण य पूर्यणदठी, न सिलोगगाभी य परिव्यएउजा ॥२३॥

तेनी टीआमों ज्या. शांबाह बर्ज छे—''तथा संबमें धूतिर्यस्थासी धूतिमान्, तथा स बाह्या-भ्यन्तरेण मन्येन विमुक्तः, तथा पूजनं बस्तपात्रादिना, तेनार्थः पूजनार्थः, स विद्यते बस्यासी पूज-नार्था, तदेव भूतो न भवेत । तथा श्लोकः—

श्लाधा कीर्तिस्तद्गामी न तदमिलाषकः परिव्रजेदिति ।

कीर्त्यर्थी न काञ्चनिक्यां क्रयोदित्यर्थः ॥ ११ आगमे।० ५. १४५; हीस्डी ५. १३०.

સ્પષ્ટ છે કે અંગ આગમાંમાં પૂજા શબ્દના મુખ્ય અર્થ પૂજ્યનાં અગાની પૂજા—એવા નથી પણ પૂજ્યને આવશ્યક એની વસ્તુ કંસમપંત્ર એ છે. એટલે પૂજા અને દાનમાં શેન બેદ—એ પણ આહીં વિચારણીય છે. પૂજા પૂજ્ય પાસે જઈ વસ્તુ કં અપ્લે છું એ છે, જ્યારે પૂજ્ય પોતે દાતા પાસે જઈ દો તે દાત છે. આમ પૂજા અને દાનમાં એક પાડી શક્ય છે, પૂજા શબ્દને બદલે અર્થ શબ્દને પાસે અંગ આગમાંમાં આ એક જ હત્લે પ્રાપ્ત શ્રાત માં કથામાં દ્રીપદાની કથામાં શ્રેયેલે છે, સમય અંગ આગમાંમાં આ એક જ હત્લે પ્રાપ્ત પ્રત્યાનો વર્ષ વિષે છે. તે પણ અડીં તેલિંધું જોઈએ, પાડ છે—"જાળવિશ્વાળં જ્યાર્જી કરે કર્યું" ત્યાર્થ પ્રત્યાના વાર્ષ્ય સમિતિની નામાંમાં અલ્લા છે. કે ઉપર પ્રમાણે સાર્શિયના પાડ પણ સાર્થ છે.

આગમગચ્છીય આ. જિનપ્રભસૂરિકૃત સર્વ-ચૈત્ય-પરિપાદી-સ્વાધ્યાય સંપા. રમણીક મ. શાહ

પ્રાચીન ગુજ'ર ભાષામાં ઉપલબ્ધ ચૈત્ય-પરિપાટી રચનાઓમાં કદાચ આદ રચના કહી શકાય તેવી આ કૃતિ અહીં પ્રથમ વાર પ્રકાશિત થાય છે.

મખ્યાં ળમાં રચાયેલી આવી અનેક કૃતિઓતી જેમ આમાં કવિનો હેતુ કાઇ એક તીર્ધની જ પરિપારી આપવાના નથી, પણ અનેક પર પરામાન્ય પીરાશિફ, અર્ધ ઐતિહાસિક અને કેટલાંક ઐતિહાસિક તીર્ધ રુષોનું માહાત્ય દર્શાની, બહાળુ આ હોતા નિત્ય-સ્મરણ માટે 'સબ્જાય' લ્લાખાય) રચવાના છે. કર્તાએ આપેલ નામ પણ તેમ જ સચ્ચે છે.

આર્ગમ-ગચ્છીય આચાર્ય જિનપ્રભાસ્તિ વિરેચિત આ ગ્રૈત્ય-પરિપાટી પાટણાના ખેતરવાસહી જૈન જ્ઞાનભાંડારની એક તાડપત્રીય પ્રત પરથી સંપાદિત કરેલ છે. એના કમાંક ૧૨ (નવા ૬) છે. અને તેમાં ૩૫ × ૫ કી. મી. કઠનાં ૨૬ ૪ પત્રોમાં નાનીમાટી કુલ ૫૪ દૃતિઓ લખાયેલ માથે છે. પ્રકૃતિ દૃતિ પત્ર ૨૧૨/૧ થી ૨૧૪/૨ સુધીમાં આવેલ છે. પ્રતિ પ્રાયઃ શુદ્ધ છે. આ જ પ્રતિમાં કર્તાની અન્ય ત્રીસેક લઘુ રચનાઓ સંગ્રહાઈ છે. લિપિ પરથી પ્રતિ ચૌદમી સદીની શરૂઆતની દ્વાલાનું અનમાની શકાય છે.

આ. જિન પ્રસારિની અન્ય ત્રણ કૃતિઓ માંરચના - વર્ષમળે છે. ધ્યા —

૧. મયણુરેલા-સંધિ વિ. સ. ૧૨૯૭ (ઇ. સ. ૧૨૪૧)

ર. વયરસામિ-ચરિઉ વિ. સં. ૧૩૧૬ (ઈ. સ. ૧૨૬૦) ૩. નમયાસ દરિ–સંધિ વિ. સં. ૧૩૨૮ (ઈ. સ. ૧૨૭૨)

અમ પરધો તેમના કવનકાળના અંદાજ સ્પષ્ટપણે આવીં જાય છે. પ્રસ્તુત ચૈત્ય-પરિપાડા કર્તાની પ્રારંભિક રચના હોય તેમ તેની સરળ ભાષા અને તેમાં નિરૂપિત સામાન્ય વિષય પરથી માની શકાય.

આ, જિતપ્રક્ષસ્તિ આગમિક-ગચ્છતા દેવપ્રમસ્ત્રીના શિષ્ય હતા અને તેમણે ઉત્તરક્ષલીન અપ-બ્રંશ કે પ્રાચીન ગુજૈર ભાષામાં અનેક નાની નાની પઘરૃતિએ રચી છે — આથી વધારે ઢાઈ વિગત તેમના વિશે મળતી નથી.

ચૈત્ય-પરિપાડીના વિષય સામાન્યતથા જ્યાં જ્યાં જિતચૈત્ય ક્રાય તે તે સ્થળના વધુ'ન સાથે વ'દન-વિધિ આપવાના ક્રાય છે. અહીં પણ એ જ રીત કવિ પર'પરાગત અનેક શાયત-અશાયત ચૈત્યા ત્રણાવી તે બધાને વ'દન કરી કૃતાર્થ થવાના ઉપદેશ આપે છે.

પ્રથમ જિનધર્મના અને જિનવરાના જય વાંછી, દુર્લભ મહાય-જન્મ અને તેમાંય જિતધર્મ પ્રાપ્ત કરનાર ભવ્ય આત્માઓને લેફેશી, સર્વાવરતિ — સંપૂર્ણ સુનિધર્મ — ન પાળી શકાય તો દેહવિરતિ એટલે કે આંશિક ધર્મ — આવક ધર્મ — પાળવાના, જિનપૂર્ભ કરવાના અને સુપાત્ર હાન કરવાના આપ આપ છે. (૧-૬)

ભાદ ભાવનપતિ, વ્યંતર-જ્યોતિય, ઊધ્વ લોક, મેટુ પર્વત, ગજદંત, વર્ષ ધર, વૈતાદય, વક્ષષ્ઠાર,

આમાંની પ્રથમ અને તૃતીય દૃતિના આહિ-ખંત માટે જુંબા — 'અપક્ષ'શ રાધિ કાચ્યા' — સંજ્ઞાપિ, નમ' રુ.ન્યાંક-ર, દિતીય દૃતિ હજુ અપ્રકારિત છે આચાય જિત્યપ્રસારી અને તેમની દૃતિઓનો સામાન્ય પશ્ચિપ ઉપદાગ લેખમાં આ સંખાદ આવેલ છે.

કુરુતર, માલુધાત્તર, કુંડલ, કુચક, તથા નંદીયર એ અાત્રમાક્ત સ્થળોએ રહેલા શાધત જિનચૈત્યાની સંખ્યા આપી, ભાવપૂર્વક વંદન કરવા કહે છે. (૭ ૧૨)

પછી નિ^શકૃક્ષીકના અશાધત-શાધત જિનગૃકા તથા રથનુપુર જેવા વિદાધરનગર અને મહા-વિદેહ ક્ષેત્રના ક્ષેમ (ક્ષેમા) આદિ પ્રરાના દેવગહો ગહાવે છે. (૧૩-૧૪)

ત્યાર ખાદ ભરત અને એરાવત ક્ષેત્રાના તીથો, કે જ્યાં તીથે કરાનાં કલ્યાલાક-સ્થળા આવેલાં છે અને જેમાં ભરત વગેરે રાજ્યવાએ તીથે કરાના વર્જુ પ્રમાલ મુજળ કનકમય ખિભા રચાવ્યાં

છે, એતી તોંધ આપે છે: અષ્ટાપદ, સચ્મેત (સચ્મેત શિખર), વૈવતિગિરિ (ત્રિરનાર), અચાધ્યાપુરિ, ગજપુરિ (હસ્તિનાપુર), કંપિલ્લ (કાપ્પિલ્ય), ધર્મમાક (તક્ષશિલા), શૌરીપુર, વારાણસી, સોપાયક, લૃગ્રક્ર-અ, વિગલિગિરિ (શત્રું જય), વૈમારિગિરિ (રાજગુધી), તામ્રલિપિત (તામ્યુક), ઉજ્જૈત, ચંપા, મિથિલા, કુંડમામ (વીરજન્મસ્થાન), આવસ્તિ, મથુરા, અર્યુંદ, સત્યપુર (સાંચાર), ખંભાત, મોહેરા અને અર્યુકિલ-વાડ. (૧૫-૧૯)

અતે કવિ કહે છે કે આ અનેક શાધત-અશાધત ચૈત્યા, જેમાં ઋષભાદિકની પ્રતિમાંએ પ્રતિષ્ઠિત છે — તેમને પ્રભામ કરનારના દિવસ સફળ છે. વીશ વિદરમાન જિનોનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન નિત્ય કરનારા પુલ્મશાળીઓ કૃતકૃત્ય છે. દાદશાંગી રચનાર ગ્રહ્યુધરા અને જિન્વરીના પરિવાર પહ્યુ ધન્ય છે. શાવીશમા તીર્ધ કર વર્ષમાન તથા જેના પ્રભાવે જિન્યધર્મ નિર્વિદન છે તે ચૃત્રવિંધ સધ્ય આતંક પામાં. દવ્ય (ભાલોપચાર) કે ભાવ (અંતઃકરેલ)થી જે આ ચૈત્યાની સ્તૃતિ કરે છે તેનાં અનંત ભવાનાં દુઃખ નાશ પામે છે અને સઘળા ઉપસર્ગો દૂર થઇ તત્કાળ સ્વર્ગ અને અપવર્યનાં સખ મળે છે. (૨૦-૨૪)

અંતિમ કડીના ત્રીજ ચરણમાં કવિએ શ્લેષપૂર્વક પોતાનું નામ જિનપ્રભ (जिणपद्द) ગૂંધી લીધેલ જોઈ શકાય છે.

સરળ અને પ્રવાહી ઉત્તરકાલીન અપબંશ ભાષાની આ પહારચનાને પ્રાન્તે કવિએ કે પછી લિપિકારે કરેલ નોંધ સખ્ઝામ (સ્વાપ્યાય) નામ આપે છે, અને રાસદ્ધે સમૂહમાં ત્રાઇ શકાય તેવી તથા ભાલી (માલ્લિકા) રૂપે શાંત એકાંતમાં ઉચ્ચરી શકાય તેતી છે એમ કહી તેની ગેયતા તરફ નિર્દેશ કરે છે.

પ્રથમ કડીના અંદ પ્રસિદ્ધ જ્યાર્યા અંદ છે — પ્રથમાર્ય ૩૦ માત્રા (૭ ચતુષ્કલ + -) અને દિત્યાર્થ રક્ષ્માત્રા (૫ ચતુષ્કલ + - ' + ૧ ચતુષ્કલ + -), ભાષ્ટ્રાની થથી કડીએ ૪ + ૪ + ૪ + - - ' કે ૧ + ૧ + - ' એવી ત્રભુ વ્યવસ્થા ધરાવતા, પંદર સાત્રાના પ્રત્યેક ચરભુવાળા ચાયાઈ અંદમાં છે.

आगमगच्छीय जिनप्रभस्रि विरचित

सर्व-चैत्य-परिपाटि-स्वाध्याय

जयइ जयइ जिण-धम्मो विवेय-स्मो पणासिय-कुहम्मो । उवसम-पुर-पायारो पयडिव-नाणाइ-आयारो ॥१॥ तं जयइ जिम्सिर-जिणवर-विवः।

जयइ जाग स्तार-ाजणवर-ावदः। जसु पय पणमइ सयछ सुरिंद ।

परिविज्ञय-सावज्जारंभ, नरयकुत-निवडं तहं खंभ ॥२॥

त' दुल्लहु छहिउ सु माणुस-जम्मु,

तह वि कह वि सिरि-जिगवर-धम्मु ।

तत्थ वि बोहि-बीउ पुण रम्यु, जं निहणइ दुट्टऽट्ट वि कम्म ॥३॥

तं मुत्तु कुमय कुबोहु कुग्गाहु,

किं अणुसरहु न जिनवर-नाहु ।

तस् विणु जीवु सर्याव अणाहु, समय विसमय कसायह दाहु ॥४॥

ता भो भविय(या) भावउ भव-भावु, (पुण) दुलहउ सामग्गी-सब्भावु।

सञ्ब-बिग्ह जह करण न जाह,

देस-बिरइ तो धामिउ ठाइ ॥ १॥ जइ बाहिर-पावह परिहारु,

तोड सारु संसार असार ।

पूअह जिणवरु भाविहिं भत्ति,

देयह दाणु सुपत्तह सित ॥६॥ त मोह-चरड नीधाडिय धाडि,

तउ करहु चेइय-परिवाडि ।

भवगवई ठिय वंदह दक्ख, सत्त-कोडि बाहत्तरि खक्ख ॥७॥

त' विंतर जोइस-माझि अस'स्त्र, उद्दर-लोइ चाउरासी लक्स्य।

सत्ताणउइ सहसा तह तत्थ, तेनीसाहिय रयण पसत्य ॥८॥

मेरुस पंचासी जिण-गेह,

भवियहु पणमहु बिहिय सिणेह । गयदंतेस चेहय वीस,

पञ्चय वासहरेस तीस ॥९॥

सत्तरिसउ वेयहद-नगेस.

जिंह न सहद नीपुन्न पवेसी ॥१०°

तं वक्खारेसु असीई जिणवर,

नाणाविह रयणेहिं मणोहर । नउड य जिणहर करतरु इंति,

नरउत्तर-निम चियारि न भंति ॥११॥

क इल-स्यगिस चियारि चियारि,

नंदीसर-वरि वीस विचारि ।

एगारुत्तर प'चसवाई,

भाविहिं बंदउ सिट्य वि ताइं ॥१२॥

अह कोडि छप्पन्न य सक्स.

सत्ताणुइ सहसा इव पक्स । प'चसयडं चउतीसडं अहिय,

प चसवड च उतासइ आह्य, सासय चेडय एत्तिय कहिय ॥१३॥

तिरिय-लोड पण संस्वाईय.

सब्वे वि य जिण-सासण-विहिय ।

जाणि असासय सासय गेह,

विहि-विहियाहं नीसंदेह ॥१४॥

रहमृपुर-नयराष्ट्रय रम्म, वैयबढे विज्ञाहर-गम्म ।

महाविदेहे देवहराइ.

खंमाइसु नगराइसु जाइं ॥१५॥ त' भारतेच्या स्वित्ति जि तित्यः

जम्माइय कल्लाण पसत्थ ।

भरह निवाइय कारियाइं, वस्त-पमाणिहिं कणयमयाइं ॥१६॥

सिरि- अट्टावयगिरि-सम्मेय-

रेवयगिरि-पमुहाइ' अणेय ।

अवज्ञाति गयपुरि कंपिल्लि, धम्मचिक स्थणमय महल्लि ॥१७॥

सोरियपुरि वाणारसि रिम्म, सोपारइ अरुअच्छि पुरस्मि ।

सापारइ मरुआच्य विमलतिरी-वैभागतिरिक्सि.

तामलित्ति-उज्जेणी-रम्मि ॥१८॥

૧. પ્રતમાં આ કડીના અંતે કને અંક છે અને અપૂર્ણ છે.

च'पा-महिलानगर पुरम्भिः

कु हगामि जिण-जम्मण-रम्मि ।

सावत्थी-महरापृहि जाड

कणय रयण-मणि-मणोहराइ' ॥१९॥

अब्बुअ-सिरि सच्चडर-वरम्मि,

थं भणपुर-मोहेरपुरम्मि ।

अणहिलवाडय-वर-नयरिम्, साहड्रं सुंदर-देवहरिमा ॥२०॥

त' असासय-सासय-चेडवाई,

रिसहाइय- पडिम-पइदिठयाड°।

गामागर-पुर-नयरोईस,

जे पणमइ' तहँ सहलंड दीस ॥२१॥

त' विहरह' संपद् बीस जिणिद

लोआखोअ-पवास-दिणिद् । धन्न पन्न जे पिच्छ\$ निच्चः

ताण जम्मु जीविड कयकिच्चु ॥२२॥

गणहर-सेणी सवल वि च'ग,

जेहिं विरह्य बारस अंग ।

सिरि-जिणवर-परिवारु वि धन्तुः मोनस-मग्ग् पहिपुन्तु पवन्तु ॥२३॥

तं नंदड चडवीसमड जिणिंदु,

बद्धमाण-पहु भुवणाणंदु ।

नंदड चडविह-संघु अणग्युं, जसु पहाबि जिण-धम्मु अविग्घु ॥२४॥ दञ्च-थड भाव-धड जि कुर्णति,

न-वड भाष-वड ।ज जुलातः ते अणंतु भव-दुह निहणंति ।

त अणतु भव-दुहु निह्णात । सिरि-जिण-पद्दणिय-सयलुवसम्ग,

ने लहु लहिसइं सम्गऽपवमा ॥२५॥^९

९. अ'त:-इति सर्व-वैत्य-परिपाटि-स्वाध्यानो रासेन दीयते, बोल्डिका भण्यते समाधिना |

જ્ઞાનચંદ્રકૃત સંસ્કૃતભાષા–નિષ્બદ્ધ "શ્રીરેવતતીર્થ સ્તોત્ર" (સ્વ.) અગરચંદ નાહડા અને મહસ્દન ઢાંડી

(સ્વ.) ૫'. બેચરદાસ દોશી જેન મહાતીર્થ ઉજ્જયન્તિત્રિરિ વિષયક પુરાણી જૈન તીર્થ માલાત્મક સાહિત્ય રચનાઓ પ્રકાશિત કરવાની પહેલ કરવામાં એક હતા. એમણે તપાગચ્છીય સ્તરો ખરસૂરિ-શિષ્ય હૈમહસ્ત્રસૂરિની જૂતી ગુજરાતીમાં રચાયેલ ભઢ્યુસ્ય ૃતિ — "ગિરનાર વેત્ર પ્રવાશ" (આ. વિ. સં. ૧૫૧૫ ક્રાસ. ૧૪૫૬) — પુરાતત્ત્વ અંક ૩ (ચૈંગ ૧૯૭૬, ૫. ૨૯૧-૩૨૨ ક્રા)માં પ્રકાશિત કરેલી. એમનાથી એક વર્ષ પૂર્વ વિજવર્ધાસ્તિ દ્વારા એક બીજા તપાગચ્છીય સૃતિ — રત્નસિક્સારિ શિષ્ય — દ્વારા "ગિરનાર તીર્થમાલા" એમના ઐતિહાસિક દષ્ટિએ અત્યંત ઉપયુત્ત પ્રાચીન તીર્થમાલા" એમના ઐતિહાસિક દષ્ટિએ અત્યંત ઉપયુત્ત પ્રાચીન તીર્થમાલા સ્ત્ર સંદ હત્યા અપાય સ્ત્ર સંત્ર હત્યા અપાય સ્ત્ર લાઈ સ્ત્ર અપાય અનુલક્ષીને સૌપ્રયાત્ર જ હાઈ, ઉજ્જ્યન્તાર્થ લાઈ છતાં કેટલાંક વર્ષો દરસ્યાત પ્રાપ્ત થયી (પણ અલાવિધ અપાય સિંદત અને જૂતી ગુજરાતીમાં રચાયેલી કેટલાંક વર્ષો દરસ્યાત પ્રાપ્ત થયી (પણ અલાવિધ અપાય પ્રસ્તુત શઈ રહી છે.

અહીં રજૂ થઇ રહેલી કૃતિઓમાં સૌથી પુરાણી કૃતિ શાનચંદની છે. વસન્તલિકા છન્દમાં તિમહ આ સંસ્કૃત યોહસિકાને હ્યંપ્રહારી (યા હિપિકારી, "ત્રિત્તાર નેતા—પરિપાટી સ્વતન" એવું લાયું છે, તે કૃતિની અંદરની વસ્તુને લક્ષમાં રાખીને અપાયું હોય તેમ લાગે છે, પ્રખુ કૃતીને તો "હન્ન્ન્રમાંતિરિત્તાર્થ" વસ્તુને લક્ષમાં રાખીને અપાયું હોય તેમ લાગે છે. પ્રાન્ત પદામાં રચચિતાએ પોતાનું "શાનેન્દ્ર" અભિધાન પ્રકટ કરેલું છે; પણ પોતાના ત્રચ્છ કે પરંપરા વિશે કંઇ જણાવ્યું નથી. સ્તાત્રમાં મંત્રીયર વસ્તુપાલ અને મંત્રીબન્યુ તેમપાલી ત્રિરિ પર નિમાણ કરાવેલ કર્યોનો હલ્લેખ હાઇ કર્તા ઇ. સ. ૧૨૩૨–૧૨૩૪ બાદ જ લખી રહ્યા હોવાનું સનિશિત છે.

પણું બે જ્ઞાનચં'ડ બાબુમાં છે: એક તે! રાજપ્રચ્છીય વાદીન્દ્ર ધર્મ લાયુસ્તિની પર'પરામાં થઇ ગયેલા અમરપ્રભસ્તિના શિષ્મ, જેમણે સં. ૧૩૭૮-૧િ. સ. ૧૩૧૨માં અર્જુ દિગિરિ પર દેવલાહાની વિશ્વપિત્યાન વિમલસસંકોમાં ભંગ પથાલ પૃતાપ્રનિષ્ઠા કરેલી.' બીજા તે પોલ્યું મિક ગ્રુપ્યન્દસ્તિ-શિષ્મ, જેમણે હવે પુરીયગચ્છના રાજરોખરસ્તિની રતનાવારિક્ષા પર પ્રસ્તુત સરિતા અનુરોધધી દીપ્પન રચેલું.' આ બીજા પં. જ્ઞાનચન્દ્રનેના સમય આધી હસ્ત્રીસતના ૧૪મા શાકતા મધ્યમાં પડે છે, જે અને એ કારસ્ત્રસર્ત તેઓ રાજગચ્છીય જ્ઞાનચન્દ્રધી એક પેઢી પાછળ થયેલા આમ નજીકના સમયમાં શર્ધ ગયેલા આ બે જ્ઞાનચન્દ્રમાંથી સાંપ્રન સ્તાત્ર ક્રેપ્તી પ્રચળા હશે તે વિશે આમ તે નિર્ભય કરવા કદલ છે, પણ દેલવાડાની સં. ૧૩૭૮ની પિમલરસપ્ત્રીપ્રશનિમાં વચ્ચે વચ્ચે પ્રયોજિત વસ્ત્તિલક્ષા પર્લીના છન્દેલય તેમ જ શૈલી–પરાગને ધ્યાનમાં રાખતાં ચર્ચા હેડળતું રૈવતિસિસ્ત્રિસ સ્ત્રો આ રાજગચ્છીય જ્ઞાનચન્દ્રની, અને એથી ઈ. સ. ૧૩૨૦-૧૩૨૫ના અરસાની રચના હોઇ શકે.

કૃતિનું સંપ્રતિ સંપાદન પ્રથમ સંપાદકે ઘળુાં વર્ષો પહેલાં એક જૂની પ્રન પરેયી ઉતારી લીધેલ પાના પરેથી કર્યું છે. પ્રસિદ્ધ પુરાતત્વવેલા એવં સસ્ત્રન ભાષા-વિશારક ભીકૃષ્ણુદેવે એને લક્ષપૂર્યક તપાસી લિપિકારે દાખલ કરેલા અક્ષર અને વ્યાકરના દેવને નિવાર્યા છે અને કાઈક ક્રાઈક સ્થળે અક્ષર જી.1 જ્વાયી થયેલ ખ્ટેલભેગ દૂર કર્યો છે. સ્તાત્ર ઉજ્જ્યન્ત મહાતીથે અનુલક્ષિત હોઈ તેમાં સ્વાબાવિક જ તીઘ'નાયક જિન અરિષ્ટ-નિમિત્તે પ્રધાનતા અપાઈ છે. એમના તથા રૈવનિરિતા મહિયા પ્રાય્યનાં પાંચ પદ્યોમાં કથી છે. તે પછી વાગ્યકમંત્રી કારિત, બિરનાર પર ચલ્વાની પદ્યા (પાલ્ય) વિશે આલંકારિક કહી, ક્રમશર ત્રિસ્થિત અર્ચનીય સ્થાનોતો હલ્લેખ કર્યો છે. જેમાં (કાશ્મીરના) ક્રેમ્પી રત્ન તથા મક્ત દ્વાર (અશ્વિકાના પ્રસાદથી) મળેલ નૃતન બિયાની પ્રતિષ્કા (ઇ. સ. ૯૩૪), તથા સજ્જન મંત્રી દ્વાર પુત્રુધ્યારિત (ઇ. સ. ૧૧૨૯) નિમાનથા પુરાસુપ્રસિક મળ મંદિર અતિરિત (મંત્રો તેજપાલ-કારિત) "ક્રલ્યાસુપ્ર" જિનાલય (આ. ઇ. સ. ૧૨૩૪), દેષાલ મંત્રી કારિત) દેષેન્દ્ર મપરપ (ઇ. સ. ૧૨૩૪) અને સમીપાવર્તા રહેલ પુનિત પ્રાચીન ગજેન્દ્રપાકૃષ્ઠ, સચિત્રયર વસ્તુપાલે કરાયેલ સમ્મેતરોલ અને અણાપદની રચના સર્જિતને આદિનાથતા "વસ્તુપાલ વિહાર" (ઇ.સ. ૧૨೩૨), રાજમિતની ગ્રાપ્ત, અભ્યાદિખરસ્થિત પ્રિત્તાર-અધિષ્ઠાગી વક્ષી અભ્યાદ્યા, અને અમ્યાદ્યાર પછીનાં અવેદ્યાનાદિ ત્રિખરે, સહસ્ત્રસહકારવન (સહસ્ત્રામ્યન, તેસાવત), તેમ જ લાખારામ એમ તે સ્થાનોમાં પ્રતિષ્ઠિન નેમિજિતની ચરસ—પાદકાઓને વંદના દઈ. સ્ત્રાત્રની સમાપિત કરી છે.

સ્ત્રીતકારને આ રચના બે આનિવાર્ય મર્યકાં એ રહીને કરવી પડી છે. એમનું પ્રેય એને સ્પયપરિપાટી રૂપે રજૂ કરવાનું ક્રાંઈ તમાં પૌરાહ્યિક—ઐતિકાસિક વ્યક્તિઓતાં, તેમ જ તીથાં શ્રિત મન્દિરાદિ રચતાઓનાં વિશેષ નામો છાડી શક્યાં તેમ તેમાં તે વસ્તુત્વા તેની પ્રધાનતા રહે છે. ખીછ ભાજુ તેઓ મમ્યુઝના મુખ્ય ભાગની સમાપ્તિ પશ્ચાત થયા છે. આથી એમનું કવિતા—સામર્થ્ય અને ભાષાનું આસ્તિન્ય અપાયાના કર્તાઓ કહેં ક્રેલાની સંભવ એક છે; અને હતાં સામર્થ્ય અને ભાષાનું આસ્તિન્ય અપાયાને એક સફળ સર્જન રૂપે ઘડી શક્યા છે. સાધારહ્યુતયા કવિતામાં વિલિધ વહું મુન્ત વિશેષનામાની હપસ્થિતિ એના આકારને અનુષ્ઠું ભાષે છે; અને પશ્ચાત કાળની કૃતિઓમાં સામાન્યત: ગિરાવંયલ અને કરપકતાની સાત્ર અભાવ નહીં તાર્ય એક કર સંગ્રુપનમાં ઘણી વાર અદેકરાપદ્યું વરતાય છે; ભ્યારે અલે તે સફ્રીક્ર પારાવિથી સુર્ય ખલ ભા વાર અદેકરાપદ્યું વરતાય છે; ભ્યારે અલે જ પદામાં ચાતુરી અને સુર્કૃત્વ સમત્રોલ પ્રમાણમાં વણાયેલાં દેખાય છે; તો બીછ ભાજુ અલંકારોના અકારણ પ્રયાગ, વસ્તુ—નિર્પણમાં દ્રથા વિસ્તાર કે હોશ્ચિત્રાર્યા પ્રદર્શનથી મુક્ત રહ્યાં છે. સમમ્મ રચતા આધી અર્થપૂર્ણ ગતવા હપરાંત સુચાર, ભાવવાદી, સુર્ઘાદત અને વ્યવસ્થિત ભની છે. છે. આટલા ચુંધો ધરાવતી ક્ષેત્રા હતાં અને અસાધારણ રચના તો કહી કાય બની છે. તો ત્યાર તે સરસ અને કર્યુ પ્રવાતી ક્ષેત્રા હતાં અને અસાધારણ રચના તો કહી કાય બની છે. તો ત્યાર તે સરસ અને કર્યુ પ્રેયલ જરૂર બની છે.

ચૌદમા શતકમાં થયેલા કવિ ગ્રાનચતની કાલ્યસ્ત્ર અને આવડત વિશે પ્રસ્તુત સ્તોત્રથી સહેજે જ કોંગા ખયાલ ખેલાય છે; અને તેમની આ કાલ્યકૃતિ ઉત્તર મધ્યકાળના પ્રારંભની ઉત્તમ જેન સ્તાતાત્મક સ્ચતાઓમાં સ્થાન લઈ શકે તેમ છે.

પાદશિયા

- મૃતિરાજ શ્રી જયન્વવિજયઝ, શ્રી અર્જીક-માચીન-જૈન-લેખસં કાઢ, (આબૂ-સાત્ર બીજો), શ્રીવિજયધર્મસૂરિ જૈન યથમાળા, પૃ.૪૦, ઉજ્જૈન વિ. સં. ૧૯૯૪/ઈ. સ. ૧૯૩૮, લેખાંક ૧, પૃ. હ.
- ર. માહનલાલ દલીચદ દેશાઇ, જૈન સાહિત્યના સાંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, મુખઇ ૧૯૩૨, કડિકા ૧૪૨ પ ૪૩:૭
- 3. રાજશેખર સરિતા પ્રભ-ષકાશની મિતિ સ. ૧૪૦૫/ઇ. સ. ૧૩૪૯ છે; અને તેમણે મુનિલદનું સંશોધન સં. ૧૪૧૦/ઇ. સ. ૧૩૫૪માં કર્યું છે. (દેશાઇ એજન). આથી પૌશ્ચિમાત્રચ્છના સમક્રાલિક ગ્રાતચ-દ્રના પછ એ જ સરાસરી સમય ગહ્યાય.

श्रीरेवतगिरितीर्थ-स्तोत्रम

सौराष्ट्र-राष्ट्र-बसुधा-बनिता-किरीट-कल्पोज्जयन्तगिरि-मौलि-मणीयमान' । नेमीश्वर जिनवर प्रयतः प्रणीमि सौभाग्य-सौरभ-सुभावित-विश्वविश्वम् ॥१॥ स्वामिन स्मर प्रसरथ स्मरकान्धकार प्रत्यूष भास्कर सुरासुर-सेव्यपादः । श्रीरेवताचल सदोदित विश्वदीप-बजयोर्तिमय प्रश्नमयामयमं तरं नः ॥२॥ दःकर्म शर्म मिदुरं गलितं समाद्य प्रोचन्मनोरथ-तरुः फल्तिश्च सद्यः । मानुष्य-जन्मदुरवाप्यमभूत्कृतार्थ' यल्लाघवी क्षणपथं त्वमुपागतोसि ॥३॥ श्रीनेमि-निष्क्रमण-केवल-माक्षरूप कल्याण[क]त्रय-पवित्रित-भूमिभागं । र्तार्थाधिराजममिषिचतियत्तिहत्वात तत्सिपं गर्जित महोर्जित तूर्यशयः ॥४॥ राजीमती बल सनातन सौरुयलक्ष्मी सांगत्य गौरवमहो ! गभिता जितेश । विश्वत्रयी प्रभवता भवता तथापि त्यक्ते त्यजायत मुधेव जनः प्रघोषः ॥५॥ पद्यामीबाद्य दलिती किल सिद्धिसीध सापान-पद्धतिभिवेहसदाधिरोहन । भव्या जनः स्मर्शत बाग्भटदेवमंत्रि राजन्य नेमि जिन यात्रक धर्माबन्धाः ॥६॥ आतीय कांचनबलानक तोऽस्त्रिकाया-स्तोष्येन रत्नमयविवमनध्य मेतत् । रत्नः परोहित निवेशितमुद्दधार तीर्थं भवाब्धि-पतयालमिवजीवम् ॥७॥ बैत्यं चिरंतनमिदं मदनोहधार श्रीसञ्जनः सुकृतसञ्जनसञ्जधर्यः । सौवर्ण-कु'भ-मणि-तोरण-रत्नदीप

यदैवतादि-कटके पटकायतीय ॥८॥

रत्नानि तान्यपि चतुर्दश यसुरस्ता-न्तृनंजरात्त्रुगमुखपति न स्पृशंति । विश्वेकात्न अवता तवतातसजेन

मन्ये समुद्रविजयेन जितः समुद्रः ॥९॥

माहात्म्यस्य भणितुं भुवनातिशायि

श्रीरैबतस्य न तु नागधिपः किमीशः । नेमीश्वरस्य विजिनांतर वैरिणोपि

प्रयानभूत् समवस्त्यणुक्षधतो यः ॥१०॥

कल्याणकत्रयजिनालय भूत्रयेपि

नेमिं नमामिं चतुराननमंजनामं ।

देवेन्द्रमण्डप जिनानथ दिव्य कुण्ड'

दौर्ग त्यनापमलहारि गजेन्द्रपाद ॥११॥

शत्रु अयाभिध गिरीश कृतावतार'

श्रीवस्तुपालसचिवेशविहारसार' ।

सम्मेतचैत्य भवनेन युगादिदेव-मध्यपदेन च निविष्टमह" नमामि ॥१२॥

राजीमती किल स निर्मर कन्दराया-

मश्रूणि नेमि-विरहादि-वशो चयर्ग्ता । अम्बेव यात्रकजने दुरितापहन्त्री

विञ्चांत्रका जयति कामित-कामधेनु ॥१३॥

व'देऽवलोकशिखरे तमरिष्टनेमि

वैषम्यमाक् शिखाशेखरतामितौ तौ । प्रधुम्न शास्य मुनिकेविटनो दिशंता

वृच्चैम होद्यपदं तु यथा तथेति ॥१४॥

श्रीमान सहस्रसहकारवनेन स्था-

-रामेण नेमिपदपंकज-पावितेन ।

तीर्थात्मकः शुचिरयां क्षितिभृत्समन्तात्

जीयान्निशास्त्रभि मदोपधिदीपदीन्तः ॥१५॥

झानेन्द्र रुग्विदित वैद्यसरेन्द्र वन्य

विश्वाभिनंदा यदुनंदन सम्मदेत ।

स्तोत्रं पठन्निद्मनन्यमनाः सतीर्थ-

यात्राफल अभगतिल भते स्थिताऽपि ॥१६॥

इति श्रीगिरनारचैत्यपरिपाटीस्तवनम् विहितं श्रीक्षानच'द्रसूरिभिः ॥

શ્રી<mark>વિજયચ</mark>ંદ્રસૂરિવિરચિત "શ્રીરૈવતાચલ ચૈત્યપરિપાઠી સ્તવન"

સ', પ' બાબ્રભાઈ સવગંદ શાહ

શ્રી વિજયગન્દ્રસૂરિ વિરચિત પ્રસ્તુત વેલતાચલશ્રેત્યપરિપાટી સંસ્કૃત ભાષામાં અને રાયક શૈલીમાં રચાયેલ છે, તેમાં લિજ્જન-તરિિર, જિન નિમિતાયમાં ત્યાં થયેલાં ક્યાબુટીકો, તેમ જ અભિકાદેવી અને શ્રોખ-પ્રયુગ્નશ્રિખર આદિ ત્રિરિસ્થ તીથી ૨૧ પશ્રીમાં વર્ષિત છે. ૨૦ પશ્રી વસંતતિલકામાં નિખધ્ય છે જ્યારે આપરી પશ્ચમાં અન્દેકોને અતાલવા અપ્રધાની પ્રયોગ કર્યો છે.

સાંપ્રત ફતિનું સંપાદન શાલભાઈ લ્લપતભાઈ ભારતીય સંક્રૃતિ વિદ્યાય દિર (અમદાવાદ)ના ગ્રાનભંડારમાં રહેલ પ્રતિ નંભર ૨૮૪૧/૭ ઉપરથી કરવામાં આવેલ છે. પ્રતિનું પરિમાણ ૨૬.૫ × ૧૧.૫ સેન્ટીમીટર છે. પ્રતિના લેખન સમય વિક્રમ સંવા ૧૪૭૩/ઈ. સ. ૧૪૧૭ છે. સુવાચ્ય અક્ષરે લખાયેલી આ પ્રતિ પ્રાયા શુદ્ધ છે. પાદ્મલના અર્થે આ જ બંડારની બીજી ૮૬૦૧ નંભરની પ્રતિના ઉપયોગ કર્યો છે, જેનું પરિમાણ ૨૪ × ૯.૯ સેન્ટીમીટર છે અને લીપી-સમય વિક્રમનો સાળમો ક્રેષ્ઠ છે.

પ્રથમ પ્રતિ વિ. સં. ૧૪૦૩ (ઇ. સ. ૧૪૧૭)માં લખાયેલી લોઈ આ રચના ત વર્ષ પૂર્વની નિશ્ચિત થાય છે. આ સિવાય આ રચનામાં તેજપાળ મંત્રીએ વસાવેલ તેજલપુર (છર્જાંદ્રગ્રંકિયા ઉપરોધ) નીમેના શહેર) તથા તેમાં રહેલ માંત્રીકારિત પાર્ષાનાથ મંદિરના, તેમ જ પ્રિત્નાર પર મંત્રીચર વસ્તુપાથો કરાવેલ શત્રું જ્યાવતાર એવં અષ્ટાપદાદિ મંદિરાના ઉલ્લેખ ક્રાઈ સાંત કૃતિ ઇ. સ. ૧૨૩૨ ખાદ જ વર્તી હોવી ઘટે,

અાધી પણ સફમતર કાળનિર્ણય માટે એક બીજો મુદ્દો પણ છે. "તી શર્કું જય નહાતીવ ચેતન-પરિપાટિકા" અપરતામ "શ્રીપુડિકિ દિખરી સ્તાર્ય", જોકે તેમાં કતાંનું તામ તથી આપશું હતાં વિત, સંઘટન તથા આકાર-પ્રકારમાં આ તે પૂષા જ મળની આવતી રચના છે. પ્રસ્તુત ફરિતો રચતાકાળ પ્રા. મધુસદન ઢાંકીએ ઈ. સ. ૧૩૦૫ અને ૧૩૨૦ વચ્ચેનો હોવાના નિર્ણય કરી છે.

પ્રસ્તુત ભન્ને કૃતિઓ એકકર્યુંક હોવાના પૂચ સંભવ લાઈ, તેમ જ ભન્ને એક જ પ્રતિમાં ઉપલબ્ધ થઈ હોઈ, સાંપ્રત રચનાને ઈસ્ત્રીસનના ચીકમા શતકના પ્રથમ ચરણમાં મૂકવામાં ક્રોઈ આપત્તિ નથી.

રચચિતાએ પોતાના ગચ્છ કે અર્થાદિક વિશે કશુ કહ્યું નથી. પરિપાટીને અંતે ૨૧મા શ્લેષ્ઠમાં ''सेच्यः तैष तमोधितानविजये चन्द्रोपमैः सृशिभः''

આ પ્રમાણે કર્તાએ પોતાના નામતા ઉલ્લેખ શ્લેષપૂર્વ કરેલા ક્રાવાથી કર્તાનું નામ "વિજયરન્દ્ર-સૂરિ" ક્રાવાનું નિશ્ચિત થાય છે.

"વિજયરન્દ" તામવાળા ચારેક સૂરિએા મખ્યકાળમાં થઇ ગયા છે. સમયની દર્ષિએ એ સી સપ્રિત ફૃતિના સંભાવ્ય કાળથી ઠીક ઠીક પૂર્વે થઇ ગયા હેકાઇ આ સ્તાત્રના કર્તા કાઇ અદ્યાવધિ અજ્ઞાત વિજયસ્ત જસાય છે.

ભાષા-તર

- રાજીમતીના મનરૂપી સરેાવરમાં રાજહંસ સમાન, યાદવકુળના શશુગાર તેમિ જિનેધરે પોતાના ચરજીકમળથા જે ગિરિરાજને અલંકત કર્યો છે. તે રૈવતગિરિતી હું સ્તૃતિ કરે છું.
- તેજલપુર (હાલનું જૂનાગઢ) મુક્ટસમાન શ્રી પાર્યનાથ તથા ખેંગારદુવે (લેપરોક્ષ્ટ, અસલી જૂનાગઢ)ના તિલકસમાન વૃષભ આદિ જિતેયરા જેની તજેડીમાં નિર્મળ પુર્વને પુષ્ટ કરે છે તે ઉજ્જ્યન્તિત્રિરિ વિજય પામા.
- એ યોજન ઊંચા જેતા શિખર ઉપર આક્રાશને સ્પર્શ કરતી, ચન્દ્ર સમાન ઉજ્જવળ જિન-મંદિરાની શ્રેષ્ઠિ એકઠા કરેલા પ્રથમરાશની જેમ શાબે છે.
- જ્યાં સુવર્ણના દેડક્ક્ષશ અને આમલસાર વડે શ્રેષ્ડ ઉત્તું ગ તેનિનાયનુ મંદિર દેવાંગનાએ અને વિદ્યાધરીએ તે હર્ષ પ્રમાડે છે.
- પ. જ્યાં પ્રાણીએ વડે નમસ્કાર કરાયેલી પ્રભુતી પાદુકા નખતા અત્ર ભાગ વડે પાયના સમૂડને દૂર કરીને કપાળકૃપી કલકમાં પુરયને અકિત કરે છે.
- ત્રણે લેકના લેક્સનને લેક્સાવતાર નેમિજિનેશ્વરનું જ્યાં દર્શન થવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે અને દુ:ખના સમૂહ દૂર થાય છે.
- ૭. વિશાળ રાજ્યને જીવું તૃષ્યુની જેમ તજીને પોતાના વિરહના દુ:ખર્થી વ્યાકુળ ઐત્રા પહ્યુ જ પુજનોતા ત્યાત્ર કરીને ત્રણ ભુવનને અભયદાન આપનારી દક્ષા તેમિ પ્રભુએ જ્યાં સ્વીકારી છે.
- લોક અને અલોકને પ્રકાશિત કરવાના સ્વભાવવાળું તથા જગતના જીવાને આનં દિત કરવામાં નવા મેઘ (પહેલી વર્ષા) સમાન કેવળજ્ઞાન નેમિનાથ ભગવાને જ્યાં પ્રાપ્ત કર્યું.
- तथा प्रथम प्राप्त करणाता गामाच सम्बाग ज्या आता उत्तु .
   तथा प्रयोग प्रश्निस मुनिवरा साथ ॐ अस्मानं अनशन हरी नेमिनाथ प्रश्नु मेस्द्रियी अद्देश्वत स्थानने पाम्या.
- જિનેષરાનાં ભિમ્ભાયા ભરેલા વાસવશંડપ (ઇન્દ્રમંડપ)માં રહેલા નેમિનાથના સ્નાત્રમહોત્સવમાં તત્પર ભનેલા ભવ્ય પ્રાણીએ જ્યાં હજાર નેત્રવાળા હોય તેમ આતંદિત ખને છે.
- સલળી નદીઓનુ જ્યાં આગમન થયું હોય તેવા, હ'મેશાં અમૃત સમાન પાણી વડે રમ્ય, ગજેન્દ્ર-પદ નામના કુ'ડ શાબે છે.
- અન્ના પ્રાથમ જિંગેર બ્રાંવસ્તુપાલકારિત પ્રશાસનીય મે દિર (સમૃહ)માં જ્યાં પ્રથમ જિનેશ્વર ભિરાજમાત છે.
- સિંહના આસન પર ખેડેલી, ઉત્તમ સુવર્ષ્ય સમાન ક્રાન્તિલુક્ત શરીરવાળી નેમિનાયના ચરણ-ક્રમલમાં ભમરી સમાન આચરેજા કરનારી આંખિકાદેવી જ્યાં સંધની રક્ષા કરે છે,
- ૧૪. નેમિજિનેશ્વરના ચરજાકમળથી પવિત્ર અનેલ અવલોકન શિખરને જ્યાં જોઇને ભવ્ય જીવા પાતાનાં તેત્રાને કૃતકૃત્ય બનાવે છે.
- ભ્રાં હુવતીના ઉદરરૂપી કેદરામાં સિંહના ગાળક સમાન શાંભે જ્યાં તપરૂપી તીક્ષ્ણ નખા વડે સંસારરપી ઉસ્તીના કુંભસ્થળને બેઠીને સુક્તિસુખ (માતી સમાન નિર્મળ સુખ) પ્રાપ્ત કર્યું.
- ૧૬. સિહિરપી ઓમાં આસક્ત હદયવાળા રિકિમણીના પુત્ર (પશુ-તે) (મુનિષદ પાત્રમાં પછી) જેના શિખર ઉપર આત્માને નિર્મળ કરતાર તપથવા કરી મુક્તિસખ પ્રાપ્ત કર્યું.
- ૧૭. તેજસ્વી દીપકની જ્યાન સરખી અનેક ઔષધીઓના સમુદાયો જ્યાં શામો છે તથા 'ઘટાક્ષરા' નામની તાપને દર કરનારી શિલાયી જે પર્વત શાળી રહ્યો છે.

- ઉત્તમ પલ્લવા કૃપી વસ્ત્રા પરિધાન કરતી ઢાય તેવી, શ્વેતપુષ્પોકૃપી ચંદન વડે વિલેપન કરાયેલી, સુંદર ફેળા વડે અલંકૃત ખતેલી વનશ્રી જ્યાં પ્રાણીઓના મનોને આન દિત કરે છે.
- સહસામવત (સહસાવત, રોસાવત), 'લક્ષવત' (લા ખાવત) આ દિતા વૃક્ષ-સસુદાય ક્રાયલાતા મધુર નાદ વડે ભાગે લવ્ય છવાતું ભ્યાં સ્વાચત કરી રહ્યો છે.
- ર. જ્યાં સ્તાત્ર, વિલેષન, ઉત્તમ પૂજા, દાન, તપ વિગેરે કરાયેલાં સઘળાં કાર્યો માક્ષસુખનાં કારણ-સત મને છે.
- ૨૧. આ પ્રમાણે રૈતાવાળના શિખરને શાભાવવામાં ચુંચમણિ સમાન, વિષક્ષ્યી કમળને વિકસાવ-વામાં વાસરમણિ (સર્વકાન્ત મણિ) સમાન, ગેલીકપનાં વ'ક્લિને પૂર્ણ કરવામાં ચિંતામણિ સમાન, અ'ધકારનો "વિજય" કરવામાં "ચંદ્ર" તુલ્લ "સ્ક્રિ?" વડે સ્ત્વાયેલા જ્યાતના સ્વામી શ્રીનેમિતાથ પ્રશુ મારા દુષ્ટ અષ્ટકર્યના કચ્છેક માટે (કાર્યણયત) થાંગો.

श्री रेवताचलचेत्यपरिपाटीस्तवनम्

राजीमतीयुवतिमानसराजह'सः श्रीयादवप्रथितव शशिरोवतं सः । नेमिर्निजांहिकमलैय मल चकार श्रीरैवतं गिरिपतिं तमहं स्तवीमि ॥१॥ पार्श्वः स तेजलप्रैकशिरः किरीटः खङ्गारदर्गतिलका यूपभादिदेवाः। पुष्णन्ति पुण्यममुखं यदुपत्यकायां श्रीमानसौ विजयतां गिरिरुज्जयन्तः ॥२॥ अभ्र'लिहा जिनगृहावलिरिन्दुशुभा श्रेक यदीय इह योजनयुग्मतुङ्गे । पिण्डीकृतः सकृतराशिरिवेष भाति श्रीमानस्मै विजयतां गिरिस्वजयन्तः ॥३॥ सींवर्ण दण्डकलसामलसारसारम श्रीनेमिमन्दिररमुदारमुद' विभत्ते । यस्योपरि त्रिदशखेचरसुन्दरीणाम् श्रीमानसौ विजयतां गिरिरुज्ञयन्तः ॥४॥ बन्नाङ्गिभः कृतनुतिः प्रभुपादुकेयम् सन्तक्ष्य पापपटल' नखकीटिटङकैः । पृष्यानि भालफलकेषु समुत्करोति श्रीमानसौ विजयतां गिरिक्ज्जयन्तः ॥५॥ त्रेलोकचलोकशचिलोचनलोभनीये नेमीश्वरे जिनवरे किल यत्र इच्छे । चेतः प्रसीदति विपीदति दःखराशिः श्रीमानसौ विजयतां गिरिरुज्ज्यन्तः ॥६॥ प्राज्य' जरन्तणमिव प्रविहास राज्यम् बन्धून् विधूय विधारानिप यत्र नेसिः। दीक्षां श्रितश्चिभुवनाभयदानदक्षाम् श्रीमानसौ विजयतां गिरिरुज्जयन्तः ॥७॥ श्रीनेमिनो भगवतोऽजनि यत्र लोकाऽ-रोकावरोकनकराकरितस्वभावम् । ज्यातिज गञ्जनवनीनवनीरदा भम श्रीमानसौ विजयतां गिरिरुज्जयन्तः ॥८॥ षद्त्रिंत्रादश्यधिकया मुनिपन्नकात्या नेसिनिषन्त्वपुषाऽनहितम्ब भासम् । यस्मिन् जगाम शिषमद्भुतचाम घाम श्रीमानसौ विजयतां गिरिक्जमयन्तः ॥९॥

श्रीजेनबिम्बभृतवासवमण्डपस्थाः श्रीनेमिमज्जनमहोत्सवबद्धकक्षाः ।

यस्मिन् सहस्रानयना भविनो भवन्ति श्रीमानसौ विजयतां गिरिस्डजयन्तः ॥१०॥

यत्रावतार इव सर्वसरस्वतीनाम् रम्य^{*} सर्वेव सरिक्षेरमृतायमा^{नै}ः । कुण्ड^{*} विराजति गजेन्द्रपदाभिधानम्

अध्टापदप्रभृतिकीर्त्त नकीर्त्त नीये श्रीवस्तुपाळसपिवाधिपतेर्षिं हारे । यत्र स्वयं निवसति प्रथमा जिनेन्द्रः श्रीमानसौ विजयता गिरिस्कजयन्तः ॥१२॥

श्रीमानसी विजयतां गिरिक्डजयन्तः ॥११॥

सिंहासना वरसुवर्ण-सुवर्णदेहा पुष्पन्थयी पदपवोरुहि नेमिअर्चुः यत्रान्थिका विततुते किल सम्चरस्वाम् श्रीमानसी विजयना गिरिकजयनः ॥१३॥

होनेयदेवपदपङ्गकजसङ्गचङ्गम्
गृङ्गं विलोकय भविका अवलोकनास्यम् ।
यसिम् निजानि नयनानि कृतार्थयनि
श्रीमानसौ विजयता गिरिकाजयन्तः ॥१८॥

श्रीजाम्बुबत्युक्तस्वत्यसिंहपोतः शास्त्रस्तपःसितनतीर्भ वकुम्भिकुम्भम् । यस्मिन् वभन्ज किल मौक्तिकत्यसहेतोः श्रीमानसौ विजयता गिरिकजयन्तः ॥१५॥

श्रीरुविमणीशुतग्रुनिः शिखरे यदीवे तेपे तपांसि शुभगंकरणानि कायम् । सम्बन्धवद्धदृदयः किल सिद्धवश्याम् श्रीमानसौ विजयता गिरिरुज्जवन्तः ॥१६॥ दीप्रप्रदीपकल्कि इव यत्र नित्यम् नानाविधौषधिगणा रजनौ व्यल्लन्त ।

षण्टाक्षरा तपनिवारशिकेकशाली श्रीमानसौ विजयतां गिरिक्जवयन्तः ॥१७॥

श्रामानसा विजयता ।गारसञ्जयन्तः ॥१७।

सत्पन्छवैर्निवसितेव सितप्रस्नैः लिप्तेव सत्फलभौः समल्हकृतेव ।

यस्मिन् मनांसि रमयत्यनिशं वनश्रीः

श्रीमानसौ विजयतां गिरिकवजयन्तः ॥१८॥

यस्मिन सहस्रवन-उक्षवनद्रमौधः

पुंस्कोकिलप्रियतमाकलनावदम्भात् ।

सुस्वागतानि किल पृच्छति भव्यलोकम् श्रीमानसौ विजयतां गिरिस्त्जयन्तः ॥१९॥

स्नान' विलेपनमुदारतरा च पूजा

दान तपः प्रभृति शेषमशेषकृत्यम् ।

जायेत यत्र बिहितं शिवसौक्यहेताः

श्रीमानसौ विजयतां गिरिक्जजयन्तः ॥२०॥

इत्येव विधरेवताचलशिरः शुक्कारचढामणि-

विश्वास्थाजिकसमाससमाणिकौळाक्यविन्तामणिः । सेट्यः सेव समोवितानविजये चन्द्रोपमैः सुरिभिः

श्रीनेमिर्जगतां विसुभीवतु मे दुष्टाष्टकर्माष्ट्रिहे ॥२१॥

પાકાંતરા

१.१ ०मनासराजहनाः अ	१०.१ ० सण्डपस्थां ब
२,१ शिरु कीरीट व	१३.२ पुष्फ°धयीपयोरुह० अ
२,३ पूर्णितियदुपत्तिकायां व	१५.१ श्रीजांबव० ब
३.१ ०रिन्द्रशुभा व	१५,२ ०तपःशत० व
५.१ ०कृतनतिः ब	१६.३ संबद्धबद्धसिद्धवध्यो अ
५.२ समत्करोति व	१७.१ दीपप्रदीप० अ
९.१ षट्त्रिंशताभ्यधिकया व	१७.३ ०कसास्त्री व
९.२ ०निषिन्ननशतश्च अ	

જયતિલકસૂરિ વિરચિત "શ્રી ગિરનાર ચૈત્ય પ્રવાડી" સ. (સ્વ.) અગરચંદ્ર નાહ્યા-મહસદન હાંકી

ક ક્રીમાં ગૂજેરભાષા-નિષ્ય સંપ્રતિ રચતા ખુલ્ફ તપાત્રચ્છીય રત્નાકરસૂરિની પરંપરામાં થઇ શ્રેસેલ જયતિલકસુરિની છે. એમલે સં. ૧૪૫૬/ઇ. સ. ૧૪૦૦માં અનુધોપ્રદાર-ચૂલ્યો'ને ઉલાર કર્યો ઢાલાનું ત્રાહ્યુમાં છે; અને એમના શિષ્ય રત્નસિંહસુરિના શિષ્ય ચારિત્રસુંદરત્રિલ્લિંગ ૧૮૮૯/ઇ. સ. ૧૪૦૧માં શ્રીલાલી સંધ્યતિ હર્મપતિએ સં. ૧૪૪૯/ઇ. સ. ૧૭૯૩માં ત્રિરતારની યાત્રા કરી ત્યાં નેમિનાયના મંદિરને દુ૧૨ત કરાવેલું. આ કપ્રકાતને સક્ષમાં લિતાં અહીં તેમની પ્રસ્તુત થઇ રહેલી "ત્રિરતાર એત્ય પ્રલાશિ"ને પંદરમા લતાકના પ્રારંભ આસપાસ પ્રક્રવામાં હરદત ત્રેલું નથી. વધુમાં આ ફિરતાં પર પંદરમા શતાકમાં નિર્મોધાં મંદિયોને ઉલ્લેખ નથી. આ તથ્ય, અને ફિતનાં ભાયા-લક્ષણે ઉપયુંક્ત સમ્યાંકનને સમર્થન આપી રહે છે. તદ્દપરાંત રત્નસિંહસુરિદિષ્યં (તામ આતા) રચેલી "ત્રિરતાર તીર્યમાલા" (ઇ. સ. ૧૪૫૩ ભાદ)થી આ રચના બે પેઢી અત્રાઉ થયેલી છે અને સ્પષ્ટતવા પ્રાચીન છે. સંભવ તો એશે છે કે ક્રિપ્ટ હરપતિની ગિરનારતીર્યની સંધ્યાત્રા સમયે, એટલે કે ઇ. સ. ૧૩૯૩માં આની રચના થઈ ઢાય.

પ્રાર'ભની પાંચ કડીએમાં કાવ્યસલભ સામાન્ય વર્જીન બાદ પરિપાટીકાર તીર્થવન્દના પ્રાર'ભ કરે છે. પહેલાં તા (મ'ત્રો તેજપાળ વસાવેલ તેજલપુર, હાલના ઉપરકાર નીચેના જૂનાગઢની) તેજલ-વસહી (તેજપાલ વસતી)ના પાર્ધ નાયને નગી, તે પછી 'જીરચગઢ' (જીએ દર્ગ, જ નાગઢ એટલે કે હપરેકાટ)ના મુખમંડન આદીધર તથા વીરના ધામમાં પ્રજામ કરી, સાનરેખ, દામાદર અને ક્ષેત્રપાલ (કાલમેલ) જોઈ. (તળેટીની) વનરાઈ પાસે પહેાંચી ત્યાંથી પાજ ચડતાં ક્રમશ: ચાર પરબા વટાવી. પાજનં નિર્માણ કરાવનાર બાહડ મહતા (મહત્તમ વાગભડ્ર)ને ધન્યવાદ દઈ, દેવેકાટની પાળમાં યાત્રી-કૃતિ પ્રવેશ છે. ત્યાંથી આગળ તીર્થાધિપતિ જિન અરિષ્ટિનિના ત્રણ દારવાળા મંદિરમાં નમસ્કાર કરી, બહાંતેર દેવકૃલિકાઓમાં પ્રણમી, (ત્યાં દક્ષિણ દારમાં રહેલ) અપાપામહીમાં રહેલ આડ તીર્થ'-કરાતે પ્રણામ કરી. ત્યાર પછી કલ્યાણત્રય જિનાલયમાં રહેલ નેમિનાથને નમી, આગળ ચન્દ્રપ્રકા જોઈ. નાગમાર-ઝરા સમીપ ગજેન્દ્રપદ કુંડમાં પ્રક્ષાલન કરી, ઇન્દ્રમણ્ડ્રપ થઈ (ત્યાંથી પાછા વળીતે નેમિનાથના મ'દિર-સમુદાય પાછળ રહેલ) શત્રુંજયાવતાર તથા સમ્મેતશિખર અને અધ્યાપદના દેવા (જિતા)ને વંદી (તેની પાછળ આવી રહેલ) કર્પદી યક્ષ ને મરદેવીનાં મે દિરામાં નમસ્કાર કરી ઉપર રાજલ-રથનેમિની ગુધામાં થઈ, ઘેટાક્ષર, જત્રશિલા થઈ અને સહસ્તામ્રવન (સેસાવન)માં ઉત્તરી પછી અસ્મિકા, સાસ્મ, પ્રદાપ્ત અવલાકત શિખર જઈ પ્રણામ કરે છે: ત્યાં (પ્રદાપ્ત શિખરે) (દ'તકથાનું) "ક'ચનબાલક" દ્વાવાના ઉલ્લેખ કરી સિદ્ધિ-વિનાયકની પાળમાં પ્રથમ છે. તે પછી સહસ્રબિ'દએ ગંગાજળ જોઈ કરી નેમિનાથના મૂળ મંદિર તરફ વળે છે, અને યાત્રા-સાફલ્યના આનંદ વ્યક્ત કરે છે. 34મી કડીમાં કર્તા રૂપે જયતિલકસરિન નામ આવે છે.

ગિરનારતીથે સંબદ જૂની ગુજરાતીમાં લખાયેલી ઉપલબ્ધ રચનાઓમાં આ સૌથી પુરાતન જણાય છે. તેતું સંપાદન અહીં લાલભાઇ દલપતભાઇ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરની પ્રત ૮૬૦૧ પૂ. ૧૨થી ૧૩, તેમ જ પ્રથમ સંપાદક પાસેના એક જૂના ઉતારા પરથી અહીં કરેલ છે.

ગિરનાર ચૈત્યપ્રવાડી

સરસતિ વરસતિ અમીય જ વાણી હૃદય-ક્રમલિ અબ્લિતરિ આણી જાણીય કવીયશ્રિ છેદાે—૧

> ગિરનાર ગિરિવરણ જ કેરી ચૈત્રપ્રવાહિ કરઉ નવેરી પૂરીય પરમાણંદો—ર

દૂરિથીયા જઉ ડુંગર દીઠઉ નયણ-જુયદ્ય અમીય-ઘણ વૃદઉ કીટઉ ભવદઢ-દાઢો—-3

> ઝીંઝરીયા-નક કોટ જવ ઉતિઉ મણું જનમનું સફલઉ ઉતિઉ(?) કહુલિઉ મન ઉછાઢા—૪

કું અર શેવર તણીય જ પાલિઇ અન રંજિઉ તરુ, અરહિ માલિઇ ટાલઇ દહ સંતાપા—પ

> અમૃત સરીખી આવઇ લહિર જ જાણે પુષ્યતણી એ મુહુર જ દ્વહર ત્રિયાં પ્રંથા પાપા—૬

તેજલવસહીય પાસ નમિસું તું આધા સવિ કાજ કરેસિલં લેસુલ પ્રવય-પશારા—૭

> જીરણગઢ સુખમંડણ સામી આદીસરુ પય સીસ જ ગામી ધામીય પ્રણુમઉ તીરા—૮

આગલિ નયચ્છઈ સાવનરેખી દામાદર તસ તીરહ દેખી આદેખી ક્ષેત્રપાલા— આંગા રાયથિ તથીય વનસછ જાથે આવિઉ જલહેર ગાછ ભાજય ત્રિઉ દુધનેલો—૧૦

મન રંગિ જઉ ચડીય પાજ તુ નિશ્વઇ સરીયાં અમ્હ કાજ રાજ-પાર્ઢિ અશંતા—૧૧

> પ્રીય ભગ્રુઈ, દુખિ જઈય તિઢાં અચ્છઈ નિરંતર સીયલી છાઢાં બાઢાં મ મેલ્ઢિસિ કેતાે—૧૨

ઇકિ વીસમઇ ઇકિ આઘા જાઇ ઇકિ મનરંગિ વાયત્ર વાઇ ઇક ગાયઇ લીઠાં ગીતાે—૧૩

> પહિંહી પરવઇ લેઇ વીસામલ બીજી ઊપરિ વિહેલા ધામ જિમ પાસુ લવ-અંતાે—૧૪

આગલિ....છઈ માકડ પગથાહર તીચ્છા અતિ સાકડ કાઈ કર્ડિકર રઈજ હાથા—૧૫

> ધન ધન તુ ખાહડદે મુહતા મા ...... સહુંતા જાતા સંઘઢ સાથાે—૧૬

ત્રિહુ શિલા ત્રીજી પર્વ ભણીઇ ચક્કત્થી સૂતકકારણિ સુણીય હણી ....રા — ૧૭

> તુ પામી મઇ પાલિ જ પહિલી પુષ્ય-કાજિ જે અચ્છઇ સઇલી હલીસક દિઉ સારા—૧૮

દેઅલ દેખી મનિ ગઢગહીયં સફલહ કમાં જંમારગિ સહીયં રહીયં પાપ અસેસાે—૧૯ તિજ્ઞિ પયાહિષ્યું દેઈ ત્રિવારય માહિ જઈ નેમીસ જુઢારઈ સાર્સ્ટ કાજ સવેસાે—૨૦

ન્હવસુ પૂજીય વંદસુ સારી બહુત્તરિ દેહરે જિલ્લુહ જુહારી હારી તે હિંન જન્માે—૨૧

> અપાપામઢિ આઠ તીર્થ કર મઇય ચઉવીસી છેાલઇ મણિવર સુરવર કરય પ્રણામા—૨૨

કલ્યાણત્રય નેમિ નમેસૂં ચંદ્રગૃદ્ધા વેગિઇ જાએસિ કરીસ સકલા પાગાઃ—૨૩

> નાગમારિ ઝિરિ આગલિ કુંડ જ ગયંદમઇ પક્ષાલ**ી** પિંડ જ ઇદમંડપ સા ચંગા—૨૪

જીજલગિરિ સેત્તુજ અવતરીઉ આદિજિણેસર અસ્દિ અણસરીઉ દરીય' હરઉ અસેસા-—૨૫

> સમૈતિસિદ્ધરિ અધ્યાપિક દેવા વાંદઉ કવડિજસ મરુદેવા રાજલિ – રહનમીસા—-૨૬

લંટાક્ષર છત્રશિલા વખાછું અંબસહસ્ત્ર પ્રભુ દીક્ષા જાણું નાથ હવે તસ રુખાે—૨૭

> બિહુ એટ્રેસિઇ અબિકમાતા સાંબ--પજૂન અવલાેેેેે જાતાં વલતા પ્રથુમૂં સુખાે—-૨૮

તિહું અછઈ કંચન–અલાલું સિહિ–વદ્યાયમ પાલિ વખાલું જાહ્યું પ્રલુમું નિત્યાે—૨૯ સહઅબિંદ ગંગાજ**લ** એઇ પ્રભુ નેમીસરુ દેહ જ ધાઇ જે ય હૂઈ સુપવિતા—૩૦

ક્રમિ ક્રમિ ચૈત્રપ્રવાડિ જ કીધી મણૂય–જનમ ઊગારિ જ લીધી

સીધીય સવલી ય વાતા-3૧

ભમીય ભમીય ભવમાહિ જ ભાગુ તુ પ્રભુ તાહેરે પાય જ લાગઉ માગઉં સિવસુદ્ધ–નાતો—૩૨

હરખિઇ મૂલિગભારુ પામીય નયજ્ઞિ નરીયખિઉ નેમિ સુસામીય કામીય–કલ–દાવારા—૩૩

> જા ગયણુંગણિ, રવિ-સિરિચંદાે મૂરતિ સામિ તણીય તાં નંદુ આણંદ સખ ભારાે—-૩૪

હું મૂરખ પણઇ અધું અજાણ શ્રી જયતિલકસૂરિ બહુમાન માનું મનમાહિ એહે—૩૫

> પહઇ ગર્લાઇ જે એ નવરંગી ચેત્રપ્રવાહિ અતિહિ સુચંગી ચંગીય કરઇસુ દેહો—3 દ ''હતિ શ્રી ગિરનાર ચૈત્રપ્રવાહિ''

ગિરનાર ચેત્તપ્રવાડિ

સ'. વિધાત્રી વારા

અગ્રાત કર્તાની આ કૃતિ કેવળ પચ્ચીસ ગાયાની જ છે, હતાં તીય'ના ઇતિહાસની દિસ્છિં માહિતીસબર હોઇ, પ્રકલ્વની છે. સાદી અને સરળ ઐવી આ રચના સાહિત્યિક દિષ્ટિએ ખાસ નોંધપાત્ર નથી, તો પણ પ્રાસ (એકાદ સ્થાનાપવાદ સિવાય) તૃટતો ન કેાવાથી ગેય અને સુવાગ્ય છે; જેદ 'દોધર' છે

મ ત્રીધ્વર વસ્તુમાળના ત્રિરનારના શિલાલેમાં (લે. ૧૨૮૮/ઇ. સ. ૧૨૩૨), મ ત્રીધરના કુલગુડુ તાગેન્દ્રત્રચ્છીય વિજયસેનસ્ત્રિટિ દૃત "વેલ તિગ્રિટિ રાશ" (આ. સં. ૧૨૮૮/ઇ. સ. ૧૨૩૨), ધર્મલીય-સરિ દૃત 'ત્રિરનારક્ષ્ય' (૧૩મી શતાબદીનું ગોજું ચરલા) * જિનપ્રક્ષસરિ રચિત 'ત્રૈનાક્ષ્ય' અને અન્ય સ્થાનાઓ (તેરમા લતકોના અંત અને ચીકમા શતકોના પ્રારંભ) * અતાત કર્તાના 'પેઘડાસ' (આ. સં. ૧૩૬/ઇ. સ. ૧૩૦૪), * આંભદેવસ્તિ દૃત 'લમારારાસુ' (આ. સં. ૧૩૭૫/ઇ. સ. ૧૩૧૫), ' — આદિ સ્થાનાઓમાં ગિરનારના જેમાં દિસ નિશે તેલેય અળે છે. * એક દેરે તો આ સી ત્રિરિસ્થ તીર્થકાવની વિસ્તી નેલિયાં સમાન ક્ષ્મનો અળે છે.

આ હિલાય હેમહંસ કૃત 'ત્રિરનાર ચેત્ત પરિપાટી (આ. સં. ૧૫૧૫/ઇ. સ. ૧૪૫૯)," અને રત્નસિંહસૂરિ શિએ રચેલી 'ગિરનાર તીય'માલા' (આ. સં. ૧૫૨૭/ઇ. સ. ૧૪૬૭)ન્માં ઉપયું કત રચનાઓમાં અપાયેસ સામગ્રે ઉપરાંત પંદરમા શતકમાં ત્રિરનાર પર જધાયેલ બીજાં પણ કેટલાંક મંદિયોના લલ્લેખ છે. આ બધો જ કૃતિઓનું સમાંતર પડન રસપ્રદ અને નોંધનીય અની રહે છે. આગળ વિશેષ ચર્ચો કરતાં પહેલાં સાંપ્રત કૃતિ વિશે થોડો પ્રારંભિક વિગ્રેતો જેનેઇએ.

સાંપ્રત પ્રતિ પાટ્યુના 'બ્રી કેમચંદ્રાચાર્ય જૈન શાનમંદિર'માંની શ્રીસંધ જૈનભાં ડારતી ક્રમાં ક ૩૧૩૨, ડા. ૧૧૪ની છે. મ્જાર્યુદાચલ વિનતી સંગ્રહ આદિ વિનતી સંગ્રહ' એવું આ પ્રતિનું શાર્યક છે, જેના છેલ્લા પત્રમાં પ્રસ્તુત કૃતિ 'શિરનાર ચેત પ્રવાડિ' નામે છે. પ્રતિનું સાપ ૨૧.૫ × ૧૧.૫ પત્ર ૮ છે. સરાસરી દરેક પત્રમાં ૧૮ લીટી અને દરેક લીટીમાં પળ અક્ષર છે. પ્રતિની સેખનહૈલી આંગમા શતકની છેઃ પરિપારી જની અજરાતીઓ નિષ્ય છે.

આ ઢાલ્યમાં રચતા સ'વર્ત આપેલા તથી પરંતુ, હેમહંદ્યે 'ગિરનાર ચેત પરિપાટી'માં અને અને રત્નસિંહસૂરિ શિએ 'ગિરતાર લીલે માળા'માં મહસ્યાં સહામાં ળ'ધાયેલાં જે ત્રસૂ મંદિરોતો હત્લેખ કર્યો છે, એ માંદિરોતો હત્લેખ આ કાલ્યમાં કરવામાં આવેલા તથી. એ ત્રસૂ મંદિરોતો હત્લેખ કર્યો હત્યા તે અન્ય મંદિરોતો હત્લેખ કર્યા હત્ય હત્ય કર્યા હતા તે ત્રસ્ત માંદિરોતો આ કાલ્યની રચતા સત્ય હત્ય હત્ય લેશ તે ત્રસ્ત માંદિરોતો આ કાલ્યની રચતા સત્ય હત્ય હત્ય હત્ય લેશ તે હતા હતા પ્રારંભ કાળતી કે એ પહેલાંતી આ કૃતિ સંભવી શદે. પ્રતિતા અન્તભાગે ''જ્યાન'દ્રપૃત્ત્રિએ લખ્યું'' એમ તે વિ એ આ સમયમાં શઇ ગયેલા જયાન'દ્રસ્તિ તે ત્રયાગ્રચ્છીય સોમાંતિલકસ્ત્રિતા હિષ્ય જયાન'દ્રસ્તિ હોવા એઇએ એમતો સ્વર્ગ'લાસ સ. ૧૪૪૧/ઈ. સ. ૧૩૮૫માં થયે છે. આ વાત ધ્યાનમાં લઇએ તો આ કૃતિ તે પહેલાંતી હોય.

કર્તા ક્રાઇ જૈન યત્રિક કવિ છે અને તેમના સમય આગળ નિર્દેશના હેમહ સની પાસેના હશે એમ તેમણે આપેલી તાેધા અને કૃતિની સરાસરી ભાષા ઉપરથી જણાય છે, સં. વિધાત્રી વેરા ૧૨૯

તીથાંટનની દુષ્ટિથી લખનાર આ કવિ વાચકને, 'જીલું પ્રાકાર' (ઉપરક્ષેટ)થી તળેટી સુધી થઇ, ત્રિરતાર ઉપર જવાની પાજ સુધીમાં વચ્ચે આવતાં ક્યાંનાની બલ્લુ કરાવે છે. ઉપરક્ષેટના તળપ્રદેવમાં આવતાં ત્યાં મંત્રી તેજપાયે વસાવેલ 'તેજલપુર', મંત્રીએ પાતાની માતાના નામ પરથી કરાવેલ 'સુમાર સરેવર', પાર્ય-તાથનું મંદિર (આસડરાજ વિહાર) તેમ જ ઉપરક્ષાટમાંનું 'મહાવીર સ્વામી'નું મંદિર, દામાદર કુંડને કાંઠે કાળમેલ ક્ષેત્રપાલનું સ્થાનક વગેરે નોંધી ગિરનારની પાજ ઉપર સ્થાનાં અન્ય અવલીશકો નોંધે છે.

સૌ પ્રથમ ત્રિરનાર ચઢવાની પાજના નિર્માતા વિશે માહિતી આપનાં પરિપાટી કર્તાં કહે છે, કે ભાલડે (વાગ્લફ મંત્રીએ) એ સમરાયી. જ્વારે 'રેવ'તત્રિરિરાસ'નાં અંભડ મંત્રીએ કરાંગ્યાનો ઉપલેખ છે. ^{૧૦}

હવે કવિ ક્રેટની ડ્રેંક પાસે આવી પહેંચતાં, દૂરથી દેખાતાં દહેરાંનાં સુવર્શના દ'ડકળશતો તિદેશ કરે છે; અને રત્નાશ્રાવકે નિધનાથતા (ભ'ગને છત્યું કાર કરાવ્યા એ અતૃશ્રુતિના ઉલ્લેખ કરે છે. પછી ત્યાં આગળ 'આપાપામક'ના ઉલ્લેખ કરે છે. આ રચતા શુ હશે એ સુદ્દી વિવાદાસ્પદ ભત્યો છે, જેણી ચર્ચા અગાઉ સુરાતત્ત્વ (ભા.૧ પૃ. ૩૦/–૩૦૬)માં પં. ભેચરદાસ દોશીએ કરેલી છે. પંતિત્વએ ત્યાં કોઈ પ્રયોગ સાર્ગધ કરાયો છે.

એ પછી કવિ ક્ષેટ અંતર્યતાં મંદિરાની વાત કરે છે. તેમાં સૌ પ્રથમ તથે ધિય તેમિનાથ ખેતે જમાણીભાજુએ રાજ્યતાનું દહેંદું અને તેમિતાથનું ક્લાણસ્યાંનું સચિવેષર વસ્તુપાંએ કરાવેલ ધ્યાં કરેતે તેમાં હેર , ત્રજપાદ (કુંડ), તાત્રપ્રસા મોરપ્રસા…તો ઉલ્લેખ, તદિતિરિક્ત વસ્તુપાલ કારિત શર્યું જયાવતાર એ આદીસ્યર્ગ બવત, ત્રીદિત્યન્ત લિલ્યું કરે હિલ્યું કરે છે. ત્યાર પછી રથતેનિ તમસ્કાર કરી, લખાવન (સં. લક્ષારામ) અને સહસાવન (શેષવન/સં. સહસાયનન), ધ્ય તર્યા જ ભાવતા કર્યા હતા પ્રસાય છે. ત્યાર પછી રથતેનિ તમસ્કાર કરી, લખાવન (સં. લક્ષારામ) અને સહસાયન (શેષવન/સં. સહસાયનન), ધ્ય તરે જ ભાવતા કર્યો હતા સહસાયનનો, હત્યા પ્રસાય છે. ત્યાર પછી સહસ્ત્રામ હતા કર્યો હતા સાથ્યા હતા સાથ્યા કર્યો હતા સહસાયનો, હત્યા સ્ત્રામાં સાથ્યા હતા પર તેમા સાથ્યા હતા સાથ્યા કર્યા હતા સાથ્યા કર્યા હતા સાથ્યા હતા સાથ્યા કર્યા હતા સાથ્યા કર્યા હતા સાથ્યા કર્યા હતા સાથ્યા હતા સાથ્યા કર્યા હતા સાથ્યા કરતા સાથ્યા કરતા સાથ્યા કર્યા હતા સાથ્યા કર્યા હતા સાથ્યા કરતા સાથ્યા કર્યા હતા સાથ્યા કરતા સાથ્યા કરતા સાથ્યા કરતા સાથ્યા સાથ્યા કરતા સાથ્યા સાથ્યા સાથ્યા સાથ્યા કરતા સાથ્યા સાથ્યા કરતા સાથ્યા સાથ

આ કૃતિ વાંચ્યા ૫૯૫, એ એક સ્થાનની પીછાનના પ્રયત્ન કરી જોવા જરૂરી ભને છે. (૧) સહસ્રાબિન્દુ શુકાઃ (કડી ૨૪.)

એ અત્યારે જ્યાં સાતપુડાની જગ્યા છે, તે જ મેટે ભાગે હાઇ શકે. ક્રાટેથી અ'ભાજ શિખર જવાના રસ્તામાંથી વચ્ચેથી આ રસ્તા કુંટાઈને 'સાતપુડા' તરફ જાય છે, અને બીજો જે 'કાળકા' તરફ જાય છે. એ અંભાજીથી ગારખનાથ જવાના રસ્તામાંથી કુંટાઈ જાય છે.

સાતપુર્ડા કે સફરુ બિંદુરુકાની વાત કરીએ તાં — કેંદથી થેડ્રું ઉપર ચઢીને ડાબીભાજુએ પ્લયસ્થી જવાય અને જમાણીખાજુએ જટાક કરની ધર્મજાળા પાસેથી થોડ્રું નીચે ઉપરીતે જવાય છે. મેટી મેટી દિશાએના ભનેશી, શંકુ આકારની વખેશ જેહું છે એમાં નીચે એ શિશાએમાંથી સતત ૮૫ક્યા કરતા પાણીને લીધે મેટા ખાલોચીયા જેવું થયું છે. (આ ખાલોચીયું ઉનાળામાં પણ પાણીથી ભરેલું રહે છે) એટલે 'લહુઅબિન્દું' તાય વ્યાજળી છે અને મેટી મેટી સાત જેટલી શિશાઓની ભરેલી એ જગ્યા હોવાથી અત્યારે 'સાતપુડા' નામ પ્રચલિત થયું હશે. એને રસ્તો પસંધીયાં વગરતો છે અને ત્યાં વાતાવર આઠલાદ કછે.

ક્ષળકા (કડી ૪) — ર. હવે બીજો રસ્તો જે 'કાળકા' તરફ જાય છે, એ કાળકાનું સ્થાનક પણ ગુફ જેવું છે. એને કાલ્યપ્રચલિત ચંદ્રગ્રાદ્ધ હોવાનું અનુમાન કરવાનું મન એટલા માટે થાય છે કે, એના રસ્તો સહસ્રાબિન્દુગ્રાદ્ધા સાથે સમાંતર જ ફ્રાંટાય છે અને દરેક કાલ્ય આ બન્ને ગ્રાદ્ધાનો સાથે સાથે લલ્લેખ કરે છે. એ સિવાય એને માટે, સાતપુડા માટે આપ્યું એવું જેરદાર બીજું પ્રમાશ નથી.

લરતૈયર (કડી ૧૫-૧૭) — ૩. આપણી આ પરિપાટીમાં ભરતૈયરતા ઉલ્લેખ છે, તે પશુ ખીએ નથી. તેમ જ સત્યપુરાવતાર વીરિજનેન્દ્રનો ઉલ્લેખ પણ થાડાક અપવાદ સિવાય ક્યાંય મળતા નથી.

પાજ. (કડી. ૧) — ૪. ત્રિરનારની પાજ માટે સામાન્ય મત અંભડે તે સમરાવ્યાનો છે. પ્રસ્તુત કાલ્પમાં ભાઢે તે ભ'ષાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. ^{૧૭} અત્યારે પણ એક બીજો રસ્તો ભારદેવી પાસેથી જાય છે.

પાદ દિપ્પણી

- માસીન ગ્રજેર કાવ્યસંગ્રહ (કાવ્યમાળાનું પુસ્તક ૧૩મું) સંપા. સી. ડી. ક્લાલ, વડાદરા ઇ. સ. ૧૯૨૦ – ૪. ૧.
- र. अव्यन, Appendix 7 p. 19.
- з. Эмч. Appendix 5 p. 15.
- Yar. Mayel. Appendix 10 p. 24.
- ક્ય, 'આપવા કવિઓ!' લે. કે. કા. શાસ્ત્રી અમદાવાદ ૧૯૪૨. પૂ. ૧૬૬-૧૬૭.
- ય. પ્રા. ગ. કા. સ. . ભાગ ૧૩ પ્ર. ૩૮ (નવની ભાષા.).
- આ સિવાય પછ્યુ વસ્તુપાળ-તેજપાળની પ્રશસ્તિઓમાં ત્રિરતારના તેમ@ કરાવેલ જિનાલયા
   આદિ રચનાઓના ઉલ્લેખા મળે છે.
- **૭. પ્રેરાતત્ત્વ ભાગ ૧** અમદાવાદ સં. ૧૯૭૮,, યૃ. ૨૯૩.
- પ્રાચીન તીર્થમાળા સંથલ ભા. ૧; સંપા. શ્રી વિજયધર્મસ્રી, ભાવનપ્ર, સં. ૧૯૭૨, ૫. ૩૩.
- e. **પ્રા. તી. સં.** પૃ. પગ્ની પાદટીપ.
- ૧૦. પ્રા. ગુ. કા. સ'. પૃ. ૨.
- ૧૧. અન્ય કૃતિઓમાં અને શિક્ષાલેખાં તેમજ બીજાં પ્રમાણે, દ્વારા એ ભાગત સિદ્ધ છે કે એ મંદિર તેજપાળ ભંધાવ્યું છે.
- ૧૨. ૫. બેચરદાસ દાશી, પૃ. ૨૯૪–૨૯૫.
- **૧૩. જેન તીર્થ સર્વસંગ્રહ લા. ૧., અમદાવાદ ૧૯૫૩, પૃ. ૧૨૫-૧૨૬.**

ગિરનાર ચેત્તપ્રવાડી

અંબિકિ હીઇ ધરેવિ મમરવિ મામિય સામલઉ તીરથ થુણ કે સવેવિ ૧ મહાલીરથ ગિરનારગિ રે તે જલપૂરિ યહુ પાસા ક્યર સરાવર ક્લસ ભરે ન્દ્રવસ વિલેવસ પૂજ જિમ હૂઇ વિલન-વિણાસા ર के छरख-प्राधारे ગિરનારહ તલહટીય જુગાદિ-જિશ <u>જોહારિય</u> તે જાઇ અવપારે 3 ત્રિસલાદેવિ–તણઉ ભવીઢં નયણાસંદા તીછે ભાવિદ્ધિં ભગતિહિ ભેટિય એ સાબી વીર જિહ્ય'દેહ भावनरे भन्छ। विदिय દેવ દામાદર નામિઇ Đ. કાલમેઘ–ક્ષેત્રપાલ аle, સાહઇ બહુ આરામિઇ બાહ્ય હદેવિહિં સાહિય તવી પ્રરાવી પાજ ગિરનારહ ગિરિરાજ વિસમ® મારગ સમ કિઉ ¢ સથલ શલિલ પીય'તે મરવર, તરવર, અવિત અિછા ગિરિવરિ સહિરિ ચહેતે ગિરિ વાઇ ગહગહિય મન ઊજલિગિરિ કિવલાસ જોઈ ઊંચા હર મચ-હરચ દંડકલસ સાવન્નમ એ અમ્હ મનિ પૂગી આસ રૈવઇંગિરિ ડેલિયામણઉ જસ સિરિજાદવરાઉ નેમિ જિણેસર પણમિઇ એ હિઇ ધરેવિશ ભાઉ ۵ આદેસિઇ અંબિક્તાગઇ રતનિહિ આથી બિંબ ભાવીસમઉ તીથયરા સા પુજિસ અવિલંધા 90 પાખલિ ફિરતી દેહરિય આપાપામહ માહિ જે કિવિ બિંબ રેજીવત્ંય તે સબ્વે આરાષ્ટ્રે 99 દેવહ' દાહિણિ દેહરિય જે રાઇમઇ નમંતિ સિદ્ધિરમણિસિઉ' તીઢ નર' સહીયા અવિહડ હુંતી 92 વસ્તિગ મંત્રિદિ કારવિઉ દેવઢ પય કીય સેવ પ્રહિ ઊઠેવિજી પજામિસિ ઉ કલ્યાભત્રય દેવ 93 नागअरि नाढी है भारअरे અમિઉ કુંઢ પડિછ દા ક્લસ ભારેવિ ગાઇ દમ એ ન્હવિસિઉં નેમિ જિહાંદા ૧૪

ઉજ્જલિગિરિ જિચ્ચિ નિસ્મવીયા સિત્રું જય-અવતારા ૧૫
aિ શુમઇ પાસઇ સંમેયસિંહરે વીસ જિલુંદ નમેસાે
હાબઇ પાસઇ ચઉવીસ જિલ્ અષ્ટાપદ પ્ર ણુમે સાે ૧૬
પાછલિ મેત્રલિ આરુહિય માડી છઈ મરુદેવિ
પૂજિસુ ભરથેસરિ—સહિય કુસમઇ કરંડ ભરેવિ ૧૭
સંઘઢ સામિધુ જે કરએ વિઘન તછુઉ અપઢારા
કલિ નાલીયરે લેટીઇ એ કવડુ જખ પડિહારા ૧૮
તીછે અછઇ રવિમએ મહ્યુનેઉર માેડ'ત
કજ્જલ વંને અંસજલે ત્રિરિનીઝરણિ ઝરંત ૧૯
ને પ્રતિબાધીય સયમએ બંધવ કેરઉ નેમિ
જિમણુઇ પાસઇ દેહુરિય વ'દિસુ સાે રહુનેમિ ૨૦
વેકલ વકલ નિમ્માલીય પાડલ જૂહી જાઇ
કું દ–મચકંદહ સહીય તહિં સાહઇ વણરાય ૨૧
સંઘઢ વિલ્ન-વિદ્યાસણીય ટાલઇ અલી[ય] સવેવિ
ઢાઇસુ નેવજ-નાલીયર આગલિ અંભિક દેવિ ૨૨
તાહિં આગલિ અવલાેહ્યાસિહરિ સામિ~પજૂન નમેસાે
સિદ્ધિ વિદ્યાયગ સા લહુઇ એ જો સાહસઇ સંપન્તુ ર૩
દેખીય લખારામ–વનુ ટુયડઉં સહસારામુ
સહસભિંદુ ગુક જોઇયએ ચંદ્ર ગુકા અભિરાસુ ૨૪
ઇ ચ્ચિપરિ રેવઇ – બિરિસિહરે ચેત્ત પ્રવાહિ કર તે
તીરથ જ્યાત્રા તણાઉ ફલા તીઢંનર નિશ્વઇ હુંતે ૨૫
॥ ઇતિ ગિરનાર ચૈત્ત-પ્રવાડિ જયાણું દત્રણિ લખિતા ॥

શ્રી ગિરનાર ચેત્ત પરિવાડી સ'. મધુસદન ઢાંદ્રી-વિધાત્રી વારા

@જ્જયન્તિત્રિનિં યેં દિરા અનુલક્ષે રચાયેલી ચેતપારિયાટીઓમાં માહિતીની દષ્ટિએ આ એક મહુ જ કિંમલી ચેતપારિયાટી છે. આપણે પ્રકાશિત થઇ ચૂંકેલ, ખુહત્તપપ્રશ્વીય 'તરતિક હેસારે લિખ'ની, અને 'સ્રોમસું કરસરિ'ના પરિવારના 'રજ્તશેખરસ્રિ'શિખ 'કેમહ'સની "ગિરતાર તીચે'-માળા"માં આપોલી વાતાનું આમાં સમયેન લેવા અતિરિક્ત કેટલુંક વિશેષ સ્પષ્ટીકરેલું પણ છે, અને અન્ય કોઇ પરિપાર્ટીકારે નહીં જ્યારેલ એવી નવીન હંપ્રક્રિતો પણ છે. કર્તા પૈતાનું નામ પ્રગટ કરતા નથી; પણ કોઇ "સ્પેપી શવરાજ"ના સંઘમાં આવેલ મુનિની આ રચના હોઇ શકે તેવે તર્જ છેલાની એટલે કે જમ્મે આથ પરથી થઇ શકે છે.

સંપ્રતિ રચના લાદ.ભા.સં.વિ.મં.ના સુતિપુરવિજયછ સંપ્રદની પ્રતિ કમાંક રહ-૦૦ 8પરથી ઉતારી છે. મૂળ પ્રતિમાં જે કે રચના સંવત કે લિપી સંવત દર્શાવ્યા નથી; પણ ભાષા અને વસ્તુની દિખ્છો સાંપ્રત દૃતિ પંદરમા શતકના ઉત્તરાર્ધની જ્લાવ છે, જ્યારે પ્રતિની લિપી સત્તરમા શતકના ઉત્તરાર્ધથી પ્રરાણો લાગતી નથી.

પ્રારંભમાં યાત્રી-કવિ દેવી 'અંભિકા' અને 'સરસ્વતી'ને સ્મરી, 'નેમિજિત'ને વંદના દાં, 'જીજિલિગિ?' ઉજ્જયનાત્રિરિ)ના જિલ્લુવરને સાનંદ સ્તવવાનો નિધાર જાહેર કરે છે: (૧), આ પછી 'ગિરનાર'ની તળેઠીમાં આવેલ વિશાળ એવા 'જૂત્ત્ર' (જૂતાગઢ-છબ્લુંદુર્ય'-કાયરકોઠ)નો હલ્લેખ કરી, ત્યાંના 'લક્ષ્યપ્રસાકાદ' શિષ્ઠી 'સક્ષક્ષ' કારિત જિનાલય)માં જુદાર કરી, ઉસવ'સ (સાસવાલ વ'શ)માં જન્સેલ 'સમરસિંહે' ઉદ્ધારાવેલ, નિજ્યપુરિ (તેજપાલ સ્થાપિત 'તેજયપુર' શકેર) પાર્ચન્ત નમસ્કારી, 'સંધવી ધુંધલ'ના પ્રાસાદમાં 'આદિ જિનવર'ને જુદારવાનું કહે છે: (૨-૩). તે પછી 'ધરસિંગ વસહી' ('છબ્લું'દુર્ગ'માં હતી)ના મહાવીરસ્વામીને વંદવાનું કહે છે. અને પ્રસ્તુત વસહીમાં ડાળી ભાદુત્રોના લેક એ. (૪) આ પછી 'લખરાજે' ઉત્સાહસી કરાયેલ 'ખમાણાવસહી'માં પિતાળના જિનનાથ 'રિસહેસર' (સપલેચર)ને પૂછએ તેમ જ્યાં વે છે. (૫).

હવે ત્રિરિવર (ત્રિરતાર) તરફ સંચરવાની વાત કરે છે. ત્યાં ('વઆપથટ્ટેન'માં રહેલ) 'દામેાદર', 'શોવનત'ખ' (સાતરેખ) નદી, અતે 'કાલમેર ક્ષેત્ર પાલે'ની લક્ષ્યેખ કરે છે (દ). એ પછો આવતી નિસર્ય- ક્ષેત્રભાતું વર્દ્ધું નાથા હમાં કહે છે. આ યછી (મંત્રીયર) 'ઉદ્યવન' પુત્ર ખાહડે (મંત્રી વાકસ્ટ્રે) વિસ્તર્ધું તે લક્ષ્ય માન્ય માન્ય કરાવ્યાનું કહે છે. (૮). 'પાન્જે' ચડતાં પહેલી 'જ્ઞિસલા સ્ત્રાની પદ્યમ'ની 'પરવ' (પરબ), બીછ આવે 'પોરવાડ' વાળાની, તે પછી 'શાંચી વાંદું માં 'રાયલું પર્યુ' તેને વિશ્વ પર્યુ 'તેને ત્યારો પરબી તે પછી 'માંકડકુડી' કને 'માલીપરબ' જવાનું. (૯–૧૧). તે પછી આપણની વાંદીચૂંથી વાટડીએ આયળ વધતાં 'સિલખક્ય' અને તે પછી બાલુ પર્યુ 'ત્યારો ભાવના વાર્યુ 'ત્યારો તેને પરબી અપણની વાર્યુ 'ત્યારો તેને હતાનું કનિ વાર્યુ તેને છે. (૧૩). તે પછી આપણ વ્યવતાં કાર્ય હ્યાનું કનિ વાર્યુ તેને પછે છે. (૧૩). તે પછી આપણ વ્યવતાં કાર્ય હ્યાનું કનિ વાર્યુ તેને પછે સ્ત્રાન્ય તેને પછી અપણની પ્રસાર્ધ પ્રસાર્થ પ્રસાર સાંત્રે છે. આ પછી પહેલી 'ફોળ' અને બીછ 'પોળ'નો હલ્લેખ કરે છે. (૧૪–૧૫).

આ પછી યાત્રાકાર લીધ નાયક ભાગવાન નેમિનાથને દેહરે પહેાંચે છે. અને ત્યાં છત્ર સાથે

ચામર ઢાળતાં પંચ શબ્દ વાદિત્ર વગાડતાં શ'ધવી પ્રવેશે છે અને લંગલ-બેરિતા ત્રગતબેરી નાદ, ઢાલ-દર્દરના હડહડાટ, તે ત્યાં વાત્રતા 'નિસાચુ' અને કન્યાએા દ્વારા ગવાના ધવળમંત્રળના કાવ્યમય ભાષામાં ઉલ્લેખ કરે છે: (૧૬).

સૌ પહેલાં 'મેલાસાલ'ની દેડરીમાં 'જિનધર્મનાય'ને તમી, (પશ્ચિમ વાજુના) 'મળદાર'ની સામા રહેલ 'લગાલાપા સુષ્ટાપાર' — જેમાં 'વસ્તિમે' ('વસ્ત્યાએ') સ્થાપેલ – 'તેમાસર'ના બિંજને વાંદી 'પાય'નાથ'ની દેહરી (વસ્તુપાળ કારિત રનં ભનપુરાયતાર)ને પ્રચુમી (મૃળનાયકાન મંદિરમાં પ્રવેશ) : (૧૭) - 'તેમિનાય'ને નિર્ણય ભાવ વિરાસ કર્યા કર્યા, આવી, (ત્યાંથી) 'તેમિનાય'ને વિરસહ નમી, ત્રચુ ભાર ધરાવતા ('ગૃદમંદપ'વાળા) પ્રસાદને પ્રદક્ષિણા દઈ, (ફરીને) દાન દઈ, વિવાધ ક્રળફલ સાથે (ફરીને) 'જિન'ને એટવાની વાત કરે છે: (૧૮). તે પછી અધુક્રળ પત્રે (ત્રેમિનાય') દેવની પૂજા કરી જેથી માનવ જનમ સફળ થાવ, પછી 'ગજપદ- કુંડ'માં સ્તાન કરી ધાઈ કરી (ફરીને નેમિનાયના) પ્રાસાદે આવ્યા અને ન્દાવચુ-મહાત્સવ કરી, કેસર-ચંદનની અર્યના કરીએ તેમ કવિ કહે છે: (૧૯).

તે પછી 'અગર'ની પૂજા રચી 'રતન' ('રતન શાવક') દ્વારા સ્થાપિત 'તેનીસર'ની સેવા કરી, 'ભામતી'માં 'ચૈત્ય પરિપાર્ટા' કરી, 'રંગમંડપ' (ગૃદમંડપ)માં રહેલ જિલ્લુવરને પૂછ, ધરમશાળાના અ'દિરમાં વ'દના દઈ, પછી 'અપાપાનઢ' જઈએ તેન યાત્રો હવિ ઉમેરે છે: (૨૦).

(આ 'અપાપામઢ'માં) ગઈ ચાેવિસી, (બીજા) સાત તીર્ય' કરતે પૂજ પાપક્ષય કરી. આઠમું (તેમિનાથનં) મિંભ ભપ્યસૂરસ રિએ ત્રંભાવતી (ખંભાત)માં (મન્ત્ર ભળ આકર્ષો) (અભિગ્રહ ધારણ કરેલ) આમરાજને વ'દાવેલ (તે અહીં ગિરનાર પર લાવેલ બિ'બને નર્મા). (૨૧) પિત્તળના નેમિ-નાથના ભિ'ભને પૂછ, પછી (મળપ્રાસાદને કરતી રહેલ) મંત્રીધર વસ્તુપાલે કરતેલ હર દેવરીઓ માં પ્રજ્ઞ કરી ત્યાંથી નીકળી વસ્ત્રપાળે કરાવેન ત્રસ દેરળની રચનાવાળા લાખા રૂપિયા ખર્ચા ને કરાવેલ શત્ર જયાવતાર આદિનાયને જહારીશં (૨૨). ત્યાં ડાબી જમણી ભાજ એ રહેલ ગુજરૂઢ વસ્તુનાલ-તેજપાલ તથા (વસ્તુપાલ પિતામક) સામ (મન્ત્રી) અને પિના (મંત્રી) આસરાજ છે. મનમાહક પુનળીએ: कोतां तिरत धती नथीः वणी त्यां (डाजे पडेजे) अध्यापहसां रहेव २४ कितवर अने कमाजी માજુએ રહેલ સમેત-શિખરમાં ૨૦ જિન જોઈશું (૨૪). તે પછી ગાવિન્દ યેષ્ઠિએ સ્થાપેલ છરાપલિલ (તામાં તાથ) પ્રજી કળી કળતે સતાપીશં. ત્યારમાદ આગળ સંચરનાં (ખંભાવતા) શ્રેષ્ડી શાહ્ય અને છે ભવના પ્રાસાદે (મુલનાયક) વિમલનાથ તથા પાર્ય નાથને સ્તરી તેના રહિયામણા મુખમંડપ જોઈશ (૨૫). (આ મંદિરમાં) પિતામય સરસ ભિંગ છે અને મંદિર કંચન - ગલાનકની ઉપમાને લાયક છો. આ પછી સતરસિંહે ઉદારાવેલ કરવાણત્રયના મંદિરમાં ત્રણ સ્વરૂપે વિરાજમાન નૈમિકનાર છે તે સ્તંભવકત મેઘનાદ મંડપ (૨૬) તેમ જ જગતી પરની ભાવન દેહરીઓ જોઈ હયા, દરખાય છે. (આ મંદિરના) (દક્ષિણ તરફના) સુંદર ભદ્ર પ્રાસાદ માલદેવે કરાવેલા ને રત્નદેવે પિત્તળનં માટે વિંભ કરાવેલે. પશ્ચિમના નામી ભદ્ર-પ્રાસાદ હાજ શ્રેપ્ડીએ કરાવેલા અને ઉત્તર બાજુના (૨૭) શ્રેષ્ઠી સદા તથા શ્રેષ્ઠી વત્સ (રાજે) કરાવેલ.

હવે ખરતર વસહી તરા આવીએ. આ (વસહી) સાધુ તરપાલતી સ્થાપેલી છે. તેમાં (જિત)-ત્રીતરાસુધુડ્ત પિતાળનું બિંબ છે. તે આજુભાજુ શાંતિજિત તેમ જ પાર્યત્રાથના પિતાળના વખાખુવાલાયક ક્રાઉસ્ટરનીયા છે (૨૮): અહીં રંગમંડપતી હતોમાં) નાગળંય અને પંચાંત્રવીર ક્રોતો અને મંડપમાં પૂતળીએ પેખી મત પ્રસત્ત થાય છે. મંડપ મૂળ 'માહા ખાડ' પર કરેલા છે. ત્યાં જમણી ભાજુ ભણશાળી જોગે કરાવેલ અધ્યાપદ (ભદ્રપ્રાસાદમાં) (૨૯) અને ડાખી ભાજુ ધરભાશાહે કરાવેલ (અદ્માસાદમાં) સમસિદ સમ્મેતશિખર (ની રચના) છે. (અહીંથી નીકળી આગળ જતાં) અદ્ભૂત મૃતિ. ચન્દ્રગુકા, પૂર્ણ સિંહવસતી, સુમતિજિન, વજ શ્રેષ્ઠિએ સ્થાપેલ સુંદર હામસર (30), સામસિ & - વરદે મુકાવેલ સારંગ-જિન્વર, તે પછી ખરતરગચ્છીય શ્રેષ્ઠી જેઠા કારિવ મનાહર વસતી. અને ચન્દ્રપ્રભજિન પૂછ, નાગઝર-મારઝરના બે કુંડ જોઈ, પૂર્ગસિંહ ક્રાકારીએ સ્થાપેલ હર જિનાલયયક્ત શાંતિનાથ પ્રાસાદમાં નગી (૩૧), ઇન્દ્રમંડપે ઇન્દ્રમહાત્સવ કરી, ત્યાં પૂર્તિમ દેરીમાં દર્શન કરી (૩૨), ગજપદકુંક (પરતા આઠબિંગ ?), સાંકળાયાળા પાજ, છત્રશિલા થઇ (33) પ્રાતઃકાળ અશ્વિકા(ના શિખર) તરફ જવા રવાના થાય છે. રસ્તામાં ચંદ્રપ્રભ જિનવરની स्त्रति करी, सिद्धराक (श्रेष्डीक) छद्धारावेस (वस्त्रपास अन्त्रीकारित) अपरी यक्ष तरह कर्छ. त्यांथी ચક્રી ભરતે કરાવેલ(ને મ'દિરે) આરાધી, રામ-ડ્ર'ગરની બે દેહરીએ થઇ, રાજીમતી તરફ વળે છે (૩૪); રાજમતીની ગુફામાં નેમિ-વિરહમાં કંકણ ભાંગી (સાધ્વી થયેલી રાજમતીની પ્રતિમાના દર્શન કરી, ત્યાંથી તીચે દેખાતા શિવાદેવી પત્ર (નેમિનાથ)ના ઉદયશેખર કલશ્યક્ત મંદિરની વાત કરી (३५), ६वे हिम्म्यर सम्प्रहायना हाटडी - विहार तरह न्यय छे. त्यां श्रेश्डी पाताओं करावेस पित्तणना આદિનાથતે તમી, ભાવસાર ડાહાવિહાર (શ્વેતાસ્ત્રર)માં અજિત જિનેશ્વરતે તમી, શ્રેષ્ઠી લખપતિએ કરાવેલ ચતુમુંખ પ્રાસાદમાં જિનવરની પૂજા કરી (૩૬), ગંગાકું રે ગંગાના દેવળમાં ઇન્દ્રે સ્થાપેલ જિનવરનું ધ્યાન ધરી, તે પછી ગણપતિ અને રથનેમિની દેરીમાં નમી. ચિત્તર સાહે કરાવેલ અ'બિકાની પાજ પર ચઢી (૩૭), ચીત્તડા પુનાએ કરાવેલ અને સામલ શાહે ઉદ્ધારા-વેલ અ'બિકાના પ્રાસાદમાં નમી, ત્યાં સ'ઘવિધ્નવિનાશના ભગવતી અ'બિકા (સમ્મેનની) પ'ચ-મૃતિ સમક્ષ શ્રીકળ ધરાવી (૩૮) હ**વે** અવલોકના શિખર પર ચડી ત્યાંથી સહસ્રાન્નવનનં તિરીક્ષણ કરી, અને ત્યાંથી નીચે દેખાતા લાખારામ તથા સામે શામ્ભ અને પ્રદાસ્ત શિખરતે દરથી નમી તેમજ પ્રદાસ્ત શિખર પર રહેલ સિહિ - વિનાયક તેમ જ અદ્દ રહેલ કે ચન - બલાનકના નિર્દેશ કરી (૩૯), નેમિનાથના મે દિર પર યાત્રી આવે છે. ત્યાં ઇન્દ્રમાલ પહેરી ઇન્દ્રમહોત્સવ કરી દાન દઈ, સવર્ણના ઝળહળતા કલશવાળા એ સજ્જનવિદારના (વાસ્ત્રશાસ્ત્રોક્ત) પશ્લીજય પ્રાસાદ પર ધ્વજ ચઢાવી (૮૦) યાત્રી-કવિ કહે છે કે જયસિંહ સિહરાજે ગરવા ગિરનારના તળ પરના પાસાદ ભનાવવા પાછળ પાછર,૦૦૦૦૦ વીસલપરી (દમ્મ) ખર્ચા ને પાતાની કોર્ત્તિના સંચય કર્યો પ્રસિદ એવા સંધવી શવરાજે (તેમિનાથના) ભવને કનકકળશ અને ધ્વજ સ્થાપી યશ લીધા, જે એક ચિત્તથી किनवरनी (सांस ?) नित्य सांभणे के तेने तीर्थयात्रानं ध्रक्षं क्षण भणे के (४१).

આ રંત્ય પરિપાટીમાં પંદરમા શતકમાં થયેલ ળોંધકામાં સાંભંધમાં અન્ય પિરતાર સંભલ પરિપાટીઓમાં તહી દેખાતી ઘણી ઘણી નવી હ્રમકતો તોંધાયેલી જોવા મળે છે. જેમદે અંચલીયા પ્રાસાદ, (તારંગાતીર્થતા હ્રહારક) ગીલાંદ શ્રેષ્ઠિએ કરાયેલ છરાપેલા ન પાર્યતાય, લખપતિ શ્રેષ્ઠીને પ્રતાકું ખાસાદ, દિગ્ગ્ભર પાતાવસ્થી, અને તેની ભાજુની ચેતા ગ્ર્મલ હાહાયસહી, ચિત્તર સાહની કરાયેલી અંગાજીન ડાહાયસહી, ચિત્તર સાહની કરાયેલી અંગાજીની પાજ, ધનાદિ તો ખીછ ભાજુ અહીં કરાયેલ બેએક વાતા જૂની લ્યાકનો કરતી લ્યા ક્રમકતા સમે રાખતાં તથ્યપૂર્ણ જહ્યાતી નથી: જેમકે તેમિનાથના મંદિરને ફરતી દેવકુલિકાઓ વસ્તુપાલ મન્ત્રીની ખનાયેલ નહોતી. સૃળ મંદિર ઇ. સ. ૧૧૨૯માં પૂર્ણ થયા બાદ આ દેવકુલિકાઓના હાલ તથા સાંચરણ ઇ. સ. ૧૧૫૯માં પૂર્ણ થયાને હાલી મત્યા ત્યાં છે; અને તેમિનાથના મંદિરના ભાષા સાંચરણ શ્રેષ્ઠો આત્મો ત્રિક અતિશ્યોહિતા હ્યા લા લપરાત્વ વ્યવસ્થ શ્રેષ્ઠી મારી'નું સિલ્દ રાજના સમયમાં ચલલ હોવાન કહેલું એ તો કાલાનિક્રમ જ છે.

શ્રી ગિરનાર ચૈત્ય પરિપાદિ

સમરીય ઓળીક સરસતી, વીદય નીમ જિલ્લુંદ	
જાજલિગિરિ જિસવર-થણુઅ, હીઇઇ ધરી આણંદ	٩
શ્રીબિરિનારહ તલહટીય, જૂન્ગઢ સવિશાલ	
સલખ-પ્રસાદિ જુહારીઇએ, તિજલપુરિત પાસ	5
સમરિ સિંધિ ઊધારં કીઉં, ઉસવંસ અવયાર	
તુ સંઘવી ધુંધલ તણ ઉં એ, જિળ્યુહરિ આદિ જુહાર	3
ધરિણગવસહી વંદીઇ એ, સ્વામીશ્રી મહાવીર	
ડાબઇ ભદ્રપાસાદ તિહ પૃનિગ ગુલ્રુગ ભીર	8
ખમાણા વિસહી કારવીય લખરાજ ધરીઅ ઊછાઢ	
પીતલમઈ પ્રભુ પૂજઈ એ, રિસહેસર જિણ્યુનાહ	ય
હવિ ગિરિવરભણી સાંચર્યા એ, દામાદર સવિલાસ	
સાવનરેખનદી–કન્હર્ઇ એ, કાલમેલ ક્ષેત્રપાલ	ę
શયણુ આંબા આંબલીય, વનસઈ ભાર આઢાર	
માર મધુર–સરિ સાહતી એ, ગિરિ પાખલિ વન બાર	y
પાજ કરાવી સાહલીય, બાહિય ઉદયન સાખ	
ખાહ ડ વીસલપુરીય તિદ્રાં, વેચા ત્રિસઠિ લાખ	<
ઊસવાલ સાેની પદમતણી, પાજઇ પહિલી પરવ	
પરવ બીજી પારવાડ તથી, વીસ ભીમ કરિસિ ગર્વ	•
ઢાથી વંકિ ઝીલિ દીસઇ, રાયચ્ચિ રુખ વિશ્વામ	
ત્રીજી ધુલીય પરવ ધલાેડણાયગની અભિરામ	१०
ત્રિહું સલઉરી ચાહતાં એ લાગઇ સીઅલુ વાઉ	
માંકડકૂડી–કન્હિઇ ચઉથી, માલીપરવઇ જાઉ	99
વાંકી ચૂંકી વાટડી અલિઇલી સાયલ જેમ	
વરતિત્ત સિલખડકી પરઇ એ, બીજી ખડકી તેમ	૧૨
પાંચમી પરવ સૂચાવડીઅ, વઉલી અંભર હેઠિ	
જાતાં જિમણુઇ સહસબિંદ ગુફા ભણી દિઉ દ્રે ઠિ	૧૩
હાળા-જિમણા તારણા એ, આ ગમ આંચલીયાપ્રાસાદ	
પહિલી પાલિ પા(પે) સતાં એ, સહીઅર કીજઇ સાદ	૧૪
સભકર નવલખ જિલ્લુકરુ એ, પઇસત બીજી પાલિ	
દેવલોક સાર્સ્કુ કરઇ એ, સંઘવી બિઠા ઊલિ.	94

90

[વસ્ત્ર]

નેમિપ્રતિમા નેમિપ્રતિમા લેઇઅ આવ'તિ છત્રચામર સિરિ ઢાલીઇ, પ'ચશળદ-વાજિત્ર વાજઇ, પઈસાર્ટ્ર સંઘવી હુઇ શુંગલ-લેર-ગ્રિલ્રિ ગગનિ ગાજઇ, ઢાલ-લ્ઢામાં ઢડઢડી વાજઇ ગુહિર નીસાંણ, ધવલમંગલ બાલા દેઇ, અરીયણ પડઇ પરાથ્રુ ૧૬

[લલ]

મેલાસાહ તથી દેહરીઈ, ધર્મનાથનઈ નમતાં જઈઈ મૂલ ક્રવારિ થાક્યું એ, સાહમી સવાલાખી સુકીધર વસ્તગિ થાપિક તિહાં નેમીસર પ્રથુસુ પાસઇ કેહરીએ

નેમિ નિહાલી તારિજ્ઞ વધાવું, કાન દેઈ પાજી-મંહિપિ સ્માવઉ નેમિનાથ સિર નાંમીઈ એ, ત્રિવારઈ પ્રાસાદ પ્રદક્ષીજ્ઞે કાન દેઈ જે હુઈ વચક્ષણ, ફૂલક્ષે જિન ભેટીઈ એ ૧૮

અધ્રલક પાયે પૂજ્યા દેવ, માનવ-જનમ સફલ હુઉ હેવ ગજપદ-કુંડિ સનાંન કરું, ધાતિ કરી આવ્યા પ્રાસાદિ ન્હ્રવણ-મહાછવ કીઉ નવનાદિ, કેસર-ચંદનિ ચરચીઇ એ ૧૯

પૂજ રચીનઈ અગર ઊખેલઉ રતન–થાપિત નેત્રીસર સેવઉ ભપ્તતી ચેત્રપ્રવાડિ કરજ રંગમંડપિ જિલ્લુવર પ્રજીજઈ ધર્મશાલા ચૈઇત્ય વંદન કીજઈ, અપાપામઢિ જાઈઈ એ ર

અતીત ચઉવીસી સાત તીર્ય'કર તે પૂછજઈ પાપ-સયંકર આઠમૂ ગિંબ ત્ર'બાવતીય, આમરાયનઈ તે વંઠાવિઉં ળપભટસૂરિ તિઢુાં અણાવું, અરિકેનેમિનઈ કેઢ્રરઈ એ ૨૧

હવઇ પીત્તલમઇ દિગંગર બિંબ નેનિતણું પૂજ અવિલંબ બહુતિરિ દેહરી પૂછઇ એ ત્રિણિ તોર વસ્તમિ ઇહિંકીધી આકલ લોઅણિ ત્રણે પ્રસિધી, લાખ લાખ ધન વેચીક એ ૨૨

2 €

વસ્તગિ ક્રીધુ સેન્તુજિ–અવતાર આક્રીસરનઇ કરૂઅ એંદ્રાર ગિરૂઆં પીતલ બિંબ નસુ ડાબા–જિમણા ગયવર બિંઉ વસ્તગિ–તેજૂબજ્ઞરી તેઉ સામ અનઇ શ્રાસરાજ અછઈ ૨૩

રંગમંડપિ નવ—નાડક સાહઇ પૂતલીએ અપછર મન માહઇ એતા તુપતિ ન પામઇ એ, અષ્ટાપદિ જિણુવર ચઉવીસઇ જિમાણુઇ સમેત સિહરિ જિણુ વીસઈ, વઇરા દેહરી જોઇઈ એ ૨૪

છરાઉલ® ગોઈમાગરિ ઘાપિલ, તે પૂછ કલિયુગ સંતાપ્યલ ચૈત્ર–પવાડિઇ સાંચર્યા એ, શાંલાગર બૂંભવ પ્રાસાદઇ વિમલ પાસ થયુલ સરુલ સાહિ, મુખમંડપ રુલીઅમથુલ એ ૨૫

સાવ પીતલમઇ બિંબ વખાણું કંચણુ બલાણા ઉપમ આણું કલ્યાણુત્રય પેખીઇ એ, સમરસિંહ કીધુ ઉધાર ત્રિહુર્ણે છઇ નેમિકુમાર, ગેલનાદ મંડેપ સધર

જગતિઇ ગાવન દેહરી હીસઈ જિલ્લુવર જેતાં હઇડઉ હીસઈ માહદેવ તહુક ભદ્ર ભલક, રતનદેશુરૂ પીત્તલસામિ પશ્ચિમ ભદ્ર હાજનઈ નામિ, ઉત્તરદેસિ ભદ્ર વર્હવૂ એ ૨૭

સદઈવછેરઈ તેઉ કરાવિજ હવઈ ખરતરવસહીભણી આવિઉ નરપાલસાહની ચાપના એ, સતોરણ્ક પીતલમઈ વીર શાંતિ–પાસ છઈ સાચઉ શરીર, કાસગીઆ પીત્તલતણા એ ૨૮

રંગમંડિય નાગબંધ નિઢાલઉ પૂતલીએ મંડિય મન વાલઉ પંચાંગવીર વસેખીઇએ, માલાખાકઈ મંડેય જાલૂ જિમણઈ અષ્ટાય[દ] વખાલુ, ભણસાલી જોગઈ કીઉ એ રસ્ ડાબઇ સમેતસહિર પ્રસીધુ તે પણિ ધરણઈ સાહિ કીધઉ અદખદ મૃરતિ ચાંદ્રગકા, પૃનિમવસહી સ(સ)મત જિણેસર વયલાગરિ થાપિક અલવેસર, હાંમસર રુલી આમણું 30 સામસીવરદે સારંગ જિણુવર ખરતર જેઠાવસહી મણુહર અંદ્રગત્ર એ કુંઠ ચાહુ અહુત્તિરિ જિણુલક શાંતિ આરાહુ, મુનઈ કાંઠારી થાપીઉ એ 39 ઇદ્ર-મંહાઇલ પૃનિમ દેહરી હીસઈ અલિનવ વવેક કાં... નેમિ નસુ, માંસખમણુ મનરંગ કીષ્ ચિહું ચાલસું અણુસાલું સીધઉં, સહુંડાદે ચક્રકી-કન્હુઈ એ 3ર ગજપદકુંડિ ઉદી છઈ અષ્ટ તહું સાલસું અણુસાલું સીધઉં, સહુંડાદે ચક્રકી-કન્હુઈ એ 3ર ગજપદકુંડિ ઉદી છઈ એ પ્રદ

[વસ્તુ]

હવઇ ચાલઉ હવઇ ચાલઉ ભણીખ અંભાવિ ભાણુ મૂરતિ ગુરૂ જિણ્હરઇ ચંદ્રમબ જિણ્લર યુણીજઈ સીધરાજ ઉધ્ધાર કીઉ, કવડજક્ષ દેઉલ ભણીજઈ મારેફેલ્યા મયત્રલ આરૂહી ભરેચેસર સંજત રાહા(? રામ) ડુંગર હો(દી !)ઇ દેહરી રાજમતી તાપત્ત ૩૪

હાલ

રાજમતી પ્રાસાદ તિલ ગરૂ માહિ પડંતી શંભમૂરતિ જેક નેમિ વિરહ-કંકેલું મોહંતી કૂંકૂકાજલ-વન્ન તિહાં નીગરલું ઝરેતી ઉદ્દયસેખર વીર કલસ શિવાદેલ્લ દીસંતી ૭૫ હવઇ ચાલ્યા હિગંખરુ એ, કાંટડીઅ વિહારો પાતાનઇ પીતલ તહું એ, આહિનાથ જોહારુ ભાવસાર શહ્યા વિહાર નસુ અબ્તિ જિણેસર ચત્રમુંખ લખપતિ તહું એ, પૂછ્યમ્ઇ જિલ્લુવર ૩૬

ગંગાકુંડિ ગંગદેઉલ જોઇ નઇ જાઉ મહિતી આછા દેવરાજ તહાઉ, જિહાહર જિન ધ્યાઉ ગણપતિ રહિનેમિ દેહરી એ. દાઈ અ'બિક પાજ ચીત્તરસાહિ કરાવીઉ એ, કીધું અવિચલ કાજ 30 ચીત્તડા પુનાતભાઉભા અંભાઇ પ્રસાદ તે સાંમલસાહઇ ઉધરિઉ એ. ખેત્ર વસંતા નાદ પંચમરતિ અ'બિકતાલી એ. નમતાં દખ નાસઇ ફલ-નાલીઉરે લેટીઇ એ, સંઘ વિઘન વિચાસઇ 36 હિવ અવલાણા સહિર(સિહર) ચડી સહિસાવન પેખું લાખારામી કથાયરી એ, સિદ્ધ દેહરી દેખું સામિ-પજુન નમેવિ એઉ, સિધવણાયગ વખાણ કંચલાબલાહાઉં જિહ્યાં છઇ એ, પણિ ઠામ ન જાણ 36 નેમિ બયણા વલી આવીયા એ પદ્ધિરઇ ઇન્દ્રમાલ, ઇન્દ્રમહાછવ દાન દેઇ ધજ ચડઈ વિશાલ, હેમકલસ દંડ ઝલહલઇ એ સાજ્ય વિહાર પૃથ્વીજઇ પ્રાસાદ તલિ ગિરઉ ગિરનાર ૪૦ લાખ અહત્તિરિ પાંચ કાેડિ વીસલપુરી વેચી भिन्दशय क्रेम महिव निक श्रीरति संची વીરાહર સંથવી સજાણ શવરાજ પ્રસીધઉ કનક કલસ ધજ ઠવિય ભૂયણિ જિણ જસ લીધ® એકમના નિત સુચર્ઇ એ એહ જિલહર-માલ તીરથ યાત્રા તણ્ય કલ હાઇ વિશાલ ઇતિ શ્રી ગિરનાર ચૈત્ર પરવાડિ સ'પૂર્ણ સમાપ્ત: કલ્યાછાં ચ ॥

'ગિરનાર ચૈત્ય પ્રવાદિ વિનતિ' સં. વિધાત્રી વારા

કર્તાના નામનિર્દેશ વગરની આ ચેત્ય પરિપાટી આ પહેલાં જે 'ગિરનાર ચેત પ્રવાડી' જોઈ ગયા અંતે કેટલેક અશ ગળતાં આવે છે, તેમજ ઐતિહાસિક માહિતી પહુ ઘટાવે છે. પરંતુ વિશેષમાં પ્રસ્તુત રચના એક શુંદર કાલ્પકૃતિ પહું છે. કવિતું અલુગાવનન્સ વેદન આગળની કૃતિ કરતાં ગાઢ લાગે છે. અને અભિલ્પકિત પહું તત્ત્વુર્ય રાયક અને ભાવવાડી છે.

આ પહેલાં ચર્ચા એ કૃતિ સાત્ર પ્રાસંત્રિક તથ્યલક્ષો જ છે. આ ત્રળગત એક, ભન્ને કૃતિઓ એક પછી એક ભોઇ જતાં સહજ રીત વરતાય છે. બન્નેનો કાવ્ય દાંચો જ એવા રીતના છે. પહેલી પરિપારીના આરંભ સાંધસીધા યાત્રાવર્જાનં રૂપે જ એ, જ્યારે આ તીર્થવંદનામાં તા કૃતિ સખ્યાને ઉદ્દેખોધી રેપન્યમારી ગાઇ સંભળાયે છે. અને ખરેખર સારીએ રચના ગેય અને રક્તિપૃર્ધું દ્વાયાના અનલભ થાય છે.

ગિરતાર પરના અને નોચે જૂનાગઢ અને અન્ય વાત્રાતુષ ત્રિક સ્થાનોને માટે અન્ને કાલ્યોમાં લગભગ સમાન કહી શકાય એવા ઉલ્લેખો છે. એ કે એકમાં એક વાત વિશેષ છે, બીળમાં બીછ આખરે એક જ તલ્ય વિષે કહેવાનું હાંઇ, વિષય એક જ હોઇ, સમાનતા સામાન્ય રીતે સ'ભવી શકે છે. આ વાત કાલ્યું કેથાવસ્તુ તપાસતા સ્પષ્ટ ળની રહેશે.

આર'લમાં સરસ્વતીની સ્તુતિ કરીને કવિ ત્રિરનારમ'ડન, યાદવવ'શ**વિલ્યુપ્ણ નેમિનાથનાં** ગુણુ ત્રાવ છે. કવિ સખાને સ'મોધીને કહે છે, 'કમ્પિ, ગિરનાર ઉપર જઇએ અને જન્મનું સાફ્લ્ય સઇએ, (વળા) ત્યા ચતુર્વિંધ સંઘતા મેળાપ થતા મેવડો લાભ મળે.' અંમ નીય'માળાનું પ્રવેશ પદ હત્યારે છે.

તિકેશ કરી, મંદિરમાં 'નેમિનાય'ને પ્રભુમે છે. એ પછી 'ઇંદમ'ડપ'માંથી પસાર થઈ, 'ગમ્પાદ કુંડમાં સ્નાત કરી, કવિ પુજન-વિધિ વર્ભું થે છે. બાંતેર બિંભ અને 'અણપદ'તા આઠ વિભનું પુજન કરે છે. આમ કમે કમે 'શતું જ્યાવતાર આઠીયર', 'અરાપદ', 'સમેત વિખર ના દેવો, મરૂદેવિ અને કવી સ્ત્રા કર્યા કરે કમે 'શતું જે અને 'નિમારાઈ- પ્રત્યો કર્યા કરે કરી, વર્ષને મિરાઈ- પ્રત્યોના મંદિરાની હતા તે હતું કરી, વર્ષને મિરાઈ- પ્રત્યોના મંદિરાની સુલાકાત લઈ, અભાજીની ટ્રેંક સુધી પહોંચી ભાવ છે. પછી 'અવેદાકત શિખર', અને 'શાગ્ય-પ્રભુગન'ને તની, 'હેમળલાનક' ભિંભને જુલારે છે. ત્યાંથી કૃંટાઈ કવિ 'સહસારામ' (શેષાવન), 'લાખારામ', 'ચાંદબિ દું' (મેંદગ્રાક), સહસ્ર્યાને શુધા; સાતપુત્ર અને કાળકા (!) ગ્રાફામાં નમસ્કાર કરી, શ્રેત્યમાવાંડી પૂર્ભું કરે છે. આ સિરાય બીભાં નહિ નિર્દેશાયેલાં અનેક સ્થાનોક અને 'છર્નાશ્રાલ' લિસ્વ ભપા !) તેના પણ લક્લીખ કરે છે.

આ પ્રમાણે, કવિ સખીને પૂરી ચૈત્યપ્રવાડી ગાઈ સંભળાવે છે. કવિ બાવિક છે, માટે પૂજ-વિધિતા વર્જુનમાં ખાસી ૧ કઠી રોકે છે, (૧૫ થી ૨૧) કવિ હ્રદય પ્રકૃતિનું ચેતાવર સોં'કર્યંનીરખી રામાંચિત થઈ પહેલી ૮ કઠી તો તેનું વર્જુન ગાવામાં રોકે છે. આમ પરિપાડીના અધોલામ કાલ્ય વર્જુનના માટે રાખી, શેય ભાગમાં ઐતિહાસિક માહિતાં આપે છે. ને ત્યાં પહ્યુ કવિની કાવ્યકળા તો હતી થતો રહે જ છે. (૧ ફ્રી કડીના પ્રવાર્ય નથી.)

આગલી 'ગિરનાર ચેત્ત પરિપાટી'માં તથી આપ્યા એવા, મંગ્રગુરના પાર્ધનાથ, વંઘલીના શાંતિજિત, દામેદરના ઘાટ વસ્તુપાંગ ભંપાવ્યાના ઉલ્લેખ, હેમખલાનક (કાંચન ભલાસુ), ધ્જારીશલા^રના જ્લ્લોઓ. કન્યાદિ આ કૃતિમાં મળે છે.

આ રેચના જે પ્રતિમાંથી મળી છે એનો લેખન સંવત સતરમા શતકના લાગે છે. પ્રતિ લા.દ.ભા.સ. વિદ્યામ હિરમાંથી પુષ્યવિજયજી સંગ્રહની (ન'. ૮૨૮૫) છે. પ્રતિ પરિમાણ રદ.૪×૧૧.૧ સે. ચિ., પંક્તિ ૧૪, અક્ષર ૪૮ (દરેક પત્રમાં સરાસરી) છે. ક્રાલ્ચની ભાષા પશ્ચ આગલી કૃતિ 'ત્રિનતાર ચેત પ્રવાશી' કરતાં થાડી પાછાતરા સમયની છે. કજભાષાના કવિ જેવું પદલાલિત્ય પણ છે. ત્રિરિસ્થ સ્થાના માટેની ઐતિહાસિક વિપ્રતાની ચર્ચા આગલી કૃતિ વખત કરેલી છે, એટલે અહીં તે પર વિશેષ ચર્ચા અનાવસ્થક ખતી રહે છે. કૃતિ રચને મિનું મંદિર ભાષાઇ ગયા પછીની છે અને એથી પપ્તમા શ્રાકના દિર્તાય ચરાલમાં ક્યારેક રચાઇ હશે.

પાદટીપ

- રત્તશેખરસ્રિશિષ્ય કૃત 'ગિરનાર તીથ'માળા' (ક. ૧૯), પ્રાચીન તીથ'માળા ભા ૧, ભાવનગર. વિ. સં. ૧૯૭૮.
- ર. હેમહ'સ કૃત 'ગિરતાર ચૈત્ય પરિપાટી' (ક. ૩૦–૩૪). સં. પં. ભેચરદાસ દાશી, અમહાવાદ વિ. સં. ૧૯૭૮ પુરાનત્ત્વ ભા. ૧ (પ્ર. ૨૯૩).

શ્રી ગિરનાર ચૈત્યપ્રવાહિ વિનતિ

સરસતિ સામિથિ વીનવું માગઉ એક પસાઉ ગિરનારહ ગિરિમંડથઉ ગાસિઉ' યાદવરાઉ ॥ ૧ સખિ, ઊજિલગિરિવરિ જાઇએ એ, કલ લીજઇ ઇણ સંસારિ ચઉવિદ સંઘ મેલાવડઉ દ્રયડઉ ગઢ ગિરિનારિ ા લામિજરીમંદ્ર મંગલપુરિ મહિમા ઘણાઇ, પણમઉ પાસ જિણંદ સંતિજિણેસર સાલમઉ, વઉણથલી વીરજિણ દ અમરિતતલ અધિકેરડ®ં, જલનિર્મલ ભરિ®ંતલાવ તેજલપુરિ પહ પણમીઇ, પાસનાઢ સકલાવ ગઢજૂન ક જગિ જાણીઇ, જાણે ગિરિકેલાશ વીર આદિ પૂજ તિહાં જિણ, તિહ્યશ્ચિ પૂરઇ આસ - સખિ સાવનરેખ નહી વહઇ, દામાદર તીર વાટ કાલમેલ ડાબઇ અછઈ, વસ્તુપાલ આ ઘાટ —સખિ૦ આંબા જાંબ આંબલી, બીજ ઊરી બહુરંગ --- มเพอ મારગિ વનરાજી ઘણી, અહુલી દીસઇ છાઢ એક ભાષાઇ ઇહા બઇસી, પણ પ્રેમિ ન મુક્ઇ બાહ -સિખિલ માર મધર કી ગારડા, કાઇલિ સલલિવ–સાદ પરખત પાણી ઊતરઇ, નીઝરણે નીર નિનાદ — ച (Wa હવ પહિ પરવ દેખીઇ, દેખીઇ જન-વિશ્વાસ પાજઇ ચડતાં સાહિલ, ધન બાહુડદે તુમ્હ નામ ખીજી ત્રીજી તઉ વલી, વ**લી** ગયા સવિ કર્મા તાઢઉ વાઉ તિ વાઇઉ, ટલઇ શરીરહિ શર્મ ખડકી બે વઉલી કરી, સૂયકારાણિ ચઉથી પર્વ પાલિ પ્રવેસિહિ પૃહવીઇ, મેલ્હી મનના ગર્વ દેઉલ દીઠઉ દેવનું, જાણે સ્વર્ગ-વિમાન અમીય રસાયણ ઊજલં. અહિવા પ્રથય-નિધાન —સખિ૦ ૧૨ ત્રન્નિ પ્રદક્ષણ પરિકરી, હરી દ્વરી સવિ પાપ

મલિ ગભારઇ આવીયા, દ્રખઢ ટાલિય વ્યાપ

—**ы**Гыо

કઇ કસત્રી વજ મઇ કઇ કલપતરકં ?		
સામલવન્ત સાહામણ ઉ, પણમિય તથણા જુંદ	સખિ૦	૧૪
ઇંદ્રમંડપ માહિ થઇ ગજપતિ કુંડિ સનાન		
નિર્મલ ધાતિ સુપહિરઇ, માગત-જન દીજઈ દાન	સખિ૦	૧૫
કલસભરી સાવન-મઇ, નીર નિરાપમ ગંગ		
ઉત્સવિસિક સંધિ સહી, નેત્રીસર બૂચણ રંગ	—સખિ૦	9,6
કુસમંજલિ વિધિ સાચવી, સનપન સામિ સરીર		
આદરિ અંગ વિલુહિઇ, પાવિત્ત હૂઇ શરીર	—સખિ૦	90
ખાવનિ ચંદનિ ચરચીઇ, અરચઇ ક્રેશમહ માલ		
પુજ રચી મન ભાવતી, ગુલ ગાઇ વર બાલ	—સખિ૦	96
ચાખા આખે અતિ ઘણા, ફલફાફલ પકવાન		•
સાલિ દાલિ ઘૂત સાલભા, ઢાઇ વસ્તુ પ્રધાન	—સખિ૦	9.6
ખેલા નાચઇ ખંતિસિઉ, અંગિહિ રંગ અપાર		•
પુષ્કથક પાર ન પામઇ, ધ્વજ આરોપિય સાર	સખિ૦	20
આરતી આરતિ હર્દ, મંગલદીપકમાલ	•••	•
જે ભવીયણ ભાવિ કરઇ, પ્રતપઇ તે ચિરકાલ	—સખિ૦	29
પખે[વે] બલી પુજતાં, પૂજઇ ન(ને)ઢ જગીસ		• • •
પાઊમાં ડિપા પાદુકા, સતરિસઉ જગદીસ	—સખિ૦	22
જગતિ જગ તિસઊં જોઇઇ, બહુતરિ દેહરી બિંબ		•
આઠ તીથ કર આગલા, તે પૂજઉ અવિલંબ	—સખિ૦	23
અભિનવઉ સેત્તજ અવતરિઉ, આદિલ પૃથ પાય		,,,
અષ્ટાપદ સમેતિ સિઊં, મરદેવિ કવડિલ રાય	—સખિ૦	3×
કલ્યાન [કલ્યાણત્રય] નિરખીઇ હરખીય ચિત્ત અપાર		
ત્રિહુર્ય નેમિ પૂજાઇ સફલ હૂઇ સંસારિ	સખિ૦	રપ
રાજીમતી રહનેમિસિઉં, અબિક આગઇ શ્રુંગિ	•••	` `
ફલનાલીયરે લેટીઇ, પૃરઇ મનના રંગ	—સખિ૦	3,5
વ્યવલાણા સિહિરિ નમી, સામિપજૂનકુમાર		•
હેમ બલાણું બિ'બ અછાં, જિલ્લુવર તીઢ જુઢારુ	—સખિ૦	२७
સહસારામ સરૂપડું, દ્વયું લાખારામ		
ચંદ્રબિંદુ ગુફ જિન નમૂં, છત્રસિલાઇ પ્રમાણ	—સખિ૦	36
રૂચડાં થાનક છઇ થણા, ગુણણા નહી મજ્ઝ પાડિ		
મનસિહિ માલ્હી કરી, કીધીય ચૈત્ય-પ્રવાહિ	—સખિ૦	ર∉
	*** *	

અજ્ઞાતકર્તું ક "નેમિનાથ ભાસ"

સં વિધાત્રી વાેશ

પ્રસ્તુત કાવ્ય 'ભાંસ' પ્રકારની કાવ્યરચના છે. એ 'નેમિનાથ ભાસ' એવા નામે દ્વારા છતાં વાસ્તવમાં પ્રિરનાર યાત્રાવર્જન છે.

આપંબમાં જ કર્વિ સારદેશમાં જૂનાગઢમાં રાજુલવર-તેમિનાથની સ્તુતિ ગાવાના નિર્દેજ કરે છે. સાથે સાથે જ ચુગાદિવ, વીર અને પાર્થનાથને વંદના કરે છે. એટલે કે સારક્રપ્રદેશ પ્રિરતાર લ્યર તેમિનાથની યાત્રાએ જતાં 'ઉપરકાર'માંના શત્રું જયાવતાર આદિનાથ, સત્યયુગંડન મહાવીર સ્વામી અને તેજલવસ્તીનામ'નાથના મ'દિરાના દર્શ'નનો નિર્દેશ અહીં અભિપ્રેન છે.

ખીછ કઢીમાં 'સોવનરેહ (સાનરેખ-સુવર્જુ'રેખા)' નદીના હત્લેખ કરી, સાતમી કઢીમાં દામાદર-કું કે સુધી આવતાં વચ્ચેના ચાર કઢીમાં કિવ પ્રકૃતિ વિહારની માજમાં રાચે છે. આઠમાં કઢીમાં દરી વર્જું નવિભાર બની, તવમી કડીમાં પ્રિરતારની 'પાઝ'તા હાઢેખ કરે છે. 'કિરિ આબાં સરપ્રિક ફું કંકાં' એમ દસમો કઠીમાં કવિ 'કાટ' સુધી આવી પહોંચ્યા લાગે છે. અને ત્યાંના સજ્જનમંત્રિએ બંધાવેલાં બિનાસય (કઢી ૧૧), તે પછી 'નાગઝરા – મારઝરા', 'ગજપદકું કં' અને 'યુચકું દની ગ્રુકાતે નિર્દેશ કરે છે. (કઢી ૧૨) – ૧૩મી કઠીમાં 'નિમિનાથનું કર્યાલ્યુય'નું મંદિર, અધ્યાપદ અને 'લગ્નેતિશખરનાં લિલાપતિ (વસ્તુપાલ')એ કરાવેલાં વિહારનાં દર્શન કરે છે. પછી રાજ્યતીને સમરી, 'અંગાજુ', 'લ્યલેકિન (સુકુદતાવય), 'લાંખ (શાંબ-ગારખતાશ)', 'પબૂત (પ્રસુત-એાલડનાશ)' અને 'સિદ્ધિ વિનાયક'ના સીધાં ચઢાલુની આકરી પાજના હલ્લેખ કરે છે. કઠી ૧૬માં 'લહ્લાવત (શેયાવન – સહસ્ત્રાપ્રયત્ન)' (લાખાવન – લક્ષાસ્તરન)'ને ટાંષ્ટી પાછા 'ગજપદકું',' આવી, નેશિનાથનો પૂજા કરી કાર્ડિકલાલે ભાસ પૂરી કરે છે.

પ્રકૃતિના વર્જીન પ્રાધાન્યવાળી રચના હેતા છતાં ધાર્મિક ભાવતાના અંતઃસ્ત્રોત સત્તત વહે છે. સાત્ર ૧૭ કઠી જેટલું ટ્રેંકું હેતા છતાં તેમાં ઐતિહાસિક નાહિતી સરપૂર છે, એ કાવ્યતી વિશેષા છે.

લાલલાઈ ક્લપતલાઈ બારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરની નં. ૮૬૦૧, ૨૪ x ૯.૯ સે. મિ. માપતી આ પ્રતિમાં વિષય અને કર્તાના વૈવિધ્યવાળી કુલ ૧૫૦ રચનાએ છે. આ રચના પત્ર ૬૩– ૧૪ અને ૧૬૧–૧૬૦માં છે એને અનુક્રમે અ અને ઘ રાત્રાથી સમછને પાદભેદ નોધ્યા છે. અક્ષરો અસ્પષ્ટ છે તદુપરાંત કર્યાંક કર્યાંક શાહી રેલાઈ જ્વાથી અગડયા છે. પ્રતિનેત લિપોકાળ સોળમા સતકથી અવીચીન નથી. જ્યારે ભાલતી રચના પંદરમા શતકના પૂર્વીધીમાં થઇ હોવાનું ભાષાના અમ્યયનથી જ્યાર છે.

નેમિનાથ લાસ

સહી સેારઠમ**ંડલ જાઇયઇ** રાજલિવર રંગિઇ ગાઇયઇ જઉ જૂનઇગાઢિ સુગાદિદેવ વીર-પાસ-જિણેસર કર્યું સેવ–૧ પાેલિ વહલીય સાવનરેહ તીરિ સીયલ જલ નિર્મેલ અઇ ગંભીર તરુયરતલિ દ્વીસઇ વિસમ ઘાટ રવિક્રિસ્થ ન લાગઇ તેથ વાટ-૨

વામદાહિલું પરવત તણીય કિલ દીસઈ તલિ વિસમ ગ્રોલિ રાયણ થણ ગહરીય છાંહડી ધન ચાલ તિ લાેડત બાંહડી–3

> તલિ પાચીય પડઇ તિ કેાકડી ત્રસ ભૂખ નહી તિહાં ઢૂકડી સહકારિઇ કેાયલિ ટહકડઉ કામિણિ મનિ હરખિઇ ટહકડઉ-૪

અંબ આંબીય ઊંબર આંબિલી કલ ભરીય તિ દીસઇ અતિ બલી સરલા તરુ કેવીય માધુરી દીસઇ દલ કલ કૃલિ સાથર–પ

> વર વલુસઇ વિકસીય કુસુમભારિ સાહામણી મહૂયરિ રલુઝગ્રારિ આભે:રીય આણુંદિ વન મઝારિ રહ્યલિ હય રતિ રમઇ તે બાેલુયારિ–૬

દામાદર દાહિષ્યુ દિસ નિહાલ કૈકિ કરઇ તિ તાંડવ મિલીય તાલિ કાલમેષિઇ કલરવ કરઇ કૈષિ એક ચ્છાઢ છાઢી ચિઢુ ગમેવિ-છ

> સિવ મારગ સાંકડ વાંકડા ર'ગિ રમતા હીસઇ માંકડાં નીઝરચુ ઝરચુ રચુઝચુ ઊતરઇ તીચ નાહિઇ મચૂરીય રવ કરઇ–૮

કેલિ કુંકરિ ક્રિનરી રમઇ સસ સાહાવ ઊજલિગિરિ નિવાસ યાજ પાણીય પરિઘલ પરવડી ચાલતી ચાચરિ રમઇ ગારડી–૯

જિમ જિમ ચડિયાં ઊચાં દૂધડાં કિરિ આવ્યાં સરગ કિ દૂધડાં ઊજિલિગિરિ ઊપરિ એઇઇ મુજ્લભવ કય કલિમલ ધાઇઇ-૧૦

> અતિ જીલટિ સાજ્યુ મંત્રિ વિદ્વારિ ધન નેમિ નિદ્વાલઇ તિ નરનારિ સુંદર જિથુમદિર મઠે વિશાલ રંત્રિ રાસ રમઈ તિદ્વાં મિલીય બાલ-૧૧

નાગઝિરિ મારિઝિરિ ઝરઝરઈ નીર ગયંદમઇ જમલિ નહી અમીય ખીર મચકુંદ નીમાલીય જાઇ વેલ ચંપકથથિ અલીયલ કરઈ ગેલિ–૧૨

> કલ્યાણુત્રથ વાસવ ઠાલુ ચંગ આદિમ દિર જેય તાં અતિહિ રંગ અદાવઇ સંમેતસહિર સાર લલતાપતિ કરીય સાર્ય્યાર–૧૩

જળ કાજલ વન ઘન કંકૂય લાેલ રાજમતીય જોય તાં રેંગિ રાલ પંચાયણ ગામિણિ પઢમ અંળ અવયાલયણ ળીજ ય તીય સંબ–૧૪

> તુંગિ શ્રુંગિ ર'ગિ ચઉત્થઇ પજૂન દેવ તિહાં સિહિ વિજ્ઞાયક કહુઇ કેવિ નીસરજ્ઞી દોહિલી કડી સેર કાયર જજ્ઞ ચડતાં ચડઇ ફૈર–૧૫

ક્સિઇ દુક્ષકિસ તુંગ શુંગ સહસ્સંબ લસ્સવણ પસુહ ચંગ ત્રિદુ ભૂયણે ઉપમા નહીય જાસ ગગનાચલ છાંડઇ ભવઢ પાસ-૧૬

> ગજપદ-જલિંતિમઇં ન્હુવીય અંગ પ્રભ પૂજ્ય પૂરિસુ મતદુ રંગ ભાવિ ભગતિદું ભણેસિઇ એઉ ભાસ સિરિનૈમિ પૂરેસિઇ ભવિય આસ–૧૭

> > —ઇતિ

પાડબેદ

1.1 મંલિ ભાઇને અ;
1.ર – ત્રાઇને ઝ - 1.3 જમ; ભોગાદિ ૧.૪ કર6'
ર.ર નિગલ અવ ર.3 વિસાન – ૨.૪ તીલું ઝ
3.૧ પરયત ઐશિલ – ૩.૨ દીકર
૪.૨ ત્રિસ; ૪.૩ - ૪ દીક્કલ – ૫.૪ માથરા
દ.૧ ભાડું અ; દ.૨ મહ્યલિ; દ.૩ અમને રી અ
બ.૪ ઐક ન્હાલ ઇ ચ્હાહીય ચલિક ગમેવિ.
૮.૩ લગરઇ – ૯.૩ પરયલઅ
૧.૧ ચક્યાં અ; ૮કઠાં – ૧.૦ ટૂકઠાં
૧.૩ જોઇમ ૧.૦ ૪ ધાઇમ – ૧૧.૧ વિલપરે
૧.૧ ૨ જે અ; – ૧૨.૧ ચિરમિરઇ – ૧૩.૨ જોઇ અ
૧.૪૨ ઐશિલ અ; – ૧૬.૧ લખાવિત અ; ૧૬.૩ જોઇમ – ૧૦ ૪ તીલ

કવિ કેશવકૃત નેમિનાથ ફાગ સંપા. કનબાઇ વ્ર. શેઠ

प्रास्ताविक

પ્રાચીત – મખકાલીત ગુજરાતી શાહિત્યમાં વિકરોલા અનેક લઇ કાવ્ય પ્રકારોમાં 'કૃષગુ' કાવ્ય પ્રકારોના અને વિયયવસ્તીના અપેક્ષાએ તોધપાત્ર છે. વર્તમાતે લાબળ હ૮ જેટલાં ફાગ્ર કાવ્યો ઉપલબ્ધ છે; જેમાંથી ૫૦ જેટલાં પ્રસ્તિહ થયેલાં છે. અહીં એક અપ્રકાશિત – ભાવવૃથરત્ત શિષ્ય ક્રેપિ ફેશ્યુન્ત – 'તેમિતાથ ફાર્યને સપરિચય પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે.

પ્રતવણીન અને સંપાદન પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત કૃતિનું વધું ન લા, દ. ભારતીય સાંસ્કૃતિ વિશાય દિર, (અમદાવાદ)ના યુનિથી પુષ્પ-વિજયાએ હસ્તપ્રત શ્રેયક્ષે રાત્ર એ સાત્ર પ્રત્ય ક્રિયાં કે હહું છે. પ્રથમ પૃષ્ટ પર તાર્ષે કેદ અસત્તનનું રંગીન ચિત્ર દેવેલ છે, પ્રત્યેક પત્રનું માપ ૧૧, પ્રત્ય ૧૦, સે.નિં. છે, બન્ને ભાજુ ૩.૦ સે.મી.નો હાંચિયો છે: પત્ર ક્રમાંક પત્રની કાળી ભાજુ લખેલા છે; પાતળા કાત્રળની આ દ્યનાગરી લિપિમાં લાલ તથા કાળી શાહી વડે લખાયેલ છે. શ્લાક ક્રમાંક લાલ શાહી વડે લખેશે છે, પ્રતની લેખનનિતિ દર્શાની નથી; પણુ તે લિપિ અનુસાર અનુસાને અઢારમા શતકની હોવ તેમ લાગ્રે છે.

આરંભ: (કાઈ સ્**ચ**ન નથી.)

અ.ત: इतिश्री नेमिनाथ फाग स'पूर्णमश्रीरस्तु સ'પાદનમાં સર્વત્ર પ્રતિ અનુસારના મૂલપાઠ કાયમ રાખ્યા છે.

કાબ્યના કર્તાઃ કવિ કેશવ

કાવ્ય-પ્રશસ્તિ પરથી અના કર્તા વાચક લાવપવરતના શિષ્ય કેશવ દેવાનું નિશ્ચિત છે. કૃતિની રચનાસવત ૧૭૫૧ (ઇ. સ. ૧૬૯૫) શગ્જુ સુદ તેરસના દિને પાટ્યુમાં થઈ હોવાનું કહી શકાય.

> સંવત સતર એકાવન વર્ષે ક્ષાગણ સુદ તેરશ હરળી રે, ને૦ પાડણ સહર સદા સખદાઇ

> > એ ફાગ રચ્યાે વરદાઈ રે, ૧૦ ને૦

વાચક લાવન્યરત્ન પસાયા, કેશવ જિનના ગુણુગાયા રે, ને૦

ભણસ્યે ગુણસ્યે જે સાંભલ્સ્યે,

તેહના મનવંછિત ફલસ્યેં રે ૧૧ ને ૦

આ કવિ વિશે આટલી માહિતી મળે છે. એમનું નામ 'કેશવ/કેશવદાસ અને અપરનામ કુશક-સાગર હોવાનું જાણુવા મળે છે. ખરતર ગચ્છના જિનભદ શાખાના સાધુકાર્તિની પર'પરામાં લાવપ્વ- રતના શિષ્ય હોવાના ઉલ્લેખો એમની અન્ય કૃતિઓમાં મળે છે. આ કૃતિ હિલાય કેશવળ્યાવની/ માતૃકાળાવની (ઇ. સ. ૧૬૮૦) અને 'વીરભાષ્યું ઉદયભાષ્યું રાસ'(ઇ. સ. ૧૬૮૯) જેવી કૃતિએા રચી હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે.'

ત્રિમનાથ ફાગ: કાવ્ય તરીકે

'તેમિતાથ ફાગ' એ ૧૧૫ કડીનું ફાગુ કાવ્ય છે. વર્ષ્ય વિષય જૈન પરંપરામાં પ્રસિદ્ધ ભાવીસમા તાથ'કર તેમિતાથના ચરિત્રના કેટલાક પ્રસંગને વ્યાલેખવાના છે.

કાવ્યાર'એ કવિએ તેમિનાથના ગ્રહ્મસ્તવના નિદે'શ કરી, શીલના મહિમા વર્ખું વે. શીલ વડા સંસાર મે, શીલે વહુઇ સિધ્ધિ,

મનવાંછિત શીલે મિલે. અષ્ટ-સિધ્ધિ નવ-નિધ્ધિ ૨

કવિ તેસિનાથના ઇન્દ્રે ઉજવેલ જન્મ-મહોત્સવના નિરૂપભુમાં નેમિકુમારના દેહ–ક્ષાવણ્યનું વહ્યુંન માત્ર એક પંક્તિમાં સુંદર રીતે આક્ષેએ છે:

'સાંમલ–વરણ સાહામણા, કાયા ધતુષ દસ' ૧૫ સ૦

એ જ રીતે નેમિકુમાર અને સિલ્યાદષ્ટિ દેવના પ્રસંગને કવિ શાઘ – ગતિએ વધ્ધુ^{*}વે છે. ৮ન્દ્ર વિનંતો કરી એ દેવને નેમિકુમાર પાસેથી છોડાવે છે, તે ઉક્તિ ઉલ્લોખનીય છે; ક્રેમકે તે ત્રેમિકુમારના વ્યક્તિત્વને હતી કરે છે.

'અતુલી–ગલ જિનવર કહ્યા, તાહરી કુણ કરે હાેઠ,

એ મુરખ મહા દેવતા, કહે ખામે કર જોડે' ૧૮ સ૦

અત્ર 'અતુલી ખલ' તેમકુમાર અને 'મુરખ મહા દેવતા'ના પરસ્પર વિરોધી નિરૂપણ દ્વારા કવિએ તેમિકુમારના વ્યક્તિત્વને વિશિષ્ટ એપ આપ્યા છે.

ખીજી ઢાળમાં કવિ નેમિકુમારના શોરીપુરથી દ્વારિકા આગનના પ્રસંગને વધુંવે છે. રાજ્ઞ લગસેન અને માસોપવાસી તાપસના પ્રસંગને કવિ શીક્ષ ગતિએ કથાત્મક રીતે વધુંવી જાવ છે. તાપસને પારહ્યા કરાવવા અંગેનાં પોતાના વચનનું પાલન ન કરી શક્તાર ઉપસેન પર ક્રોધે ભરાયેલો તાપસ 'આને આરક થાઉ' એવું નિયાલું કરીને જત્તુ પાર્ચ્યો, તે પ્રસંગન કવિ આદ કડીમાં સ ક્ષિપ્તતાથી નિરૂપે છે, જે કવિની લાધવ સાયવાની શક્તિનુ લોતક છે, એમાં કોધિન થયેલા તાપસની ટ્રેકમાં જતાં જાળક્ર હિતિ લક્ષ્યાય છે.

'તાપસ ચિંતઇ એમ, એ રાજ મહાજૂડાં, આલ ન પાલે એ, લક્ષણ વિહૂંણા હુ'ડા.' ૩૦ જે તપના પરભાવ, હું હજ્યા મારક એહના, એમ નિષ્મણા ક્રીધ, મરી પુત્ર ઉપના તેહના. ૩૧

આ પછી કવિ કંચાના જન્મ – પ્રસંગને ટૂંકમાં વર્જાની, ઐના જરાસ'કની પુત્રી જીવવશા સાથે થયેલા લગન – પ્રસંગતું નિરૂપણ કરે છે. કંસ – પત્ની જીવયશા અને સાધુ અતિધ્રક્ષનાના નાટયા-ત્રક પ્રસંગને ઉત્કટ શબ્દ કારા કવિએ વાગા આપી છે. મહિરાપાનથી મત્ત થયેલી જીવયશા સાધુ અતિમુક્ત પાસે અતુચિત માત્રાણી કરતા કહે છે: સ્ત્રું ઘરઘર મગે કાંઇ, સ્ત્રું કરે પરની આસ, ભોગવ સુખ–વિલાસ, પુરા મનની આસ. ૪૪ તું ભરચ્યા ફિરે કાંઇ, હું કહું છું ગુઝ સાચે, છાડ પરા વિરાગ, તન ધન યોવન રાચે. ૪૫

કામાં ધ જીવયશા અતિમુક્ત પર હુમલા કરે છે, તે શબ્દ-ચિત્ર પણ જુઓ :

એાઘા લીધા ખાસ, સંઘટા કરવા લાગી, લવ લવ કરતી તેહ, રહે નહી દાંભાગી. ૪૭ ખાઈજઇ તે સીઠ, પરભવ કાેલું ઢીઠો, દેવરને ઉપદેશ. લાગા વચન–એ સીઠો. ૪૮

મા સંજોગમાં જીવયશાની અનુચિત ઉક્તિ તથા વ્યવહાર જોઈને અનિયુક્ત મુનિએ એના મદ ઉતારવા પોતાના શાનના ઉપયોગ કરી ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારતા કહ્યું:

ગરવ-ઊંતારણુ કાજ, સુનિવર એઠવા ભાખે, સાતમ ગરભ વિગ્રાસ, દેવકીને કર્દુ સાખે. ૪૯ આવી ભવિષ્ય – ઊક્તિ સાંભળીતે જ્વયશાના ગર્વ ગળા ગયો.

સાતમા ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયેલ વાસુદેર કૃષ્ણું કંસને મારી, ઉપ્રસ્તને રાજગાદી આપી, યાદવા સાથે ગારડ દેશમાં આવી ભાતું અને ભોરુક (ભામર)ના જન્મસ્થાને દ્વારિક્ષ નગરી વસાવીતે રહ્યા. આ વિગત માત્ર એ પંતિમાં કવિ વર્જવે છે.

ખીછ અને ત્રીજી ઢાળ વચ્ચેના માત્ર આડ દુહામાં કવિએ કૃષ્ણ વાસુદેવ સાથે રહેતા તેનિ-કુમારનું એક દિવસ અકસ્માત કૃષ્ણના શ્રમાગરમાં અઈ ચડવું, ત્યાં ધનુષ્યતા ટંકાર કરવા તથા 'પાંગ્રજન્ય' રાંખ વાપલી, કૃષ્ણું અને તેમિકુમાર વચ્ચે થયેલી ભૂજાબલકરોડી, એમાં પ્રખુનું હારતું, અને એમનાં મનમાં પાતાની પદરી જવા અંગે પેડેલા ભય, તે સમયે ચસેલી 'દેવ-વાણી' ઇન્પાદિ પ્રસંત્રા અતિ-સંક્ષિતમાં વર્જીચ્યા છે જે કવિની કથનકલાના સાથળ્યની લોસી છે.

ત્રીજી ઢાળમાં કવિએ કરેલા વસંત-વર્ણ નના કેટલાક શબ્દચિત્રા નાંધનીય છે.

ટહુકા કરતી કાયલ અને ગુંજારવ કરતા લામરાઐાની ભાગીઓના મન પર થતી અસર અને સર્વત્ર ખાલેલ વનરાજીનું કવિએ સરેખ ચિત્ર ઉપસાબ્યું છે.

> ''ઉચૈ સરલૈ સાદ, કાઇલ ટહુકા કરઇ વા૦, લગર કરઈ ગુંજારવ, ભાગીના ગન હરૈ વા૦, કુઢી સળ વનરાય, વસંત આવ્યાં સહી વા સવ સણુગાર ળનાય, મિલાં પિઉને વહી.' દપ

વસ તાગમને વન ક્રીડા**થે** વિવિધ સાજ સજીને નીકળેલ ગાપીએનાનું આ ચિત્ર પણ એની સ્વાલમાવિકતાને કારણો, નોંધપાત્ર છે.

> સજિ કર સાેલ–શૃંગાર, વિરાતે પદરાણી વાળ પગ નેઉર–ઝલ્યુકાર, પહિરી એાઢી અણી વાળ ૭૧

ને મિકુમાર પરસ્તુવા પ્રત્યે ઉદાસીન છે તે અંગે ચિંતિત શિવાદેવી અને ગાપીએ વચ્ચેના સંવાદ નાટપાત્મક અને ચોટદાર છે.

શિવાદેવી બાલાય, ગોપ્પાને ઇમ કહે, નેમ ન પરશે કેમ, ઉદાસી કેમ રહે, વા૦ હર પૂછને તત્કાલ, ખબર કરત્ન્યા તમ્હે, વા૦ મન્નાવા વિવાહ, તો ગુણ જાશું અમ્હે, વા૦ હર કિવાદેવાએ આપેલ આ પડકારને ત્રીલી લેતી ગોપીઓની મર્માળા ઉત્તિ—

> 'વારૂ વારૂ કહીને, સહુ ઊઠી તદા, વા૦ નેમિ કમારની વાત. રાખી મન મેં થદા' ૭૨

વસંતના આત્રમતથી વનમાં વિકાર કરતા જલત્વીરે આવેલા યાદવના સ્વરૂપ દર્શન તથા દેવર ત્રેમિકુમારના શીશ પર કેશર-મંદન વગેરે ઢેળી 'ગેઠાંની માગણી કરતી ગાપીનું કવિએ તાદશ ચિત્રાત્મક આલેખન ઉપસાવ્યું છે.

> ચંકતની રચી ખાલ, અરગજે મહમશા, વાગ્ સીસ સાર'ગી પાગ, ખાંગી સિર સોહતી, વાગ્ તિલક વિશજૈ ભાલ, ચાલ મન મોહતી, વાગ્ કેસર ચંકન અગર, તાગર ચાલા તાણા, વાગ્ હાલે દેવર-સીસ, ન રાખે કામણાં, વાગ્ આત્રે એહવી વાબ્યુ ગાેઠ કેરયા સહી, વાગ્ અમ વસ પડીઆ સ્વામિ, જાવા દેશ્યા નહીં વાગ્ હજ સુંદર રૂપ સરૂપ, સોહે યાલવ તાથા, વાગ્ ઇક ઇક ચઢતી રૂપ, નહીં કાંઇ મલ્યા, વાગ્, લાલ શુલાળ અગીર, ઉછાલે બહુ પરે, વાગ્, માહે સ્વાંદ રસે, રસ રાખી ઇચ્ચ પરે વાગ્

ફાગ રમતા યાદવા અને તે સમયે વાગ્રતાં વાછં ત્રાનું વર્જુવન-એમાં આવતી રવાનુકારી શબ્દ રચના કારણે વિશેષ આસ્વાદીય ળન્યું છે:

ભાજે તાલ કેસાલ, ધયમપપ ડફકરે, વા૰ કોંકો કરેમ મુદ્દેગ ચંગ મધુકર સુરે, વા૰ ઢાલક વાજે વીલુ, વાજે વિલ વાંસલી, વા૰ ઈલુ પર દ્દાગ રમંત, ચિંતા ગઈ વાંસલી ૭૬ અહીં દોધેલ ગોપીઓ અને તેમકુમાર વચ્ચેના સંવાદ પણ માર્મિક છે.

196

۲٩

'જિલ્હાં ખેલે ગાવિ', ગાપી આવી તે તિહાં, વાગ 'લ્યાવા લ્યાવા ગાહ, હિવે જાસ્યા કિહાં,' વાગ પાસે જાશા નેમ, હીઠા ગાપી તિસે, વાગ સગલી આવી વાલ, દેવરને ઇમ હતે વાગ હાછ 'સાંભલ દેવર યેગર, સરિખા તું અછઈ, વાગ ગામમાં તાહરા જેર, કહી ન સકાંય છે, વાગ હિવ આવ્યા અમ હાય, તેર સ્પા તમ તાઢું, વાગ હત

આ પ્રસંગે રુકમણીની વ્યંગાત્મક ઉક્તિ પણ ધ્યાન ખેંગે તેરી છે. 'બોલે રુકમણી નારિ, સંતાવા મન લળું, વાગ ૭૮ એ દેવર પૂજનીક શીલ, જિલ્નુ આદર્યો, વાગ, એ મોટા શુલ્રુવંત, જિલ્લે મન વસ કર્યા, વાગ

જ પ્રવ તીની ઉક્તિ પણ એમાં રહેલા કટાક્ષને કારણે લક્ષપાત્ર છે.

જંગવતી કહે એમ નાર, નિરવાહણી, વાળ ખરા કદન વ્યવહાર, નાર સંવાહણી. વાળ એ કાયર છે નેમ કેમ, પુરા પડે, વાળ એડા વેડા તેણુ, કહોને કિમ જુડે, વાળ

વળા ગાપીઓ પણ નેમિનાથને કહે છે---

'ગાપી મિલ બે-ચ્ચાર, નેમી સૂરને કહેઈ, વાં તુમ પરથા ઇક નાર, કૃષ્ણ તે નિરવહે. વાં ં

અના મર્મારી ઉક્તિઓને હસી કાઢતા નેમિક્રમારનું થોડા શબ્દો વડે સુંદર શબ્દ-ચિત્ર ક્રેવિએ ઉપસાવ્યું છે.

> 'ઇંઘુ વાતે મુખ ઢાસ, નેમને આવીઉ, વા૦ ગાપી તાલી દેઇ, વીવાઢ મનાવ્યાે વા૦'

ત્રીજી અને સાથી હાળની મધ્યમાં આવેલા માત્ર સાત દુહામાં કવિ ગહુ જ ડુંકાચુમાં ઉમસેન રાજની પુત્રી રાજસાતી સાથે નેમિનાથના નક્કો થયેલા વિવાહ, વિવાહ અર્થે તેમનું જન લઇ તિકળવું, માર્ગમાં પશુના આર્વનાદ સાંભળા તેમનું રેતાઅ પામચું, અને પરપ્યા વગર પાહ્ય કરવું, પ્રમાદિ નાટપાત્મક પ્રસંત્રા કવિએ લઘુતાપૂર્વક નિરૂપ્યા છે, જે કવિની રસળના કથનકલાનું સ્થક છે.

ચાથી હાળમાં કવિ રાજીમતીના વિરહ અને વ્યાકુળતાવું વિશદ આલેખન કરે છે. રાજીમતી ત્રેસિનાથને એક પ્રશ્ન કરતી કહે છે; 'તે' શા માટે મારા નેહ તાડી નાંખ્યા ક' 'સ્યા અવગુણ તે દેખનઈરે, મુઝ સાે ત્રાહયો નેહ, પ્રત પાલતાં દાહિલી રે, છેલે દાખ્યા છેહ' ૯૧ પ્રિ૦

પાતાને પ્રિય એવા નેમિનાથ વિનાની પાતાની શી દશા થશે એનું વર્જુન રાજીમતી ઉપમા વડે સચોટ રીતે વ્યક્ત કરે છે.

> 'વિચુ આધારઇ વેલડી રે, જલ-વિચુ મછલી જેમ પ્રિગ્ તત્ર વિચુ હું તિમ તિમ રહું રે, કહો હિવ કીજે કેમ ! પ્રિગ્લર

વળા અક્ષટય દલીલ રજુ કરતા કહે છે પશુઓના પાકાર સાંભળા એના પર આપને દયા આવી અને મને નિરાધાર તથા આંખમાં આંસુ સારતી દુઃખી થતી એવી મને છાડી ચાલ્યા ગયા, એમાં આપે કેવી રીતે જીવદયા બનાવી કહેવાય? કેમકે તમે સારા જીવને તા દુઃખ આપ્યું જ છે.

> 'પસૂચ–પુકાર સુથી કેરી રે, સુત્ર છોડી નિરધાર રે, પ્રિ૦ જીવ–કથા કહેા કિઢ્ડાં રહી, સુત્ર આંખે આંસૂ–ધાર ૯૩ પ્રિ૦

વળી રાજીમતી નેમિનાથના આચારને કાયરના આચાર ત્રણાવી ઉપાલ'ભ આપે છે તે નાંધપાત્ર છે.

> 'પ્રીત પનાતી પાલતાં રે, ખરા કઠન વ્યવહાર, લીધાં મૂંડી જે કરે રે, એ કાયર આવાર.' ૯૪ પ્રિ૦

સખાંગા રાજીમતીને સમજાવતા જણાવે છે 'તું તેમિકુમારને ત્યજી દે, તને એવા અન્ય સાથે પરસાવવામાં આવશે' ત્યારે સખીઓને તે કહે છે 'મારી અને તેમિકુમાર વચ્ચેની પ્રીત તો આઠ ભવની છે. એકદમ કેમ છોડી દઉં'?' આ ઉડિત નેમિકુમાર સાથેના ઉત્કટ અનુરાગને આબિલ્પક્ત કરે છે.

> 'આઠ ભવાંની પ્રીતડીરે, નવમે કાખ્યા છેકુ, મે જાણ્યા ઇમ નહી કરે રે, નિર્મોઢી નિસનેઢ' ૯૯ પ્રિંગ

આ ભાજુ સર્ગા-સ્તેડીઓ તેમિકુમારતે પણ આમ 'છાકરવાદ' ત કરવા અને પરશ્વા માટે રથ પાછા વાળવા વિનવે છે પણ તેમિકુમાર તા સંયમ ગ્રહ્યુ કરવા અથે દઢ છે અને ધર્મ-ધ્યાત કરતા અતે એમતે કેવલતાન પ્રાપ્ત થાય છે.

પાંચમી ઢાલમાં કવિ ત્રિરતાર પર્વા પર સાધુ બનેલ નેમિનાથ અને સાધ્યી ભનેલ રાજીમતીના મેળાપ થાય છે તે પ્રસંગ વર્ષ્યું છે.

એક સમયે 'વર્ષા' દરમ્યાન રાજીયતી પોતાના ભીંભયેલા વસ્ત્રો એક ગુકામાં જઇને સૂક્વે છે ત વખત નેમિનાયના ભાઇ રહનેમી એને આ દશામાં જોઇને યલાયમાન થાય છે. રાજીયતી એને ઉપદેશ આપી સાચા પથ પર લાવી એના ઉદ્ધાર કરે છે તે પ્રસંત્રને કવિ સંક્ષિપ્તમાં વર્ષ્યું છે.

ભાં અયેલા વસ્ત્રો સુકવર્તા સાધ્યી રાજીમતીતું સુરેખ ચિત્ર કવિએ સુંદર રવાતુસારી શબ્દ પસંદગી વડે આલેખ્યું છે. 'ઝિરમિર ઝિરમર વરસે મેઢ, જિહાં ભીજે કાેમલ દેઢ રે, ૧૦૭ ન૦ ચીર સુક્ષવે ગુફા મે આવી, રહેનેમને મન ભાવી રે ને૦

રાજીમતી પતિ પહેલાં સુક્તિ પામે છે અને નેમિનાથ પશ્ચ સાતસા વર્ષના સંગમ પાળા અ'તે સુક્તિ પામે છે. અને બન્ને 'સુક્તિયામ'માં મળે છે એમ કહી કવિ કાવ્યતું સમાપન કરે છે. કાવ્યની પ્રશસ્તિમાં કાવ્યતી રચના સંવત ૧૭૫૧ના ફાગણ શુક તેરસના રોજ પાટલુમાં થઇ

કાવ્યની પ્રકારિતમાં કાવ્યતી રચના સંવત ૧૭૫ના કાંગણ શુદ ઉરસના રોજ પાટલુમાં કેવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. અંતમાં કવિ પોતાના સર અને પોતાના નામના ઉલ્લેખ કરી કાવ્ય સંપર્જ કરે છે.

તમાં કાળ પાતાના લુડું અને પાતાના નામના હલ્લમ કરા કામ્ય ઉપૂર્ણ ક્ર 'લાચક લાલન્યરત્ન પસાયા, કેશવ જિનના શુલ્રુ ગાયારે, ને૦ ભણ્રયે ગુલ્રુસ્થે જે સાંભલ્સ્યે, તેહના મનવંછિત ફ્લસ્યો રે ૧૧૫.

આમ આ કાંગ સાંભળતારના 'મનવ' હિત' કળશે એવી ભાવના પ્રગટ કરી કવિ કાવ્યતું સમાપન કરે છે.

મા. દે. કેસાઇ, જૈન યુજર કવિઆ પ, મુંબઇ ૧૯૩૧, પૃ. ૩૫૮ અને ૩૬૬-૩૬૯; ૩, ૧૯૪૪-પૃ. ૧૩-૧૮; તથા ભારતી વિઘ, મધ્યકાલીન રાસ સાહિત્ય, મુંબઇ ૧૯૬૬ પૃ. ૧૨૮.

કવિ કેશવકૃત નેમિનાય ફાગ

€**6**1

નેમનાથના ગુથ સ્તવું, આણી શાય અપાર, બ્રહ્મચાર ચ્ડામથી, વ'છિત કલ દાતાર. ૧ સીલ વડા સંચાર મે, સીલે લહુઇ નિહિ, મનવ'છિત સીલે મિલે, અપ્ટસિહિ નવ નિહિ. ૨ છતી ઋહિ જિલ્લૂ પરિપરિ, છોડી શાજુલ નારિ મહાપુરુષ તે બાલ્યુથઈ, નામ થકી નિસ્તાર. ૩ સ્રસ્જિ ઊચ્ચાં મહુરથી, સીલવ'તના નામ, સહુ ઊડી સમરલુ કરે, તિલ્લુથી સીજઇ કામ. ૪

ઢાલ પહેલી ઝણકડાની

સારીપર સાહામણા. સમદવિજે કરે રાજ. સનેઠી સાંબલા. સિવાદેવી રાણી તહેનઈ, પતિ-ભગતી ઘણીલાજ, પ સને. કાત્તિક વિદ બારસ દિને. ચવણ થયા શ્રીનેમ. સ. અપરાજિતની સ્થિત કહી. બત્રીસ સાત્રરાપેમ ૬ સને. ચઊંદ સુપન રાણી લહ્યા, મનમે હરખ ન માય, સ. જાય રાજાને ઇમ કહે, એહના સ્યું કલ થાઈ. ૭ સને. સમદ્રવિજે કહે સુણ પ્રિયા, પત્ર હસ્યે સિરદાર, સ. શ્રાવહા સહિ પાંચમી, જનમ્યા નેમિક્રમાર ૮ સને. ચાસિક ઇંદ્ર મિલી કરી, છપનક્રમારી આય, સ. જનમ-મહોત્સવ સુર કરઇ, મેર-શિખર ન્હવરાય. ૯ સ. એ વિધ સહ જિનવર તથી, 'છતકલય' કહેવાય. સ. ઇક કાેડિ દેવ સેવે સદા, પૂજે પ્રશ્નુના પાય. ૧૦ સ. સાંમલ-વરણ સોઢામણા, કાયા ધતુષ દશ જાણ. મુખ-છળિ એાપમ શશિ જિસી, સકલ-કલા-ગુણ-ખાણ ૧૧ સ. એક દિવસ બાલક સમે, પાલશે પાલ્યા નેમ, સ. ઇંદ્ર પ્રસંસા ઇંમ કરે, સહુ સાંભલ સુર જેમ. ૧૨ સ. આલક-વે છે નેમછ, તાપણ છે અલવ'ત, સ. મિશ્યા-દર્ષ્ટિ દેવતા, વાત ન માની તંત ૧૩ સ.

અસહમાન સુર આવી મા, છેતરવાને કાજ, સ. નેમ પોહ યા જિલ્લુ પાલને, તે અપહર્યો તજિ લાજ ૧૪ સ. સવા લાખ ભેજન લગે, લે જીડવો આકાસ, સં. નેમકુમર અવધે જાવયા, મનમાં રહ્યા વિમાસ ૧૫ સ. નેમ-વિચારે મન્ત્રમે, વાંકે વાંદો ઢાંઈ, સ. અંગૃહા સું ચાંપીયા, ધરતી ગે ગયા સાંઇ ૧૬ સ. સે ભેજન જીંડા સહી, દુખ પાગ્યા અસમાન, છોહાન્યું ઇદ્ર આવી, સ્વામી એ અગન્યાન ૧૭ સ. અતુલી-અલ જિનવર કહ્યા, તાહરી કુલુ કરે ઢાંડ, પહિલી હાલ વહેલી થઈ, અગૃકકાની એઠ, સ. દેશવ નેમના ચુલુ કર્લું, સાંભલિજયા ધરી નેઢ ૧૯ સ.

EQI

જેવન-વર્ધ ભાગ્યા જિસે, રૂપ તથેા લંડાર, યાદય-કુલ સિર-સેહરા, શ્રી શ્રીનેમકુમાર. ૨૦ સારીપુરથી ઢારિકા, યાદવ ભાગ્યા કેમ, મૂલ થડી ભપિકાર સહું, પભશું ભાષ્યો જેમ ૨૧ મહુરા નગરીના ધણી, હશ્વસેન રાજન, લાયો તેહની ધારિથી, જીવન-પ્રાણ સમાન ૨૨ એક દિન રેવાડી ચઢયો, રાજા શ્રીક્સિસેન, હીઠો એક તાપસ તિસી, તપ કરતો સુધ તેલુ, ૨૩

હાલ ખીજી

રામચંદ કૈ વાગ, એ દેશી રાજા એર્લ એમ, સુલુ હેત તાપસ વાલ્ફી, તું તપીં અસમાન, વાલ્ફી અમીય સમાણી ૨૪ માસ પ્રવ હવે જામ, પારણે અમ ઘર કરિજ્યો, તાપસ કહે તહત્ત, રાજન તુરું કે મીસરજ્યો ૨૫ રાજ–કાજના કામ, રાજ ન અાવી, તપસી બીંગે માસ, પચખ્યો ક્રાંથ ચઢાવી. ૨૬ એક સમે રાજાન, તપસ્યી આવ્યો ચીત, ઉઢયો તરત સકાલ, મતમે આણી ભીત, ૨૯

તપસ્વીને પગ લાગ, ખમજરો એ અપરાધ,	
અમ ઘર કરજ્યાે સ્વામિ, પારશાેૃ સુખ્ય સમાધ	२८
વિશ્વ વિફાેમ (?) રાજાન, તાપસ ખબર ન લીધી,	
ત્રીને પચખ્યા માસ, દેહનઇ વેદન કીધી.	ર૯
તાપસ ચિંતઇ એમ, એ રાજ મહા ભૂંડા,	
ખાલ ન પાલે એહ, લક્ષણ વિહું છે! લુંડા	30
ને તપના પરભાવ, હું હન્યો મારક એહના,	
એમ નિચ્પાણે, કીધ, મરી પુત્ર ૧૧૫ના તેઢના	39
હુદે મંસની હુંસ, તે પણિ પૃરજ્યુ કીધી,	
ચિંતઇ એમ ઇશે પુત્ર, કુખધ જિ દીધી	૩ર
કાંસની પેકી કીધ, હાથ નામાંકિત સુદ્રા,	
યસુનામે દીધી વાહિ, પ્રણામ કરી અતિ ક્ષુદ્રા	33
વહતી પેટી તેહ, સૌરીપુર મે આઈ,	
મુભદ્ર વિશુક ગઢી તામ, સુત દીઠા સુખ–દાઈ	38
નામ કંસ તિથ હીય, પરં વેઢના મૂલ,	
જે તે બાખઈ એમ, છઈ સુલીના ફૂલ	34
ડાેસીને ધરિ સીંહ, કહુનઇ કિમ કરી છાજઈ,	
તિમ કમ ઢાચિ,જિંહાં તિહાં લાજઈ	3 6
વસુદેવને કીધા જોટ, કંસ રહે તસ પાસે,	
હિવ સુણુજ્યા અધિકાર, આગે કર્હુ ઉલાસે ક	30
જરાસિંધુ ભૂપાલ, રાજગૃહીના રાજ,	
પ્રતિવાસુદેવ કહાય, કટકહ સમદલ તાજ	36
પુત્રી છે જસુ એક, જીવજસા ઇથુ નામ	
કુલ-ક્ષયકારક તેહ, વર પ્રાપત થઇ તામે	36
યાદવ ઉતકટ જાણ, કંસને તે પરણાવી.	
મથુરાના દીધ રાજ, ન મટે કઇઈ ભાવી.	80
પુરવ–વૈર સંભારિ, કાષ્ટ–૫ંજર પિતા ઘાલ્યા,	
લધુ–ભાતા ઐમત્તા, દીખ લેઈ નઈ ચાલ્યા	४१
વસુદેવ ક'સને પ્રીત, દેવકી જીવજસાની,	
ખેલે બાલે ર'ગ, સહ કા સ્વાર્થ-વસાની	४२

એક દિવસ અદ્યુગાર, અમત્તો તિઢાં આયા, ભાવજસા કહે એમ, દેવર તું મન લાયા 83 સ્ત્રં ઘરઘર માર્ગ કાંઈ, સ્ત્રું કરે પરની આસ, ભાગવ સખ્ખ-વિલાસ, પુરા મનની માસ. 88 તું ભરગ્યા ફિરે કાંઈ, હું કહું છું તુઝ સાચે, છાંડ પરા વિરાગ, તન ધન ચાવન રાચે ¥4 ઇઢાં કિશ જેઢને દુ:ખ. તે પશ્ચિ આગલિ દુ:ખીઆ. ઇઢાં જેડને દાઇ સુખ્ખ, તે વિલ આગિલ સુખીઆ. ૪૬ એાઘા લીધા ખાસ, સંઘટા કરવા લાગી, લવ લવ કરતી તેડ, રહે નહી દેશાગી. X(9 ખાઈજઈ તે મીઠ. પરભવ કાર્ણ કીઠા. દેવરને ઉપદેશ, લાગા વચન-અંગીઠા 86 ગરવ-ઊંતારણ કાજ, મુનિવર એહવા ભાળ, સાતમ ગરભ વિણાસ, દેવકીને કહું સાંગા. 86 તળ બીન્દ્રી મન માહિ, ગરળ સહૂ ત્ળ ગલીઉ, ઐમત્તો અઘુગાર, કહિને પાછા વલીએા. 40 સાત્રમ ગરભ વિશાસ, કંસને માર ઉથાપી, કષ્ણ તાઓ થઇ જિત. ઉગ્રસેન રાજ્ય માપી. 41 શ્રદ્ધ યાદવ મિલી વેગ, સારઠ દેસે આયા, તિહાં કિલ્યુ કીધ વિશ્વામ, ભાનુ ભીરૂક જિહાં જાયા. પર ઇંદ્રાં છઇ બહુ વિસ્તાર, વિસ્તારી નઇ કહિન્મી. ળીજી હાલ રસાલ, **કેશવ** રડી કહિન્યો. 43 દર્ભી! દ્વારિક નગરી અતિ ભલી, કેલ્લુ કરઈ તસ દ્વાડિ. સુખે સમાધઈ તિહાં વસે, યાદવની કુલ કાેહિ. ux રાજ કરઈ શ્રીકૃષ્ણજી, વાસદેવ કહિવાય. નેમકમાર મહિમા નિલા, કીરત સળલ કહાય. นบ આયુષ–સાલા એક્કા, આવ્યાં તિઢાં શ્રીનેમ. ધતુષ ચઢાયા રંગ સુ, મન ઘર અધિકા પ્રેમ. 46

પૂર્વે સંખ સુઢામણા, ધન-ગરલ-રવ જેમ, માધવ મન મે ચિંતવે, જેરાવર છે તેમ. પહ કૃષ્ણ નરેસર ચિંતવે, એ માં સું બલવંત. લુજ-બલ વાઢ કર્કુ હવઈ, જિમ પૂત્રે મન-ખંત. પડ ખાંઢ મહી જબ તેમછ, ન વલે તે તિલ માત્ર, ખપ પીછ એસી રહ્યો, હિવ સી કરવી વાત. પલ મહારી પડવી એ સહી, લેસ્પે તેમકુમાર, દેવ તણી વાણી થઈ, મ કરિસુ દુ:ખ લગાર. ૬૦ એઢને ખપ નહી રાજ્યની, એ માટે! પ્રાહ્મચાર, તળ મન માહે હરખીઉ, નારાયણ તિણવાર ૬૧

કાલ ત્રીછ મારૂજીની

હિવ ગ્રાયો માસ વસંત, ફૂલી વનરાયછ, જયાહું છ, મહર્ક પરમલ—પુર, સુગંધ સુહાયછ વા૦, તરવર વૃક્ષ અનેક, ફલ્યા ફલ્યા સહી વા૦, માંજરીયાં સહકાર, લુંખ લુંખી રહી વા૦ દ

હાડિમ દ્રાખ બીએરા, હીસે અતિ ઘણા, વાળ, રાયણ ફેલીએ અપાર, ફુંદની નહી મણા, વાળ, જાઇ જૂઇ દમણા, મેર્ક્ક મહેમહે વાળ, પરમલ પાડલ ફેલ, મોલતી ડહેડહે વાળ દેવ

આંબલી અંબ ળકાયણ, કરણા બહુ પરે વા૦ અગર અખાેડ અનાર, વિરાજે ઇણુ પરે વા૦ નાગ પુનાગ અશાેગ, ખજૂરી કરમદા વા૦ નારંગી નવરંગના, રંગી ક્ષલ સદા વા૦ ૬૪

ઉચૈ સરલે સાદ, કાેંઇલ ૮૬કા કરઇ, વા૦ ભગર કરઇ ગુંજરવ, ભાેગીના મન હરે, વા૦ કુલી સખ વનરાય, વસંત આવ્યાં સઢી, વા૦ સવ સણગાર ળનાય, મિલાં પિઊને વહી. વા૦ ૬૫

જેહવા જેહના રૂપ, તેઢ પ્રગટી કરે, વાળ સાહે સળ વનરાય. વસંત મુઝરા કરે, વા૦ એડવા માસ વસંત. દેખી મન ગઢગઢયો, વાગ વતપાલ કતતાલ. જાય હરિને કહ્યો, વાગ ખેલા સ્વામી કાગ, રાગ ધરિને સહી, વાળ અવસર વારાવાર, અહે આવે નદ્રી, વા૦ ખબર કરાવી કૃષ્ણ, દ્વારિકા મે સહી, વા૦ હિવે ખેલી ફાગ, વસંત સહુ આજ્યા વહી વા૦ ૭૧ ખ્યાલી દેખણ ખ્યાલ, સહુ તતપર થયા, વાળ મિલીઆ દસે દસાર. હીઆમે ગડગઢવા. વા૦ સાલ સહસ કર નેડી, ગાપી વીનવે, વાળ આવ્યા અવસર એહ, ફાગ ખેલા હિવે. વા૦ ૬૮ મન મે હરખ અપાર, મુરાર ચાલ્યા તળે, વા૦ નેમને સાથે લીધ, હઠ કરને જળે, વાળ અલભદ્રને મહસૈન, તેઉ સાથે થયા, વાર્ લોગી ભગર મુજાણ, રસીલા મિલ સહ, વાગ જાદવની કુલ કાેડિ, મીલી છે જિ**હાં** અહ, વા૦ રાધા રકમણ નારિ, સત્યભામા વડી, વા૦ સુંદર સાલ હજાર, આવી મિલી તિણ ઘડી, વાગ્ ૭૦ સજિ કર સાલ-શ્રંગાર, વિરાજે પદરાશી, વા૦ પગ ને ઉર-ઝણકાર, પહિરી એનાઢી ગણી, વા૦ શિવાદેવી બાલાય, ગાપ્યાને ઇમ કહે. વા૦ નેમ ન પરણે કેમ, ઉદાસી કિમ રહે. વા૦ ૭૧ પૂછને તતકાલ, ખબર કરજ્યા તુમ્હે, વાર્ મન્નાવા વિવાહ, તા ગુણ જાણું અમહે, વાર વારુ વારુ કહિને, સહ ઊઠી તદા, વા૦ ને મકુમરની વાલ, રાખી મનમે યદા. વાઢ સહ આવ્યા જલ-તીર, નીરસ્યું સુચ થયા. વાઠ ચંદનની રચી ખાલ, અરગજે મહમહયા. વાર્ સીસ સારંગી પાગ, ખાંગી સિર સાહતી. વા૦ તિલક વિરાજે ભાલ, ચાલ મન માહેલી વા૦ ૭૩

કેસર ચંદન અત્રર, તગર ચોવા તણા, વાગ્ ઢોલૈ દેવર–સીસ, ન રાખ કામણાં, વાગ્ બોલૈ એહવી વાણિ, ગાદ દેરયા સહી, વાગ અમ વસ પડીઆ સ્વાપિ. જાવા દેરયાં નહીં. વાગ્ ૭૪

સું કર રૂપ સરૂપ, સોહે યાદવ તણા, વાગ ઇક ઇક ચહતે રૂપ, નહી ઠોઇ પ્રણા, વાગ લાલ ગ્રુલાબ અબીર, ઉછાલે ખહુ પર, વાગ માહામાંહિ રમે, રસ રાખી ઇણ પર, વાગ હપ

અાતે તાલ કંસાલ, ધપમપપ ડફ કરે, વાગ દો દો કરેઅ મુદ્દંગ, ચંગ મધુકર સુરે, વાગ ઢાલક વાજે વીલુ, વાજે વલિ વાંસલી, વાગ ઇલુપર ફાગરમંત, ચિંતા ગઈ વાંસલી. વાગ ૭૬

જિંહાં ખેલે ગોવિંદ, ગોપી આવી તે તિંહાં, વાગ લ્યાવા લ્યાવા ગાહ, હિવે જાસ્યા કિંહાં, વાગ્ પાસે ઊભા નેમ, દીઠા ગોપી તિસે, વાગ્ સગલી આવી ચાલ, દેવરને ઇમ હસે વાગ્ સાંભલ દેવર ધેવર, સરિખા તું અછક, વાગ્ ગામમાં તાહરા જોર, કહી ન સકાય છે, વાગ્ હિવ આવ્યા અમ હાય, જોર સ્પા તુમ તાલું, વાગ્ ખોલે રૂક્ત્મણ નારિ, સંતાવા મત ઘર્લું, વાગ્

એ દેવર પુજનીક, શીલ જિલ્લુ આદર્યો, વાગ એ મોટો શુલ્લેલ, જિલ્લે મન વસ કર્યો, વાગ જંભવતી કહે એમ નાર, નિરવાક્લી, વાગ ખરા કઠત વ્યવદ્વાર, નાર સંવાદ્વસ્થી. વાગ હ

એ કાયર છે નેમ કેમ, પૂરા પંડે, વાગ જોડાવેડા તેલુ, કહ્યાં ને કિમ ઝુડે, વાગ ગાપી મિલ એ-વ્યાર, નેમીસરને કહ્યું, વાગ તુમે પરણા ઇકનાર, કૃષ્ણુ તે તિરવર્ઢ વાગ ૮૦ ઇબુ વાતે મુખ દ્વાસ, નેમને આવીલ, વાગ ગાપી તાલી દેઇ, વિવાહ મનાવીયા, વાગ ફાગ રમીને સહુ, ઘર અપણે આવીયા, વાગ

નેમ વિવાહની વાત, સાંભલિ મન ભાવીયા. વા૦ ૮૧

એ ત્રીજી ઢાલ રસાલ, કહી **કેશવ** સહી, વાળ શિવાદેવી સાંભલિ વાત, હૈયા મે ગહગહી. વાળ ૮૨

ह्य

ઉપ્રસેન રાજન-સતા, રાજમતી તસ નામ. નેમ-વિવાહ મિલ્યા તિહાં, યાદવ હરખ્યા તામ. 43 અતિ આડંખર જાન સજિ, પરણણ ચાલ્યા નેમ, રથ ઉપરિ ખૈઠા થકા. સારથીને કહે એમ. 68 એ મંદિર ધવલિત સુઘટ, કહેના એ છે ગેહ, તભ સારથી હસની કહે. તમ સસરાના એહ. ૮૫ ચ્યાગલ જાતાં પેખીઉ. ચે સપાટકના ઘાટ. કિલ કારલ એ બાપડા, આકંદ કરે ઉચાટ. 68 સારથી કહે તુમ ગૌરવે, એ સહ જીવ-સંહાર, તિણ એ સહએ જીવડા. આકંદ કરે પ્રકાર. 69 નેમ વિચાર મન્નમે, ધિગુ ધિગુ એ સંસાર, પરદ્યોવા મુઝ આખડી, પરહર ચાલ્યા નારિ. 4 રથ પાછા વાલ કરી, મન વૈરાગ વિચાર. કૃષ્ણાદિક સહએ કહ્યો, મ કરા એહ વિચાર. 4

હાલ ચાથી નાંહના નાહલા

રાજુલ સાંભલિ વાતડી રે, કરિવા લાગી દુ:ખ, પિશુર્ડ સ્ટ્રું કર્યો રે વિદ્યુ અપરાધે સુઝ તછ રે, કીધી કેમ કુરખ્ખ પ્રિ. ૯૦ સ્થા અવશ્ર્ તે દેખનઇ રે, સુઝ સૌ ત્રાડ્યા નેઢ. પ્રિંગ્

પ્રત પાલતાં કોહિલી રે, છેલે કાખ્યો છેહે. પ્રિ૦ ૯૧ વિદ્યુ આધારઇ વેલડી રે, જલ-વિદ્યુ અછલી જેમ, પ્રિ૦ તુત્ર વિદ્યુ હું તિમકિમ રહું રે, કહો હિવ કીજે કેમ. પ્રિ૦ ૯૩

પાસ અ-પ્રકાર સાજી કરી રે. મઝ છે હી નિરધાર રે. પિલ્ જીવ-દયા કહ્યા કિંહાં રહી, મુઝ આંખે આંસ-ધાર. પ્રિ૦ ૯૩ પ્રીત પનાતી પાલતાં રે, ખરા કઠન વ્યવહાર, પ્રિવ લીધાં મંકી જે કરે રે. એ કાયર આચાર. No ex **માસા પુરા મહારી રે, જેમ ટલે ઊવાટ, પ્રિ**૦ મહિર કરી પાછા વલાે રે. ગારી જોવે વાટ. મિલ્ ૯૫ નમતા સું સહ કાે નમે રે, એમ કહે સહ કાેઈ, પિ૦ ક્રીડી પર કટકી કિસી રે. નાઢ વિચારી જોઇ. 40 €€ સખી સહેલી ઇંગ કહે રે, જાવા દે તું નેમ, પ્રિગ્ **અવર ભલા પરછાવિસ્યાં રે, તેમાં બાંધ પ્રેમ**. રાજલ કહે સખીમાં પ્રતે રે, એ સી કહુ છે। વાત, પ્રિગ હું માહી ઇંચ દેખને રે, લેડી સાતે ધાત. આઠ ભવાંની પ્રીલડી રે, નવમે દાખ્યા છેઢ, પ્રિલ મે જાથ્યા ઇમ નહી કરે રે. નિર્માહી નિસનેહ માહવસ જે માનવી રે. બાલે આલ-પંપાલ, પ્રિલ 'માઢ જો અવીયસ તમ્હે. કહે કેશવ ચાથી હાલ મિર્ગ્યાન

દયા સાસ્ત્રા

નેમ બહી સમઝાય, સગા-સહીજા સહુ મિલી, એ છોકરવાદ કહાય, રધ ફેરી પાષ્ટા વદ્યા.
નેમ કહે છે એમ, રહારે પરણેવા નહી, દુખ-હોઘણ છે પ્રેમ, હું દીખ્યા લેરનું સહી. ૧૦૨ શ્રાવણ સુદિની છિદિ, નેમે સંયમ આદર્યો, દ્વર-કરશુ કર્મ અઠ, ધરમ ધ્યાન સુધા ઘરે ૧૦૩ પાગ્યા કેવલ-નાણ, આસની અમાસવે, ઉત્તરૃષ્ટે ગુણુ-ઠાણ, વંદું હું શ્રીનેમને. ૧૦૪ હાલ પાંચમી

આ અણુરા જોગી

શ્રીનેમીસરના ગુણ ગાવૈ, તેહ મનવં છિત સુખ પાવૈ રે, નેમ બ્રહ્મચારી,

૧. અત્રે ત્રીજા ચરણ તરીકે હસ્તપ્રતમાં વધારાની પંકિત નીચે મુજબ મળે છે – 'ધિંગ ધિંગ માહની રે'

વિદાર કરંતા ગિરનાર આયા, તીરથ દેખી સખ પાયા રે, ૧૦૫ ને૦ સહસ પરખ સાંદીક્ષા લીધી, જિણા ઉત્તમ કરણી કીધી રે, ને૦ રાજલ મન વૈરાય મેં આવ્યા, તિહા અધિર સંસારને જાણ્યા રે, ૧૦૬ ને ૦ પ્રભ પાસે લીધી જિણ દીક્ષા, વિધિ સંપાલી ગુર-શિખ્યા રે, ને૦ ઝિરમિર ઝિરમર વરસે મેઠ. જિઠાં લોજે કામલ દેઢ રે. ૧૦૭ ને૦ ચીર સુકાવે ગુફા મેે આવી, તળ રહનેમને મન ભાવી રે. ને૦ ચિત ચુકાે રહનેમ જિવારે, રાજુલ ઉપદેશ દે તારે રે. સીલવતી એ રાજુલ રાણી, સાલ સતીમાં માહિ વખાણી રે, ને૦ પિક-પહિલી તે પહેલી મુગલે, મુઝ બહિની દેખુ જૂગતે રે. ૧૦૯ ને૦ મઝની પ્રીતમ પહિલી છાડી, જિલ્લુ માખ-વધુ સા પ્રીત જોડી રે. ને તિહ્યુ કારણ પહિલી હું જાઉં, તિહાં મનવં છિત સખ પાઉ રે. ૧૧૦ ને૦ જિલ્લ ભરમાયા વાલ ભ મેરા, તેહના ૩૫ છે અધિકેરા રે. ને૦ એ તા ઈઢાં કિશ કવિ ચતુરાઇ, શિવ-પદવી રાજુલ પાઇ રે. ૧૧૧ ને વરસ સાવસે સંજમ પાલ્યાે, જિણ અપણા કુલ ઉજવાલ્યા રે. ને૦ સહસ વરસના પાલી આપ, ચા ધાલી–કરમ ખપાઈ રે. ૧૧૨ ને૦ રાજુલ નેમ સુગતમે મિલીયા, દ્રખ-દાહગ સમલા ટલીઆ, ને૦ પાપ થકી જેહના મન વલીયા, તે પામે નિત રંગરલીઓ રે. ૧૧૩ ને સંવર સતર એકાવન વરખી, ફાગ્રણ શૃદ્ધિ તેરસ હરખી રે, ને૦ પાટણ સહર સદા સુખદાઇ, એ ફાગ રચ્યાે વરદાઇ રે. ૧૧૪ ને૦ વાચક લાવન્યરતન પસાયા, કેશવ જિનના ગ્રહ્મ ગાયા રે. ને૦ ભાગરથે ગુણરથે જે સાભલ્સ્થી, તેહના મનવંછિત કલસ્થી રે. ૧૧૫ ને૦ ઇતિથ્રી નેમનાથ કાગ સ'પૂર્ણમ શ્રીરસ્ત

અજ્ઞાત કર્ત્યું ક "શ્રી ગિરનાર ચૈત્ય પરિપાટી રાસ" સં. વિધાત્રી વારા

ચિરનારતીર્થની યાત્રાના પ્રસંગવર્જુનનું વિ.સં. ૧૬મી સહીમાં લખાયેલી પ્રતિનું જ આ પણ કાવ્ય છે. એટલે વિષ્ય, વર્જુન સામમાં અને વર્જુનપહિતમાં સ્વાસાવિક રીતે જ સામય અનુ-ભવાય છે. છતાં પાટણની શ્રી સંધ જૈન ભાંડારની અને અમદાવાદની લા.દ. ભારતીય સાંસ્કૃતિ વિદ્યામાં દિરસ્ય પુરયવિજપણ ભાંડારની અનુક્ષે નં. ૩૫૩૨ અને ૮૬૦૧ની 'વિરનાર ચેત્વ પરિપાડી' ની સાથે સાથે આ કાવ્ય વાંચતાં અને કથાયસ્ટ્રા મેળવતાં પ્રસ્તુત કતાની ઐતિહાસિક વિગતા તેાંધવાની સુત્ર અને સાહિત્યક અભિર્ફાય વિશેષ વરતાય છે. કારણ કે જે કઢીમાં તેાંધપાત સ્થાન આવત લાય એના ઐતિહાસિક બ્રમિકાના નિર્દેશ કરવા કરિય વસ્તા નથી.

કથાવસ્તુ: --કવિ "ઉપરકાટ'થી વાત્રારંભ કરે છે. જેમાં 'તેજલપુર પાર્શ્વનાથ (તેજપાલકારિત)', 'શત્રું ભાવતાર - આદીધર', હમીરને છત્યાના ઉદ્દેશખ સાથે 'લત્યપુરમં ડન મહાવીર'-ને મુજન ભાવત કરી, જૂનાગઢની બનવામાં કરી, તળીમાં ભાવતાં, ધારીમાર્ગે જમણે હાથે આવેલા ત્રિમનાથતા મંદિની તેષ લે છે. 'સાવ(ન) રેખ (સુવલ્ફેપ્પા-સાતરેખ)', નહી (કઠી ક); 'હામોદરપું' તેમજ 'કાળમેલ - શ્રેત્રપાલના મંદિરે (કઠી છ.) ઘઈને ડુંદર વનરાજી પસાર કરી, 'અજીયક મહેતા (અભયક દંખાયક ના પુત્ર 'ળાહકમ નિએ કરાવેલી 'પાજ' સુધી (કઠી ૯) કવિ આવી પહોંચ્યા - ૧૦ની કઠીમાં ભાહક દે ને ફરીથી ધવવાદ આપે છે કે પાજ ભાષાવ્યાથી રસ્તો સુત્રમ ભન્યો. કઠી ૧-૧૨માં રમાણીય ઝાઠી અને અંધડીની સુખદ અતુલલ કવિહ્દયને સ્પરમોં અને ૧૩માં કઠીથી કવિએ અલેશું પાછા વાસ્તવિકતામાં પ્રવેશ કરી, બિરતાર ઉપરનું 'શેટ'નું વર્ણન શરૂ કર્યું.

કાટમાંના નિમમ દિરા, 'ગ્રુપ્યક કુંડ'ના જળથી પ્રભુતે નવરાવી, આંત્રિ રચી, વસ્તુપાળ ળ'ધા-વેલ્લાભુત્રય (નિમ) મંદિરે કવિ જાય છે. 'ચંદ્રશુષામાં ચંદ્રમણની ચંદ્રનથી પૂજા કરી, તાગ-ઝરા-મારઝરાની ચુલાકાત લઈ, 'ચું જ્યાવતાર' મંદિરામાં પૂજા કરે છે. રાજમતી – રયનેમિના મંદિરે જઈ, ત્યાંથી 'અંભાજ' જતાં એની સાથે સંકાળાયેલી અનુસુતિ નોંધ છે. ત્યારબાદ 'લહસારામ (શૈયાવન-સહઆરામ)' થઈને 'અવસાયુ (અવલાકન-સુકુદત્તાત્રય) શિખરે તેમજ 'શાંળ (શાગ્ય-ગોરખનાયુ) 'અને' પજુત (પ્રચુન-સાયકનાથ)ની ટ્રેક જાય છે. 'સિહિવિનાયક'ની સિહિની સ્તરતા કરી, રત્તશાયું જનાવરાયેલા 'ક્વકમ'ડપ'માં (કાંચન ભાળાભુક)માં ચાર પ્રતિયાંઓને વંદન કરે છે. પાણ નિમમ દિર (શટ) જઈ ચૈત્ય પરિમા પૂરી કરે છે.

કવિએ આ કાલ્ય 'રાસ' પ્રકારનું ભાનાવ્યું છે 'હરખિઇ' રાસ રમેસિક'-કડી રંગ ફુલ ક કડીનું કાલ્ય છે. કવિશ્વકથ પ્રકૃતિ સૌ દેવેથી ભાલુક ળતી જતું લગભગ દરેક કડીમાં અનુભવાય છે, હતાં કડી ૭, ૮, ૧૨, ૧૨, ૧૩, ૧૫, ૨૫ એ માટે નપ્રતા છે.

કાવ્યના સમય નોંધતાં કવિ—૧૧મા વર્ષે ભાસાવદ અમાસના દિવસ નોંધે છે. સાલ આપા તથા, પ્રતિ વિસાં. ૧૬મા સૈકાની લખેલી માતવામાં આવે છે. એટલે માડામાં મોડા વિ.સં.૧૫૬૧/ ક્ર.સ. ૧૫૦૫નું વર્ષ રચનાસમય-માટે જાંદાજે મુγી શકાય. લાદ.ભા.સં. વિદ્યામ'દિરમાં નં.૩૨૧૧ ની. ૨૮૪૧૧.૧ સે.સિ. પરિસાહની પ્રતિના પથી ૧માં આ ૨ચના છે.

શ્રી ગિરનાર ચૈત્યપરિપાટી રાસ

સવિહ તઈ સરજ્યા. વિવહ પુરા જુનઇ ગઢિ દર્ગત, મેડ ઉડીનઈ પણસીઈ પણસીઈ એ, તેજલપૂરિ પહ પાસ-૧ આદિઇ વંદઉ આદિ જિણ, નાભિનરેસર જાઉ, સિરે સેત્તં જય અવતારિઉં સવિકુ તીરથરાઉ–ર પૂજ કરીઉ પ્રભ આરતીય, વંદિસુ વીરા, સાચઉરા સિરમંડણઉએ, જિણ જીતઉ હમીરાે–૩ જૂનઇગઢિ જે ઢાટ હાંડલાં, હિસઇ અતિ બાલ ઉલિ ગિરયા વંદિશિ ચાલી અઈએ, ગઢગિરનારહ પાલે-૪ ધરહિય મારગિ ચાલતાં એ, મનિ ધરી અડભાઉ જિમણઇ પાસઇ દેહરી \$, તિહિ વસેદ વહ જાઉ-પ નિરમલ નીર નિડાલીય. દીજઇ ગંગઉ વેખ ગિરયા પરવત ઊતરઇ એ, નદીય જ સાવરેખ-६ **આરામ**ઈ રમિ વલતાં એ, હીયડઈ હરખ જ વેગા કુંડઈ કંચઈ દેહરીય, તિહાં છઈ કાલામાધા(કાલમેઘા)-હ અંળા-રાયણ-અંત્રલીયા, ફ્લીઆં ફલ અણેરી જિમણઈ ઇક જે દેહરીય, તિહિં છઇ સિયિધ કહોરી-૮ પાજઇ પરખર્ઇ આવીઆ એ, હીયડઇ નિશ્વલ ભાઉ ખાહુડ દેવિદું વરણીઇ એ, અજયડ મહુંતા જાઉ-૯ ઊરંચા ઊંચા હુકડલાં દીસઇ વિસમા ઘાટ ખાહડદેવિ કરાવિઇ એ, સખઇ સહેલી વાટ-૧૦ ગિરુયા પરભત આવીયા એ, ધન ધન ચલણ જ ગાઢાં સીતલ છાંઢ સાહાવણી ય, પવન લહુકઈ તાઢાં-૧૧ હીયઉ કઉં હરખિઇ ઉલ્હસિઉ, પહેલાં પાેલી બારા ડાબા-જિમણુઇ બિંબ સવે, મન સુધિઇ જુહારે-૧૨ ગિરયા ગિરિવરિ ગિરિ સિઢરે, વ'હિસ નેમિ કમારા સહજ સહ્યુથ સામલક, અન ગલિ માતીદારા-૧૩ ગંગાનીર સુત્રઇકમઇ એ, તેણ પખાલિસ અંગા ભરિચ્ય કલસ સાવ નમઇ એ, નમસિઉ નેમિજિણિદા-૧૪

માલી આવીન કલ તઉં. સગંધા સવિસાલ અંગામાં મિ રાપિઇ એ, તઉ ગલિ ઘાલિસ માલ-૧૫ ળાહાં સાહુઇ બહુરખા એ, કાને કુંડ**લ** બેઉ માથઇ મઉડ સાવનમઇ એ, હીરા ઝલકઇ દેહા-૧૬ પાંચે વરશે પુજ કીઅ, કરિ બીજ ઉરઉ છાજઇ જિવાઢ ઉતારિ સ આરતી અ. પંચ સબદ તીઢે વાજઇ-૧૭ કલ્યાભાત્રય કમલ જિમ, ઇસિઉ જિ રચિઉ ઠાંમ વસ્તિગ મ'ત્રિહિં કારવિઉં, જાણે ઇંદ્રવિમાણ-૧૮ ચંદ્રગુકા તિહિં ચંદ્રપ્રભા, ચંદ્રશિ ચરચિસ મળો નીકે કુસુમે પૂજ કીઅ, તઉ પ્રામિસુ અંગ-૧૯ નાગઝર તિહિ મારઝરે દીરાઇ કુ'ડ વિસાલ, જલ નિમ્મલ તિહિં સીયલાં, આછે અમીઅ પયાલ-૨૫ દેઉલ ખા(પા)ખલિ દેહરીય બિંબ ન લાભઇ પારા જગતિ જુઢારીય સયલ હિવ, સેત્તંજય અવતારા-૨૧ રાણી વંદિસ રાયમઇ એ. નેમિજિયોસર નારા ગિરૂઆ મહિલી તિહ'ગઇય, સુક્કીય કેરઇ બારા-૨૨ રહનેમિ સામી પુજસિઉં, બંધવ કેરઉ નેમિ મયણ મલ્લિ ધૂતારિઉં, મગતિ પહુતઉ ખેમિ–૨૩ માં બિકદેવી વરણીય એ, સોમલક ધરનારે એક રખીસર પારશ્ઇએ, સામિશ્રિ હુઇ ગિરનારે–૨૪ ગિરૂઆ પરબત સિંહર વિષિઇ, તીહ ન લાશઇ પારા સહસારામે સહસ તિમ કાઇલડી ઝમકારા-૨૫ ભમરાજ્ય રાયુગાય કરઇ એ, માર મધુરી ભાષા દીસઇ વહાસઇ મારિઉં એ, મારિઉ રામ સલાખા–૨૬ સિહરિ અવલાણા આવીયા એ, સાંબપજૂને જાસિઉં, ત્રિણિ ત્રિણિ પૃજિસ બિંગ તિહિ, હરખિઇ રાસ રમેસિઉ'-૨૭ સિયિધ વિદ્યાયગ સિદ્ધ ફેલા, દુલહિ તેહની વાટ નવિ દીસઇ તે દેહરીય. દીમઇ વિસમા ઘાટ-૨૮ અ'તરિ અછઇ બુહિર એ, વ'દિસ પ્રતિમા ચ્યારિ રતનઇ શ્રાવકી આશ્રીયા, કશ્રયમંડ્ય જહારે-૨૯ ગિરુઆ ગિરુઅહિ તુમૂ તથીય, તીહે ન લાભઇ પારા નેમિજિથેસર ઉલગઉં ઇસિઉં જિ નામ વિલગ્ગઉં–૩૦

ચઉગઇ માહે હીડવઉ એ, લગી લગી લવ લાગિઉં જીવદયાલ દ્યાકરણા, નિરયાગિત નવાર8-3ર પાંચ8 વીનવઇ પસાઉ કરી, પંચમ ગતિ દિવાર8-3ર પાંચ8 વીનવઇ પસાઉ કરી, પંચમ ગતિ દિવાર8-3ર પ્રરૂપિ કીપી વીનતીય, ગિરુઆ તઉં અવધારે ખુદિ વિદ્વાર્થી આપ વિચાર-33 મેરઢ સરિસાવ કિમ સમક્રેએ, દિવાયર કિઢાં દીવઉ કવિમ્મણ માહે કાળૂમહલ તિશ્વિ લેખાઇ અણેવલ-3૪ સંવત સંવચ્છરએ એકસદા ધૃરિ વર્ષે આપ્યુવિક અમાવસાઇએ, તવન કીઈં મઇ હરપે હરખ સલ્લી વીનતીય, હીયડામાહિ સંભાર મન સ્પૂધ્ય જે નીત શુધ્યું, ભગ કલઉ ગિરનાર-3૫ લગતી લાલી મઇ આઇ એ, મગતિ કરજ જગઢીસ શુધ્યું ગાસુ ગિર્યા તાલા એ, ગાંદ છત્રીસ-3દ પ્રાંથી સ્માર્યા દે ત્રીસ્થ સ્થાર્યા ગાંદ્ય છો, માં આદ છત્રીસ-3દ પ્રાંથી સ્માર્યા દે ત્રીસ્થ સ્માર્યા દે ત્યાર સ્માર્યા દે ત્રી સ્માર્યા દે ત્યાર કર્યા હતા સ્માર્યા દે ત્યાર સ્માર્યા દે ત્યાર સ્માર્યા દે ત્યાર સ્માર્ય દે ત્યાર સ્માર્યા દે ત્યાર સ્માર્યા દે ત્યાર સ્માર્ય દે ત્યાર સ્માર્યા દ્યાર સ્માર્ય દે ત્યાર સ્માર્યા દે ત્યાર સ્માર્ય દેશ સ્માર્ય સ્માર્યા કર્યા સ્માર્ય કર્યા સ્માર્ય સ્માર્

રંગસારકૃત ''ગિરનાર ચૈત્યપરિપાડી'' સ'પા. (સ્વ.) અગરચંદ નાહાડા – પં. બાબુબાઈ સવચંદ શાહ

પ્રથમ સંપાદકના સંપ્રહની સં.૧૭૨૪/ઇ.સ. ૧૬૬૮માં લખાયેલી, મૃળ ૫'દરમા લતકના અન્તિમ ચરસુમાં રચાઈ હશે તે, ખરતરમચ્છીય ભાવહર્ષ ત્રસ્થિના શિષ્ય રંગસારની આ ૨૨ કડીમાં વહેતી મસુપૂર્ભ'ર ભાષામાં સ્થાયેલી સુલલિત ૨ચના છે. કાવ્યત્ર લક્ષ ત્રિરિરાજ ત્રિરનાર પર રહેલા જિન-મન્દિરીતે વન્દના દેવાન' છે.

પ્રારંભમાં ભગવતી સરસ્વતીનું સ્મરણ કરી (૧), કવિ જનાગઢ (ઉપરદેશ)માં રહેલ જિન ઋતપાલ અને જિન વીરને પ્રજ્ઞામ કરે છે. (ર). એ પછી બિરનાર તળેડી સધી પહેલ્યતાં જોવા મળતી વનશ્રીની શાભા વર્ષ્ય છે (૩). ત્યારભાદ વ્યવહારિ ભાહડદેએ (વાગ્ભટદેવે) કરાવેલ પાજના ઉલ્લેખ કરી, નહી સાનરેખના નિર્દેશ દઈ, ઉપર (દેવ)-ગઢની "પ્રોલિ" (પ્રતાલી)માં પ્રવેશ છે (૪). ત્યાં તીર્થપતિના દંડકલશ્યક્ત ભવનની કીતકદારના એઇ. અંદર પદ્માસનસ્ય નેમિકમારના દર્શન કરે છે (પ), સાથે જ સજ્જન મંત્રીના ઉદ્ધારને અને તે પૂર્વના રતન શ્રાવક અભ્યિકાની સન્નિધિમાં પ્રતિષ્ઠાવેલ બિ'મની ક્યાને યાદ કરે છે (ક), તે પછી નેમિનાથની સ્નાત્ર પ્રજાદ કરી (૭-૮). ભમતીમાં પ્રદક્ષિણા દેતે સમયે ત્યાં રહેલ સમ્મેતશિખર પદ રથનેમિ-રાજીનતી. તથા ન'દીધરપદને જૂએ છે (૯). ને (વસ્તુપાલકારિત) શત્રું જ્યાવતાર(ના મંદિર વિધે) ગુરમુખે સાંભળેલ વાતને યાદ કરે છે (૧૦). ભાનતીની હર દેહરીઓ અને 'આપમઢ' (અપાપામઢ)ન ઉલ્લેખી (૧૧) ત્યાંથી ખર-તરવસહીમાં આવે છે (૧૨). ત્યાં સંપ્રતિરાજ્યએ કરાવેલ પીતલમય વીર જિનેધર, કરતા ખાવન જિનાલય અને તેની નવનના કારહા વિષે કહે છે (૧૩), ત્યાંથી નીકળાત નેમિનાથના મ'દિરથી હેડાએ આવેલા અને સોની સમર્રાસંહ માલદેએ (સં. ૧૪૯૪/ઇ.સ. ૧૪૩૮)માં ઉદ્યારાવેલ કલ્યાએ ત્રયની ત્રહા ભૂમિમાં કાયાત્સર્ગમાં રહેલ નૈમિકમારના પ્રતિમાઓને વેદે છે (૧૪–૧૫). તે પછી વસ્ત્વપાલ-તંજપાલે ભાર કાેટી ડવ્ય ખર્ચા કરાવેલ અચ્ટાપદ અને સમ્મેત શિખરની રચનાવાળા, કસાેટીના પથ્થરના થાંબલાવાળા, નવાનના કારણીયક્ત મંદિર (વસ્તપાલ-વિહાર)ને વાંદી: મજેન્દ્રપદ કંડ જોઈ. રાજમતી-રથતેમીના સ્થાતમાં નવી (૧૬), અંભાદેવીના ટેક જાય છે (૧૭), ત્યાંથી અવસાકતા શિખર, કે જ્યા એક કાેટી યાદવા સાથે તેમિનું નિર્વાણ થયેલું, ત્યાં કવિ-યાત્રી જાય છે (૧૮), ત્યાં ઊભા રહી લાખાવન જોઈ. આગળ સામ અને પ્રદાસ્તના શિખરાતે નમી. (પ્રદાસ્ત શિખરે રહેલા), સિહી વિનાયકનું ચિંત્વન કરી (૧૯), સહસામ્રવનમાં તેમિચરણ વાંદવા જાય છે: તે હવે જુનાગઢ પાછા વળવા પાતાના તરસતા મનની વાત કરી (૨૦), તેમિનાયના ગ્રષ્ટ ગાતાં (૨૧). ચૈત્યપરિયાટી પૂરી કરે છે. છેલ્લી કડીમાં કર્તા પાતાનું 'ર'ગસાર' નામ પ્રગટ કરે છે (૨૨)

તીર્થ સ્થિત જિનાલયા સરબદ ક્રાઇ વિશેષ નવી વાત અલગત આમાં નથી. પણ કવિની નિખાલસ અને ક્રાવ્યમય વાઝાંમાં જણિતી હડીકતા પણ પ્રનઃ રસમય બને છે.

આ ચૈત્વપરિપાટીની નકલ પ્રથમ સંપાદક વિકાનેર શ્રી અભય જૈન મન્થાલવની પ્રતિસંખ્યા હાલ્સ્ટરુ પરથી વર્ષો પહેલાં ઉતારી લીધી હતી.

રંગસાર કૃત ગિરનાર ચૈત્ય પરિપાદી

સરસતિ સાંમણી ગજગતિ ગાંમણી, દઇ સુત્ર વિમલ મતિ અતિ દ	ાણીએ !
શ્રીગિરનારગઢ-ચેત્ર પરવાડિ, વિરચિક્ષું રંગ રક્ષીયાંમણી એ	119.11
જૂનએ ગઢ સિર રિસઢ જિણ વીર ખીરનીરાઇ જિમ નિરમલ	5 a) ı
પુજવિ પણમવિ પેખવિ નિર્ણ નાથ્યુ સુધ્ધ સમકિત કીયઉ ઉજ્જલઉ	
હું વિભાગ સહિત આરોહવા કારણ ધાજઇ પહેચતાં પરમ પ્	
વાવિ દ્રહ કુવ વશુરાઈ અભિરાંમ પેખતાં ગઢગઢઈ નીયઇ ચીત	3 11
કુલીય ફલીય નવ વલ્લીઇ પૂએક એક્લુથકી અતિભલીય ।	
વનસપતી અતિપરમલ મહકતી ગહકીતી ક્રાઇલ તાહિ વલીઇ	11311
સેસ તે છિ લાખવિતા કરિ સુશુદ્ધરિ સાહલી પાજ ગિરનાર ।	
ગિરે તે ધન્ન તે બાહુડદે વ્યાપારય જેશુ કરાવીય હરખ ભાર	N
સાવન રેહન નિરમલ નીર વહુઇ, ગિર અંતર અતિ ઉદાર ।	
~~અતુક્રમ પરવહ~~ ઇ બિસતાં જેવતાં પહેતલા ગઢતણિ પ્રાેતિ બાર	11,811
હાલ	
દીઠા દૂર થકી ભવણ, ઢંડ કલસ સુવિસાલા ।	
કારથી કહિતા નેવતહાં નેવઇ અબલ પુરવદિસ પદમાસણહ	
અયઠા નેમક્રમ	ાર ૧૫૧
સાજશ્રમંત્ર કરાવીયા એ જે જરણ ઉધ્ધાર ા	
કાંચલુબલાણા થકીય રતન સાવક આંઘ	
અ'બકદેવી સાનિધ્ધડાં મંડઈ એહ વિનાન	nen
નેમિ [જિ]થેસર દંસથુઢાં મન ઢુઉ માર્થુદ ।	uzu
જિમ ગયંદ રેવાનદીય નિસ ચકાર જિમ ચંદ ।	
તિરમલ નીરઇ કલસ ભરે પખાલલિ જિન અંગ I	
ઘન ચંદન ઘનસાર ઘસે પુજસિ નવ નવ ભાગે	11911
મ્માગલિ નાચસિ ભાવસું એ ગાઇસ મધુરઇ સાદ ।	
ઇથુપરિ પૂજસિ નેમજિથુ ટાલિસ પંચ પ્રમાદ	11<11
ઢાલ	
ભમતીઇ એ જિથુચઉ વીસ સિરસમેત અખતાર સાર ।	
રાઇમઇ એ સિર રહનેમ દીવ નંદીસરનઉ વિચાર	uen
સેતુંજ એ પ્રમુખ અવતાર સાંભલિયા હુંતા ગુરૂવયણે ।	
તેંદ્રવ એ કાલવસેવ અર્ધ તવ દીડી નીચ તથા	119.011

119 Cn

દેહરી એ બહતર સાર આપમઢ નેમજિશ : સીધ3 એ જિણ તિણ તીથ જસ મુરત નવ નવઈ મણ 119911 માઇ શિપર એ આદ અવલાઇ નિરખિવા ! આવીઆ હરિ દ્વાર ઇશિ ગિરઇએ નેમવિદ્વાર આવીયા ખરતરવસદી વાર 115 611 સંપતિ રાય કરાવિ મુજ્જાહર પીતલમઈ શ્રી વીરજિણેસર ખરતર[વ]સહીમાહે પાખતીયાં ભા[વ]ન જિણાલ नवल नवल डेरिशीय निदास टास क्रमति क्साय 118 911 નમીયઇ નેમભવણથી સનસુખ કિલાણમય નિમિય ચન્ન મુખ સુખ સંપત જસ નામ ધન ધન સાનીવ'સ પ્રભાવક સમરસંઘ માલદેસ श्रावड किछ डरी ઉધ्धार 118 811 તિજ્ઞ ભૂમીપતિ જિજ્ઞવર વાર્ર્સ કાઉસગ રહીયા નેમકમાર । પઢમ ભૂમિ પેખેવિ સંવત ચવદ ચઉરાંસ વચ્છર ઉધરીયા જિલ્લાલા મનાહર ભૂધર જેમ ઉતંગ **69.48** અસરાપદ હવી દિવઈ દાંહિણ દિસ સંમેત વસતપાલ તેજપાલ છે કરાવીયા ગ્રાથગેઢ ખાર કાેઠિ લખા અસી ખરચીવિ તસ ઠામ કસવટથંભા કારણી નવી નવી તિજ ઠામ જોઈ કંડગયંદમઉ સહસળધ અભિરામ કાજલકંડ રાજમતી રહનેમીનઉ ઠામ 119.611 કેઇ નિરક્યા નિય નયણ કેઇ સણિયા કાંન અવર વિદ્વાર અછઇ તિહા તેહિ વન કીયા ગાંન પહેર હક ઈમ કરસીય અ'બકદેવ પસાય હિવ અંબક્ટ ક્ય ચઢી નિરખી અંબક્સર 11 1 1911 લલ સારદ્રી મ્યવલ છા રે સિહરય નેમ નિહાલીયઇ નાનસલા રે પેખી પાપ પખાલીઈ ચઉપન દિન રે નેમીસર કાવસગિ રહ્યા

ઉઠ કાેડી રે યાદવ કુમર મુગતિ ગયા

ઇણ ગિરવર રે ઉચ ડુંક અવર નહી લીખાવન રે નિરખી ઇડાં ઊભા રહી હિવ આગલ રે સંળ પ્રજન નમી કરી દુર્ગ ઇ....ક્રોડી સીધ-વિનાઇક મન ધરી 119611 સહસાવન રે નેમ ચરણ રલીયામણા ભાવઇ નમું રે પુંન કીયા પાત**ઇ ઘ**ણા ક્તિલઇક રે ઇથું પરિ ગિરવર ક્રસીઇ જૂનય ગઢ રે હિવ જાઇવા મન તરસીઇ ne su ઈ હા પરિ કીરે ચેત્રપરવાડ સહાંમણી વીનવીયા નેમીસર ત્રિભુવનધણી ઉલગડી રે હું કરિસું જિન તાહરી મુઝ **અ**ાપઉરે સિધ્ધ છુદ્ધિ સં**પદ ઘ**ણી 115 011 ઇમ તવીયા શ્રી શ્રીગિરનારરાય શ્રીયતાવહર સહ ગ્રરપસાઈ જય વંછીયપુરણ વીરરાઇ રે ગસાર નમઇ મનરંગ પાય 112911 ઇતિ શ્રીનેમનાથ વૃદ્ધ સ્તવનં । સમાપ્તં ॥ શ્રી ॥ છ ॥ પવર્ઇચૃલિ ખત'ા શ્રી । સુભ' ભવતુ । સાધ્વી હીરી વચનારથ' । વિનયેન વિદ્યા ગાહ્યા. પ્રષ્કલેન ધનેન વા । અથવા વિદ્યા વિદ્યા, ચતુર્યં' નાસ્તિ કારહાં **શ**ાશ

કર્ણ્યું સિંહકૃત ગિરનારસ્થ "ખરતરવસહી–ગીત" સં. મક્રમુલ્ન હોંકી

૧૬ કડીમાં નિષ્દ અને કેટલાંક એતિહાસિક તથ્યો સમાવના આ ગીતના રચયિનાએ આખરી કડીમાં પેતાનું નામ 'કરબ્રુથં થ' આપ્યું છે. એક 'પ્રાગ્વાટ કરબ્રુસિંહ'ની ચૈત્યપરિપાટી સહસંપાદના અધૈ' (સ્ત.) અપરચ'દ નહાટાએ મને માકલી આપેલી '; પણ તેમાં કર્તાએ પેતા નિષે કંઇ વિશેષ કહ્યું નથી. તેમ બન્નેમાંથી એકમાં રચનાનું વર્ષ પણ જાતાવ્યું નથી; પણ વસ્તુની દહિએ પહેલી ચૈત્યપરિપાટી પંદરમા શતકના આખરી ભાગ યા સાળમા શતકથી પ્રાચીન હોય તેમ જણાતું નથી. આથી કર્તા પંદરમા શતકના આખરી ભાગ યા સોળમા શતકથી પ્રાચીન હોય તેમ જણાતું નથી. આથી કર્તા પંદરમા—સોળમા સેકામાં થઇ ત્રયા જણાય છે. સંભવ છે કે તેઓ ખરતરયચ્નની આમાનાવના શ્રાયક હોય.

સંપ્રતિ રચના² — ખરતરવસ્ત્રી – ગીત — ગિરનાર પર ખરતરગચ્છીય તરપાલ સંધ્યીએ ઇ. સ. ૧૪૧૧થી થોડાં વર્ષ પૂર્વે (પોટ ભાગે ઇ. સ. ૧૪૩૮ના અરસામાં), પૂર્વે વસ્ત્રુપાલ મનાંએ કરાયેલ સત્યપુરાવતાર મહાંચીરતા જૂના મંદિરને કાઢી નાખી તે સ્થળે તવું ભંધાયેલું તે મંદિરને અતુલક્ષીને થઈ છે. નવિનાર્મતા ખરતરગચ્છીય હોવાર્યી આ મંદિર "ખરતવસ્ત્રહી" તામથી પંદરમા સાક્ષના ઉત્તરાશ્યા અપીતું ચેચેલું, જો કે એ નામ પગ્ર પછી તો ભૂલાઈ જવાઈ વર્તમાને તે (ખોટ રીતે) 'મેલકલસ્ત્રી' કે 'શેરક્વસ્ત્રી' નામે પરિચયમાં છે. (જુઓ અહીં સારા આ ખરતર– વસ્ત્રી સંબલ વિસ્તત લેખ).

રચયિતા કવિએ ૮મી કડીમાં જિનક્ષદસ્તિતા વચનથી ભણસાળા નરપાળે પ્રસ્તુત મ'દિર બંધા-વ્યાનું કહ્યું છે; અને મ'દિરના વર્ગુનમાં મ'ડપની પુનળીએ જમણી ભાજુએ રહેલ (ભદ પ્રાસાદમાં) અધ્યાપદની રચના, તેમજ તિની સામે) ડાળી ભાજુએ એ જ પ્રમાણે રહેલા ન'દીધરના હલ્લેખ કરે છે. મૂળ ગભારામાં અધિષ્ઠત જિનવીરની ધાતુર્ધાતું, તેનું રત્તજડિત પરિકર અને તોરણની પશુ ગીત-કર્તા હલ્લેખ કરે છે. એક'દરે ગીતનું કલેવર પાતળું છે. કૃતિ દેશ્ય ઢાળમાં ઢલેલી છે, પશુ સંઘટન ભઢુ વ્યવસ્થિત નથી. ભાષા જૂની ગ્રુજરીતીને ભદલે મરૂ-ગુર્જર જણાય છે. ખરતરમજ્નું જોર રાજસ્થાનમાં ઘણું હતું! કર્તા 'કરેલ્યુસ'ય' એ તરફના હોવાના સંભવ છે.

પાદરીપા :

- ૧. આ રચના ૫'૦ દલસુખ માલવિશ્વા અભિનન્દન પ્રન્થમાં પ્રકટ થનાર છે.
- ર. પાટણના થી હેમચન્દ્રાચાર્ય જ્ઞાનભંડારમાં રહેલી, અને એક માત્ર ઉપલબ્ધ પ્રતિ (ક્રમાંક ૩૧૨૨), પરથી અહીં સંપાદિત કરવામાં આવી છે. સંપાદક પ્રસ્તુત સંસ્થાના આભારી છે.

કર્ણું સિંહકૃત ગિરના રસ્થ ખરતરવસહી-ગીત

ત્રિરિ ગિરનારિ વખાણીઇ હૈંદ ઈસર કવિ કવિશ્વાસ । સ તસ સિરિ સાગી સામલા હૈંદ અ'બિકાદેવિ પ્રકાસ ॥૧॥ પ્રીય ખરતરવસઢી એઇએ જાણે કરતલ-વમાણુ । પ્રીય લાચન તત્તમન જાઇઇરે તું સાંબલિ હૈંદ ચતર સુજાણુ ॥૨॥ પ્રીય૦

હયવરનરવયબહ તથી હૈા વિતપતિ પુરુયસહોક ! મંડપિ માહસુ-પૃતલી હેા જાણે કરિ કોંગ્રા ઇદ્રલાક ॥૩॥ પ્રીય૦

> કરકમલિ લખલખ પંખડી સહ્જ સરૂપ સરંગ । શિખર—પ્રાસાદ ઉદ્યોતમઇ હૈા દ'ડક્લસ ધજદ'ડ ॥૪॥ પ્રીય૦

સોલનભાઇ મહિરૂગ્યમઇ હૈા માતી ચઉક પૂરાયિ । અપગલિ તિલક પએવડ ઉરે પેખયિ હરખ ન માઇ ॥પા પ્રીય૦

> નેમિ કહેલું પ્રસુ દાહિણું હો અપ્રાપદ અવતાર ! વામઇ કલ્યાણકતન હો નંદીસર જગિ સાર ॥૬॥ પ્રીય૦

સંઘ મરાઇ અહ્યુવિક હો સપત–ધાત જિથુ વીર ! પરિગર રતન જડાવિઇ હો તોરથુ ઉલાઇ અઇ હોર મળા પ્રૌય્ લબધિવ'ત જિનમદ્રસૂરિ શુરૂજી સુવચની સવિસાલ । દ્રસમ—ભવન સસુધ્ધરઇ હો। સો ધન ધન મા નરપાલ ॥૮॥ પ્રીય૦

ભાષુસાલી તે પરિકરઇ હૈ। જે કીએા ભરવેસર રાએા । ઉજલિ અષ્ટાઉરે તે તિરખતા અંગિ ઊમાઢ ॥૯॥ પ્રીય૦

> પહિરિ ધાતિ નિજ નિરમલી હે। અષ્ટાવિધ પૂજ રચેસિ । ભાવના ભાવિસ ઇ જિમલી હેા

જીવમ સફલ કરેસું ॥૧૦။ પ્રીય૦

ચંકન ભરી કચાલડી હેા ગ્યાવ્યી માલિશુ કુલડી સંપક પાડલ સેવ'ત્રી જેમ ગ'ધ–પરિમલ વહુમલ ॥૧૧૫ પ્રીય૦

> બારબુ વરલ્યુ તીરથ અક્ષાયદ પઢમ પુષ્ય પ્રકાર ા સમતિ શ્રવલ્યુ સળ સંપજઇ હો કેવલિ કરઇ વખાણ ॥૧૨॥

ચિંદું દિસિ ખારહ ભારણા હૈા આબલડા આરામ ા પ્રવર પ્રાક્ષદ સાહામણા હૈા પુષ્ય તળા ધિર હામ ા૧૩૫ પ્રીય૦

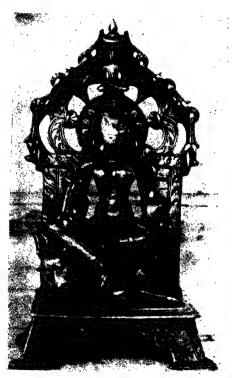
> ખલિ કાજમુ તસુ હાથલડા હૈા સુત્ર સથન સ્ત્રધારક ! એક જીમ શુખુ તેહું તાણા પહુિવઇ ન લાભઇ પાર ॥૧૪॥ પ્રાંવ૦

પારખઉમ તહ્યુઇ પારખઇ હો અવર ન પૂજઇ કોઇ ! સકૃત કૃવાણા વ'જિયા હો

જિલ્લુલાભઇ અનંત હાે ા૧૫૫ પ્રીય૦

સજ વેષધિ શ્રાણુંદિઇ હેા સહેઠ સતન સવિચાર ! કરણુસંઘ સાર ભણુંઈ હો! ચીરંજીવચા સંપરવાર !!૧૬။ પ્રીય૦

ઇતિ શ્રી ગિરનાર સુખમંડણ ખરતરવસહી ગીત ॥

१. जूनागढ, महावीर स्वामीन्ं मन्दिर, अस्विका देवी सं, १०९२, ई. म. १०३४

જૂનાગઢની અમ્બિકાદેવીની ધાતુપ્રતિમાના લેખ સપા. લક્ષ્મણભાઈ ભાજક

જૂનાગઢમાં ઉપરેષ્ઠાટ તરફ જતાં, જગમાલ ચોકના વિશ્વેક મહેાલ્લામાં શહેરના સૌથી મેાટા પશુ પ્રમાણમાં અવાંચીન એવા મહાવીરસ્વાર્યાના મન્દિરમાં જિન્દા અધ્યિક્તિમની શાસતદેદી અભ્યિકાની એક ધાતુપ્રતિમા સંરક્ષિત છે. એનો ઉલ્લેખ (તેના પર અફિત અબિલેખના વર્ષ આથે) પંડિત-પ્રવર અંભાલાલ પ્રેમચંદ શાહ દ્વારા થયેલો છે. અહીં લેખની વાચનાં મૂળ પ્રતિમાના ચિત્ર સાથે પ્રકાશિત કરું હું. લેખ પ્રતિમાના પાષ્ઠળના ભાગમાં નોચે મુજબ કંડારાયેલી છે:

- [१] सं.१०९२ वर्षे नागेन्द्रसंतानेन इतवारकस्था [-]
- [२] ने अंबिकाप्रतिमा समस्तगोष्ठया कारिता ॥

પ્રતિમા તાગેન્દ્રગण્છના ગો.પિ.એપએ ભરાવેલ છે; પણ સ્થાતનું નામ 'કાતવારક'(!) જણાવ્યું છે, પ્રિતિગર કે છર્જાંદુર્ગ' (જૂનાગઢ) નહીં; આથી આ પ્રતિમાતે જૂનાગઢ સાથે સંબંધ હોય તેમ જણાદું નથી. 'કાતવારક સ્થાન'ના અલભત કંઈ પત્તો લાગતા નથી. (કાતરનારે નામ કંડારવામાં કંઈ ગરભ કરી હશે!)

પ્રતિમા (જુઓ ચિંગ) લગભગ ૧૩ ઈચ હૈંગી અને તળીએ લગભગ હૃદું ઈચ પહેલળી છે. લદાસનની ઉપર વાહનવૃષ્ટે પ્રલમ્ભિત સિંહ, અને તેના પર પાયરેલ પશ પર અર્ધપર્ય દાસનમાં ભગવતી અગ્નિકા વિરાજમાન છે. ડાળી ભાજુ અંકમાં પુગ શુજાંકર અને સિંહના માહા પાછળ દાપંકર ઉગેલ છે. આસના લાર્ષા દર્શના ઉપર મનોહર વલ્લિમય કલ્લિકો તારણ, તમાં વચ્ચે જિન્ અસ્થિતીમનું મંગલ-ગિમ્મ, અને તારણ કરતી આપ્રનલની શાભા કરી છે. દેવીની (ધસાયેલી) ગ્રુખા-કૃતિ પાછળ પદ્મપ્રભા કાઢેલી છે. જિન તથા શુભંકરનાં મુખ પહ્યુ, વર્ષોની પૂજને કારણે, હસાઈ ગર્યા છે. તેમ હતાં ૧૧મા ગર્મા પૂર્વામંત્રી, ઇ.સ. ૧૦૦૬ની, ક્લાત્મક પ્રતિમા ક્રાઈ, તેમજ તમાં નાગેન્દ્ર (૧૦૦)નો હાલેખ ક્રાઈ, એનું મહત્ય અવશ્ય છે.

જુઓ જૈત તીર્થ સર્વસંગ્રહ ભાગ પહેલા [ખંડ પહેલા] અમદાવાદ સન ૧૯૫૩, પૃ. ૧૧૯-૨૦.

ઉજ્જયન્તગિરિના અંક ખંડિત અપ્રકાશિત પ્રશસ્તિલેખ સંપા. લક્ષ્મણભાઇ બાજક

સંગ્રહ્મગ ૩૨ રૃં× ૨૭ ઇચના કદના પીળા પવ્યર પર કાતરેલ લગભગ જ્યોસેક પંક્તિઓમાં, ક્લોક-નિગધ એક મોટી સંવ્યુત્તમય પ્રશ્રસ્તિના ચાર ખૂલ્યાના નાર ટ્રકાઓ શ્રીબધુસફન ઢાંષ્ઠી તથા સાંપ્રત લેખકના સન ૧૯૦૩ના સર્વે સહ્યુ દરમિયાન ભેતાઓં આવેલા. તે પછી પ્રસ્તુત લેખના વાચના કરવાના સન ૧૯૦૩માં તથા તોજેતરમાં પુનઃ પ્રયાસ કરેલા આ લેખના ખંડા ત્રિરના પ્રયાસ કરેલા આ લેખના ખંડા ત્રિરના પ્રયાસ કરેલા આ લેખના ખંડા ત્રિરના ક્રમારપાળના મન્દિરના પ્રાપ્રહમાં ઉત્તરની પાજુઓ સાચવેલા હિલ્પખંડા સાથે ભેવા મળેલા પ્રશ્રસ્તિનો મોટા, હ્રદ્ભાગ, તૃષ્ટ થયા હો. ઉપલગ્ધ પદેનાં સન્દર્ભ અને સાતત્ર ખંડિત તેનજ હુત્ત થઇ જવાર્યા લેખમાં મૂળ હશે તે દેશીય મહત્વપું હું કોઇતાના વિલય થયો છે. વધુમાં શિલાલેખ હવામાં ઘણા વર્ષોથી છુલ્લો અને ચતો પડ્યો રહ્યો હશે તે કારણસર ઉપલબ્ધ લાસોમાં ઘણા વર્ષોથી છુલ્લો અને ચતો પડ્યો રહ્યો કર્યો કર્યો છત્યા પ્રદેશ આવેલ વર્ષો છે. હોં તેના સત્રવત્યા ગાયળ થયા છે. લેખના સંતત-વારાદિ નષ્ટ થયા છે; પણ તિચિ ક્રાર્તિક લદ પ ની જ્રહ્યુત્ર છે. અક્ષરો ભારમા શતકના લેખામાં મળે છે તેવા, અને પડીમાત્રા યુકત લિપિમાં હોઇ, તબજ લેખના ઉપલબ્ધ હિસ્તાઓમા રાજા દ્વાપારપાળનું નામ ત્રહ્યુક સ્પર્ય વર્ષો હોઇ, તે વિશેષમાં પ્રશ્રસ્તા જેલ્યા હોઇ, તે વિશેષમાં પ્રશ્રસ્તા જ્રાફ્ય હિસ્તા અમાત્રળ અમાત્રળ અલીતારી પણ પ્રચાન જ્રાફ્ય અમાત્ર અસ્તિલીખ અમાત્રળ અવીતારી પણ પ્રેમ ત્રાફ્ય પ્રચ્રાના ત્રાફા અમાત્ર જ્યાર પર્યા ત્રાફા સ્તારો પણ અમાત્રા પ્રસ્તાનો પ્રચાન અમાત્ર જ્યાર સ્તારાનો પણ અમાત્રા જ્યાર સ્તારાનો પણ સ્તારાની પણ સામાત્રો પણ સ્તારાની પણ અમાત્રા પણ અમાત્રા પણ પ્રચાન સામાત્રાની પણ સામાત્રા પણ સ્તારાની પણ અમાત્રા પણ અમાત્રા પણ સામાત્રા પણ સ્તારાની પણ પણ અમાત્રા સ્તારાની માત્ર સ્તારાની પણ સામાત્ર પણ સામાત્ર માત્ર સ્તારાની સામાત્રી પણ સામાત્ર સ્તારાની પણ સામાત્ર ત્રાફા સામાત્રા પણ સામાત્રા પણ સામાત્રાની અમાત્ર સામાત્ર સામાત્ર સામાત્ર સામાત્ર પણ પણ સામાત્રા પણ સામાત્ર સામાત

લેખના પ્રારંગલના શ્લોકમાં વદુવાંશનંદનમહિતુ, શિવાદેનીનન્દન, રાજમાનિવલલ જિન તેમિનાથની લિલા-ગંભીર શબ્દેમાં વદુનિ કરી છે. પછીના વિશેષ ખેડિત શ્લોકમાં "કુમારપાળ વધિત"નું નામ આવે છે. પંક્રિત ૧૩માં વેતત તથા રૈવાનિગરિનો ઉદલેખ છે. પં. ૧૫માં "કુમારપાળ–િક્ષિતિપાલ" તેને હલેખ છે; તે પક્તિ ૧૦ માં "કુમાર–૧૫"ના કાઇ દંડેલર (દંડનાલક)ના તિર્દેશ છે: (તામ ત્રલું છે; ક્લાય ત્યા નિરદેશ છે: (તામ ત્રલું છે), પંક્રિત રુગમાં ત્રજ્યલ–૬ંડના ઝરાનો ઉદલેખ છે, પંક્રિત રુગમાં ત્રજ્યલ–૬ંડના ઝરાનો ઉદલેખ છે, પંક્રિત રુગમાં ત્રજ્યલ–૬ંડના ઝરાનો ઉદલેખ છે, પંક્રિત રુગમાં ત્રલ્યો છે ત્રલેખ છે. પંક્રિત રુગમાં કોઈ જાતવાસિંહ અને પ પ્રતિ રુપાલ ભાગ અહી' ગોલો દાંઇ આ વ્યક્તિઓનો પાર-સ્પરિક સખ્ય લેખ જે તેમના ગિરનાર પર (કદાચ અન્યય પત્ર) કરાવેલ સુર્તા મંખેલમાં કશી લાળ મળી શક્તી નથી, (પં. ૩૩માં "પ્રમા" શબ્દ નળે છે.)

વિજયસિંહસ્તિનું નામ (ખિંદા અવસ્થામાં) પાંક્રત ૩૫માં અને કરાને પક્તિ ૩૬મા છે જયાં સ્પપ્ટર્પ પ્યુદ્ધ ગલ્કીય વિજયસિંહસ્ત્રિએ પ્રશસ્તિ રની તેવા હલ્લેખ આવે છે. લેખ કાનરતાર સ્ત્રુપાર 'મેવાડા' જ્ઞાતિના હશે તેમ અંતિમ દ્વતિ ભાગ પરથા સ્ત્રિત થાય છે, જેને કે તેનું નામ જ્ઞાં ત્રશું છે.

પ્રશરિતના વધુ નિશ્ચિત રાખ્ય વિશે આ પણ વિચાર કરીએ તા છે મુદ્દા તરદ લક્ષ આપવાનું રહે છે. તમાં પ્રથમ છે વિજયસિંહ હ્યૂરિતા વિદ્યમાનતાના કાળ, હપલબ્ધ પ્રમાણો અનુસાર વિજય-સિંહ સૂરિ જ્વનિ હદેવ તિહરાજ તેમજ કુમારપાળના સમકાલીન હતા. તેઓ છહદ્વસ્થમીય અજિત-દેવસૂત્તા નિષ્ય હતા. બીજી ગજુ સુવિશુ જિત્ત-દેવસૂત્તા નિષ્ય હતા. બીજી ગજુ સુવિશુ જિત્ત-દેવસ્તાનો હા કુમારપાલપ્રાંતોનો ધ) સં. ૧૮૪૫ (ઈ.સ. ૧૮૮૫) ના કાં સામપ્રમાચાર્યના તેઓ શ્રુલ-

સમકાલિક હતા અને તેમના સ્વર્ગવાસ ઈ.સ. ૧૧૮૫ થી કેટલાંક વર્ષો પૂર્વ થઇ ચૂક્યો હશે તેમ લાગે છે. આબ્રહ્સેન સામેપવર્તી કારંટ (વર્ત માત કિટા)ના બિનાલયમાં તેમણે વિ.સ. ૧૧૪૩ (ઈ. સ. ૧૧૪૩)માં પ્રતિકા કરાવેલ પ્રતિમાતા લેખા ઉપલબ્ધ છે, જે સ્પષ્ટતથા સિલ્દાજના સમયમાં પડે છે. જ્યારે બીજી બાજુ આરાસભ્રમાં સાં. ૧૨૦૮ (ઇ.સ. ૧૧૪૮) માં અને સ.૧૨૦૯ (ઇ.સ. ૧૧૪૮) માં અને સ.૧૨૦૯ (ઇ.સ. ૧૧૪૮) માં અને સ.૧૨૦૯ (ઇ.સ. ૧૧૪૮) માં અને સ્વાર્ય સ્થાપો કરી હોય તેમ આરાસભ્રની પ્રતિમા તેમની કૃલાન સ્થાપો થઇ લેકો તો માં અનુ સ. ૧૫૬ તેમ કર્યો હામ તેમ પ્રતિમાં કૃષ્યારે પાત્રાના કાર્યની પરિપક્વ ઇલી જેના તે સ્વાર્ય સ્થાપો લઇ હવે તેમ કર્યો હામ બીજી પૂર્વ છે પ્રશસ્તિમાં કૃષ્યારેપાળના અનુ સ્થાપો હતે તેને કર્યો હામ કર્યો હામ કર્યો હામ તેમને સ્વર્ધ થયો હતે તેને માં સ્વર્ધ સ્થાપો લઇ હવે તેમ કર્યો હામ બીજી પૂર્વ છે પ્રશસ્તિમાં કૃષ્યારેપાળના અનુ સ્થાપો હતા માં સ્થાપો લાગ સ્વર્ધ થયો હતો તેમાં માં સ્વર્ધ સ્થાપો હતા કર્યો હતા માં સ્થાપો હતા તેમ સ્થાપો લાગ સ્વર્ધ સ્થાપો હતા સ.૧૫૦૫ (ઇ.સ. ૧૧૫૦૫) હતા લેલો થઇ સ્થાપો હતા સમસ્ય તે ત્રિત્યાર પ્રથમિત પણ આર્યી ઇ.સ. ૧૧૫૦ લાગ ૧૫ રચા છે હતા તેને અર્ધ સ્થો હતા સામે સ્થાપો હતા તેને સ્થાપો હતા લેલો થઇ સ્થાપો હતા તેને સમસ્ય ત્રાપો હતા તેને સ્થાપો લાગ લેલા થઇ સ્થાપો હતા તેને સમસ્ય પ્રાપ્ત ત્રિત્યાર પ્રથમિત પણ આર્યી ઇ.સ. ૧૧૫૦ લાગ ૧૫ રચા હતા તેને છે. આ મારે પ્રથમિત ૧૫૫ લાગ લેલા પણ ૧૫ લેલા લાગ સ્થાપો હતા તેને સ્થાપો લાગ સ્થાપો હતા તેને સમસ્ય સ્થાપો હતા તેને સ્થાપો લાગ સ્થાપો હતા તેને સમસ્ય સ્થાપો હતા તેને સ્થાપો લાગ સ્થાપો હતા તેને સમસ્ય સ્થાપો હતા તેને સ્થાપો લાગ સ્થાપો તેને સ્થાપો હતા તેને સ્થાપો લાગ સ્થાપો સ્થાપો તેને સ્થાપો તેને સ્થાપો લાગ સ્થાપો સ્થાપો તેને સ્થાપો સ્થાપો સ્થાપો હતા તેને સ્થાપો સ્થાપો સ્થાપો તેને સ્થાપો સ્થાપો સ્થાપો તેને સ્થાપો સ્થાપો

ત્રીજે મુદ્દો છે દંડનાયકંતા. સિંહરાજના સમયમાં સોરડેના દંડનાયક સજ્જન હોવાનું પ્રખધા પરથી જ્ઞાત છે. કુમારપાળ ત્યાં શ્રીમાલિ રાહિગતા પુત્ર આંળાકને ત્વિકૃત કર્યો હોવાનું સમકાશિક લેખક ખુલદ્દગચ્છાય સેમપ્રભાગાર્ય જિન્યમાં તેનિયાન જણાવે છે. પછીના નાગેન્દ્રગચ્છીય વિજયમેં તેને સર્વત રેવાં તિરિરાસ (આ. ઇ.સ. ૧૮૩૨) તેમ જ ચરિત્ર પ્રભાવાદિ સાહિત્યમાં પણ એ ના વાત ગ્યાઇ છે. સ્વયં આળાકના ત્રિરનાર પર પર્ગાથયા કરાવ્યા સંગ્યા સ. ૧૨૨૨ (ઇ.સ. ૧૧૬) આ ટ્રેંકા લેખા મળી આવ્યા છે. વરાયમાં ગરાર ર (ઇ.સ. ૧૧૬) અને સં. ૧૨૨૩ (ઇ.સ. ૧૧૬) ના ટ્રેંકા લેખા મળી આવ્યા છે. વરાયમાં કંડના સામાં આ સ્થાન પ્રમાં માં કંડનાયકની પદ્ધી પર એ સમાને 'પ્રમા' શબ્દ આવે છે. એટલે વિજયોસંહસ્તિના લેખમાં કંડનાયકની પદ્ધી પર એ સમયે આપ્તેદ હોવાનું અભિપ્રેત હોવ તો લેખ ઈ. સ. ૧૧૬-૧૧૬આ અરસાનો હોવાના સંભ્ય છે.

લેખની વાચના આ પ્રમાણે છે.

्षं. १] आँ नमः श्री नेसिनाशाय ॥ देवः श्रीयदुव'शन'दनमणिहे (?) मात्तस्भापति... व्यव्यक्षिंद्रत्येणदनपदुविन्तगण्यजीमती एगाध्यः शिक्शातिएस्र जगता स श्रीशिवानं १ [४.२] नः ॥१॥ श्रीयद्गुवंद्राक्षेत्रदेगियिद्वृतः...श. स रजने, जागर्निस्स कुमारपारुव्यविद्र्याः...श.।... क्ष्म [पं.३] निश्चीग...बी लीवं...कत...म [पं.४] निश्चीदिती...[पं. ५] रश्चि , [पं.६] , [पं. ६] , [पं. १] ज्यतः ...[पं. १४] (पं. १३] ...देवनं ॥८॥ यन वित्यव्यवेद्यतित्रात्य , [पं. १४] चादिन ...कतः ...[पं. १४] , [पं. १४] चादिन ...कतः ...[पं. १४] , [पं. १४] ... [पं. १४]

णेर्जवन्तो च्यानं च पञ्चप्रसे िट]...[यं. २६]...दचे सकळ्कुळपुरामात्रं राष्ट्रा-...इळस्मीगोत्रैकः मान्यः स ।...[यं. २७]...नासं चकार ॥४२॥ तस्य गुणुर्शतसुत्रीशः काळिकरमयदळ...[यं. २८] सहस्र मिसनवः मुजनस ।॥४४॥ तथा ...[यं. २९]...कृषणश्चकृतीर्या ॥ च मुखाति यः ।... [यं. २९]...कृषणश्चकृतीर्या ॥ च मुखाति यः ।... [यं. २९]...तस्य ॥ ४०]... श्रसः । श्रीसोमसिंस इति ...कृळीम...कार्ति ॥४०॥ दांत वळमं ...[यं.१९]...तस्य ॥ १८॥ याच विचोरिय दजती...देवीति अवं...[यं.१२]...सर्वं खकुक्त दनस्य...॥५०॥ [यं.११] श्रमा ॥५२॥ [यं.११]...सर्वे स्वाति राजन इत्या ॥५२॥ [यं.११]...सर्वे स्वाति राजन इत्या ॥५२॥ [यं.११]...कां त्रिकं हादि ५ श्रीहृदद्याच्छीय [विज]र्यामहस्यिक्ति प्रशस्तिरिय मेवाक...४

Ed. Municaja Jimvijiya, Gickwad's Oriental Series No. XIV, Baroda 1920, P. 477 Pravasti.

ર. प्राचीन लेख संबद्ध (ભાગ. ૧ લો) સંધા. મૃતિરાજ વિદ્યાનિજય, શ્રો યશાયિજય છ જૈત પ્રથમાલા, ભાવનગર. ૧૯૨૯, પૃ. ૨.

ગુજરાતા ઐિક્સિક લેખે, સા. ર ખી, સાંક. ભાષાવ ગિરભ લાંકર વલ્લ મછ, શ્રી ફાર્મસ ગુજરાતી સભા મન્યાવલી ૧૫. ગુંગઇ ૧૯૩૫, પૃ. ૫૫-૫૧.

ઝુટિત જેલા છાં પ્રશસ્તિમાં શાર્દુલવિકાડિત, ઉપેન્દ્રવજી, વસંતિલકા, કરવાદિ જ્રન્દે ઐાળખી શકાય છે.

ઉજ્જયન્તગિરિના કેટલાક અપ્રકટ ઉત્તકીર્ણ લેખા મધુમુદ્દન ઢાંકી-લક્ષ્મણ ભાજક

મહાતીથે જિન્ન્યન્તિવિના અદાવધિ અપ્રકટ રહેલ પ્રતિમા તથા પટું: દિ લેખા વિશે સાંપ્રત લેખમાં પ્રણ વાચના સમેત વિસ્તારથી કહીશું. સન ૧૯૦૩ તથા પુત: સન ૧૯૦૭ની વસંત ઋતુમાં પર્વત પરના મંદિરાનાં કરેલાં સર્વેક્ષણા દરમિયાન પ્રાપ્ત થયેલા ચૌદેક જેટલા અદાવધિ અદ્યાત અભિલેખા સાંપ્રત લેખમાં સવિવરસા પ્રસ્તુત કરવામાં આવી રહ્યા છે.

પ્રાપ્ત અતિહાસિક (સાહિત્યિક, અભિલેખીય) પ્રમાણ અનુસાર ઉજ્જ્યન્ત પર્વત-ત્રિરનારત્રિરિ - હતર સપ્યકાળ સુધી તો કેવળ જૈન તીર્ય જ રહ્યો હોઇ ત્યાંથી પ્રકાશમાં આવેલા તમાગ સેપા તેને દેવાલયો અનુલક્ષિત જ છે અને નવપાપ્ત લેખાંથી પન્તુ એ પરિસ્થિતિમાં કશા ફર્ક પડતા નથી.

ગિરનાર પરના થાેડાક લેખાની (વાચના (લીધા વિના) અંગ્રેજ શેનાનાવક જેગ્સ ટેંડ દ્વારા પ્રાથમિક પણ અત્યંત સ્વિક્રિય, જેનોલીવા અને ગુડગડગેટાણાયુક્ત તેમ લેવાઈ છે. ' (ટૉર્ડ જેની સહાવાયાં આ લેખા વાંચ્યા હશે તેનું મધ્યકાલીન લિપિલિયાદ હાન તેમ જ લેખની અંદરની વસ્તુનની લાંબી સમજ લેખ તે ૧૧ જણાતું નથી. ભારતીય અભિલેખવિશાના અને હિતાલ-સેખનના આરંભકાળ અનિસિંદ લેદો પાસેથી અઝાં આશા પણ ભાગ્યે જ રાખી શકાય તત્કાલીન ભાષા સમજવાની કહ્યુપાંઈ કારણે પણ ટેંડ પોતે સમજવા હશે તેનું લખ્યું હશે.) આથી ટેંડની નોંધા પર ભિલ્યુદ્ધ ઇતભાર રાખી શકાય તેમ નથી. ટેંડ પાયી પં. લગવાનલાલ ઇન્ટ્રાઇને સોર્યનાયક જિન નિર્માયના માર્પિક લાગ લેખાય અનુસાર) દક્ષિતુ દાર અદરના સં. ૧૫૭/ઈ. સ. ૧૧૨૦ નિર્માયના માર્પિક લાગ લેખાય સાથે છે જેને કે આવા સમયે વિદ્વાન પણ પ્રસ્તુત લેખને ન તો સારી રીતે વાંચી શક્યા છે કે ન તો તનું હાર્દ સમજી શક્યા છે. (આ સર્ભાયાં અમે આ પ્રત્યાં જ આના પાયી આવતા લેખમાં ચર્ચા કંઈ શ્રેષ્ટ

ઈન્દ્રજી પછી જેમ્સ બજેસે ત્રિરનારના મે દિરા આવરી લેતા સર્વે ક્ષયુ - અહેવાલમાં વસ્તુપાળના સ. ૧૨૮૯/ઈ.સ. ૧૨૦૧-૩૨ની મિતીના હ પ્રશસ્તિ લેખામાં ગેક, તે ઉપરાંત શાસુરાજની પ્રશસ્તિનો અપૂર્ણ લેખ અને અન્ય નાના મોટા હ એક લેખા પ્રત્રટ કર્યો છે કે પણ અજેસ દારા પ્રકાશિત કેટલાક લેખાના પહોંચાં વાચના દેશે. (અને અર્થ સમજવામાં કાતિએા રહી ત્રયાં છે; પ્રકાશિત કેટલાક લેખાના પહોંચાં વાચના દેશે. (અને અર્થ સમજવામાં કાતિએા રહી ત્રયાં છે; સાંસ્વારાજની પ્રશસ્તિનો યથાં દેશા દાતા અર્થ પ્રદેશનો તેમ જ ચૂડાસમા વંશ સંભવિ ઐતિહાસિક તારવણીએ દારવામાં, બજેસ જન્મર ભૂલ થાય ખાઈ ત્રયેલા. (બજેસના આ ભૂલસરેલા લખાણથી થયેલી કિલ્માન્તિયાંથી પછીના વિદ્વાનોએ મહદ્ છે સુધિત મેળવી લીધો છે. પ્રત્યાત બજેસ અને કજિત્સે એમના યું ભઈ મહામાન્તના પ્રાચ્યાવરોયોની ખુદ્રદ્સચિત્ર મથમાં આગળના ભજેસ આપ્યા છે તે (કયાંક કયાંક પાકાન્તર છે), અને તેરેક જેટલા બીજા લેખા પણ સમારી લીધેલા. પ

આ પછી દત્તાત્રય ક્લિકળકરે ક્લિયાનાકના અભિલેખાની એક લેખસાળા Poona Orientalistમાં શરૂ કરેલી (જે પછીથી પુસ્તકાકારે પ્રગટ થયેલી છે⁸), જેમાં બર્જેન્સ-કઝિન્સે અગ્રાઉ આપી ઊંધલ ચારેક લેખા અતિરિકત અન્ય ચારેક નવીન લેખાનાં વાચના એવે ભાવાથે આપ્યાં છે. બર્જેસ અતે બર્જેસ-ક્રિઝન્ને આપેલા લેખામાંથી ચૂંટી કાઢેલા અકારેક જેટલા લેખા (સ્વ.) મુનિલી જિનવિજયજીએ પોતાના પ્રાચીન જૈન શિલાલેખે.ના સંકલન મંઘમાં આવરી લીધા છે", અને તેના પર ઢેટલુંક ડોપ્પણ પણ કર્યું છે. જિત્યારા એક વર્ષે આચાર્ય વિજયમમેં સરિએ એક પિત્તાળના પરિકરતા કાલિસ્સર્ગીયાના લેખ (સં. ૧૫૧૩)ને વાચના એમની ચર્ચાના સંદર્ભમાં આપેલી. જિ. તે પછી (સ્વ.) ત્રિગ્રહ્મ કર વદલભજી આચાર્યે પણ ગુજરાતના શિલાંખો મંખ પિ તેમના ખુદ્ધ કર્યકાલન પ્રત્યાના ભાગ ર-૩માં ગર્જસ-ક્રીઝન્સે પ્રકારિતા કરેલ, તથા સિસ્કળકરે સંપાદિન કરેલ સિસનાર-પ્રાપ્ત લેખાના લેખા પ્રત્યા હતા.

આ પછી ગિરતારતા ગે વિશેષ લેખોતી વાચતા (એક અલભવ અપૂર્ણ) સારાભાઈ મણિલાલ તવાએ પોતાતા જેત તાર્થી અને સ્થાપત્ય વિષયક તવ્યમાં દીધી છે. ''ત્વાર પછીના તરતતાં વર્ષોમાં તા ગિરતારતા અભિલેખો વિશે ખાસ નોંધપાત્ર પ્રકૃતિ થઈ દોલાનું અમને ત્રાત નધી; પણ જૈત દેલાલયો ફરતા દેવકોટતા સમારકાગમાંથી પ્રાત થયેલ શિલ્પખંડાદ અવશ્યેમાંથી ત્રણ પરતા અંકિત લેખોતી વાચના છો. મ. અત્રિએ આપેલી છે'', જેમાંથી એક પર—વરહ્યુડિયા કૃઢુંબતી પ્રશ્રસ્તિની વાચનામાં સુધારા સચયી પુતઃ અર્થલ્યુત સહિત-વિસ્તૃત ચર્ચા સાંપ્રત લેખના પ્રથમ સ્રિષ્ઠ કારા છેલી છે. ''

અમારા માનવા મુજળ નીચે આપીએ છીએ તે લેખા અદાપિપર્ય-ત પ્રકાશમાં આવ્યા નથી; હતાં અમારી જાણ ળહાર રહેલા કાઇ સ્તેનમાં તમાંથી કાઇક પ્રગટ થઇ ચૂક્ષ્મો તેણ તો અમારા જાવિષ્યના પ્રકાશનામાં તની ઉચિત તેણે અપી રજૂ થાય છે તમાંથી થોડાકની સચોગાનુસાર પૂરી વાચતા થઇ શકા નથી, જેનાં કારણાં તેવા કિસ્સાએના સંદર્યમાં દર્શાવ્યાં છે.

E.

આ લેખ કહેનાતા સંપ્રતિ રાજના (વાસ્તવમાં સં. ૧૫૦૯ ઇ.સ. ૧૪૫૩માં વ્યવહાર શાણ્રાજ વિનિર્મિત વિમલતાય-જિનતા મંદિરના) ગૃદ્ધાં પ્રવાદ સિણ્યુદ્ધારની ચોલમાં વાપરલ. તે અત્યારના મંદિરના) ગૃદ્ધાં પ્રવાદ સિણ્યુદ્ધારની ચોલમો વાપરલ. તે અત્યારના મંદિરના પ્રેરાણ એવા શાહા સ્તંભમાં તીચે કારલ યુત્તિમૃત્તિની તાંચે ખોદાયેલા ચાર પંતિનો લેખ એટલા વાંચ શાહ મું તે છે તે આ પ્રમાણે છે: ત્વેં વત્ત ૧૨૩૬ પૈત્ર સુધિ ૧૫ સ્ત્ર સુધિ ૧૫ સાને ભ કાઇ સ્ત્રિના સં. ૧૨૩૬/કંપ. ૧૧૮૦મા થયેલ નિવીણ બાદનો, તેમની 'નિષેદિકા' રૂપે જ્ઞામ કર્યો જલ્લાય છે. આવા સાધ્યુતિઓ ધરાવના બાળ પણ એએક સ્ત્રં ભાગ દેવકાદથી લિપ અંબા- અભી ટ્લા વર્ષ સ્ત્રા માર્ગન ભાગ દેવકાદથી લિપ અંબા- ભાગ દેવકાદથી લિપ અંબા- અની ટ્લા સ્ત્રા સ્ત્રા સ્ત્રા સ્ત્રા પ્રસ્ત્ર તે લાગ સ્ત્રા સારા સ્ત્રા સ્ત્રા સારા સ્ત્રા સ્ત્રા સ્ત્રા સારા સ્ત્રા સ્ત્રાના સ્ત્રા સ્ર

(;

વસ્તુપાલિવિહારની પાછળની ભેખક પર સ્થિત આ લેખ હાલ ગ્રુમાસ્તાના મંદિર તરીકે ઓળખાતા (ત્રળ વસ્તુપાલ મંત્રી કારિત મટ્ટેશીના) મંદિરના મૂળનાવકની ત્રાદી પર છે; પણ પ્રષ્કળ ક્યરે ભંગેલ હોઈ સ. ૧૨૭૬ વર્ષ ભાગુ સુધિ ૪...એટલું જ સ્પષ્ટ વાંચી શકાયું છે. (ઇ. સ. ૧૨૨૦ની મા તુલકાલીને તેખ વસ્તુપાલ-તેજપાલના નિર્માણાથી પૂર્વના છે. અહીં મૂળ તે નિર્નિનાયના મંદિર અન્તર્યત ક્યાંક હશે.) (a)

તીથ'પતિ જિન નૈમિનાથની પશ્ચિમ તરફની અમતીમાં શ્વેત આરસના ન'દીધરપટ (ચિત્ર ૧) પર બે પ'ક્તિમાં આ લેખ કાતરાયેલા છે; યથા:

[पं. १] ९ सं. १२८२ फागुण व र शुक्ते आग्वाट ठः राजपाळ्युत महं. धांघलेन बांधव उद्ययन बाघा तथा आर्या सिरीयुत सूना सीआ सीहा आसपाल तथा युता जाल्ह नायु प्रश्नृति निजगोत्रसात्रय श्रेयसे न दीश्मरिजनिबम्या-

[पं.२] नि कारापितानि ॥ बृहद्गन्छीय श्रीप्रणुन्नसूरि-शिष्यः श्रीमानदेवसूरिपद्मतिष्ठित श्री जवानं इसरिभिः श्रतिष्ठितानि । छ ॥ शुभः भवत् ॥

पुरुषमर्त्ति.

स्त्रीमुर्त्ति.

महं. घांधलमृत्तिः ठ. कान्द्रडसूता महं.

घांघलभार्या मह . सिरीमूर्तिः ।

ઈ.સ. ૧૨૩૬ના તુલ્યકાલીન આ ક્ષેખમાં ઉલ્લિખિત મહે. ધાંધક (જેઓ કઠાચ મંત્રીસુદ્રા ધારણ કરતા હશે), તેમના વિશે વિશેષ માહિતી હાલ તો ઉપલબ્ધ નથી.

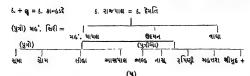
(g)

રૈવતાચલાધીશ તેમિજિતના મેકિરની ઉત્તર તરફની ભમતીમાં અને ઉત્તર નિર્ગંમ-પ્રતેશીની ભમતીમાં પડતી બિંતને અહેલીને લગાયેલ 'વીસ વિહસ્થાના જિન'ના મનાતા પડની તીચે આ પ્રમાણેનો ત્રસ્તુ પંક્તિમાં લેખ 'કાર્યો છે. (ચિત્ર ૨), આ લેખની અપૂર્વં વાચના સારાભાઈ નવાએ હ્યા**યેલી** છે, પ્ય અહીં અમે તે લેખનો ઉપલબ્ધ પૂરો પાંઠ આપીએ છીએ:

सं. १२९० आषाड श्रु ८ भोमे शाग्वाट ठ. राजपाल ठ. देमति सुत महं. घांश्रलेन स्व-भार्या महं. सिरी [१] तत्रिग्दतः कान्हड ठ—गृ सुत सुमा सोमा सीहा आसपाल सुता जाल्ह कृषिणि महतरा श्रीसुद + [२] [सम्मेतशिखरपट्टः] कारितः। प्रतिष्टितः श्री [जयान दृतुरि]श्रिः [३]

આ પટના કારાપક, આગળ અહીં આઠ વર્ષ અગાઉ ન દીષર દ્વીપ પદ સ્થાપનાર, મહત્તમ દાંધલ અને તેમના પરિવાર છે; આગળ લેખાંક 'કંપમાં કહેલ કેટલાકનાં નામા અહીં પણ મણ છે. પ્રતિહાપક આચાર્ય અગાઉ કલા છે તે જવાન દ્વારિ હશે તેવું અમારે અવુમાન છે. પદ જો કે તેમાં કંડારેલ વીસ જિનની સંખ્યાને કારણે વીસ વિહરમાન (સીમપરાદિ મહાવિદેહ ક્ષેત્રના પ્રયત્તામાન) જિન્ ક્ષેત્રાનું માતી લેવામાં આવ્યું છે; પણ બે કારણસર અગતે તે સમ્બેતશિખરના પદ ક્ષેત્રાનું લાગે છે. તેમાં પહેલું એ કે અંકિત વીસ જિનામાં ભરતક્ષેત્રની વર્તમાન ચોવીસીના રકમા તીર્થ' કર પાર્ચ'નાથ (તાગ્રક્શા-અગંકિત) છે; અને પ્રત્યેક જિનને શિખરયુદ્ધ પ્રસાદમાં પ્રતિહિત હોય તેમ દર્શાવ્યું છે, જે તેમની મૂર્તિઓની સમ્તેતાશિખર પર પ્રક્રિત પાત્રેસ રક જિનોના દેવકુલી વિશે સ્થાપનાના ભાવ રજૂ કરે છે. આ તથ્યા લક્ષ્માં લઈ અમે પંત્રત બેમાં સંદર્ભ'ગત સ્થાને ખૂટના આઠ અક્ષર; 'સમ્તેતશિખરપદ' હશે તેમ માન્યું છે. ^૧

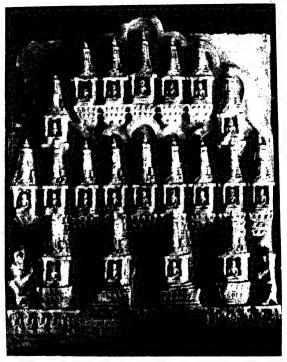
બન્ને લેખોમાં અપાયેલી કારાપક સંભાધી માહિતી એકડી કરતાં આ પટે સ્થાપનાર બહત્તમ ધાંધલનું વંશાવ્ક નીચે મુજય આકારિત બને છે:

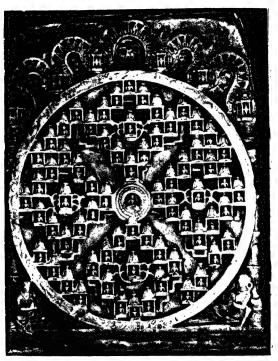
જિત તૈમિનાથના મંદિના દક્ષિણ દિશાના પ્રતેલી-નિર્ગમદારની નજીકના કાળમાં ઢપથરના એક સ્તંભ પર આ ઘણો જ ઘસાઇ ગયેલે સં. ૧૩૩૪/ઈસ. ૧૨૭૮તા લેખ મળે છે, તેમાં મહ-ત્વની વાત એ છે કે જીલુંદુર્ગ (ઉપરેકાઠ), સ્થાલી જુતાગઢના ઉપકંકમાં, દુર્ગની પશ્ચિમ મંત્રો તેજ-પાળે ઇ.સ. ૧૨૩૨ આસપાસમાં (આજે જુતાગઢ દૂપે એળખાડી) "તેજલપુર" નામક શહેર વસાવ્યાની વાત એ ઇસ્ટીસતના ચૌદમા-પંદરમાં શતકના જેન પ્રાળધાત્મક સાહિત્યમાં, તેમ જ એ જ કાળમાં રચાયેલી ચૈત્ય-પરિપાટીઓમાં મળે છે, તેના અહીં પ્રથમ જ વાર, અતે ઉપલબ્ધ સાહિત્યક પ્રમાણાથી પ્રાચીન એશે અલિલેખાય હૈલ્લેખ મળે છે. લેખ નીચે મુજબ છે:

					रवाव	(:)	٠ι٠
		••••		•••••			
					छपुरे.		••
श्रीदेवव -माल	पाछ तेयक्षेत्रे मह [*] आत्	प्राग्व हणदे	टक्काती ज्या क्षेत्र	ठ. श्र गोर्थः			
	श्रीदेवकी श्रीतीथे°	यभांड	[गारे]				
			Confes.				
					(-)		

હવે પછીના લેખા સાલ ૪૧-વાલેલાયુગની સમાપિત વ્યાદના છે. પીળા પાયાલ પર કંડારેલ સં. ૧૩૬૧/ઇ.મ. ૧૩૦૫ના લેખ નેમિજિનના ગૃદ્ધમંડપમાં વાયવ્ય પ્રયૂણાના ગાખલામાં ગાઠવેલ છે. લેખ ઉજ્જ્યન્ત મહાતીર્થ પર ચતુર્વિશતી પટ્ટની સ્થાપના સંજાંધી છે: યથા:

१. स. १२८२नो नम्दीव्यरद्वीप-पट्ट, नेमिनाव जिलालयनी भमती, गिरनार

२. म॰ १२९०नो सम्मेतशिखर पट्ट, नेमिनाय नजिल्लयनी भमती, गिरनार

संबव १३६१ ज्येष्ट शुद्धि ९ जुपे श्री श्रीमाख्यातीय ठ. तिहुणा सुत [प'.१] महं . पदम मदं, बीका महं हरिपाख्यभृतिमिः श्री उज्ज्यंतमहातीय [पं.२] निज विष्ठपितासह मातामह भार. सन्द श्रेयोय "जुर्बिशतिपट्टः का [पं.३] रितः । प्रतिध्वतः श्रीनेमिचंद्रसृरि शिष्य श्री जयचंद्र-सृरिमिः । श्रुमं अबतु । समस्त कु...।

પદના કારાપક્ષે તથા પ્રતિષ્ઠાપક સૂરિ વિશે કાઈ જ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી.

(ಅ)

સ.'. ૧૪૯૪/ઈ.સ. ૧૪૩૮ના આ લેખ એક પુરુષ અને પાંચ અંગ્રિયાની આરાધક પ્રતિમા સમૂહ ધરાવતા પીળા કહાક પર નીચેના બાગમાં કારેલ છે. થયા :

सा सारंग । स्थाणी। व्हास् । फा (वी?) । नावी। (बाट्टी?) ए स'वत १४९४ वर्षे श्री श्रीमालन्यातील श्रेष्टि करमण भावीं करमादे सुत सारंग भावीं सहित [१] उलगिसहा [२]

પદરમાં શતાબ્દોના એક ચૈત્વ-પરિપાટીકાર હાથીપત્રલા જવાના માર્ગે "સારંગ જિલ્લુવ"ને તમ્યાને લિલ્લેખ કરે છે ' તે જિન આ સાહુ સારંગના કરાવેલા હશે ! પ્રસ્તુત જિનના નિર્માણુકાળ આધી છેસા ૧૪૩૮ના અરસાના અંદા છે શકાય. આ જ સાલમાં અહીં જિત્યુનિષ્ફિર દ્વારા, સમર- સિંહ-માલદે દ્વારા નિર્મિત, 'કલ્યાલુવવ' પ્રાસાદની પ્રતિષ્ઠા થયેલી. પ્રસ્તુત સરિ દ્વારા (વર્ષ અદ્યાત) અહીં પૂતિમ-વસહીની પણ પ્રતિષ્ઠા થયેલી, જે પણ મેટેસાર્ગ આ ૧૪૩૮ની સાલમાં કે તેની સમીપતા વર્ષમાં લેવાનું અનુમાન થઇ શકે. (આ વિષય પર જુઓ અહીં પ્રયમ લેખકના "ગિરનારસ્થ કુમાર-વિહારની સમસ્યા" નામક લેખ.)

(4)

જિત તેમિતાથના ગૃઢમંડપમાં હાલ જોવા મળતા પીળા પાષાજ્યના જિત્યતૃવિ' સતિપદૃ (૩૮'' × ૨૧")ની નીચે આ સં. ૧૪૯૯,ઇ.સ. ૧૪૮૨–૪૩ના ટું કો લેખ છેઃ થયા :

[पं.१] सं. १४९९ वर्षे फागुण छुदि १२ सोमे ओसवाल ज्ञातीय साः समर्गसिद्देन सोः ......देवयुते चतुर्विः [पं.२] पट्टः कारितः श्रीतः श्रीतोमसुन्दरसूरिभिः ।

ક્ષેખનું મહત્ત્વ તેમાં આવતા પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય-રાશ્યુકપુરના જગપ્રસિદ્ધ નહિતીશુધ્મ ચતુપુંખ -મહાર્વિહાર તેમજ દેવનુલપાટક (ગ્રેચાડ-કેહવાડા)માં પ્રતિકાભી કરનાર તપત્રમ્થાન કર યુગપ્રધાન આચાર્ય-સ્કામસુંદરસુરિને કારણે વધી ભય છે. સામસુંદરસુરિ ગ્રિરનારની યાત્રાએ ગયાના સાહિત્યિક ભરેખો છે. "અને સમરસિંહ તે કરાચ 'કલ્યાશુત્રવ'ના મેં કિરને સં. ૧૪૯૪માં નવું કરાવનાર બે ઓસવાળ કારાપેકા (સમરસિંહ-માલદે) પૈપૃત્રાના એક હશે !

(4)

આ લેખ તથાકથિત સંપ્રતિરાજના મ'દિરના ગૃઢમ'ડપમાં જળવાયેલી એક શ્વેત આરસની જિન્ પ્રતિમા પર નીચેના હિસ્સામાં કંડારાયેલા છે: યથા:

[पं.१] सं. १५ [०९] वर्षे माघ सु २ शुक्ते सूरवत वासि श्री श्री-

[पं.२] मालकातीय के भाई आरव्येन भा. रुडी सुं. के ज्ञांझण प्रमुख कुटुंब [पं.२ युतेन श्रीबेमलनाथविंब कारित प्रतिष्ठितं वृद्धतपापक्षे श्रीस्तिसिंहसूरिभिः।। આ લેખના ઉલ્લેખ (સ્વ.) મુનિ શ્રી દર્શન વિજ્યલ્લે કો છે * પણ ત્યાં વાચના આપી નધા. વર્ષના છેલ્લા બે એક વંચાના નધી; પણ મુનિશ્રીએ શ્રે. ૧૫૦૯ વર્ષ જણાવ્યું છે, જે લેખમાં આવતા પ્રતિકાયક આચાર્ય કેયે શેરતનસિંહ સરિતા નાગે કરણે લખ્યું હશે; કેમ્કે પ્રસ્તુત સરિવરે આ મંદિરમાં મૂળતાયક જિત્ત વિમલતાથની પ્રતિષ્કાન કે ૧૫૦૯ માં થયેલી તેલું સમકાશિક સાહિત્યક પ્રમાણ છે * ૧; ૧૨ તું સાંપ્રત મૃતિ જિત્ત વિમલતાથની આ મંદિરમાં મુલતામાં લિવાલાથની આવી સ. ૧૫૦૯ કેવાનો સલતાથની અના લાં, * ૧૧૦ તું તે તેના મુત્તિ પ્રતિષ્કાનો વિસ્તા સ. ૧૫૦૯ કેવાનો સલતાથની અના માર્ગ કર્યો છે કરાયું છે. તે સાલ્યા કરતા તે "સરતા તેવાના શ્રીમાળી દુડું એ કરાયું છે, જના ૧૫૧ માર્ગ કરાયું હોઇ તેવાનાં નામ ત્યાં હોવા લે. વળી મળતાયકનું બિંજ પિતળનું હતું, હતાં લેખમાં અન્યા મંદિરના પ્રતિષ્કાપક પહેલા લે. વળી મળતાયકનું બિંજ પિતળનું હતું, હતાં લેખમાં અન્યા મંદિરના પ્રતિષ્કાપક પહેલા લેવા લે. વળી સ્વતા એ તેલાસિક દસ્તાવેજ ખની અપ્ર છે.

(90)

સગરામ સાતીના કહેવાતા મંદિરની જગતી પરતી (અને મૂળ મંદિરની પાહળતી) દેવકૃશિકામાં એક આદિનાથના ચાલિસી પદ પર સં. ૧૫(૦૧)૯ તું વર્ષ અંકિત છે જેની પ્રતિષ્ઠા આગગમચ્છના કાઈ (દેવેન્દ્ર ક) સ્રિતિ કરેલી હોવાના ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે: યથા:

स्वति संवत १५(०१)९ वर्षे बैशाप विदे ११ शुक्ते वीसखनगर-वासव्य श्री श्रीमाख्याती श्रे. रूपमण भार्या [छोटी १] रूपमादे सु. मेयावासणक्यण भाः जागू श्रीआदिनाथविष कारित आगमगच्छे [छोटी-२] प्रतिष्ठित श्रीदे—(सुरि १) भ्रिः ॥ [छी. ३]

પ્રતિમા વિસલનગર (વિસનગર) ના શ્રીમાળી શ્રાવેકાએ ભરાવેલી છે.

(98)

આ લેખ રત્નસિંહસ્ટિના શિષ્ય ઉદ્ધવલ્લભસ્ટિરિ દારા પ્રતિષ્ઠિત, મૂળ ગભારામાં વર્તમાન મૂળનાયકની ભાજુમાં રહેલ, પીળા પાયાલની પ્રતિમા પર છે. લેખનાં જિતનું નામ આપ્યું નથી, તેમ જ લાંછન સ્પષ્ટ રીતે દેખાવું ન ઢાઈ ઓળખ શક્ય નથી ભની.

पि शे सं १५१९ वर्षे वै. व ५ श

[प°.२] सा. अमरा भा. अहिबदे सता हीरु का-प्र-

पि.३] श्री उदयवल्लभस्ररिभिः

હાલ મૂળનાયક રૂપે પૂજાતી, પણ જિન તેમિતાથની શ્યાગ પ્રતિના પર પણ સં. ૧૫૧૯ તો (રા'મંડલિકના શાસનતો લસ્લેખ કરતા) લેખ છે^{રર} અને બીજો સં. ૧૫૨૩/ઇ.સ.૧૪૬૭ના મૂળ-તાયક જિન વિમલનાવના બોલરામાંથી મળી આવેલ પિતાળગય પરિકર પર છે. જે રત્નસિંહસ્ટિ તેમ જ ઉદવયદલભસ્ટિ(રના ઉપરેશયી કરાવવામાં આવેલું, અને તેની પ્રતિષ્ઠા ઉદયવલ્લસસ્ટિ(રના શિષ્મ શાનસાગર કરેલી રંગ (પરિકર પિતાળનું ઢોઈ, અસલી મૂળનાયક વિમલનાથની પ્રતિમા પણ પિતાળની હોવાતા પુરા સંભવ છે.) આ સિવાય થાડક ક્ષ્યીસનની ૧૮-૧૯મી શતાબ્દીના વૈતાગ્યર ક્ષેપો, તેમ જ કેટલાક કિંગગર સપ્પ્રદાયના ૧૫-૧૯મી શતાબ્દીના ક્ષેપા જેવામાં આવ્યા છે, જેના અહીં સમાવેશ ક્ષ્રી તથા

માદદી શા

- Travels in Western India, reprint, Delhi 1971, Nos. XI (1-3) and XII (1-4), pp. 504-512.
- Ed. James M. Campbell, Gazetter of the Bombay Presidency, Vol. 1, Pt. 1, "History of Gujarat," Bombay 1896, P. 177.
- 3. Report on the Antiquities of Kathiawad and Kacch (1874-75), Archaeological Survey of Western India, reprint, Varanasi 1971; pp. 159-170. આ સિવાય ખર્જાસના Memorandum on the Antiquities at Dabhoi, Ahmedabad, Than, Junagadh, Girnar and Dhank, London, 1875 માં માર લિક નોર્ધા છે.
- ૪. કે.કા. શાસ્ત્રોના ચૂડાસમા વંશ સમ્બન્ધ લેખામાં ત્યા સ્પષ્ટતા વરતાય છે.
- "Insepritions of Girnar," Revised List of the Antiquarian Remains in the Bombay Presidency, Vol VIII.
- "Inscriptions of Kathiawad," New Indian Antiquary, Vols. 1—III, Poona 1934–1941.
- प्राचीन जैन लेखसंप्रह (द्वितीय भाग), પ્રવત્ક શ્રીકાંતિવિજયજ જંન ઇતિહાસમાળા, પુષ્પ હઠું, જેન આત્માનંદ સભા-ભાવનગર ૧૯૨૧, પૃ. ૪૭–૭૪.
- એજન, ૫, ૧૯-૧૦૦.
- પ્રાચીન તીર્યનાળા—સંગઢ (લાગ રહોા) શ્રી વંશાવિજયજી જન મન્યમાલા, ભાવનગર સ.૧૯૭૮ (ઈ.સ. ૧૯૨૨), પૃ. ૫૭.
- ૧૦. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો (ભાગ રજો), શ્રી શળેલ ગુજરાતી સમા અત્યાવિક ૧૫, યુંબઇ ૧૯૩૫, ૫. ૫૧, ૫૬, અને ૧૫૪; તથા મસ્તુત મત્યને ભાગ ૩જો, શ. શ. સ. મ. ૧૫, યુંબઇ ૧૯૩૧, ૫. ૧૪, ૧૯, ૨૩, ૩૦, ૩૨, ૩૦, ૪૨; તથા ઐજન, "પુરવણીના લેખા", યુ. ૧૯૧, ૨૧૦, ૨૫૪, તેમ જ ૨૫૭-૨૫૮.
- Jaina Tirthas in India and Their Architecture, Shri Jama Kala Sahitya Samsodhaka Series 2. English series Vol II, Ahmedabad 1944, P. 34.
- ૧૨. "પ્રિરતારના ત્રણ જાત્રસિંહ લેખા" સ્વાધ્યાય યુ. પ, અ'ક ૨ પૃ. ૨૦૪–૨૧૦. તથા "A Collection of Some Jaina Images from Mount Girnar," Bulletin of the museum and Picture Gallery, Baroda, Vol XX, pp. 34-57, Fig. 3 (pl XLIII)

- "ત્રિરતારના એક નવપ્રસિદ્ધ પ્રશસ્તિ–સેખ પર દબ્ટિયાત," સ્વાધ્યાય, પુ. ૮, અંક ૪, પુ. ૪૬૯–૪૮૯.
- ૧૪. એમકે પૂર્ણ તલાગા અતા પ્રકાશિત હેમચના ચાર્યના પ્રમુરના પ્રમુર પરોાલા સરિએ (ઇસ્તીસનના દશમા શતાકના અન્તભાગે) ત્રિરતાર પર સંથારા કર્યાંના ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત ગચ્છના દેવચન્ત-સ્તિના શાંતિનાથચરિત (પ્રાકૃત: સં. ૧૧૯/ઇ.સ. ૧૧૯૪), તથા હેમચના ચાર્યાતા ત્રિપ્દિશાકા પુત્રુચરિત્ર (૧૨મો શતાહતે અપ્યાગ)ની પ્રાન્ત-પ્રશસ્ત, ઇત્યાદિ સાહિત્યમાં મળે છે; તથા શારાપદ્રગચ્છીય વાદિ લેનાલ શાંતિસરિંગ 8૦૦૦૫ન ત્રિવિ પર સં. ૧૦૯૬/ઇ.સ. ૧૦૪૦માં પ્રાયોપરેશન કર્યોના પ્રભાવક્રચરિતાની નિર્દેશ થયા છે.
- 14. Nawab, Jaina Tirthas,, p. 34.
- ૧૬. નવાએ આ પદને 'વીસવિહરમાન"ના માન્યો છે તે ભૂલ જ છે.
- ૧.૭. સ.ધતી શવરાજવાળી આ પ્રત્યમાં સ.પાદિત (મધુસત્ત ઢાંડો, વિધાતી વારા) માં આવે! ઉલ્લેખછે.
- સંધયતિ ગુચરાજ તથા સંધયતિ શ્રીનાથની સાથે સામપ્રુંદરસૂરિ શ્રાહ્મમાં આવું એ વારતા યાત્રાથે ગિરનાર ગયેલા: (જુઓ મા, દ. દેશાઇ, જૈન સાહિત્યના, પૃ. ૪૫૬, ૪૫૮, કત્યાદિ.
- ૧૯. જૈન **તીર્થોના હતિહાસ,** શ્રી ચારિત્ર સ્મારક માંથમાળાઃ પુષ્પ ૩૮મું, અમહાવાદ ૧૯૪૯, પૂ. **૧**૨૭.
- ૨૦, તપત્રચ્છીય રત્નસિંહસૂરિ-શિષ્યની પંદરમા શતકના મધ્યના અરસાનાં રચાયેલી ગીરનાર--તીર્થ માળામાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:

સામી વિમલનાથ તિંહિ ગાજઈ નિરૂમલ સાવનમય તનું છાજઈ, રાજઈ મહિમ નિધાન;

ચિંતામણિ શ્રીપાસ જિણેસર સરતા અજિતનાથ તિત્થેસર.

બિહુપરિ સાેવન વાન, ૧૫ પીતલમય જિન પ્રતિમા ખહુવિધ સમવસરચિ શ્રીતીર ચતુર્વિધ

પૂજુ પુલ્ય નિધાન; પનરનવાત્તર ફાગ્રજ મસિઇ.

પનરનવાત્તર ફાઝુચ્યુ માનેસઈ, વંદુ જાંસ સિ. ભાચ. ૧૬

(સં. વિજયધર્મસૂરિ, **પ્રાચીન તીર્થભાળા-સંત્રહ,** ભાવનગર સં. ૧૯૭૮/ઈ.સ. ૧૯૧૨, ૫. ૩૫.)

આ પ્રમાણને હિસાએ મૂળ પ્રતિમાસોતે રસેલ કે વ્યક્ષ્યક્તિ પિત્તળતી હશે. એમાં કહેલ પિત્તળતા મહાવીરતા સમત્રસરણનો મોટા ખિંદન લાગ એવિરામાંથી પ્રાપ્ત થયો છે. આ વિમલતાથને પ્રત્યાદ ખેબાતતા ક્ષેપી શાસુરાજ તથા બુંભવે કરોવેશે. તેમાં પિત્તળની પ્રતિમાં કોવાનું તપાત્ર્ય હેમ-દ્વસર્પણની વિરતાર ચૈત્ર-પિત્રિયાટીમાં નેષાયું છે: યથા: (શા ! શા) ખુગર પ્રાસાદિ ભિંભ પિત્રક્ષમઈ ડાવિઅ ૨૮' (જુઓ. પં. બેચરદાસ જીવરાજ દોશી, પુરાતત્ત્વ, ૧-૩ એપ્રિલ ૧૯૨૩, પૃ. ૨૯૬.)

ર૧. શાહુરાજ બું સવની મૂળ પ્રશસ્તિ ખંડિત રૂપે મળતી હાેઇ તેમાં પ્રતિષ્ઠાનું જે નિશ્ચિત રૂપે વર્ષ દોધું હશે તે પ્રમાણ લુપ્ત થયું છે.

RR. ox Di Diskalkar, Inscriptions., p. 120.

ર 3. વિજયધર્મ સરિ. પૃ. ૫૭, પાદરીય.

ગ્રહ્મસ્વીકાર

અહીં પ્રકટ કરેલ ગન્ને ચિત્રો American Institute of Indian Studies, Varanasi Center, ના ચિત્રકાશમાંથી પ્રાપ્ત થયા છે. પ્રસ્તૃત સંસ્થાના સહાય અને સૌજન્યનો અહીં સાન'દ સ્વીકાર કરીએ છીએ. ચિત્રશ બન્ને પટ્ટી અપાઉ સારાલાઈ નવાળના ઉપર સન્દર્ભ સચિત પ્રન્થમાં Plate 33, Figs 73-74 રૂપે પ્રગટ થઈ શુક્યાં છે; પણ એ પુસ્તક અલભ્ય હોઈ ચિરોને અહીં સંદર્ભ-સ્વિધાર્થ પુના પ્રકાશિત કરવાનું શેષ્ય માન્સ છે.

ઉજ્જયન્તગિરિના પૂર્વપ્રકાશિત અભિલેખા વિષે મકુસૂક્ત ઢાંકી-લક્ષ્મણ ભાજક

તીર્થરાજ ઉજ્જયન્તિગિરિ પર છુદા છુદા સ્રોતામાં પ્રકાશિત કેટલાક મહત્વપૂર્ણ અભિલેખાનું શતું ઘટે તેટલું મૃશ્યાંકન થયું નથી. તેનાં કારણામાં મૂળ લેખાની દાયપૂર્ણ વાચનાએક, સંપાદકો અને સંક્રલનકારોમાંથી કેટલાકના જૈન સાહિત્ય અને ઐતિહાસિક પરંપરાએના ગ્રાનના અભાવ, અને ગર્વષણા ચ્લાવવાને ભદલે કેવળ એમને જરૂરી લાગું તેટલા પ્રગાણમાં અને ઉપલક દષ્ટિએ સમજબું તે પ્રમાણે, અનુવાદ વા ભાવાર્થ આપી સ્યંતાય પક્કવાની વૃત્તિ હોય તેમ લાગ્રે છે. અહીં આથી નવેક જેટલા વિશેષ મહત્ત્વ 'શરાવતાં અભિલેખાની, શક્ય હતું ત્યાં પુનર્વાચના કરી, વિશેષ અન્વષ્ઠામાં સહિત વિચારણા કરીશ.

(9)

સ્થાપના–મિતિ ધરાવતા આ લેખને થી છે. મ. અતિ પ્રકાશમાં લાવ્યા છે.' અત્યંત ટુંકા એવા આ ત્રણ પંક્તિમાં કારાયેલ લેખનું વર્ષ સં. ૧૧૯/ઇ.લા. ૧૧૩૮નું છે, અને ગિરનારિંગિરિ પર અલાવધિ પ્રાપ્ત લેખોમાં કહાય સૌથી પ્રાચીન છે. કાળની દષ્ટિએ તે ચૌહુકમાંધીય જ્યસિંહ-દેવ સિદ્ધારળના સૌરાષ્ટ્ર પર સ્થાઈ ચૂંદેલ શાસન અંતર્ગત આવે છે. લેખ આ પ્રમાણે છે:

सं ११९४ वर्षे ठ. थेहामुत ठ. जसयोगस्य ।*

ડક્કુર જ્લ્લેયોગ (યશ:યોગ) કાંગુ હતા, શું હતા, અને ક્યા કારણસર આ લેખ કાતરશે પડ્યો છે તે જ્લાવ્યું નથી. લેખ સાલ'મુંકુગમાં મળે છે તેવા, પ્રાચીન પાળિયા પહિતાના પ્રસ્તર— ક્લક પર કોરેલ છે. લેખના ઉપરના ભાગમાં, તકતીમાં, અશ્વાદ્ પુત્રવની આકૃતિ પૂર્વભારકર્યમાં કહારેલી છે: (સિંગ ૧). નીચે ભાજુમાં છત્રવર એમના મસ્તકને બગાબા કરી રહેલા દરાઈન્યે છે. એકે લેખાં એકે કહ્યું નથી, તો પણ આ ખાંભી સં. ૧૧૯૪માં ઇક્કુર જ્લ્યોગના લંભવતથા ગિરિ- તારંગિરિ પર થયેલ આકર્રિયક યા અન્ય કારણસર સરણ કિ સલ્લેખનાથી પ્રાપ્ત કરેલ મરણ કે ઉપલક્ષે બિન તેમીયરના મંદિની આક્ષપાસમાં ક્યાંક ખાડી હઠો તેવું અનુમાન થઇ શકે. પંદક્કુર' લ્લા લાખ થયોગ એ શુગના કોઇ જેન રાજપુરૂષ હશે; પણ તેમના વિષે ઉપલબ્ધ સ્ત્રોતા માંથી પ્રકાર લગ્ન ખનેતા નથી.

(२)

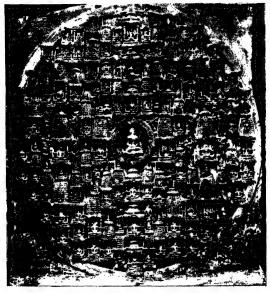
આ લેખની વાચના બર્જેન-કઝિન્સ દારા અપાયેલી છે. પ્રસ્તુત લેખ નેમિનાથ જિનાલયની જગતીના હતર પ્રતાલીનારની આંતરસિંતિના એક પાયાબુ પર અંક્રિત હતા; પણ સાંપ્રત કાળે સમારકામ દરમિયાન ત્યાં રહેલા લેખો ધરાવતા પથ્યરો અસ્તત-વસ્ત થયા છે, જેના પરિભાગે આજે તો આ મહત્ત્વપૂર્ણ લેખ સાયખ થયા છે, આથી મૃળ બર્જેન્ડ-કેઝિન્સે આંપેલી વાચના પર આધાર પરાખેશ પડ્યો છે. લેખમાં કેટલેક સ્થળે કયાંક કયાંક ખાલાં છે તેમાં શક્ય હતું તેટલા સાધાર – સતર્ક (સોરસ ક્રીસમાં) પૂરણી કરી, લેખના તાત્પર્યંત્રે સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરેને છે: ઉપલબ્ધ પાડ આ પ્રમાણે છે:

१. सं. १९९४ना स्मृतिलेख युक्त पालियामां (वर्तमानमां जूनागढ़ म्यूजियम)

२. सं. १२४४नो बधानम्य सूरिनो स्मृतिलेख (वर्तमानमां जुनागढ़ म्यूजियम)

३. स. १२४६नो नन्दीस्वरद्वीपपट्ट, सगराम सो नीनुं मन्दिर, गिरनार

.... राजदेव प्रित्ते सिथ(द्वः चक्रमति श्री जयस्पियदेव [कल्याण] विजय [राज्ये]... पार करणायतन पितिभ (?)...बातेन [येन]केन उपायेन जाववकुळतिलक तीर्थकर श्रीनिमायपासाल...ठ. तीच च ठ. वात... ...सत्र [ ] विक्रम मारुति...

લેખના સાલ ખતાવતા ભાગ તે કાળે નખ્ટ થઈ ચૂક્યો હશે, યા લાંગી શકાયો તડી હૈય. લેખના પૂરા અર્થ સમજવા તો અલં ભિત છે, પણ સિહ સાકપતિ (સિહ ચઢવતી) શ્રી જમાસિલ્ કેવનું શાસતા તે વખતે આવતું હતું એ તો તાવત ન સ્પષ્ટ છે. ખીભી મહત્વનો હત્વેખ 'કરવાયતતા' (હ્યુંચિતન)ને છે. નાગેન્દ્રગચ્છીય આચાર્ય વિજયદેનસ્તિતા તેવંતગિરિરાસ (આ. ઇ. સ. ૧.૧૩૨) અનુસાર ખેંગારને હવ્યા ખાદ સિહરાએ અહીં સમ્યત્નનો સંદર્શન દંગ્લાયક ખતારેશ, એહે તેનિ ન વાના પુરાણા મંદિરનું નવિત્તાલુ સં. ૧૮૫/ છે. સ. ૧૧૩૨માં કરાવેલું. મામાચાંદ્રાચાર્યના પ્રભાવક સ્તિત્ર (સં. ૧૩૪૪) છે. સં. ૧૧૫૯ માનિ સ્તિત્ર (સં. ૧૩૪૪) છે. સ. ૧૧૫૯ માનિ સ્તિત્ર સ્ત્રોએ ઇ. સ. ૧૧૫ની માની છે. ચીકમાન્યંદરમાં શતકના પ્રભ-વામાં પ્રસ્તુત જિતાલ્યનું અભિધાન સિહરાજ પિતૃ કહ્યુંદેલ પરીયાં 'કહ્યુંવિલાર' રાખેલું એલું એ કથન મળે છે તેનું આ સમકાસિક અલિયોન સ્ત્રાર્થન સ્ત્રાર્થન કરી રહે છે.

(3)

તે મિનાયના મે દિરની દેવકુલિકાઓની ડારમાળામાં પરાવેલ ઉત્તર તરફની પ્રતાલીની અંદરની બિતામાં આ લિખ આજ પહ્યું મોજુલ છે? એતે (સ્વ.) ભગવાનલાલ ઇન્ટ્રાએ (વાચના દોધા સિવાય) ઇ. સ. ૧૧૨૦ (સં. ૧૧૬) તો, અજન્ત મંત્રીનું નામ દેતી. લેખ માની લિપેલો અને વિશેષમાં તેને દિક્ષિણ દારમાં કંડારેલ હોવાનું અતાવેલું. "પશું આ તમામ ધારબાઓ ભાન્ત છે. તે પછી જાજે સદ્દાર્શ તેમજ ગરું સ કઝિન્સ દાર્શ એમ મે વાર તેની વાચના અપાપેલ છે; બન્નેમાં પાડાન્વર પણું છે, અને પાડાવાચના પણુ કર્યાંક કથ્યાંક હોયું છે. લેખમાં આવતા પ્રતિઓને તેઓ ઓળખાં શક્યા નથી; પશું (સ્વ.) પં. લાલચન્દ માંધી દારા તેની થયાર્થ સ્પષ્ટના થયેલી છે. " છેલ્લા સમારકામમાં લેખના બેમાંથી એક પશ્ચરને કાપવામાં આવ્યો છે અને લેખ ધરાવતા પશ્ચરેય પણુ આડાઅવળા ગાંદવ્યા છે. આથી વાંચવામાં મુદ્યીભા જ્યાં આ તિરિસ્ત લેખની હપે પંતિના છેલ્લા ત્રણ ચાર અક્ષરો હડી ત્રયા છે: આથી અનારી અને બર્જેસાસ્ત્રિની વાચના મેળવીને નીચે તેના સંશુદ્ધ પાડ આપીએ છીએ:

श्रीमत्स्रिधिनेश्वरः समभवश्री शीलम (दृ(द्रा) त्मजः शिष्यस्तरादर्पक्ने मधुकर झीलकरो योऽभवन् । शिष्यः शोभिसवेत्र नीमेसवर्त श्रीचन्द्रस्रिः..व... श्रीमद्रेवतके चकार गुमदे कार्यः प्रतिष्ठाविकम् ॥१॥ श्री सङ्गतनहामात्य प्रदार्थविद्यितोत्तरः मे समुद्रमूतवशा देवचण्डावि जनतान्वितः । सं. १२(७९०) ह ॥

આમાં પહેલી વાત તા એ છે કે સજ્જન મંત્રીનું તેમાં નામ જ નથી. ત્યાં 'સડગાત-મહામાત્ય" જ વંચાય છે. ખીજી વાત એ છે કેત્યાં લેખનું વર્ષ સં. ૧૧૭૬ નહીં પણ, ૧૨૭૬ જેવું વંચાયેલું: પણ શ્રીયન્દ્રસરિની સમય મર્યાદા જોવાં ત્યાં ત્રીજો અંક કાંતા શન્ય (૧૨૦૬) કે ખહ ખહ તા એકના અંક (૧૨૧૬) **હોવા** ઘટે. ^{૧૧} "૭" અંક, કારતાર સલાટ ભ્રમવશ વા પ્રમાદવશ કાર્યા લાગે છે. આમ લેખ ઇ. સ. ૧૧૫૦ અથવા ઇ. સ. ૧૧૬૦ના હાવા ઘટે. શ્રીયન્દ્રસરિની ઘશ્ચિક સાહિત્યિક રચતાઓ ઉપલબ્ધ છે. આચાર્યપદ પૂર્વે તેમનું નામ 'પાર્ધ' દેવગશિ ' હતું. અને તેમની કતિઓ સં. ૧૧૬૯ ઈ. સ. ૧૧૧૩થી લઈ સં. ૧૨૨૮/ઈ. સ. ૧૧૭૦ સુધીના ગાળામાં મળે છે. ૧૨ પ્રસ્તુત કૃતિઓ પરથા સ્પષ્ટ છે કે તેમના મુનિવ શ પ્રસિદ્ધ ચન્દ્રકૃલના આશ્નાયમાં હતા: અને ત્યાં તેમાં યોતાની જે ગર પરમ્પરા આપી છે તે ત્રિરતારના શિલાલેખ મુજબ મળી રહે છે. તદનસાર એમની ગુવાવલિ આ પ્રમાણે ભને છે:

> ચન્દકલ શીલભદસરી | ધનેશ્વરસૂરિ | શ્રીચન્દ્રસૂરિ

આળ-દેલવાડાની વિમલવસહીમાં દેવકલિકા કમાંક ૧૪ની ભિંત જે લેખા કંડારેલા છે તેમાં સં. ૧૨૦૬/ઈ. સ. ૧૧૫૦ના મંત્રી પૃથ્વીપાલના સમુદ્રાર સમ્ભદ્દ જે અભિલેખ કારેલ છે ત્યાં સંઘ સહિત શીલભદ્રસરિની (શિષ્ય-૫૨૨૫૨)માં થયેલ શ્રી યન્દ્રસરિના श्રોશીહ મદસર્गणा क्रियः श्रीचन्द्रसरिमः । એવા પ્રારંભમાં ઉલ્લેખ છે. 13 આ શ્રીયન્દ્રસરિ તે ત્રિરનારના અભિલેખવાળા શાલભદ્રસરિ પ્રશિસ્થ શ્રીયન્દ્રસરિયા અભિનન જ્ઞાય છે. આળની તીર્થયાત્રા મિતિ—ઈ. સ. ૧૧૫૦—ને લક્ષમાં લઇએ તા એમના દારા ત્રિરનાર પર થયેલ પ્રતિષ્ઠાદિક કાર્યો અને એમના ત્રિરનારના લેખની મિતિ ઈ. સ. ૧૧૬૦ હૈાવાની સંભાવના ભલવત્તર ભાને છે. લેખ કમારપાળના સમયના છે તેટલાં ચાહકસ. "સકળાત મહામાત્ય" કાછ હતા તેમના વિષે ઉપલબ્ધ સ્ત્રોતામાંથી ક'ઈ જ માહિતી મળા શકતી નથી.

(8)

ત્રેમિનાથ મ'દિરથી પાછળ કથિત ઉત્તર તરફના પ્રતાલી દારમાં એક અન્ય પ્રાચીન લેખ પ્રશ કંડારેલ છે. ૧૪ જેની અપભ્રષ્ટ ભાષાને કારણે તેમજ તેમાં નિર્દેશન સ્થળ તેમજ વાસ્ત પરિભાષા ત સમજી શકવાને લીધે તેને અર્થધટન ઠીક રીતે કરવામાં આવ્યું નથી. એ લેખની તપાસ કરતાં અની પછ ત્યાંના બીજા લેખાની માકક જ દુદ શા થયેલી જોવા મળી. આથી બજે સે કરેલી વાચના સાથે વર્તમાને ખૂબ જ ખંડિત થયેલ લેખની અમારી વાચના મેળવી નિસ્તાનસાર પાઠ રજ ત્રીએ છીએ:

संवत १२१६ वर्षे चेत्र शुवि ८ खावधेह श्रीमदुञ्जयन्ततीर्थे जगती समस्त देवक्रिका-सत्क अजाकवालिसंविरण संघवि ठः सालवाहण प्रतिपत्या सः जसहड (ठ. प्.?) सावदेवेन परिः पर्णाकता ॥ तथा ठ. भरतसूत ठ. पंडि[त] सालबाहणेन नामजारेसिया (?नागमोरिवारिया) परितः कारित भीग चत्वारि विविकृत कुंड कर्मा तस्तद्यिष्ठात्री श्रीअविकादेवी प्रतिसा देवकुलिका च निष्पादिता ॥

ભાષા વિભ્રષ્ટ હોવા ખતાં અર્થ તો સમજાવ છે જ: "ત્રંવત ૧૨૧૫ (ઈ. સ. ૧૧૫૯)ના ચંત્ર શુદ્ધિ આઠમતે રિવિદાર(ના દિને) (અલેક) ઉજ્જયન્તતીર્થ (ત્રિમિનાથના મન્દિર)નો જમતી (પર) ળધી જ દેવકૃશિકાઓ(તું ભાંધકામ) હાલ ''હાબત', હું હું તે, કેપતાલિ ''કુવાલિ', કેવળ) અને સંવરણ ('સંવિરલ', સામરસ) સમેન સંઘલિ (સંઘપતિ) ઠકકુર શાલિવાહત ('સાલવાહબ')ની તિગાડમાં પુત્ર (ઉપકું'કત) ઠકકુર પંક્તિ શાલિવાહતે ('સાલવાહબ્રે') તાગ્રેમાર સરતી સાર મૃતિઓ સહિત કરેસ કું કતા છેડે તેની અધિયાંના ભાંધકિતી ત્રીપાત્ર કરતી આ મૃત્રિઓ સહિત કરેસ કું કતા છેડે તેની અધિયાંના ભાંધકિતીની પ્રતિમાં દેવકૃશિકા સહિત ત્રીપાત્રમાં ('નિષ્પાલિત', કરાયો)." મળ સંપાદક બર્જેસ-કેપ્ર-ને તા વાસ્તુના પરિસાધિક શબ્દો અનુવાદ પણ બહુષા ભાન્તિયુલક છે. પં (સ્ત્ર) મૃતિ જિનવિજ્યછએ તેમાં જરાત સુધારો કર્યો છે; પણ તેઓ પણ 'દુવાલિ' અને 'સંવિરલ' કત્યાદિનો અર્થ સત્રણ શક્યા નથી. 'ક જ્યારે અન્ય સંકલનકાર (સ્ત્ર.) ત્રિરભશંકર આચાર્ય ભાંધકિતો જૂતી ભાન્તિએને યથાતથા જાળી રાખો છે. 'જ લેમમાં આવતા 'નાગઝર'નો ઉલ્લેખ ત્રિરનાર અનુલક્ષે ઈસ્પીસતના પંરત્યા શક્યાં યાત્રી ધુનિએ દ્વારા લખાયેલ અનેક સૈત્ય પરિપાટીમાં આવે છે, 'દ' અને ત્યાં તેનું સ્વાત 'મજેન્દ્રન પદ-કું કે' (હારી પત્રસાતાં કું) સમીપ હહું.

(Y)

પ્રસ્તુત લેખના પથ્યર નેમિનાચના મ'હિરતાં પૂરણીનાંચા નીકળેલા. આ નિયંહિકા પરના લેખની વાચના શ્રી. છા. મા. અત્રિએ સાથે સહિરપણ પ્રગઢ કરી છે ^{પદ} પણ શ્રી અબિતા, અને અમે કેસ વાચના તેમજ અર્થયંહનમાં સાર્યું એવું અન્તર છે. સાત પક્તિમાં કારેલા લેખ તીચે (ચિત્ર 'ર') અજગ છે:

र्स[ः] १२४४ वैशाख सुदि ३ वार्रोद्र श्रीआनंदसूरिशिष्य श्रीप्रभानंदसूरयः सपादस्रधात् सहोदरसंघः सेनापति श्रीदृदेन स६ यात्रायामागच्छतः सुरधारायां सुरसदन यदुः। तर्नम १ सृ?) +गः यो ।३०

"સેનાપતિ દુદ સાથે સપાદલક્ષ્વંચાલમાતાના શાક મરી દેશ)ના સંગ્ર સહિત (લેજપનનિરિની) યાત્રાર્થ આવેલ, વાદીન્દ્ર આનન્દસરિના શિષ્ય પ્રક્ષાનંદસરિ સરધારા પર સં. ૧૨૮૪ (ઈ. સ. ૧૧૮૮) વૈશાખ સુદિ ત્રીજના કિને કાળધર્મ પાત્ર્યા (શ્રસદ્યત્ર થયુઃ), તેમનું (આ સ્ત્યુ-સ્મારક છે કૃ)"

લેખમાં કહેલ પ્રભાન-દસ્તિ કેમણ હતા તે વિશે પ્રાપ્ત ઓતાસાંથી કાઇ સ્ટયન મળતું નથી. લેખમાં તેમના પ્રચ્છ વિશે કહેવામાં આવ્યું નથી, પશુ સુરૂ આત-દસ્તિર માટે "વાદાન્ત" (વરેસલૂ લપાવું) છે તે જેતાં તો તેઓ નાગંત્ર સચ્છમાં થયેલા પ્રસિદ્ધ "વાદા આત-દસ્તિ" હતો તેમાં તેમ આત્મ-દસ્તિરી (અતે તેમમાં માથે અમર્ય-દસ્તિને) તેમની નાતી હ મરમાં પણ જનદી તૈમાલિક વિદ્વા અને વાદશક્તિને કારણે 'વ્યાદ્ધ શિશુક''(અમરસ્તિને "સ્તિક્રિશુક'')નું બિફદ જ્યત્તિહેલ સ્તિહરાએ આપેલું પ્રમાન-દસ્તિનો સાથે આત-દસ્તિને સાથે આત-દસ્તિને સાથે તેમને તેમને સાથે તેમણે તેમ તેમને સાથે તેમને સાથે તેમને આપોર્થ અતિન જેવા તેમને સાથે તેમને અપાયાર્થ અતિન તેમના આત્મને આપોર્થ તેમને સાથે તેમને અપાયાર્થ અતિન તેમને અપાયાર્થ અતિન તેમને સાથે તેમને અપાયાર્થ સાથે તેમને સાથે તેમને તેમને સાથે તેમને તેમને સાથે તેમને સાથે તેમને સાથે તેમને સાથે તેમને તેમને સાથે તેમને તેમને સાથે તેમને તેમને સાથે તેમને સાથે તેમને સાથે તેમને સાથે તેમને સાથે સાથે સાથે તેમને સાથે તેમને સાથે તેમને સાથે સાથે તેમને સાથે તેમને સાથે તેમને સાથે તેમને સાથે સાથે સાથે તેમને સાથે તેમને સાથે તેમને સાથે તેમને સાથે સાથે તેમને સાથે તેમને સાથે સાથે તેમને તેમને સાથે તેમને સાથે તેમને સાથે સાથે તેમને સ

કારણે, કે પછી સંઘારા કરીને) ફેરલેઃક પામેલા તે સંભવતઃ હાલતું ગૌમુખી ગંગાવાળું સ્થાન, કે પછી કહાચ હાથી પત્રલાં પાસે કુંડમાં પડતી જલધારાતું સ્થળ હશે.

(5)

ડાલ સંપ્રાન સોનીના કહેવાતા મંદિરના મંડપમાં પ્રાપેલ (પણ મૂળ નૈમિનાથની ભમતીમાં હશે તો નંદાયર-દીપના પદ (ચિત્ર 'ક') પરતા લેખની વાચના તેમ ડિક છે પણ ઐતા અર્થ ક્રાઈ જ સમલ્યુ હોય એમ લાગતું નથી! મૂળ લેખ દતાત્રય ભાવકૃષ્ણ ડિસ્કળકરે સંપાહિત કરેશો. " તે તે પછી (સ્ત). અમાર્યના સંકલનમાં તે સ્થાન પામ્યો. ^{દર} થી અત્રિએ પણ તેને હસ્લેખ કર્યો. છે. કે લેખ પદતા હયતા લાગમાં છે ખૂલામાં કેહતરાતલ છે. ડાબી ભાજુના ખૂલો ખંડિત થતાં ચારેક પંત્રિતઓના પ્રાત્યભા અક્ષરે તમુદ થયા છે. હતાં એકંદરે લેખની સુખ્ય વાતા સનજવામાં કહ્યાઇ ગતી નથી કહ્યા વિનાની કહ્યાઇ તા લેખના અર્થ ખાત્રી દીતે ઘટાવવાને કારણે જ્યાં હતા ત્રયાં હતા તે પણ અમિપ્રાય વ્યક્ત થયો છે, જેન્દ્રં નિસ્તત અહીં આગળની ચર્ચામાં ઘશે. લેખ આ પ્રમાણે છે :

[स्वस्तः संवन] १२५६ वर्षे व्येष्ठ सुदि १३ शुक्रे ॥ [कर्मुति] [क्रेआस्] देवः क्रीमाशः वर्षे वर्षे । [क्रुमुति] [क्रेआस्] देवः क्रीमाशः वर्षे । [श्रुमुत् इर्मा इव ॥१॥ इम्माश्रम् वर्षे । इम्माश्रम् वर्षे । इम्माश्रम् वर्षे । इम्माश्रम् वर्षे वर्षे । इम्माश्रम् वर्षे । इम्माश्रम वर्षे । इस्याग्रम वर्षे । इस्याग्यम वर्षे । इस्याग्यम वर्षे । इस्याग्यम वर्षे । इस्याग्यम वर्षे

લેખાર'એ પદસ્થાપતાનાં મિતિ સિ.] ૧૨૫૬ (ઈ. સ. ૧૨૦૦) જેઠ સૂદી ૧૩તે શુક્રવારતી આપી છે. પછી છ શ્લાકમાં કારાપકતો વંશાવિલ તથા પ્રનિષ્ઠાયક આયાર્થની ગ્રવાંવિલ આપી છે: વધા: "શ્રીમાલિ અન્વવતાં (શ્રીમાલી દ્વારતા) (સરોવદને વિશેષ્ઠ) પ્રકાશમાન અન્ત્રમા સમે, અને સૌદ્ધુષ્ઠ વંશાના આદિવ સમાન 'ક્રમારપાજીસ્તા' (શાસત)ચક્રેતે ધારણ કરી વહન કરવામાં તપર સ્ત્રીલુક્ય વંશાના આદિવ સમાન 'ક્રમારપાજીસ્તા' તિ જિત પ્રહ્યિત સમર્ચ કૃષ્ણ ચન્દર સમાન 'ક્રમાયક થયો. તેને જિત પ્રહ્યિત સમર્ચ કૃષ્ણ ચન્દર સમાન 'ક્રમાયક' સ્ત્રાયક પ્રસ્તા તેને સ્ત્રત સમાન 'ક્રમાયક પ્રસ્તા સમાન 'ક્રમાયક પ્રસ્તા તેને સ્ત્રત સ્ત્રાયક પ્રસ્તા તેને સ્ત્રત સ્ત્રાયક સ્ત્રત સ્ત્રાયક સ્ત્રત સ્ત્રાયક સ્ત્રાયક સ્ત્રત સ્ત્રાયક સ્ત્રત સ્ત્રાયક સ્ત્રાયક સ્ત્રત સ્ત્રાયક સ્ત્રત સ્ત્રાયક સ્ત્રત સ્ત્રાયક સ્ત્રાયક સ્ત્રાયક સ્ત્રત સ્ત્રાયક સ્ત્રત સ્ત્રાયક સ્ત્રાયક સ્ત્રત સ્ત્રાયક સ્ત્રત સ્ત્રત સ્ત્રાયક સ્ત્રત સ્ત્રાયક સ્ત્રત સ્ત્રાયક સ્ત્રાયક સ્ત્રત સ્ત્રત સ્ત્રાયક સ્ત્રત સ્ત્રાયક સ્ત્રત સ્ત્ર

નામના પુત્ર થયા. તેલું 'જત્રફેવ'ના અનુરાધધા પિતા (વસન્તપાલ)ના શ્રેવ માટે (માવન) જિનર્ગિંગ ધુક્ત મોટા 'તિશય દોપ(ના પદ્દો' કરાઓ. 'શ્રીયન્દ્ર[ર'ના શિષ્ય 'જિનેયર(સરિ') જેના સદ્દશ્રુટ્ટ છે તે 'દેવેન્દ્રસ્ટિ'એ આ આનંદકારી વા માંગલિક (તંદીયર) દોપ(પદ્દોની પ્રતિષ્ઠા 'ઉજ્જયન્ત' નામના 'પવ'ત' પર કરી, જે સર્ય-ચન્દ્ર પ્રકાશ ત્યાં સુધી જગ્રતીને ઉદ્દિત કરતા રહે."

પદુના કારાયક કુમારયાલના કાઈ દેવાન્ત નામક શ્રીમાલકૂલના દંડનાયકના પૌત્ર વસન્તપાલ છે. કુમારપાલના જૈન દંડનાયદામાં દેવાન્ત નામધારી બે શ્રીમાળી દંડનાયદા હતા: એક તા ઉદયન મંત્રીના પુત્ર આમલટ કિંવા આમદેવ, જેથે ભગ્રક-છમાં સુવિશ્વત સુનિસ્ત્રત જિનના મંદિરના પુનરહાર કરી નવું ગંધાવ્યું; બીજો તે મહત્તમ રાશિંગ સત આંભાક, જેએ કુમારપાળની આદ્યાધી ગિરનાર પર ચડવાની પાજા કરાયી. આ આંબાક ઉ^{કુર} આપ્રદેવના, અને તના દ્વારા કરાવેલ ''પદ્યા''-તા, ઉલ્લેખ સિદ્ધરાજ તેમ જ કુમારપાળની સભાના મહાકવિ શ્રીપાલના પત્ર કવિવર સિધ્ધપાલે રચેલી કાઈ પ્રશસ્તિમાંથી સામપ્રભાચાર્યના જિન્નધર્મ પ્રતિભાધ (સં. ૧૨૪١/ઈ. સ. ૧૧૮૫)માં તેમના ગિરનાર પાજા-સંભ'ધીના વિવરસામાં ટાંકળા છે. સામપ્રભાગાર્યના કથન અનસાર કમારપાલ રાશ્ચિત્રપત્ર (આસ)ને 'સરાષ્ટ્રાધિપતિ' (સારકના દ'ડન યક) ખનાવી પ્રસ્તુત કાર્યાર્થ માકલ્યા. વિજય-સેનસારના રેવ'લગિરિ રાસમાં પણ કુમારપાળ આંબાકને સારકના દંડનાયક ખનાવીને માકલેલા અને તે છે. ત્યાં પાજા કરાત્રી એવું કથત છે. પછીના લેખક તપાત્ર-થીય જિનમંડનના 'કુમારપાલ ચારિત્ર' (સ. ૧૪૯૨/ઈ. સ. ૧૪૩૬)માં પણ એ જ પ્રમાણે તેંધાયેલ છે: ^{૨૪} અને સ્વય આંભાકતા પણ સં. ૧૨૨૨ અને સં. ૧૨૨૩ (ઈ. સ. ૧૧૬૬-૬૭)ના તત્સમ્ભાધ્ય લઘુ અભિલેખા ગિરનાર પર જ છે. વેપ અમને તા લાગે છે કે ત્રિરનાર તીર્થમાં નન્દી ધર દીપ-પટ કરાવતાર વસન્તપાલના પિતાન મહ ''દં'ડનાયક — દેવ' અન્ય કાઈ નહી પણ રાજ્યિંગ સૂત મહત્તમ આંબાક અપરનામ દંડનાયક આસ્રોદેવ જ હોવા ઘટે. પ્રિરતાર સાથે સંખંધ એને હતા લાટના દંડનાયક અને ઉદયન સંત્રીના પત્ર અ અદેવને નહીં.

પટ-કારાયક વસન્તપાલનું વંશવસ આ પ્રમાણો નિયછ શકે છે:

શ્રીમાલવ'શ

[મહત્તમ રાચ્ચિત્ર]

દંડનાયક આિમીદેવ (મહત્તમ આંળાક)

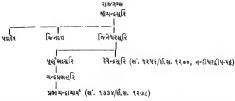
અસ્યદ

વસન્તંપાલ

પ્રતિષ્કાપક આચાર્ય દેવેન્દ્રસૂરિને (જો તેમગ્રું પાંત આ લેખના હવારા સુસદો તૈયાર કર્યો ક્ષેત્ર્ય તો) સારી સંદર્શન ક્ષત્ય-સ્થતા કરતાં આવડતી હતી તેવા પ્રતિની થતી નથી! લેખમાં એમ**ણે** પોતાના ગચ્છ વિશે કશુ કહ્યું નથી; પણ ગ્રુવાંવલિ નીચે મુજબ આપી છે, જેના પરથી એમના ગચ્છની ઓળખ કરવા પ્રયત્મ કરીશું. શ્રીયન્દ્રસૂરિ | જિનેશ્વરસૂરિ

| દેવેન્લસુરિ (સં. ૧૨૫૬/ઈ. સ. ૧૨૦૦)

"શીયન્ય" નામ ધરાવતા અનેક સ્વિરવે થઈ ગયા છે; અને "જિનેધર" નામધારી પણ ત્રણું સાર આત્રાયાં જાણમાં છે; જ્યારે દેવન્ય અલિયાનક રાજગચ્છીય તેમ જ તમાગ્રમાં છો કહ્યા હિંદુ તેની એક જ કમાવલ અલ્લામાં છે; ત્યારે દેવન અલિયાનક રાજગચ્છીય તેમ જ તમાગ્રમાં અભિનેધર" દેવ તેવી એક જ કમાવલ અલ્લામાં છે; તે રાજગચ્છીય પ્રમાયન્દ્રસ્તિના પ્રભાવનસ્ત્રાયર્થન ૧૨૩૯/ની પ્રાન્ત પ્રશ્લિનમાં અછે છે. પ્રકલિનની શર્વવિલિ તો લાંખી છે; તેમાં પ્રભાવન્દ્રાયર્થનો તેઓ પૂર્વ જ જિનેધર માત્ર ને સેવા બોચન્દ્રસ્તિ કહ્યા છે. (ત્યાં જિનેધર માત્રી કેટલા કલમય માટે તેમના ગુરૂલ કું એ પ્રવેશ અને બિના પણ આસાર્ય પેટે રજ્ઞા હતે તેવી બામ ચાય છે.) એક અન્ય લક્ષ્માપ્ત કર્યું અને છે કેટલા કલમય સાથે છે.) એક અન્ય લક્ષ્માપ્ત કર્યું અને છે કેટલા કલમય સ્થાપ કર્યા સ્થાપના સ્થાપનો છે. આમ નંદી પર-લા પ્રતિકાયક દેવન્ય સ્થિતો સમય સ્થિતિ જોતાં તેમનું સ્થાપ પ્રસ્તા રાજગચ્છામાં હોતું ઘટે અને તે તેચી યુજળ હોઈ શકે:

નન્દીયર પડ્ડના કારાપકના મંત્રી વંધ તેમજ પ્રતિષ્કાયક આચાર્યના ગરુ કરાંબંધી નિર્ભુય ધરનાં લેખકાં પુષ્પ વધેષણાં તા પૂરી થાવ છે: પશુ પૂર્યના લેખકાંના આ અભિલેખ પરના મંત્રન્યો વિષે આપી તેને છે જે જે જે તેને હિંમકાં તેને આ પત્રના મંત્રન્યો વિષે આપી તેને છે જે જે જે તેને હિંમકાં તેને અમાર્ય કંધન (કંઇક અજે સ્તિક્ષણ કર્યાનો હોં તેને હોં તેને કંધન (કંઇક અજે સ્તિક્ષણ કર્યાનો તેને હોં તેને સામાર્ય ક્ષેત્રની માર્ગ તેને અમાર્ય કર્યાની તેને સામાર્ય ક્ષેત્રની માર્ગ તેને અમાર્ય કર્યાની તેના ગ્રાપલાની અન્ત્ર ભાજુએ આ લેખ કાતરેલ છે. "કર્ય વિસ્તરનો પત્રને પાત્રને પાત્રને પ્રત્યા તેને પત્રને સામાર્ય કર્યાની પત્રને પત્રને પ્રત્યાન પ્રત્યા તેને પત્રને પત્રને પત્રને પત્રને પત્રને સામાર્ય કર્યાની તેને સામાર્ય કર્યાના સામાર્ય કરતી વસ્તરનું યત્રવત આવેખન કરવા સિનાય કાર્ય વિસ્તરણ સાચાર્ય નથી તેને છે ભાજુ એ અન્તિ કહે કં છે કે 'માં દર્ય દર્શ દર પ્રત્યાના સામાર્ય લાગ તેના પ્રત્યાના તેની તેને છે ભાજુ એ અન્તિ કહે કં છે કં 'માં દર્ય કર્યાના સામાર્ય કાર્યાના સામાર્ય સામાર્યાના સામાર્ય કર્યાના કર્યાના સામાર્ય કર્યાના સામાર્ય કર્યાના સામાર્ય કર્યાના સામાર્ય કર્યાના સામાર્ય કર્યાના કર્ય કર્યાના સામાર્ય સામાર્ય સામાર્ય કર્યાના સામાર્ય સામાર સામાર્ય સામાર્ય સામાર્ય સામાર્ય સામાર્ય સામાર્ય સામાર્ય સામાર્ય

arya has correctly drawn the attention of readers to this inconsistency. This inscription too cannot be relied upon." રૂપ્યામાં ધ્રાનમાં રાખવા જેવું પહેલું તથ્ય એ છે કે લેખની મિતિ ૧૨૦૦ છે તેની ના નહીં, પણ લેખમાં કુમારપાલનું નામ આપ્યું છે તે પર કારાપક વસન્તપાલના પિનામહ દંડનાયક આિમ્યું દ્વારા અંદ કર્યમાં છે, લેખના સમયના સન્દર્ભમાં, કે કારાપક વસન્તપાલના સન્દર્ભમાં, નહીં, બોછ વાત એ છે કે શ્રી અતિ કહે છે તેવી તો કોઇ "અપ્રસ્તુતતા" તરફ આચાર્ય નિર્દેશ નથી કર્યો, એપણે તો એટલું જ કશું છે કે "લેખ વિ. સં. ૧૨૫૬નો એટલે લીમ રાબના સમયનો છે પણ તેનું નામ લેખમાં આપ્યું નથી." ગઢ એવા તા ભારતમાં અને ગ્રુજરાતમાં અનેક લીખા – સેંક્ડા – છે એમાં પ્રવર્તમાન શાસનકર્તાનું નામ લીધું ન હોય. તે શુશતું ચકાસણીમાં કોઇ જ મહત્વ નથી. "જ ગ્રુજરાતમાં એક મંત્રી વંચ સંભ્યં આ લેખ નવું અભવાળું પાયરતા હોઇ પ્રસ્તા તે છે.

(७)

શ્રી અત્રિએ ત્રિરતારથી પ્રાપ્ત થયેલા તવીત લેખામાં એક વાલેલા સમયતો – સં. ૧૨૯૯ (ઇ. લ. ૧૨૪૩)તેન તેજપાળ મંત્રીના કાળતો એક આભિલેખ પ્રકટ કરેલા. જ મૂળ અભિલેખ જોવાતો અવકાશ પ્રાપ્ત ન થયે હોવા હતાં પ્રસ્તુત લેખની વાચના કેટલાક સુધારા સાથે, અને તેની વિગતાના ખરા અર્થ સાથે સપ્ત્રિતિ લેખના પ્રથમ લેખાકે એક વિસ્તૃત ચર્ચાત્મક લેખ લખ્યો હતો. જે ત્યાર લાદ સત્ત ૧૯૦૦માં આ લેખના ળત્ને લેખાકોએ એ લેખની પ્રત્યક્ષ વાચના કરી, તેમાં શ્રી અત્રિની વાચનાઓમાં જે જે સુધારાઓ અગાઉ સુચયેલા તે સૌ સાચા કરવા ઉપરાંત કેટલાંક ખાલાંએ અને અત્ય ખામીઓ પશ્રુ દૂર કરી શકાઇ. લેખની સાચી અને શક્ય હતી તેટલી વાચના હવે અહાં રજૂ કરીએ છોએ :

[पं.१) स'वत १२९९ फागु सुदि ३ श्री उजवंतमहातीर्थे

[पंर] महामात्य श्रीवस्तुपालविहारे महं श्रीतेजपाल आदे-

[प'.३] होन साः पेढा छाहंडेन श्रीनेमिनाथविंव पतकं च कारितं

[प'.४] प्रतिष्ठितं श्रीविजयसेणसरिभिः ॥ श्रीशत्रं जयमहा-

[प'.4] [तीथे] श्रीआदिनाथिंवं देवकुलिका ड डक्लसादि सहिता

[पं.६]...वती - महं श्रीवस्तुपालकारित श्रीसाचउरदेवकुले

[पं.७]...श्रीमहावीरबिंब पातक च श्रीअर्जुदाचले महामा-

[प'.८] त्य श्रीतेजपाठकारित श्रीनेमिनाथ चैत्यज्ञगत्यां देवकुछि-[प'.९] का.२ विव ६ सपरिगरा श्रीजावालिपुरे श्रीपारस्वनाथदेव चै-

[प:१०] त्यजगत्यां देवक्रिका श्रीरिषभनाथिकां वीजापुरे श्री ने-

[पं.११] [मिनाय] बिंबं देवकलिका डंडकलसादिसहिता

[प •११][मनाथ] विव दत्रकुरुका ड डक्लसादसाहता [पं.१२] श्रीपल्डादनपुर [वास्तच्य वर] इडिया साहः ने

पि. १३] मिखी.....साहः पेदा साः

[प.१४].....डवणेस्वर रुघ

पं.१५].....सवत

અભિલેખ વસ્તુપાળ-તેજપાળના સમકાલિક વરકુશિયા કુટું છે ત્રિરનાર પર (અને અન્યત્ર કરેલ) સુકૃતાની (કંઇક અરેંગ અપસર લાયામાં) નોંધ લે છે. સંપ્રતિ લેખના પ્રથમ લેખકના મૂળ લેખમાં તેની પૂરેપુરી અને સાધાર ચર્ચા થઇ ચૂળે હોઈ, તેને પૂર્વું તથા ખહાલ રાખવાની નોંધ સિવાય અહીં વિરોષ કહેવું આનાવશ્યક છે.

(4)

હદ્યન મંત્રીના દ્વિષ પુત્ર ઠાકુર ચાહડતાં પુત્ર પદ્મચિંહતા (ચાર પૈકીના) ભે પુત્રો, મહત્તમ સામંત્રી લિંહ તથા મહામાન્ય સલક્ષણસિંહે, લિંગ્યનન્તિત્રિરિ પર શં-૧૩૦૫ (ઇ.સ. ૧૨૪૯)માં પિતૃ-દ્વાર્થો પાય-તામક મહિતાથની પ્રતિમાની ગાદી રૂપે ખઢુ પાંચળના સમયે સ્થાપી દેવામાં આવ્યું, અંકોસાના પ્રસ્તુત મહત્તમ સામંત્રસિંહના સં-૧૩૧૦/ઇ.સ. ૧૨૬૪ના લેખ અનુસાર તેમણે રૈતતાચલ (પ્રિચ્તાર) પર તૈનિનાથના પ્રસાતના લિપ્ટના લાગે પાર્ય-તાંચના બિંગ્યનો પ્રસાદ કરવામીને એ લક્ષ્યેખ છે² તે જેતાં પ્રસ્તુત સં-૧૩૦૫ની ચર્ચા લેંકળના, પ્રિચ્તારનો લેખ તે પાર્ય-તાંચ-પ્રસાદના મળતાયકની પ્રતિમાનિ જ અલક્ષી લેખ શાનવાની રહે છે. આ મળ લેખ³ આ પ્રમાહે છે:

- ॥ण.॥ सावत १३०५ वपे वैषाख छुदि ३ शर्ना श्रीपत्तनशास्त्रच्य श्रीमाळ्झातीय ठ. चाहड छुत मह[्]पद्मासिस्पुत्र ठ. पृथिवीदेवी अंगज [म्हणा] जुत महं. श्री साम तिसह । ॥तथा महामाराश्रीसळ्चणसिद्याच्यां श्री पार्श्वनायसिंव पित्रोः श्रेवसेऽत्र कारित [1]
- शांतथा महामाल्श्रशांसळखणांसदाभ्या श्री पार्श्वनावर्षिय पित्रोः श्रेयसेऽन कारित" [1] ततो बृहद्गच्छे श्रीश्रयुन्नसूरिपटोष्धरणश्री— मानदेवसूरिविण्यशीजयानां द [सूरिभिः] प्रतिष्ठितं [1] द्यार्थं भवत ॥

સ્તા સિવાય ક્રદાચ આ જ મન્દિરના મૂળ હશે તેવા, પિપલપ્રવ્યનના ધનેષરસૂરિના શિષ્ય વિજયસ્ત્રિકેલ્સિરિ વિરિચિત પ્રશસ્તિ ધરાવતો, લગભગ ૨૭ પહોલાળા પણ અનિ ખંદિન સેખમાં પણ આ પરિવાર સંભંધા, અને એમના સુકૃંતાની નોંધ લેના કેટલીક વાતા અરપષ્ટ રૂપે જળવાઈ રહી છે. તેમ જ કારાયકનું દુંકાલેલું વ્યાલયક હિપરના લેખને, અને અહીંના એ ખંદિત સાદી પ્રશસ્તિ અને કોટલાના કુંડનાં લેખના આધારે નીચે ગુજબ બને છે:

> શ્રી માલકુલ [ઉદયત મંત્રાં] | ચાહડ | પદ્મસિંહ = પૃથિવદિવા

⁽માહચુસિંહ) મહત્તમસામન્તસિંહ (સ.૧૩૨૦/ઇ.સ.૧૨૬૪) મહામાત્વસલક્ષ્યુસિંહ (સ.૧૩૦૫/ઇ. સ. ૧૨૪૯)

(સ્વ.) મુનિ જિનવિજયજીએ^{૩૪} તથા સ્વ. રામલાલ માદ્રીએ^{૩૫} (અને કંઈક અ'શે માહનલાલ કલિય'ક દેશાઈએ³⁸) ઉદયત મંત્રીના વ'શ વિષે વિસ્તારપર્વ' સમતે લપયોગી ચર્ચા કરેલી દેવઈ અહીં તે વિષે પુનર્ક્તિ અનાવશ્યક છે. પણ પ્રતિકાપક આચાર્ય વિષે એ ત્રણે વિદાના જ નહીં મૂળ સંપાદક ભજેતે, તેમ જ ડિસકળકરે પછા, મીન ફેર્લ્ય છે: તેથી અહીં તેમને વિષે કંઇક કહેવા ધાર્યું છે. મહત્તમ ધાંધલે કરાવેલ અને પ્રસ્તુત જયાનન્દસરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલ, નેમિનાથ મન્દિરની ભામતીના નન્દી ધરપદના સં.૧૨૮૨/ઈ.સ.૧૨૨૬ના હેખમાં એ જ ગુર્વાવહિ આપેલી છે. * હ જયાન-દસ્રિના ગુરના ગુરૂ પ્રધુરનસ્રિ તે જ છે કે જેમણે વાદસ્થલ નામક મન્થમાં આશાપલીના ઉદયનવિહારની પ્રતિમાંઓ યતિ દારા પ્રતિષ્ઠિત થયેલી દાઈ અપ્ર≈ય દેવાના ખરતરગચ્છીય અભિ-પ્રાય સામે વચાવ કરેલા. પ્રદ્યુગ્ન સુરિ છાહદુ ગચ્છીય સુવિશ્રત વાદીન્દ્રદેવસરિના શિષ્ય મહેન્દ્રસરિના શિષ્ય હતા. અને આશાપલ્લીના ઉદયનવિદાર સાથે સંકળાયેલા હોય તેમ લાગે છે. કદાચ તે જ કારણસર ઉદયન મન્ત્રીના પ્રયોત્રાને પણ પ્રદાસ્તસૂરિની શિષ્યશાખા પ્રતિ પરસ્પરાયત ભક્તિભાવ અને અનરાય રહ્યાં હાય. જેને કારણે પ્રસ્તત શાખાના જયાનન્દસરિએ ત્રિરનાર પરની સામન્તસિંહ-સલક્ષણસિંહ દારા કારિત પાર્ધ નાથના અન્દિરની પ્રતિહાવિધિ સમ્પન કરી દાય. ગિરનારના આ પરિવારના ખેડિત પ્રશસ્તિ લેખમાં વળી પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર આચાર્ય કપે જયાનન્દ્રસરિના પડધર દેવસરિને નામ છે. કદાચ આ પ્રશસ્તિલેખ પાર્થતાથ જિનાલયને અદલે ત્રિસ્તાર પર ઉદયન મંત્રી પરિવાર કરાવેલ ક્રાઈ બીજ મંદિરતા ઉપલક્ષમાં દ્વાય. સાહિત્યક તેમજ અભિલેખીય પ્રમાણાતા આધારે ગિરતાર પરના સંભ'લ કર્તા ભુહદુગચ્છીય પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્યોની ચુર્વાવલિ નીચે મુજબ ભને છે:

> ખૂહદ્વામાન્ય (વાદાન્દ રેવસ્(રે) | (સહેન્દ્રસ્ટ્રિરે) | માનેરેવસ્ટ્રિરે | જયાતન્દ્રસ્ટિર (સં.૧૨૮૨/ઇ.સ.૧૨૨૬; સં.૧૩૦૫/ઇ. સ.૧૨૪૯) | (દ્વિવાય) દેવસ્ટિર (લેખના સ્થિતિ નષ્ટ)

તીર્થાધિયતિ તેમીયરના મ'દિર-સગુદાયના દક્ષિણુ દાર સમીપની પશ્ચિમ તરાની દેહરીની ભિંતમાં લગાવેલ આ ખંડિત લેખની પ્રથમ વાચના ભજેસ કઝિન્સ,³⁶ અને ફરીને ડિસકળકર⁵⁶ તરા થયેલી છે. લેખ ચૂહાસમા સમયના, રાજા મહીપાહાલેવના સમયના છે; જો પ્રસ્તુત રાજા મહિ-તરા પાલકેલ પ્રથમ ક્રોય તો તો કરનીસનની ચૌદમી શતાબ્દીના બીજ ત્રીજ દશકના અરસાનો કરો," પણ દિતીય મહિપાલરેવના સમયને દ્રોય તો તે પંદરમાં શતકના ત્રીજ ચરણના અરસાનો કરો. લેખના ખંડિત ઘયેલા અંગતે ગહીં અમે શક્ય લન્મો તેટલા પૂરા કરવાની ક્રોશિય કરી છે: અને તેમાં આવતા "ક્ષરાપ્ય"ના વિષયમાં થોડી ચર્ચા કરી છે.

- १ ॥९०॥ स्वस्ति श्रीवृति ++++
- २ ॥ नमः॥ श्रीनेमिनाथाय ज + + [सं १४९४ !]
- ३ ।।वर्षे फालगुन शुदि ५ गुरौ । श्री [यादवकुल] ४ ।।तिलक महाराज श्रीमहीपाल दिव राज्ये सा.]
- ५ ॥वयरसीह भार्या फांउ सत सा [॰साळिग]
- ह ।।सत् साः साईआं । साः मेखा मेखा दिवी ? अंगी
- ७ ॥ज सत रूडी गांगी प्रसृति [श्रीधर्म]
- ।। नाथ प्रासाद [:] कारित (:) । प्रति[छित' श्री च']
- ९ । द्र सूरि तत्पट्टे श्रीसुनिसिंह [सूरि भि:]
- १० ॥.....कल्याणत्रय.....

પંદરની લતાબ્દીના મખસાગના અરસામાં રચાયેલી છે પૃથકુ પૃથકુ ત્રિરનાર ચૈત્ય પરિપાદીઓમાં આવતા લક્ષ્મેઓ પરથી અમે ચર્ચો હેઠળની લેખના ખાલા પૂર્વો છે, જેમકે સં.૧૫૦૯/ઇ.સ.૧૪૪૯ પછી તુરતમાં કે લક્ષ્મેખ છે^૧:

ઉસવાલ સાલિગ મેલાત્રરિ ધરમનાથ થાપીય વર જિલ્લુહરિ, પથુમિસુ સુભ પરિથામ;ર૦ અને બોજો ઉલ્લેખ છે સંપ્રતિ મન્યમાં આવળ હપાયેલી ચૈત્યપરિપાટીમાંઃ યથા^{પર}ઃ

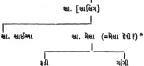
મેલાસાઢ તહ્યું દેહરીઇ ધર્મનાધનાઇ નમતાં જઇઈ મૂલદ્વારિ થાકણએ સાઢમી સવાલાખી ચુકીધર; ૧૭'

હિલાલેખમાં પણ કારાપ્રેકમાં "સા. ત્રેલા"નું નામ છે; જે કે તેના ભાપનું નામ છે. ત્રે યું છે, અને તીલે કરના નામમાં "—નામ" લાગ રહ્યો છે, આગલો લાગ નીકળો ત્રયો છે. ઉપર ઢોંકેલ ખન્ને સત્કર્લીના આધારે, તેમ જ પ્રસ્તુત દેહરી પ્રલ્હાર (પ્રોલી) નજીક, અને 'સ્થવાલખો ત્રોશ' પાસે, સાંતે નેમિતાલના મૂર્લ તરફતા સ્તલ્ભ પ્રસ્તુતા દ્વારા પાસે ક્યાંક હતી તે ખ્યાનમાં રાખતાં, અને લેખ પણ તેમિતાલના મંદિરના ગઢારના દખ્યભ્રાદા પરિસરમાં ત્રેષાયો છે, એમ ભધી વાત વિચારતાં એમ લાગે છે દે સન્દર્ભગત હોખ સ્ત્રાચાલના પ્રાપ્ત કેમ લાગે છે. તેમ ત્રયા ત્રાપ્ત કેમ સાંત્ર હોમ સાંત્ર હોમ લાગે છે. તેમાં પ્રતિકામ સાંત્ર લાગે મોલા લેખો પ્રસ્તુત દેવરી પંદરમા શતકના મમ્મલાગ પૂર્વ ભાધા સ્ત્રુપ હોનો ત્રોએએ લેખમાં પ્રતિહાપક અચાર્ય મુનિસંહ દ્વારિનો ત્રમ્ભ લતાવ્યો નથી; પણ પાડ્યુના કનાશાના પાડાના યોટા દેરાસરમાં પૂળનાયક શાંતિનાલના વારાત્ર પાર્ટિકા પાર્ટિકા સાંત્ર કર્મા હોનિકાન્યાના વારાત્રના સાંત્ર પ્રત્ય સ્ત્ર લાગે અમને લાગે છે ત્રિરતારનાળ ઉપર ચર્ચિત લેખના સ્ત્રીનિસંહપરિ આ જ કેવા ભેડિએ. વિસરનાર પર સં. ૧૪૯૮ના સ્ત્રામાં સ્ત્રુક માત્ર સ્ત્રુક ત્રામાં કર્મા કર્મા લાગે છે.

જિનમ કિંગ — ખરતરવસડી, કલ્યાલુત્રય, અને પૂર્ણુસિંહ વસતી — ગ'ધાયેલાં. તે જોતાં, અને મહિ-પાલકેલ (દિતીય)ના પદ્મ એ જ સમય હાઈ પ્રસ્તત લેખ સં.૧૪૯૪ના અરસાના હશે.

સ લવ છે કે સુનિસિંહ સરિના ગુરૂનું નામ શીચન્દ્રસ્ટિ હોય. (લેખમાં—ક સૂરિ લાગ અવ-શિષ્ટ છે.) કારાપેકાનું વ શક્ક્ષ લેખ અનુસાર આ પ્રમાણે સમજ્ય છે:

[સા.] વયરસિંહ = ક્રાંઉ ા

ત્રિરતાર પર કેટલાક અન્ય પચુ ચર્ચાસ્પદ અભિલેખા છે; પગુ અહીં લંબાગુ ભયે તે છાડી દોધા છે.

સ'ભાનિત નિવારણ

ક્ષેખ પૂર્ણ થઇ ગયા ભાદ ત્રિરનાર પરના કેટલાક અભિલેખાની હસ્તિ સંભંધી અવીચાત જૈન લેખેકા દારા અદ્યાનપણે ફેલાવાતા સંબ્રમ ભાવતમાં અહીં પ્યાન કેરવું આવશ્યક સમજી શેહીક વિશેષ ચર્ચા, જૈન પરિભાષામાં કહીએ તો "ચૂલિકા" રૂપે (પરિશિષ્ટ રૂપે) કરવા ધાર્યું છે. આવાં ભાન્ત લેખોન, ખાસ કરીને તો તીર્થનાયક નેમિનાયના મંદિરના ઉપલક્ષમાં રહેલ અભિલેખા સંભંધમાં જોવા મળે છે.

- (૧) સુનિ નિત્યાત દિવજા પછ એ શિવૈલ અરિ-સ્પર્શના, શી આત્મ કમસ-દાન-પ્રેમ-જ ખૂસ્રિ જેન શ્રેષ્માળા મહોશે ૪૦, સેરેન્દ્રનગર વિ.સ. ૨૦૨૦/ઇ.સ. ૧૯૧૪, ૫. ૧૧૬ તથા પુન: ૫. ૧૭૧ ૫૨ તેોધ કરી છે, તાદ-વચે નેમિનાય ભગવાનના ૨ંગમંદ્રપતા ત્રણ માંભલાઓ પર અનુક્રેને સં. ૧૧૧૩ વર્ષોના ત્રિક્તાય મંદિર ખનાવ્યાનો, સં. ૧૧૩૫નો પ્રતિષ્ઠા સંખંદ, અને ઇ.સ. ૧૨૧૮માં દેવાલયનો સ્મસ્ટાલ્યાનો ઉલ્લેખ છે.
- (ર) મૃતિ નિત્યાનંદિ જયથી ૧૧ વર્ષ પૂર્વે પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ પણ (જૈન તી. જે સર્વે સ્વાહ ભાગ ૧, અમદાવાદ ૧૯૫૩, ૫, ૧૨૧ પર) આવી જ વાત નોંધે છે; તે માટે તેઓ કોલત્ત્રચંદ પુ. વરેડિયાના ગિ**રનાર માહા**ત્યના "ઉપોદ્ધાત" ૫, ૨૧તો (કઈ ભાષામાં [હિ-દી?), કચાંથી અને ક્યા વર્ષમાં પુસ્તક છપાયું તેની નોંધ કર્યા નિવાય) હવાલો દે છે.
- (a) પં. અ'ભાલાલ શાહધી ચાર વર્ષ પૂર્વે ધૃતિ ન્યાયવિજવછ (જૈન તીથોના ઇતિહાસ, શ્રી ચારિત સ્મારક મંઘમાલા : પુષ્પ ૩૮ મહેલાણા ૧૯૪૯ પ્ર. ૧૧૯)માં લખે છે કે: "રંગમંડપમાં એક શાંભલા પર સાં. ૧૧૧૩ના જેઠ ૧૪ દિતે તેમાંથર જિનાલય કારાવાતો, ભો આં લાંભલા પર સાં. ૧૧૩માં પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાતો, ત્રીભમાં ૧૧૩માં દેવાલય સમરાવ્યાતો લેખ છે. ઉત્તેત સાહિત્યતો સાલિયો પરિકાર પ્રતિહાસ)." તથા એમતા પ્ર. ૧૨૦ પર) "રંગમંડપના પૂર્વ તરફતા લાંભલામાં તોએ પ્રમાણે લેખ છે. લેવન ૧૬૧૬ વર્ષે જેઠ માસે ૧૪ દિવે શ્રીલત્તેનો પર ત્રિનાહ્ય જારિત: ૧ વળા, બીજ

स्थंभभां आ प्रभाषे है।देवुं छे हे संबत् ११३५ वर्षे प्रतिष्ठा कारिताः । त्रील स्थंभभां अपे छे हैं "सः. १३३५मां मंदिरळने। ळखें।धार कराव्योः"

- (૪) મેહતલાલ લ્લીચંદ દેશાઇ ભિન શાહિત્યનો લુંભઇ ૧૯૩૨, ૧રિચય. ૫. ૧૪૫) ત્રિધિતાય મંદિરતા લપલક્ષમાં ત્રિથિ છે કે "એક ઘાંલલા પર શં. ૧૧૩ના જેઠ ૧૪ દિને તેમીયર જિતાલય કરાવ્યું ને બીજા ઘાંલલાયર સં. ૧૧૩૫માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી, ને ત્રીજમાં સં. ૧૩૩૪માં દેવાલય સમરાવ્યું એમ લખે છે."
- (પ) આ ભધી ગેરસમજસાનું મૂળ બર્જેસની મૂળ નેાંધ પૂરી ન સમજવાને કારણે, ઉપસ્થિત થઇ છે. (થોડોક ગોટો તો ખુદ બર્જેસે પહ્યુ વાગ્યા છે!)
- (લુંગો Report on Antiquities, p. 166; cf. also his Visit to Somnath, Girnar in May 1869, Reprint Varanasi 1976, p. 38.) ભાજેલ ત્યાં લગે છે: "The largest temple is that of Nominatha... and bears an inscripton on one of the pillers of the mandapa, stating, that it was repaired in A.D. 1278." The temple is of very considerable age,......" (Infra) "It bears on two of the pillars of the mandap inscriptions dated 1275, 1281, and 1278, relating to donations of wealthy Sravakas for the daily worsip of the Jina."

ભજેસ અને કઝિન્સે નેમિનાથ જિનાલવાના ઉપર કથિત સારીાવાળા ત્રણે લેખોની વાચના સફસાએ પ્રકાશિત કરી છે. (Revised List, pp. 352-353). તદતુસાર લેખોની મિતિઓ નીચે મુજબ છે:

- (લ્) સં. ૧૩૩૩ વર્ષે જ્યેષ્ઠ વર્દ્ધ ૧૪.
- (જ) સં. ૧૩૩૫ વર્ષે વૈશાખ શુદિ ૮.
- (क) सं. १३३७ वर्षे कथेष्ठ सुद्दि ८.
- મ્યા સિવાય પ<u>્રદેશા</u>લાના સ્તગ્મ પર પણ એક લેખ છે.
- (ફ) સં. ૧૩૩૪ વૈશાય વદિ ૮.

આધુનિક જૈન લેખકા જૈને સં. ૧૧૧૩ વર્ષના જેઠ સાસ ૧૪નો લેખ સાની બેઠા છે તે ઉપયું જ સં. ૧૩૩૩ના જ્યેહ વિદિ ૧૪ના જ લેખ છે! તેમાં તેમીયર જિનાલય કરાવ્યાની વાત હોવાને બદલે ખતતરમભ્યેષ જિત્તમભાવારીતા ઉપદેશથી હત્યાપુરીના શ્રાવકોએ તેનિતામની મૂન્નદિ જશે કરેલાં ધનનદાતના લસ્લેખ છે! વળા જે લેખને તેઓ સં. ૧૧૩૫ના ઘરાવે છે તે વસ્તુત્વા સં. ૧૩૩૫નો છે, અને તે પણ પ્રતિપાત ભદલે ધવલક્રક (ચાળકા)ના શ્રાવક ભિલ્હણે તેનિતામની પૂજાયે કંઈ દાન આપ્યું હશે તેની નોંધ લેતા (ખંડિત) લેખ છે. જેને સં. ૧૧૩૫માં મંદિર સમારાવ્યાનો લેખ માન્યો છે તે સં. ૧૩૩૫ના, દક્ષિણ તમાની હાનની જ હૃપાંકત અભિપ્રેત છે, પુત-રેષ્યાર નહીં. અસલમાં જ્યાં મંદિર જ સાજન મંત્રાં દ્વાર સં. ૧૧૮૫/ઇ.સ. ૧૧૯૨માં નવેસવરી અન્યું છે ત્યાં સં. ૧૧૧૩, સં. ૧૧૩૫ અને સં. ૧૧૩૫ના લેખો હોવાની વાતને સ્થાન જ કર્યા છે! એ જ પ્રમાણે ઇસ. ૧૧૮માં જ્યોં પ્યાર થયાની પ્રલત વાતનો આધાર તો ખર્જે સે સ્લપ્સર્થી ઇ. સ. ૧૧૯૫નાં જે લીધ્યાર વ્યાની પ્રલત વાતનો આધાર તો ખર્જે સે સ્લપ્સર્થી ઇ. સ. ૧૧૯/ સં. ૧૩૩૫ના લેખો છે તેના તેશય વિભય, અને ત્યાં ત્રોભ અંકની વિપર્યાસ માત્ર છે! ઇસ. ૧૧૯/ સં. ૧૩૩૫ના લેખાક ઉપર કહી ત્રયા તેમ જ્યાં વાત જ ત્યાં વાત જ ત્યાં કનેલ હેંડથી ચાલતી આવતી એક બીજી મહાન લમલા તે સં. ૧૨૧૫ મૈત્ર શુદિ ૮નાં રોજ પંકિત લેસ્ત્રેન-સાધના આદેલથી જૂતા મંદિરા હતી તાખી તેતે સ્થાતે તેવાં કરાસ્યાતી વાત, જેતો પહેલા ભાગ ભાગ લ્યા, ** અને ગર્જેસ પછીના કેટલાયે લેખાંધ ત્રતાં ત્રત અરૂધમાં! સં. ૧૨૧૫ મેત્રવિદ ૮તા તિમિતાથતી હત્વર-પ્રતાલીમાં) લેખ છે ખરા; પણ તેમાં જૂતા મંદિરા હતી તાખી તવા કર્યાતી વાત નથી; ત્યાં તેમિતાથતી હત્વર તે લિંધુલિકાઓનાં લાધકામ પૂરાં સ્થાની હાઈકત તેમાંથી છે. એ કાળ ત્યાં ભાજુમાં રહેલ સં. ૧૨(૯! ૰ ?) કતા શ્રીયન્દ્રસ્થિતાળા લેખમાં "રૈવતક" "દેશ્ય'કં ઉલ્લ સં. ૧૨(૯! ૰ ?) કતા શ્રીયન્દ્રસ્થિતાળા લેખમાં "રૈવતક" "દેશ્ય'કં "દેવતક" "દેશ્ય'કં કર્યા હતા આવડતા તહીં કે તે કે દેશ કર્યા કરે કર્ય સ્થાન લાધ આ અત્રતા તામી કે કર્યલ હેઠ કર્યા કર્યા કર્યા સ્થાન હતા અને એમ ખાટી રીત સાથે જે વાતચાતામાં કંઇ કહ્યું હતા તે દેશ પ્ર માન્ય પણ નહીં હોય; અને એમ ખાટી રીતે સામજી બેઠેલ, પરચાપાય અને સંસ્થે ખાટી રીતે સાથે જે વાતચાતામાં કંઇ કહ્યું હતા તે હોય સ્થાન પણ નહીં હોય; અને એમ ખાટી રીતે સામજી બેઠેલ, પરચાપાય અને સંસ્થે ખાટી રીતે સાથે લિંધ પરચાપાય સાથે લિંધ પરચાપાય સાથે તેમ જેતી હોય; ને બોલ્લ હાલાલેખતા દેવયં દને લેસને બતાવી 'સહસાત મહામાત્ય'તા 'સફળાત'ને ભાદો લાલોખતા દેવયં દને લેસને બતાવી 'સહસાત મહામાત્ય'તા 'સફળાત'ને ભાદો લાલોખતા દેવયં કે લેસને બતાવી 'સહસાત મહામાત્ય'તા 'સફળાત'ને ભાદો લાલેખતા દેવયં કે લેસને બતાવી 'સહસાત મહામાત્ય'તા 'સફળાત'ને ભાદો લાલેખતા દેવયં કે લેસને બતાવી 'સહસાત સહામાત્ય'તા 'સફળાત'ને લાલે બતાં માં કેશ ખતાવ્યાની વાત ખતી શકી ! તે દેવા ત્યાં માં દેશ ખતાવ્યાની વાત ખતી શકી !

ટોંડના આવા બીજા સંભયને, સં. ૧૩૩૯/ઇ.સ. ૧૨૮૩ જ્યેષ્ડ શુદિ ૧૦ના રાજ રેવતાચલના જૂનાં મંદિયા કાઢી નવાં થયાની વાતને, બર્જેસ સાચી માનીને ચાલે છે, જે પણ સં. ૧૩૩૯નો ક્ષેખ જ્યેષ્ડ સુદિ ત્યાં છે, ૧૦ના નહીં; અને તે દાત પ્રસંગના છે તે વિષે અહીં ઉપર ચર્ચા થઇ ચૂળ છે. નિયાનાવા પરિસરમાં પુનરુપ્ધાર કે છળ્યો પ્યાર સગ્યહ એક પણ લેખ વાસ્તવિક રીતે નોંધાયા નથી, અને છે પણ નહીં.

ગિરનાર પરના અભિલેખામાં સાલં ડ્રાન્યાના કાળની સમાપિત સુધીના વસ્તુતઃ કેટલા, કઇ સાલના છે તે અહીં તાલિકામાં સંક્ષિપ્ત કૃપે રજૂ કરીએ છીએ; તેના સન્દર્જથી લાંભા ચાલેલ સંબ્રમાનું નિવારસ થઇ શકશે.

		સિધ્ધરાજયુગ	
વર્ષ	વિગત	વત ^ર માન ~~રથા~~ ન	સંપાદક/સંક્લનકાર
સં. ૧૧૯૪	ઠ. જસયોગની ખાંભી	જૂનાગઢ સ્યુઝીયમ	છા.મ. અત્રિ; ફરીને મધુસુદન ઢાંકી અને લઢમણ ભાજક,
(વય ^ર નષ્ટ)	સિહચકવતી જયસિંહ દેવના શાસન કાળના	એક કાળે તેસિનાથ જિનાલયની ઉત્તર પ્રતાલીમાં (હાલ ગાયળ)	ષજેલ અને કઝિન્સ; સંકલન જિનવિજય, આચાર્ય; પુન- વાંચના ઢાંડા અને બોજક.
		કુમારપાલયુગ	
સં. ૧૨૧૫	ઠકુર (પં.) સાલવા- હશ્રુના નેમિનાથની દેવ- કુલિકાએાનું કામ પૂર્ણ થયા ભાળતના લેખ	નેમિનાથની ઉત્તર પ્રતાલીમાં (હાલ અસ્ત- વ્યસ્ત અને નુકશાન પામેલ હાલતમાં)	ખજે ^લ સ, તથા ભજે ^લ સ અને કઝિન્સ; સંકલન જિન- વિજય, આયાર્ય; પુનવાંચના ઢાંષ્ટા અને બાેજક.

સ. ૧૨ (હૃશ (વર્ષ નષ્ટ)	o? (?) કૃ શ્રીચન્દ્રસૂરિતો છું કદ્દુગચ્છીય વિજય- સિંહ સૂરિ વિરચિત ખંડિત પ્રશસ્તિ; કુમાર- પાળનું નામ ત્રણ સ્થાને આવે છે.	" ગિરનાર પર	" લક્ષ્મણું ભાજક.
સં. ૧૨૨૨	મહત્તમ આંભાકના	ખછુતરી ખાછુ નાે	બનેસિ અને કઝિન્સ.
સં. ૧૨૨૩	1, ,,	", "	,, ,,
	<u>લીમદે</u>	વ (દ્વિતીય)નાે સમય	
સં, ૧૨૩૬	શ્રી શ્વેતાગ્થર જેનસુનિના સ્મરચ્યુ-સ્ત'ભઃ અતિ ખ'ડિત	કહેવાતા સંપ્રતિરાજ્યના ગૃઢમંડપની દક્ષિણ ચોહપોના સ્તગ્બ	મધુસદન ઢાંકી અને લક્ષ્મણ ભાજક
સં. ૧૨૪૪	પ્રભાન દસ્રસિની નિ દે ષિકા	જૂનાગઢ ચ્યુઝિયમ	અત્રિ; પુનર્વાચના ઢાંકી અને બાજક
સં. ૧૨૫૬	કંડનાયક (અસ્ત્ર)દેવના પૌત્ર વસન્તપાલ ક્રાસ્તિ ન*દીશ્વરદ્વીપ–પદ્દના લેખ	હાલ સગરામ સાેનીના કહેવાતા મ'દિરના મ'ડપમાં.	ડીસકળકર; સંકલન આચાર્ય'; પુનર્વાચના ઢાંડા અને બોજક
સ. ૧૨૭૫	કુંજરાપદ્રીય ગચ્છના શાંતિસૂરિના લેખ	નેમિનાથ જિનાલયના ગૃઢમ'ડપમાં	મા.ક. દેશાઈ દારા ઉલ્લિખિત પણ, અદાવધિ અપ્રકાશિત
સં. ૧૨૭૬	_	ગુમાસ્તાના મ'દિરમાં, અતિ ધસાયેલ	ઢાંડા અને ભાજક
		વાઘેલા યુગ	
સ'. ૧૨૮૭	મહત્તમ ધાંધલ કારિત નન્દીશ્વરદ્વીપ-પદ્ઘ પરના ક્ષેખ	ને મિનાથ મંદિરની પશ્ચિમ વરફની ભગતી.	સારાભાઈ નવાબ (અપૃર્યુ વાચના); પુનર્વાચના ઢાંકી અને બાેજક
સં. ૧૨૮૮	વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિ	વસ્તુપાલ વિહાર	ભર્જેસ, ભર્જેસ અને કઝિન્સ; સંકલન જિત- વિજય, આચાર્ય, મુનિ પુર્યવિજયજી ^૪ પ
,,	**	1)	n
"	,,	n	17
"	,, ,,	33	**
"	,,	,,	"
	••	,,	"

મકુસૂદન હોર્દ	ी- सर्मने श ावन		२०७
મેતિ વિહિન	વસ્તુપાલ અને લલિતા કેવીની મૂળે આરાધક મૂર્તિના ગાખલા પર	વસ્તુપાલ વિદાર	ભર્જે સ; સંક્રલન જિનવિજય
,,	વસ્તુપાલ અને સાખુ- દેવીની આરાધક મૃર્તિના ગ્રાપ્યલા પર	"	ળજે^રસ; સ ંકલન જિનવિજય
r	વસ્તુપાલ અને લલિતાન દેવીની મૂર્તિ વ્યાવ્યતના ભારપદ પર લેખ	"	ખ જે ^દ સ
,,	વસ્તુપાલ અને સાેખુ- દેવીની મૂર્તિ'ના ભારપદ પરના લેખ	••	બ ર્જેસ
સં. ૧૨૮૯	ટ્રં કા વસ્તુપાલ પ્રથસ્તિ	રા જલ વેજલ ગુફાની પૂર્વ તરફ	ષર્જેસ; થર્જેસ અને કડીન્સ; સંકલન જિનવિજય, આચાર, મુનિ પુરયવિજયછ
,,	(અતિ ખેંડિત	ખભ્રુતરી ખાજા	ભજેલ અને કઝીન્સ; સંક્લન જિનવિજય
સં. ૧૨૯૦	મહત્તમ ધાંધલના (સમ્મેત શિખર પદ)ના	ને મિનાથથી ઉત્તર તરફની ભમતી	ઢાંકા અને બાજક
સં. ૧ ૨૯૯	વરહુડિયા કુટું થતો પ્રશસ્તિ ક્ષેપ્ય	જૂનાગઢ સ્યુઝીયમ (મૂળ વસ્તુપાલ– વિહારમાં)	અત્રિ; પુનર્વાચના ઢાંકી; પુન વાંચના ઢાંકી તથા ભાજક
સં. ૧૩૦૫	ઉદયન મંત્રી વ'શજ સામ'તસિંહ અને મહા- માત્ય સલક્ષણસિંહના મૂલનાયક પાર્ય'નાથના પળાસશ્રુના લેખ	વસ્તુપાલ વિહાર ગર્ભગૃહમાં હાલ મલ્લિનાથ–મૂલનાયક નીચેની ગાદી રૂપે	ળજેલ અને કઝિન્સ; ડિસફળ કર; સંકક્ષન જિનવિજય આયાર્ય; વિશેષ ચર્ચા ઢાંક અને ભાજક
સિ'ભવતઃ	ઉપર્યું કત પરિવારની	ત્રિરનાર (મૂળ પા ^{ક્ષ} ે-	ળ જેસ અ ને કઝિન્સ; સંકલન
સં. ૧૩•૫]	માટી (પણ અતિખ'ડિવ પ્રશસ્તિ)	નાથના મંદિરમાં ?)	તથા ચર્ચા જિનવિજય; પુન વાંચના ડિસકળકર.
સં. ૧૩૧૯	અપૂર્ણ અને ખંડિત	ત્રિરનાર	ડિસકળકર
સં. ૧૩૩૦	અજુ ^ર નદેવ વાઘેલાના સમયના સૂત્રધાર હરિપાલ- તે પ્રદત્ત અધિકાર સળંધી	નેમિનાય જિનાલય ગૃહમ ં ડપ	ડિસફળકર; સંકલન અાચાર્ય

સ ∵. १३३३	દાત સખ'ધી	n	ળજે ^{લ્} સ કઝિન્સ; સંકલન જિન- વિજય
સ ં. ૧૩૩૪	n	નેમિનાથ મ'દિરના	ઢાંકા અને ભાજક
સં. ૧૩૩૫	39	પદ્રશાલા સ્તચ્લ પર નેમિનાથ જિનાલય	ષ રુ 'સ કઝિન્સ; સંકલન જિન- વિજય
N'. 1336		નેમિનાથ જિનાલય	****

જાા તાલિકામાં જાલ્યુમાં છે તે તમામ લેખાને કાલકમાનુસાર ત્રલ્યુનોમાં લઇ લીધા છે. તે હિસાએ હિતરાજ - કુમારપાળ સમય પુર્વેનો એક પણ હોખ આવાલિ પ્રાપ્ત તથા થયા. (સાહિત્યના તેમ હિતરાન - કુમારપાળ સમય પુર્વેનો એવા ધણાં પ્રમાણો છે). જો નાલેસાયુગની સમાનિત પાંતા હાલુપામરા લેખ સુધાસમાં યુત્રના, છેલ્લા રાભ રાંચાંલિક સુધીના કાળના છે; તે પછી કોઇ કોઇ પ્રુપલ, અને ત્યારમાં લિતિક (યા નવાળી) યુત્રના છે. દિગ્યમર સમ્પ્રદાચના શ્રાપક લેખા એવા મહત્યા છે, પણ તે શે પેમાને ત્રલ્ય હાલ્યુપીય સમ્પ્રદાસને અનુલક્ષતા અભિક્ષેખ અલાપિય ત્યાર પર્વા તથા, દિગ્યમર પરના તમામ સાહિ-ત્યાર કહેલેખા — આગલિક, એન-પીરાલિક, તીધ'ત્રાપ્યાન્યક – લાહિત્ય (કલ્યો, તીધ'નાળાઓ, સંપર્ધાનિય કહેલેખા — આગલિક, એન-પીરાલિક, તીધ'નાળાઓ, સ્ત્રાપાર પાર્ટીઓ, રાસો, વિવાલલાઓ, ઇન્યાલના) અને સ્ત્રાનો, ત્રત્વના હમાના લાના લિન્ય જેલ્યાના પાર્ટે ક્લ્યોના સાહિ- અલાલેખા, સ્ત્રાપાર પાર્ટીઓ, રાસો, વિવાલલાઓ, ઇન્યાલિય અને સલ્લેખના આદિત્ય કલ્લેખોના પાર્ટે ક્લ્યો સ્ત્રાપાર માત્ર સ્ત્રાપાર સાલે લાલેખા સાલે કલ્લેખોના પાર્ટે ક્લ્યોના સ્ત્રાપાર સાલે સ્ત્રાપાર માત્ર સાલે સાલેખા સાલે સ્ત્રાપાર સાલે સ્ત્રાપાર સાલે સ્ત્રાપાર સાલે સાલેખા સાલિય પ્રથમ લેખકના સાલિય ''આલાલે' જીન્યન્ય- ત્યારે સાલ સાલેય લિગ સ્ત્રાપાય સાલા સાલે ત્યાર સાલે ત્યાર સાલે સાલે સાલેયના સાલિય સાલ સાલેય સાલે સાલે સાલે સાલે સાલેય સાલ સાલેય સાલ સાલેય સાલેય સાલેય સાલેય સાલેય સાલેય સાલ સાલેય સાલેય

યાદકીયા અત સન્દર્ભો

- ૧. જુઓ "ત્રિરનારના ત્રણ અપ્રસિદ્ધ શિલાલેખા" સ્વાધ્યાય, પુ. ૫, અંકર, પૂ. ૨૦૪–૨૧૦. ૨. શ્રી અત્રિ લેખ આ પ્રમાણો વાંચે છેઃ
  - . ત્રા આત્ર લખ આ પ્રમાણુવાચ છ
    - (१) सं १११५ (६१) वर्षे. (२) ठ. चेहा (छा?) सत
    - (३) ठ. जसणा प्र (अ?)स्य ॥
- Cf.C.M. Atri "A collection of Some Jam Stone Emages from Mount Girnar", Bulletin of the Museum and Picture Gallery, Baroda, Vol. XXI. Baroda 1968. Pl. XLIII. Fig. 3.
- અત્રિ પ્રસ્તુત રાજપુરુષની સ્મારક પ્રતિમાને "ગુજરાતી દાનેધરી"ની "દાતાધૃતિ" ઘડાયે છે (પૃ. ૨૦૪). પહ્યુ દાતાધૃતિ (એટલે કે આરાધક મૃતિ)ને મધ્યકાલિન પશ્ચિમ સારતમાં પ્રાયઃ અજલિહસ્તામાં વા માલાધર રૂપે રજૂ કરવાની પ્રથા હતી.
- Revised List of the Antiquarian Remains in Bombay Presidency, Vol. VIII, P. 356, No. 17.

ભા લેખ પ્રાચીત જેત લેખ સંગ્રહ (ભાગ બીજો) (સંગા.—સંપા. જિતવિજય), પ્રવર્તક એ કોંતિવિજય જેત ઇતિહાલમાળા પુષ્પ ખું, જેત આત્માનન્દ સમા-ભાવતગર, ભાવતગર ૧૯૨૧, આત્માન ૧. પ્રાહ્મ ૧ પર લેખાંક ૧૨ રૂપે સંકહિત કર્યો છે, પણ ઉપયુંદન ભન્ને મંચ આ જે દુષ્પાપ્ય બન્યા ઢાઇ અહીં તેવું દેશનાક ખૂડતા શખ્દે સાથેનું યુત્યુંદ્ધ ઉપયોગી નીવકશે.

इकारसयसहीउ प'चासीय बच्छारे ।

नेमिभुवणु उध्धरिड साजणि नरसेहरि ॥९॥

(જુર્જી) C.D. Dalal, Pracina-Gurjara Kavyasamgraha Part I, Gackwad's Oriental Series, No. 13, First ed., Baroda 1920; Reprint 1978, p. 4; તથા યુ. પુશ્વવિજય સુરિ, સુક્રुतकीर्तिकक्षील्यालियादि वासुपास्त्रप्रास्ति संगह, सिंधी जैन अन्यसाक्ष भिन्याह पी, भुंग्ध १६१२, १. १०१.

- Ed. James M. Campbell, Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. 1, Pt. 1, "History of Gujarat," Bombay 1896, P. 177.
- Report on the Antiquities of Kathiawad aud Kacch (1874-75), Archaeological Survey of Western India, Reprint, Varanasi 1971, p. 167.
- e. Revised List., Ins. No. 14, p. 355.
- "સિંદરાજ અને જેના," ઐતિહાસિક લેખ-સંત્રહ, શ્રી શ્વયાછ સાહિત્યમાળા, પુષ્પ ૩૩૫, વહેદરા, ૧૯૬૩, પુ. ૧૧૯–૧૨૦.
- ૧૧. એજન.
- ૧૨. એજન: તથા માહનલાલ દલિયંદ દેશાઈ, જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, મુંખાઈ ૧૯૩૨, પુ. ૨૪૩–૨૪૪.
- ૧૩. જુંએ મૃતિ જયત્વવિજય, શ્રી અર્યું દ-પ્રાચીત-જૈત-લેખસંદ્રોક (આવ્-ભાગ-ખોજો), શ્રી વિજયધ મંદ્રારિ જૈત મંઘમાળા, પૃ.૪૦, ઉજ્જૈત વિ.સં. ૧૯૯૪ (ઇ. સં. ૧૯૩૮), ક્ષેમાંક હર, પૃ. ૩૯; તથા ૫'૦ કલ્યાહ્યુવિજયજી પ્રશ્ચિ.
- Cf Burgess, Report on Antiquities., p. 167. And Burgess & Cousens, Revised List, p. 356.
- ૧૫. એજત.
- १६. प्राचीन., "अवसे।४न" पृ. ८०
- ૧૭. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખા, (ભાગ રજો), શ્રી ફાર્ગંસ ગ્રજરાતી સભા બ્રન્થાવલિ ૧૫, સુંભઇ ૧૯૩૫, પુ. ૫૧.
- ૧૮. ળુહત્ત્વાપયચ્છીય રત્નાકરસૂરિની પરંપરાત જયત્વિકસરિની સંપ્રતિ શ્રંથમાં આગળ પ્રકાશિત, ઈસ્નીસનના ચૌદમા શાકના પ્રારંભની "પ્રિરનાર ચૈત્ય પ્રવાડી" (સં. સ્વ. અગરચંદ નાહ્ટા અને મધુસદન ઢાંડા)માં ૨૪મા કડીમાં નીચે યુજળ ઉલ્લેખ છે:

નાગમારી ઝિરિ આગલિ કુંડ જ ગયંદમઈ પક્ષાલઉ પિંડ જ ઈઠમંડપ સા અંગા—૨૪

મા લલ્લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે ગર્જેસ જેની "નાગજરિ સિરિયા" ઐત્રી વાચના કરી છે તે

અસલમાં 'નાગમારિ ઝિરિયા'' હોતું જોઇએ. (અમે ત સુધારા લેખ અંતર્ગત સ્વચ્યા છે.)

પંદરમા શતકના મધ્યભાગની તપાગચ્છીય રત્નસિંહ સૃરિ-શિષ્યની ગિરનારતીથ માલા અંતર્ગત પહુ આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:

ઇંદ્રમંડપ ગજપદ વસિષ્ઠરિષિ નાત્રમારિઝરિ કુંડ

જિલાં જિન તિલાં કરું સેવ સુણી સખિ. ૧૯

(સં. વિજયધર્મસૂરિ, પ્રાચીન તીર્થમાળા-સંપ્રહ ભાગ ૧ લાે, ભાવનગર સં. ૧૯૭૮ (ઈ.સ. ૧૯૨૨), પ્ર. ૩૬.)

તથા તપાગમળીય સુનિસુંદર સૂરિ-શિષ્ય હૈમહંસ મધ્યુની ગિરનારચૈત્યપરિપાટી (આ. સં. ૧૫૧૫/આ. ઈ.સ. ૧૪૫૯)માં નીચે મળળ ઉલ્લેખ છે:

નાગમાર ઝિરિ ઇંદ્રમંડપ પેખિએ આઇ દા ।

જોઈએ કંડ ગઈદમ એ છત્રસિલા તસ હૈઠિ 12૮1

(સં. ૫'ડિત બેચરદાસ જીવરાજ દેશી, પુરાતત્ત્વ, ૧-૩, એપ્રિલ ૧૯૨૩, પ. ૨૯૬).

૧૯. "ગિરનારના૦" પૃ. ૨૦૪–૨૦૫.

૨૦. શ્રી અત્રિએ ડ્લ્લુર જસ્યોગવાળા ક્ષેખનું ચિત્ર તો પ્રગટ કર્યું છે (Cf "A collectiono, pl. XLIII, Fig. 3), પણ આ સ્મરણ-સ્તરકાનું ચિત્ર પ્રકાશિત નથા કર્યું.

23. Poona Orientalist, Vol I, No. 4, p.45.

રર. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખા, ભાગ ૩જો, "પુરવણીના લેખા" (૧૫૭ ઇ), મુંલઇ ૧૯૪૨, ૧, ૧૯૧–૧૯૨

3. "A collection.," p.57.

ર૪. મુનિ શ્રી જિનવિજયજી આ ગયા સ્રોતામાંથી મૂળ સન્દર્ભી ટાંકથા છે: જુએ । प्राचीन०, "અવસાકન" પ્ર.૧–૮૩.

રપ. Revised list., Ins. 27 and 30, p. 359; અને प्राचीन, લેખાંક ૫૦–૫૧, પૃ. ૭૦; તથા "અવલાકન" પ. ૮૧–૮૩.

રક. ગુજરાતના૦, ભાગ ૩જો, પૃ. ૧૯૧.

Ro. "A collection," p. 57.

૨૮. આચાર્ય ૫. ૧૯૧.

રહ. ક્ષેખમાં અલભત તિથિ વાર અને બ્રિસ્ત્યાબ્દ સાસ–તારિખમાં કર્ક છે તે તરફ અલભત ક્સિક કળકરે અને એમને અનુસરીને આચાર્યજીએ પ્યાન દેવું છે પણ લેખ બનાવટી નથી.

૩૦. "ત્રિરનારના.". યુ. ૨૦૫, અને તે પરનું વિવેચન યૂ. ૨૦૬-૨૦૮.

૩૧. "ગિરનારના એક નવપ્રસિદ્ધ પ્રશસ્તિ–લેખ પર દર્ષિયાત," સ્વાધ્થાય યુ. ૮, અંક ૪, પ્ર. ૪૬૯–૪૮૯.

૩૨. જુએા "અર્જુન દેવનો કાંટેલાના શિલાલેખ," ગુજરાતના, ભાગ ૩જો, પૃ. ૨૦૪–૨૦૭ સન્દર્ભર કર્તા શ્લાક આ પ્રમાણે છેઃ તથા પ્રાચીન૦ "અવલાકન" પૃ. ૮૬

रैवताजलचूलै च श्रीनेमिनिलयापतः

प्रांशुप्रासाद प्रस्थापि बिंव पार्श्वजिनेशतुः ॥१०॥

aa. Revised list., No. 23, p. 358; प्राचीन०, લેખાંક ૫૩, પૃ.હ૧ તથા "અવલેહકન" પૃ.

૮૫-૯૬; D.B. Diskalkar, Inscriptions of Kathiawad; (Reprinted from new Indian Antiquary, No. I-II (1938-41) Bombay, p. 691; યુજરાતના ભાગ રહેતી, ક્ષેત્રાંક નં, ૨૧૦, પ્ર. પર:

- ૩૪. પ્રાચીન૦ પૃ. ૮૪-૯૬.
- 34. "મ'ત્રી ઉદયન અને તેના વ'શ" સ્વ. રામલાલ ચુનીલાલ માદી લેખસંગ્રહ ભાગ-ર, અમદાવાદ ૧૯૬૫. પ. ૧૦૦-૧૧૯.
- ૩૬. જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ⊎તિહાસ, મુંભઈ ૧૯૩૨, પૃ ૨૬૮–૨૭૧ તથા પૃ. ૪૦૨–૪૦૩.
- ૩૭. જુઓ પ્ર'થમાં આગળના અમારા લેખ "ઉજ્જ્વન્તિત્રિરિતા દેશલાક અપ્રકટ ઉત્ત્રાર્થું લેખા," લેખાંકર.
- 34. Revised List., Ins., No. 11, pp. 353-354.
- 36. Diskalkar, Inscriptions., No. 30, p. 736.
- ૪٠. આ ભાગતમાં ડિસફળકરનું આપ માનતું છે: I think the King Mahipata in this inscription is probably the first of the three." (Ibid.) He dates the first to V.S. 1364-87 (A.D. 1308-31), the second to V.S. 1452-56 (A.D. 1396-1400), and the third to V.S. 1506-27 (A.D. 1450-71).

પણ વિમલનાથ જિનાલયની પ્રતિષ્કા સમયે (ઈ. સ. ૧૪૫૩માં) રા મંડલિક (દ્વિવાય)નું શાસન ચાલતું હતું; અને આ ગંડિલકના પિતા મહિપાલદેવ (દ્વિતાય) હતા તેમ પ્રસ્તુત જિનાલયના કારા-પદ્યાની પ્રશસ્તિને આધારે સિંહ છે, તેનું શું !

- ૪૧. સં. વિજયધમ⁸સ્તિ, પ્રાચીન તીધ⁸માળા સંગ્રહ, ભાગ ૧લાે, **લા**વનગર સં. ૧૯૭૮ (ઇ.સ. ૧૯૨૨). પ્ર. ૩૬.
- પ્રર. આ મન્યમાં પ્રકાશિત સંધવી શવરાજવાળી મૈત્ય-પરિપારી. (સં. મધૂસદન ઢાંગા, વિધારો વારા), "લેખમાં સા, સેજા પછી પુતા સેજા શબ્દ છે. એ તામ એતી ભાષીનું "મેલાદેવી" રૂપ હોઈ શકે. અહીં આવી કલ્યતા કરવા માટે એ યુત્રના બે સમાન્તર દાખલાઓ ટાંડાયું, વિ. સં. ૧૪૫૫ (ઇ.સ. ૧૩૯૯)માં શ્રીતા ભાષી 'મેલિસ" આવકે પાર્ચનાચ્ચરિતની પ્રતિસ્પિ! કરી છે, તેની પ્રશસ્તિમાં તેની પત્નીવું તામ "મેલાદેવી" આપ્યું છે. (જુંએા, સુતિ જિનવિજય, જૈતપુસ્તસપ્રદાર પ્રદા, પ્રયા, ખાબે દલ્યક, પ્રશસ્ત્યાક પ્રદા, પ્ર. ૪૫, ૪૫, ખાબે દલ્યક, પ્રશસ્ત્ર પાર્ચ છે. સં ૧૪૯૨ (ઇ.સ. ૧૪૩૬)માં આવરપક્ષા-દ્રદ્વતિની નક્ષ્લ કરાવનાર રાજમંત્રી સજ્જનપાલની માતાવું તામ "મેલાદે" આપ્યું છે.
- Va. Report on Antiquities, p. 169.
- vv. Ibid.
- ४५. मुक्कनकिर्तिकरलोलिन्यादि वस्तुपालप्रकस्तितंत्रह, तिश्री कैत प्रत्याश्चा, [मन्यांक प्र], पुः भर्ठ ૧૯૬૧. આ प्रत्यमां वस्तुपास अने परिवार सभ्यक्ष श्रेक्षक थे नाना अपवाह छोडनां तमाम क्षेप्रा सभावी विवासो आप्या छे.

ઋલ્યુ સ્વીકાર

American Institute of Indian Studies, Varanasi Centerની સહાય તેમ જ સીજ-ન્યશી અહીં સન્દર્ભગત ત્રણે ચિત્રા પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

ઉજ્જયન્તગિરિની ખરતર–વસહી મહુસલ્ન ઢાંકી

પ્રસ્તુત ખરતર-વચહીની નિર્માણયિતિ ખરતરગચ્છાય ઉપાષ્યાય જયદોમ સ્વરચિત "જય-સાએવાયાયાવ-પ્રવસ્તિ"માં સં. ૧૫૧/ઇ.સ. ૧૪૫૫ ભતાવે છે; પરન્તુ રાહ્યુકપુરના ધરણ્યું વિહારમાં સિએવા, સં. ૧૫૦/ઇ.સ. ૧૪૫૧માં ભનેલા 'ટાત્રું જય-ગિરનાર શિલાપર'માં પણ ગિરતાર પરની આ ખરતર-વક્ષાહો; જોકન કરેલું કાઇ પ્રસ્તુત વક્ષાનો તે પૂર્વે જયાઇ ચૂળ ક્ષાલ તેનેઇએ

આ મંદિર વિષે ળીજી એક ખાદી કિંવકન્તી,— એ સાગ્યતક્રાલિત શ્વેતાગ્યર જૈત લેખોક અન્વેષણ કર્યા વગર લખ્યે જ રાખે છે,— તે એ છે કે સજ્જન મંત્રાએ દીપ કરાતે તૈયાર રાખેલું ત્રીમતાલ ગાંદરના નિર્માણ—ખર્ય જેટલું દ્રવ્ય જ્યાસિંહદેવ સ્થિદરાજે પ્રહ્યું ન કરતાં તેના ઉપયોગ આ મંદિરને ભ'ધાવવામાં થયા હતા"; પણું આ મંદિર સગ્યહ ક્રાઈ જ સમકાલિક કે ઉત્તરકાલિક હલેખ આ માન્યતાનું સમર્થન કરતા ક્રોવાનું ગ્રાત નથી. મ દિરતી રીલી તો સ્પશ્ટતા ૧૫ ગા સૈકાની છે.

મંદિરતા મૂલગભારામાં વર્તમાને સં. ૧૮૫૯/ઇ.સ. ૧૮૦૩માં વિજયજિનેન્દ્રસૃદિ દારા પ્રતિકૃતિ સહસ્ત્રેક્ષ્ણા—પાર્ચનાથ મુલનાયક રૂપે વિરાજનાન છે. પણ પદસ્તા શાકમાં તો તેમા સત્તારનું પિતાળતી, સાતાયી રસેલ, 'સિ.વનમય વીર'ની પ્રતિના અધિતત્તક રૂપે પ્રતિપિત્ત હતી, અને તતી અરુપારે સાતાનાય અને પાર્ચનાથની પિતાળતી કર્યોત્સર્ગ પ્રતિમાં આ હતી તેવા ચૈત્પારિયારીકારોના કથત પર્ચા નિર્ણય થાય છે. મુલનાયકની પ્રતિમાં 'સંપ્રતિકારિ'' હોવાનું તપામ્ચલ્લીય લેંક 'સ્પાર્થિ, શ્રવ-રાજ સંવર્ષાની માત્રાનું વર્ષા કરતાર ચૈત્યારિયારીકાર, ખરતગ્રચ્કીય રંપસાર, તેમજ કરણાસ્ત્રિયો આત્રાટ પણ કહે છે. આ લાલપાર્થી મારિક તે કહેવાનું હશે. પણ હાલમાં તો આ મંદિર તો કાળ સંપ્રતિ રાજનું મંદિર કહેવાનું હશે. પણ હાલમાં તો આ મંદિરતી સામેની ધાર પર આવેલ, ખંબાતના શ્રેપીવરે શાસરાજ અને ભૂંભવે ઇ.સ. ૧૪૫૯માં ભંપાયેલ, અલલમાં જિત વિમલનાથના, મંદિરને સંપ્રતિ રાજનું મંદિર કોલાનું કહે છે.

મહસ્તાન હાંકી રાય

પ્રસ્તુત ખરતરવસ્ત્રીના બનાવનારાઓએ ઉપલબ્ધ જગાના ભની શકે તેટલા ઉપયાગ કરી, તાબાન બિનાલસને તાળગર્જક લાધવપૂર્વ કસમારી લીધો છે. શાટવાળા, પણ અલ્લાલંકૃત સત્તેઓ અને દારવાળા મુખ્યોક્ષ્ય વટાવા અંદર પ્રવેશનાં સૌ પહેલાં મુખ્યાંક્ષ્ય કિંદા અમમંદ્રપ આવે છે. તેમાં 'પંચાયવાર' (ચિત્ર ૧) અને 'વાસ્ક્રેશ-એપ-લીલા', ચિત્ર ૨)નાં આલેખને કંડારેલાં છે. (આમા ક્લેવરાની મહમુદ બિલરાના આક્રમણ સમયે ખંડિત થયેલ મુખાકૃતિઓને સં. ૧૯૩૨/ઇન્સ. ૧૮૭૧ના કેવલ્ટ નાયકના છહ્યું ખાર સમયે કરીતે લડી વસ્ત્રાથી સારી છે.) અહીં કેટલીક બીજી પણ સારી (અને વાસ્ત્રાલોકોડત) હતો છે, જેમાંથી 'નાબનાંદારક' વર્તની એક અહીં ચિત્ર ૩માં રજૂ કરી છે.

મુખમ'ડપ વટાવતાં તેના અનુસંધાને કરેલ રંગમ ડપમાં જેવા લાયક વસ્તુ છે તેને 'સભા-પદ્મ-મંદાક' જાતિનો મહાત્રિતાન (ચિત્ર પ્ર). અહીં રાયકંડમાં કલાવોદ્યના, અને જિનદર્શને જતા લાક સમુદાયના, દેખાચા કંડામાં છે (ચિત્ર પ-દ). તે પછી આવતા ત્રલું 'નજતાતું', અને ત્યાર ભાદ ભદ્દ જ શાદીલા 'કાલ'ના પત્ર ત્રલુ થરા લીધા છે, જેનાં પડખલાં એમાં સુરખ તરતેનાની ત્રીશી કંડાર-રાક્ષા કાઢી છે (ચિત્ર પ્ર); અને 'વજ્ય પ્રો'માં કમળપુખો ભર્યાં' છે (ચિત્ર પ્ર). આ ઘરા પછી દ 'લ્ના' (લાંભસા)ના પદ્દ આવે છે. તે પછી (ઢાવી ઘટે ન) અસલી 'પદ્મશિલા'ને સ્થાને આધુનિક છળ્યોં-દેપારમાં રામક રોલીલું 'લગભા' ખાસી, સાનાની ઘાળીના લાંહાની મેખ મારી છે! આ મુખ્ય વલવાકાર નહાત વિતાનના ભઢારના પ્રત્યેક વિકહ્યું વિતાના (તરખુણીયાંઓ)ના માડું અને નાતભર પ્રાસમુખ કોરેલું છે (ચિત્ર પ્ર).

રંગમંડપ પર્છા 'છચોક્યા' કરેલી છે; પણ તેનું તળ ઊ ચું લેવાને ળદલે રંગમંડપના તળ ભરાભર રાખવાથી વાસ્તુના વિન્યાસ અને એયા આંતર શૈનના લય નગળા પડી જાય છે, રસરેખાના છન્દ પણ વિલાઇ જાય છે. અહીં દેહલીક ઘુનડીઓ કરી છે: તેમાની એકના 'નાક્ષ્મિચ-દ' જાતિના વિતાનના ઉપાડ ળહુ જ છરાળ અને સુન્લિય્ડ હેસાની પંક્તિયા કર્યો છે (ચિત્ર ૮). રંગમંડપ તેમજ અચાડાનાં સન્સન્મોમા થોડીક જ કારણી કરેલી હાઇ, વિતાનોને સુકાબલે (અને વિરાવાભાસથી) તે સૌ શુષ્ક લાગે છે.

છ ચોષ્ટીમાં 'ગૃઢમંડપ'નું સુખ્ય કારણીવુકત સપ્તશાખાદાર પડે છે (ચિત્ર ૧૦), જેતા ઉભરનું આરસનું સાહ્યુ અલભત આધુનિક છે. દારાની ળ-તે ભાજુએ, સથાળે 'ઇલ્લિકાવલણ'ના માેડ સુકત, લકુમાં (ચિત્ર ૯) અને સરસ્ત્રતીની મધ્યમૃતિવાળા નઝાતા 'ખતક' (ત્રાખસા, કાઢ્યા છે.

ગૃદ-ંકપત્તી મહારતી શિંત તતકાલીન શિલ્લ-પરંપરાને અનુકુળ અને વાસ્તુશાઓમા વધુંધી હશે તેવી, ઘાટ અને રૂપાદિ અલ કારયુક્ત રચતા બતાવે છે (ચિત્ર ૧૧). આમાં 'કુચ્સા' પર યસ્ત્ યસ્ત્રીઓ-વિશાદેશીએ, અને 'જ લા'મા દિક્ષાલી, અપસરાઓ અને ખડ્યાસત જિત્યૂર્તિઓ કડારલી છે, જેમાંના ઘણીખરા ખંડિત છે. પદસ્મા જીતકાા અન્વત્ર છે તને યુક્ષ્મ લે અપીના કેટલીક તૂર્તિઓ — ખાસ કરીને દિક્ષાલાહિતા મૂર્તિઓ-ના કામમાં લચ્યશેલપહ્યું જરૂર દેખાય છે; મૂર્તિઓ ખંડિત હોલા છાં.

ગૂઢન ડેપની અપંદરના ભાગમાં દિનાલોમાં ગાખલાએ કર્યા છે, તે પ્રાચીત છે (જે કે તેમાં અસલી મૃતિ આ રહી નથી); પચુ માટી ક્ષતિ તા મૂળ અલંકૃત વિતાનને હટાની તે સ્થળે છે ચોહારમાં આધુનિક શુચ્મટ કરી નાખ્યાે છે, તે છે. ગૃઢમાં ડપનાં પડખાનાં (ઉત્તર–દક્ષિણ) દારો જો કે મૂળ દારને મુકાગલે આછા શાખાવાળાં હાેવા હતાં તેમાં વેલતું કંડાર-કામ સુધડ અને સુચારુ છે (ચિત્ર ૧૧).

સામે ઉત્તર ભાજુએ પ્રતિવિ-માં કરેલા સમ્મેતરોલ (વા નન્દાં પર) ભદ્રમાસાદની મૂળ બીં તા કાયમ છે (વિલ ૧૩), તમા વેદિભન્ધના કુમ્મ-કહાને મણિયન્ય અને રતનાલાં કારથી ખૂબ શૈકિતા કર્યો છે: અને જ્યામાં ખબ દેવરમાં દેવ છે: પણ તેનાની ખોદત વબલ તે મુખાકૃતિઓ કર્યાદિ પુતરુદારમાં ટ્રાચીને ગયાદી માર્વા છે. અંદરના ભાગમાં એકેએ તા અહીં પણ દર્શનોલ વસ્તુ છે, પ્રાસાદના સમા-પલ-મંદાર કરોટક (ચિત્ર ૧૫) આ મહાદિવાતમાં મત્રતાણ અને ક્રોલના થેરા આન તા રંગમંદ્યના થયે સદલ છે. પણ થયેના તળભાગ વિશેષ અલ્ધાર્ત છે. ક્રમદંદના પથ કલ્યાલુક અને વિશાધરાને બાદલે તાહિશાની ટેક્સવાળા ૧૬ પ્રલગ્ન મહી કર્યા છે (ચિત્ર ૧૮). રૂપકંદની તીચે, સામેના ભારપ્રસાદના વિવાનમાં, મહિપૃદિકા છે [ચિત્ર ૧૫]; ભ્યારે અહીં વેસ કાલી છે [ચિત્ર ૧૮]. મહાનિવાઓનાં બિલ અહીં પણ અશ્વસ્થ્ય હવે અને તીચેના એ ગજતાલુતા થયેનો પદીઓના તળિયાંના ભાગે પુષ્પાયલિ અને ત્રીભ થરે આણી આંણી હાંદિકા-ઓની શ્રેણી કરેલી છે (ચિત્ર ૧૮). ૨ ત્રેમાં પપ્યાં છે તેમ અહીં પશુ કરેશડકના મધ્યસાત્રમાં ૧૬ સાઓના વસ્યાકર શેંડા પદ્ધ, અને તે પછી શરૂ થતી પહિસા કહ્યિએ સદમાસાદના વિવાનની પદ્યશ્ચિતા મળતી જ છે; ફેર એટલા કે અહીં પોયણાને રચાને ચંપક અને અર્ક(આંક્રા)ના પુષ્પનો અર્પકાસ માને અર્ક કર્યા પ્રયુપક અને અર્ક (આંક્રા)ના પુષ્પનો અર્પકાસ અને કર્યા પાક્સ માને પ્રયુપકાસ ત્રે અર્પકાસ કરી સાથે છે (ચિત્ર ૧૯) અર્પનો પ્રયુપકાસ ત્રે અર્પકાસ કરતા સ્થાન પ્રયુપકાસ ત્રે અર્પકાસ સ્થાન પ્રયુપકાસ ત્રે અર્પકાસ સ્થાને પ્રયુપકાસ ત્રે અર્પકાસ સ્થાન ત્રે પણ સ્થાન પ્રયુપકાસ ત્રે અર્પની પાક્સ દાસિ છે (ચિત્ર ૧૯) ત્રે સ્થાન સ

અષ્ટાપદ અને સચ્ચેનદિખરક નન્દીચર-દ્રીપના લદપ્રાસાદેના કરાટેકા જોતાં લાગે છે કે રંગ-મંડપની મૃળ પદ્યસ્તિલા પશું જો સાબૂન ઢાત તો તે પશું કેવી અદ્ભૃત લાગત. વસ્તુતયા પંદરમોં શતાહરીમાં ત્રિરનાર પરતી ખરતરવસ્તીનો અને ત્યાં અન્યત્રે હતોમાં જે ક્ષામની સફાઇ, ઝીલુવટ, નાજુકતા, અને નમનીયતા છે તેના યુકાથવા નથી. એનાં સાથે રાજસ્થાનમાં રાલ્કપુર, વરકાણા, હંમ્મારપુર, દેવયુલપાટક (વેવાડ-દેવલાડા), કેલવાડા, અને ચિત્તોડગઢમાં જોવા મળતું સમાન્તર એવું સમાકાલીન કામ પીંગુ, છીજારે, અને ક્લ્યાવિપીન જણાવ છે.

દક્ષિણ તરકના ભદ્રપ્રાસાદમાં પદ્રશાસાના સ્તરમાન્તરમાં સંદર કારણીવક્ત ખંડવાળી ''અ'ધ" (અહિદ) જાળી ભરાવેલી છે (ચિત્ર ૧૬). જ્યારે મૂલપ્રાસાદના ત્રમ સૂત્ર રહેલ પશ્ચિમ તરકતા ભડ-પ્રામાદન માવાળ ખલ્લ છે. ચૈત્યપરિષાટીકાર હેમહ સ ગિશ તેને 'શત્ર' જવાવતાર'ના પ્રામાદ કહે છે. તના નિર્માતા વિષે જાગવા મળતું નથી. પર્વતની મેખલા(ધાર)ને સાવ અડીને કરેલા આ બદપાસાદ માટે હાઈ શિલ્પની દૃષ્ટિએ તેમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું કરાં નથી (આ ત્રહે અલ્પ્રાસાદા અહીંની અન્ય દેહરીઓને મુકાયલે ઘણા માટા છે.) દેવકલિકાઓ (દેહરીઓ)માં ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું કશં તથી: (કેટલીક તા વચ્ચે ભી'તા કર્યા સિવાયની સળ'ગ છે.) આ સિવાય પશ્ચિમ તેમજ ઉત્તર બાજની દેહરાઓના ગભારાનાં, અને તને લગતી પદ્રશાલાઓનાં વિતાના, તેમાંયે ભમતીના વાયવ્ય ભાગની પદ્રશાલાનાં વિતાના, તા પંદરમા શતકની વિતાન-સર્જનકલાના પરાકાષ્ટા દાખવી રહે છે. આમાંથી દશેક એટલા ચર્નદા નમુનાઓ અહીં મૂળ ચિત્રા સાથે અવલાકીશું. ચિત્ર ૧૯માં દર્શાવેલ સમતલ વિતાનમાં વચ્ચે કમલપુષ્ય કરી, કરતી એ પટ્ટીઓમાં સવસાહાગથા જેવા ભાસતા છ પાંખડીવાળાં કલાની હાર કાઢી છે. (જેવા પછીથી અમદાવાદ પાસેની ઈ.સ. ૧૫૦૦-૧૫૦૧માં ખંધાયેલી સપ્રસિદ અડાલજતી વાવના શાલનાંકનામાં મળે છે.) વચ્ચેના ભાગની ચારસાઇને રક્ષવા, અને એનીલ ભચાર-સાઈ તાડવા, મે બાજુએ કુંજરાક્ષની પદ્દીએ કરી છે. તે પછી ઉપસતા ક્રમમાં સદાસાહાયછની કરીને પડ્ડીઓ કરી છે. છેવટ ભારપદોને તળિયે ચારે ભાજુ માટાં પદ્માની કારણી કરી છે. ચિત્ર ૨૦માં ગ્રાહ્માર પહેલાં પદ્રામાં સામ જસ્યના વિન્યાસપદે ચામ છાર દેશલ કર્યા છે. અને વચ્ચે ગજતાલના શર આપી ઊંડાસમાં એવું જ. પણ જરા માટે. મસિપટિકાથી ભાંધેલ ચારસ ક્ષેત્રમાં. ચાખેડ દેશલ કર્યું છે. આવા છત્કની એક પરિવર્તનાયુક્ત, મૂળે ફરતાં માટાં આઠ ચાપ્પંડા ઢાલ અને વચ્ચાવચ્ય ક્ષિપ્ત-પ્રક્રિયાથી કરેલ (નવખંડમાં ગાેખંડ કાલ ઉતારેલ હશે તેવા) વિવાનના વચલા ૮કડા માત્ર જ ખર્ચી ગયા છે (ચિત્ર ૨૧).

હપર કથિત એ પ્રકારાતું વિશેષ વિકસિત દ∘ટાન્ત હવે જોઇએ. ચિત્ર રગમાં સપતલ પઠ્માં સામજસ્ય-ન્યાસમાં ૨૫ પૂર્હ્લાક ક્ષાલના સાધાન ભાગે પદ્ય—પુ∘ષાના હાલકરેલો છે; જ્યારે ચિત્ર રસમં આવા કાલની સંખ્યા વધારીને પાંચ અને ચારના ગુરૂ લધુ કમ પ્રયોજ્યા છે અને તમાં છેલ્લે ફરતાં અધિકારિક હાર કરી છે. કાલના સંધાન ભાગે છ પાંખડીવાળા વ્યકુ જ સરસ સદાસોહા- મહુનાં, સછવ ભાસતાં, માટાં કૂલા છોટલાં છે. જેમાંનાં ઘણાખરાં દુલીએ ખાડિત થયાં છે. આ પ્રકારના છ-દિવ-યાસનું આગળ વધેલું દષ્ટાન્ત તે કેહને સ્થાને, ૧૧૪૯-૯૯ કુંજરફા સમતલમાં ઉતારીને, તેના સંધાનભાગ ચાર પાંચીઓનાં યુખ્યાથી ભારી લીધા છે. (ચિત ૨૪). એ જ હૈતવ (motif) એ-ચાસનું બીબ્યુટ ભર્યું, પરિવર્તિત રૂપ ચિત્ર ૨૫માં વનાવેલ સમતલ વિતાનમાં જેવા મળે છે. ત્યાં ઉવરે ફરતી મહિપુદી કાઢી છે.

ચિત્ર ૨૬માં કરીને માખેડા ક્રાહના પ×૪ના વિન્યાસે કરેલ સમનલ વિતાનમાં ગાળ ગાળ લતું લધી સીમિત કરેલ માતાં પદ્મપુષ્પા ઠાંસ્યાં છે.

ભમતીના બિલકુલ નૈઝન્ય ખૂબામાં રહેલા (ચિત્ર ૨૦) કેલના ઘટના ક્રમમાં ®ંડા ઉનરતા જતા ચાર ઘરાયી સર્ભાતી ચાર ઉત્સ્થિપ લમાંગ્રેમના સંચીજનથી રચાયા આ પદ્મક—નાબ્રિમ્કન્ક ભ્રતિના વિતાન તો સોલકપુત્રના ક્રાન્ગિરીને પછું સ્નન્ડ કરી દે તેવા છે. પ્રબેક લુમાની નાબિમાંથી નીકળતા અબ્દિલાર પાંખડીનાં પઘકુલ, અને જીતના વયલા, જેંચકાર્ડ આવતા બિ દુમાં કરેલ ક્રોમળ પાંખડીએથી સર્ભાતાં કમળકુલ, તેમ જ કર્યું આવે સાસનાં સુખા અને ભરતાંગ ચંપાના પાનથી સેહતો આ વિતાન પાંદરમાં શત્તકના સર્જનામાં તો બેબ્લેડ કહી શકાય તેવા છે.

કેલના થરોના લેંડા ઉતરતા જતા વિન્યાસથી સર્જાના એક ક્ષિપ્તન્નાભિચ્છન્દ જાતિના વિરક્ષ વિનાતનું દેશાના ચિત્ર પ્રત્યાં જોવા મળશે. ભહુભાંગી કાલના ચેક પછી એક, સુધક્રમથી, અંદર વિનાતનું જના કુલ અગિવાર જેટલા ઘરાયી સર્જાના આ વિતાનની તો સોલ 'કા કાળમાંગે જેડી જડતી નથી! ખન્યોસ્ટ ઉદયનના પુત્ર આસલક દારા તવિનિર્ધત શકુનિરાવિલાર (ઇ.સ. ૧૧૬)ના આવા સિલાન્ત પર રચાયેલા અને પણ મોટા વિતાનો હતા; (હાલ તે લરૂચની જુમા મસ્જિલમાં છે); પણ તેમાં પણ આટલા થયા પડા યુક્ત અને આવડી સંખ્યામાં ઘરા લેવાનું સાહસ હિલ્યોઓએ કહું કોવાના દાખલા અલ્યુમાં નથી. ઘડીમાં વાદળાંના પહોતાને પેલે પાર રકેલ લોકાલોકાનો પાર પામલા મથતો લાગે, તો ઘડીમાં પાલાબ-માળીમાં ભાગેલ રોવાળના એક પણી એક થરા વીધાને તાળમાં આવેલા થતા એક પણી એક થરા વીધાને તાળમાં આવેલા સ્થતા લાગે, તો ઘડીમાં પાલાબ-માળીમાં ભાગેલ રોવાળના એક પણી એક થરા વીધાને તાળમાં આવેલા પત્ન કરતા હોય એવા વિતાતનુ સમગ્ર ભાગતાં આ એક તો આ સાત્ર દરાતના છો!

 મકુસૂલ્ત ઢાંકી સ્૧૭

શિલ્પીએ પણ અચંભે પાત્રી જાભા રહી જાવ! ત્રિરિરાજ ત્રિરનાર પર આવું બેનમૂન કામ કરી ત્રપેલ શિલ્પીએ!તો સુકાળલા એમના જમાનામાં અન્ય ક્રાઈ સ્થળોના ગજધરા નહી કરી શક્યા હેાય. પંદરમા શતકમાં આવા સર્વાંગસુન્દર વિતાનોની રચના થઈ શકે તે માનવું મુશ્કેલ બને છે!

પંદરમાં શતાબ્દીના સમકાલિન અને સમીપકાલિન જૈન યાત્રી કવિચ્ચા-લેખકાંગ્રે આ ખરતર-વસહી વિષે જે તેથિ લીધી છે તે હવે એક્ઝેંગ્રે એમણે વર્લાં વેલ મંદિર ત્રિરનારપરના વર્તમાને અસ્તિત્વમાં નાનાં માટાં વીસક જિનાલયોમાં કેવળ આ કહેલાતી ''મેલક વસહી'' તે જ લાગ્ર પડે છે. મહા કવિચ્ચાનાં કેવિત વા શબ્દોમાં જે તે હવે એક્ઝેંગ્રે:

(૧) તપાત્રચ્છીય કેમહંસ્ટ ત્રસ્તિની પંદરમા શતકના મખમાં રચાયેલી, ત્રિરતારચૈત્યપરિપાટીમાં યાત્રી આેયલાલ સમરસિંહ માલદે દારા સાં. ૧૪૯૪/ઈ.સ. ૧૪૩૮માં સમુદ્રતારેલ 'કલાલગ્રચ'ને (હાલમાં સ્થારામ સીતાના કહેવાતા મંદિરમાં) વાંલા પછી, અને હાથી પત્રલાં તરફ વળતાં પહેલાં, નીચે મુજબ તોંધ કરે છે. દ

હવ જઇઇ તરપાલસાહ કારિચ પ્રાસાદ । સંપ્રતિ નિવ કરારિચ વીર પિત્તલમય વાંદિ । ત'ઠીસર અઠુાવહ સેતું જય અવદાર ત્રિહું હિસ થછ (થકી ?) જિલ્લુ તમક" નિરમાલહિંચે ચ'ક્રગ્રદ્ધા મત્રઝારિ ॥૨૭॥

અહીં મંદિર તરપાલ સાહે કરાવ્યાના, તેમાં સંપ્રતિ રાજ્યે કરાવેલ રિતાળની (મૂલતાયક) મહાવાની મૃતિની, તેમ જ ત્રણ દિશામાં (લાદમાસાદેમાં રહેલ) ને દીધર, અણપદ, અને શત્રું જ્યા વતારના લાલેખ છે, મંદિરતું એ સ્થાન જતાવ્યું છે તે જોતાં, અને લહમાસાદેની વિગત જેતાં તે વર્તમાને કહેવાના 'મેરક્વશી' જ છે.

(ત) ઉજ્જ્વનાશિષ્ય પર (ત્રિતનાર પર) "શક્ષ્મીતિલક" નામના મોટો વિહાર (જિનાલય) તરપાલ સાંધવીએ (ખરતગ્રચ્છીય) જિનરાજસૂરિના પદાલંકાર જિન્લલસ્ત્રરિના ઉપદેશથી સ.૧૫૧૧ દરાવ્યાનો હલ્લેખ ઇસ્પીશનના ૧૬માં શતકના અન્તભાગે સ્થાયેલ ૫'ડિન જયસોમની જયસાગરા-પાધ્યાય પ્રશસ્તિમાં આ રીતે મળે છે."

संवत् १५११ वर्षे श्री जिनराजसूरि पट्टालंकारे श्रीजनभद्रसूरि पट्टालंकार राज्ये श्रीउज्जय-न्वज्ञिलरे लक्ष्मीतिलकाभिषो वरविहारः । नरपालसंघपतिना यदादि कारयितुसा रेभे ॥

(3) મુક્તતપાત્રચ્છીય રત્નસિંહસ્ટિ-શિષ્ય (ક્હાય ઉદયવલ્લભસિટિ કે પછી ગ્રાનસાત્રર સ્ટિ) સ્વરચિત ચિરનારતીર્થમાળામાં (ઇ.સ. ૧૪૫૩ ભાદ)માં કલ્યાણત્રમના દર્શન પછી જે પ્રાસાદમાં નવ છે ત આ "મેરકનશી" જ છે; ત્યાં તેને નરપાલ સાહે સ્વાપેલ "લીતિલકપ્રાસાદ" કથી છે, અને તેમાં (સ્થલનાવક, સેવનમય વીર હેવાની વાત કરી છે; અને તેમાં કાળી જમણી ભાજુએ અષ્ટાપદ અને સમ્પ્રેતિશિષ્યરની રચના હોવાની વાત કહી છે: યથા: થાપી શ્રીતિલકપ્રાસાદિ હિં સાહ નરપાલિં પુષ્ય પ્રસાદિહિં, સોવનમય શ્રી વીરા; અષ્ટાપદ સંમેતસિહરસ્યું, હાવઇ જિમ્મલ્યુઇ બહુ જિલ્લુહરસ્યું, રચના અતિ ગંબિરા, ૧૮

કવિએ પ્રાસાદની રચનાને 'અતિગ' બિર' કહી છે તે યથાર્થ જ છે.

(૪) ૫'દરમા શનકમાં શવરાજ સંધવીના સંધ સાથે ગયેલા કાઈ અહ્યાત યાત્રી-મુનિએ કરેલ પ્રિયાર કૈન્યપરિપારીમાં તો આ જિનાલયના અંતરંગની ઘણી વિત્રતા આપવા સાથે એ જે કંઈ કહે છે તેનાયી તો 'મૈલકવસ્કી'' તે જ ''ખરતરવસ્કી'' કેલાના તથ્યને આખરી મહેર ચારી દે છે. સમરસિંહ-માલદેના મંદિર ભાદ યાત્રી જે મંદિરમાં આવે છે તેને સ્પષ્ટચૂરે તેઓ ''ખરતર સસ્કી'' કહે છે. તે તરપાસ સાહ દ્વારા નિર્મિત થયેલી અને તેમાં (ત્રભંગુકમાં) મહાવીરની સ્ત્રોત્ર સ્થ્રિયા કહે છે. તે તરપાસ સાહ દ્વારા નિર્મિત થયેલી અને તેમાં (ત્રભંગુકમાં) મહાવીરની સ્ત્રોત્ર સ્થ્રિયાન સ્થૃતાના સ્થર્યા કર્યા ત્યાં 'તાગળના' અને 'પંચાંગવીર'ની ખતો, ક્લાનું પશુ કહ્યું છે. તુ દ્વારાન રંગમાં પ્રત્યું વધું તે કરતાં 'તાગળના' અને 'પંચાંગવીર'ની ખતો, પ્રત્યો અને પ્રત્યો કરતાં (ત્યાં અમરાપદ' અને ડાબી ભાજુએ ધરણા સાઢે કરાવેલ 'અમરાપદ' અને ડાબી ભાજુએ ધરણા સાઢે કરાવેલ 'સમરાપદી અપર' (ત્યા લક્સમાસાઠની) તેમ લે છે ર' થયા:

હવઇ ખરતરવસહી લણી આવિઉ નરપાલસાહની થાપના એ સતોરવૃદ્ધ પીતલમઇ વીર શાંતિ-પાસ છઈ સાચદ શરીર કાસગીઆ પીત્તલ તણાએ. ૨૮ રંગમાં હીપ નાગળંધ નિહાલદ પ્રતાલએ મંડીય મન વાલદ પંચાંગવીર વસેખીઈએ સાલાખાડઈ મંડપ લાલ્યુ જિમલ્યુઈ અષ્ટાપ[ક] વખાલ્યુ લાલ્યુસાલી જેમઇ કીકેએ. ૨૯ હાવઇ સમેતસિહ્દર પ્રસીધુ તે પહ્લિ ધરલ્યઈસાહિ કીધદ. ૩૦

(૫) પંદરમા—સાળમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા, ભાવહર્ષ-શિષ્ય રંગસારની પ્રિરનાર ગ્રૈત્યપ્રિર-પાટીમાં! મુનિ-વાત્રો (શિક્ષ્તાયક નેમિનાથના મક્તિને (દેવકુલિકામાં પયેયેલ) ઉત્તર દ્વારેથી નીચે ઉત્તરીને જે પહેલા મંદિર-હાલની મેરક વસ્ત્રી-માં આવે છે તેને "ખરતરવસ્ત્રી" કહેવા ઉપરાંત તેમાં સંપ્રતિરાભના કરાવેલ પિત્તળમય મનોહર વીર જેતેયર, આજુબાજુની ભાવન દેદરીઓ અને મંદિર બીતરની અવનવી ક્ષેરયોનો ઉત્સેષ્ય કરે છે:

> ઇલુ ગિરઇએ નેમવિઢાર આવીયા ખરતરવસઢી વાર ॥૧૨॥ હાહ્ય

સંપતિરાય કરાવિ સુલ્યુક્ર પીતલમઈ શ્રીવીર જિલ્લેસર ખરતર[વ]સદ્ધી માહે પાખતીયાં બા[વ]ન જિલ્લાલ નવલ નવલ કારણીય નિદ્ધાલ ટાલઉ કુમતિ કસાય ॥૧૩॥ રંગસાર પછી અને કાલાયમાં છેલ્લી નોંધ શોળમા-સત્તરમાં શતકમાં થયેલા (માગ્યાટ) કર્યું-સિંહ કૃત ત્રિરનારસ્થ ખરતરયસહી-ગીત અંતર્ગત આ છે. એમના કથનમાં મહિરે "ખરતર-વસહી" કહેવા ઉપરાન્ત તેમાં મ કપની પૂતળીયા, ડાખી વાજુ (નેમિનાથના મંદિર તરફ) 'અષ્ટાપર' અને જમણી બાજુ (ક્લાબુચવના મંદિરની દિશાએ) 'નન્દીયર', ગસાયામાં સંપ્રતિએ આણેલ સત્ત-ધાતુની તારણ તેમ જ રત્નખચિત 'જિનચીર'ની શ્રુતિ અને રત્ન જહિત પરિષ્ઠ તેમ જ આ મંદિર (અગલના) દુષમ ભવનને સ્થાને ભણસાલી નરપાલે જિનલહસ્થરિના વચનથી ઉદ્ધાર રૂપે કરાવ્યાનું નોંધ્ય છે:

> પ્રીય ખરતસ્વસદી એઈએ જા**ણે કરતલ વખાણ**ારા મંડિય માહણ પૂતલી હા જાણો કરિકીઓ ઇદ્રલાક ॥૩॥ નેમિ કડિશ પ્રભાદાહિ શિ હો અપ્રાપદ અવતાર ા વામઈ કલ્યાણકત(ન ? ય) દ્વા નંદીસર જગસાર ૫૬૫ (સંઘ મરાઇ ? સંપતિરાઇ) અચાવિઉ હો સપત ધાત જિથ્થવીરા પરિગર રતન જડાવિઈ હૈા તારણ ઉલકઇ અઈ હાર મળા લબધિવંત જિનભદ્રસરિ ગુરૂજી સવચની સવિસાલ ા દસમ ભવન સમહર્શ હો સાં ધનધન મા નરપાલ ૫૮૫ ભાગસાલી તે પરિ કરઈ હો એ કીએક ભરવેસર ગસા ક Garle अन्यावर ते புக்கும் அறி இது குறி

આમ ખરતરમગ્રુનાં જ નહીં, તપાયગ્રુનાં પણ સાદયા વર્તમાન "મેલકવસ્ત્રી" તે અસલમાં "ખરતરવસ્ત્રી" હતી તેમ નિવિધાદ જણાવી રહે છે.

ર્રૈત્યપરિપાટીઓનાં વિધાનામાં આમ તાં એકવાકપતા છે, પણ એક ભાગતમાં મતબેદ છે. જ્યાં દ્રેમહંસત્રાહ્યું અને કહ્યું સિંહ "ન'દીધર" કહે છે ત્યાં રત્નસિંહસૂરિશિષ્ય તથા શવરાજ સંધરી- વાળા યાત્રી–મૂનિ 'સગ્મેતશિખર' કહે છે. ઉત્તર ભદ્રમાસાદ–સ્થિત ગ્યા રચના અપરસ નીચે દભાઇ ગઇ હોય અસલી વાત શું હશે તેના નિર્ભય થઇ શકે તેમ નથી.

મ દિર એક ખરતરમચ્છાય લાલુસાળા ન ખાળ સ લવીએ કરાવ્યું છે, પણ કહ્યું સિંહના કથન અનુસાર ત્યાં કાઈ માં દિર અગાઉ હતું અને આ નતું મં દિર એથી જૂનાના સમુહાર રૂપે કર્યાનું માનતું રહ્યું. વળા અંદરની પાતળ ખરતના હતી. તે ખરી અ કં માનું છું કે આ મંદિરને સ્થાને અસલમાં મન્ત્રીયર વસ્તુપાલ કારિત "મહાવીર"નું મંદિર હતું; (વસ્તુપાલ ત્રિરનાર પર આ કેનાલ વિસ્તુપાલ-વિહાર] ઉપરાંત (સ્તચ્મપુરાવતાર) પાર્થનાથ તથા (સત્યપુરાવતાર) અહાવીરનાં મંદિરા કરાયેલાં;) એની તેમ સમગ્ર લિલ લેખક હત્યું પુરીયગ-અના તરેન્દ્રમન્યારિએ લીધી છે. પર કર્યાં સહાર કર્યા અનુસાર ત્યાં આગળની (માલા-ખાડ નામની) ખાડ પૂરીને (નિલકુલ લોર રહેલા) દુ. મન બવનતો "હહાર" કરાયેલી મંત્રીય રાખની કરાયેલ કે લાયેલ મૂર્તિ હોવાની વાત પંદરના શતકમાં વહેતી થઇ હતે. ઇસ્ત્રીસનની ૧૪મી શતાબ્દીના પૂર્યાર્થમાં ખરતરગચ્ચીય જિત્યપ્રમારીની ત્રિરનાર સચ્યલ જુદી જુદી ચાર રચનાઓમાં, એનાનાથી પહેલાં તપપ્રચ્લીય ધર્મ પ્રતિ ત્રિરનાર સચ્યલ જુદી જુદી ચાર રચનાઓમાં, એનાનાથી પહેલાં તપપ્રચ્લીય ધર્મ પ્રતિ ત્રિરનાર સર્મા ત્રિરના રામ સ્થાન ત્રારા સ્થાન ત્રારા માં સ્થાન ત્રાર સામ સ્થાન ત્રાર સામ સ્થાન સામાન સ્થાન સ્

ગુજરાત-રાજસ્થાનના ઉત્તર મધ્યક્રાહિન જૈન સંકિરોતા સર્વે કૃષ્ણ કરિયાના જોવા મછે છે કે ખરતરત્રમ્થમાં મંદિરાતા સ્થાના વિન્યાસ તરફ, અને તેને સુર્દ્ધાપૂર્વ કે આભૂષિત કરવા પરત્વે ખૂમ ક્રાળછ લેવાઇ છે. શત્રું જ્ય પરની ખરતરવસાડી (આ. ઇ.સ. ૧૩૨૦-૨૪), મેરાકમાં દેલવાડા (દેવકુલપાટક)ની ખરતરવસાડી (૧૫મા શતકના પ્રારંભ), રાભુકપુરની ખરતરવસાડી (યાર્થ-તાથ જિનાલ્ય-૧૫મા દેશનો સ્થાન પરની ખરતરવસાડી તેનાં જ્યાર્વ ઉદાહરવા છે.

પાદકી ધા

૧. આ પટ પદ વિસ્તૃત વિવેચન હું અન્યત્ર કરી રહ્યો છે.

ર. (સ્વ.) સુતિ દર્શનવિજયજી લાંગે છે: ''આ ટૂંક શ્રી સિંદરાજના માંત્રી સજ્જને લાંધારેલ છે, ગુજરાધીશ સિંદરાજે સજ્જનને સૌરાષ્ટ્રના દંડનાયક નીગ્યો હતા. તેમણે સૌરાષ્ટ્રના ગણ વર્ષના ઉપજસાથી પિરનાર પર સુંદર જીણેલાર કરાવ્યો. ત્રણ વર્ષના ઉપજ સિંદરાજને ન માળવાથી તે ગુસ્સે થઇ જુતાગઢ આવે ! સારા પાસેથી ધન મેળવી સિંદરાજને ચરશે થયું 'અને કહ્યું કે એક્બેએ તો જીણેલારનું પુષ્પ હાંસલ કરા અને એક્શે તો ધન લ્યો. રાજ સત્ય હયું 'અને કહ્યું કે એક્બેએ તો જીણેલારનું પુષ્પ હાંસલ કરા અને એક્શે તો ધન લ્યો. રાજ સત્ય હયું 'અને કહ્યું કે ભતાવા." (જેન તાથીના હાદ આવેલા ધન્યો સારાસ્ત્ર કે સ્વાધા સજ્જને આ મેરકવશી ટૂંક બનાવા." (જેન તાથીના હતિકાસ, શ્રી ચારિત સ્મારક પ્રથમાળા: પુષ્પ ૩૮મું, અમહાવાદ ૧૯૪૯, પ્ર. ૧૨૨.) સ્ત્ર મુનિશ્રીની પહેલી વા તને તો પ્રબન્ધોતા આધાર છે, પણ સજ્જને પ્રસ્તુત કલ્યથી આ મેરકવશીનું મંદિર ભાષાવ્યાનાય કપાય જ હત્કેએ તથા.

પં. અંભાલાલ પ્રેમચંદ શાહે "મેલક વસહી"ની ચર્ચા કરતાં આ જ સજ્જન સંત્રી વાગી વાત (સાચી અને પરિષ્કૃત ગુજરાતીમાં) જણાવી છે; પણ તેઓની પાસે એને લગતું કાઈ પ્રમાણુ નહોતું; આધી સાવચેતી ખાતર એમણે લખ્યા બાદ ઉમેર્યું. કે "…એવી લાક માન્યતા છે. ક્રાઈ મધુમુદ્દન ઢાંકી રેરેર

આને મેલકશાહે વિધાવ્યાનું કહે છે." (જૈન તીર્થસાર્થકાં માડ, ભાગ પહેલાે, ખેડપહેલાે, અમદાવાદ ૧૯૫૩, પૃ. ૧૨૩)

મુનિ નિત્યાન કેવિજયજીએ (પં. શાક જેવી સાવધાની રાખ્યા સિવાય) એની એ જ કિંદલની તથ્ય રૂપે માની રજૂ કરી છે. (શ્રી રૈવનિશિરિ સ્પર્શના, વડાદરા વિ.સં. ૨૦૨૦ (ઇ. સ. ૧૯૬૪), પ્ર. ૧૯૯–૧૩૦.)

- 3. અહીં આગળ ઉપર મળ કતિઓમાંથી પ્રસ્તત ભાગા ટાંડી ચર્ચા કરી છે.
- Cf. M.A. Dhaky "The 'Nagabandha' and the Pancangavira' ceiling," Sambodhi, vol. 4, No. 3.4, pp. 78-82, and plates.
- પ. આગળની ચર્ચામાં તેના મળ સન્દર્ભો ટાંકવા છે.
- કુ કર્મચન્દ્રના જીવનની રૂપરેખા ખરતરગચ્છીય સાધનોથી સ્વ. માેહનલાલ દલિયાંદ દેશાઇએ જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, મુંબઇ ૧૯૩૨, પુન્ ૮૩૬–૮૪૫ પર ચર્ચા છે, ત્યાં જૂઓ.
- ૭ સં.૫'. બેચરદાસ જીવરાજ દેાશી, પુરાતત્ત્વ, ૧-૩. એપ્રિલ ૧૯૨૩, પૃ. ૨૯૬.
- ૮. આ મહત્ત્વપૂર્ણ ચૈત્યપરિપાટીનું પુનર્મુઘ્યુ થવાની જરૂર છે.
- ૯. આ ઉદરખુ મેં 'પ. મં'ગાલાલ પ્રેમચંદ શાહ જૈન તીર્ય', પૃ. ૧૧૮ પરથી લીધું છે; મને સ્ત્રેમણું તે ''ઐતિહાસિક ઐન કાવ્યસ મહ'' (પૃ. ૪૦૦) પરથા લીધું કોવાની ત્રાય કરી છે. (આતા સંપાદક કેમણુ છે, કચાથી ક્યા વર્ષમાં, કઈ મન્ચમાળામાં પ્રસ્તુન સંગ્રહ જ્યાયો છે, તેની ત્યા ત્રાય નથા લેવાઇ).
- ૧૦. આ પ્રંથમાં આ ચૈત્યપરિપાટીનું સંપ્રતિ લેખક તથા વિધાત્રી વારા દ્વારા સંપાદન થયું છે.
- ૧૧. સંપ્રતિ પ્રન્થમાં (સ્વ.) અપ્રસ્થંદ નહાટા તથા પં. ભાબુલાલ સવયંદ શાહ દ્વારા સંપાદિત થયેલ છે.
- १२. विशेषके रैवतकस्य मूस्तः श्रीनिमिक्ते जिनवेरमसुत्रिषु । श्रीवस्तुपालः प्रथम' जिनेश्वर' पार्श्व' च वीरं च सुदान्वीविशत् ॥८॥
  —वस्तपालप्रशास्तिः

(कुञी। श्रुनि पुरुषिकथण सुकृतकीर्ति कल्लोकिन्यादि वस्तुपालप्रशस्तिसंप्रह, सि'धी कैन अ'ध-भाक्षा, [सन्पांड प] गुंबर्ध १९६९, ए. २८.)

ચિત્રસૂચિ

- ત્રિરનાર, ખતરવસહી (વર્ત માન "મેલકવસહી") સુખમંડપ, સુખાલિન્દ, સમતલવિતાનમાં 'પંચાગવીર'.
- ર. ખરતવસહી, મુખમંડપ, સમતલ-વિતાન, 'વાસુરેવ-ગાપલીલા.'
- 3. મુખમંડપ, નાભિમ**ં**દારક જાતિના વિતાન.
- ૪. ર'ગમ'ડપ, સભા-પદ્મ-મંદ્રારક જાતિના કરાટક (મહાવિતાન).
- પ. ૨ ગમંડપ, મહાવિતાન, રૂપકંઠમા જિનદર્શને જતા લાક સમુદાયનુ દશ્ય.
- §. ditto
- ર'ગમ'ડ૫, ખુશાના ચાર પૈકીના એક વિકર્ણ-વિતાનમાં પ્રાસમુખ.

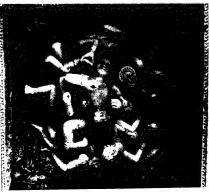
૮. છ ચાેકી. એક ના ભિચ્છનદ-વિતાનમાં હે સાવલિ.

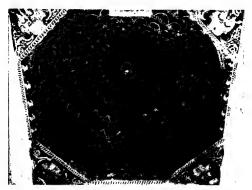
- હ. ગૂઢમ ડેયની પૂર્વ ભિત્તિ પરના એક ખત્તક પરના ઇલ્લિકાવલભુના મધ્યભાગે દેવી કમલાની મૂર્તિ.
- ૧૦. ગઢમંડપના પર્વદારની દારશાખા.
- ૧૧. ગુઢમંડપના ઉત્તરભિત્તિ અને દાર.
- ૧૨. કર્મચન્દ્ર ખર્ચ્છાવત દાર નવનિમિંત મળપાસાદ (ઇસ્ત્રીસનના ૧૬મા શતકના અન્તભાગ).
- ૧૩. ધરબાસાહ દારા વિનિમિલ્ત, સમ્મેન શિખર (વા નન્દી ધર) ધરાવતા ઉત્તર તરકના અદ્યાસાદ.
- ૧૩. ધરચાસાહ દ્વારા ાવાનામેલ, સમ્મન ાશખર (વા નન્દાચર) ધરાવતા ઉત્તર તરફના ભદમાસાદ ૧૪ કત્તરના ભદમાસાદના કરોડક.
- ૧૫. ઉત્તરના ભદ્રપ્રાસાદના કરાટકના રૂપકંડમાં ચક્રવાક, માલા અને વિદ્યાદેવીઓની ટેક્ચુના મદલ (ધાડા).
- ૧૬. અલ્ટાપદના દક્ષિણ તરફના ભદ્રપ્રાસાદની પ્રદેશાલાના જળી.
- १७. अध्यापदावतार दिपरते। हरे।८६.
- ૧૮. અષ્ટાપદાવતારના કરાટકના મદલા સહિતના ૩૫કંઠ અને ઉપરના ગજતાલના થશે.
- ૧૯. પશ્ચિમ દિશાની પદશાલા (ભમતી)માં જમણી હારના પુષ્પક-મંદારક જાતિના વિતાન.
- ૨૦, પશ્ચિમ દિશાની ભાગતીમાં જમણી હારમાં સમતલ ના બિચ્છ'દ વિતાન.
- ર૧. ઉત્તર દિશાની ભમતીમાં ઉત્ક્ષિપ્ત જાતિના વિતાનના અવશિષ્ક ભાગ.
- ૨૨. ઉત્તર દિશાની ભ્રમતીમાં સમક્ષિપ્ત જાતિના વિતાન.
- ર૩ . ઉત્તર ફિશાની ભાગતીમાં સમક્ષિપ્ત જાતિના એક અન્ય વિતાન.
- ર૪. ઉત્તર દિશાની ભગતીમાં સમક્ષિપ્ત જાતિના એક ત્રીજો વિતાન.
- ૨૫. ઉત્તર દિશાની ભ્રમતીમાં સમક્ષિપ્ત જાતિના એક ચાથા વિતાન.
- રક. ઉત્તર દિશાની ભમતીના એક ક્ષિપ્તાત્ક્ષિપ્ત અનિના વિતાન.
- રહ. ઉત્તર દિશાની ભગતીના પદ્મક-નાભિચ્છન્દ જાતિના વિતાન.
- ર૮. 8ત્તર **દિશાની** એક દેવકુ શિકાના ક્ષિપ્ત-ના બ્રિચ્છન્દ વિતાન.
- રહ. ઉત્તર દિશાની ભગતીના પદ્મનાભ જાતિના વિતાન.

१. खरतरबसही,गिरनारः (बर्तमान मेलकवसही), मुखालिद, समतल वितान, पश्चाङ्गवीर

२. खरतरवसही, मुखमण्डप, समतल वितान वासुदेव-गोप सीला

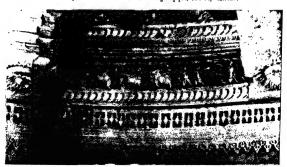

व. खरतरबसही, मुखमण्डप, नाधिच्छन्द जातिनो वितान

बारतरवसही, रगमण्डप, मभाष्यमंदारक जातिनो जिलान

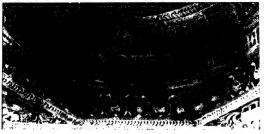

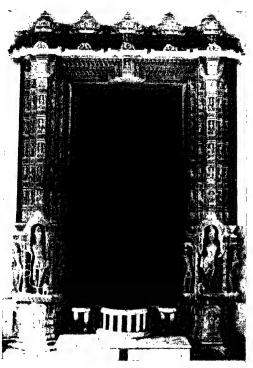

९ गूढ्मण्डपती
पूर्वाभितित
एक खत्तक
पर इस्लि॰।
बल्लणतो मः
भाग, देवः
कमलानी
मूर्ति

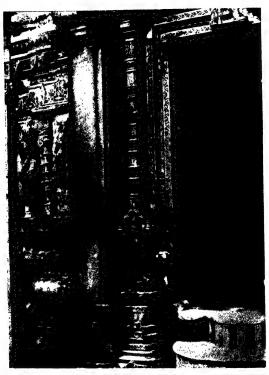

 खरतरवसही, रंगमङ्गपना बुआणा एक विकर्णवितानमां ग्रासमुख

१ • . गूडमण्डपना पूर्व द्वारनी द्वारमाखा

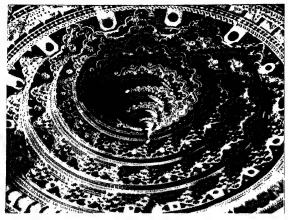
११. गूढ्नण्डपना उत्तर द्वारनी द्वारमाचा

१२. कमंत्रनेत्र बण्छावत द्वारा नव-निर्मित मूलब्रासाव (ई॰ १६ मी बतीनो अन्त भाग

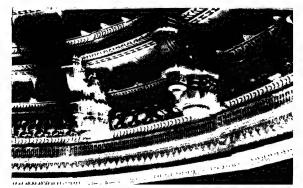

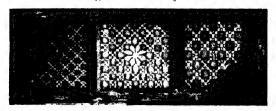

१३. धरणा साह द्वारा विनिर्मित सम्मेतिष्ठिवर (या नग्दीभारयुक्त) उत्तर दिवानो भद्रमासाद, (ई० १५ मी सताब्दीनो तृतीय भाग)

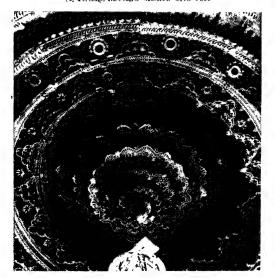

१४. खरतरबनही, बेलाण विशाना भत्रप्रामाक्तो करोटक १६ उत्तर विशाना भत्रप्रामाक्ता करोटकमां रूपकण्ठमा चक्रवाकमान्त्रा एव विद्या देवियोना टेकणना मदल

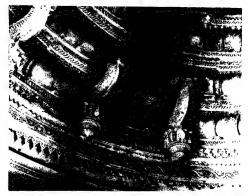

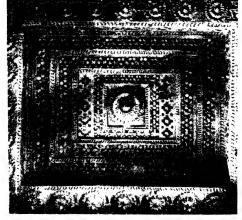
१७, खरतरवसही, दक्षिण विश्वाना भद्रप्रासावनी अवस्तो करोटक

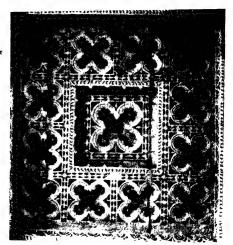
१८. विश्वण भद्र प्रासादना करोटकनो मदछो महितनो रूपकच्ठ अने ऊपरना सजनालुका थर

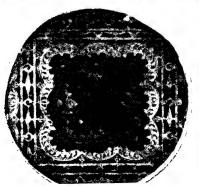
१९, पश्चिम दिशानी पट्ट्याला, (अमतीमां) जमणी पस्तिमा पुष्पक-मन्दारक जातिनो वितान

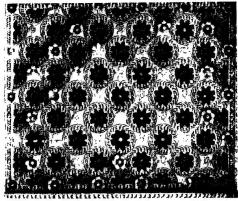
२०. पश्चिम दिशानी अमणी पक्तिमा समतल-नाभिच्~~छन्य~~ वितान

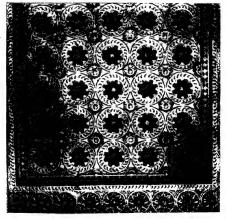
२१. उत्तर दिशानी भमतीना उस्थिप जातिना विताननो अविणय्ट भाग

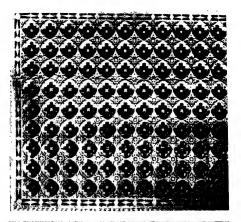
२२. उत्तर दिशानी भमतीमां समक्षिप्त जातिनो वितान

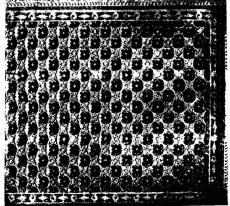
२३. उत्तर विणानी भमती मा ममाक्षिप्त जातिनी एक अस्य वितान

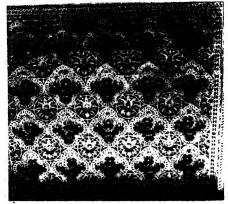
२४. उत्तर विशानी भमतीमां समझिप्त बातिनो एक नीजो वितान

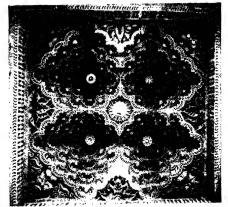
२४, उत्तर दिशानी भगतीमां समक्षिप्त जातिनो चोचो वितान

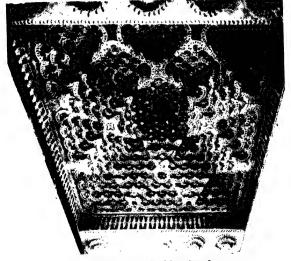

२६. उत्तर विशानी धमतीनो एक क्षिप्तोक्षिप्त खातिनो बितान

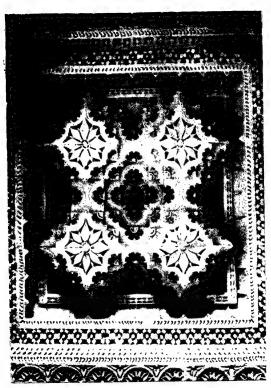

२७, उत्तर विकानी भमतीनो पम्रक-नाभिच्छन्द जातिनो गृक वितान

२८ उत्तर दिलानी एक देवकुलिकानो खिप्त-नाभिच्छन्य वितान

२९. उत्तर दिशानी समतीनो पद्मनाभ वार्तिनो एक वितान

ગિરનારસ્થ ''કુમારવિહાર"ની સમસ્યા મક્ષ્મદન ઢાંકી

ઉજ્જ્ય-તિગિરિ પર મુખ્ય જૈન દેવળા ધરાવતી હારની ઉત્તર સીમા પર આવેલું છેલ્લું મંદિર "કુમારવિહાર"ના નામે હાલ કેટલાક દશકાયી પ્રસિદ્ધિમાં છે. ગુજરાતના ઇતિહાસાદિ વિષયના વિદાના પહા ત્રિરનાર પર સાલ કીરાજ કુમારપાળે "કુમારવિહાર" ભંધાવ્યાના (ક્રાઈ પણ પરાણા આધાર સિવાય) ઉલ્લેખ કરે છે. કુમારપાળના આદેશથી શ્રીમાલી રાશ્ચિગના પુત્ર સારદના દંડનાયક આંભાક કિંવા આ બ્રેટેવ દારા સાં. ૧૨૨૨ – ૨૩/ઈ.સ. ૧૨૬૬ – ૬૭માં ત્રિરિપર ચઢવાની પછા (પાજા) અધાવેલી એવા તત્કાલીન સાહિત્યિક ઉલ્લેખા અને અભિલેખા માજદ છે. પણ સમકાલિક વા સમીપકાલિક કાઈ લેખકા (પૂર્ણાતલ્લગ્રુચ્છોય હેમચન્દ્રાચાય વા રાજગચ્છીય સામપ્રસાચાય) કુમારપાળ ઉજ્જયન્ત-ગિરિ પર જિનચૈત્ય ભેંધાવ્યાનું કહેતા નથી. તે પછી જોઈએ તા મન્ત્રીદય વસ્તપાળ-તેજપાળ ગિરિ પર ઈ.સ. ૧૨૩૨–૧૨૩૪માં નવાં મંદિરા રચેલાં; જે જિનાલયા તેમના કાલ પૂર્વે સ્થાઈ ગયેલાં (જેમ ઢે તીર્યાધિયતિ જિન અરિષ્ટનેસિ અને શાસનાધિષ્ઠાત્રી અભ્યિકાદેવી), તેને અનલક્ષીને તેમણે કંઈત કંઈ સુકૃત કરાવેલ : પછા "કુમારવિહાર"માં તેમણે કશુ કરાવ્યું હૈાવાની નોંધ તેમના સમકાસિક લેખેકા — નાગેન્દ્રગચ્છીય શહ્યપ્રભસૂરિ, હર્ષ પુરીયગચ્છીય નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ, ભગ્રુપુરીય જયસિંહસૂરિ, કવિ સોમેશ્વર, કવિ અરિસિંહ ઠકુકર અને કવિ બાલચન્દ્ર,—વા ઉત્તરકાલીન લેખકા જેવા કે નાગેન્દ્રમુચ્છીય મેરત ગાચાર્ય (પ્રાળ-ધર્ચિતામણિ: ઇ.સ. ૧૩૦૫), હર્ષપ્રરીયગચ્છીય રાજશેખર સૃરિ (પ્રાળ ધંદાશ: ઈ.સ. ૧૪૪૧) પણ આવા કરા જ ઉલ્લેખ કરતા નથી. આ સિવાય કુમારપાલ સમ્વહ લખાયેલા ચૌદમા શતકના પ્રભન્દા-કમારપાલચરિત (તપત્રચ્છીય જયસિંહસરિ: ઈ.સ. ૧૩૮૬), કમારપાલ--ભ્રપાલ-ચરિત (તપત્રગ્રાથ જિન્મ'ડન ગણિ: સં. ૧૪૯૨/ઇ.સ. ૧૪૩૬), કે કમારપાલચરિત્ર-સંગ્રહમાં પ્રકટ થયેલ કમારપાલ સગ્ભદ ચીકમા શતકમાં રચાયેલ જુદા જુદા પાંચેક વિસ્તૃત પ્રભન્ધામાં પણ આવી ઢાઈ જ વાત નોંધાયેલી નથી. ગિરનાર-તીર્થ સચ્લહ જે સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે, અને નવું પ્રકાશમાં આવી રહ્યું છે. તેમાં પણ ત્રિરનાર પર કુમારવિહારના ઉલ્લેખ નથી. જેમકે નાગેન્દ્રગુચ્છીય विक्रयमेनसरिता देव'तिप्रिर-रास (आ.६).स. १२३४), तपात्रव्धीय धर्मधायसरिता जिरनारहस्य (આ.ઈ.સ.૧૨૬૪). રાજ્યમ્છીય જ્ઞાતચન્દ્ર તેમ જ અજ્ઞાતપ્રમ્છીય વિજયચન્દ્ર કત રૈયતગિરિતીર્થ પર રચાયેલાં (અહીં પ્રકાશિત) સંસ્કૃત સ્તાત્રા (આ.ઇ.સ. ૧૩૨૦-૧૩૨૫), ખરતરગચ્છીય જિનપ્રભસ્રરિના કલ્પપ્રદીય અન્તર્ગત "રૈવતકગિરિકલ્પ સંક્ષેય", "શ્રીઉજયન્તસ્તવ", "ઉજ્જયન્તમહાતીય કલ્પ" અને "રૈવતકગિરિકલ્પ" (ઇ.સ. ૧૩૭૫ પહેલાં), ઉપક્રશમચ્છીય કડકસૂરિના નાસિનન્દન જિનોદ્ધારપ્રળન્ધ (ઈ.સ. ૧૩૩૭), કે ચીકમા શાકના ઉત્તરાર્ધથી લઈ સાળમાના આરંભ સધી જની ગ્રજરાતીમાં રયાયેલ ત્રિરતારતીથ ને આવરી લેતી અનેક તીર્ય માળાએ, ચૈત્યપરિયાડીઓ, વિવાહલા, રાસ, સભા રચતાઓમાં ક્યાંય પણ કુમારવિહારના જરા સરખા પણ નિર્દેશ નથી.

આ અતિ વિશુલ નકારાત્મક પ્રમાણને ધ્યાનમાં રાખીએ તા ત્રિરતાર પરતા મંદિરને "કુમાર-વિદ્ધાર" કહેવું એ તા તરી ભાત્તિ છે! આ પશ્ચિમાયુખ મંદિરને યૂળપ્રાસાદ, ગૃદમાંડપ અને મળ જુતાને સ્થાને આધુનિક રંત્રમંદ્રપ છે. એને ફરતાં હર દેવધુલિકાઓ હતી, પણું તે નષ્ટ થઇ છે. મૂળ મંદિરનાં લાટડાં, ત્રારણી અને રૂપકામ પંદરમાં શતકનાં છે: અને ગુદ્ધમંદ્રમાં 'કરાટક' પણ પંદરમા શતકની શૈલી જતાવે છે. આથી એક વાત તો રૂપષ્ટ જ છે કે આના નિર્માતા પંદરમાં શતકમાં થયા હોવા જોઈએ.

આ સમસ્યાના જૈકેલમાં પંદરમા શતકમાં રચાયેલું કેટલુંક સાદિત્ય સદાયભૂત શાય છે; ખાસ તો એ સમસ્યાં, પંદરમા સતકના મધ્યભાય અને ત્રીન્ન ચરલુમાં, રચાયેલી ત્રિલંમાણાએ અને ચેન-પરિપાટીઓ, તીર્લાલિયનિ જિત અરિસ્ટનીમેના મંદિર પછી ખરતરવસ્ત્રી, અને તે પછી કરાયુવ્ય ર ભાદ લાંદલામાં એ કેમમાં આખરી મંદિર આવતું તેના વિષયમાં ત્રણેક પરિપાટીઓમાં ઉપયોગી ત્રીલ મશ્રે છે, આ સૌમાં તા સ્પષ્ટ રીત કર્યું છે કે તે પુતરીહ (મકારાન્તર પૂનતી, પૂનઇ) કાહારીએ સ્થાપેલ શાંતિ જિનેનનું હર દેવકું લિકાવુક્ત મંદિર છે: જેનકે તપાત્રમ્છીય હેમહસ કૃત 'ત્રિરતાર સૈન્યપિયાટી' આ સ. ૧૫૫૫/૧૪૫૯ને માં ત્રીષ્ય ઉકે:

કાંઠારિઅ પૂનસીઢ તલુઇ સિરિ સંતિ જિણિ દા ૧૨૮ા

એ જ પ્રમાણે વૃક્ષનપાત્રચ્છીય રાતસિંહસૂરિ-શિષ્યની ''પ્રિરતાર નીર્ધ'માળા'' (ઈ. સ.૧૪૫૩/ પશ્ચાત)માં પણ એવા જ મતલગતું લખ્યું છે; જો કે છપાયેલા પાઠભ્રષ્ટ છે. ર ત્યાં વિશેષમા મ'દિરતે ફરતી હર દેહરીની પણ તોધ છે : યથા :

એક (મનામ ' પૂનસી) કેા (તા ' ઠા)રી વસહી સંતિ નિમ સવઇ સારી બહુતરિ દેહરી દેવ ા૧૯ન

તે પછી સંઘપતિ શવરાજની યાત્રા વર્ષ્યુવ 11 અજ્ઞાત કર્ત્યુક "ગિરનારચૈત્વપરિપાટી"માં પચ્યુ આ જ વાત સ્પષ્ટતા પૂર્વયક કહી છે³ે

> બહુત્તિરિ જિલ્લાલઈ શાંતિ આરાહુ પુનઈ કાેઠારી થાપીઉ એ ॥૩૧॥

જ્યા પતારી કે પૂર્વ કેકારી કેકલું હતા તેની સ્પષ્ટના એ તપાગ્રચ્છીય યુનિગાની રસતામાંથી મળે છે. તપાગ્રચ્છીય હળત્રીસારસંદિ-શિષ્ય શુભશીલ પ્રસ્તિના પંચાલતાપ્રગોધસગન્દ (સં.૧૫૧) ઇ.સ. ૧૪૧૫માં છે એમ કે કિમાર ૧૪૫) ઇ.સ. ૧૪૧૫માં છે એમ કે કિમાર ૧૪૫) પંચાયત્ર ઉદ્યેભ પ્રાપ્ત છે. એમ કે કિમાર ૧૪૫) પંચાયત્ર હત્યા તેના લાગ ત્યાર સંસ્તિ કે સાથ્ય કે છે કે (તપાત્રચ્છીય) જયચન્દસંદિના શિષ્ય રત્તશે ખરસંદિ થયા. તેમના સમયમાં પૂર્ણ સિંહ કે કાયગારિક તથા સંપ્યતિ લાળા કૈયા કે વિરાગારીગિર પર પ્રસાશે કરાવ્યાં અને ત્યાં નિગ્યપ્રતિકા હતીય સ્થાય કે સ્થાર કરાવું તો શીર્ય કે જ આ હત્યાર તેમને કે છે. ત્યાં આ પ્રમાણે તેમને છે.

तपागच्छाधिराजश्रीरत्नशेखरसूरीणामादेशान् श्रीगरतारतीये पूर्निसह कोष्ठागारिको महान्तं प्रासादं कारणामास । तत्र श्रीऋषमदेवं प्रतिष्ठियन् । तत्र बहुछश्रटंकधनव्ययः ।

ચૈત્યપરિપાટીકારો પુતસી વસડીમાં જ્યાં શાન્તિનાથની પ્રતિષ્ઠા હોવાનું કહે છે ત્યાં શુભશીલ ત્રહ્યું ઋષભદેવ સુલનામક હોવાની વાત કરે છે જે કદાચ સ્પૃતિ દોષને કાર**ણે** હોય, પ્રસ્તુત પ્રાસાદ તપાત્રચ્છીય સ્ત્તકોખરસૂરિના ઉપદેશથી ભંધાયો હતો તેથી વિશેષ હંકાકત અડી મળે છે. મધુમુલ્ન હાંકી ૨૨૫

ળીજ લેખક પ્રતિષ્ઠાસોમતા સોમસીઆગ્યકાવ્ય (સં. ૧૫૨૪/ઇ.સ. ૧લ૬૮)માં થોડી વિશેષ હાંકાત તીધારોથી છે. ત્યાં કથા પ્રમાણે ભિંદરતા સુલતાતના સાન્ય શ્રેષ્ઠિ પૂર્ણ સિંહ ક્રાહ્મપ્રારિક (અત્રે શ્રેમતા લાઇ ભયુરખતે) ગ્રુવચનથી ત્રિરતારતિરિ પર® ગુંગે દિર ભાંખું, તેમાં ત્રચ્છનાથતા આદેશથી (જન્મ)તિમુસિંગ પ્રતિષ્ઠા કરી ર થયા:

> श्रीपूर्णसिहकोष्टागारिकनामा महेभ्यराट छुछुमे । सुन्दर बिहरकगरे मान्यः श्रीपातसाहि विमोः ॥८१॥ तेन श्रीपुरवारपावर्जितहवयन नृणाम् । बं प्रापनाच्य बांध्य सहितन नेरन्न महितेन ॥८२॥ श्रीमहित्तारीरायकारि जिन्मारिर महोजुंग । जिनकीर्तिस्त्रिराजः शितिष्टित गच्छनाथागरी ॥८३॥

આ વિધાનથી સ્પષ્ટ છે કે પ્રતિષ્દ્રાપક આચાર્ય જિન્દ્રાત્તિશ્વરિ હતા. અ**હી** "ગુરુ" શબ્દથી રતનશખરસૂરિ વિવક્ષિત હોય; અને "ત્રચ્છનાય"થી કદાચ સમસ્ત તપાત્રચ્છના તે સમયના પ્રમુખ આચાર્ય યુત્રપ્રધાન સામસુન્દરસૂરિ ઘટિત હોય.

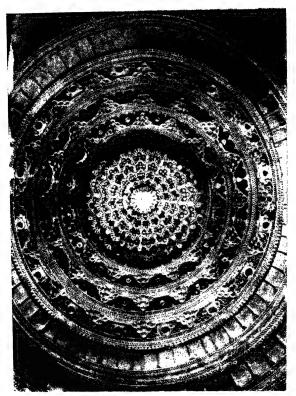
શુક્રાશીલગે હું કે પ્રતિષ્કારો મે મન્દિરના નિર્માલનું વર્ષ જાતાવ્યું નથી. પણ રાલુકપુરના ધરસુ-વિહારમાં મુકેલ લં. ૧૫૦% છે. ૧૪૫૧ના 'વિરતાર-સ્તું જન્ય પર્કમાં ક્રમમાં 'લ્યાલુવલ'ના જિનાલય પછી ''પુતસી વસતી'' જાતાતા છે; આર્યો આ પૂતા ક્રાકારીનું પ્રસ્તુત જિનાલય તે સમયથી કેટલાક વર્ષ 'પરેલાં ભાગ સુચ્યું હશે. આ પુતસી-વસતીના ગ્રુદ્ધમંડપા મહાવિતાનાં આકૃતિ, પ્રકાર અને પ્રભાલિ ગિરતાર પરની 'ખરતવસહી'ના ત્રવ્ય માટાં કરેરાકોના કરતાર શિલ્પોઓની પરિપાતીના લગેલબનાં હાઈ, અને પ્રસ્તુત ખરતરવસહી પણ ઈ.સ. ૧૪૪૧ પહેલાં ળતી ચૂર્ય હાઈ, પુતસી-વસતીનું નિર્માણ પણ ઈ.સ. ૧૪૪૧થી અચાલ થઈ ગયું હશે. પુતસી-વસહીતી હતારે આવેલ કરાયણ ત્રવના ચંદિરના હતાર અમહાવાદના સુલ્તાન અહમદશાહ—માન્ય ઓચલાલ ક્રેષ્ઠિ સમરસિંહ સં. ૧૪૯૪/ઇસ. ૧૪૩૮માં કરેલાં. જેમાં પણ પ્રતિપાપ આચાર્ય હતા જિનારોત્તિસ્તિ! આ લક્ષ્યાલ પ્યાનમાં લઇએ તો એ જ સમયે જિતાકી પ્રિયુરિએ પુતસીવસહીમાં પણ પ્રતિષ્કા કરી હોવાનું ધારી શકાય. આપી આ કલેવાતું 'કુમારપાળ'નું ચંદિર વસ્તુત્યા ઈ.સ. ૧૮૩૮માં ળન્યું હતું, અને તેના કારાયક સૌલંક! સબાટ કુમારપાળ નહીં પણ ગિદરના પૂર્વુ સિંહ ક્રોપ્લામાં રહે ફેં પુતસી ક્રાહારી હતા.

મંદિરમાં આજે ધ્યાન ખેંચે તેવી ક્ષેઇ વસ્તુ હ્રોય તો તે ગૃઢમંડપના લગલગ ૨૦ ફીટના વ્યાસના વિશાળ કરોટક (ચિત્ર ૨)."

તમાં નીચે રૂપકંડ પછી ગજવાળુના ઘરા કરી, તેના પર નવખંડા ક્રેલનાં ત્રણ ઘરા અને વચ્ચે મેટા સાનની અણીદાર-અળીદાર ક્રેલનાં પાંચ ઘરવાળા પુષ્પપત્રિત અને પદ્યક્ષ્યરયુક્ત ચેતાહર, ખરે જ બેનન્ય પદ્યશિલા કરીશે છે, જેની ગણના પશ્ચિમ ભારતના પંદરમા શતકના સર્વોત્તમ ઉદાહરણો માં ઘઈ શકે તેમ છે. ખરતરવસ્હીના વિતાનોની પદ્યસિલા કરતાં આમાં એક ઘર વિશેષ હોાઇ તે વિશેષ પ્રભાવસાળા જણાય છે.

પાદટી પા

- ૧. સં. ૫'. બેયરદાસ દાેશી, પુરાતત્ત્વ, ૧-૩, (ચૈત્ર ૧૯૭૯/ઈ.સ. ૧૯૩૩), પૃ. ૨૯૬.
- ર. સં. શ્રીવિજયધર્મ સરિ, પ્રાચીન તીર્થમાળા-સંગ્રહ ભાગ ૧લા, શ્રીવરાવિજયછ જૈન પ્રથમાળા, ભાવનગર સં. ૧૯૭૮/ઈ.સ. ૧૯૨૨, પૃ. ૩૬.
- 3. સાંપ્રત પ્રત્યમાં જૂઓ અમાર શ્રીમતી વિધાત્રી વારા સાથેનું સ'પાદન.
- Y. સ. મૃગેન્દ્ર મુનિછ, સૂરત ૧૯૬૮. પૃ. ૩૧૬·
- પ. એજન, પૃ. ૧૯૨.
- દ. જૈન જ્ઞાનપ્રસારક મંડલ, મુંભઇ ૧૯૦૫, સર્ગ ૯.
- છ. આ કરાટકનું ચિત્ર પ્રથમ જ વાર (સ્વ.) સારાભાઇ મિણલાલ નવાએ Jaina Tirthas in India and their Architecture, Ahmedabad 1944, Pl. 111, Fig. 293, તરીંક અપર્ય છે.

गिरतार, पूर्णीतृष्ठवताी (तथाकचित कुमारिवहार, मूक्मण्डण, समामदारक वितान, (प्रायः ईन्त्री १४३७) (यह एवं पीछन लेख के २९ वित्र American Institute of Indian Studies, Varanasi के सीजन्य और सहायता से प्रकट किया गया है)

"પાલિતાણા–કલ્પસૂત્ર"ની જૈન ચિત્રકળા પર વિશેષ પ્રકાશ ગ્રુનિ શીલચન્દ્ર વિજય

ભારતીય ચિત્રકલાના ઇતિહાસમાં એક મહત્ત્રપૂષ્ટ શું ખલા સમાન ભની રહેલી અને જુદાં જુદાં કારલાયુર, જેનાબ્રિત ચિત્રકળા, શ્રુજરાતી ચિત્રકળા, પશ્ચિમ ભારતીય ચિત્રકળા, અપભાંગ શૈલીની ચિત્રકળા અને માત્ર-ગુર્જર શૈલીની ચિત્રકળા, એમ જુદાં જુદાં નામે વર્ડ એળખાવવામાં ઓલીની જૈત ચિત્રકળાનો એક વિશિષ્ટ હસ્પમત, હમણાં તોને તથા દરનાવેજ એટલે કે એક વિશિષ્ટ હસ્પમત, હમણાં તાન્નેતરનાં વર્ષીમાં જ, પ્રકાશમાં આવેલ છે. એ કે ઢી. ઉમાકાન્ત પ્રે. શાહે, પોતાના Treasures of Jaina Bhandaras માં, આ સચિત્ર પ્રતમી તેોય લીધી જ છે, તો પણ તે પ્રતમી લોડોક વધુ પરિચય કરાવવાની ગણતરીથી આ ઉપક્રમ થાય છે.

મા પ્રત, શ્રીકરપસુત્રની તાડપત્રીય પ્રત છે. ડાં. ઉનાકાન્તભાઈએ તેને 'પાસિતાણા–કરપસ્ત્ર" એવી સંગ્રા આપી છે, અને આપણે પણું એ જ સંગ્રાએ તેને ઓળખીશું. આ પ્રતની વિશિષ્ટતા તેના ચિત્રોને આભારી છે.

३८×६ से.भी. भाष धरावती आ હસ્તપ્રતની કુલ પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૪૫ છે, अने तेमां पहेलां ११० पृथ्वेमां हरपञ्चर छे अने लाष्ट्रानां पृथ्वेमां क्षत्र अवार्ध छ। छ। आ प्रत सं. १४३६मां खणाई छ, अभ तेनी आंत्र पृथ्विका वांच्यता सम्भव्य छ। "इति श्रीकार्तिक काचार्य कथानकं समाय्य ॥ छ।। प्रधापं ६१९ ॥ छ।। छ।। सं. १४३९ आषाहादि ४० वर्षे आषाद्व हित् १३ तार्गी औल्यतराग्य्छ भीजिनोदयसूरिशिष्य श्रीजिनस्यनसूरियों साल तेजासुन साधु घरणा साधु कडूआकंन औक्तरपुरितिका ज्याप्य श्रीसन्युरुच्ये वाचनार्य प्रदत्ता ॥ छ।। छ।। छ।।

આ ઉપરાંત, આ પુષ્પિકા ઉપરથી એ પશુ ખબર પડે છે કે, આ પ્રતિ પાટલુમાં ક્ષ્માઇ છે. જોકે તે અંગે આમાં કોઇ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ પૃષ્પિકામાં આવતા ખરતરગચ્છીય આ. જિનરાજશરિ તથા સાધુ ધરલા-એ બેનો ઉલ્લેખ, આયું અનુસાન કરવા શ્રેર છે. આ લ-ને વ્યક્તિએ માટે, પુરાતત્વાચાર્ય મૃતિ શ્રીજિનવિજયજ સંપાદિત "સ્વरतराण्डलदृष्ट्रावर्छ संबद्ध" મા પ્રમાણે હલ્લેખ મળે છે:—

"श्री जिनोदयसूरिपट्टे पञ्चारात्तमः श्रीजिनसाजसूरिः । तस्य च सं. १४३२ फालगुन विद षण्डयां पाटणनगरे साह्यसणकननं दिमहोत्सवेन सूरिपदं जातम् । ...सं. १४६१ देवखबाढाल्ये नगरे स्वर्गं गताः ॥''

આ લસ્લેખ પરંધી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે, 'સાહ ધરસુ' એ યાટ્યુનો વતની ઢોવો જોઈએ અને તેલું આ જિનરાજસ્તિના સિરાદ-લિસ્ત કરોલના ર અને તેલું આ જિનરાજસ્તિના સિરાદ-લિસ્ત કર્યો હતા. આ જિનરાજસ્તિના પદ-મહોત્સવ કરાવનાર 'સાહ ધારસ્યુ' તે જ પ્રસ્તુત પ્રતિ લખાવનાર 'સાહુ ધરસ્યુ' હશે, એના નાંકો કરવામાં હવે કોઇ આપત્તિ તથી જ્યાતી. તે તેથી જ નાંકો વાય છે કે પ્રસ્તુત પ્રતિ પાટસુમાં જ લખાઇ છે. આ મ પશુ, પાટસુ એ અપલાલીન કહા અને સાહિત્યનું કેન્દ્રસ્થળ તે તે હતું જ.પ

જોકે આ પ્રતનાં ચિત્રોમાં સાનાના-સાનેરી શાહીના ઉપયોગ જરાય નથી થયા, તા પછ, આ

પ્રતમાંના લખાણુને બે વિભાગમાં વહેંગી દેતારા તેમ જ પ્રતના પૃષ્કોની ખન્ને ભાજુના બે એમ કુલ ત્રજ્ઞ હાંસિયાઓમાં દેશેયેલી હિનારામાં માતેરી શાહીની રેખા જોવા મળે છે.

ચિત્રકળાના સમક્ષકોએ, તાડપત્રીય લઘુચિત્રીના ઇતિહાસને, બે વિભાગમાં વહેંચ્યો છે. તમાં ખીજા વિભાગના સમગાયા, સામાન્યતા, વિ. સં. ૧૩૫૦ થી ૧૫૦૦ ખેતા મનાયો છે. પ્રસ્તુત પ્રત પણ આ જ સમયની અને વિભાગની છે. આ સમયની હપલબ્ધ બીજી તાડપત્રીય સચિત્ર પ્રતા પણ એક, હજ્યદેશીની ધચ્યાળાના સંગ્રહની કરપસની પ્રત (સં. ૧૪૨૭) છે, અને એમાં સાતાનો ઉપયોગ થયાનું તેમાં સું તમાં આવી એક પ્રતિઓ અનુકામ, આવશ્યક લઘુસ્તિની (ખંભાત) વિ. સં. ૧૪૪૫માં લખાયેલી પ્રત તથા ઇક્ટની શેઠ આવ્યું દેજ મંગળજી પેઢીના સંગ્રહની કરપસન્તી પ્રત છે. આ ભન્તમાં, ચિત્રોમાં સાતાનો ઉપયોગ થયો છે. ઇક્ટની પ્રતાનો ચોક્ક સમયનો ઉર્ફ્કેખ, એ કે મૂળ પ્રતમાં છે નહિ, તો પણ વિદ્વાનો અને ચોક્કમ સાત્ર હોવાનું સાત્રે છે અરિ એ ઉપયોગ આ ચારેય પ્રતાનો કામ આ પ્રયાસે ચોદાની શકામ :

- ૧. ઉજમકાઇની ધર્મશાળાની કલ્પ-પ્રત સં. ૧૪૨૭ (ઇ. ૧૩૭૦)ની પ્રત.
- ર. યાલિતાણા-કલ્પસૂત્ર સં. ૧૪૩૯ (ઈ. ૧૩૮૨)
- ૩. ઈડરની કલ્પસત્ર-પ્રત.
- ૪. ખેલાતની આવશ્યક લઘુકત્તિની પ્રત, સં. ૧૪૪૫ (ઈ. ૧૩૮૯)
- આમ, પ્રસ્તુત પાલિતાણા–કલ્પસૂત્ર એ ઉજમફાઇ ધર્મશાળાવાળી પ્રત અને ઇંડરની પ્રત—એ ભન્ને વચ્ચેની એક મહત્ત્વપૂર્ણ કડીર્ય ખની રહે છે.

પાલિતાણા-કલ્પસ્ત્રમાં પક ચિત્રો છે એમાં પહેલાં ૪૦ ચિત્રો કલ્પસ્ત્રનાં અને શેષ ૧૬ ચિત્રો કાલક-કથાનાં છે. એ ચિત્રાના ટ્રેંકા પરિચય આ પ્રમાણે છે:—

૧. (૫. ૧) મહાવીર સ્વામી, ૨. (૫. ૨ ૩૧.) ઋષભદત્ત અને દેવાનન્દા, ૩. (૫. ૩ ૩૧.) ચીદ સ્વયત. ૪. (યુ. ૩ જા.) ઋક્ષભાદત્ત દ્વારા સ્વયત્તાલળ કથત, ૫. (યુ. ૫ જા.) ઇન્દ્રસભા, ૬. (યુ. ૬ જા.) ભાળક સહિત માતા અને શકસ્તવ, ૭. (યૃ. ૭ ૩૪.) ઇન્દ્રની આગ્રા સ્વીકારના હરિનૈગમેથી. ૮. (પ. ૯ જા.) ગર્ભાષકાર, ૯. (પૃ. ૧૦ જા.) વિમાનમાં હરિની યમેષી, ૧૦. (પૃ. ૧૩ જા.) ગર્ભ સ ક્રમણ. ૧૧. (પ્ર. ૧૬ જ.) ચૌદ સ્વય્તા જેનાં ત્રિશલા, ૧૨. (પ્ર. ૨૦ જ.) સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલા ૧૩. (પ્ 3૨ ૩૧.) રાજા અને સ્વપ્નપાડક તથા રાજા અને રાણી, ૧૮. (પૃ. ૩૮ ૩૪.) મહાવીર જન્મ અને પાંચ રૂપધારી ઇન્દ્ર દ્વારા ભાગવાનને લાઈ જન્માભિષેક માટે મેર તરક પ્રયાભા, ૧૫. (પૃ. ૪૦ જી.) જન્મા ભિષેક. ૧૬. (પુ. ૪૧ व.) સિદ્ધાર્થની કોંડ્રે ભિક પુરુષોને આશા, ૧૭. (પુ. ૪૨ व.) આશાના અમલ કર્યાનું કોટું ભોંકા દ્વારા નિવેદન, ૧૮. (પૃ. ૪૭ જા.) મડાવીર-દીક્ષાયાત્રા, ૧૯. (પૃ. ૪૮ જા.) મહાવીર-દીક્ષાયાત્રા. ૨૦. (પૃ. ૫૦ ૩૪.) મહાવીરદીક્ષા (દેશલ ચન), ૨૧. (પૃ. ૫૦ ૬.) મહાવીર-કાઉસગ્ય મુદ્રાએ, ૨૨. (૫. ૫૩ व.) સમવસરણ (મહાવીર-કેવળગ્રાન), ૨૩. (૫. ૫૫ व.) મહાવીર-નિર્વાણ, ૨૪. (પૃ. ૫૬ જ.) ગૌતમ ગણધર, ૨૫. (પૃ. ૬૦ જી.) સિદ્ધાવસ્થામાં મહાવાર સ્વામી. રક. (પૃ. કર ૩૧.) પાર્ધનાથ-જન્મ, ૨૭. (પૃ. કર વ.) પાર્ધ-દક્ષા (દક્ષાયાત્રા અને સાચ), ૨૮. (५. ६३ व.) પાર્थ-समयरुषु, २८. (५. ६६ व.) પાર્થ-निर्वाषु, ૩૦. (५. ६७ व.) तेसि-कन्स, ૩૧. (પૃ. હર વ.) નેમિ-સમવસરહ્યુ અને નિર્વાહ્યુ, ૩૨. (પૃ. હર ૩૧.) ત્રાયન જન્મ, ૩૩. (પૃ. હ૮ છા.) ઋષભ−ઠીક્ષા અને સમયસરહ્યુ, ૩૪. (૪. ૮૧ છત.) ઋષભ - નિર્વાહ્યુ, ૩૫. (૪. ૮૧ वा.) મહા•

વીરસ્વામીના છ ગ્રહ્યુંધરા, ૩૬. (યુ. ૮૨ જા.) ભાષીના પાંચ ગ્રહ્યુંધરા, ૩૭. (યુ. ૯૩ જા.) સમવસરલુ, ૪૦. (યુ. ૧૧ જ.) જા. સમવસરલુ, ૪૦. (યુ. ૧૧ જ.) આપાર્ય સમક્ષ ચતુ વિધ સંધ, ૩૯. (યુ. ૧૦ જ.) સમવસરલુ, ૪૦. (યુ. ૧૧૦ જ.) આપાર્ય સમક્ષ અતુ વિધ સંધ; (કાલક-કથા-) ૪૧. (યુ. ૧૧૧ જ.) વર્જાસંક અને સુરસુંદરી (કાલકનાં પિતા-માતા), ૪૮. (યુ. ૧૧૨ જા.) ગ્રહ્યુંકરાચાર્ય અને કૃત્યુંકરો છે. (યુ. ૧૧૧ જ.) કાલકનાયાં સમક્ષ રજુ કરાયેલી ગંધનાન ગર્દા લિલ્લ, ૪૧. (યુ. ૧૨૧ જા.) કાલકાચાર્ય અને ભરિષ્યાદિત્ય, ૪૦. (યુ. ૧૧૧ જ.) કાલકાચાર્ય અને ભરિષ્યાદિત્ય, ૪૦. (યુ. ૧૧૧ જ.) કાલકાચાર્ય અને અલાનુચિત, ૫૦. (યુ. ૧૩૩ જ.) કાલકાચાર્ય મમક્ષ ચતુ વિધ સંઘ, ૫૧. (યુ. ૧૩૦ જ.) કાલકાચાર્ય, ૫૩. (યુ. ૧૫૧ જ.) કાલકાચાર્ય મારે સમક્ષ ચતુ વિધ સંઘ, ૫૧. (યુ. ૧૩૦ જ.) કાલકાચાર્ય, ૫૩. (યુ. ૧૫૧ જ.) કાલકાચાર્ય પારે લ્લુ પૂર્ત સુધા પારે લ્લુ પૂર્ત સુધા પારે (યુ. ૧૪૪ જ.) કાલકાચાર્ય અને ૧૬ કાલકાચાર્ય, ૫૩. (યુ. ૧૫૧ જ.) કાલકાચાર્ય અને ૧૬ કાલકાચાર સ્વાઇન ૧૬ કાલકાચાર અને ૧૬ કાલકાચાર સમક્ષ પૂત્ર વેધ પ્રમાટ પ્રતા ૫૦.૧૬ કાલકાચાર અને ૧૬ કાલકાચાર સમક્ષ પૂત્ર વેધ પ્રમાટ પ્રતા ૫૯.૧૬ કાલકાચાર કાલકાચાર સમક્ષ પૂત્ર વેધ પ્રમાટ પ્રતા ૫૯.૧૬ કાલકાચાર કાલકા

ડો. ઉમાકાન્તભાઈ શાહે આ ચિંતાની કબવાર નેંધ આપી છે. '' પરંતુ, તેમાં પ્ર. પર (જ.) પ્ર. ૧૧૨ (જ.) અને પ્ર. ૧૨૫ (જ.) (ચિત્રકાર્માંક ૧૬, પ્રર., પ્રક.) આ ત્રણ ચિંતાની તેમ લેવાઈ નથી. વળા પ્ર. ૧૨૮ B.માં કોઈ ચિત્ર છે નહી. આ ઉપરાંત, તેમણે, ચિત્ર પ તે "વ્લપ્તનાલાંક" તરીકે; ચિત્ર ૧૩ તે "ત્રિશ્લાના હર્ય-શોક" તરીકે; ચિત્ર ૧૭ તે "લ્લા" તરીકે; ચિત્ર ૧૫ તે "લ્લાના હર્ય-શોક" તરીકે; ચિત્ર ૧૫ તે "રાત અમસ લીમાં છે. આપતા કાલક તરીકે, ચિત્ર પર તે "રાત અમસ લીમાં છે. આપતા કાલક તરીકે, ચિત્ર પર તે "રાત અમસ લીમાં એ ચિત્રમાં રાત હોવાનું તેમ જ વિત્ર પર તે "રાત અમસ લીમાં સ્ત્ર સ્ત્ર પર તે "હાલક તે તરીકે, ચાત્ર પાત્ર હોવાનું તેમ જ વિત્ર પર તે "રાત હોવાનું હોવાને હોવાને હાલ હોવાનું હોવાને હાલ હોવાને હોવાને હાલ હોવાને હોવાને હાલ હોવાને હોવાને હાલ હોવાને હોવાને હોવાને હોવાને હાલ સ્ત્ર પર આ પર હોતા હોવાને હોવાને હાલ સ્ત્ર પર આ પર હોતા હોવાને હાલ સ્ત્ર પર અમલ હોવાનું હોવાને હાલ હોવાને હાલ હોવાને હોવાને

ડાં. ઉમાકાન્તભાઇ, પાસિતાચા-કલ્પસત્રને, તેમાં ૫૦ (કંપક) ચિત્રા હોવાથી; તે ચિત્રે છત્કૃષ્ટ રોલીઓ (superior workmanship) આલેખાયાં હોવાથી; તેમજ જે યુત્રમાં તાકપત્રનું સ્થાન કાત્રણ લેવા માડયું હતું તે યુત્રની તાકપત્રીય રોલીનું પ્રતિબિંગ રજૂ કરતું હોવાથી, પશ્ચિમભારતની જૈન ચિત્રકળાના 'ખૂબ અગત્યસર્થા દસ્તાવેજ' તરીકે ઓળખાવે છે, ¹³ અને તે તદ્દન યથાથે છે.

લાધવ-કૌશલ્ય એટલે કે એક જ લધુ-ચિત્રમાં, એક્યા વધુ સ્વતંત્ર ચિત્રા થઈ શકે તેવી ઘટતાઓતે, સમાવી દેવાનું કૌશલ્ય, એ આ પ્રતાની નિત્રકળાનું તેધપાત્ર લક્ષણ છે. દા.ત. ચિત્ર દ [Fig 1), ૧૩, ૧૪, ૨૪, ૩૧, ૩૩, ૮ વગેરે. આ ચિત્રામાં, સામાન્ય રીત અન્ય કલ્યસ્ત્રાનાં વિદ્યામાં એક સ્વતાંત્ર ચિત્રસ્યે એવા મળતી બે બે ઘટતાઓને પણ, એક જ ચિત્રમાં, ખૂબ નિયુષ્ણતાથી સમાવી લેવામાં આવી છે.

મા પ્રતમાં બીજી વિશેષતા એ જોવા મળે છે કે, જે પૃષ્ઠોમાં ચિત્ર છે, તે પૃષ્ઠના-જે તરક

ચિત્ર ક્રેશ્ય તે તરફના – હાંસિયામાં, હરતાલ વડે, ચિત્રતું નાતકડું તે ઝડપી રેખાંકન નાનો લાઇન સ્ક્રેશ કેરી ખતાવવામાં આવેલ છે. આપણે સારી રીતે અણીએ છીએ કે, ઘણી પ્રતેમાં, લેખક, લખતી વખતે, ચિત્ર માટેની જગ્યા છે.ડી દઇને લખતા અને સાથે એ જગ્યાની પાસેના હાંસિયામાં, જે ચિત્ર દેરવાનું હોય તેની વિગત અને સ્થતા લખી દોતા. 'પે પણ જે કાળમાં આવું લખી દેવાની પ્રથા હજી નહોતી પ્રારંભાઇ, તે કાળમાં ચિત્રકારને કઈ રીતે સ્થતા અપાની હશે? જો લખનાર પેતે જ ચિત્રકાર હોય, તે તો આવી ક્રોઈ સ્થતા આપવાની અંગ્રેટ રહેની નહિ. પરંતુ લખનાર તે ચિત્રકાર જુદા હેય, તો તો આવી ક્રોઈ સ્થતા ઓપિક રીતે અને ક્રાં તો બીજી ક્રોઈ રીતે પણ, સ્થતા ક્રેમાર્ગલ્લને આપતા સ્થિયો તે તો હોય છે. તો મીખિક રીત સ્થતા ક્રોઈ રીતે પરચા, સ્થતા તે તો લાય કઈ રીતે સ્થતા માની હોય કે રીતે પરચા ક્રેસબરતી અપાની હશે!

આ પ્રશ્નો હતર પાલિતાલા-કલ્પસૂત જોતાં મળી રહે છે હપર કહ્યું તેમ, આ પ્રતમાં, ચિત્રપૃષ્ઠોના હોસિયા પર, જ્યાં જે વિષયતું ચિત્ર દારતાતું હોય, તે વિષયતા રક્ષ રહેચ કે આહેડ-સાઇન દોરી દેવામાં આવેલ છે. એ સ્કેચના આધારે જ, નિષ્ણાત ચિત્રકાર, પૂર્વ ચિત્ર દોરી દેતા હશે.

એ કે આ પહિનિમાં ક્યારેક ભૂલ થઈ જવાના પણ પૂરા સંભાવ છે. જેમ કે આ જ પ્રતમાં, ચિત્ર કમાં, 'શકસ્તત અને શવનપલંગ પર સતેલી દેવાનંદા' એ બે દશ્યો એકી સાથે આલેખામાં છે; તે આટે હોસ્પિયામાં તે દશ્યોના સ્કેચ કરીને (Fig. 2) તે પત્ર, ચિત્રકારને એમ તે એમ જ સોંપી દેવામાં આવ્યું ક્ષાવાથી, 'બીજે બધે ટેકાલે સંતલી સાતાની સાથે ભાળક હોય જ છે' એવા સર્ચ અનુભવના આધારે જ, ચિત્રકારે, અડી પણ, દેવાનંદાના હાથમાં નવજાત ભાળક આલેખી દોધું છે. દશ્યાતની દિષ્ટિએ મોડો દોય છે.

આમ છતાં, આપણે કહેલું જોઇએ કે, સાવ નાનકડા અને રક્ષ સ્કેચને આધારે જ, જે તે વિષયનું સંપૂર્ણ ચિત્ર આલેખી બતાવલું, એ, આ ચિત્રાના ચિત્રકારની જેવીતવી સિદ્ધિ નથી.

અલભન, આવી વિશિષ્ટતા ધરાવતી માત્ર આ એક જ કે પહેલી જ પ્રત છે, એવુ નધી. બીજ પણ એક પ્રત છે, જેમાં, હાંસિયામાં, આ રીતે જ, ચિત્રનો સ્કેચ દારવામાં આવ્યો હોવ. આ પ્રત તે ખંભાતના શાનિતાયભંડારની નિ.સં. ૧૨૬૭ તી વિષક્તિશાકાપુરુષ પરિવતી તાડપત્રીય પ્રત છે. આ પ્રત્યું એક ચિત્રપષ્ઠ, Treasures of Jaina Bhandarashi, Black and white ચિંદ્રાસાં, ચિત્ર તં. ૪ તરીકે, હાં. ઉમાકાન્તભાઇએ મુક્યું છે. તેમાં કેખાતી શ્રાવક અને શ્રાવિકાની બે આફ્રિસ્ટિયો લાઇન સ્કેચ, પડખેના હાસિયામાં આલેખાયેલા સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે, આમ હતાં, આ બાબતતી તોંધ, એ ચિત્રના પરિચયમાં કેમ નથી લેવાઇ, એ મોટાં આશ્ર્યની ભાબત છે. લાત્રે છે કે એ લાઇન સ્કેચને, વિદ્યાના, હત્તપર્મતામાં ખાલી જગ્યા જોઈને, પાહળવી કોઇક કરેલાં આડાં અવળાં ચીતરામહ જેવા જ સમજીને ચાલય હશે.

પાલિતાહ્યુ-કલ્પસુત્રમાં ચિત્ર ક્રમાંક ૨૪મું ચિત્ર શ્રીત્રીત મસ્વામીતું છે. (Fig. 3) આ ચિત્ર ખરેખર અદ્દલત કહી શકાય તેવું તાં છે જ, તદુષરાંત, એમાં યુખ્યાકૃતિ એની તા નિલક્ષણ, રીતે આલેખાઇ છે કે જોનારને પ્રથમ નજરે એ ભગવાન છુકતું ચિત્ર દેવાનો ભગ્ન થયા વિના ન રહે. યુક્તી પ્રાચીત ચિતિત યુખાકૃતિઓને થણી રીતે મળતી આ ચિત્રની પ્રમાદૃત છે, એમ મને લાગ્યું છે. ક્રાઈ એમ કહી શકે કે યુક્તી આંખો ઢળેલી હોય છે, તે આમાં તા પુલ્લી-આપણી સામે જોતી હોય તેવી-આંખા છે પરંદુ, આવું ઢાવા હતાંય, બીજાં કેટલાંક તત્ત્વા ઐવાં ઢાય છે કે જેના આધારે આવા બગ સહજ રીતે જ થઈ જય.

દા.ત. ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલા મહુડીના કાટમાર્ક મંદિરમાંથી મળી આવેલી આડમી શતાબ્દીની ધાતુપ્રતિમા, જેન તીર્થ'ક્ટની છે, એ તા સુવિદિત છે, અને તેની આંખો પહુ સાવ ઢંગેલી કે ખીડા-પેલી તથી જ; હતાં, ડેં. મંજુલાલ ર. મજસુદાર જેવા ખ્યાતનામ વિદાને તેને ખુઢની મૂર્તિ તરીકે એળખાવી દોધી છે! પ્ય

ઘણી વખત એવુંચે બને છે કે, કળા સમોક્ષકા, ચિત્રત્રત વિષયથી પૂરેપુરા પરિચિત ન ક્રોષ તોય, મીન રહેવાને ખદલે ભળતા જ વિષય લખી દેવાતું વધુ પસંદ કરે છે. અહીં એ લાં એ ઉદાહરેણે. પવાંત્ત થઇ પડશે. ૧. The Development of Style in Indian Painting ** માં શ્રીકાલ ખંડાલાવાલાએ, Place VII તરી કે ખૂરેલા, 'અિલાનાન્યું હાથી પર ચહી એદેલા ભાદુભાવીને હાથી ઉપરથી નીચે જ્ઞિતરના માટે સમાનવતી એ ભઢેના (આહાં—સંદરી)'ના ચિત્રને ''મુદ્ધની (?)' એવા પરિથય આપીને મુક્યું છે. ૨. એ જ રીતે, ભારતીય ગ્રાનપીઠે પ્રકાશિત કરેલા जैन कळ एवં स्थापत्त्व"ના તૃતીય ખંડમાં, ૨૮મા ચિત્ર તરીકે મુક્યું છે કપરાત્વું એક ચિત્ર, સ્થવિરાલથીના, રોહ-ગ્રુપ્ત (રેરાશિક) યુનિના પરવાદી સાથેના વાદનો અને તે બન્નેએ સામસામાં પ્રયોજની પ્રતિસ્પધી' સાત સાલ સાત સાત વિદ્યાઓના પ્રસ્ત્રોને દર્શાવતું ચિત્ર લગ્ન કહ્યા ત્યાં તે વિત્રને, તર્જ લિલ્લ અને કાલકા-ચાર્યના વિદ્યાઓના પ્રસ્ત્રોને દર્શાવતું ચિત્ર લગ્ને કાલકા-ચાર્યના વિદ્યા તરીકે એળભાવવામાં આવ્યું છે.

પાલિતાહ્યા—કરપસુત્રનાં ચિત્રામાં બીજી ઘણી ઘણી વિશિષ્ટતાએ છે અને જેમ જેમ તેના અથ્યાસ થતા જશે, તેમ તેમ નવાનવાં તથ્યા ખહાર આવશે જ, એ નિ:શંક છે.

સમજશક્તિની મર્યાદા સમજીને અહીં જ અટકું, એ પહેલાં એક વાત કહેવી ઉચિત ગણાશે કે પ્રસ્તુત પાલિતાણા–કલ્પસત્ર, પાલિતાણાની બીનેમિ–દર્શન શાનશાળાના મંચબ'ડારની છે અને હવે તેનું રજીસ્ટ્રેશન પણ થઇ ગયું છે.

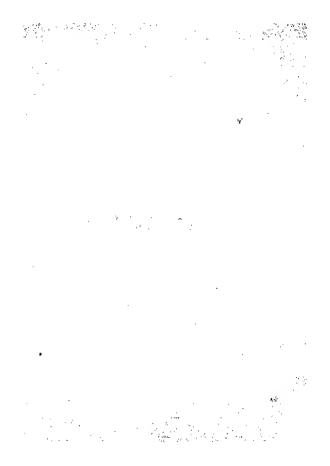
પાદરીપ

- "श्रीअगरचन्द नाइटा अभिन दनमन्य"ना दितीय भ'डांनशैत प्रथम भ'डमां डा.यु.पी. शाइना सेभाः 'मारु गुर्जर चित्रकळाके प्राचीन प्रमाण'-श्रुको.
- R. "Treasures of Jaina Bhandaras" (L. D. Series 69) pp. 13-15.
- з. Эмн р. 14.
- ૪. ૫. ૩૨, પ્રકાશકઃ ભાણુ પૂરચુચન્દ્ર નાહર, કલકત્તા, વિ.સં. ૧૯૮૮.
- પ. જુઓ "Treasures of Jaina Bhandaras" p. 16.
- পুজা "Jain Miniature Painting From Western India" By Dr. Motichandra
  chapter III, p. 28.
- "જૈન ચિત્રકલ્પદુમ" સા.મ. તવાળ લિખિત લેખ "ગુજરાતની જૈનાબિત કળા અને તેના ઇતિહાસ" પૃ. ૪૧.
- ૮. ઍજન્.

- હ. જૂઓ "Treasures of Jam Bhandaras" p. 15.
- 10. ox 31 "Jain Miniature Painting from Western India" p. 34.
- 11. 331 "Treasures of Jaina Bhandaras"-catalogue pp. 67-68.
- 12. Mard, p. 14, "It was temporarily brought in the L.D. Institute, Ahmedabad and was very soon returned to the owner monk in Palitana,"
- ૧૩. એજન p. 14.
- ૧૪. જૂઓ "જૈન ચિત્રકલ્પદુમ"માં સા. મ. નવાળના લેખ, પૃ. ૩૪.
- ૧૫. જુંઆ "Gujarat : Its Art-heritage" By M.R.Majmudar (પ્રકાશક: મુંભઇ યુનિ-વસિંદી)માં Plate LIV તથા તેના પરિચય.
- 16. Notas: Macmillat Company of India-1974.

HINDI SECTION

पु० जम्बुविजयजी द्वारा सम्पादित

आचाराङ्ग के प्रथम श्रुतस्कन्ध में स्वीकृत कुछ पाठों की समीक्षा

के० आर० सन्द्रा

यह सर्व-विदित है कि आचाराञ्च का प्रथम श्रतस्कन्ध प्राकृत साहित्य का सबसे प्राचीन ग्रन्थ है। इसकी भाषा भ० महावीर की मूल वाणी है-यह बात यदि सबको स्वीकार्य नहीं भी हो. तो भी इतना तो सबको मान्य है कि इसकी भाषा भ० महाबोर को मुल वाणी के साथ बहुत समानता रखती है। अतः इस ग्रन्थ में प्राकृत भाषा का प्राचीनतम रूप उपलब्ध होना चाहिए। परन्त वर्तमान संस्करणों में अनेक स्थलों पर भाषा की प्राचीनता विलुप्त सी जान पड़ती है। इसका कारण यह है कि प्राकृत भाषा में होने वाले सतत परिवर्तनों ने इस ग्रन्थ के उपदेशकों, अध्येता-आचार्यों, व्याख्याकारों एवं प्रतिलिपिकारों (लेहियों) को ऐसा प्रभावित किया कि ग्रन्थ की मुल भाषा में परिवर्तन आ गये और प्राचीनता के स्थान पर अर्वाचीनता प्रवेश कर गयी । पाठकों को सर्विधा हो. इसलिए समय-समय पर भाषा के अप्रचलित रूप निकाल दिये गये और प्रचलित रूप रख दिये गये। ग्रन्थ की विविध प्रतियों में मिलने वाले विभिन्न पाठ इस प्राचीनता-अर्थाचीनता के साक्षी हैं। यह सब होते हुए भी प्राकृत भाषा के विकास का शास्त्रीय एवं वैज्ञानिक अध्ययन करने वाले को इतना तो स्पष्ट हो जाता है कि कीन सा रूप प्राचीन है और कौन सा अर्वाचीन है। विभिन्न शताब्दियों के प्राकृत भाषा में मिलने वाले शिलालेख इस भाषा के तत्कासीन स्वरूप को जानने के लिए हमारे पास अकाट्य प्रमाण हैं। ध्वनि-परिवर्तन की दृष्टि से प्राकृत भाषा का विकास सामान्यतः इस प्रकार माना गया है कि सबसे पहले इसमें संयुक्त व्यक्तनों का समीकरण हुआ, तत्पश्चात् मध्यवर्ती अघोष व्यञ्जनों का घोष एवं घोष व्यञ्जनों का अघोष में परिवर्तन हुआ और अन्त में मध्यवर्ती व्यञ्जनों का लोप हुआ । विभक्तियों एवं प्रत्ययों में भी क्रमशः परिवर्तन आये, जिन्हें प्राकृत भाषा के ऐतिहासिक विकास का कोई भी अध्येता अच्छी तरह से जानता है। इसी भाषायी विकास या परिवर्तन को ध्यान में रखकर आचाराञ्च के पु० जम्बविजयजी द्वारा सम्पादित संस्करण की यह समीक्षा की जा रही है। इसके फलस्वरूप ऐसा प्रतीत होता है कि अभी भी आचा-राष्ट्र के एक ऐसे नये संस्करण की आवश्यकता है, जिसमें उपलब्ध प्रतों के आधार पर अनेक पाठ बदले जा सकते हैं. जो भाषा की प्राचीनता को सरक्षित रखने में सहायक है।

श. वर्षमागानी जायम साहित्य के जनेक संस्करण प्राप्त हैं। उसी प्रकार जापाराज्य के भी वर्गक संस्करण प्रकाशित हुए १, परन्तु उन सस्यें जर्मनी के प्रकाशित जुर्दिय का, जागानीय समिति द्वारा प्रकाशित पुर तामारानस्थारिजों का, जेन विकाशयारी द्वारा माणित पुणि भी नयमकत्री का एसे माहाबीर जैन विधालय द्वारा प्रकाशित पुण जम्मूबिजयजी का—ये पार संस्करण महत्वपुण सावे आते हैं। इसमें से प्रवास और खानिय संस्करण में ही जिनित प्रतियों से पाठानार वियो गये हैं, जबकि क्या सो में पाठानार तिये गये हैं, जबकि क्या सो में पाठानार तिये गये हैं। जातिय संस्करण मां ही जिनित संस्करण स्थान संस्करण होने ने उत्तरी हो यहां पर समीका की बा यहां हैं।

प्रस्तुत समीक्षा ग्रन्थ की भाषा की प्राचीनता को कायम रखने में कितनी उपयोगी बन सकती है, इस पर विद्वानों को विचार करना है। यहाँ पर प्रस्तुत किये गये सुझाव स्वीकार करने योग्य हैं या नहीं, उन पर विद्वानों की आलोचना हो, इसी उद्देश्य से यह अध्ययन प्रस्तुत किया जा रहा है। आशा है, विद्वान् अपने-अपने विचार प्रकट करेंगे, जिससे प्राचीन ग्रन्थों के मूल भाषायी स्वरूप को सरक्षित रखाजासके।

श्री जम्बविजयजी द्वारा स्वीकृत पाठों की समीक्षा

ध्वनि-परिवर्तन---

- १. (क) प्राचीन रूप स्वीकृत किया गया है, चाहे वह प्राचीनतम प्रत में नहीं मिलता हो ।
  - १. अविजाणए (सूत्र १०, पृ० ४ पं० १; पाठान्तर--अवियाणए)
  - २. परिपंदण (सूत्र ७, प० ३, प० ९; सूत्र ५१, प० १३, पं० ८; सूत्र ५८, प० १५, पं० १; पाठान्तर-परियंदण)
  - गुणासाते (सूत्र ४१, प० ११, पं० १; पाठान्तर—गुणायाए)
  - ४. पिंडसंवेदयति (सूत्र ६, पु॰ ३, पं॰ ७; पाठान्तर—पिंडसंवेदेति, पिंडसंवेएइ)
  - ५. पवेदितं (सूत्र २६, पृ० ७, पं० १६; पाठान्तर-पवेतियं)
  - ६. अधेदिसातो (सूत्र १, प० १, पं० १४; पाठान्तर-अहेदिसातो)
  - ७. खेसाणो (सूत्र ३२, प० ८, पं० १५; पाठान्तर- खेताणो, खेअसे, खेयसे)

  - ८. पिच्छाए (सूत्र ५२, पु० १३, पं० १७; पाठान्तर--पिछाए)
  - ९. पुच्छाए (सूत्र ५२, प० १३, पं० १७; पाठान्तर—पुंछाए)
  - (ख) कभी-कभी कागज की एक मात्र अर्वाचीन प्रत से प्राचीन रूप लिया गया है।
  - १. अपरिणिव्याणं (सूत्र ४९, पृ० १२, प० १७; मात्र ला० प्रत का पाठ; (पाठान्तर --अपरिणेव्याणं)

(ग) पद-रचना

- १. विजहिता (सूत्र २०, पृ० ६, पं० ११; पाठान्तर-विजहित्)
- २. कभी-कभी अविचीन रूप स्वीकृत किया गया है, जबकि प्राचीन प्रतों एवं चर्णि में प्राचीन रूप मिलता है।
  - १. कप्पइ णे कप्पइ (सूत्र २७, पृ० ८, पं० १) यह पाठ ताडपत्रीय जे॰ प्रत और कागज की अवीचीन प्रतों में मिलता है।
  - २. कप्पति णे कप्पद (यह पाठ प्राचीन प्रतों एवं चूर्णि में मिलता है, लेकिन उसे छोड़ दिया गया है।)
  - ३ सहसम्मुझ्याए (सूत्र २, पू॰ २, पं॰ ४) पाठ स्वीकृत है, जबिक चूर्णि का पाठ सहसम्मुतियाए और सं० शां० का पाठ 'सहसम्मदियाए' छोड दिया गया है।
- १. आगमों की मूल भाषा कितनी बदल गयी है, इसकी जानने के लिए देखिए-पू॰ मुनि पुष्पविजयजी द्वारा सम्पादित 'कल्पमुत्र' की प्रस्तावना, प्० ३ से ७, साराभाई मणिलाल नवाब, बहमदाबाद, १९५२।

- कभी-कभी अर्वाचीन रूप स्वीकृत किया गया है, चाहे वह चूर्ण एवं अर्वाचीन कागज की प्रतों का पाठ हो।
  - १. मंदस्स अवियाणको (सुत्र ४९, पु० १२, पं० १५, प्रत हे० १,२,३ एवं चूर्णि)

जबिक प्राचीन प्रतों घां०, खे०, खं० एवं जै० में 'मंदस्साविजाणतो' पाठ मिलता है। यदि ऐसा पाठ मिलता हो, तो उसे 'मंदस्स अविजाणतो' करने में क्या दोष है। लिपिकारों को जूल से भी सन्चि कर दी गयी हो। (शुक्तिंग के संस्करण में जूणि एवं प्राचीन प्रत का 'मंदस्स अविजाणओ' पाठ (पु० ५, पं० ४) स्वीकृत किया गया है।)

- कभी-कभी चूर्णि में मध्यवर्ती मूल ब्यञ्जन के मिलने पर भी उसका लोप स्वीकृत किया गया है।
  - (१) उवबाइए (सूत्र १, प० २, पं० २) (चूर्णि-पाठ--- उववाविए)
  - (२) सहसम्मुद्दयाए (सूत्र २, पु॰ २, पं॰ २) (चूणि-पाठ-सहसामुतियाए)

प्राचीन रूप ही प्रहुण करना या चूिण एवं प्राचीन प्रतों में उपलब्ध रूप ही प्रहुण करना या चूिण के ही प्राचीन रूप को प्रहुण करना नियमित विधान इस संस्करण में अपनाया गया हो, ऐसा प्रतीत नहीं होता। अर्वाचीन रूप से प्रहुण कियो प्रहुण कियो गये हैं। ऐसी अवस्था में किसी भी प्रत में यदि प्राचीन रूप मिलता हो, तो मन महाबीर के समय एवं प्राकृत के तत्कालीन रूप को ध्यान में रखते हुए प्राचीन रूप क्यों नहीं अपनाय जाने चाहिए? क्यों कि अर्वाचीन प्रतों के सामय देश में उसके प्रतों के सामय काद में उसते हिस होता तो सकती कि अर्वाचीन प्रतों में जानवृक्षकर रूपों को प्राचीन कर दिया गया हो। यदि ऐसा होता तो सभी रूपों को प्राचीन क्यों नहीं कर दिया जाता, कभी-कभी तो प्राचीन प्रतों में भी अर्वाचीन एवं प्राचीन रूप दोनों ही एक साथ मिलते हैं।

यहाँ पर इस दृष्टि से प्रस्तुत श्रीजम्यूबिजयजो के संस्करण के कुछ पाठों की समीक्षा की जाय, उसके पहले शुक्रिय महोदय द्वारा स्वीकृत किये गये कुछ पाठों की समीक्षा करना भी उपयोगी सिद्ध होगा।

शुक्तिंग के कुछ पाठों का विश्लेषण (आचाराङ्ग-प्रथमश्रुतस्कन्ध)

- प्राचीन रूप स्वीकृत, भले ही अर्वाचीन प्रतों में मिलते हों। स्वीकृत—णिव्वाणं, परियावेण अस्वीकृत—(णेव्वाणं), (परियावेणं)
- प्राचीन रूप अस्वीकृत, मले ही अर्वाचीन प्रतों में मिलते हों। अस्वीकृत—(पडिसंवेदयइ), (समुद्राय), (स्रेत्तण्णे)

ार्चाडा , राज्याचार प्र. १ राष्ट्राच्या , स्वीकृत-प्विचायां स्वीकृत-प्विचायां समृद्वार, स्वायां जबकि पु॰ जम्बृविजयां ने अपने संस्करण में इन जगहों पर प्राचीन रूप स्वीकृत किये हैं—

जवाक पूर जन्मूवजयना न जपन संस्करण म हन जगहा पर प्राचान रूप स्वाकृत क्रिय ह— पिंडस्वियत्ति, सेत्राच्ये (संदी) अत में शुद्ध पाठ मिलते हैं, ऐसा कहने से उसका 'समुद्राय' पाठ उनके (जन्मू) (लिए स्वीकार्य हो जाता है।)

```
३. प्राचीन रूप अस्वीकृत, भले ही प्राचीन प्रत में मिलता हो ।
   अस्वीकृत-( जीवा अणेगे )
   स्वीकृत--जीवा अणेगा
(श्री जम्बविजयजी के बनुसार संदी॰ में मिलने वाला शद्ध पाठ 'अणेगे' लिया जाना चाहिए)
[इससे यह सिद्ध होता है कि अर्वाचीन प्रतों में भी प्राचीन रूप मिलते हैं। ]
४. अर्वाचीन प्रत और चूर्णि में प्राचीन रूप मिलते हुए भी उसे छोड़ दिया गया है।
    अस्वीकत-( अखेलन्ने )
    स्वीकृत-अखेयश्ले
५. प्राचीन प्रत एवं चूर्णि मे अर्वाचीन रूप प्राप्त होते हुए भी उसे ही खिया गया है।
    स्वीकृत-वायमीणे, समणुजाणमीणे
    अस्वीकृत-( घायमाणे ), ( समण्जाणमाणे )
६ चुणि एवं प्राचीन प्रत का पाठ छोड़ दिया गया है।
    अस्वीकृत-( अस्सायं )
    म्बीकत —असार्यं
७. चूर्णि एवं अर्वाचीन प्रत का पाठ छोड़ दिया गया है।
    अस्वीकृत-( अवियाणए ), ( पिञ्छाए )
    म्बीकृत-अविजाणए, पिच्छाए
८. मात्र चूर्णि में प्राचीन रूप हो तो छोड दिया गया है।
    अस्वीकृत-( अकरणीयं ), ( अनितियं ), ' ( सोतपण्णाणेहि )
    स्वीकृत-अकरणिज्जं, अनिच्चियं, सोतपण्णाणेहि
    अस्वीकृत-( परिहायमाणिह )
    स्वीकृत-परिहायमाणींह
 ९. चींण की प्रतों में गलत रूप भी मिलते हैं।
    पवुच्चई ( पवुच्चइ ) ( शुक्रिंग )
    मंता (मत्ता) (जम्बू०, शक्रिंग)
    हिसिस्स् (हिसिस् ) (जम्ब् ०, शक्रिंग )
१०. चिंण की प्रतों में अविचीन रूप भी मिलते हैं।
    आरंभमीणा ( आरंभमाणा ), परिश्राए ( परिश्राय )
    अवियाणए ( अविजाणए ), पिञ्छाए ( पिच्छाए )
    लोयं ( लोग ); [ जम्बू०, संस्करण ]
    [ इससे यह सिद्ध होता है कि चींण में सदैव प्राचीन और शद्ध रूप ही मिलते हों, ऐसा
     नियम नहीं है । ]
११. विविध सम्पादकों के लिये एक ही पाठ उपलब्ध सामग्री एवं विविध प्रतों के अनुसार
```

प्राचीन या अर्वाचीन हो सकता है। १. श्री अम्बुक्षिजयजी ने 'अणितियं' पाठ स्वीकृत किया है।

'বিভাগে' पाठ श्री जम्बूबिजयजी के लिए आचा॰ की प्राचीनतम ताबपत्र एवं चूर्णि का पाठ है, जबकि शुक्रिय के लिए आचा॰ की अर्वाचीन प्रत एवं चूर्णि का पाठ है।

- व्यूणि की विभिन्न प्रतों में विभिन्न पाठ सिक्तते हैं। पन्नाणींह (शु०), पण्णाणींह (जम्बु०)
- १३. अलग-अलग सम्पादकों द्वारा अलग-अलग पाठ स्वीकृत किये गये हैं— शुक्रिंग—'वियहित्त' पु० ३, पं० १०, पिहस्तिष्ठ, पु० १, पं० १८ जम्बू—'विज्ञाहित्ता' पु० ६, पं० २०, पिहस्तेवयति, पु० ३, पं० ७ शुक्रिंग—समुद्राय, वेत्यण्णे, अणेगा, अनिक्यं जम्बू—समुद्राय, वेत्त्यणे, अणेगे, अणितियं
- १४. एक ही सम्पादक ने व्यक्ति-परिवर्तन के नियमों के अनुसार कभी प्राचीन तो कभी अर्वाचीन रूप स्वीकार किया है—

शुक्तिंग—अविजाणए पु० २, पं० ३; (पाठान्तर 'अवियाणए') वियहित्तु पू० ३, पं० १०; (पाठान्तर 'विजहित्ता') अब हम पुन: पु० जम्बविजवजो के संस्करण के पाठों की समीक्षा करेंगे ।

भी जम्बुविजयजी द्वारा स्वीकृत पाठों की समीक्षा

वे सन्दर्भ जिनमें प्राचीन प्रतों में मध्यवर्ती मूळ व्यञ्जन सुरक्षित होते हुए भी उसका परि-वर्तित रूप स्वीकृत किया गया है :—

- १. मल अधोष के बदले घोष व्यञ्जन स्वीकृत
  - ... (क) एगेसि^२ (सूत्र १, १४, २५, पाठान्तर—एकेसि)
  - (ख) लोगावादों (सूत्र ३, पाठान्तर लोकाबादी, पुरानी प्रत शां० में 'लोयाबादी' भी मिलता है।)
  - (ग) लोगंसि (सूत्र ८,९, पाठान्तर-लोकंसि)
  - (घ) लोगं (सत्र २२, पाठान्तर—लोकं)
  - (घ) रुगे (सूत्र १२, पाठान्तर—रुके) (ङ) एगे (सूत्र १२, पाठान्तर—एके)
- श्री अम्बुविजयजी को यह पाठ स्वीकार्य है, जो शंदी प्रत में मिलता है।
- ऐमा बरूरी नहीं हैं कि मध्यवर्ती 'क' के लिए 'म' बाला पाठ ही स्वीकृत किया जाना चाहिए। 'क' को स्थावत् स्थिति, जसका भोष सा लोप (या 'म' श्रृति) वे तीनों पाठ इस ब्रश्य में लिए गये हैं।
  - ле :--
  - (ब) एक धरं (सूत्र ९६), षिकरणाए (सूत्र ९७), पकरेंति (सूत्र ६२) (व) एगेसि (सूत्र १), बणेग (सूत्र ६), बाह्यरय (सूत्र ४५), लोगसि (सूत्र ५)
  - (क) कोए (सूत्र १०), पत्तेषं (सूत्र ४९), उदय (सूत्र २३) [सूत्र ५२ में एक ही सब्द के दो रूप एक साथ मिलते हैं—वर्षेति, वहेंति । सूत्र ३३ में 'सर्ता' बौर 'सर्दा' दोनों रूप एक साथ मिलते हैं ।]

- २. मूल बोब ब्यञ्जन के बदले में अबोब क्यञ्जन का त्याग एवं लोप का स्वीकार---
  - (क) आयाणीयं (सूत्र १४, ३६, ४४, ५२, पाठान्तर--आताणीयं)
  - (ख) पवयमाणा (सूत्र १२, पाठान्तर-पवतमाणा)
  - मल अघोष व्यञ्जन का घोष अस्वीकृत, परन्तु लोप स्वीकृत—
    - (क) उवबाइए (सूत्र १, २, पाठान्तर उवबादिए)
    - (ख) सहसम्मुदयाए (सूत्र २, पाठान्तर-सहसम्मुदियाए)

[दिराम्बरों के प्राचीन शास्त्र की भाषा शौरसेनी है और उसमें 'त' का 'द' पाया जाता है। 'त' का लोप तो बहुत बाद में हुआ है। अतः श्वेताम्बरों के अर्थभागधी आगम की भाषा क्या दिगम्बरों के आगमों से भी पश्चात्कालीन मानी जानी चाहिए ?]

- ४. मूल व्यञ्जन के बदले में लोप स्वीकृत-
  - क. सञ्ज्ञाओ^२ दिसाओ सञ्ज्ञाओ अणुदिसाओ (सूत्र २, पाठान्तर—सञ्ज्ञातो वा दिसातो सञ्ज्ञातो अणुदिसातो)
  - ख. अवियाणओं (सूत्र ४९, पाठान्तर -अविजाणतो)
  - ग. कप्पद्द में कप्पद्द में पातुं (सूत्र २७, पाठान्तर-कप्पति में कप्पद्द में पातुं)
  - घ. सहसम्बुद्ध्याए (सूत्र २, पाठान्तर-सहसम्बुतियाए)
  - ङ. अहं (सूत्र ४१, पाठान्तर-अधं)
- ५. प्राचीन के बदले अर्वाचीन रूप (शब्द का) स्त्रीकृत-
- १. 'त' श्रुति का प्रकतः— सम्यवर्धी 'त' एवं 'य' का क्रमधः 'द' एयं 'यं में वदलना बीरतेमी एवं मागधी साथा का लक्षण माना गया है। यह प्रवृत्ति काहाराष्ट्री प्राकृत में होने वाले लोर ते प्राचीन मानी गयी है। 'द' के 'त' में होने वाले परिवर्तन होता है और यह प्रवृत्ति भो लोग से प्राचीन मानी गयी है। 'द' के 'त' में होने वाले परिवर्तन एवं सम्यवर्ती 'त' को सुर्रालित रक्षने माली प्रवृत्ति को 'त' श्रुति नहीं कहा जा सकता। इन दो स्पञ्जानों के स्रतिरिक्त अन्य मध्यवर्ती अस्त्रप्राण अ्वस्थन के स्थान पर यि 'द' बाता हो तो उसे हो 'त' श्रुति कहा जाया। 'वेह:— समार्त (वर्षकप्, सूत्र प्र',), उपवादिते (उपपादिके, सूत्र रे), बाहिता (बाह्यका, सुत्र '६) हरलादि 'त' श्रुति के उदाहरण हैं। सका (बाह्यका, सूत्र १६), परत्रप्ताण (अप्तर्माण (अवस्त्राल, सूत्र १६), परत्रपाण (अवस्त्राल, सूत्र १६), परत्रपाण (अवस्त्राल, सूत्र १६), परत्रपाण (अवस्त्राल, सूत्र १६ का पाठाच्यर) हस्त्रपि 'त' श्रुति के उदाहरण मही माने जाएँगे, परस्त्रु पोण व्यञ्जन का अयोच में परिवर्तन बाना जायेगा।
  - [इपर इतना और स्पष्ट कर देना जिंवत होगा कि पू॰ वस्तूषिजययों ने 'तहा' और 'जहा' के बचले ताहपणीय मतों और चूँगि में मिलने बालें 'तथा' और 'जपा' को छोड़ विचा है और उनने पाठान्तर भी नविंचति हो दिये हैं (देखिए प्रस्ताबना, पू॰ प्र४)। ऐसा करके उन्होंने प्राचीन रूप छोड़ दिये हैं और उनके बदले में जबांचीन रूपों को स्वीकार किया है।]
- २. सूत्र न. १ में जो एवं तो (पंतमी एकतथन की विश्वित) दोनों रूप एक ताय स्वीइत किये गये है। सूत्र नं. २ में 'पुरिस्पातों विश्वाती' में 'विश्वाती' का स्वीइत पाठ कियों भी तावपत्रीय प्रत का पाठ नहीं है। इसी तरह जाये इसी सूत्र में 'इमाजी विश्वाबो' के बदसे में कावज को बैठ प्रत का पाठ 'इमाजी विश्वाती' क्यों छोक दिया तथा है?

क. अद्विमिजाए' (सूत्र ५२, पाठान्तर--अद्विमिज्जाए)

- ६. प्राचीन के बदले अर्वाचीन रूप (पद) का स्वीकृत-
  - क. पण्णाणेणं १ (सूत्र ६२, पाठान्तर--पण्णाणेण)
  - स. समुद्राए रे (सूत्रे १४, २५, ३६, ४०, ४४, ५२, ५२ एवं ७०, ९५, १९३ में भी कुछ स्वलों के पाठान्तर 'समुद्राय' संवी०---प्रत को शुद्धतम माना गया है, उसमें भी 'समुद्राय' पाठ मिलता है।
  - ग. अणुपुष्वीए (सूत्र २२०, पृ० ८४, पं० १३, पाठान्तर—अणुपुष्वीयं; प्राकुत के व्याकरणकारों ने इस 'य' विभक्ति का उल्लेख नहीं किया है, परन्तु प्राचीन प्राकृत साहित्य में 'य' विभक्ति के कितने ही उदाहरण मिलते हैं और पालि भाषा में यह प्रचलित विभक्ति है।)
- लेहिए की गलतों से कभी-कभी भ्रम होने से पाठ बदल गया है और प्राचीन विभक्ति के बदले अर्वाचीन विभक्ति अपनायी गयी हो, ऐसा स्पष्ट प्रतीत होता है।
  - क. अण्णवरस्मि (सुत्र ९६, प० २८, पं० ११, पाठान्तर-अण्णवरसि)

यह पाठान्तर बुक्तिंग महोदय द्वारा दिये गये प्राचीनतम ताडपत्रीय प्रत और चूर्णि में भी उपलब्ध है। प्रतों में 'स्सि' के बदले 'मिम' की फ्रान्ति होती है, यदि अक्षर स्पष्ट नहीं हो। उदाहरण के तौर पर 'संपमारए' (अम्बून सूत्र १९, पृ० ५, पं० १७ हा हुक्तिंग ए प्रत्य प्रता १९, पृ० ५, पं० १० हो हो हो हो के संस्करण में एवं प्राचीनतम ताडपत्र की प्रत में 'संपमारए' पाठ मिलता है और हिंसिधु (अर्चात् 'हिंसिधु') के बदले में जूर्णि में 'हिंसिसु' (अम्बून सुत्र ५, पृ० १४, पं० १) पाठ मिलता है।

स्थीकृत 'निजाए' के बदसे 'निज्जाए' रूप प्राचीन हैं, जबकि इसी सूत्र नं. १२ में 'पिछाए, पुछाए'
के बदसे में 'पिण्डाए, पुण्डाए' रूप स्वीकृत किये गये हैं, तब फिर 'निज्जाए' रूप बयों छोड़ दिया गया ?
 तदीया एकवचन की-एण विमित्त-एणं से प्राचीन है और यह एण विमक्ति प्राचीनतम प्रत में मिसती है।

३. यह जरूरी नहीं कि सभी जगह एक ही रूप प्रयुक्त हुत्रा हो। सं० हे॰ २ एवं ठा॰ प्रयों में 'समृद्धार' मिलता है और सूत्र मं. ७० में तो सदी॰ प्रयु में भी समृद्धार ही मिलता है। संदी॰ प्रयु सुद्धार मानी गयी है (देखिए पु॰ ४१६)।

रामपुत्त या रामगुत्त । सूत्रकृताङ्ग के सन्दर्भ में ?

सागरमल जैन अधुसुबन ढाकी

सुनकुताङ्ग के तृतीय बध्ययन में कुछ महापुख्यों के नामों का उल्लेख पाया जाता है। उनमें रामगुत (रामभुत) का भी नाम जाता है। का भागणन्त जेन 'मारकर' ने 'समु (पिकलु जास्पेकर जाफ महायान बृद्धिक्म एंज हिपिक्टेड इन सुनकृताङ्ग 'मामक अपने निजन्य में सुनकृताङ्ग में उत्तरिक्ष ता रामगुत की पहचान समुद्रगुत के ज्येष्ठ पुत्र के रूप में की है। 'समुद्रगुत के ज्येष्ठ पुत्र रामगुत ने बन्द्रप्रभ, पुत्रपदन्त एवं प्रधाप्तम की प्रतिमाएँ प्रतिष्ठित करवाई थी, इस तथ्य की पुष्टि विद्या के पुरातात्विक सह्महाल्य में उपलब्ध इन तीचकुरों की मूर्तियों हे होती है। 'इससे यह भी विद्या होता है कि रामगुत एक जैन नरेश था, जिसकी हत्या उसके ही अनुत्र चन्द्रगुत विक्रमादित्य ने कर दी थी। 'किन्तु सुनकृताङ्ग में उल्लिखत रामगुत की पहचान गुत्र-सम्प्राद समृद्रगुत के पुत्र रामगुत्र से करने पर हमारे मामने अनेक प्रकन उपस्थित होते हैं। सबसे प्रमुख प्रकन तो यह है कि इस बाधार पर सुनकृताङ्ग की रचना-तिथि ईसा की चीथी घताब्दी के उत्तराई एवं पाँचवों शती के पूर्वाई तक चली जाती है, जबकि भाषा, जैली एवं विययवस्तु सभी आधारों पर सुनकृताङ्ग ईसा पूर्व की रचना विद्य होता है।'

सूत्रकृताङ्ग में उल्लिखित रामगुप्त की पहचान समुद्रगुप्त के पुत्र से करने पर या तो हमें सूत्र-कृताङ्ग को परवर्ती रचना मानना होगा अथवा फिर यह स्वीकार करना होगा कि सूत्रकृताङ्ग मे उल्लिखित रामगुप्त समुद्रगुप्तका पुत्र रामगुप्त न होकर कोई अन्य रामगुप्त है। हमारी दृष्टि में यह दूसरा

बाहंसु महापुरिला पृथ्विं उत्तरविभाषा।
 उदएण सिद्धिमावमा तथ्य मंदी विसीयति।।
 मर्गुविया नमी विदेशि रामगुरी य भूविया
 बाह्य उदर्ग भीव्या तहा नारायणे रिली
 बालिक वैविने थेव वीवायण महारिली
 चारावरे वर्ग भीव्या वीवायणि हरिलाणि य। — सुवकृताक १३.४.१-३

R. Some Ethical Aspects of Mahayana Buddhism as Depleted in the Sutrakritanga, Page 2 (यह रुंच All India Seminar on Early Buddhism and Mahayana—Deptt. of Pali and Buddhist Studies, B. H. U. Nov. 10 13, 1984 में पढ़ा पत्रा था।)

मगवतीऽर्हती चन्द्रप्रमस्य प्रतिमेयं कारिता
महाराजाविराज श्री रामगुन्तेन उपदेशात ।

जैन साहित्य का बृहत् इतिहास, भाग-१, पृ० ५१-५२ तथा सेक्रेड बुक्स आप्त दो ईस्ट, भाग-२२, प्रस्तावना, पृ० ३१।

विकल्प ही अधिक युक्तिसङ्गत है। इस बात के भी यथेष्ट प्रमाण हैं कि उक्त रामगृप्त की पहचान इसि-भासियाई के रामगुत्त अथवा पालि साहित्य के उदकरामगुत्त से की जा सकती है, जिनका उल्लेख हम आगे करेंगे।

सर्वप्रथम हमें सूत्रकृताञ्ज में जिस प्रसङ्ग में रामगुप्त का नाम आया है, उस सन्दर्भ पर भी थोड़ा विचार कर लेना होगा । सृत्रकृताञ्ज में निम, बाहुक, तारायण (नारायण), असितदेवल, हंगायन, पारावार आदि ऋषियों की चर्चा के प्रसङ्ग में ही रामगुप्त का नाम आया है। दे न गायाओं में यह बताया गया है कि निम ने आहार का परिस्थाम करके, रामगुप्त ने आहार करके, बाहुक और नारायण ऋषि ने सचित जल का उपभोग करते हुए तथा देवल, हैगायन एवं पारावार ने वनस्पति एवं बीजों का उपभोग करते हुए मुक्तिआप प्रकार ने सम्पर्धित एवं बीजों का उपभोग करते हुए मुक्तिआप प्राप्त किया। साथ ही यहाँ इन सबको पूर्वमहापुरुष एवं लोकसम्मत्त भी बताया गया है। वस्तृतः यह समग्र उल्लेख उन लोगों के द्वारा प्रस्तुत किया गया है, जो हम सहापुरुष्यों का उदाहरण देकर अपने शिथिलाचार की पुष्टि करना चाहते हैं। इस सन्दर्भ में "इह सम्मता" शब्द विवेष द्रष्टव्य है।

यदि हम "इह सम्मता" का अर्थ — जिन-प्रवचन या अर्हृत्-प्रवचन में सम्मत — ऐसा करते हैं, तो हमें यह भी देखना होगा कि अर्हृत-प्रवचन में इनका कहाँ उल्लेख है और किस नाम से उल्लेख है है हिसासिया में में इनमें से अधिकांश का उल्लेख है, किन्तु हम देखते हैं कि वहाँ रामगृत न होकर रामगुत नामक कोई अर्हृत ऋषि होता है कि सुशकृताङ्ग में उल्लिखित रामगृत समुद्रगृत का पुत्र न होकर रामगुत नामक कोई अर्हृत ऋषि था। यहाँ यह भी प्रश्न स्वामाविक रूप से उठाया जा सकता है कि यह रामगुत को ना था। पालि साहित्य में हमें रामगुत का उल्लेख उपलब्ध होता है। उद्यक्त प्रता ना 'उदकरामगुत है। महावस्तु पृत्र नाम 'उदकरामगुत है। महावस्तु एवं दिल्यावदान में उसे उदक कहा गया है। अङ्गत्तरिकाय के वस्तकारत्त्र में राजा इल्लेख के अङ्गरखक यसक एवं मोगल को रामगृत का अलुयायी बताया गया है। मिजहामिकाय, संयुत्तिकाय और दीपिकाय में भी उदकरामगुत का उल्लेख है। ध्वातक में उल्लेख है कि वृत्र ने उदकरामगुत के उपलब्ध है। अञ्चता सी की है—फिर भी उनके मन में उसके प्रति बड़ा आदर था और साम्यायाओं की समालोचना भी की है—फिर भी उनके मन में उसके प्रति बड़ा आदर था और सामाव्यताओं की समालोचना भी की है—फिर भी उनके मन में उसके प्रति बड़ा आदर था और सामाव्यता में सिक्त प्रति इसके अर्हित बड़ा अर्ह्य था और सामाव्यताओं की समालोचना भी की है—फिर भी उनके मन में उसके प्रति बड़ा आदर था और सामाव्यता सिक्त प्रति इसके अर्हित बड़ा अर्ह्य था और सामाव्यता सिक्त प्रति इसके प्रत

- १. सूत्रकृताङ्ग १. ३. ४. २–३।
- २. एते पुर्वं महापुरिसा आहिता इह सम्मता।
- भोचवा बीबोदगं सिद्धा इति भेयमणुस्सुत्र ॥ —सूत्रकृताङ्ग, १. ३. ४. ४ ।
- ३. रामपुत्तेण अरहता इसिणं बुइतं । —इतिभासियाई, २३।
- ४. ये समणे रामपुत्ते अभिप्यसन्ता अञ्जलर निकाय, ४।१९।७।
- ५. मजिलम निकाय, २।४।५; संयुत्त निकाय, ३४।२।५।१०।
- ६. जब को अगवतो एतवहोसि—"कस्त नु को बहुं पठमं वस्में देहेम्यं? को दर्म पस्में किप्पमेव आजा-तिस्सती'ति? अब को अगवतो एतवहोसि—"अब्यं को उद्देकी रामपुत्ती पण्डियो अ्यूरो मेमाबी दोषरसं अप्ययत्वकवातिको; यानुमाहं उद्देकस्त रामपुत्तस्य पठमं वस्में देवेच्यं, सो इमं वस्में विष्पमेव आवाति-स्सतीति। अयं को अन्तरिहता देवता मगवतो आरोपेशि—"अभिदोसकार्ककतो, अन्तु उद्देक्त राम-पुत्तीति। अपवतो पि को आणं उदयादि "अभिदोसकार्ककतो उद्देक्त रामपुत्ती'ति।—महानमा, ११६११०

बस्तुत: पालि साहित्व में बाँणत उदकरामपुत हो है—अन्य कोई नहीं। उदकरामपुत्त की साधना-पद्धित ब्यान-प्रधान और मध्यममार्गी थी, ऐसा भी पालि साहित्य से सिद्ध होता है। ' सुनकुताङ्ग में भी उन्हें आहार करते हुए मुक्ति प्राप्त करने वाला बताकर इसी बात की पुष्टि की गई है ' कि बह कठोर तप साधना का समर्थक न होकर मध्यममार्ग का समर्थक था। यही कारण था कि बुद्ध का उसके प्रति सुकाव था। पुन: सूत्रकृताङ्ग में इन्हें पूर्वमहापुत्य कहा गया है। यदि सूत्रकृताङ्ग के रामपुत्त की पहचान समृद्रपुत्त के पुत्र रामपुत्त करते हैं तो सूत्रकृताङ्ग की तिथि कितनी भी आगे के आयो जाय, किन्तु किती भी स्थित में बहु उसमें पूर्वकालिक रुखि के रूप में उल्लिखत नहीं हो सकता। साथ ही साथ यदि सूत्रकृताङ्ग का रामपुत्त समृद्रपुत्त का पुत्र रामपुत्त है तो उसने सिद्धिनार्ति की, ऐसा कहना भी जैन वृद्धि से उपयुक्त नहीं होगा, क्योंकि ईसा की दूसरी-तीसरी शताब्दी तक जैनों में यह स्वस्ट धारणा बन नुक्ती थी कि जम्बू के बाद कोई भी सिद्धि को प्राप्त नहीं कर सका है, जबकि मक लामा में 'सिद्धा' विशेषण स्पष्ट है।

पुनः रामगुत का उल्लेख बाहुक के पूर्व और निम के बाद है, इससे भी लगता है कि रामगुत का अस्तित्व इन दोनों के काल के सच्च हो होना चाहिए। बाहुक का उल्लेख इिमासियाई में है और इसिसासियाई किसी भी स्वित में ईसा पूर्व की हो रचना सिद्ध होता है। अतः सुन्नकृताञ्ज में उल्लिखत रामगुत समुद्रगुत का पुन नहीं हो सकता। पालि साहित्य में भी हमें बाहिय' या 'बाहिक' का उल्लेख उपलब्ध होता है, जिसने बुद्ध से कार स्मृति-प्रस्थानों का उपरेश प्राप्त कर उनकी साधना के द्वारा सर्व होता है कि बाहिय या बाहिक के द्वार स्मृत होता है कि बाहिय या बाहिक के द्वार स्मृत होता है कि बाहिय या बाहिक के द्वार स्मृत होता है कि बाहिय या बाहिक के द्वार स्मृत कर स्मृत होना ही सिद्ध होता है, नि क जेन। अविक समृत्य सम्मृत साम्मृत सम्मृत स्मृत होना ही सिद्ध होता है, नि क जेन। अविक समृत्य सम्मृत सम्मृत सम्मृत स्मृत स्मृत स्मृत सम्मृत होना ही सिद्ध होता है, नि क जेन। अविक समृत समृत समृत सम्मृत सम्मृत स्मृत सम्मृत सम्मृत सम्मृत सम्मृत सम्मृत सम्मृत सम्मृत सम्मृत होना हो सिद्ध होता है, नि क जेन। अविक समृत्य समृत समृत सम्मृत सम्मृत स्मृत सम्मृत सम्

सम्भवतः डा० भागचन्द्र अपने पक्ष की सिद्धि इस आधार पर करना चाहें कि सूत्रकृताङ्ग की मूल गायाओं में "पुत्त" शब्द न होकर "गुत्त" शब्द है और सूत्रकृताङ्ग के टीकाकार शीलाङ्क ने भी उसे रामपुत ही कहा है. रामपुत नहीं, साथ ही उसे राजपि भी कहा गया है, बतः उसे राजा होना चाहिए। किन्तु हमारी दृष्टि से ये तर्ज बहुत सबल नहीं हैं। प्रथम तो यह कि राजपि विशेषण निष् एवं रामपुत (रामपुत) दोनों के सम्बन्ध में लागू हो सकता है और यह भी सम्मव है कि निष के समान रामपुत्त भी कोई राजा रहा हो, जिसने बाद में श्रमण दीक्षा अङ्गीकार कर की है।

पुनः हम यदि चूर्णि की ओर जाते है, जो शीलाङ्क के विवरण की पूर्ववर्ती हैं, उसमें स्पष्ट रूप से 'रामाउत्ते' ऐसा पाठ है, न कि 'रामगुत्ते' । इस आधार पर भी रामगुत्त (रामगुत्र) की अवधारणा

१. मजितम निकास, २।४।५; २।५।१०।

र. सत्रकृताञ्च, शाहाश्रार ।

युसञ्ज्ञत बैठती है। इसिमासियाई की भूमिका में भी भूनकृताञ्ज के टीकाकार शीलाक्क ने जो रामगृत गाठ दिया है, उसे असङ्कृत बताते हुए शृक्षिञ्ज ने 'रामगुत' इस पाठ का ही समर्थन किया है।' यद्यपि स्थानाञ्ज भूत के अनुसार अन्तरकृतदशा के तीसरे बज्यवन का नाम 'रामगृत' है। किन्तु प्रथम तो बतंमान अन्तरकृतदशाङ्क में उपजब्ध अध्ययन इससे भिन्न है, दूसरे यह भी सम्भव है कि किसी समय यह अध्ययन रहा होगा और उसमें रामगुत्त से सम्बन्धित विवरण रहा होगा—यहाँ भी टीकाकार की घोनत्वव ही 'पुत' के स्थान पर गृत्त हो गया है।' टीकाकारों ने मूळ पाठों में ऐसे परिवर्तन किये हैं।

इन सब आधारों पर हम यह कह सकते हैं कि सूत्रकृताङ्ग में उल्लिखित रामपुत (रामगृत) समुद्रगृत का ज्येष्ठ पुत्र रामगृत न होकर पालि त्रिपिटक साहित्य में एवं इसिभासियाई में उल्लिखित रामपुत्त हो है, जिससे बुद्ध ने ध्यान-प्रक्रिया सीखी थी।

Isibhasiyaim (A Jaina Text of Early Period), Introduction, p. 4 (Published by L. D. Institute of Indology, Ahmedabad).

अंतगढ़दसाणं दस अन्तराणा पण्णा, तं जहा-निम मार्दमे सोमिन्ने, रामगुले बुदेशा थेव ।
 जिकिम पण्डलए द स ।।१॥
 फाले अंत्वपुले य, एमेए दस आदिया । —स्थानाङ्गपुत्र, ७५५ ।

जैन दार्शनिक साहित्य में ज्ञान और प्रमाण के समन्वय का प्रश्न

कानजी भाई पटेल

अनुयोगद्वार-सूत्र (सङ्कलन लगभग ५वी गताब्दी) के सूत्र ५ में सूत्रकार ने आवस्यक का अनुयोग प्रस्तुत करने की वात कही है। अतः ऐसा लगता है कि इम मूत्र में आवस्यक की व्यास्था होगी। परन्तु समग्र प्रस्य के अवलोकन से यह स्पष्ट है कि अनुयोगद्वार-सूत्र पदार्थ की व्यास्था-पद्धित का निरूपण करने वाला ग्रय्य है। नाम के अनुसार उपक्रम, निजेप, अनुगम और नय इन चार द्वारों का निरूपण इसमें इसा है। आवश्यक मत्र के पदों की व्यास्था इसमें नहीं हुई है।

आनस्पकानुयोग के सन्दर्भ में सुककार ने प्रथमतः आभिनिवीधिक आदि पीच ज्ञान का निरूपण कर अनुयोग के लियं भुतज्ञान हो गोप है, ऐमा कहकर उसका महस्व प्रदर्शित किया है। सुरत्ञान के ही उदेश, समुद्देश, अनुज्ञा और अनुयोग हो सकते हैं, जबिक शेय चार ज्ञान असंब्य-बहुत्त है। परोपरेश के लियं अयोग्य होने में इन चार के माध्यम से अनुयोग होना सम्मव नहीं है। उक्त चार ज्ञानों के स्वरूप का वर्णन भी भूतज्ञान द्वारा ही होता है। इस प्रकार प्रन्य के प्रारम्भ मं ही अङ्गभविष्ट, अङ्गबाह्म, कालिक, उत्कालिक, आवश्यक और आवश्यक-व्यतिरिक्त में आवश्यक का स्थान कहीं है, यह बताने के लियं आभिनवाधिक, भूत, अर्वाध, मनःपयीय और केवलज्ञान का उल्लेख किया गया है। तदनन्तर मुत्र ४६ से ४७० तक में ज्ञान-प्रमाण के विवेचन में ज्ञान के प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान और आगम हम प्रकार चार येव बताये हैं।

ज्ञान-प्रमाण की विवेचना में अनुतोगद्वार-सूत्रकार को पांच ज्ञानों को ही प्रमाण के भेदों के रूप में बताना चाहिसे था, किन्तु ऐसा न करके सूत्रकार ने प्रथम तो नैयायिकों में प्रसिद्ध चार प्रमाणों को ही प्रमाण के नेद के रूप में बताया है। तत्यक्षात् पांच ज्ञानों को प्रस्थक और आगम— इन दो प्रमाणों में समाविष्ट किया है। वस्तुतः अनुयोगद्वार-सूत्रकार का यह अमेमत रहा है कि अन्य दावानिक जिन प्रत्यक्षादि चार प्रमाणों को मानते हैं, बे ज्ञानासक है, आत्मा के गुण है।

अनुयोगद्वार-सूत्र में इन पांच ज्ञानों के स्वरूपों की चर्चा नन्दी-सूत्र की आंति प्रत्यक्ष एवं परोक्ष के रूप में विभाजन करके नहीं की गई हैं। वस्तुतः अनुयोगद्वार-सूत्र में ज्ञान के स्वरूप की चर्चा करते विराली हैं। आगमों में ज्ञान के स्वरूप की चर्चा के विकास की जो तीन भूमिकाएँ है, इनमें से एक भी अनुयोगद्वार-सूत्र में देवने को नहीं निलनी है।

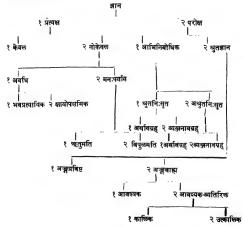
ज्ञान के स्वरूप की चर्चा का विकासकम --ज्ञान के स्वरूप की चर्चा के विकास-क्रम को आगमों के ही आधार पर देखें, तो उसकी तीन भूमिकाएँ स्पष्ट है, यथा---

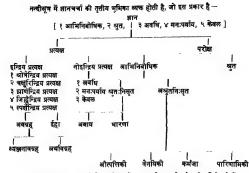
- प्रथम भूमिका वह, जिसमे ज्ञान को पाँच भेदो में विभक्त किया गया है।
- द्वितीय भूमिका में ज्ञान के प्रत्यक्ष और परोक्ष ऐसे दो विभाग कर मित एवं श्रृत को परोक्ष तथा धोष तीन — अविध, मनःपत्रीय एवं केवल्ज्ञान को प्रत्यक्षज्ञान के अन्तर्यात माना गया है। यहाँ कम्य दर्शनों की तरह इन्द्रियजन्य मितज्ञान को प्रत्यक्ष ज्ञान नही माना गया है,

जो ज्ञान आत्मा के अतिरिक्त अन्य साधनों की अपेक्षा रखता है, उसका जैन सिद्धान्तानुसार परोक्षज्ञान में समावेक किया गया है।

 इन्द्रियजन्य ज्ञानों को प्रत्यक्ष और परोक्ष दोनों में स्थान दिया गया है। यह तृतीय भिमका है।

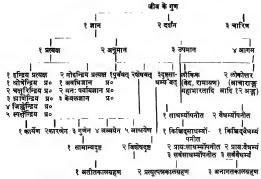
इन तीन भूमिकाओं में से किसी भी एक का अनुसरण अनुयोगद्वार में नहीं किया गया है, तथापि वह तीसरी भूमिका के अधिक निकट है। प्रथम प्रकार का वर्णन हमें अगवतीसूत्र में (८८-२-३१७) मिकता है, जिसमें ज्ञान के पांच भेद कर आर्मिनिबोधिक के अवस्त्र हुई।, अवाय और धारणा—ये चार भेद बताये गये हैं। स्थानाज्ञ में ज्ञान के स्वस्थ की चर्ची दितीय भूमिका के अनुसार है। उसमें ज्ञान के प्रवस्थ की चर्ची वित्रीय मूमिका के अनुसार है। उसमें ज्ञान के प्रवस्थ एवं परोक्ष—ऐसे दो भेद कर उनमें पांच ज्ञानों की योजना की गई है। निम्न तालिका से यह बात स्पष्ट हो जाती है, इसमें ज्ञान के मुख्य दो भेदों कियो गये हैं, पांच नहीं। मुख्य दो भेदों में ही पांच कानों का समावेश किया गया है। यह स्पष्टतः प्रथम भूमिका का विकास है। पंच उस्प्रस्ता मालविणया के मतानुसार इस भूमिका के आधार पर उमास्वाति ने प्रमाणों को प्रत्यक्ष एवं परोक्ष—ऐसे दो भेदों में विक्रक कर, उन्हीं दो में पांच ज्ञानों का समावेश किया है।

प्रस्तुत तालिका से स्पष्ट है कि नन्दीसूत्र में प्रथम तो ज्ञान के पाँच भेद किये गये हैं। पुनः
उनका प्रत्यक्ष और परोक्ष —ऐसे दो भेदों में वर्षांकृत किया गया है। स्थाना क्रू से इसकी विशेषता यह
है कि इससे इन्द्रियनन्य मतिज्ञान का स्थान प्रत्यक्ष एवं परोक्ष दोनों मे है। जैनतर सभी दर्शनों मे
हिम्द्रयनन्य ज्ञान को परोक्ष नहीं, अपितु प्रत्यक्ष माना गया है। इस लिकिक मत का नन्दीसूत्रकान्य
सम्बन्ध किया है। आचार्य जिनमप्र ने इन दोनों का समन्वय कर यह स्पष्ट किया है कि इन्द्रियजन्य
प्रत्यक्ष को सांव्यावहारिक प्रत्यक्ष कहना चाहिए अर्थात् लोकव्यवहार के आधार पर इन्द्रियजन्य
मतिज्ञान को प्रत्यक्ष ज्ञान कहा गया है। बस्तुतः वह परोक्ष ज्ञान ही है। प्रत्यक्ष ज्ञान तो अविध,
मनःवर्याय तथा केवल ज्ञान ही है। आयो अंकल क्रू तो उनके परवर्ती जैनाचार्यों ने ज्ञान के
साव्यावहारिक और पारमाधिक—ऐसे दो थेद किये है, जो मौस्किक नहीं हैं, परन्तु उनका
आधार नन्दीसूत्र और जिनमग्रकृत स्पष्टीकरण है।

इत प्रकार अनुयोगद्वार-सूत्र की जान के स्वरूप की वर्षी नन्दी-ज्ञान-सम्मत-वर्षी से भिन्न है। इसमे अव्यक्ष और परोक्ष —ऐसे दो भेद नहीं अपितु अव्यक्ष, अनुमान, उपमान और आगम—इन पार मेदा को चर्चा मिलती है। यहां अत्यक्ष प्रमाण के दो भेद किये गये हैं—इहिन्द-प्रत्यक्ष और नोइहिन्द-प्रत्यक्ष हा इतिहर-प्रश्यक्ष में नन्दी की भांति ही श्रोवेन्द्रिय-प्रत्यक्ष हायादि पाँच जानों का समाविष्ठ होता है और नोइन्द्रिय-प्रत्यक्ष में अवधिज्ञान, मनःपर्याप और केवल-ज्ञान को समाविष्ठ किया गया है। श्रुत को आगम में रखा है। नन्दी-सूत्र और उस्त्रेपींच ज्ञान तथा दो प्रमाणों का लग्मन सम्बन्ध में ओनेन्द्रिय आदि की सिर्फ प्रत्यक्ष माना है और उस्त्रेपींच ज्ञान तथा दो प्रमाणों का लग्मन सम्बन्ध हो जाता है, जब्दि अनुयोगद्वार-सूत्र में अनुपान और उपमान को कौन सा ज्ञान कहना, यह एक प्रकार रहता है। निन्न तालिक्का से यह बत स्पष्ट हो जाती है—

श्नान-चर्चा को आयसिक और तार्किक यद्धतियाँ—श्नान-चर्चा की उपर्यंक तीन भूमिकाओं में से पहली आगमिक और अन्य दो तार्किक पद्धतियाँ हैं। श्नान के मित, श्रुत अवधि, मनःपर्याय तथा केवलज्ञान —ऐसे पाँच भेद करने की पद्धति को दो कारणों से आगमिक कहा गया है, यथा—

- १. इसमें किसी भी जैनेतर दशैन में प्रयुक्त नहीं हुए ऐसे पाँच ज्ञानों का निरूपण हुआ है।
- जैनश्रुत में कर्मश्रकृतियों का जो वर्गीकरण है, उसमें जानावरणीय कर्म के विभाग के रूप में मितिज्ञानावरणीय, श्रुतज्ञानावरणीय और केवरुज्ञानावरणीय —ऐसे शब्दों का प्रयोग हुआ है ! प्रस्थावरण, परोक्षावरण, अनुमानावरण, उपमानावरण, आगमावरण आदि शब्दों का प्रयोग देखने को नहीं मिरुता !

ज्ञान प्रमाण के प्रत्यक्ष एवं परोक्ष—ये दो मेद तथा प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, आगम आदि चार मेद करने की पद्धति को तार्किक पद्धति कहने के पीछे भी दो कारण है—

- उसमें प्रायोजित प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान आदि शब्द न्याय, बौद्ध आदि जैनेतर दशैनों में भी प्रचलित हैं।
- २. प्रत्यक्ष, परोक्ष इत्यादि रूप में ज्ञान-वृत्ति का पृथक्करण करने में तर्कदृष्टि प्रधान है।

मूल आगमों से लेकर उपाध्याय यशोविजयजी के ग्रन्थों तक ज्ञान-निरूपण-विषयक समग्र व्वेतास्वर, दिगस्वर वाङ्मय में आगमिक एवं तार्किक दोनों पद्धतियों को स्वीकार किया गया है।

इन दोनों में आगमिक पद्धति अति प्राचीन लगती है, यद्यपि दूसरी तार्किक पद्धति भी जैन बाङ्मय में प्राचीन काल से अस्तित्व में है। परन्तु दार्शनिक सङ्घर्ष तथा तर्कशास्त्र के परिशीलन के

शान एवं प्रमाण के समन्वय का अभाव

मूल आपमों में आगिमक एवं तार्किक इन दोनों प्रदितियों से समग्र झान-वृत्ति का निरूपण हुआ है, तथापि इन दो पद्धितियों का परस्पर ममन्वय हुआ दिखाई नहीं देता। मद्रवाहुकत दशकीकिक निर्मुक्ति के प्रथम अध्ययन में त्याय-प्रसिद्ध परार्थ-अनुमान का वर्णन जैन दृष्टि से किया तथा है। इससे ऐसा प्रतीत होता है कि निर्मुक्तिकार के पूर्व तार्किक पद्धित जैनवाहन में स्थान प्राप्त कर चुकी होगी, तथापि निर्मुक्ति तक में इन दो पद्धितयों का समन्वय देखने को नहीं मिलता। जैन आगिमक आवायों ने प्रमाण-चर्चा को जान-चर्चा से तिम्म रखा है। आगमों में जहां ज्ञान की चर्चा लाती है. वहां प्रमाण अप्रमाण के मान जान का सम्वन्य वताने का प्रयास नहीं हुआ है और अवहां जान की चर्चा हुई है, वहां प्रमाण को ज्ञान कहने पर भी प्रमाण में आगम प्रसाद पांच जानों को समाव्य की चर्चा हुई है, वहां प्रमाण को ज्ञान कहने पर भी प्रमाण में आगम प्रसाद पांच जानों को समाव्य आवीत समन्वय कैसे हुआ, यह तहीं बताया गया अर्थात आपिमकों ने जैनवाहन में प्रसिद्ध ज्ञान-चर्चा और दर्शनान्तर में प्रसिद्ध ज्ञान-चर्चा और दर्शनान्तर में प्रसिद्ध प्रमाण-चर्चा का समन्वय करने का प्रयत्न नहीं किया है।

अनुयोग और नन्दी में ज्ञान एवं प्रमाण के समन्वय का अस्पष्ट सूचन

अनुयोगदार में इन दो पढ़ितयों के समन्वय का सङ्केत मिलता है। नन्दीसूत्र मे भी ऐमा प्रयन्त दिलाई देता है, तथापि दोनों की पढ़ितया भिन्न हैं। अनुयोगदार में प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान और आगम—इन बार प्रमाणों के उल्लेख के साथ प्रथम भूमिका निश्चित की गयी है।

पूर्व प्रस्तुत तालिका में प्रत्यक्ष जान-प्रमाण के दो भेद किये गये हैं, यथा—इन्द्रिय-प्रत्यक्ष एवं नोइन्द्रिय-प्रत्यक्ष में अपेटिय, ज्युदिग्द्रिय, इपाणित्रय, जिल्लुद्रिय जोर स्वारिद्रय—इन वांच प्रकार के प्रत्यक्षों का समावेश हुआ है। उसी प्रकार नोइन्द्रिय-प्रत्यक्ष प्रमाण में जैनशास्त्र-प्रतिक्ष त्रिया में जैनशास्त्र-प्रतिक्ष त्रीन प्रत्यक्षों का ममावेश हुआ है- अविधान प्रत्यक, सनःपर्याध्यान प्रत्यक्ष शेर केनलज्ञान प्रत्यक्ष । इस प्रकार यहाँ प्रत्यक्ष को दो विभागों में से एक विभाग मे मतिज्ञान को प्रत्यक्ष मान्य रखा है और दूसरे विभाग में अविध, मन-पर्याय और केनलज्ञान की प्रत्यक्ष कहा है। श्रुतज्ञान को ज्ञाम में रखा है।

नन्दीसूत्र मे भी अनुयोगद्वार की तरह ही समन्वय का प्रयत्न हुआ है। परन्तु उसकी पढ़ित अलग है। उसमें प्रमाण के प्रत्यक्ष एवं परोक्ष—ऐसे दो मेद बताये हैं। पुन: प्रत्यक्ष को दो उपविभागों में विभाजित कर, प्रथम विभाग में शोत्रेन्द्रिय आदि मितज्ञान के पांच प्रकारों को और दूसरे विभाग में अविध आदि तीन ज्ञानों को वर्गोक्त किया है; परन्तु आगे जहाँ परोक्ष के मेदों का वर्णन हुत्या है, वहाँ नन्दीकार ने श्रृतज्ञान के साथ-साथ मितज्ञान (आभिनियोधिक) का भी परोक्ष प्रमाण के रूप मे वर्णन क्षिया है।

इस प्रकार जहाँ अनुयोगद्वारसूत्र में चतुर्विष प्रमाण और पाँच ज्ञान का समन्वय हुआ है, कहीं नन्दीसूत्र में दिविष प्रमाण एवं पाँच कान का समन्वय हुआ है, ऐसा प्रतीत होता है। जैन परम्प-रानुसार इन्द्रियजन्य ज्ञान, परोक्ष ज्ञान कहा जाता है। जैनेतर अन्य दर्शनों ने इन्द्रियजन्य ज्ञान को परोक्ष नहीं, अपितु प्रस्तक माना है। इस लीकिक मतानुसण द्वारा अनुयोगद्वार तथा नन्दीसूत्र में मतिज्ञान (इन्द्रियजन्य मतिज्ञान) को प्रत्यक्ष के एक भाग के रूप ये वणित करके लोकमान्यता को स्वीकृति दी गई तथा क्रव्यान्य दर्शनों से विरोध-माव भी कम हुआ, परन्तु इससे प्रमाण एवं ज्ञान के समन्वय का विचार स्पष्ट और असन्दिग्य न हुआ। लीकिक और आगमिक विचार का समन्वय करते समम्बय अनुयोगद्वार में मतिज्ञान को प्रत्यक्ष प्रमाण कहा गया (जिसको परवर्ती प्रमाण-मीमांसकों ने सांव्यावहारिक प्रत्यक्ष कहा है)। श्रुतज्ञान को लाग्य में रखा और अवधिज्ञान, मनःपर्याय तथा केवलज्ञान को पुनः प्रत्यक्ष प्रमाण कहा। परन्तु अनोजन्य मतिज्ञान को कोन-सा प्रमाण कहाना तथा प्रमाण-पक्ष की दृष्टि से अनुमान और उपमान को कोन से ज्ञान कहना, यह बात स्पष्ट नहीं हुई। यह वात निम्न समीकरण से स्वयं स्पष्ट है—

	ज्ञान			त्रमाण
٤.	(अ) इन्द्रियजन	त्यमतिज्ञान	=	प्रत्यक्ष
	(ब) मनोजन्य	मतिज्ञान	=	?
₹.	श्रुत		-	आगम
В,	अवधि	1		
٧.	मन:पर्याय	l	=	प्रन्यक्ष
ų	केवल			
	?		-	अनुमान
	?		=	आगम

पुर्ण समन्वय कैसे हो ?

न्यायशास्त्रानुसार मानस-जान के दो प्रकार है—प्रत्यक्ष आंर परोक्ष । सुख-दु-खादि विषयों से सम्बन्धित मानसङ्गान प्रत्यक्ष तथा अनुमान, उपमानादि हे सम्बन्धित मानसङ्गान परोक्ष कहा जाता है । अतः मानोजन्यमतिङ्गान, ओ जैन सतानुसार परोक्ष है, मे अनुमान और उपमान की समादित कर लेना अधिक समोचीन है। ऐसा करने से पांच ज्ञान और चार प्रमाणों का समन्यय हो जाता है। परन्तु अनुयोगदार के रचयिता यहाँ एक कदम पीछे रहे हैं। नन्दीकार ने उसका सङ्कृत तो दे दिया है, परन्तु वह इतना स्पष्ट नहीं है। मतिङ्गान को प्रत्यक्ष एवं परोक्ष इन दोनों में गिनाया है। बस्तुतः इन्त्रियवन्यमतिङ्गान को प्रत्यक्ष में अर्मान आदि मानसङ्गान परोक्ष हो है, परन्तु इन्द्रिय-जन्यमतिङ्गान को प्रत्यक्ष कहना तो लोकिक मान्यता का अनुसरण ही है। है। एरन्तु इन्द्रिय-

प्रमाण और पञ्जविष ज्ञान का समन्वय

जैनदृष्टि से प्रमाण और पाँच ज्ञानों की अवधारणा मे स्पष्ट समन्वय करने का प्रयत्न उमास्वाति ने किया है। ज्ञान के मति, श्रुत बादि पाँच भेद बताकर तार्किक पद्धति की दृष्टि से उन्होंने प्रथम दो ज्ञानों को परोक्ष और शेष तीन को प्रत्यक्ष कहा है। यद्यपि उन्होंने अपने तत्त्वार्य-भाष्य में 'बतुर्यविषित्रपकों 'कहकर बार प्रमाणों का अभिमत दिया है। परन्तु जिस प्रकार पाँच ज्ञान को प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान और आगम—हन बार प्रमाणों में नहीं माना गया है। आष्य में भी इसका उल्लेख नहीं है। इसका कारण यह हो सकता है कि प्रमाण के दो मेदों की प्रथम प्रकार की ताकिक पद्धति ही जैन दर्शन को बिशेष अनुकूल है। बार प्रमाणों की दूसरी ताकिक पद्धति आगम में निर्दिष्ट होने पर भी मूलतः यह दूसरे दर्शनों की है। तत्वार्यमुत्र की तरह आवार्य कुन्दकुन्य ने प्रवचनसार के प्रथम प्रकारण में मिंत और श्रुत को परोक्ष तथा अविधि, मन-प्रयोग कीर केवलवान को प्रयोग करा देशित किया है।

इस प्रकार आगमिक और तार्किक पद्धति के दिविध प्रमाण का समन्वय हुआ है, परन्त चत्रविध वर्गीकरण का दसरा प्रक्त अनलरित ही रहता है। जैनेतर दार्शनिक विद्वान इन्द्रियजन्य मितज्ञान को प्रत्यक्ष कहते हैं, जबिक जैन विद्वान मित एवं श्रुत दोनों को परीक्ष कहते है। इसका पूर्णतः समाधान न तो उमास्वाति और वृन्दकृन्द ने ही किया और न नन्दीसूत्रकार और अनुयोग-द्वार-पुत्रकार ने ही किया। इस बात का स्पष्ट निराकरण परवर्ती व्वेताम्बर आचार्यों में सर्वप्रथम जिनभद्रगणि क्षमाश्रमण और दिगम्बर आचार्यों में भटारक अकलक ने किया है। क्षमाश्रमण ने अपने विशेषाबश्यक में उक्त प्रश्न का निराकरण करते हुए कहा है कि इन्द्रियजन्य मतिज्ञान, जो प्रत्यक्ष कहा गया है. उसे सांब्याबहारिक-प्रत्यक्ष समझना चाहिए। भट्टारक अकलक्द ने अपनी लघीयस्त्रयी में स्पष्टतः उल्लेख किया है कि प्रत्यक्ष के मध्य और सांव्यावहारिक—ऐसे दो भेद हैं। उसमें अविध आदि तीन ज्ञान को मख्य प्रत्यक्ष और इन्द्रियजन्य मतिज्ञान को सांव्यावहारिक प्रत्यक्ष समझना चाहिए । दोनों के कथन का स्पष्ट आशय यही है कि जैन दर्शन ने तात्त्विक दिष्ट से अवधि, मनःपर्याय और केवल-इन तीन ज्ञान को प्रत्यक्षकप में माना है। मित और श्रत बस्ततः परोक्ष होने पर भी उनमें इन्द्रियजन्य मतिज्ञान को प्रत्यक्ष कहा जाता है पर यह तास्विक दिन्द से नहीं, इसमें लोकव्यवहार की स्थल देष्टि ही है। तास्विक देष्टि से तो, यह ज्ञान श्रुतज्ञान की तरह परोक्ष ही है। इन होनों आचार्यों का यह स्पष्टीकरण इतना असन्दिग्ध है कि आज तक के परवर्ती किसी ग्रन्थकार ने उसमें संशोधन या परिवर्धन करने की आवश्यकता नहीं समझी।

क्षमाश्रमण के बाद प्रस्तुत विषय के स्वेताम्बर अधिकारी विद्वानों में बार आचार्य उल्लेखनीय है—जिनेस्वर, बादिवसूरि, आचार्य हैमजन्न और उपाध्याय यशीविषय । भट्टारक अक्रुब्द के एक्वात् विराम्बर बाचार्यों में माणिक्यानिंद, विद्यानिंद आदि विशेष रूप से उल्लेखनीय है। दोनों ही सम्प्रदायों के इन आचार्यों ने अपनी-अपनी प्रमाणमीमांसा-विपयक इतियों में विना किसी परिवर्तन के लगभगा एक ही प्रकार से अक्लुब्दुकत गल्द-योजना पर हो जान का वर्गीकरण स्वीकार किया है। इन सभी ने प्रत्यक के मुख्य और सांव्यावहारिक, यह दो जेद किये है। मुख्य में अबिंद, मन्त्रयां क्षेत्र केवलजान को और सांव्यावहारिक में मार्तजान को लिया है। परीक्ष के स्मृति, प्रत्यक्तियां क्रिय तम्है, अनुमान और आगम इन पांच थेदों में प्रत्यक्ष को छोड़कर सभी प्रकार के जान के सेदोपमेदों को समाहित कर किया है। इस प्रकार ज्ञान एवं प्रमाण का सम्पूर्ण समन्त्रय सिद्ध होता है।

सम्बर्भ-प्रम्य-सूची

- दलस्वभाई मालवणिया-बागमन्त्र का जैनदर्शन, सम्मति ज्ञानपोठ, बागरा
- २. सि**ड**सेन-सन्बति प्रकरण-पं० सक्तमालजी, जानोदय टस्ट
- ३. सिक्सेन-न्यायाबतार, प्रस्ताबना-पं० सखलालकी
- ४. जमस्वाति-तत्त्वार्थस्त्र-पं• स्कलालको, जैन साहित्य प्रकाशन समिति, अहमदाबाद
- ५. पं॰ समृतलाल मोजक-सनुयोगद्वारसूत्र महाबीर जैन विद्यालय
- ६. अमोलक ऋषि-नन्दिस्म, सुस्रदेव सहाय ज्वासा प्रसाद जीहरी, हैंदराबाद
- ७. कृत्वकृत्याचार्य-प्रवचनसार, श्रीयद राजवन्द्र ग्रन्थमाला
- ८. जैनभक्तमाध्यमण-विशेषावस्यकशास्य, छा॰ द॰ ग्रन्थमाला
- ९. यशोविजयजी-जैन तकंशावा-सिम्बी जैन सन्यमाला
- १०. अक्लक-अक्लक्यान्यत्रय-सिन्धी जैन प्रान्थमाना
- ११. अकलक-तत्त्वार्यवार्तिक भाग-१-२. भारतीय ज्ञानपीठ. काशी
- १२. बाणिक्यनन्दि-परीक्षामुख, पं॰ वनस्यामदास जैन, स्या॰ न॰, काशी
- १३, विद्यानन्दि-प्रमाणपरीका, सनातन जैन प्रम्थमाला
- १४. कणाद-वैशेषिकदर्शन, चौलम्बा सं । सी ।
- १५. देवसूरि-प्रमाणनयनतत्त्वालोक, अर्हत्मत प्रभाकर कार्यालय, पूना
- १६. अक्षपाद-न्यायसूत्र, चौलम्बा सं० सी०
- १७. अमोलकऋषि-भगवतीसूत्र, सुखदेव सहाय ज्वाला प्रसाद जीहरी, हैदराबाद

जैन सप्तभङ्गी : आधुनिक तर्कशास्त्र के सन्दर्भ में

भिकारी राम यावव

हुमारी भाषा 'विषि' और 'निर्वेष' से आवेष्टित है । हुमारे सभी प्रकथन 'हैं और 'नहीं है' इन दो ही प्रास्थों में अभिव्यक होते हैं। भाषाशास्त्र प्रकथन के 'विषि' और 'निर्वेष' इन दो ही मानदण्डों को अपनाता है। किन्तु जैनदर्शन 'विषि' 'निषेष' के अतिरिक्त एक सीते विकल्स को भी मानता है, जिसे अवस्तर्यक कहते हैं। जैनदर्शन किन्न अध्यक्त वस्तु सत्-असत्, तिनस-अनित्य, एक-अनेक आदि विरुद्ध समों का पुंत्र है। इन परस्पर विरुद्ध समों का पुंत्र है। इन परस्पर विरुद्ध समों का पुंत्र है। इन परस्पर विरुद्ध समों का पुंत्र हो। इन परस्पर विरुद्ध समों का पुंत्र हो। इन परस्पर विरुद्ध समों का पुंत्र के नहत्ते हो। समों प्रस्क मान कि स्थान कर सके। इसिलिए जैनदर्शन में किस त्यान कि स्थान क

- १. स्यात् अस्ति ।
- २. स्यात् नास्ति ।
- ३. स्यात् अस्ति च नास्ति ।
- ४. स्यात् अवक्तव्य
- ५. स्यात् अस्ति च अवन्तव्य ।
- ६. स्यात् नास्ति च अवक्तव्य ।
- ७. स्यात् अस्ति च नास्ति च अवक्तव्य ।

अब प्रस्त यह है कि क्या सप्तमञ्जी के ये सातों अङ्ग तकतः सत्य हैं? क्या इनकी सत्यता, असत्यता जैसी दो ही कोटियां हो सकती है, जैसा कि सामान्य तकंशास्त्र सामता है? क्या ये तार्किक प्रारूप (Logical Form) हैं? क्या इत अङ्गो का मृत्यांकन संभव है? आदि। किन्तु इतना तो निर्विदोध सत्य है कि जैन-सत्यभ द्री एक तार्किक प्रारूप है। उसके प्रत्येक अङ्ग में कुछ नुकुछ मृत्यवता है। इसिकए सप्तभ झूंने को आधुनिक बहुमृत्यात्मक तकंशास्त्र के परिप्रेक्ष्य में विवेचना आवश्यक है।

सर्वप्रथम, सप्तमञ्जी डि-मूल्यात्मक (Two-valued) नहीं है। इसलिए इसका विवेचन डि-मूल्यीय तर्कशास्त्र (Two-valued Logie) के आधार पर करना असंभव है; क्योंकि डि-मूल्यीय तर्कशास्त्र सरा और असल्य (Truth and False) ऐसे दो सत्यता मूल्यों पर चलता है। जबिक जैन-सप्तभीं में असल्य (Truth and False) एसे दो सत्यता मूल्यों पर चलता है। जबिक जैन-सप्तभीं में असल्यता (Falsity) की कल्यना नहीं है, यद्यपि उसके प्रश्वेक अञ्ज में आधिक सत्यता है, किन्तु उसका कोई भी भञ्ज पूर्णतः असत्य नहीं है। इसरे, डि-मूल्यीय तर्कशास्त्र के दोनों मानदण्ड निरोक्षा है, किन्तु जैन तर्कशास्त्र के साना स्व धारणा के विपरीत है, अर्थात् जैन तर्कशास्त्र के अनुतार जो

भी कबन निरुक्त होगा, वह असत्य हो वायेगा । इसीलिए जैन तकैशास्त्र केवल सापेक्ष कथन को ही सत्य मानता है। बस्तुतः सप्तमञ्जी के प्रत्येक भङ्ग सापेक्ष हैं, इसलिए सप्तभङ्गी में जो भी मृत्यवत्ता निर्धारित होगी, वह सापेक्ष होगी।

इस प्रकार सप्तभङ्गी द्विमृल्यात्मक नहीं है। किन्तु क्या वह त्रि-मृल्यात्मक है? ऐसा कहना भी ठीक नहीं लगता कि सप्तभाको त्रि-मल्यात्मक (Three Valued) है । आधनिक त्रि-मल्यीय तर्क-शास्त्र से उसकी किसी प्रकार तूलना ठीक नहीं बैठती है। त्रि-मृत्यीय तकशास्त्र में कूल तीन मानदण्डों की कल्पना की गयी है—सत्य, सत्य-असत्य (संदिग्ध) और असत्य । सत्य वह जो पुणंतः सत्य है. कथमिप असत्य नहीं हो सकता है। असत्य वह जो पूर्णतः असत्य है, जो किसी प्रकार भी सत्य नहीं ही सकता है, और सिंद्रिश बहु जो सत्य भी ही सकता है जोर असत्य भी। किन्तु वह एक साथ दोनों नहीं है। बहु एक बार में एक ही है अर्थात् वह या तो सत्य है या असत्य है। किन्तु उसका अभी निर्णय नहीं हो पाया है। इसी संदिग्धता की तुलना अवक्तव्य भक्त से करके कुछ विद्वान जैन सप्तभाद्भी को त्रि-मुल्यात्मक सिद्ध करते हैं। किन्तु यह भूल जाते हैं कि अवक्तव्य की संदिग्धता से कोई तलना ही नहीं है। अवक्तव्य में अस्तित्व और नास्तित्व दोनों ही एक साथ है, किन्त उनका प्रकटीकरण असम्भव है। जबकि संदिग्धता में दोनों नहीं हैं। उसमें तो एक ही है, वह या तो सत्य है या असत्य है और उसे प्रकट किया जा सकता है। दूसरे वह संदेह या संभावना पर निर्भर है, जबिक अवक्तव्य पूर्णतः सत्य है। उसमें संदेह या संभावना का लेशमात्र भी समावेश नहीं है। तीसरे द्व-मन्यात्मक तर्कशास्त्र मे एक तीसरे मल्य असत्यता (०) की कल्पना है, जो जैन सप्तभंगी के विपरीत है। इसका विवेचन अभी हमने ऊपर किया है, साथ ही हमने यह भी स्पष्ट किया कि सप्त-भंगी में सापेक्ष मत्य का ही निर्धारण किया जा सकता है, निरपेक्ष का नहीं। परन्त त्रि-मत्यात्मक नकैशास्त्र निरपेक्ष मल्यों पर ही निर्मर करता है।

इस प्रकार यह कहा जा सकता है कि जैन सप्तभङ्गी वि-मृत्यात्मक नही है। किन्तु मूल प्रम्न यह है कि बया इसे सप्तमृत्यात्मक या बहुमृत्यात्मक कहा जा सकता है? यदाप आधुनिक तकंशास्त्र में अभी तक कोई भी ऐसा आदर्श निश्चान्त विकसित नहीं हुआ है, जो कथन की सपन-त्यात्मकता को प्रकारित करें। परन्तु जैन आचार्यों ने सप्तभङ्गी के सभी भङ्गों को एक दूसरे से स्वतन्त्र और नवीन तथ्यों का प्रकाशक माना है। सप्तभङ्गी का प्रयोक भङ्ग बस्तु-तक्ष्य के सम्बन्ध में नवीन तथ्यों का प्रकाशन करता है। इसलिए उसके प्रत्येक भङ्ग का अपना स्वतन्त्र स्थान और स्वतन्त्र मृत्य है। वस्तुतः प्रयोक भङ्ग के अर्थाद्भावन में इस विलक्षणता के आधार पर ही सप्त-भङ्गी को सप्तमृत्यात्मक कहना सार्थक हो सकता है। इस संदर्भ में जेन-दार्शनिकों के दृष्टिकोण पर मंभीरता पुर्वक विचार करना अपिक्षत है।

जैन आचार्यों ने सप्तमङ्गी के प्रत्येक मञ्जू को पृषक्-पृथक् दृष्टिकोण पर आघारित और नबीन तथ्यों का उद्भावक माना है। सप्तमञ्जीतर्रागनी में इस विचार पर विस्तृत विवेचन किया गया है। नहीं कहा गया है कि प्रथम भङ्ग में मुख्य रूप से सत्ता के सत्व धर्म की प्रतीति होती है और वितीय भञ्ज में असत्व की प्रमुखतापूर्वक प्रतीति होती है। तृतीय (स्वायित्त च नाहित' भंग में सत्व, असत्व की सहयोजित किन्तु कम से प्रतीति होती है। क्योंक प्रयोक चत्तु में एक दृष्टि से सत्व धर्म है, तो अपर दृष्टि से असत्व धर्म में है। चतुर्थ अवस्तव्य अञ्च में सत्व-असत्व धर्म की सहयोजित किन्तु अक्रम अर्थात् युगपत् नाव से प्रतीति होती है। पञ्चम भंग में सत्त घर्म सहित अवक्तक्यत्व की, बष्ठ मंग में असत्व घर्म सहित अवक्तव्यत्न की और सप्त भंग में क्रम से मीजित सब्द-कसत्व सहित अवक्तव्यत्व घर्म की प्रतीति प्रचानता से होती है। इस तरह प्रत्येक भंग को भिन्न-भिन्न दृष्टि-देवन्द्र बाला समझना चाहिए। "

इस प्रकार स्पष्ट है कि सप्तभंगी के प्रत्येक मङ्ग में भिन्न-भिन्न तथ्यों की प्रधानता है। प्रत्येक भङ्क वस्तु के भिन्न-भिन्न दृष्टिकोण को अभिव्यक्त करता है। इसिलिए सप्तमञ्ज्ञी के सातों भङ्ग एक दूतरे से स्वतन्त्र हैं, किन्तु इससे यह नहीं समझना चाहिए कि सप्तमञ्ज्ञी के प्रत्येक कथन पूर्णतः निरुध्य हैं। वे सभी सापेश होने से एक दूसरे से सम्बन्धित भी हैं; ऐसा मानना चाहिए। किन्तु लहां तक उनके परस्पर भिन्न होने की बात है, वहां तक तो वे अपने-अपने उद्देश्यों को लेकर हो परस्पर भिन्न हैं। इस प्रकार सप्तमञ्ज्ञी का प्रत्येक कथन परस्पर सापेक्ष होते हुए भी परस्पर भिन्न हैं। इसिलिए प्रत्येक भञ्ज का अपना अलग-अलग मत्य (Valuo) हैं।

अब यहां संक्षेप में 'मूल्य' (Value) शब्द को भी स्पष्ट कर देना आवश्यक है । आधुनिक तर्कशास्त्र मे सभी फलनात्मक क्रियाएँ (Funtional Activities) सत्यता मूल्यों (Truth Values) पर ही निर्भर करती है। आधुनिक तर्कशास्त्र के सभी फलन (Function) प्रकथन (Proposition) की सत्यता-असत्यता का निर्धारण करते हैं । आधनिक तर्वशास्त्र यह मानता है कि प्रकथन जो किसी वस्तु या तथ्य के विषय मे है, वह या तो सत्य है अथवा असत्य। सामान्य तर्कशास्त्र मूल रूप से इन्हीं दो कोटियों को मानता है। किन्तु आधुनिक तर्कशास्त्र के अनुसार सत्य-असत्य की भी अनेक कोटियाँ हो सकती हैं, जिन्हें भिन्न-भिन्न सत्यता मृत्यों से सम्बोधित किया जाता है। आधुनिक तर्कशास्त्र में उन्हीं मृत्यों की सत्यता मृत्य (Truth Value) करते हैं, जिस प्रकथन के सत्य होने की जितनी अधिक संभावना होती है. उसका उतना ही अधिक सत्यता मुल्य होता है। जैसे यदि कोई तकवाक्य (प्रकथन) पूर्णतः सत्य है, तो उसका सत्यता मृल्य पूर्ण होगा। उसे आधुनिक तकशास्त्र में सत्य (True) या '9' से सम्बोधित करते है और जो पूर्णतः असरय है, उसे असत्य (False) अथवा 'o' से सुचित किया जाता है। इसी प्रकार जो संभावित सत्य है, उसे उसको संभावना के आधार पर १/२, १/३, १/४ आदि संख्याओं या संदिग्ध पद से अथवा किसी माडल से अभिव्यक्त किया जाता है। इस प्रकार यह कहा जा सकता है कि तकवाक्य में निहित सत्य की संभावना को सत्यता-मृत्य कहते हैं । यद्यपि असत्यता (Palsity) भी मल्यवत्ता से परे नहीं है। असत्यता भी सत्यता (Truth) की ही एक कोटि है। जब सत्यता वट कर शून्य हो जाती है, तब वहां असत्यता का उद्भावन होता है। वस्तुतः असत्यता को सत्यता की अन्तिम कडी कहना चाहिए। इस असत्यता और सत्यता (जो कि सत्यता की पूर्ण एवं अन्तिम कोटि है) के बीच जो सत्य की संमावना होती है, उसको संभावित सत्य कहते हैं। इस प्रकार सत्य, असत्य आदि विभिन्न आयाम हैं। यहाँ हमें देखना यही है कि सप्तभक्की में इस तरह का सत्यता मृत्य प्राप्त होता है अथवा नहीं।

संभाव्यता तकशास्त्र में एक ऐसा सिद्धान्त है, जिसमें सप्तभङ्की जैसी प्रक्रिया का प्रतिपादन किया गया है । उसमें A, B और C तीन स्वतन्त्र घटनाओं के आभार पर चार सांयोगिक घटनाओं

सप्तमगीतरंगिणी, पू॰ ९।

का विवेचन किया गया है। जिस प्रकार सप्तमञ्जी में अस्ति, नास्ति और अवस्तव्य के संयोग से चार यौगिक मंग प्राप्त किये गये हैं, उसी प्रकार संभाव्यता तकशास्त्र में A. B और C तीन स्वतन्त्र घटनाओं से चार युग्म घटनाओं को प्राप्त किया गया है, जो इस प्रकार है-

यहाँ P = संभाव्य और A, B और C तीन स्वतन्त्र घटनायें हैं । यदापि सप्तभाद्भी के सभी भक्त न तो स्वतन्त्र घटनायें हैं और न सप्तभंगी का 'स्यात' पद संभाव्य ही है, तथापि सप्तभंगी के साथ उपर्यक्त सिद्धान्त की आकारिक समानता है। इसलिए यदि उक्त सिद्धान्त से 'आकार' ग्रहण किया जाय तो सप्तभङ्की का प्रारूप हु-बहु वैसा ही बनेगा जैसा कि उपर्यक्त सिद्धान्त का है। यदि सप्तभङ्गी के मूलभूत भङ्गों, स्यादस्ति, स्यान्नास्ति और स्यादवक्तव्य को क्रमशः A,-B और-C तथा परिमाणक रूप 'स्यात' पद को P और च को डाट (.) से प्रदर्शित किया जाय, तो सप्त-भड़ी के शेष बार भड़ों का प्रारूप निम्नवत होगा-

```
स्यादस्ति च तास्ति = P ( A --- B ) = P (A). P (--- B)
स्यादिस्त च अवस्तव्य = P(A, -C) = P(A), P(-C)
स्यान्तास्ति च अवक्तव्य = (P-B-C) = P(-B), P(-C)
स्यादस्ति च नास्ति च अवक्तव्य = P(A.-B.-C) = P(A)
                                       P(-B), P (-C)
```

इस प्रकार सम्पूर्ण सप्तभञ्जी का प्रतीकात्मक रूप इस प्रकार होगा-

- (१) स्यादस्ति = P (A)
- (२) स्थान्नास्ति = P (-B)
- (3) स्वादस्ति च नास्ति = P (A.-B)
- (४) स्यात अवकव्य = P (--C)
- (५) स्यादस्ति च अवक्तव्य = P (A.-C) (६) स्यान्नास्ति च अवकव्य = P (-B--C)
- (७) स्यादस्ति च नास्ति च अवकव्य = P (A.-B.-C)

प्रस्तुत विवरण में A स्वचतुष्टय, B परचतुष्टय और C बक्तव्यता के सूचक हैं, B और C का निषेध (---) वस्तु में परचतुष्टय एवं युगपत् व्यक्तव्यता का निषेध करता है। जैन तर्कशास्त्र की यह मान्यता है कि जिस तरह वस्त में भावात्मक धर्म रहते हैं. उसी तरह वस्त में अभावात्मक धर्म भी रहते हैं। बस्त में जो सत्व धर्म है, वे भाव रूप है और जो असत्व धर्म है, वे अभाव रूप हैं। इसी भाव रूप धर्म को विधि अर्थात् अस्तित्व और अभाव रूप धर्म को प्रतिषेध अर्थात् नास्तित्व कहते हैं-

सदसदात्मकस्य वस्तुनो यः सदंशः-भावरूपः स विधिरित्यर्थः । सदसदात्मकस्य वस्तुनो मोऽमदंशः अभावरूपः स प्रतिषेध इति । (प्रमाणनवतस्त्वालोक, ३/५६-५७)

वस्तुतः ये अस्तित्व और नास्तित्व एक ही वस्तु के भिन्न-भिन्न धर्म हैं, जो अविनाभाव से प्रत्येक वस्त में विद्यमान रहते हैं।

कहा भी गया है-

अस्तित्वं प्रतिषेध्येनाविनाभाव्येकधर्मिणि । विशेषणत्वात् साधर्म्यं यथा भेदविवक्षया ॥ नास्तित्वं प्रतिपेध्येनाविनाभाव्येकधर्मिणि । विशेषणत्वाद्वेधस्यं यथाऽभेदविवक्षया ॥

---आप्तमीमांसा, १।१७-१८।

अर्थात् बस्तु का जो अस्तित्व धर्म है, उसका अविनाभावी नास्तित्व धर्म है। इसी प्रकार वस्तु का जो नास्तित्व धर्म है. उसका अबिनाभावी अस्तित्व धर्म है। इस प्रकार अस्तित्व के बिना नास्तित्व और नास्तित्व के बिना अस्तित्व की कोई सत्ता ही नहीं है। कहने का तात्पर्य यह है कि अस्तित्व और नारितत्व दो ऐसे धर्म हैं, जो प्रत्येक वस्तु मे अबिनाभाव से विद्यमान रहते है। सप्तभाड़ी के अस्तित्व और नास्तित्व रूप दोनों भङ्गों में इन्ही धर्मों का मुख्यता और गीणता से विवेचन किया जाना है। ये दोनों एक दूसरे के विरोधी या निषेधक नहीं हैं। अस्तित्व धर्म दूसरे, तो नास्तित्व धर्म दुगरे है। इमीलिए इनमें अविरोध सिद्ध होता है। स्याद्वादमञ्जरी में (पु० २२६) मे कहा गया है, "जिम :कार स्वरूपादि से अस्तित्व धर्म का सद्भाव अनुभव सिद्ध है, उसी प्रकार पररूपादि के अमाव से नास्तित्व धर्म का सद्धाव भी अनुभव सिद्ध है। बस्त का सर्वथा अस्तित्व अर्थात स्वरूप और परस्य में अस्तित्व-अमका स्वरूप नहीं है, क्योंकि जिस प्रकार स्वरूप से अस्तित्व वस्तु का धर्म होता है. उनी प्रकार पररूप से भी अस्तित्व वस्तू का धर्म नही बन जावगा। वस्तू का सर्वधा नास्तित्व अर्थान स्वरूप और पररूप से नास्तित्व भी उसका स्वरूप नहीं है: क्योंकि जिस प्रकार पररूप से नास्तित्व वस्तु का धर्म होता है, उसी प्रकार स्वरूप से भी नास्तित्व वस्तु का धर्म नहीं बन जावेगा। इमालए अस्तित्व और नास्तित्व दोनों ही धर्मों से युक्त रहना बस्तु का स्वभाव या स्वरूप है अथात बस्तु म स्वचतुष्ट्य का भाव और परचतुष्ट्य का अभाव होता है। अतः इन धर्मों को एक दूसरे का निपंथक या व्याचानक (कान्ट्राडिक्टरी) नहीं कहा जा सकता है।

किन्तु जब इन भावात्मक और अभावात्मक धर्मों के कहने की बात आती है, तब हम स्वचन्ष्ट्य रूप वस्तु के भावात्मक गुण धर्मों को एक शब्द 'स्याइस्ति' से कह देते हैं और जब पर-चनुष्ट्य रूप वस्तु के भावात्मक गुण-धर्मों को कहने की बात आ जाती है, तब उन्हें 'स्याह्मास्ति' काब्द सं सम्बोधित करते हैं। किन्तु जब उन्हीं धर्मों को एक साथ (गुगपद रूप से) कहना होता है, तब उन्हें अवकब्य ही कहना पडता है। बस्तुतः अस्ति, नास्ति और अवकब्य ये ही ससमञ्जी के तीन मूल भंग है।

अब वस्तु में स्वचतुष्ट्य रूप भावात्मक धर्मों को A, परचतुष्टय रूप धर्मों को B और उनके अभाव को — B तथा स्वचतुष्ट्य और परचतुष्टय रूप भावात्मक धर्मों को युगपत् रूप से कहने में भावा को असमध्ता अर्थात् अवकञ्यता को — C से प्रदक्षित करें और स्यात् पद को P से दखांग्रें, तो तीनों मूळ भञ्जों का प्रतीकात्मक रूप इस प्रकार होगा—

```
स्यादस्ति = P ( A )
स्यान्नास्ति = P ( —B )
स्यादवक्तव्य = P ( —C )
```

इस प्रकार प्रथम भङ्ग में स्वचतुष्ट्य का सद्भाव होने से उसे भावात्मक रूप में ∧ कहा गया है। दूसरे भङ्ग में प्रस्तुष्ट्य का निषेध होने से जभावात्मक रूप में — В कहा गया गया है और तीसरे मूरू भङ्ग में वक्तव्यता का निषेध होने से — С कहा गया है। इस प्रकार सप्तमङ्ग के प्रतीकी-करण के इस प्रयास का अर्थ उसके गुरू अर्थ के निकट बैटता है।

अब विचारणीय विषय यह है कि स्यामास्ति भङ्ग का वास्तविक प्राक्ष्य क्या है ? कुछ तक-विदों ने उसे निषेभास्मक बताया है तो कुछ दार्घोंनिकों ने स्वीकारात्मक माना है और किसी-किसी ने तो बिधा निषेभ से प्रदर्शित किया है । इस सन्दर्भ में डा॰ सागरसल जैन के द्वारा प्रदत्त नास्ति-भङ्ग का प्रतीकास्मक प्राक्ष्य द्रष्टव्य है। उन्होंने लिखा है कि नास्तिमंग के निम्नलिखित चार प्राक्य बनते हैं—

```
(१) अ<sup>*</sup>⊃ उ, वि<sub>व</sub> नही है।
(२) अ<sup>*</sup>⊃ उ,—विब, है।
(३) अ*⊃ उ,—वि, नहीं है(यह द्विघानिषेध रूप है)।
(४) अ*⊃ उ. नहीं है।
```

इनमें भी मुख्य रूप से दो हो प्रारूपों को माना जा मकता है—एक वह है, जिसमे स्वाद् पद चर है। जिसके कारण अपेक्षा बदलती रहती है। यदि चर रूप स्याद् पद को P', P³ आदि से दर्शाया जाये, तो अस्ति और नास्ति भंग का निम्निलिखित रूप बनेगा—

- (१) स्यादस्ति = P1 (A)
- (२) स्यान्नास्ति = Ps (-A)

हसे निम्निलखित दृष्टान्त से अच्छी तरह समझा जा मकता है—स्यात् आरमा नित्य है (प्रथम भंग) और स्यात् आरमा नित्य नहीं है (द्वितीय भंग), इन दोनों कपनों में अपेक्षा बदलती गई है । जहाँ प्रथम भंग में द्रव्यत्व दृष्टि से आरमा को नित्य कहा गया है, वहीं दूसरे भंग में प्रयोव दृष्टि से उसे अनित्य (नित्य नहीं) कहा गया है। इन दोनों ही वाच्यों का स्वरूप यद्यार्थ है, लोंकि लात्मा द्रव्यदृष्टि से नित्य है, तो पर्याय दृष्टि से अनित्य भी है। बस्तुत: यहाँ द्वितीय भंग का प्रारूप निषेष रूप होगा। अब यदि उक्त दोनों भंगों को मूळ भंग माना जाये और अवकव्य को —C से दशीया जाये, तो ससभंगी का प्रतीकात्मक प्रारूप निम्निलखित रूप से तैयार होगा—

```
(?) स्यादस्ति = P^2(A)
(?) स्यान्नास्ति = P^2(-A)
```

- (3) स्यादस्ति च नास्ति = P8 (A: -A)
- (४) स्यादवक्तव्य = P* (—C)
- (५) स्यादस्ति च अवकव्यम् = P5 (A- -- C)
- (६) स्यान्नास्ति च अवक्तव्यम् = P⁶ (—A·—C)
- (७) स्यादस्ति च नास्ति च अवकव्यम् = PT (A A - C)

दूमरे दृष्टिकोण के अनुसार 'स्यात्' पद अचर है। उसके अर्थ अर्थात् भाव में कभी भी परि-कतंन नहीं होता है। वह प्रत्येक भंग के साथ एक ही अर्थ में प्रस्तुत हैं। इस प्रकार इस दृष्टिकोण को मानने से नास्ति भंग में द्विधा निषेध आता है, जिसका निम्न प्रकार से प्रतीकीकरण किया जा सकता है—

(१) स्यादस्ति = P (A) (२) स्यान्नास्ति = P- (---A)

अब इसका यह प्रतीकात्मक रूप निम्नलिखित दृष्टान्त से पूर्णतः स्पष्ट हो जायेगा-

'स्यात् आस्मा चेतन है (प्रथम भंग) और स्यात् आस्मा अचेतन नहीं है' (द्वितीय भंग)। अब यदि हम 'आस्मा चेतन हैं' का प्रतीक A मानें, तो उसके अचेतन का —A होगा और इसी प्रकार 'आस्मा अचेतन नहीं है' का प्रतीक—(—A) हो बायेगा। इस प्रकार इन बाक्यों में हमने देखा कि बक्त की अपेक्षा बदलती नहीं है। यह दोगें वाक्यों के विवेचना एक ही अपेक्षा से करता है। इस प्रकार इस प्रविच्चा अब यदि इन दोनों वाक्यों को प्रकार होनें दो स्वयं के मुल माने, तो सममञ्जी का प्रतीकारमक प्रावस्य किमा प्रकार होगा—

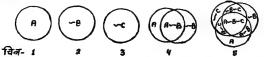
- (१) स्यादस्ति = P (A) (२) स्यान्नास्ति = P—(—A)
- (३) स्यादस्ति च नास्ति = P (A (-A))
- (४) स्यादवक्तव्य = P(--C)
- (५) स्यादस्ति च अवक्तव्य = P(A· --C)
- (६) स्यात् नास्ति च अवक्तव्य = P(--(--A) ---C)
- (9) स्यादिस्त च नास्ति च अववतब्य = $P(A \cdot -(-A) C)$

इस प्रतीकीकरण में A ओर — — A वक्तव्यता के और — C अवक्तव्यता का भी सूचक है। किन्तु स्पादिस्त और स्यान्नास्ति को कमजः A और — A अववा A और — — A मानना उपयुक्त प्रतीत नहीं होता है। क्योंकि नास्तिभङ्ग परन्तुष्ट्य का निषेषक है और अस्तिभङ्ग स्वचतुष्टय का प्रतिपादक है। यदि उन्हें A ओर — A का प्रतीक दिया जाये, तो उनमें व्याधातकता प्रतीत होती है, जबकि क्यांस्यित इसके भिन्न है। अतः स्वचतुष्ट्य और परचतुष्ट्य के लिए अलग-अलग प्रतीक अर्यात् A और B प्रदान करना अधिक युक्तसंगत है। हमने स्वचनुष्टय के लिए A और परचनुष्टय के निषेध के लिए—B माना है। येरा यह दावा नहीं है कि मेरा दिया हुआ उपर्युक्त प्रतीकीकरण शन्तिम एवं सर्वमान्य है। उसमें परिमार्जन की संभावमा हो सकती है। आधा है कि विद्वान् इस दिशा में अधिक गम्भीरता से विचार कर सर्त्तभञ्जी को एक सर्वमान्य प्रतीकारमक स्वरूप प्रदान करेंगे, ताकि उसके सम्बन्ध में उठनेवाली भ्रान्तियों का सम्यक्ष्णेण निराकरण हो सने।

अब सप्तभञ्जी की यह प्रतीकात्मकता संभाव्यता तर्कशास्त्र के उपर्यक्त प्रतीकीकरण के अनु-रूप है। इसलिए यह उससे तुलनीय है। जिस प्रकार सप्तभञ्जी में उत्तर के चारों प्रकथन पूर्व के मलभत तीनों भंगों के सांयोगिक रूप है आर प्रत्येक कथन को 'च' रूप संयोजन के द्वारा जोडा गया है. उसी प्रकार संभाव्यता तर्कवास्त्र के उपर्युक्त सिद्धान्त में तीन मलभूत भक्कों की कल्पना करके आगे के भंगों की रचना में संयोजन अर्थात् कन्जंक्शन का ही पूर्णतः व्यवहार किया गया है। जिस कम में सप्तभंगी की विवेचना और विस्तार है, उसी कम का अनुगमन संभाव्यता तर्कशास्त्र का उक्त सिद्धान्त भी करता है। एक रुचिकर बात यह है कि सप्तभंगी के सातवें भंग में क्रमार्पण और महार्पण रूप तीसरे और चौथे भंग का संयोग माना गया है। इस संदर्भ में सप्तभंगीतरंगिणी का निम्नलिखित कथन द्रष्टव्य है--'अलग-अलग कम योजित और मिश्रित रूप अकम योजित द्रव्य तथा पर्याय का आश्रय करके 'स्यात अस्ति नास्ति च अवक्तव्यक्ष घटः' किसी अपेक्षा से सत्व-असत्व सहित अवक्तव्यत्व का आश्रय घट है-इस सप्तम भङ्ग की प्रवृत्ति होती है।' (पृ० ७२) इसका भाव यह है कि अस्ति और नास्ति भङ्क के क्रमिक और अक्रमिक संयोग से अवकव्य भङ्क की योजना है अर्थात अस्ति और नास्ति के योजित रूप 'अस्ति च नास्ति' में अस्ति-नास्ति के अक्रम रूप अवक्तव्य को जोडा गया है। अब यदि अस्ति A है, नास्ति—B और अवक्तव्य—C है, तो सातवें भक्त का रूप होगा. A-B में -C का योग । जो संभाव्यता तर्कशास्त्र के उपरंक्त सिद्धान्त के अन्तिम कथन से मेल खाता है।

जस प्रकार सप्तमञ्जी में तीन मूरू अज्ञों से चार ही योगिक मञ्ज बनने की योजना है, उसी प्रकार संभाव्यता तकीशाक्ष में भी तीन स्वतन्त्र घटनाओं के संयोग से चार सांयोगिक स्वतन्त्र घटनाओं की अभिकल्पना है। वस्तुतः ये सभी बातें जैन तर्कशास्त्र को स्वीकृत हैं। इसलिए इस प्रतोकात्मक प्रास्थ को समञ्जो पर लग्न किया जा सकता है।

अब साप्तभङ्गी की मूल्यात्मकता को निम्न रूप से चित्रित करने का प्रयास किया जा सकता है। यदि स्यादिस्त, स्यान्नास्ति और स्यादनकथ्य अर्थात् A,—B और—C को एक-एक वृत्त के द्वारा सृचित किया आये, तो उन वृत्तों के संयोग से बनने वाले साप्तभङ्गी के शेष चार भङ्गों के क्षेत्र इस प्रकार होंगे—

अब चित्र संख्या ५ को देखने से स्पष्ट हो जायेगा कि A,—B,—C, A—B, A—C,—
B—C और A—B—C का क्षेत्र अलग-अलग है। जिसके आधार पर सामञ्जी के प्रत्येक मङ्ग की
मूस्वारमकता और उनके स्वतन्त्र अस्तित्व का निक्षण हो सकता है। यद्यपि सामञ्जी का यह
चित्रण वेन बाहग्राम से तुरुतीय नहीं है, क्योंकि यह उसके किसी भी सिद्धान्त के अत्यांत नहीं है,
तथापि यह चित्रण सामञ्जी की प्रमाणता को सिद्ध करने के लिए उपयुक्त है।

सांयोगिक कथनों का मूल्य और महत्त्व अपने अङ्गीभूत कथनों के मूल्य और महत्त्व से भिन्न होता है। इस बात की सिद्धि भौतिक विज्ञान के निम्नार्छिस्ति सिद्धान्त से की जा सकती है—

करुपना कीजिए कि भिन्न-भिन्न रंग वाले तीन प्रक्षेपक था, व और स इस प्रकार व्यवस्थित हैं कि उनसे प्रक्षेपित प्रकाश एक दूसरे के ऊपर अंशतः पडते हैं, जैसा कि चित्र में दिखलाया गया है—

प्रत्येक प्रशेषक से निकलने वाले प्रकाश को हम एक अवयव मान सकते हैं। क्षेत्र अ, व और स एक रंग के प्रकाश से प्रकाशित हैं और अंत्र अने मन, व नस और अन्स सी नो अवयवों से प्रकाशित हैं। जबकि वीववाला माग जो तीन ववयवों से प्रकाशित हैं। जब अने मन स स क्षेत्र कह सकते हैं। उस भाग को जो रंगों के प्रकाश से प्रकाशित है, मिश्रण कहते हैं। क्योंकि प्रकाशित भाग अ, ब और स तीनों से प्रकाशित होता है। जैसे ही तीनों अवयवों में से कोई अवयव बदलता है, मिश्रण का रंग बदल जाता है और किसी ओ रंग बाले भाग में से उसके अवयवों को पहचाना नहीं मा सकता है। बस्तुत: वह दूसरे रंग को जन्म देता है, जो उसके अङ्गीभूत जवयवों से मिन्न होता है। उस मिश्रण को उसके अवयवों से किसी एक के द्वारा सम्बोधित नहीं किया जा सकता है। बसत्य निर्मा कहता हो साथक है। यदि हम पीला, नीला और वायलेट को सल रंग मानकर मिश्रित रंग नेयार करें, तो वे इस भक्तार हों।—

नीला + पोला = हरा पीला + वायलेट = लाल वायलेट + नीला = बैंगनी हरा + बैंगनी + लाल = काला इस प्रकार तीन मूलभूत रंशों के संयोग के चार ही मिश्रित रंग बनते हैं। इन मिश्रित रंगों का अस्तित्व अपने मूळ रंगों के बस्तित्व से भिन्न हैं। इसलिए इन्हें मूलरंगों के नाम से अभिहित नहीं किया जा सकता है। ठोक यही बात स्थादाद के संदर्ग में भी है। यद्याप सारभञ्जों के उत्तर के चार भञ्ज पूर्व के तीन मूलभूत भञ्जों के संयोग मात्र ही है, किन्तु वे सभी उक्त तीनों भञ्जों से सिन्न है। इसलिए उनके अलग-अलग मूल्य है। इस प्रकार सारभञ्जों के सातो भञ्ज अलग-अलग मूल्य प्रदान करते हैं। इसलिए सारभञ्जी सारमूल्यात्मक है, ऐसा मानना चाहिए।

-- दर्शन विभाग, एस० सिन्हा कालेज, औरंगाबाद (बिहार)

जैन एवं बौद्ध तत्त्वमीमांसाः एक तुलनात्मक अध्ययन

भागचंद जैन भास्कर

'तत्त्व' किसी भी धमं और दर्शन की मूल भित्ति है। अत: सभी दर्शनों ने 'तत्त्व' की ब्याख्या अपने-अपने इंग्र से की है। बस्तु के आसधारण स्वतत्त्व की 'तत्त्व' कहा जाता है । तत्त्व, परमार्थ, इच्छ, स्वमाव, परम, परमयरम, ध्येप, शुद्ध-प्ये सभी एकार्यवाची शब्द हैं । जेन एवं बौद्धधर्म ने इसके लिए 'सत' शब्द का भी प्रयोग किया है।

जैनधर्म में मूळतः दो तस्व है—जोब और अजीव । आश्रव, बंध, संवर, निजंरा, मोक्ष तथा पुष्य और पाप ये सात तस्व अथवा सात पदार्थ जीव और अजीव की ही पर्याय हैं।

बौद्धभमं में आवार्य अनुषद्ध ने प्रकारवर्ष और परमार्थ को बात करते हुए परमार्थ को चतु-जिंघ बताया है—चित्त, चेनितिक, रूप और निर्वाण । यहाँ प्रकारवर्थ कालिया है, अमजनित है, अतः व्यावहारिक धर्म है तथा परमार्थ को वास्तविक धर्म को संज्ञा दो गई है। ये वारों परमार्थ एक स्वारे से गये हुए हैं, किर भी तुल्जा की दृष्टि से हम इन्हें कमधः आत्मा, कर्म, द्रव्य और मोक्ष के साथ रख सकते हैं। ये बार परमार्थ बौद्धधर्म के तत्त्व कहे जा सकते हैं। एक अन्य प्रकार से बार बायंसवर्थों को बार तत्त्वों के रूप में स्वीकार किया गया है। प्रथम सत्य जीव और कर्म से सम्बद्ध है, दितीय सत्य आश्व और बंध से, तृतीय सत्य मोक्ष से और चतुर्थ सत्य संवर और निजंश

बोद्धभर्म में बस्तु-सत् को संस्कृत धर्म और क्रसंस्कृत धर्म के रूप में भी प्रस्तुत किया गया है। हीनवान में संस्कृत धर्म करनु-सत् है । अणिक संस्कृत धर्मों के अतिरिक्त हीनवान में धर्म गृत्य है, केवल धर्मता (धर्मकाय) सर्नु-सत् है। आणिक संस्कृत धर्मों के अतिरिक्त हीनवान में आकाश और निर्वाण को व्यसंस्कृत धर्म कहा गया है। यहाँ संसार और निर्वाण, दोनों वस्तु-सन् है और प्रज्ञति-सत् भी है। महायान में वस्तु को चारन, बहुत, अवान्ध, विक्तवातीत और निष्प्रध कहा गया है। उसकी दृष्टि से जो परतन्त्र है, वह वस्तु नहीं है। अतः संस्कृत-असंस्कृत पदार्थ वस्तु-सत् नहीं है। वे तो शून्यता के प्रतीक है। इसकार होनवान का बहुधमंत्राद महायान में बहुवबाद वनकर आया है।

जैन दर्शन में इतना अधिक सैद्धान्तिक विकास नहीं दिखाई देता। इसका मूल कारण यह है कि बौद दर्शन के दिकाम में जो तत्त्व एकत्रित हुए है, वे तत्त्व जीन दर्शन की पृष्टभूमि में नहीं परप सके। जीन दर्शन का विकास बौद दर्शन के विकास की तुल्ला में एक अत्यन्त मन्यर गति किये हुए दिखाई देता है। आगे के विवेचन से यह तथ्य स्पष्ट हो जावगा।

१. राजवातिक, २, १, ६ ।

२. नयचक, ४।

[🦜] अभिधम्मस्यसंगहो, पञ्चम परिच्छेद ।

हरूप-स्थाबस्था

द्रव्य का स्वरूप सतत मंधन का विषय रहा है। जैन दार्शनिक वास्तव में बहुतत्त्ववादी (Realistic pluralism) हैं। उनके अनुसार प्रत्येक परमाणु परमाथं, अखण्ड, स्वतन्त्र और उत्पाद-व्यय-प्रीव्यासम्ब है। बौद्ध उसे स्वरूपलास्पक मानते हैं, पर उसका प्रत्यक्ष करमाज्य अथवा भ्रमित स्वीकार करते हैं। सांक्य जड़ और चैतन को पृषक् तो मानते हैं, पर वे एक दूसरे के प्रति उनमें परिणामीकरण नहीं मानते। न्याय-वैतीषक पृथ्वी आदि सभी द्रव्यों को स्वतन्त्र मानते हैं और वैदाननी उन्हें बहुत की हो पारमाण्डिक सत्ता की प्रतीत समझते हैं।

जिस प्रकार जैनदर्शन ने तत्त्व के सम्यग्दर्शन एवं ज्ञान को मोक्ष के कारणों में अन्यतम माना है, उसी प्रकार बौद्धदर्शन ने भी धर्मप्रविचय को निर्वाण का कारण प्रतिपादित किया है। धर्मप्रविचय प्रज्ञा पर आधारित है और प्रज्ञा वह है, जो सालव-अनालव का भेद कर सके। जो स्वलक्षण करता है, वह धर्म है और धर्म ही पुष्पों के समान व्यवकीण है, जिन्हें प्रज्ञा के माध्यम से विभाजित किया जाता है।

जैनधर्म ने तस्त्र के मुलतः दो भेद किये हैं—श्रीव और अजीव। बांद्रधर्म ने भी दो भेद किये हैं, पर उसने अनात्सवादी होने के कारण वैसे भेद न करके उन्हें संस्कृत ओर असंस्कृत के रूप में विविचत किया है। संस्कृत में जाति (उत्पत्ति), जरा (बृद्धत्व या हास), स्थिति और अनित्यता थे वार लक्ष्मण होते हैं। रूपादि पञ्चस्त्रत्थ संस्कृत कहे गये हैं। समग्र रूपविधान में तस्त्र के स्थान पर 'स्था' कार्यो प्रयोग हुआ है। असंस्कृत अनास्त्रव धर्म-आकाश, प्रतिसंख्यानिरोध और अप्रतिसंख्यानिरोध है।

का के लक्षण के प्रसंग में उसे उपचय (उत्पाद), संतित, जरता (स्थिति) एवं अनित्यतामय माना है। देशों को अन्नेतुक, सप्रत्यस्य, सासन्न, संक्रिक, लगिकक, कामावचर, अनालंबन और अप्रदानथ्य कहा है। उपचय एवं मंनति उत्पत्ति का प्रतीक है, जरता स्थिति का और अनित्यता भंग का प्रतीक है। उत्पत्ति के साथ सम्बद्ध वृद्धि को 'सन्तित' कहा गया है, जिसका सम्बन्ध उत्पत्ति के साथ अप्रक है। उत्पत्ति के बाद निष्यत्न रूपों के निरुद्ध होने से पूर्व ४८ श्रृदक्षण मात्र के स्थितिकाल को जीणे स्वभाव होने से 'जरता' कहा जाना है। प्रत्येक स्था में उत्पाद, स्थिति और भंग नामक तीन शृद्धक्षण होते है। रूप का एक सण चित्तवीय के १८ क्षाणों में से सर्वप्रथम उत्पाद क्षण को और अंतिस भंगक्षणों में से सर्वप्रथम उत्पाद क्षण को और अंतिम भंगक्षण को निकाल देने पर चित्त के ४८ क्षुदक्षण के बराबर रूप की जरता का काल होता है। एक चित्तक्षण में ये उत्पाद-स्थिति-भंग इतनी शीघतापूर्वक प्रवृत्त होते हैं कि एक अच्छरा काल (चुटको बजाने या पक्षक मारने के बराबर समय) में ये लाखों करोड़ों बार उत्पन्न होत निकाल होता है। इत पर प्रवृत्त के प्रवृत्त होते हैं कि एक अच्छरा काल (चुटको बजाने या पक्षक मारने के बराबर समय) में ये लाखों करोड़ों बार उत्पन्न होत होतर हो निकाल होता है। इत उत्पाद-स्थाव भन्न स्वानों का नो 'संस्कृत' कहा जाता है।

मंस्कृत पदार्थ में परिवर्तन की जोझता अन्वय की आ़िन्त पैदा करती है। उसे ही स्थायी कह देते हे — अन्वयवशात । वस्तृतः प्राणो का जोवन विचार के एक क्षण तक रहता है। उस क्षण

१. अभिषम्मत्यसङ्गहो, ६.१५.। २. वही, ६.१९।

के समाप्त होते ही प्राणी भी समाप्त हो जाता है।" इसे 'मेदवाद' कहते हैं। वैभाषिक-सौत्रान्तिक भेदबादी हैं। क्षणभञ्जवाद उनका परम सत्य है। वे धर्मनैरात्म्य (बाह्य पदार्थ क्षणिक और निरंश परमाणओं का पुत्र है। और पूद्गल नैरात्म्य (अनात्मवाद) को मानते हैं। सारा व्यवहार संततिबाद और संघातबाद पर आधित है। संस्कृत पदार्थ प्रतीत्यसमत्पन्न और अनित्य है। जिस पदार्थ का समत्याद सकारण होता है, वह स्वतन्त्र नहीं । बतः माध्यान्तिकवादियों ने पदार्थ को शृत्यात्मक कहा है।2

सत्रान्तपालि मे "जरा मरणं भिक्खवे ! अनिच्चं, सङ्कृतं पटिच्चसमुप्पपन्नं" में संस्कृत के तीन ही लक्षण दिये गये हैं। यहाँ स्थिति का कोई उल्लेख नहीं। सौत्रान्तिकों की दृष्टि में संस्कृत के लक्षण चार ही है। उन्होंने 'जरा' के साथ स्थिति को प्रज्ञप्त किया है। वे वस्तुतः इन लक्षणों को पृथक् द्रव्य न मानकर उन्हे प्रवाह रूप मानते हैं। यह प्रवाह ही उनकी स्थिति का सूचक है। सीत्रान्तिक जीवित-आय को द्रव्य नहीं मानते । विज्ञानवादी संस्कृत-असंस्कृत धर्मों को प्रज्ञाप्तिसत मानते है और माध्यमिक उनका निषेधकर नि:स्वभावता की सिद्धि करते हैं।

बौद्धदर्शन में स्वलक्षण और सामान्यलक्षण दो तत्त्व माने गये हैं । स्वलक्षण का तात्पर्य है-वस्तु का असाधारण तत्त्व । इसमें प्रत्येक परमाणु की सत्ता पृथक् और स्वतन्त्र स्वीकार की गई है । इसके साथ ही वह सजातीय और विजातीय परमाणुओं से व्यावृत है। परमाणुओं में जब कोई सम्बन्ध ही नहीं, तो अवयवी के अस्तित्व को कैसे स्वीकार किया जा सकता है? बौद्धदर्शन में सामान्य तस्त्व को एक कल्पनात्मक वस्तु माना गया है। परन्तु चूँकि वह स्वलक्षण की प्राप्ति मे कारण होता है, अतः मिथ्या होते हुए भी उसे पदार्थ की श्रेणी में रखा गया है। मनुष्यत्व, गोत्व आदि को सामान्य तत्त्व कहा गया है। स्वलक्षण तत्त्व अर्थिक्रयाकारी है, अतः परमार्थ सत् है। पर सामान्य अर्थ कियाकारी नहीं, अतः उसे संवृति सत् माना है। " सामान्य की कोई स्वतन्त्र सत्ता नहीं । धर्मकीति ने स्वलक्षण और सामान्य लक्षण के भेद को बढ़ी स्पष्टता के साथ प्रस्तृत किया है ---

स्बरुक्षण

- १. अर्थिकया में समर्थ
- २. असदश-मर्वतो व्यावन
- ३. शब्दाविषय (अवाच्य)
- ४. स्वातिरिक्त निमित्त के होने पर स्वविषयक

बृद्धि का अभाव

- १. विसुद्धिमग्ग, ८। २. चतु-शतकम्, ३४८ ।
- ३. संयुत्तनिकाय, द्वितीय भाग, प ० २४।
- ४. प्रमाणवातिक, २-३; तकंत्राचा, पु० ११।
- ५. प्रमाणवातिक, २. १-३, २७-२८,,५०-५४; न्यायविनिश्चय, पु० २३-२४; न्यायावतार वासिक वृत्ति, भाषा टिप्पण, पु॰ २११ ।

सामान्यलक्षण

- १. अर्थिकया में असमर्थ
- २. सद्श-सर्वं व्यक्ति साधारण
- ३. शब्दविषय (वाच्य)
- ४. स्वातिरिक निमित्त के होने पर स्वविषयक बुद्धि का सद्भाव

· marriage age from		

५. संवति सत्-कल्पित ६. नि:स्वभाव

६. सस्वभाव

७. वस्तू ८. असाधारण

९. संकेत स्मरणानपेक्षप्रतिपत्तिकत्व

७. अवस्त ८. साधारण

९. संकेत स्मरणसापेक्षप्रतिपत्तिकत्व

१०. सन्निषान-असन्निषान से स्फूट या १०. सन्निधान-असन्निधान से स्फूट वा अस्फूट रूप प्रतिभास भेद का जनक अस्फूट रूप प्रतिभास भेद का अजनक

यहाँ यह द्रष्टव्य है कि दिङ्नाग और धर्मकीर्ति ने प्रमाण को द्वेविध्य मानकर प्रमेय को भी दैविध्य माना है। इनमें स्वलक्षण प्रत्यक्षगम्य है और सामान्यलक्षण अनुमानगम्य है। अनुमान परोक्ष के अन्तर्गत् आता है।

जैनदर्शन प्रमेय भी एक ही मानता है-द्रव्यपर्यायात्मक वस्तु । वह किसी को स्पष्ट प्रति-भासित होता है और किसी को अस्पष्ट। यह ज्ञाता की शक्ति पर अवलम्बित है। अतः यहाँ भी प्रमेय की प्रतीति प्रत्यक्ष और परोक्ष, दोनों रूप से होती है। जैनों का प्रत्यक्ष बौद्धों का स्वलक्षण है और जैनों का परोक्ष बौदों का सामान्य है। दोनों मान्यताओं में अन्तर यह है-

- जैनदर्शन वस्तु को सामान्य-विशेषात्मक मानता है, जबकि बौद्धदर्शन उसका निषेध करता है।
- जैनदर्शन की दृष्टि में वस्तु का स्वरूप और पररूप, दोनों सापेक्षिक और वास्तुविक हैं, जबकि बौद्धों की दृष्टि में दोनों का अस्तित्व होते हुए भी पररूप कल्पित और वासनाजन्य है।
- कल्पित और वासनाजन्य होते हुए भी बौद्धदर्शन की दृष्टि में पररूप अर्थ से संबद्ध है, पर जैनदर्शन उसे इस स्थिति में अर्थ से कथंचित् असंबद्ध मानता है।
- बौद्धों ने स्वलक्षण और सामान्यलक्षण के प्रतिपादन में क्षणभंगवाद की प्रस्थापना की है। जैन भी क्षण-भंगवाद मानते हैं, पर पर्याय की दृष्टि से । यह पर्याय उत्पाद और व्यय का प्रतीक है।

जैनदर्शन का ध्रीव्य बौद्धधर्म का 'सन्तान' कहा जा सकता है। ध्रीव्य में उत्पाद-व्यय के माध्यम से न तो शाश्वतवाद और उच्छेदवाद का प्रसंग उपस्थित होता है और न उसका दूसरे सजातीय या विजातीय द्रव्य रूप से परिणमन होता है। 'सन्तान' भी अपने नियत प्रवंक्षण नियत उत्तरक्षण के साथ कार्यकारण भाव रूप से सम्बद्ध रहते है। वन्तर यह है-

इस "संतान" को बौद्धदर्शन ने पंक्ति और सेना के समान मुवा और व्यवहारतः कल्पित माना है, पर जैनदर्शन ध्रौव्य को परमार्थ सत् मानता है। वह उसे तद्वद्रव्यत्व का नियामक प्रस्थापित करता है। हर पर्याय अपने स्वरूपास्तित्व में रहती है। वह कभी न तो द्रव्यान्तर में परिणत हो सकती है और न विलीन हो सकती है।

फलं तर्जन संबत्ते, कार्पांचे रक्तता गया ।। तत्त्वसंब्रह पश्चिका, पु॰ १८२ में उद्घृत ।

१. यस्मिन्नेव तु सन्ताने, बहिता कर्मवासना ।

२. सन्तानः समुदायस्य पॅक्तिसेनादिबन्मृया-बोधिवर्यावतार, पृ० ३३४ ।

- संतान की अन्तिस परिणति तो निर्वाण में चित्तसंतित की समूलोच्छन्नता के रूप में दृष्ट्य है'। परन्तु दृष्य का समूलोच्छेद कभी नहीं होता। वह तो अर्थ-पर्याय के रूप में परिणमन करता रहता है।
- इब्य, प्रीव्य और गुण समानार्थंक शब्द हैं। 'घ्रोव्य' या 'द्रव्य' में जो अन्वयांश है, बह 'सन्तान' में नहीं।

इस प्रसंग में यह उल्लेखनीय है कि जैनदर्शन द्वव्य की अनेकान्तिक व्यवस्था करता है। उसकी दृष्टि में प्रत्येक द्वव्य अनंतवर्षात्मक है। उसमें कुछ बर्ग सामान्यात्मक होते हैं और कुछ विश्वेषात्मक। सामान्य द्वव्यात्मक हैं और बिरो विशेष पर्यावात्मक। सामान्य के दो भेद हैं—तियंक् सामान्य (सवस्थान्तित्व)। इसी प्रकार विशेष के भी दी प्रकार हैं—तियंक् विशेष और उज्वेता विशेष।

बौद्धदर्शन सामान्य को वस्तु सत् नही मानता, वह तो उसे किंपत मानता है। एकाकार प्रत्यस्त होने से अभेद विद्वाई देने रूपता है। बस्तुतः उनमें अभेद नही, भेद ही है। एकाकार परामर्थे होने का कारण विज्ञातीय व्यावृत्ति है। एक ही गो को अगो व्यावृत्त होने से गो कहा जाता है, अपन्य व्यावृत्त होने से पत्र कहा जाता है, अपन्य व्यावृत्त होने से दयक कहा जाता है। और असदी व्यावृत्त होने से सत् कहा जाता है। इस प्रकार व्यावृत्त होने से सत् कहा जाता है। इस प्रकार व्यावृत्त के भेद से जातिभेद को कल्पना की जाती है। जितनी परबस्तुर्प हों, उत्तरी व्यावृत्तियों उस बस्तु मे कल्पन को जा सकती है। अतएव सामान्य बुद्धि का विषय बस्तु सत् सामान्य नहीं, किन्तु अन्यागेह हो मानना चाहिए—

एकार्थं प्रतिभासिन्या, भावान्नाश्रित्व भेदतः। परस्यं स्वस्येण, यया संत्रियते थिया।। त्या संवृत् तानात्वा, संवृत्या भेदिनः स्वयं। अभेदिनः हवामान्ति, भेदा स्वेण केनविद्।। सस्या अभिप्रायवशात्, सामान्यं सत् प्रकोतितं। तदसत् परमार्थेन, यथा संकृत्यितं तया॥ त्रितमा वर्षे यतो प्रतोऽर्थानां, व्यावृत्तिस्तिन्निक्शनाः। समाद्ये सत् प्रकृत्यातं, त्यावृत्तिस्तिन्निक्शनाः। कातिभेदाः प्रकृत्यन्ते, तिष्ठोश्वावान्नितः।। विष्

बौद्धों के इस अवस्तुरूप सामान्यवाद को जैनों ने स्वीकार नहीं किया। उन्होंने अनेकान्त-वाद पर आधारित सामान्य की कल्यना की । उनका मत है कि सादृष्य प्रत्यव पर्यायनिष्ठ और अफिनिष्ठ रहुता है, अतः अनेक है। तियंक्सामान्य एक काल में अनेक देशों में स्थित अनेक पदायाँ सं समानता की अभिव्यक्ति करता है और उज्जंतासामान्य उसके झीव्यास्कत तरूव पर विचार करता है। जैनों का यह सामान्यवाद सांक्य के परिणामवाद से मिळता-जुकता है। वेदान्त का

१. दिशं न काञ्चिद्विदिशं न काञ्चित्, नैदार्वीन गण्छति नान्तरिक्षम ।

दीपो यद्या निवृत्तिमध्यपेतः, स्मेहलयात् केवलमेति शान्तिम् ॥—सोग्दरानम्द, १६. २८-२९ । २. प्रमाणवातिक, २, ६७-६९ ।

^{\$.} बही, \$, ¥0; ₹, ₹₹₹ 1

चिद्दबह्य और राज्याहैतबाद का राज्यबह्य भी कममग इसी प्रकार का है। नैयायिकों का सामान्य नित्य और व्यापक है, अविक वैनों का सामान्य अनित्य और अव्यापक है। मीमांसकों का सामान्य अनेकान्तवादी होते हुए भी एकान्तवाद की ओर अधिक शुका हुआ है। वौद्धे ने प्रतीरक्षसमुत्याद के साध्यम से पदार्थ की एकान्तिक रूप से शिषक सामा। जैनाचार्य प्रतीरक्षसमुत्याद के स्थान पर उपादानोपादियमाद को मानते हैं। उनका द्रव्य कृटस्थनित्य न होकर अन्वयिपसांय प्रवाह के रूप में अविच्छिक है। यही उसका उञ्चेतासामान्य है। वैशेषिक एवं नैयायिकों के समवायिकरण से इसकी तुरुना की वा सकती है।

हस प्रकार जेनदर्शन में इच्य को सामान्य-विशेषात्मक और इच्यपर्यायात्मक माना गया है। सामान्य-विशेषात्मक विशेषण पदार्थ के धर्मों की और रिकेत करता है, जबकि इच्यपर्यायात्मक विशेषण उसके परिणमन की और। दोनों विशेषण पदार्थ की परिणमनशोलता और उत्पाद-व्यय-प्रीच्यात्मकता को स्पष्ट कर देते हैं।

स्त प्रकार जैनममें में हब्ब का जो स्वरूप निर्दिष्ट है, लगभग वही स्वरूप बौद्धधर्म में भी स्वीकार किया गया है। जैनममें के निरुवयनय और व्यवहारत्य बौद्धदर्शन के परमार्थ सद् और स्वृतिसद् हैं। स्वरुक्षण और सामान्यरुक्षण भी इन्हीं के नामान्यर है। पर अन्तर यह है कि हब्ब को संस्कृत स्वरूप मानते हुए भी बौद्धदर्शन, विशेषतः माध्यिक सम्प्रदाय, उसे निरूपमाव अपवा गृत्य कह देता है। इसकी सिद्धि में उसका कहना है कि संस्कृत रूप से उत्पाद बादि के स्वीकार किये जाने पर उत्पाद, स्थिति और पूगः उत्पाद होती है और पूगः उत्पाद होती है और पूगः उत्पाद होते के बाद उत्पाद होती है और पूगः उत्पाद होने पर व्यवस्थित है। इसिर्क्य भंग का भी, संस्कृतक होने के कारण, उत्पाद, भंग और स्थित है सम्बन्ध है। अतएव भंग का भी, अन्व भंग के सद्भाव से विनाश होगा। उसके बाद होने वाले भंग का भी विनाश होगा। इस प्रकार अनवस्था दोष हो जायगा। और अनवस्था होने पर स्थापत से स्थापत के स्थाणों की सिद्धि नहीं होन पर सी परायों के असिद्ध हो आयेगी। इसिर्क्य स्वभावतः संस्कृत क्याणों की सिद्धि नहीं होन पर सी परायों के असिद्ध हो आयेगी। इसिर्क्य स्वभावतः संस्कृत कथाणों की सिद्धि नहीं होन पर सी परायों के असिद्ध हो आयेगी। इसिर्क्य स्वभावतः संस्कृत कथाणों की सिद्धि नहीं होन पर सी विवाश होना है। वालों हो सामार है—

उत्पादस्थितिभङ्गानां युगपन्नास्ति संभवः। क्रमशः संभवो नास्ति, सम्भवो विद्यते कदा ॥ उत्पादादिषु सर्वेषु, सर्वेषां सम्भवः पुनः। तस्भादुत्पादवत् भङ्गो, भङ्गवद् दृश्यते स्थितिः॥

बच्य रूप भेव

जैन दर्शन में जिस तरह से डब्थ के मेद-प्रमेद हुए हैं, बौद्धदर्शन में भी उसी तरह से रूप का विस्तार हुआ है। रूप को अभिषम्मत्यसंगहों में पौच प्रकार से निर्दिष्ट किया गया है—समुदेश विभाग, समुत्यान, कलाप एवं प्रवृत्तिकम । समुदेश में पृथ्वी, अप्, तेज और बायू ये चार सहामृत है और उनका काश्रय लेकर उत्पन्न होने वाले रूपों को स्वविरवाद में ग्यारह प्रकार से बताया गया है—

१. चतुःशतकम्, ३६०-३६१ ।

```
पृथ्बी, अप्, तेज और बाय्
१. भूत रूप ४
                                  चक्ष, क्षोत्र, झाण, जिह्ना और काय
२. प्रसाद रूप ५
                                  रूप, शब्द, गंध, रस और स्पृष्टक्य
स्त्रीत्व और पुरुषत्व
३. गोचर रूप ५
४. भाव रूप २
                                  हृदय वस्तु
५. हृदय रूप १
                                  जीवितेन्द्रिय (कर्मज रूपों की आयु)
६. जीवित रूप १
                                  कवलीकार आहार
७. आहार रूप १
८। परिच्छेद रूप १
                                  आकाशघातु
                                  काय एवं वान्विज्ञप्ति
९. विज्ञप्तिरूप २
                                  लघुता, मृदुता, कमंध्यता व विज्ञप्तिद्वय
उपचय, संतति, अरता एवं अनित्यता
 १०. विकार रूप ३
११. लक्षण रूप ४
```

बसुबन्धु ने रूप के ११ प्रकार एक अरुग ढंग से दिये हैं — ५ इन्द्रिय, १ इन्द्रियों के विषय और १ अविज्ञात । उन्होंने इसके २० प्रकार भी बताये हैं —

१. मूल जाति के वर्ण ४

नील, लोहित, पीत और अवदात

२. संस्थान ८

दोर्घ, ह्रस्व, वृत्त, परिमण्डल, उन्नत, अवनत, शात (सम) और विशात (विषम)।

३. बर्ण ८

अभ, घूम, रज, महिका (बाष्प), छाया, आतप, आलोक और अन्यकार।

कुछ आचार्य 'नमस्' को भी वर्ण मानकर उसकी संख्या २१ कर देते है। सीमान्तिक संस्थान और वर्ण को पूपक् नहीं मानते, जबकि वैमाणिक मानते हैं। कुछ वैभाषिक आवार्य आतप और आछोक को ही वर्ण मानते हैं, क्योंकि नील, लोहित आदि का ज्ञान दीर्घ, छस्व आदि आकार के रूप में दिखाई देता है। सीमान्तिकों के अनुसार यह मान्यता सही नहीं। क्योंकि एक ही द्रव्य उभयवा कैसे हो सकता है और बहु वर्ण संस्थानारमक केसे हो सकता है ?

जैनधर्म में इन महाभूतों को 'स्कन्ध' कहा गया है। स्कन्ध सामान्य संज्ञा है। बोढधर्म इसके ही आध्य से चसु, श्रोत्र, झाण, जिह्वा पूर्व काम को उत्सव मानता है, जिन्हे उपादाय रूप कहा गया है। जैन-बीढधर्म में इन्हें 'पंचेन्द्रय' भी कहा जाता है। रूप, रस, गय, शब्द राया व्याप पातु बजित मूतवय संख्यात नामक स्पृष्ट्य को 'भीचर' रूप कहा है। जैनधर्म में इनमें से कुछ पुद्गल के लक्षण के रूप में बा जाते हैं।

नार भूत रूप, ५ उपादाय रूप, ५ गोनर रूप, २ भाव रूप, हृदय रूप, जीवित रूप व आहार रूप, ये अठारह प्रकार के रूप स्वभाव रूप, अक्षण रूप, निष्यान रूप, रूपरूप और संसर्व रूप होते हैं। यहीं समान रूप से हम्पता है। १ परन्तु यहाँ परमार्थ रूप से वह सार दस्तानी है। १ परन्तु यहाँ परमार्थ रूप से वह सार दस्तानी है। १ परन्तु यहाँ परमार्थ रूप से आकाशादि का अस्तित्व स्वोकार नहीं किया गया। इन रूपों का क्षत्रक्षण अनित्यता, दुःबता, अनात्यता तथा उपचय, संतित, जरता नामक उत्पाद, स्थित और मङ्ग है। आकाशादि में ये अक्षण नहीं पाये जाते। अतः वौद्धपर्य में उन्हें 'अक्षण रूप' माना गया है। वरन्तु जैनदर्शन में अक्षण को एक स्वतन्त्र हत्य के रूप में प्रस्तुत किया गया है।

बौद्धरांन इस दृष्टि से मेदनादी है और असलकार्यनादी है। वहाँ किसी भी पदार्थ में अन्वय नहीं पाया जाता। इस जिए सम्मगंगवाद और शून्यवाद जैसे सिद्धान्तों को उसमें चरम सत्य माना गया है। यरन्तु जैस प्रेयामेदवाद' को स्वीकार करता है। जितना सत्य मेद में है, उतना ही सत्य अमेद में है। एक दूसरे के बिना उसका अस्तित्व नहीं। पदार्थ न नेवल सामान्यासमक है और न केवल विशेषात्मक, बिल्क सामान्य-विशेषात्मक है। द्रव्य का यही वास्तिवक स्वरूप है। उसका यह स्वभाव है। अनेकान्तात्मक दृष्टि से वह कर्षाञ्चत् मिन्न है और कपश्चित् अभिन्न । अमेद द्रव्य का प्रतीक है और मेद पर्याय का। इक्य और पर्यायों का यह स्वामाविक परिणमन होता रहता है। उसके क्षिप एक्सी श्रेष्टिन आदि की आवश्यकता नहीं रहती।

पञ्चस्कर्त्यों को 'संस्कृत' कहा जाता है। स्कन्य का तात्पर्य है-राशि अर्थात् संस्कृत पदार्थ। संस्कृत के दो भेद हैं—सालव और अनालव। उपादान स्कन्य (लोभ और दृष्टि) सालव हैं तथा पश्च स्कन्य जनालव हैं।

जैनधर्म में रूप उस वर्ष में प्रयुक्त नहीं हुआ; जिस वर्ष में बौद्धधर्म में प्रयुक्त हुआ है। फिर भी उसका प्रयोग अनेक क्यों में यहां मिलता है। कहीं चक्षु के द्वारा प्राह्म शुक्लादि गुणों के वर्ष में उसका प्रयोग हुआ है, जैसे-रूप, रस, गन्य, रसर्षा कहीं रूप का अर्थ स्वभाव भी है। जैसे अनन्त रूप अर्थात् अनन्त स्वभाव। के कहीं-कहीं रूप का अर्थ निर्मन्य साधुओं की बीतराग मुद्रा भी किया गया है। वैश्वभाम में वर्णित मूतरूपों को जैनधर्म में एकेन्द्रिय जीवों के आश्रय के रूप में उल्लिखित किया गया है।

वर्ण सब्द का भी अनेक अर्थों में प्रयोग हुआ है। जैसे सुक्लादिक वर्ण, असर, झाह्राण आदि जाति विषेष, यस आदि। वर्ण नामका एक नाम कर्म भी है, जो पाँच प्रकार का है—कृष्ण, नील, क्षेत्र, हारिद्र और शुक्ल । भ यहाँ हरित और कृष्ण का बौद्धधर्मीक वर्णों के अतिरिक्त उल्लेख है। सर्वाविमिद्ध में हरित के स्थान पर पीत वर्णा नियोजित किया गया है। भ लेखा में प्रकरण में इन बर्णों की संख्या छह हो गई है। कृष्ण, नील, कापोत, पीत, पदा और गुक्ल।

जैनधर्म में संस्थान भी नामकर्म का मेद है। इसका वर्ष है-आकृति। जिसके उदय से बीदारिकादि सरीरों की आकृति बनती है, वह संस्थान नामकर्म है। इसके छह मेद किये गये है— १. समजतुल (समजक), २. न्यपोध (ऊपर विशाल और नीचे लघू), ३. स्वाति त्यूपर लखु और सारी, ४. कुठव (कुवड़ापन), ५. वामन और ६. हुँडक (अंगोपांगों को बेतरतीब हुण्ड की तरह स्वना) । पूज्यपाद ने संस्थान के चुन, त्रिकोण, बनुक्रोण, आयत, परिमण्डल आदि सेद भी किसी हैं। इस संस्थानों में बौद्धधर्मीक प्रायः सभी संस्थान अन्तर्भृत हो जाते हैं।

१. राजवातिक, १, २७ ।

२. प्रवधनसार, ता. वृ. गाया, २०३।

३. भगवती बाराधना, वि. गा. ४७।

४. पट्कण्डागम, ६।१, ९-१, सूत्र ३७।

५. सर्वार्थसिडि. ५.२३।

६. वट्खण्डागम, १,१,१, सूत्र, १३६।

७. पट्काण्डागम, ६/१,९१, सूत्र, ३४।

८. सर्वार्थसिद्धि, ५, २४।

सुबद्

को उच्चरित होता है, वह शब्द है-सद दीयति उच्चारीयतीति सद्दो। अर्थात् श्रोत्रविज्ञान के आलम्बनमूत सभी जीव-जजीव शब्दों को शब्द कहते हैं। सजीव सत्वों के भाव प्रकट करने वाले हैंसने, रोने जेंसे शब्द वित्त से उत्तन्न होते हैं तथा उदर शब्द, मेम शब्द आदि बाह्य शब्द ऋतु से लिए जोते हों। उनके अनुसार वह मूलतः चार प्रकार का है—उदाल महापूर्वहेंदुक (हस्त, वाक्यब्द), अनुपात्महामूत हेतुक (बायू, नदी शब्द) सत्त्वाक्य (वान्वज्ञात) एवं असत्वाक्य (अन्य शब्द)। ये चारों शब्द भनोज और अमनोज मी होते हैं। उत्तात वह है, जो चित्त के अधिश्वान भाव से उपगृहीत अथवा स्वीकृत हो। पंच ज्ञानिन्नय भूत रूप चित्त से उपगृहीत क्षया स्वीकृत कहा जाता है। कुछ आचार्य प्रयम बी अकार के शब्द यापत् मानते हैं। उत्तर वित्त हो परन्त हैं। उत्तर वित्त के अधिश्वान भाव से उपगृहीत क्षया स्वीकृत हो। एवं ज्ञानिन्नय भूत रूप चित्त से प्रगृहीत हैं। उत्तर वित्त के अधिश्वान भाव से स्वीकृत कहा जाता है। कुछ आचार्य प्रयम बी अकार के शब्द यापत् मानते हैं। उत्तर विभाषक हो स्वीकार नहीं करते।

जैनधर्म में शब्द को ध्वनिकपात्मक माना गया है । बक्छक ने शब्द को अर्थाभिव्यक्तिकारक कहा है । यह दो प्रकार का है—भाषात्मक और अभाषात्मक । भाषात्मक शब्द के दो मेद हैं— अक्षरात्मक (संस्कृत, प्राकृत आदि भाषायें) तथा अनक्षरात्मक (द्वीन्द्रियादि के शब्द-रूप एवं दिव्यव्यवित रूप)। अभाषात्मक शब्द दो प्रकार के हैं—प्रायोगिक और वेससिक। प्रायोगिक शब्द वार प्रकार का है—

१. तत (चमड़े से मढ़े हुए पुष्कर, भेरी आदि का शब्द)।

२. वितत (तांत वाले वीणा और सुघोष से उत्पन्न होने वाला शब्द)।

वन (ताल, भेरी, मृदंग आदि के ताड़न से उत्पन्न होने वाला शब्द)।
 सौषिर (बांसरी और शंख आदि के फकने से उत्पन्न होने वाला शब्द)।

घनलाकार ने घोष और भाषा को भी इसी में संयोजित किया है। मेबादि से उत्पन्न होनेवाले शब्द वेलसिक है। ये शब्द स्कंषजन्य हैं। स्कन्य परमाणुदल का संचात है और वे शब्द स्पर्शित होने से शब्द उत्पन्न करते हैं। इस प्रकार शब्द नियत रूप से उत्पाद्य है। अतः वह पुदगल की पर्याय है, आकाश का गण नहीं।

यहाँ सजीव अथवा उपात्त शब्द भाषात्मक शब्द जेसा है तथा अजीव अथवा अनुपात्तिक शब्द अभाषात्मक शब्द जैसा है। अनुपात्त अहाभृतहेतुक और वैस्नसिक, दोनों समानार्थक है। एस और शब्द

बौद्धधर्म में रस (जिसका आस्वाद किया जा सके) छह प्रकार का है—मधुर, आम्ल, लवण, कह, कवाय और तिक्तर । बद्खण्डागम में लवण को छोड़कर दोष पौषों रसों को स्वीकार किया गया है। व जो अपने आधारभृत द्रव्य को सुचित करे, वह गंध है—गन्धवित जत्तनी वत्युं सुवेतीति

१. बभियम्मत्यसंगृहो, ६, ४०।

२. वबला, १।१,३३।

३. राजवातिक, ५,२४।

४. पंचास्तिकाय, ७९; राजवातिक, ५,१८।

५. वजियम्मस्यसंगहो, ६-६, वजियमंकोश, १-१०।

६. बट्सब्यागम, ६,१,९,१, सूत्र ३९।

बन्दों। यह गंध चार प्रकार का है—सुगन्द, हुर्गन्द, उल्क्रस्ट (सम) और अनुरुक्त (विषम)। प्रकरण शास्त्र में विषम गंध को न मानकर तीन ही गेद किये गये हैं। जैनक्षमें में गंध भी नामकर्म का भेद है। जिस कर्म रुक्त के उदय से जीव के शरीर में जाति के प्रति नियत गंध उत्पन्त होता है. उस कर्म रुक्तम्य को गन्द कहा गया है। वह दो प्रकार का है—सुर्गिभ और दुर्गम। भी सम, विषम जैसे मेद यहाँ नहीं मिलते।

स्पृष्टक्य

स्पर्श करने योग्य धर्म को 'स्पृष्टव्य' कहा गया है। यह स्पृष्टव्य गृण पृथ्वी, बायू और तेजस् षातुओं में ही होता है, जप धातु में नहीं, सूक्ष्म न होने के कारण । धीतल धातु को अप नहीं, बल्कि धीतल तेजस् माना गया है। जप धातु के स्पर्शकाल में अप का ज्ञान भ्रम मात्र है। वस्तुत: अप में रहने वाली पृथ्वी, बायू अथवा तेजस् धातु का ही सर्वभ्रथम स्पर्श होता है, जो मनोद्वार वीषि से बाना जाता है। यह ११ प्रकार का है—महाभूत चतुष्क, स्लक्षणत्य, कक्कारत्य, गुरुत्व, लघुत्व, धीतत्व, जिमसा (बुभुक्षा) और पिपासा। यहाँ यह पृष्टव्य है कि स्यविरवाद अप् धातु में स्पृष्टव्य नहीं मानता, पर सञ्चर्त्वण उसे मानते हुए प्रतीत होते हैं। '

जैनधर्म में स्पर्ध भी नामकर्म का भेद है। उसे आठ प्रकार का बताया गया है—कर्कश, मृदुक, गुरुक, लयुक, स्तिरम, रुख, शीत और उष्ण। निश्चेप की दृष्टि से स्पर्ध के नाम, स्वापना, ह्या, एक्झेन, अनत्तरोत्र, देश, कमंस्पर्ध, त्यक्स्पर्ध, स्पर्ध-स्पर्ध, सर्वस्पर्ध, व्यवस्पर्ध, मावस्पर्ध आदि अनेक भेद किये गये हैं। स्पर्ध विषयक अनेक प्ररूपणाओं का भी वर्णन यहाँ मिलता है। इतना विस्तृत वर्णन बौद्धभमं में नहीं मिलता। बौद्धभमं में वर्णत ११ प्रकार जैनधमें में वर्णत ८ प्रकारों से मिलते-जुलते हैं।

प्रसादकप

स्वच्छ, अनाविल तथा प्रसन्न रूप को प्रसादरूप कहते हैं। ये प्रसादरूप रूपकलाप ही होते हैं। इनमें एक स्वच्छ घातू होती है, जो सम्बद्ध आलम्बनों को प्रतिमासित करती है।

चलुनिजान का अधिष्ठान होकर जो सम या विषम आक्रम्बन को कहने वाले की तरह होती है, उसे चलुमांचु, कहते हैं। चलु-प्रसाद में चलुनिजाम जाजित होता है। चलुनिजाम हि स्थालम्बन के समस्य-विषयस्य को जानते हैं। चलु-प्रसाद में जिस स्थान पर प्रतिदायन चलुता है, उसे ही चलु-प्रसाद का स्थान कहते हैं। उसका परिमाण जूँ (यूका) के शिर के बराबर होता है और उसके सात स्तर होते हैं। इसमें दस रूप रहते हैं—पूज्यो, अप्, तेज, बायु, वर्ण, गंव, रस, ओजस, जीवित तथा चलुमसाद। साथ ही चित्तज, श्रद्धुन, आहारज एवं कर्मज कल्लाप रूप रहते है। इसी प्रकार श्रीजादि के विषय में में। समझना चाहिए।

१. अभिवर्गकोश, १-१०।

२. सर्वार्थसिढि, ५,२३।

३. विमावली, पु॰ १४९।

४. व्यभिषमंकीश, १.१०।

श्रोत्रप्रसाद कर्णकुहर के अन्तर्भाग में मृदिका सदृश एक अत्यन्त निगृद स्थान है, जहाँ लोब सदृश सन्तु रहते हैं, उस स्थान पर श्रोत्रप्रसाद कलाप समृह रहता है। नासिका के अन्तर्भाग में अजाशिर सदृश एक स्थान विशेष में अनेक प्राणप्रसाद कलाप रहते हैं। केश, लोम आदि २२ कृतिस्त कोट्ठास एवं अकुशल पाप धर्मों का स्थान काय है। कायप्रसाद सम्पूर्ण शरीर में व्याप्त होकर रहता है।

ये पांचों प्रसाद रूप गूण्या मूलक कमीं से उत्पन्न होते हैं और अपने आधारमूत पुद्रगल को रूपादि आलग्रनों की ओर आकंषित करते हैं। इसिलए कामभूमि में रहने वाले सत्य हनके आकर्षण से रूपातलम्बन का दर्शन, अवण, आप्लादन और स्पर्श कराते हैं। ये पांचों इन्द्रियाँ चहुविज्ञान, ओवविज्ञानार्थि के आश्रवभूत होती हैं।

ये सभी रूप अहेतुक (अलोग जादि अज्याकृत हेतुओं से असंप्रपुक्त), सप्रत्यय (कर्म, चित्त, ऋतु एवं आहार में से किसी एक प्रत्यय से उत्पन्न होने वाले), सास्त्रव (लोम, दृष्टि एवं मोह के साथ उत्पन्न होने वाले) संस्कृत, लौकिक, कामावचर, अनालभ्यन तथा अप्रहातव्य हैं। इतमें प्रसाद नामक पांच प्रकार के रूप वाध्यात्मिक हैं। ये आध्यात्मिक क्ष्म आत्मा को उद्दिष्ट या अधिकृत करते प्रवृत्त होते हैं अर्थात् आत्मा के रूप में मिष्या उपादान करके व्यवहृत होते हैं। शोष २३ रूप वाह्य रूप है। वे स्कन्य के उपकारक नहीं होते हैं।

प्रसाद एवं हृदय नामक छह प्रकार के रूपों को 'वस्तुरूप' कहते है। ये चित्त-चैतसिकों के आश्रय होते है। शेष रूप अवस्तुरूप होते है। प्रसाद रूप एवं विज्ञप्तिद्वय नामक सात प्रकार के रूप द्वाररूप हैं, क्योंकि प्रसादरूप चक्षद्वार आदि वीथियों को उत्पन्न करते है तथा विज्ञप्तिद्वय कर्म के उत्पत्ति के कारण (द्वार) होते हैं । शेष रूप अवद्वार रूप हैं । प्रसार (१) भाव (२) तथा जीवित (१) नामक आठ प्रकार के रूप इन्द्रिय रूप है। इनका अपने-अपने कृत्यों पर आधिपत्य होता है। शेष अनिन्द्रिय रूप हैं। प्रसाद एवं विषय नामक बारह प्रकार के रूप औदारिक रूप (स्पष्ट प्रति-भासित होने वाले), सन्ति के रूप (ज्ञान द्वारा प्रतिभासित होने वाले) तथा सप्रतिद्यरूप (अन्योन्य संघट्टन करके वीथिचित्रों को उत्पन्न करने वाले) होते हैं। शेष रूप सूक्ष्म, दूरेरूप तथा अप्रतिद्यरूप है। कर्मज रूप 'उपादिष्ण' (उपादत्त) रूप हैं। वे तष्णा, दृष्टि आदि लौकिक कुशल या अकुशल कर्मों का आलम्बन करते हैं। कमैज रूपों से भिन्न चित्रज, ऋतुज एवं आहारज रूप 'अनुपादिन्न' रूप है। रूपायतन सन्निदर्शन रूप (रूपालम्बन) है। शेष अनिदर्शन रूप है। चक्षुष् एवं श्रोत्र दोनों स्वसमीप अप्राप्त (अचट्रित) आलम्बन का ग्रहण करते हैं तथा झाण, जिल्ला एवं काय नाम प्रसाद रूप सम्प्राप्त आलम्बन का ग्रहण करते हैं। इसलिए इन्हें गोचर ग्राहक रूप कहा जाता है। शेष रूप अगोचर ग्राहक है। वर्ण, गन्ध, रस, ओजस एवं भृतचतुष्क ये आठों रूप अविनिर्भागरूप (पृथक्-पृथक् उत्पन्न होकर पिण्डीभृत होकर अवस्थित रहते हैं। शेष रूप विनिभींग रूप है। र

कर्म, चित्त, ऋतु एवं आहार ये चारों तत्त्व रूप के उत्पादक कारण हैं। इन चारों से किस

विशेष देखिये, परमस्यदीपिनी, पृ० २३३-३४; विसुद्धिमना, पृ० ३०८-११।

२. बिस्तार से देखिये, अभिषम्मत्यसंगहो का छठा उद्देश ।

प्रकार रूपों की उत्पत्ति होती है, इसे रूप समुत्वानकलाप में स्पष्ट किया गया है। इसी प्रकार रूप-कलायों की उत्पत्ति, स्थिति और भंग का विवेचन रूपकलापविभाग में उपलब्ध है।

जेन दर्शन में इस प्रकार के रूपकलापों के विषय में इतने निस्तार से चर्चा नहीं मिलती । इनका विषय बहुत कुछ इंज्यियों के अन्तरांत प्रस्तुत किया गया है। जैनधमं में पुराल के आठ प्रकार बताये गये हें—जीदारिक, आहार, भाषा, वैकिशक, मन, स्वासोन्छ्वास, तेजस् और कार्यण । ये सभी वर्गणा प्रकार उपर्युक्त कलापों से मिलले-जुलते हैं। जीविविज्या और चित्त का सन्बन्ध आत्मा (स्वासोन्छ्यास) और मन से हैं। कायविज्ञीस, आहार, वाग्विज्ञीस का सन्बन्ध कमशः औदारिक, कमंसमुत्यान का सम्बन्ध कमशः जीदारिक, आहार, भाषा और कार्मण वर्गणा से है। तैजस् और वैक्रियक वर्गणा बौद्धदर्शन में नहीं मिलती। जैनदर्शन की स्कन्ध-निर्माण-प्रक्रिया बौद्धदर्शन से काफी सलक्षी और व्यवस्थित दिवाई देती है।

स रिस्ट

बोद्धधर्म में इन्द्रिय वह है, जो अपने संबद्ध इत्यों मे आधिपत्य बनाये रखे?। जैनधर्म में भी इन्द्रियों को अपने-अपने विषयों को सेवन करने में स्वतन्त्र बताया गया है। इस दृष्टि से दोनों व्युत्पत्तियों लगभग समान हैं। परन्तु जैनाचायों ने इन्द्रिय के कुछ और विशेष अर्थों को स्पष्ट किया है—

- (i) इन्द्र का अर्थ आरमा है। अतः उसे जानने में जो निमित्त होता है, वह इन्द्रिय है। (ii) सुक्ष्म आरमा के अस्तित्व का ज्ञान कराने में जो कारण हो, वह इन्द्रिय है।
- (iii) इन्द्र का अर्थ नामकर्म है, अतः नामकर्म से जो रची गई हो, वह इन्द्रिय है।
- (iv) जो प्रत्यक्ष में ब्यापार करती है, वह इन्द्रिय है।
- (v) जो अपने-अपने विषय का स्वतन्त्र आधिपत्य करती हों, वे इन्द्रिय हैं।

ये इन्द्रियाँ पाँच हैं-स्पर्धं रसना, झाण, चक्षु और श्रोत्र । यहाँ मन को ईयत् इन्द्रिय स्वीकार किया गया है। ये पाँचों इन्द्रियाँ दो प्रकार की है—द्वर्थोन्द्रिय और आविन्द्रिय। शरीर नामकमं से रचे गये शरीर के चित्रु-विशेष इत्योन्द्रिय हैं। वे दो प्रकार की है—निवृत्ति और उपकरण। निवृत्ति का अर्थ है—रचना। इन्द्रियों के आकार रूप से अवस्थित शुद्ध आत्म-प्रदेशों की रचना को आम्यन्तर निवृत्ति और तदाकार प्राप्त पुद्गाल प्रचय को बाह्यनिवृत्ति कहते हैं। जो निवृत्ति का उपकार करता है, वह उपकरण कहलाता है। नेविन्द्रिय में कृष्ण और शुक्त मण्डल आस्थन्तर उप-करण है तथा एकक और दोनों वरीनी आदि बाह्य उपकरण हैं। इसी प्रकार अन्य इन्द्रियों के विषय में भी विवेचन मिलता है।

इन्द्रिय रूप से परिणत जीव को ही भावेन्द्रिय कहा जाता है। यह दो प्रकार की है—लब्ब्रि और उपयोग। आल्पा के नेतन्य गुण का क्षयोपकाम हेतुक विनाश लब्ब है और नेतन्य का परिणमन उपयोग है। भावेन्द्रिय इन्यप्ययोगास्थक नहीं, बल्कि गुणपर्यादास्थक होती है। ये इन्द्रियों ज्ञानावरण के क्षयोपक्षम से और इब्बेन्द्रियों के निमित्त से उत्पन्न होती है। क्षयोपक्षम रूप आवेन्द्रियों

 [&]quot;अघिपतिद्ठेन इम्बियं," "इन्दट्टं कारेतीति इन्त्रियं",—कट्टसांसनी, पृ० ९९ एवं २४५ ।

२, घवला, १. १. १.४, पृ. १३५-१३७; सर्वार्णसिक्कि, १. १. ४; राजवातिक, १. १४।

के होने पर ही इब्बेन्सियों की उत्पत्ति होती है। इसिलए जाबेन्सियों कार्य हैं और इब्बेन्सियों कारण हैं। इनमें बक्षु और मन अपने विषय को स्पर्ध किये बिना ही जानती हैं, जतः वे अप्राप्यकारी हैं। शेष इन्द्रियों प्राप्यकारी हैं। झाण, चस्नु, श्रोन, और जिल्ला हन चार इन्द्रियों का आकार कम्प्राः जो को नली, मस्त, अतिमुक्तक गुष्प तथा अर्थचन्द्र अयबा खुरपा के समान हैं और स्पर्धान् इन्द्रिय अनेक बाकार(इप्प) है। इनका विषय कम्प्राः गन्य, वर्ण, सब्द, रस और स्पर्ध है। ये मूर्तिक पदार्थ को ही विषय करती हैं, जबकि मन मूर्तिक और अमूर्तिक दोनों को विषय करता है।

इन इन्द्रियों के क्षेत्र इस प्रकार निर्दिष्ट किये गये हैं-

इन्द्रिय	एकेन्द्रिय	) द्वीन्द्रिय ।	त्रीन्द्रिय	। चतुरिन्द्रिय	असंज्ञी पंचे०:	संज्ञी पंचेन्द्रिय
१. स्पर्शन्	४०० धनुष	८०० घनुष	१६०० धनुष	३२०० धनुष	६४०० धनुष	९ योजन
२. रसना	1	६४ बनुब	१२८ धनुष	२५६ धनुष	५१२ धनुष	९ योजन
३. झाण	1		१०० धनुष	२०० घनुष	४०० घनुष	९ योजन
४. चक्षु				२९५४ धनुष	५९०८ धनुष	४७२६२, ५%
৭. প্রাঙ্গ					८००० धनुष	१२ योजन
६. मन	1	T		1	1	सर्वलोकवर्ती

बीद्धधर्म में बलु आदि की गणना इन्द्रियों, आयतमों (असाधारण कारण), धातुओं तथा प्रसाद ब्लॉ में की गई है। इसका तारायं यह है कि बलु, श्रोत्र, झाण, जिह्वा और स्पर्श (काय) अपने-अपने विषय को प्रहण करने में स्वतन्त्र हैं, असाधारण कारण हैं, अपना स्वभाव धारण करते हैं।तथा स्पष्ट है। इन्हें द्वार भी कहा गया है। इन द्वारों से क्याविक का आरुम्बन करने वाली विज्ञान बाह्यों की उपनि होती है। उन्हें द्वारालम्बनवदस्यक्ष कहते हैं।

द्वार	वालम्बन	विज्ञान
चक्षुद्वीर	रूपासम्बन	ৰধ্বিলান
श्रोत्रद्वार	शब्दालम्बन	श्रोत्रविज्ञान
झाणद्वार	गन्धालम्बन	घ्राणविज्ञान
जिह्नाद्वार	रमालम्बन	जिह्नाविज्ञान
कायद्वार	स्पृष्टव्यालम्बन	कायविज्ञान
मनोद्वार	धर्मालम्बन	मनोविज्ञा न

जैनधर्म के समान भावेन्द्रियों की कल्पना बौद्धधर्म में नहीं है। पांचों इन्द्रियावरण के क्षयोपसम को भावेन्द्रिय कहते हैं। बौद्धधर्म में इन्द्रियों को कर्मज कहा गया है। उसी रूपकरूप को

धवला, १.१.१.४-११५; मुकाचार, १०९१-९२; सर्वार्थसिखि, १.१४; २.१६-१९; गोम्मटलार-जीवकांड, १६५; जैवेन्द्रसिद्धान्यकोश, जाग १ ।

हम भावेत्त्रिय के साथ किसी सीमा तक बैठा सकते हैं। इनके क्षेत्र का वर्णन बौद्धधर्म में नहीं। आकार का वर्णन मिलता है, पर कुछ अन्तर के साथ। बौद्धधर्म में चतु, श्रोम, झाण और जिल्ला को क्रमशः यूँका, मृद्धिका, अवाध्युर तथा कमलवक के समान वताय है तथा कैचम में मसूर, जो की नली, अतिमुक्क पूष्प और जुरपा अथवा अर्थचन्द्र के समान कहा है। दोनों परम्पराओं में कोई विशेष मतमेद नहीं है। बौद्धधर्म में जिसे चलुर्थातु व चलुद्धार कहा है, वह जेन धर्म का निवृत्ति द्वव्योत्त्रिय है। बौद्धधर्म में जिसे चलुभताद कहा है, जैनधर्म का वह आम्यन्तर उपकरण द्वव्योत्त्रिय है। आलम्बन और विश्वान में कोई विशेष अन्तर नहीं। पश्चेत्रियों के गोचरक्यों को जैनधर्म में इत्त्रियों का विषय कहा है।

क्षीत्व और पुरुवत्व में दो भाव रूप हैं। ये दोनों भावरूप प्रतिसन्धियाण से ही स्कन्ध में उत्तम हों बाते हैं और कायप्रसाद की तरह संपूर्ण सारीर में ब्यास होकर विद्यमान रहते हैं। भाव के अनुसार हो जनका लिंग, निमित्त, कुत्त (किया) एवं आकार होता है। हस्त, पाव आब संस्थान किया (नियतिष्क्ष) है, सम्भू रहिल या युक्त सार्व आदि निमित्त (अनियत चिह्न) हैं, चलनों, चक्की अथवा रथ आदि के साथ कीड़ा करना कृत (स्वभाव) है तथा विशेष प्रकार का गमन आदि आकृष्य (आकार) है। उनयव्यक्षक योनि का भी कथन मिलता है, जितमें कहीं क्षीत्व का और कहीं पुरुवत्व का प्राथमय रहता है। स्त्रीभाव और पुरुवभाव रूपों में पुरुवभाव रूप तथा गया है। कुशक कमों से पुरुवभाव और अकुशक कमों से स्त्रीभाव की प्रतिक्र हों।

जैनधर्म में इन भाव रूपों को बेदकर्म का परिणाम माना गया है। यह वेद कर्म मोहनीय कर्म से उत्पन्न होता है जोर स्त्रीभाव, पुरुषभाव तथा नपुसकभाव को प्राप्त होता है। ये तीनों बेद इव्यक्तिज्ञ और भाविज्ञ के सेद से दो प्रकार के होते हैं। इन्हें नोकवाय जनक कहा गया है। नाम कर्म के उदय से होने वाली शरीर रचना इव्यक्तिज्ञ है तथा आत्पारिणाम भाविज्ञ है। अन्तरज्ञ परिणामों के कारण इव्य पुरुष को स्त्रीवेद का और इव्य स्त्री को पुरुषवेद का उदय देखा जाता है। भोगभूमिज मुख्य व तिर्यक्षों में तथा देवों में स्त्री और पुरुष ये दो ही बेद होते हैं, परम्तु कर्मभूमिज मुख्य पूर्व प्रबेदिय तिर्यक्षों में तथा देवों में स्त्री और पुरुष ये दो ही बेद होते हैं। गरकी जीव नपुंसकवेदी ही होते हैं। पुरुषवेद के कर्म अपिकाक्टत अधिक शुभ माने जाते हैं।

सिद्धान्तः दोनों में कोई भेद नहीं । वर्णनप्रक्रिया में ही अन्तर है ।

हृदयबस्तु को हृदय रूप कहते है। इसी के होने पर व्यक्ति कुशल-अकुशल कर्म करता है। पालि लिपटक में हृदयबस्तु के सन्दर्भ में कुछ विशेष जानकारी नहीं मिलती। पर आगे चलकर पहुनन के आधार पर उसे विकसित किया गया है। फलत: उसे मनोधानु और मनोविज्ञानधानु के आध्ययस्थल के रूप में स्वीकार कर लिया गया।

जीवितेन्द्रिय को जीवित रूप कहा जाता है। यह जीवितेन्द्रिय कर्मज रूपों की आयु हैं। इसमें कायप्रसाद तथा भावरूप नहीं होते, पर वह सम्पूर्ण शरीर में ज्यान रहता है। जिससे सहजात धर्म जीवित रहते हैं और जीवन बारण करने में जो अधिपति रहता है, वह जीवितेन्द्रिय कहजाता

१. ब्रियम्मत्वसंगहो, ६.७; विमावनी, पृ० १५०।

२. बहुसालिनी, पृ० २५९।

है। नेबातुक बायु ही जीबितेन्द्रिय है। यह क्रम्म और विज्ञान का वाघार है। शरीर से वायु, क्रम्म और विज्ञान के बरुग हो जाने पर शरीर काष्ठवत् वज्येतन वन जाता है। यह जीवितेन्द्रिय दो प्रकार की होती है—नाम जीवितेन्द्रिय और क्ष्म प्रकार की होती है—नाम जीवितेन्द्रिय और क्ष्म प्रकार की होती है—नाम जीवितेन्द्रिय अपने साथ वस्यन्त कर्मों का अनुपालन करती है। जेदक पात्री वितेन्द्रिय अपने साथ वस्यन्त कर्मों वह वित्तर्क क्यों का अनुपालन करती है। प्राणियों का जीवितेन्द्रियों जीवितेन्द्रियों पर अवकित्वत्र है। उदक, पात्री एवं नाविक से इसकी उपमा दी जाती है। यही नाम-रूप क्यों की निरन्तर प्रवृत्ति (संतित) बनाये रखती है। वस तक कर्म अवशिष्ट रहते हैं, तवतक संप्रयुक्त क्यों निरन्तर उत्पन्न होते रहते हैं। इसिल्ए यह जीवितेन्द्रिय नाम-रूप स्कन्य संतित में प्रधान होती है। उसी के अनुपालन-सामर्थ्य से कर्मज क्यों को जानु ५१ खुद्रक्षण पर्यन्त होती है। स्वित्तराव में इसे सर्वेक्तसाधारण वैतिनिकों में अन्यतम माना गया है।

जीवितीन्द्रय की तुलना जात्मा से की जा सकती है। आत्मा भी सर्वचित्त साधारण चैतसिक जैसा ही है। अन्तर यह है कि बौद्धवर्म के अनुसार परिनिर्वाण प्राप्त होते ही इसका उच्छेद ही जाता है, जबकि जैनधर्म में आत्मा का उच्छेद कभी नहीं होता। कर्म विनिर्मुक होने पर वह विज्ञद्व अकस्या में आ जाता है।

कवलीकार आहार वह आहार है, जिसका कवल किया जाता है। अतः समस्त खाद्य पदार्थ कवलीकार आहार हैं। यहाँ आहार में सिविष्ट ओजस को ही आहार रूप माना है ।

जैनसमें में उपभोग्य बारीर के योग्य पुद्रालों के यहण को आहार कहते हैं। यह आहार सारीर नामकर्म के उदय तथा बिग्रह गति नाम के उदय के अभाव से होता है । जैनागमों में आहार विश्वयक वर्णन विस्तार से किया गया है। वहां आहार के बार येदों का वर्णन मिलता है—कर्मा हारादि, बाखादि, कौजी आदि तथा पानकादि। कर्माहार के चर्माहार, नेकर्माहार, कल्वाहार, लेप्याहार, ओजाहार और मानसाहार का समावेश हैं। यहां कवलाहार और आजाहार का सम्बन्ध बौद्धम्में में उल्लिखत कवलोकार आहार और उसके जोजाल साहार से स्पष्ट है। जैनधमें में "अहंत् कवलाहार करते हैं या नहीं" यह एक विवाद का विषय रहा है। बौद्धम्में में हस प्रकार की किसी समस्या का उल्लेख नहीं। उल्लेख नहीं

बाराह प्रकार के ये रूप स्वभावरूप, सलक्षणरूप, रूपरूप एवं संमर्शनरूप कहे जाते हैं। इनमें अनित्यता, दुःखता, अनात्यता तथा उपचय, संतति, अरता एवं अनित्यता रूप द्रव्य सत् कहलाते हैं। इन्हें भाव भी कहते हैं। ^ए जैनधर्म में भी इनके लिए द्रव्य, सत् और भाव सक्दों का प्रयोग हुआ है।

बौढदरांन को यह रूप की कल्पना रूप के गुणल पर आधारित है। उसके अनुसार गुण से व्यतिरिक्त गुणी की अवस्थिति किसी भी तक से सिद्ध नहीं होती, पर जेनदरांन इसमें कथिन्वत् भेद मानता है।

```
१. परमस्परीपिनो, पु॰ २१७; विश्वुद्धिसमा, पु॰ ३१२।
२. जीनसम्मत्पर्वाक्षी, ६-१०; विश्वुद्धिसमा, पु॰ ३६१; जट्टमालिनी, पु॰ २६५-६।
३. राजवाविक, ९.७।
५. मुलाया, ६७५; सम्बदी जारावना, ७००; बनागार वर्णासु, ९.७६।
```

कुछ धातुएँ या रूप ऐसे होते हैं, जो स्वतः उत्पन्न हो जाते हैं। उन्हें अनिष्यन्न रूप कहा बाता है। इनकी संख्या दस है—परिच्छेद रूप आकाश, विक्रासिद्वय (कायविक्रांसि और वास्विक्रांसि), विकाररूप तीन (रूप की रुचुता, मुदुता और कर्मण्यता) तथा रुक्षणरूप चार (रूप का उपवय, संतति, जरता एवं जनित्यता)। ये परमार्थ सत् नहीं अपित प्रक्रान्तिसत् इक्ष हैं।

आकाशभातु परिच्छेदरूप है। बहु चार प्रकार का है-१. अजराकाश, २. परिच्छिनाकाश, ३. कसिणुरवाटिकाकाश और ४. परिच्छेदाकाश। इनमें अजराकाश जैनधर्म का अलोकाकाश है और शेष तीन प्रकार लोकाकाश के रूप में समाहित किये जा सकते हैं।

विज्ञान्तिहय शरीरादि की हलन-चलन से संबद्ध हैं। बौद्धधर्म ने आत्मा के अस्तित्व को अस्वीकार कर उसे प्रज्ञान्तिसन् कह दिया। परिणामतः उसकी हलन-चलन आदि क्रियाओं को भी प्रज्ञान्तिसन् कहना पड़ा। उसे विकार रूपों में भी अन्तर्भत किया गया है।

चित्र और मन

इस प्रसंग में चित्त और मन पर विचार किया जाना अपेक्षित है। श्रमण साहित्य में दोनों शब्द लोकप्रिय रहे हैं, फिर भी बौद्धधमं ने चित्त शब्द का प्रयोग अधिक किया है और जैनधमें ने 'सन' का।

बीढ़ घर्म में चित्त के शाय ही मन और विज्ञान शब्द भी प्रयुक्त हुए हैं—"चित्तं इति पि, मनो ति पि विञ्ञाणं इति पि"।" जो कुशल-अकुशल कमों का संचय करता है, बहु चित्त है (चिनोति)। यहीं चित्त मनन करता है (मनुते), जो अपर चित्त का आध्यभृत है, यहीं चित्त अपने आलंबन को लानता है, जो इंन्द्रिय और आलंबन पर आधित है। ये तीनों शब्द चित्त की विभिन्न अवस्थाओं को स्पष्ट करते हैं। यह चित्त रूप, शब्द, गम्ब, रस, स्पृष्ट्य तथा घर्म नामक विषयों पर उत्पन्त होता है तथा पुनः उत्पन्न होकर निरुद्ध हो जाता है। यही उसकी अनवरत प्रक्रिया उसकी चंचलता को सूचित करती है। " चित्त की शुद्ध और अशुद्ध अवस्था को स्पष्ट करते हुए चुद्ध ने मन को ही प्रधानता दी है।" वहविज्ञान और मन को मिलाकर सन्द धातुओं को बात कही गई है। विज्ञान की उत्पत्ति वस्य और प्रसादक्य के संघट्टन से होती है। मन को आयतन, इन्द्रिय और द्वार भी कहा गया है।

विज्ञानवाद में इस सिद्धान्त का कुछ और विकास हुआ, वहाँ विज्ञान को तीन भागों में विभाजित किया—आल्यविज्ञान, मनोविज्ञान और प्रवृत्तिविज्ञान। इसका विवेचन आरमा और कर्म का विवेचन करते समय किया जायना।

जैनधर्म में बित्त, मन और विज्ञान का प्रयोग हुआ है। आत्मा का चैतन्य विशेष रूप परि-णाम 'बित्त' कहलाता है। ' यह हेयोपादेय का विचार करता है। बोध, ज्ञान और बित्त ये तीनों

१. संयक्तिकाय, भाग २. प०९४।

२. फल्दनं वपसं वित्तं, दुरक्कं दुन्निवारयं-वम्मपद, वित्तवना, १ ।

^{3.} मनो पुरुवंगमायस्मा--- यस्मपद, १. १-९ ।

४. सर्वार्थसिडि, २.३२।

शब्द समानार्थंक हैं। रे ज्ञान को विज्ञान भी कहा गया है, जो बात्मा के गुण हैं। बौद्धधर्म के वित्त और विज्ञान भी आत्मा का वही कार्यं करते हुए दिखाई देते हैं।

जैनदर्शन में मन को आध्यन्तर इन्द्रिय माना गया है। उसे अतीन्त्रिय और अन्तःकरण भी कहा जाता है। यह मन दो प्रकार का होता है—प्रविभन और भावमन। हुदय स्थान में अष्ट पांखुड़ी के कमल के आकार रूप पुद्रुगलों की रचना विशेष द्रुव्यमन है। सूक्त होने के कारण इसे 'इंप्यू इन्द्रिय' मी कहा जाता है। संकल्प-विकल्पात्मक परिणाम रूप ज्ञान की अवस्था विशेष को भावमन कहते हैं। भावमन ज्ञान स्वरूप है और ज्ञान जी बका गुण होने से आत्मा में अन्तभूत हो जाता है।

बौद्धभमं में मन को इन्द्रियों के अन्तर्गत रखा गया है, पर जैनधमं उसे इन्द्रिय नही मानता। इसका मूळ कारण यह है कि यहाँ आरमा के छिंग को इन्द्रिय कहा गया है। जिस प्रकार शेव इन्द्रियों का बाह्य इन्द्रियों से म्रहण होता है, उस प्रकार अन का नहीं होता। इसछिए उसे इन्द्रिय का छिंग नहीं कह सकते।

जीव अथवा सात्मा

जैनधर्म विशुद्ध आत्मवादो धर्म है, जबिक बौद्धधर्म अनात्मवादो अथवा निरात्मवादो । बौद्धधर्म को निरात्मवादिता उसके विकास के इतिहास में प्रतिविध्वित होती है। 'उसने आत्मा को वस्तु सत् नहीं माना, बल्कि उसे प्रकासित् स्वीकार किया है। इतना हो नहीं, वहां यह मी कहा गया है कि आत्मवादिता करेशोत्मविका है और संसार का मूल कारण है। उत्तरकालीन बौद्ध साहित्य में तो इस मत को तर्कनिष्ठवृत्ति से प्रस्तुत किया गया है और यह कहा गया है कि आत्मा के अस्तित्व की सिद्ध किसी भी प्रकार से नहीं हो सकती। प्रत्यक्ष और अनुमान प्रमाण उसके पृथक् सद्भाव को सिद्ध नहीं कर पाते।

बौद्धदर्शन में आत्मा के अस्तित्व को स्वष्ट रूप से भले ही स्वीकार न किया गया हो, पर 'चित्तसंतिर' शब्द देकर उसके रिक स्थान की पूर्ति अवस्य कर दी है। इसके अनुसार पूर्व चित्त का नाशा और उत्तर चित्त का उत्पाद होता है। चित्त की यह संतित अनादि काल से प्रवृत्त हो रही है और आमे भी होती रहती है।

जैनदर्शन चित्त संतित के समकक्ष ज्ञानपर्यायों को मानता है। ये ज्ञानपर्यायें प्रत्येक क्षव परिवर्तित होती रहती हैं अर्थात पूर्वजान का बिनाज होते हो उत्तर ज्ञानपर्याय उत्तरन हो जातो है। बीद पर्यायवादी हैं, अतः ज्ञान तो है पर उत्तका आश्वय क्ष्म कोई हव्य नही। जबिक जैन द्रवर-वादी हैं और द्रव्यपर्यायात्मक होने के कारण ज्ञान को जीव द्रव्य का गुण-कोजार करते हैं और उत्तरकी विविध अवस्थाओं को उत्तका पर्याय। यह दोनों सिद्धान्तों में वन्तर है।

१. नियमसार, ता० वृ० ११६।

२. सर्वायंसिटि, ५.१९।

घवला, १.१.१.३५।

४. विशेष देखिए, लेखक की पुस्तक ''बीड संस्कृति का इतिहास" पु • ८८-९२।

यहाँ यह भी दृष्टया है कि बौद्धदर्शन की दृष्टि से चित्तसंतित ज्ञान काल्पनिक और अमजनित है, परन्तु जैनों के अनुसार यह काल्पनिकता ही सही नहीं है। यदि चेतन्य का सर्वया अपलाप किया जाय. तो संतानत्व सिद्ध नहीं हो सकता । संतान की सिद्धि प्रतीत्यसमुत्याद पर आधारित है, जो क्षणमंगवाद के मानने पर निदांच नहीं रह जाता।

बौद्धधर्म में स्कन्य संतित के साथ ही जात्मा को स्वीकार करने के बीज अवस्य दिखाई देते हैं। यही कारण है कि उसके विवेचन काल में संवृतिस्तत् और परमाध्यत् की बात आचार्यों को करनी पढ़ी। बौद्ध संप्रदाय में ही एक वात्सीपुत्रीय सम्प्रदाय तो पुराणकाद में अर्थोक्यमा ने करनी पढ़ी। तस्व संग्रह में उल्लिखित भर्दत योगतेन भी वात्सीपुत्रीय होना चाहिए। वे क्षणिकवाद में अर्थोक्यमा ने ही मानते दिखाई देते हैं। फलत: आत्मा के अर्थितस्व में विश्वास करते होंगे। उनके अनुकरण पर अन्य वार्शिकों ने भी क्षणिकवाद में अर्थोक्यमा के प्रति सन्देह अ्चक किया है। पुराणकादियों जैसे कुछ और भी बौद्ध सम्प्रदाय थे, जो आत्मा के अस्तित्व को स्वीकार करते थे, पर उनके प्रन्य उपकब्ध न होने से कुछ भी नहीं कहा जा सकता।

वासीपुत्रीय सम्प्रदाय के अनुसार आरमा न स्कन्मों से मिला है और न अभिनन है। यह समुता: 'न च सो न च अञ्जो' की हो अभिव्यक्ति है। चस्तुत: पुदालवाली होते हुए भी बासी-पुत्रीय अनात्मवाद से उभर नहीं सके। इसिकए वे उसे एक हव्य नहीं मान के। उनके अनुसार पुदाल-प्रजिति का व्यवहार प्रत्युत्पन आध्यात्मिक उपात स्कन्मों के लिए होता है। इसिकए वे कहते हैं कि यदि आरमा स्कन्मों से अन्य होता, तो वह धाश्वद और अर्मस्कृत होता। यदि वह स्कन्मों से अनन्य होता, तो उसके उच्छेद का प्रसेग आता। हम यह जानते हैं कि कुछ बुद्ध अपने आप को न वास्त्रवादी मानते और न उच्छेदवादी।

वसुबन्न आदि आचार्य बारसीपुत्रीय सम्प्रदाय का खण्डन करते हुए दिखाई देते हैं। उन्होंने बड़े आयात के साथ बारसीपुत्रीयों के तकों का खण्डन किया और प्रस्थापित किया कि पुदाल स्कन्य समुदाय प्रकृतिमात्र है, मंत्रा मात्र है, वस्तु सत् नहों। उसे नाम और रूप स्कन्यों का संयोजन कहा जा सकता है। कर्यों के कारण उदसें नैरन्तर्यमात्र है, निरस्तता नहीं।

बसुबन्ध् के उत्तर देने के बावजूद बसुबन्धु का एक प्रकृत सो बिलकुन अनुतरित रह जाता है। उत्तका बहुना है कि यदि आस्मा नाम का कोई सत्त नहीं, वह केबल हेतु-प्रत्यय से जनित ही धर्म है, स्कन्ध, आयतन और घातु है, तो फिर चुढ को सर्वज कैसे कहा जा सकता है? क्योंकि सर्वज्ञता का आधार आस्मा के अतिरिक्त और क्या हो सकता है?

वास्तीपुत्रीय के ये प्रश्न कदाचित् बौढेतर सम्प्रदायों के प्रश्नों का प्रतिनिधित्व करते हुए दिखाई देते हैं। इसलिए कमों का कर्ता, भोका, मंसरणकर्ता, प्रत्यभिज्ञाता कीन होगा? यदि आत्मा के अस्तित्व को अस्वीकारा जाय। इन ज्वलन्त प्रल्यों का उत्तर सहायानी आचार्यों ने ययासंभव देने का प्रयत्न किया है। उनके उत्तर से उनकी बाक्यट्टना तथा आया बिह्नता एवं चिन्तनशीलला का दर्शन होता है। वसुबन्त्र, नामा उन्लेखनीय है। इस सन्दर्भ में बास्तीपुत्रीय के पक्ष में कुमारलात का यह हलोक इष्टव्य है—

१. न्यायकुमृदयन्त्र, पू. ३७९; स्याद्वादमंजरी, कारिका ५ ।

दृष्टिदंष्ट्राबभेदं चापेक्य भ्रंशं च कर्मणाम् । देशयन्ति बुद्धा धर्मं व्याक्री पोतापहारवत् ॥

वित्तों का आश्रय कीन है ? और कीन संस्कार विशेष की अपेक्षाकर चित्त का उत्पाद करता है ? आदि जैसे प्रश्न भी सही समाधान की खोज में छमे हुए हैं । बौद्धाचार्य इन प्रश्नों का पूरा समाधान नहीं कर पाये ।

आत्मा के अस्तित्व को सीधे ढंग से अस्वीकार किये जाने पर बौद्धों को 'संतित' स्पष्ट करने के लिए अनेक तत्वों की कत्यना करनी पड़ी। इसके लिए सर्वप्रधम उन्होंने रूप का विभाजन किया। चतुर्महाभूतों के अतिरिक्त प्रसादरूप, गोचररूप, भावरूप, बृदयरूप, जीवितरूप, आहाररूप आदि अनेक प्रकार के रूप हैं। कर्ग, चित्ता, ऋतु एवं आहार रूप के उत्तरक कारण हैं। इनमें आत्मा के कार्य को करने वाले तत्वों के लिए चित्तविज्ञान, जीवितरूप, विज्ञासिरूप, हृदयरूप आदि असे तत्वों को बोजना पड़ा। चित्त, विज्ञान जैसे तत्व कहां से कैसे उत्तन्न होते हैं? यह गुल्पी बनी ही रहती है। इसके बावजूद अत्तवादोपादान जैसे तत्वों को भी संगीजत किया गया, जो संसरण के कारणों के रूप में प्रस्ता हुए।

इस प्रवेशिक्षण से यह तथ्य स्पष्ट हो जाता है कि बौद्धधर्म ने 'अत्तवाद' को विवाद का मूळ कारण माना और उसे अब्बाकुतवाद से बागे बढ़ाकर निरात्मवाद तक पहुँचाया । विवाद समास तो नहीं हो सका, पर मानस में एक नई विचार-कान्ति अवस्य सामने आई। जिसने अपने उच्च स्वर में यह प्रस्थापित करने का प्रयत्न किया कि आस्मा को न मानने से भी काम चळ तकता है।

पर यह सिद्धान्त सभी बौद्ध संप्रदायों को संतुष्ट नहीं कर सका। जैसा हम पीछे लिख चुके हैं, संमितीय बौद्ध अस्तित्ववादी हैं। उनका मन्तव्य हैं कि दर्शन, अवण, झाणादि बेदनाओं के उपादाता का अस्तित्व उपादानों के पूर्व अवस्य हैं, क्योंकि अविध्यामन कारक की दर्शनादि किया का होता किसी में रियंति में संभव नहीं। परन्तु विकानवादी इस सिद्धान्त को स्वीकार नहीं करते। वे उसके खण्डन में अपना तन्त्रे प्रस्तुत करते हैं कि पुद्मक की प्रश्नाप्त दर्शनादि हैं। दर्शनाद हों प्रस्तुत करते हैं कि पूर्व यदि पुद्मक की सत्ता मानी जाय, तो वह दर्शनादि से त्रिक्ते सत्ता माननी पदेशी। अतः प्रदासता क्षेत्र के सत्ता माननी पदेशी। अतः उपादान और उपादाता सिद दर्शनादि के दूर्व आत्मा के अस्तित्व का प्रपादान और उपादाता सिद दर्शनादि से एस्पराध्येत हैं। इसिलए दर्शनादि के दूर्व आत्मा के सित्तत्व का करणाना नहीं की जा सकती है। नागार्जुन, आयदेव, चंदकीति आदि बाजायों ने इस सिद्धान्त पर कोर भी गंभीर पंयन कर यह चितन परनुत किया कि आत्मा का अस्तित्व आंग और इंधन के अस्तित्व से सिद्ध नहीं होता। उपादाता आत्मा के साथ उपादान पञ्च स्कन्य की भी सिद्धि नहीं होती। उनके बीच कम्म का भी नियंत्य नहीं किया जा सकता, अय्यद्या कर्ती और क्ष्में का एकत्व प्रमंग उपस्थित होगा।

यहाँ यह दुष्ट्य है कि पुरालवादी बौद्ध जिस अनवराम्रता (आदि-अन्तकोटि सून्य) के माध्यम से जन्म, जरा, मरण की सत्ता रूप आहमा की अस्तित्व-विद्धि की बात रखते हैं, उसी अनवराम्रता का आधार लेकर माध्यमिक दशने असता की सिद्ध करता है। उनके अनुसार संसार और भाव की कोई पूर्व कीटि सिद्ध नहीं होती। पंचोपादान स्कन्य दुःख हैं और उस दुःख का आश्रयमूत आत्मा होना चाहिए, इसे भी माध्यमिक दर्शन नहीं मानता। वह कहता है कि दुःख ही नहीं, तो दुःख का आश्रयमूत आत्मा कहाँ से खिंद होगा। दुःख की सिद्धि उसके स्वयं कृतत्व, परकृतत्व उमयकृतत्व या अहेतुकत्व पर अव-रुचित है, वो सिद्ध नहीं होता।

माध्यमिक संप्रवाय में बनात्मवाद को शून्यवाद के माध्यम से सिद्ध किया गया है। चूंकि उसकी दृष्टि में बाध्यात्मिक अथवा बाह्य कोई भी पदार्थ उपलब्ध नहीं होता, इसिएए वस्तुत: पञ्ची-पादान स्कन्य में आत्मा को नहीं खोजा जा सकता। संसार का मूल सरकाय दृष्टि है। आत्मा उसका आलम्बन है। यदि आत्मा स्कन्यस्थ है, तो उसका उत्पाद-स्थय मानना पढ़ेगा और उसकी अनेकता को में स्वीकार करना पढ़ेगा। यदि आत्मा स्कंब व्यक्तिरक्त है, तो उसका लक्षण उत्पाद-स्थिति-भंग नहीं कहा जा सकेगा। फलर लक्षण उत्पाद होने से बहु असंस्कृत और समुख के समान हो जायगा। माध्यमिक कारिका और चतु:शतक में इस सिद्धान्त की प्रस्थापित किया गया है।

बौद्धदर्शन में जिसे 'चित्त' कहा है, अन्य दर्शनों में वही आत्मा है। चित्त, जेतिसकों के मुख्य कार्य है—प्रतिवतिक, भवंग, अवजंन, दर्शन, श्रवण, प्राण आस्वादन, स्पर्श संपरिच्छन, संसीरण, वोट्यन (अवस्थापन), जवन तदालम्बन एवं च्युति। आत्मा भी यथानमय यही कार्य करता है।

बसुबन्धु ने जिसे 'उपाल' बातु कहा है, वह भी वस्तुतः आत्मा का प्रतीक है। उपाल का अर्थ है—जिसे चिल-चैत्त अधिश्वान भाव से स्वीकृत करते हैं। इन्हें पाँच ज्ञानेन्द्रिय रूप भी कहा गया है। $^{\circ}$

सर्वास्तवादियों ने बाह्यार्थं को प्रत्यक्ष माना, पर सौत्रान्तिकों ने उसे अनुमेय माना । योगाचार ने कुछ और आगे बढ़कर कहा कि जब बाह्यार्थं का प्रत्यक्ष ही नहीं होता, तो उसके अस्तित्वक को स्वीकार करने की आवस्यकता ही क्या और फिर बाह्यार्थं की सत्ता ज्ञान पर अवलिन्दत है, सो ज्ञान को ही क्यों न माना जाय। अतः योगाचार ने विज्ञान की ही सस्तिविक सत्ता मानी, होथ सत्ता को निःस्वभाव तथा स्वप्न सद्ता माना। माण्यमिकों ने आगे चलकर यह प्रस्थापित किया कि जब अर्थं का ही अस्तित्व नहीं तो ज्ञान मानने की भी भया आवस्यकता? अतः उन्होंने शृत्य को ही परमार्थं तत्व माना है। यहाँ 'आल्यविज्ञान' वही काम करता है, जो आस्मा करता है। आस्मा का निषेष करने पर विज्ञानवाद को आल्यविज्ञान की कर्मान करनी पड़ी। इसके मानने पर जीवितेन्त्रिय के मानने की भी आवस्यकता नहीं रह जाती। विज्ञानवाद में विज्ञान एक सामुदायिक परमाणु रूप है। वह रागादि धर्मों का और विलक्षण प्रमाण-प्रमेय अधिगम रूपों का एक समुदाय नात्र है। उसका भेद नहीं किया जा सकता। है

उपनिषद् साहित्य में जैनधर्म के समान आत्मा को शरीर व्यापी माना गया है।* परन्तु बृहदारण्यक में आत्मा को चावल अथवा यव के दाने के बराबर तथा कठोपनिषद् "आदि में अंगुष्ठ

१. वजिषम्बस्यसंगहो, ३.१८।

३. राजवासिक, १. १. ६८।

५. कठोपनिषद्, २,२.१२।

२. अभिवर्गकोश, १.३४।

४. कीवीतिकी, ४.२०।

प्रमाण माना गया है। इसी प्रकार छान्दोरयोपनिषद्" में उसे विकस्त (प्रदेश) बराबर स्वीकार किया गया है। आरमा का यही परिमाण बढ़ते-बढ़ते व्यापकता तक पहुँचा । जैन दार्शनिकों ने बेह्मरिमाण और व्यापकता के बीच समन्ययात्मक ढंग से कहा कि केवल ज्ञान की दृष्टि से आरमा क्यापक है और आरमप्रदेश की दृष्टि से वह शरीर-व्याप्त है। वौद्धदर्शन भी इसी को मानता हुआ दिखाई देता है।

इस संदर्भ में इतना और लिखना आवश्यक है कि चित्त की उत्पत्ति स्पर्श, वेदना आदि सर्वोचितसाधारण नैतिकिक घर्मों से सम्बद्ध होकर ही होती है। नाम (संप्रपुक्त चैतिकिक) एवं क्य क्यं उसके आसन्त कारण है, जबिक जैनवमं आत्या को अजात, अनादि, अनन्त, अजर, अमर भोका, कर्ता आदि मानता है। बीद्ध दर्शन में चैतिकिकों का आलम्बन चित्त उसी प्रकार है, जिस प्रकार कर्म का आलम्बन चित्त है। चित्त के अभाव में चैतिकों का अस्तित्व रह ही नही सकता। चैतिकों से निर्मुक होने पर इनी चित्र चात्र का अविस्तत्व समाप्त हो आता है। इस्तिल् निर्वाण अवस्था में चित्त के सब्दाशन को स्वीकाद तही किया गया। जैनधमं आत्मा को मूलतः विश्व मानता है, पर कर्मों के आवरण के कारण वह अविश्व हो जाता है। इस अविश्व व्यवस्था मानता है, पर कर्मों के आवरण के कारण वह अविश्व हो जाता है। इस अविश्व व्यवस्था का नाम हो नंसार है। धीर-चीर त्याग, तथस्या आदि के बल पर व्यक्ति कर्मों से पूर्ण मुक्त हो जाता है, उसके परिणाम चित्र हो जाते हैं। यही अवश्य निर्वाणवाह है। इसमें आत्मा का विनाश नहीं होता, बिल्क वह अपनी मल चित्र हाला में हो लिया हो। हो तथा। है हम समें आत्मा का विनाश नहीं होता इक्ति कह कर वह अपनी मल चित्र हमा पर्श हमा स्वा है। इसमें आत्मा का विनाश नहीं होता इक्ति कह कर वह अपनी मल चित्र हम्ब में हम समें आत्मा का विनाश नहीं होता इक्ति कह कर वह अपनी मल चित्र हमा पर्श हमा हो होता है।

बौद्धभं में चित्त की अवस्थाओं (भूमियों) का वर्णन करते हुए उसे चार प्रकार का बताया गया है—कामावचर, रूपावचर, अरूपावचर एवं कोकोलर। इतके ८९ भेद चित्त की विविध अवस्थाओं के मुक्क है। जेतमं की एरिया में इति प्रभाष में इति प्रभाष में इति मूर्णमयों को हम गुणस्थान कह सकते है। कामावचर चित्त का सम्बन्ध बहिरात्मा से है, रूपावचर और अन्यावचर चित्त आत्मा की अन्तरात्मावस्था को ब्रोतित करते हैं तथा लोकोत्तरचित्त परमात्मावस्था का प्रतीक है। इसी तरह कुशल, अकुशल और अव्याहत चित्त को हम क्रमशः शुमोपयोग, अशुभोपयोग और शुद्धोपयोग कह सकते हैं।

आत्मा का स्वरूप उपयोग या ज्ञान-दर्शनमय है। चित्त के लक्षणादि चतुक्कों से यह स्पष्ट है कि वह विज्ञानन लक्षण है। जहां विज्ञानन होता है, वहाँ दर्शन होता ही है। अतः चित्त को भी आत्मा के समान ज्ञान-दर्शनवानु मानना चाहिए।

बज्ञाभीपयोग में आसक आत्मा मिथ्यात्व, अविरति, प्रमाद, कषाय और योग से गुषा रहता है, वह मोह, माया, राग, डेव आदि के बच्चाों से जकड़ा रहता है। यही संसार का मूळ कारण है। बौद्धभां में बर्णित अकुशक चित्त भी लगभग इसी प्रकार के हैं। वे लोगमूल, डेवमूल और मोहमूल होते हैं। बौमनस्य, दौमैनस्य तथा उपेक्षा भाव भी उसके साथ चक्कर लगति रहते हैं। इन अकुशल चित्तों(१२) का सीषा सम्बन्ध मोहनीय कमें से है।

१. मृण्डकोपनिषद, १. १, ६।

२. द्रव्यसंग्रह, वृत्ति, गा. १०; न्यायावतार बार्तिक वृत्ति, भाषा टिप्पण देखिये ।

३. छान्दोग्योपनिषद, ५. १८. १।

बहेतुक चित्तों में लोग, ह्रेच, मोह अकुशल हेतुक हैं तथा अलोग, अद्रेच और अमोह कुशल अचवा अव्याहत हेतुक हैं। ये अहेतुक चित्त अकुशल विचाक, कुशल विचाक तथा किया के मेद से तीन प्रकार के हैं। अकुशल और अहेतुक चित्त समवेत रूप में अशोभन चित्त कहलाते हैं। इतका आलम्बन आदि अनिष्ट रहता हैं, बतः अशोभन चित्त कहलाते हैं। इसलिए इनकी तुलना अधुभो-प्योग अथवा मोहनीय कर्म से कर सकते हैं।

करोशांद कर्मों से विशुद्ध होने के कारण चित्त शोभन चित्त कहलाता है। यहां यह द्रष्टव्य है कि यह शोभन-अशोभन नाम बस्तुतः चित्त का नहीं, चैतिक का है। वित्त का काम तो मान आलम्बन को जानने का है। अतः वित्त का शोभन-अशोभन होना चैतिसकों के शोभन-अशोभन होने पर निमर्द करता है। उसे हम आरमा की विशुद्ध अथवा मूल अवस्था कह सकते हैं, जो हमारे गुभाशुभ भावों के अनुसार परिवर्तित होता रहता है।

शोमन चित्त जैनयमें की शुभोषयोगावस्था के सूचक हैं। देव, गृद, शास्त्र की पूजा, वान, सदाचार और उपवासिकि तथ में तीन जारना शुभोषयोगाराक हैं। शुभोषयोग पुष्प कमें के आध्य का का कारण है। पाँच सहाजत, पाँच सिमित तथा तीन गुमियों का शामण कर ने वाला शुभोषयोगी संमी तपस्वी सरामचरित्र वाला शुभोषयोगी संमी तपस्वी सरामचरित्र वाला होता है। किमाचित्रकाईत की सन्तान में होते हैं। अतः वे विपाक (फल) नहीं देते। किन्तु यदि वे विपाकोन्मुख हों, तो कुशलजित्तों की तरह उनका विपाक असीमित होता है। बीनदर्शन में भी अईत् के कमें विपाक देनेवाले नहीं होते हैं। कुशल जित्त ध्यानिवत्त कहलाते हैं। प्रथम ध्यान से लेकर चतुर्यं ध्यान पर्यन्त सुखवेदना तथा पंचम ध्यान में उपेका वेदना होती है। जैनवमं का शुभोषयोगी तपस्वी भी इसी प्रकार के ध्यान से युक्त होता है। बोनवों के बीच सुस्त्र अत्तर की हम ध्यान के प्रकार में स्था करार के ध्यान से युक्त होता है। बोनों के बीच सुस्त्र अत्तर की हम ध्यान के प्रकार में स्थह करेंगे।

कर्मवाद

जैन-बौद धर्म कर्मवादी हैं। मिथ्यादर्शनादि परिणामों से सयुक होकर जीव के द्वारा जिनका उपार्जन किया जाता है, वे कर्म कहलाते हैं। दोनों धर्मों की दृष्टि से यही कर्म संसरण का कारण होता है।

बीडयमें में कमें को नेतिसिक कहा गया है और वह नित्त के आधित रहता है। जैनधमें में भी कमें आत्मा के आध्य से उत्पन्न माने गये है। जैनधमें में त्रियोग (मन, बचन, काय) को लाश्रव और बच्च तथा संवर और निजेरा का मुल कारण माना गया है। बीडयमें में भी कमें तीन प्रकार के है—चेतनाकमें (मानिसक कमें) और नेतियत्वाकमें (कायिक और वार्चिक कमें)। इन्हें त्रिचण्ड कहा गया है। इनमें से मनोदण्ड होनतम और सावचतम कमें माना गया है। जैनधमें की भी बही मान्यता है। यहाँ कमें के तीन रूप बताये गये हैं—कृत, कारित और अनुमोदित। इनमें यद्यपि तीनों कमें समान देशित्यादक हैं, पर कृत कमें अपेक्षाकृत अधिक दोषी माना जाता है, यदि उसके साथ मन का सम्बन्ध है

१. प्रवचनसार, ६९।

२. ब्रब्यसंब्रह, ४५ ।

बौद्धमं में कमें की परिपूर्णता के लिए चार बातों की आवश्यकता बताई गई है-

१. प्रयोग (चेतना कर्म, अर्थात् इच्छा)

२ मील प्रयोग (कार्य प्रारम्भ)

३ मील कर्मपथ (विक्रप्ति कायकर्म तथा शुभ-अशुभरूप अविक्रप्ति कर्म) तथा

४, पष्ठ (कर्म करने के उपरान्त शेष कर्म)

ये दोनों कमें भावों के अनुसार शुभ और अधुभ होते हैं। जैनधर्म के द्रव्यकर्म और भावकर्म की तुलना किसी सीमा तक इनसे की जा सकती है।

बौद्धधर्म में भी मुख्य कर्म चेतना कर्म माना गया है। उसे चित्त सहगत धर्म कहा है। मान-सिक धर्म उसकी अपरस्ता है। यह चेतना चित्त को आकार विशेष प्रदान करती है और प्रतिसन्धि (जन्म) के योग्य बनाती है। चेतना के कारण ही शुभाशुभ कर्म होते है और तदनुसार ही उनका फल होता है। यह मनसिकार दो प्रकार का है—

१. यीनिशो मनसिकार (अनित्य को अनित्य तथा अनात्म को अनात्म मानना)

२. अयोनिशो मर्नासकार (अनित्य को नित्य तथा नित्य को अनित्य मानना)

जैनधर्म की परिमाधा में इनमें से प्रथम कर्म सम्यक्त्व और दूसरा निष्यात्व है। मानसिक, वाधिक और कायिक कर्म को यहां 'योग' कहा गया है। जिससे बाठ कर्मों का छेद हो, वे कृति कर्म हैं और जिनसे पुष्प कर्म का संख्य हो, वे चित्तकमें हैं। बोद क्यों के समान जैनधर्म में भी चेतना कर्म हैं, जिसे भाव विद्योध कहा गया है। वह कुशल-अकुशल के समान शुद्ध-अबुद्ध होती है। चेतना कर्म हैं के दो रूप हैं—दर्शन और जान। चेतना, कर्म लिंग, उपजिष्ध और वेदना थे सभी शब्द समानार्थक हैं। योनिशो मनसिकार को आनचेतना और अयोनिशो मनसिकार को आनचेतना कह सक्ते हैं। सम्यव्धि को हो जान चेतना होती है और मिथ्यादृष्टि को सर्म तथा कर्मफल चेतना होती है। "

जैनधर्म के ज्ञानावरणीय और दर्शनावरणीय कमें जैसे कमें बौद्धधर्म में नहीं दिखते। ज्ञान और दर्शन आरमा के गुण हैं। बौद्धधर्म आरमा को मानता नहीं, अतः इन गुणों के विषय में वहां अधिक स्पष्ट विवेषन नहीं मिलता। शोभन चैतिषक बेदनीय कमें के अन्तर्गत रखे जा सकते हैं। मोह, आहिषक यजनजाय, जीदत्य, लोभ, दृष्टि, मान, द्रेप, दृष्यों, मासस्यं, कौकृत्य, स्त्यान, मिद्ध एवं विविक्तिसा ये चौद्ध अकुशत् के वितिसक हैं। इन वैतिसकों की तुलना जैनधर्म के आवकर्म से की जा सकती हैं। मोहनीय कमं के अन्तर्गत ये सभी भावकर्म आ जाते हैं। बौद्धधर्म के अकुशाल कर्म मोहनीय कमें के सेट-अमेदों में समाहित हो जाते हैं। जीवितींन्द्र य जैनधर्म का आयुकमं है, जिसे 'सर्ववित्त साधारण' कहा गया है। नामकर्म की प्रकृतियाँ भी बौद्धधर्म में एरलतापूर्वक मिल जाती हैं।

शोभन चैतिसकों में अद्धा आदि शोभन साधारण, सम्मा वाचा आदि तीन विरतियाँ तथा करणा, मुद्तिता दो अप्रमाण्य चैतिसक जेनधमं के सम्यत्वर्शन के गुणों में देखे जा सकते हैं। अकुशल कमों की समाप्ति होने पर हो साधक श्रद्धा, स्मृति, हो, अपत्राप्य, अलोभ, अद्धेल, तत्र-मध्यस्थता आदि गुणों की प्राप्ति करता है। ऐसे ही समय सम्यव्दांन प्रगट होता है। यहाँ दुशेन

१. प्रवचनशार, १२३-१२४: पञ्चाध्यायी, २२३, ८२३-२३ ।

का अर्थ अद्धा है और सप्त तस्वों पर भकी प्रकार ज्ञानपूर्वक श्रद्धा करना ही सम्यन्दर्शन है। दोनों भर्मो में श्रद्धा को प्राथमिकता दी गई है। एक में सम्यन्दर्शन है, तो दूसरा उसे ही सम्मादिद्धी कहता है। यहाँ (सम्यन्द शब्द विशेषण के रूप में जुड़ा हुजा है, जो पदार्थों के यथार्थ ज्ञानमूरुक श्रद्धा को प्रस्तुत करता है। सम्यन्दर्शन निःशंकित, निःकांकित आदि आठ अंग शोभन वैत्तिसकों को बीर स्पष्ट कर देते हैं। ये वस्तुतः सम्यन्द्रांष्ट के चित्त की निमंत्रता को सुचित करते हुए उसकी विशेषताओं को बताते हैं।

अभिधम्मत्थसंगहों के प्रकीणंक संग्रह में वित्तवितिकों का संगुक वर्णन किया गया है। वित्त-वितिकों के विविध रूप किम-किस प्रकार से परस्पर मिश्रित हो सकते हैं, हसे यहाँ वेदना, हेतु, कुरण, ब्राट, आलम्बन तथा वस्तु का जाधार छेकर स्पष्ट किया गया है। वेदना संग्रह के सुख, दुःख, सीमनस्य, दीमंनस्य और ज्येका को हम वेदनीय कर्म के मेद-प्रमेदों में नियोजित कर सकते हैं। अनुकम्मा, दान, पूजा, प्रतिष्ठा, बैयावृत्ति आदि सातावेदनीय कर्म हैं और दुःख, शोक, ताप, आक्रम्तन, वथ, परिवेदन आदि कर्म असाता वेदनीय कर्म हैं। कुरय मंग्रह में निद्घट प्रतिसन्धि, सर्वा, अवर्ण, हाण, आस्वादन, स्पर्श, संपरिच्छन आदि समी चित्त-वैतिक के कार्य हैं। इन्हें जैनधर्म के शब्दों में कर्मयुक आस्वा के परिस्पन्त कह सकते हैं।

बौद्धमं में कमें के मेद अनेक प्रकार से किये गये हैं। मूमिबनुष्क और प्रतिसन्धिषतुष्क का सम्बन्ध जीव अववा चित्त के परिणामों पर आधारित अग्निम मितवों में जन्म लेने से हैं। कुशक- अकुशक जेतना के आधार पर बौद्धमां में जनककमं, उपप्टेमक कमें (मरणान्वकाल में मार्वों के अनुसार गितदायक), उपपीड़क कमें (विपाक को गहरा करने वाला) तथा उपघातक कमें (कर्म-फल को समूल नष्ट करने वाला) ये चार मेद किये गये हैं। ये भेद बस्तुतः कमें की तरतमता पर आधारित है। किसी विषय विशेष से इनका सम्बन्ध नहीं है। पाकदान पर्याय की दृष्टि से गरुक, आसम्र आदि बतुष्क कमें समय पर आधारित है। विपाक चतुष्क भी चार कमें हैं—इष्ट्यमं- बेदनीय, उपप्रधवेदनीय, अपरम्यायवेदनीय और अहोसिकमें। इनकी हम प्रकृतिबंब, स्थितिबंध और अनुभागवंध के साथ तुलना कर सकते है। जैनधमें में वींणत प्रदेशवन्ध जेना विषय बौद्धमंं में नहीं मिलता है।

जेन-बोद्धधर्म में अकुशल कर्मों में मोह और तज्जन्य मिष्यादृष्टि का स्थान प्रमुख है। मिथ्या-दृष्टि को ही दूसरे शब्दों में 'शीलक्षत परामध' कहा गया है। जेनधर्म इसी को 'मिथ्यात्य' संज्ञा देता है। सबसे बड़ा अन्तर यह है कि जैनधर्म आप्तावादी धर्म है। बौद्धधर्म आप्तवाद का मिथ्यात्व कहता है, जबकि जैनधर्म अनात्मवाद को। जन्त में चलकर दोनों एक ही स्थान पर पहुँचते हैं।

गति

जिसके उदय से आत्मा भवान्तर को प्राप्त करता है, वह गति नामकर्म है। जैनधर्म में गतियाँ चार प्रकार की बताई हैं—नरक, तियंज्ज, मनुष्य और देव गति। बांढधर्म में इन संदर्भ में चार भूमियों का उल्लेख है—अपाय, कामसुर्गात, रूपावचर एवं अरूपावचर। अपायभूगि चतुर्विष है— निरक, तिरस्त्रीनयोनि, पैत्रविषय एवं असुरकाय। कामसुर्गति भूमि सात प्रकार की है—मनुष्य, चातु-मेहाराजिक आदि। नरक, तियंज्ज, मनुष्य और शेष देशों के प्रकार उन भूमियों में दिखाई देते हैं।

१. नरक गति

बौद्धधर्म में नरकों की संस्था आठ है—१. सञ्जीव, २. कालसुत्त, ३. संघात, ४. जालरोसव, ४. सुमरोसव, ६. तापन, ७. प्रतापन एवं ८. अवीचि । यह पृष्टी २,४०,००० योजन पर्योत्त है। इसमें १.२०,००० योजन पर्योत्त मृत्तिकामय तथा १,२०,००० योजन पर्योत्त पाषाणमय है। नोचेनीचे एक निरस्य से दूसरे निरस्य के बीच १५,००० योजन का अन्तर हैं। इन चार महानरकों के आसपास ४ प्राकार और ४ द्वार हैं। उनके समानान्तर ४ उपनिरस्य हैं—गूपनिरस्, कुक्कुलनिरस्, सिम्बल्बिन और असिपक्षवन । इनके चारों और खारोदका नदी है। शुमा, तृष्णा आदि का वर्णन जैनमर्थ से मिकला-जुलता है।

जैनघर्म में बौद्धधर्म की अपेक्षा नरकों का वर्णन अधिक गंभीर और विस्तृत मिलता है। इसके अनुसार सात नरक हैं। इन भूमियों में दुर्गन्म, शीत, उष्ण, क्षुधा, पिपासा आदि रहती हैं। भयंकर दुःख यहाँ जीव प्राप्त करता है। इसका संक्षिप्त वर्णन इस प्रकार हैं ----

नाम		अपर	मोटाई	इन्द्रक	बिलों का प्रमाण		
	6	नाम २	3	8	श्रेणी बद्ध ५	प्रकीर्णंक ६	कुल बिल
		1	योजन			!	
₹.	रत्नप्रभा	धर्मा	860000	१३	४४२०	२९९५ ५६७	३० लाख
	सरभाग		१६०००				
	पंकभाग	!	68000				,
1	अब्बहुल	Į.	60000				
٦.	शर्करा	वंशा	३ २०० ०	22	२६८४	२४७९३०५	२५ लाख
₹.	बालुका	मेघा	२८०००	•	१४७६	१४९८५१५	१५ लाख
٧.	पंकप्रभा	अंजना	28000	9	900	९९९२९३	१० लाख
٩.	धूमप्रभा	अरिष्टा	20000	4	२६०	२९९७३ ५	३ लाख
Ę.	तमप्रभा	मघवी	१६०००	3	६०	९९९३२	९९९५
७.	महातमप्रभा	माघवी	८०३०	8	8	×	4
				88	6608	८३९०३४७	८४ लाख
					1		

विजीयपण्णाति, २.२६-२७; राजवार्तिक, ३.२.२; विलोकसार, १५१; जबूदीवपण्णाति, ११, १४३– १४४; जैनेन्त्र सिद्धांत कोस, आग २, प० ५७७।

२. तिर्यञ्च गति

बौद्ध साहित्य में तिर्यञ्चपति का वर्णन बहुत कम मिलता है। जैन साहित्य में एकेन्द्रिय से पंचेन्द्रिय तक के पशु-पक्षी-कोड़े इसके अन्तर्गत आते हैं। ये जलबर, थलबर, नमबर होते हैं। संज्ञी-क्रांक्षी होते हैं, गर्भव और संमुख्तेन्य होते हैं।

है. मनुष्य गति

दोनों घर्मों में मनुष्य गति को श्रेष्ठतम माना गया है। जैन साहित्य में मनुष्य दो प्रकार का है—आर्य और म्लेच्छ। उसके चार प्रकार भी हैं—कर्मभूमिज, भोगभूमिज, अन्तर्हीपज तथा संमर्छिम। पर्याप्त और अपर्याप्त ये दो भेद भी मिलते हैं।

४. देवगति

बौद्धधर्म में देवों का वर्णन भी उतने विस्तार से नही है, जितना जैनधर्म में मिलता है। काम-सुगतभूमि में मनुष्य को छोड़कर शेव छह प्रकार के देव हैं—चातुयँहाराजिक, त्रावॉस्त्रश, याम, तुषित, निर्माणतित और परिनिमितवशवतीं। इन भूमियों के उभर रूपावचरभूमि हैं, जिनकी सख्या १६ है—(1)ब्रह्मपारिषय, ब्रह्मपुरोहित, महाब्रह्मा, (ii) परित्तामा, अप्रमाणाभा, आभास्वस, (iii) परीत्तुथमा, अप्रमाणाभा, शुभाकोणा, (iv) वृहस्क्ला, अर्मीजसत्त्वा, गुद्धावासा—अवृहा, अत्वरा, सुद्धां, अकिनिष्ठा। इन रूपी ब्रह्माओं के उभर ४ अरूपी भूमियाँ हैं—आकाशानन्त्याय-तन, जिजान, आकिरुचन्य और नैवसंज्ञानासंज्ञा।

जैनधर्म में देवों के चार भेद हैं—भवनवासी, व्यंतरवासी, ज्योतियों और वैमानिक (कल्प-वासी) | कल्पवास्त्रियों के सोलह भेद सीधर्म, ईवान, सानतुमार आदि रूपी ब्रह्माओं से मिलते-जुलते है और अरूपावचरभूमि के देवों की नव ग्रेवेयक तथा सर्वार्धसिद्धि आदि से तुरूना की जा सकती है। इनकी प्रकृति में कुछ अन्तर जबस्य स्विखता है।

धर्म, अधर्म और आकाश द्रव्य

धमंद्रव्य और अधमंद्रव्य, जैनधमं के विशिष्ट पारिभाषिक शब्द हैं। जो बौद्धधमं में भी नहीं दिखाई देते हैं। जैनदर्शन में आकाश का कार्य अवगाहन करता है, स्थान देता है। वह अमूर्तिक, अखण्ड, निस्स, सर्वव्यापक, और अनन्तप्रदेशो द्रव्य है। इसमें जीव और पुदगल को एकसाम्य अव-काश देने को क्षमता है। बौद्धदर्शन में आकाश को असंस्कृत माना गया है, जिसमे उत्पादादि नहीं होते।

काल बच्य

जैनधर्म में वर्णित धर्म और अधर्म द्रव्य बोद्धधर्म में नहीं हैं। कालद्रव्य को जैनधर्म स्वोकार करता है। उनके अनुसार वह अमूर्तिक और निष्क्यि है। घड़ी, घण्टा आदि से उसका अस्तित्व प्रमाणित होता है।

बौद्धधर्म का प्रारम्भिक रूप काल को स्वीकार करना हुआ दिखाई देता है। वहां कहा गया है कि काल से औपाधिक द्रव्यों की उत्पत्ति होती है। यहां रूप को हो अनित्य माना जाता था और चित्त, विज्ञान जैसे अन्य सूक्ष्म धर्म इस अनित्यता के परे थे। बैसाधिक में रूप पेर चित्त को जनित्य माना है। सौत्रान्तिकों के अनुसार भूत, अविष्यत्य काल का अस्तित्य नितान्त काल्पनिक एवं आधारविद्दीन है। स्वितित्वाद में उसके अस्तित्व को स्वीकार किया गया है। आर्थवेव ने काल के अस्तित्व का खण्डन किया है। इस प्रकार बौद्धधर्म में काल के अस्तित्व के विषय में दोनों परम्परायें रही हैं। ⁹

पाश्चास्य दार्थीनकों भे भी कालबान अविलत रहा है। न्यूटन, देकार्ते, लाइवनीज आदि विद्वान् इस संदर्भ मे अन्तर्निरीक्षणवादी तथा यथाव्यवादी हैं। बक्लें, ह्यूम आदि दार्थनिक काल की बाह्यगत सत्ता को अस्वीकार करते हैं तथा उसे अमृत विचार मात्र मानते हैं। काष्ट काल को बुद्धिनिहित मानते हैं, जबिक हेगेल द्वयात्मक दृष्टिकोण से उपर्युक्त मतों में समन्वय स्थापित करने का प्रयत्न करते हैं।

जंबूद्वीय और उसका उत्तर कुर क्षेत्र

क्त्यामांसा के संदर्भ में विचार करते समय 'जम्बूडीप' की परिकल्पना पर भी विचार किया जाना आवश्यक है। 'जम्बूडीप' मारतीय संस्कृति और साहित्य में एक सर्वमान्य भौगोलिक शब्द है, जिसकी परिश्व सर्वमम्पत नहीं है। जैन-बौद्ध और वैदिक तीन संस्कृतियों में यह स्पष्ट रूप रूप के कि कहा जा वाह है कि विशाल जम्बू बुझ की अवस्थिति के कारण इस महाद्वीप को 'जम्बूडीप' कहा गया है। पालि साहित्य में इसे जम्बुलण्ड ", जम्बूबन" और महापठनी मी नाम दिये गये हैं।

पुराणों में समुची पृथ्वी को सात द्वीपों में विभक्त किया गया है—जम्बू, शाक, कुश, शाल्मल कौंच, गोमेद और पुष्कर । इनमें जम्बूद्वीप के नव वर्ष हैं, जिनमें भारतवर्ष एक है और भारतवर्ष भी नवद्वीपों में विभक्त है।

जैन परम्परा में संपूर्ण पृथ्वी को 'जम्बूतीय' अभिधान दिया गया है। इसमें सात क्षेत्र है— भरत, हैमबत, हित्वर, विदेह, रम्पक, हैरण्यादा और देरावत । जम्बूतीय के १९० भागों में भरत-कोत्र एक माग है। जम्बूतीय, धातकी खण्ड और पुष्करार्थ अर्थात् वाई वीपों में ही मतुष्य रहते है। तिर्यंव समस्त मध्यकोक में तथा स्थावर जीव समस्त कोक में भरे हुए है।

जम्बूद्वीप का तारामण्डल

दस हजार योजन व्यास वाले सुदर्शन मेरु को तारामण्डल ११२ योजन दूरी पर प्रदक्षिणा करता है। दो चन्द्र और दो सूर्य परस्पर विरोधी दिशा में सुप्तेर पर्वत के मध्य से ४६८२० और ९०३२० योजन दूरी पर दो दिनों में एक प्रदक्षिणा देते हैं तथा सूर्य उत्तरायण से दक्षिणायन और दक्षिणायन से उत्तरायण (४९८२० व ५०३३ योजनों के मध्य में) १८३ दिन में भ्रमण करता है। इस प्रकार सोरवर्ष ३६६ दिनों का होता है। तारामण्डल को हम इस प्रकार समझ सकते हैं—

विशेष देखिये, लेखक की पुस्तक 'बौद्धर्सस्कृति का इतिहास', पृ० १५३-१५८।

२. देखिए--पुराण साहित्यः बिनय पिटकः परमत्वजीतिका, भाग २, पु० ४४३ ।

३. युत्तनिपात सेलयुत्त ।

४. पर्यथसूदनी, भाग २, पृ० ४२३।

५. दीवनिकाय, महागोविन्दसुत्त ।

६. जम्बूबीप प्रश्वति, पु० ९०-१००।

क्रमांक	सामान्य तारामण्डल	जंबूद्वीप से ऊँचाई	व्यास (योजनों में)
8	सामान्य तारामण्डल	७९०	१/४ से १ कोश तक
₹	सूर्य	660	४८/६१ योजन
3	चंद्र	660	५६/६१ योजन
8	नक्षत्र	668	१ कोश तक
4	बुध	666	१/२ योजन
Ę	যুঁক	८९१	१ योजन
9	गृह	८९४	एक कोश से कम
6	मंगल	८९/७	१/२ कोश
۹ ا	शनि	9,00	१/२ कोश
१०	राह	***	एक योजन से कम
88	राहु केतु	****	एक योजन से कम

नोट---१ कोश = १००० मील

१ योजन - ४ कोश = ४००० मील

स्वर्गे और मोक्ष जम्बू-सुमेर पर्वत के ऊपर अवस्थित है तथा नरक जम्बूद्वीप के नीचे अवस्थित है। इनके विषय में जैन-बौद्ध मान्यताओं का संक्षिप्त विवरण पीछे दिया जा चका है।

पालि साहित्य में समुचे भारतवर्ष के लिए हो 'जम्बूद्रीप' शब्द का प्रयोग हुआ है। पौराणिक जम्बूद्रीप इससे बृहत्तर है और जैन जम्बूद्रीप तो निश्चित ही बृहत्तम है। इसके मध्य में मेरु (सुमेर) पर्वत है। जम्बूद्रीप के सात भागों अववा क्षेत्रों में भारतवर्ष एक है, जिले हम आचुनिक मारत की भौगोलिक स्थिति से तुलना कर सकते है। जतः पालि साहित्य का जम्बूद्रीप जैन साहित्य का भरतक्षेत्र कहा जाना चाहिए। इसे चीनी साहित्य में भी 'जम्बूद्रीप' नाम दिया गया है। यही नहीं, मगबदेश, बाहुप्यदेश जैसे साहत्य में भी 'जमबूद्रीप' नाम दिया गया है। यही नहीं, मगबदेश, बाहुप्यदेश जैसे सब्दों का भी प्रयोग किया गया है।

पालि साहित्य में समूची पृथ्वी को चार महाद्वीपो में विभक्त किया गया है—जम्बूदीप, यूर्विबंदिह, उत्तरकुठ और अपराधेवान । ये चारों महाद्वीप सुमेर पर्वत के चारों और अवस्थित हैं। जैन परम्परा में सात क्षेत्र हैं—अरत, हैमवत, हरि, विदेह, रम्बक, हैरण्यवत और शिवता । इन संत्रों के छह कुछाचल हैं—हिमवान, महाहिमवान, निषय, नील, किम (रूप्य) और शिवतो । पालि साहित्य में सुमेर पर्वत की जैचाई १६८ योजन बताई गई है तथा उसके चारों ओर सात पर्वत श्रीणयों का उल्लेख है—मुगन्धर, ईत्यवर, करवीक, मुस्तरक्षन, नेमिन्धर, विनतक और अस्तकण्य । सुमेर के पूर्व में पूर्व विदेह, उत्तर में उत्तरकुठ, पश्चिम में अपराधाना और दक्षिण में जम्बूदीप अवस्थित है। उत्तर मुस्तरहों। ते अवस्थित है। अपराधाना में जब सुर्वाद होता है। तो अम्बूदीप में सुप्तरहों को अधराति होती है। अपराधाना में जब सुर्वाद्व होता है, तो अम्बूदीय में अधराति होती है। अपराधाना में जब सुर्वाद्व होता है, तो अम्बूदीय में अधराति होती है। अपराधाना में जब सुर्वाद्व होता है, तो अम्बूदीय में स्वाद्व होता है, तो अम्बूदीय में स्वाद्व होता है, तो अम्बूदीय में स्वाद्व होता है, तो अम्बूदीय में स्वाद होता है। तो अम्बूदीय में स्वाद होता है। से स्वराधान में जब

इस विवरण को किसी सीमा तक जैन जम्बूद्वीप की स्थिति से मिला सकते हैं। पालि परम्परा के अनुसार चक्रवर्ती राजा चारों महाद्वीपों का स्वामी होता है। पहले वह पूर्वीदशा में पूर्वविदेह पर विजय प्राप्त करता है, उसके बाद दक्षिण दिशा में अवस्थित जम्बुद्वीप पर, फिर पश्चिम में अपर- गोयान और उत्तर में उत्तरकुर की विजयवात्रा के लिए प्रस्थान करता है । वक्कवर्ती मान्याता ने अपनी विजयवात्रा का क्रम यही रखा था। वे संमार-विजय करने के बाद अपने कुछ शायियों के साथ जमन कुछ भी स्वार के स्वार अपने के से कुछ भी स्वार अपने साथ जमन किया है । उत्तरकुष भी स्वार अपने साथ अपने का प्रयत्न किया क्षेत्र उत्तरकुष को साथ अपरागेवान से आने वाले लोग कमशः कुछ और अपरागेवान से पहिचान करने का प्रयत्न किया है। उत्तरकुष को साइवेरिया बताया है तथा अपरागेवान को परिचमी तुर्किस्तान से मिलान किया है। उत्तरकुष को साइवेरिया बताया है तथा अपरागेवान को परिचमी तुर्किस्तान से मिलान किया है।

बुद्धकालीन जम्बूदोप की दक्षिणी सीमा आन्ध्र, तमिल और लंका तक चली जाती है। पिच्यानी-सीमा मे भूगुकच्छ (भडोंच), सोपारा (सुप्पारक) और तिम्बु-तोवीर देश आते हैं। उत्तर-पिच्यानी सीमा मे गम्बार और कम्बोज आयों तक्ष्मानित्सात जारे काश्मीर का काफी भाग काता है। पूर्व और दक्षिण पूर्व में बंग, सुन्ह, उत्कल्ल और कलिंग समाहित होता है। चीनो लेखकों ने इस जम्बुदोप के आकार को उत्तर में चंड़ा और दक्षिण में मकरा बताया है।

ज्तरकुर के सन्दर्भ में जैन साहित्य के समान बीद्ध साहित्य में भी पीराणिक विवरण मिलता है। वीवितिकाय के अनुसार जतरकुर के व्यक्ति व्यक्ति और न उनकी अपनी अलग-अलग पत्नियों होती है। उन्हें अपने जीवन-निर्वाह के लिए पिरअम नहीं करता पड़ता। यहाँ अनाज स्वयं उग जाता है। यहाँ का जीवन नितान्त सुखमय है। यहाँ के राजा का नाम कुबेर तथा राजधानी का नाम विवाण है। प्रधान नगर है—आटानाटा, कुसीनाटा, नाटा-पिरया, पर्कुसीनाटा, क्ष्मीवल जनोध, नवनित्या, अम्बद और अलक्कमन्दा। यहाँ के निवासी यक्ष कहे गये है। यहाँ कल्यवृक्ष है। लोग निर्लाभी है, आयु नियत है। बुद्धधोष तो यहाँ के लोगों को उनके प्रावृत्तिक शील के कारण सर्वोत्तिक सरकारण सर्वोत्तिक सर्वोत्तिक सर्वोत्तिक सरकारण सर्वोत्तिक सरकारण सर्वोत्तिक सरकारण सर्वोत्तिक सरकारण सर्वोत्तिक सरकारण सर्वोत्तिक सरकारण सरकारण सरवित्तिक सरकारण सरवातिक सरकारण सर्वोत्तिक सरकारण सरवातिक सरकारण सर्वोत्तिक सरकारण सरकारण सरकारण सरकारण सरकारण सरकारण सरकारण सरवातिक सरकारण सरवातिक सरकारण सरकारण सरकारण सरकारण सरवातिक सरकारण सरकारण

उत्तरकुष का यह पौराणिक वर्णन होते हुए भी कुछ उवाहरण ऐसे सिल्ते है, जो उत्तरकुष ' को भारतीय प्रदेश के समीप अवस्थित सिद्ध करते हैं। विनयपिटक के अनुसार भगवान वृद्ध उत्तरकुष गये। अल्प भिक्षु भी उनके साथ थे। राजगृहवासी जोतिक की पत्नी भी उत्तरकुष्ठ की थी।

विसुद्धिमण में उत्तरकुरु को सुमेर पर्वत के उत्तर में बताया गया है और उसका विस्तार आठ हजार योजन है और समुद्र से घिरा है। महाभारत के भीष्मपर्य में भी उत्तरकुर की यही अवस्थिति है।

जम्बुतीपप्रक्राप्ति में भी उत्तरकुरु को मेरुपर्यंत के उत्तर और नील पर्यंत के दक्षिण में बताया गया है। इसका बिस्तार ११८४२ योजन व दो कला अधिक है। जम्बुबर्सो, पर्यतों और नदियों का वर्णन अस्यन्त पौराणिक है। देवकुरु की भी अवस्थित का वर्णन यही उपलब्ध है। इसका वर्णन योगभृमि जैसा है। ममुख्य तीन कोश ऊर्जे और उत्तर रुआणी से युक्त होते हैं।

जैन साहित्य में विदेह, पूर्वविदेह और अपर विदेह का वर्णन मिलता है। बौद्ध साहित्य अपरिविदेह के स्थान पर अपरगोयान का उल्लेख करता है। विदेह और पूर्वविदेह का वर्णन तो है ही।

१. महाबोधिवंस, पृ० ७३-७४।

बौद्ध साहित्य में विदेह को प्रथमतः राजतन्त्र और बाद में गणतन्त्र कहा गया है। उसकी अवस्थिति मगध देश से गंगापार मानी है। बुढ़ भी यहाँ के मखादेव आञ्चवन में स्के थे। जम्बूद्धीप-प्रक्रांस में विदेह का बणेन पौराणिक ही है। वहाँ कच्छा नामक विजय तथा क्षेमा नामक नगरी का उल्लेख है। कच्छा के तीन द्वीपों का उल्लेख है — मगाय, वरत्य और प्रभास। अतः लगता है, यह विदेह निधिका विदेह ही होना चाहिए। उत्तरकाकीन जेन साहित्य में इसी विदेह का वर्णन मिलता है। आचार्य कृन्दकृत्य दक्षिण से कदाचित् इसी विदेह में पहुँचे होंगे।

पूर्व विवंह सुमेश के पूर्व में है। यहां सुकच्छा विजय और क्षेमपुरी नगरी है, अरिष्टपुरी नाम की राजधानी है। जम्बूडीपप्रक्षप्ति इसी सन्दर्भ में बत्स, मुबत्स नगरियों का भी वर्णन करती है, जो उसके पिष्यम में अवस्थित है। हम यह जानते ही है कि बत्स राज्य मगध और अवन्ती के बीच स्थित था। उसके उत्तर में कोशल, पिष्यम में सुरसेन और दक्षिण में वेदि के कुछ भाग आते थे। यहां का राजा उद्यम शक्तिसम्पन था। उनने चण्डप्रधोत की पुत्री बासवदत्ता से विवाह सम्बन्ध किया था। बत्स की राजाभानी कोशाम्बी थी। पूर्व विवेहवर्ती वर्ष को बुढकालीन बत्स से निकाया जा सकता है। यहां तीर्थंकर गणधरवेत तथा चक्रवर्ती की स्थित सर्वकालिक कही गयी है।

जम्बूद्दीप का अपर विदेह रत्नसंचया नगरी के पिष्वम में अवस्थित है। यहां अशोका-विगतशोका नगरी का उल्लेख है, जिसका संकेत पार्टालयुत्र की ओर होना चाहिए। पूर्व की ओर अयोध्या की अवस्थिति बतायी है। विदेह, पूर्वविदेह और अपरिविदेह को कहीं-कहीं मिका सा दिया है। इसलिए ऐसा लगता है, ये तीर यदेश आसपास ही रहे होंगे। कहा गया है विदेह में विष्णु, महेदवर, दुर्गी, सूर्यं, चन्द्र और बुद्धदेव के भवन नहीं है। इसका तात्पर्य यह हो सकता है कि उस समय वहाँ जैनक्षम काफी प्रभावक स्थिति में था।

इस प्रकार जम्बूद्रीप का भूगोल व्यावहारिक स्तर पर यदि देखा जाये, तो अधिक से अधिक एशिया तक विस्तृत किया जा सकता है। उसके अधिकाश देश और नगर हमारे भारत देश से संबद्ध है। आचार्यों ने कहीं देशों और नगरों यहाँ तक कि राजाओं के नामों का भी अनुवाद कर दिया है। इसलिये मूल नामों की पहिचान करना कठिन-सा हो जाता है। अदः अभी जैन भौगोलिक परम्परा पर निष्यक्ष और निर्माभिवेश पर्यक विचार किया जाना आवश्यक है।

सृष्टि-सर्जना

तत्त्रमीमांमा के सन्दर्भ में ईवनर और सुष्टि कल्पना पर भी विचार किया जाना आवश्यक है। श्रमणेतर संस्कृति मे ईन्नर को सुष्टि कतोन्हर्ता और साथ ही सुक-दुःखदाता के रूप में अंगी-कार किया गया है, पर श्रमण (जैन-बीड़) संस्कृति में ईन्नरवाद को कर्मबाद तथा सुष्टिटबाद को निमित्त-उपादान कारणबाद के रूप में उपस्थित किया गया है।

पिकसुत्त के अनुसार बौद्धपर्म में ईश्वर सत्ता वस्तुतः मानसिक सत्ता है। उसका सृष्टिकर्ता के रूप में कोई अस्तित्व नहीं, पर उनके स्वरूप पर विचार करने के बाद ऐसा लगना है कि बुद्ध ने ईश्वर का स्वरूप मी अवकव्य मानने की ओर संकृत किया है। उन्होंने त्रैविया बाहुयों के कथन का आप्रामाणिक घोषित कर ईश्वर एवं ईश्वर द्वारा प्रवेदित वेद को अमान्य किया है और साथ ही ईश्वर मानने वालों की परम्परा को अन्यवेणी के समान कहा है। इसी तरह सभी सुक्वनु:खों का कारण कर्म हो नहीं, ळोकिक कारण भी माना गया है। 'अत्तदीपो भव' कहकर पुरुवार्थवादी की ओर संकेत किया है। प्रतीत्यसमुत्पाद अथवा हेतु-प्रत्यय सापेक्षता ईश्वरवाद का खण्डन करने के लिए पर्याप्त है, पर शृत्यवाद तक पहुँचते-पहुँचते यह वाद 'अजातिवाद' तक चला गया।'

जैनद्दांन स्कन्धों के परस्पर भेद, मिछन आदि से पुद्गालों को उत्पत्ति मानता है। उसी को हम जगत्-सृष्टि कहते हैं। दारीर, बचन मन, श्वासोच्छ्यास पुदगल के ही परिणमन हैं। ये दृष्य और अदस्य दोनों प्रकार के होते हैं।

लोक द्रव्य की अपेक्षा सान्त है और बह पर्यायों की अपेक्षा से अनन्त है। काल की दृष्टि से सायत है, पर क्षेत्र की दृष्टि से सान्त है। कोक पञ्चास्तिकायिक है। यह असेकान्त की दृष्टि से सायत मी और अशायत भी है। कोकस्पृष्टि ब्रह्मा आदि किसी ईश्वर की कृति नहीं, वह तो इब्यों का एक स्वाभाविक परिणमन है।

जैन-बौद दाशंनिकों ने सृष्टि के सन्दर्भ में वैदिक दार्शनिकों के तकों का निम्न प्रकार से खण्डन किया है—

- (i) कार्यंत्व हेतु युक्तियुक्त नही, क्योंकि उसके मानने पर ईश्वर भी कार्य हो जायेगा । फिर ईश्वरबाद का भी कोई निर्माता होना चाहिये । इस तरह अनवस्था दोष हो जायेगा ।
- (ii) जगत् यदि कृत्रिम है, तो कृपादि के रचियता के समान जगत् का रचियता ईस्वर भी अल्पन्न और असर्वन्न सिद्ध होगा। असाधारण कर्ता की प्रतीति होती नहीं। समस्त कारकों का अपरिज्ञान होने पर भी सूत्रधार मकान बनाता है। ईस्वर भी बैसा ही होगा।
- (iii) एक व्यक्ति समस्त कारकों का अधिष्ठाता हो नहीं सकता। एक कार्य को अनेक ओर अनेक को एक करते हैं।
- (iv) पिशाचादि के समान ईश्वर अदृश्य है, यह ठीक नहीं। क्योंकि जाति तो अनेक व्यक्तियों में रहती है, पर ईश्वर एक है। सत्ता मात्र से ईश्वर यदि कारण है, तो कुम्मकार भी कारण हो सकता है। अवारीरी व्यक्ति सिक्तय और तदवस्थ नहीं हो सकता।
- (v) ६ स्वर की सृष्टि यदि स्वभावतः रुचि से या कर्मवरा होती है तो ईस्वर का स्वातन्त्र्य कहीं रहेगा ? उसकी आवश्यकता भी क्या ? वीतरागता उसकी कहाँ ? और फिर संसार का भी छोप हो जायेगा ।
- (vi) स्वयंकृत कर्मों का फल उसका विपाक हो जाने पर स्वयं ही मिल जाता है। उसे ईस्वर रूप प्रेरक नेतान की आवष्यकता नहीं रहती। कर्म जब है अवष्य, पर नेतना के संयोग से उसमें फ़ल्यान की शनित स्वन: उत्पन्न हो जाती है। जो जेता कर्म करता है उसे बेसा ही फल यमासमय मिल जाता है।

१. विशेष देखिए, लेखक की पुस्तक 'बोद्धमंस्कृति का इतिहास', पू॰ ११२-११८।

रे. भगवतीसूत्र, २-१-१०।

३. वही, १३-४-४८१।

अतः ईस्वर को न तो जगत् का सृष्टिकर्ता कहा जा सकता है और न कमैफलप्रवाता । सृष्टि तो अणु-स्कन्यों के स्वामाविक परिणमन से होती हैं। उसमें चेतन-अचेतन अथवा अन्य कारण कभी निमित्त अवस्य कन जाते हैं, पर उनके संयोग-वियोग में ईस्वर जैसा कोई कारण नहीं हो सकता। अपनी कारण-सामग्री के संवित्त हो जाने पर यह सब स्वामाविक परिणमन होता रहता है। आवार्य अकर्फक, हरिमद्र, विद्यानित, प्रमाचन्द्र आदि जैन दार्गनिकों ने तथा नागार्जुन, आयं-देन, शान्तिदेन, सान्तरिवेन, सान्तरिवेन, सान्तरिवेन, सान्तरिवेन, सान्तरिवेन, आदि वौद्ध दार्थनिकों ने इस विषय को रुगभग इन्हीं तकों को बड़ी यम्भीरता से प्रस्तुत किया है।

इस प्रकार जैन-बीद्ध तत्वमीमांसा के उपयुंक्त संक्षिप्त गुलनात्मक अध्ययन से ऐसा लगता है कि प्रमण संस्कृति की ये दोनों शाखाएँ आरम्भ में सामान्यतः बस्तु-तत्व के विषय में लगनग एक दृष्टिकोण से विचार करती हैं, पर उत्तरकाल में उनमें गंभीर से गंभीरतर में वह होते गये। उनके भीतर भी पारस्परिक मेंद्र काफी पनरे। बौद्धदांन की शाखा-श्वाखाओं में जितने अधिक आत्तरिक भेद हुए हैं, उतने जैनदर्शन में नहीं दिखाई देते। इस मेद को हम विकास की संजा दे सकते हैं। विकास की यह धारा कलग-जलग गति लिये हुए भी वह कहीन-कही मूल सुत्र से से बीधों रही हैं। मूल संस्कृति दोनों की एक होने से दोनों का अन्तर बहुत अधिक नही हो पाया। इस अन्तर का तुलनात्मक अध्ययन प्रस्तुत वालेख में परिचय रूप में ही प्रस्तुत किया जा रहा है।

> —अध्यक्ष, पालि-प्राकृत विभाग, नागपुर विश्वविद्यालय, न्यूएक्सटेंशन एरिया, सदर, नागपुर-१

विस्तार के लिए देखिये, लेखक की पुम्तके—'बौडसंस्कृति का इतिहाम', पृ० ११२ मं ११८ और 'जैनदर्शन और मंस्कृति का इतिहास', पृ० १५३—१५६।

श्वेताम्बर जैन साहित्य की कुछ अनुपलब्ध रचनाये

मधुसुबन ढांकी

समवृष्टा एवं स्पष्टवाक् अन्वेषक स्व०) पं० नाष्ट्राम प्रेमी ने "कुछ अप्राप्य ग्रन्थ" नामक छोटे, किन्तु अपयोगी लेख में, सुमति बज्जनित्व, महासेन बीर प्रमञ्जन की सम्प्रति अप्राप्त रचनाओं पर निवार किया है। है न रचिवतानी के बळावा कुछ और भी प्राचीन विगम्बर जैन साहित्यक हुए हैं, जिनके नाम तो हम जानते हैं, परन्तु जनकी इतियां अनुप्रक्रव्य हैं। कि यदी विवार विश्व विश्व विषाओं एवं विपुक्त राशि में उपलब्ध हैं, फिर भी वो रचनाये आज उपलब्ध नहीं हैं, उनके विपय में कही ग्रन्थकार का तो कही प्रच्य का उल्लेख मिलता है और कही-हही उक्त उल्लेखों सहित अवतरण भी मिलते हैं। कह स्थानों पर केवल अवतरण ही मिलते हं, ग्रन्थ अथवा उसके कर्ता का उल्लेख नहीं मिलता है। उपपूर्वक आधारों पर विश्व सामुग्य के भी अनेक इतियां काल के गर्भ में सामा चुकी है।

स्वेताम्बर परम्परा में आगम ग्रन्थो एवं आगमिक व्याख्यायें (निर्मुक्ति, भाष्य, चूणि, वृत्ति, दीका आदि) के अतिरिक्त दर्शन, न्याय, शब्दशास्त्र, चरित्रकाव्य, दूतकाव्य, नाटक आदि विविध विषयों पर भी बहुत कुछ लिखा गया था, जो आज प्राप्त नहीं है। यदि इन सबके विवय में खोज की जाय तो एक विशाल और उपयोगी पुस्तक की रचना सम्भव है। यहाँ तो केवल मध्यकाल के पूर्व के कुछ दार्शनिक धर्मप्रवण या नीतिपरक साहित्य के सम्बन्ध में ही विचार किया जायेगा।

जैन दार्शनिक साहित्य में अग्रचारि, महामित सिद्धसेनदिवाकर (ईस्वो ४थी-५वी शाताब्दो) की सभी रचनायें आज उपकब्ध नहीं ही। जो उपकब्ध है, उनके सम्बन्ध में भी कुछ गवेषकों को साराण है कि ये उनकी कृतियाँ नहीं हो। सकतीं। यहाँ तो हम, सिद्धसेन दिवाकर के बाद के स्वेतान्वर लेखकों को रचनाओं के विषय में हो विचार करेंगे।

मल्लवादि क्षमाध्रमण

सिद्धसेन दिवाकर के अपूर्व दार्शनिक-प्राकुत-ग्रन्थ सम्मलिप्रकरण पर द्वादशारनयचकक ।र १. कैन साहित्य और इतिहास, गंशीपित नाहित्य माला, प्रथम पुण, वितीय संकरण, वम्बई १९५६, पृ०

जैन साहित्य और इतिहास, संशोधित साहित्य माला, प्रथम पुष्प, द्वितीय संस्करण, बम्बई १९५६, पृ० ४१८-४२२ ।

२. हमारे एक मित्र हाल ही में इस विषय पर कार्य कर रहे हैं। उनका यह प्रकाशन प्रतीक्षित है।

आगिमक चूर्णियों में, हरिश्वर सूरि की रचनाओं में, और बाद के बृत्यादि साहित्य में विविध विषयों पर ऐसे अनेक अवदारण मिलते हैं, जिनके मुल सीत की संख्या प्रथम दृष्टि से भी बहुत ही विवाल मालूम होती है।

४. जैसे कि स्थाया**वतार**. और द्वाविशिका क्रमांक २१।

मस्लवादि सूरि (ईस्वी पष्टम् शताब्दी मध्याङ्क्) की संस्कृत टीका आज अनुपल्लथ है। रहिरमद्व सूरि के अनेकात्सवयपताब्का (ईस्वी परं० पक्षात्) में उपर्युक्त टीका से दो अवतरण उद्युक्त किए हैं , जिनकी शैली मल्लवादि की द्वादवारात्मयक्क ते शैलों से विल्कुल ही मिलतीजुलती है। र अन्ययदेव सूरि की सम्मित-प्रकरण पर २५००० स्लीक-प्रमाण संस्कृत टीका (ईस्वी १०२४ पूर्व) में अन्य ग्रन्थों के अतिरिक्त, मल्लवादि की इस टीका का भी आचार लिया गया होगा। अमयदेव सूरि की वृहद्काय टीका के शेलीगत परीक्षण से उसमें मूल टीका का कुछ भाग या अवतरण भी मिल जाना असम्भव नहीं। मल्लवादि की कोई ऐसी ही प्राकृत रचना भी थी, जो आज नहीं मिलती। आचार्य मलयगिरि (ईस्वी १२वीं शताब्दी) ने इसमें से एक अवतरण उद्भृत किया है। र हो सकता है कि यह कृति बहुत कुछ "सम्मित" के समान रही होगी।

वाचक अजितयशस

हरिभद्र सूरि की अनेकान्तजयपताका पर लिखी स्वोधक वृत्ति में "उरपादव्ययम्मीव्यपुक्तं स्व' कपन के सन्दर्भ में "अजितयका" का उल्लेख हुआ है। द उपपुक्त प्रत्य के सम्मादक प्राव्हिरालाल कापिडया ने अजितयका। के विषय में कुछ नहीं कहा है। है लेकिन राजगच्छीय प्रभाचकान्त्राव के प्रभावकाचित्र (विव सं १३३४) ई० संव १२५८ ने के सत्यांव (मल्लवादि वरित") में अजितयका को मल्लवादि वरित" में अजितयका को मल्लवादि सूर्रि का उपेष्ठ सहोदर कहा है और मुनित्व में उनको सूरिपद से विमूचित

- १. मन्नवादि का समय ईरबी ४ थी या 'बी शताब्दी नहीं हो सकता, जंगा (म्ब॰) १० सुम्बनाव्यों और मित्रवर श्री अन्युविजयश्री मानते थे। दूवरी कीर मन्नवादी को विक्रम को 'बी गती तक खीच जाना भी युक्त नहीं है, जेंगा कि (बच्च) ऐंच जुलानकीर्स रुक्तार में किया था। (उन्होंने खर्मोबर एन टिप्पण ज्यिनने वाले, 'बी शताब्दी के मन्तव्यादी, जो बीढ थे, जनको श्रेतास्त्रर यहांनिक मन्नवादी मान किया था।) मन्त्रवादी ने निर्मुक्तियों में से उदरण दिये है, इसीवग उनको हम ६ठी शनाब्दी के सम्यागत से एके नहीं एक सकते और हाब्बास्त्रयम्बक (ईन्बी थ्वी धनाव्यी उत्तरादी के टीकाकार मित्रवर्ष पालाभाषण में कह एके हो गये हैं।
- २, ''स्वपरमत्त्वब्युहासोपादानापाद्यं हि वस्तुनो वस्तुत्वम्।''
  - ''न विषयग्रहणपरिणामा हतेऽपरः सवेदने विषय प्रतिभासो युज्यते युक्त्ययोगान् ॥''
    - (Cf. H.R, Kapadia Anekantajaypataka, Vol II, Gaekwad's oriental Suries, Vol. CV. Baroda 1947, "Introduction" p. 10).
- यह तथ्य बिल्कुल ही स्पष्ट है।
- ४. उनकी **आवश्यक वृत्ति** में मन्लवादी के नाम से निम्नलिखित गाया उद्यूत है। यथा

''गङ्गह विमेम मङ्गह विमेसपत्थारमूलवागरणी। हञ्चितओ च पञ्चवनओ च मेसा वियप्पा मि।।

(Kapadia, "Intro.", p 10)

लेकिन यह गाथा कुछ पाठान्तर के साथ मिडलेन दिवाकर के **सम्मति यकरण** में भिन्नी है। (१,४)। यदि मलयगिरि न अमदा इंग मल्लवादी का मान लिया तो सम्भव है कि यह मल्लवादी की यन्मति-टीका में में ही लिया गया हो।

- 4. Kapadia, Ibid. pp. LXXIII and 33.
- 4. Cf. Ibid. p. LXXIV.

भी बताया गया है। प्रमाणशास्त्र पर उनके द्वारा किसी ग्रन्थ-लेखन की भी यहाँ सूचना है। अजितयशा की यह रचना आज हमारे सामने नहीं है।

प्रभावकवरितकार ने अजितयशा से सम्बन्धित उपर्युक्त सूचना कहीं से प्राप्त की, यह विचारणीय है। सं० १२९१ (ईस्वी १२३५) को एक अप्रकाशित तावृज्जीय हस्तप्रति में अन्य चवेताम्बर महापुख्यों के चरित्र महापुख्यों के चरित्र के साथ मल्लवादि सूरिक चरित्र भी सिम्मलित है। "क्या यह स्तोतों में से एक होगा? प्रभावकवित्र के लाग्य १३५ वर्ष पूर्व लिखी गई बृहद्गण्डीय आग्नदत्त सूरि की बाख्यानकमणिकोश-वृत्ति में भी अजितयशा के सम्बन्ध में ठीक यही बात कही गई है। इस कृति में अजितयशा हारा प्रव्य-लेखन का उत्तरलेख है। देश किता कहाविल-में अन्य बातों के साथ वादि अजितयशा हारा प्रव्य-लेखन का उत्तरलेख है। ऐसा लगता है कि कहाविल-में अन्य बातों के साथ वादि अजितयशा हारा प्रव्य-लेखन का उत्तरलेख है। ऐसा लगता है कि कहाविल-में अन्य बातों के साथ वादि अजितयशा होरा प्रव्य-लेखन का उत्तरलेख है। ऐसा लगता है कि कहाविलकार ने मल्ल और तीसरे बन्यू प्रक्ष (जिसने भी मुनि बन कर सूरिपद प्राप्त किया) के साथ हो अजितयशा को भी "प्रवादि-वारण-मूगेन्द्र" कहा है, जो उनके स्वाय-विषयक और दार्गिनक हो। बोध हारा अजितयशा के अन्य अवतरण उनके नाम से अथवा बिता नाम के, मिल जाना असम्बन नहीं।

हारिल वाचक और उनका ग्रन्थ

षारापद्र-गच्छ के वादिवेताल शान्ति सूरि ने, अणहिल्ल्पत्तन में लिखी गई, स्वकृत उत्तराध्ययनसूत्र-वृत्ति (प्राकृत- ईस्वी १०४० पूर्व) में हारिल वाचक के वैराग्यप्रवोधक, दो पद्य उनके नाम सहित उद्धृत किये है । यथा:^९

१. स**॰ जिनविजय** मुनि, सिंघी जैन ग्रन्थमाला, अहमदाबाद कलकत्ता १९४०, पृ० ७७ ।

Ed. C. D. Dalal, A Descriptive catalogue of Manuscripts in the Jain Bhandars of Pattan, Gaekwad's oriental Series No. LXXVI, Baroda 1937, pp. 194-195.

३. म० मृति पुण्यविजय, प्राकृत ग्रन्थ परिषद्, वाराणसी १९६२, पृ० १७२-१७३।

४. "नवर विरद्धओ अजियजस्सो वायगो निओ पमाणगंथो वि, अजियजस्मो बाइ नाम परिद्धो ।"

Cf. 'Lalchandra B. Gandhi, "Introdution", Dvädaáäranaya Cakra of Śri Mallavädisari, Pt. 1 (Ed. Late muni Caturvijayji), Gaekwad's oriental Series, No. CXVI, Baroda 1252, p. 10; एवं सं भूनि जन्मृतिवय, "प्राष्ट्रयनम्" हाबसारं नयस्क्रम्, अपनो विभाग (१-४ वरा.) जैन आसानन्य सभा, भावनायर १९६७, पृ० १२), प्रशायक-सर्थित में संस्कृत रूप में यही वात इस तरह मिलली है।"

^{······}सन्ति ज्येधोऽ**वित्रयकाभिधः** १०॥"

तथाऽजितयशोनाम प्रमाणप्रम्यमाहर्य । ३४।'' (बही, पृ० ७७-७८)।

५. दोनो सन्यो के पाठों की तुलना से यह स्पष्ट है।

भोगीलाल ज॰ साबेसरा, जैन आगम साहित्या गुजरात [गुजराती], मंशीचन प्रत्यमाला-प्रत्याक ८, गुजरात विधानसमा, अहमदाबाद, पृ॰ २९७; तथा मोहनलाल मेहता, जैन साहित्य का बृहब् इतिहास माग ३, बाराणसी १९६७, प॰ ३९२।

तथा च हारिलवाचक

चर्लं राज्येत्वयं धनकनकसारः परिजनो नृपाद बाल्लम्यं चकलमस्तीस्यं च चिपुलम् । चर्लं क्पारोग्यं चलमिह् चरं जीवितमिवं जनो बृष्टो यो वै जनयति सुकं सोऽपि हि चर्लः ॥

तथा च हारिलः

वातोद्भृतो वहति हुतभुष्वेहमेकं नराणां मत्तो नागः कुषितभुष्णग्रद्धौकवेहं तथैव । ज्ञानं शीलं विनयविभवीदार्यविज्ञानवेहान् सर्वानर्थान् बहति वनिताऽऽभुष्टिमकानेहिकांखः॥

विद्वत्प्रवर मोगीलाल सांडेसरा का कहना है कि प्रस्तुत वृत्ति में एक अन्य अवतरण भी मिलता है, जो रचनासैली की दृष्टि से हारिल की कृति में से ही लिया गया हो तो असम्भव नहीं। यथा:

तथा चाह

भिवतीं भूतानां परिणतिभनाकोच्य नियतां पुरा यद्यत्किञ्चिद्विहितमशुभं यौजनमदात्। पुनः प्रत्यासन्ने महति परकोकैकगमने तदेवैकं पुंसां व्यययति जराजीर्णवपुषाम्।।

पारापद्र-गच्छ का उद्भव हरिया (हारिल वाचक) की परम्परा में बटेश्वर क्षमाश्रमण (ईस्वी ८वीं शताबदी प्रारम्भ) को लेकर हुआ था और शान्ति सूरि थारापद्र-गच्छ के आस्ताय में हुए हैं। इसलिए उनका अपनी परम्परा के आदि मुनि की कृति से परिचित होना, और अपने प्रन्य-संग्रह में उनकी वह कृति होने की अपेक्षा भी स्वामाधिक है।

सम्प्रति अध्ययन में इसी कोटि का एक अन्य वैराग्धरक पद्य भी हमारे देखने में आया, जो हारिल वाचक का हो सकता है। उत्तराध्ययनसूत्र की बृहद्गाच्छीय देवेन्द्र गणि (बाद में सैद्धान्तिक नेमिचन्द्र सूरि) की सुखबोधान्टीका (सं० ११२५/ईस्वी १००३) में यह बिना नाम के उद्युत है। कि ठीक यही पद्य कुष्णिविशिष्य जयसिंह सूरि के धर्मोपवेद्या-सालाबिवरण (सं० ९१५/ईस्वी ८५९: इसरे चरण में; थोड़ा पाठमेद के साथ) विषा उनके पूर्व की रचना आवश्यक-सूत्र की चूर्णि में भी उद्दित हुआ है था यथा:

१. साबेसरा, वही ।

Cf. Jarl Charpentier, The Uttarādhyayana Sūtra, Indian edition, New Delhi 1980, p. 285.

३. सम्मा॰, पं॰ लालचन्द भगवानदास गान्धी, सिंघी जैन सम्बमाला, सम्याक २८, बम्बई १९४९, पू॰ ६२।

४. मेहता, चैन साहित्य का बृहब् इतिहास, भाग ३, पृ० ३०४।

वरं प्रविष्टं ज्वलितं हुताशर्न न चापि भन्नं चिरलंचितं व्रतम् । वरं हि भूस्युः परिशुद्धकर्मणो न शीकनुसस्कालितस्य जीवितम् ॥

जर्मन विद्वानों ने इस जूणि का समय ईस्वी ६००-६५० के मध्य माना है। किन्तु इस पर जिनभदगिष क्षमाश्रमण के विशेषाकरधकभाष्य (लगभग ५७५-५८५ ईस्वी) का कोई प्रभाव न मिलने से (स्व०) मृति पृथ्यविजय जी ने इसे भाष्य पूर्व को रचना स्वीकार किया है। परन्तु लावस्यक चूणि में "सिद्धसेन क्षमाश्रमण" का उल्लेख मिलता है, जिन्होंने जिनभदगिण के जीतकल्य-भाष्य पर चूणि जिल्ही है। इसकी देखते हुए बावस्थक चूणि को सातवी शती के पूर्व की जैन-रचना है। इसकी रोजी भी द्वारित का बावस के प्रवाद से ७वीं शती से पूर्व की जैन-रचना है। इसकी रोजी भी द्वारित का बावक की रोजी के सदृवा है। साथ ही पर के सम्भावित समय के आधार पर यह माना जा सकता है कि यह उनकी ही रचना होगी, और यह भी असम्भव नहीं है कि शायद एक हो इति में से यह सब उदल किया गया हो।

(स्व०) मुनि कल्याणविजय को धारणा थी कि यह हारिल बाचक वही हैं, जिनका समय यूग प्रधान पट्टाबिल में "हिरभद्व" नाम से बोर निर्वाण सं० १०६१/ईस्बी ५३४ दिया गया है।"
निपुटि महाराज का कपन है कि पट्टाबिलकार ने असवज "हिर्पुत्व" के स्थान पर (विख्याति के कारण) (याकिनीसुतु) "हरिभद्व" नाम लिख दिया है। " यह हरिगुत वही है, जिनसे कुकल्य-माला-कहाकार (सं० ८५५/ईस्वी ७७९) ने अपनी गुर्बाविल आरम्म किया है और उनको "तोरराज" (हुणराज तोरमाण) से सम्मानित में बताया है। "हरिगुत" का प्रकृत रूप "हारिल" वन सकता है और यदि उनको स्वगंगमन विषि ईस्वी ५३४ हो तो वह तोरमाण के समकालिक भी हो सकते है। उपर्युक आधार पर हारिल वाचक की यह अझात रचना ६३ शती के आरम्भ की मानी जा सकती है। यह कृति भतुंहरि के बैराव्य-सतक जैसी रही होगी। इसके उपलब्ध पद्यों में रस और लालिस के साथ शुद्ध वेराग्य भावना (कुछ विक्रता के साथ) प्रतिविच्यत है।

बाचक सिद्धसेन

वादिवेताल शान्ति सूरि ने "सु**सबोधा-वृत्ति"** में वाचक सिद्धसेन के नाम से दो क्लोक उद्दत किये हैं। यथाः^भ

यह मान्यता शूकिंग, अल्मडोक्फींदि अन्वेषकों की है। विस्तार अय से यहाँ उनके मूल क्रम्थ के सन्दर्भ नहीं दिये गये हैं।

 [&]quot;अस्तावना", बी प्रभावक वरित्र, [गुजराती आवान्तर], श्री जैन आत्मानन्द प्रन्यमाला नं० ६३ भावनगर १९३१, पू० ५४।

सन परव्यारा नो इतिहास (आग १ लो) (गुजराती), श्री चारिजस्थारक अन्यमाला प्र०५१, अहमताबाद १९४२, प० ४४७—४४८।

४. मेहता, **जैन साहित्य का बृहद् इतिहा**स, भाग ३, पू० ३९१।

मोक्षाय वर्मीसद्भाषं, द्वारीरं वार्यते यथा । द्वारीरवाराणार्थं व, नैक्सहणमिव्यते ॥ तवैवोपप्रहार्थाय, पात्रं चीवरमिव्यते । विनैक्पप्रहः साधीरिव्यते न परिग्रहः ॥

जिस कृति से ये क्लोक लिये गये हैं, बह या तो विलुप्त है अथवा अभी तक मिल नहीं गई है। बाबक सिद्धसेन प्रसिद्ध बादी सिद्धसेन दिवाकर से सर्वथा भिन्न जान पढ़ते हैं। इनकी कृति में बीलो-मेद और विषय की भिन्नता स्पष्ट है। यदि यह सिद्धसेन ओतकरप्रचूणि तथा निकास-मूल-मूलि के रविता सिद्धसेन सामध्यमण नहीं हैं तो इन्हें कोई अन्य अज्ञात आगमिक विद्वान् माना जा सकता है। इनकी लेखन-शैली इंडी-अबी सताब्यों के बाद की नहीं प्रतीत होती। साथ ही बाबक पदवी भी ६ठी सताब्यों के बाद की नहीं प्रतीत होती। साथ ही बाबक पदवी भी ६ठी सताब्यों के बाबम की नहीं आती।

प्रस्तुत लेख में कैवल चार ही प्राचीनकर्ताओं की लूत रचनाओं के सम्बन्ध में विचार किया . गया है। भविष्य मे ऐसी ही कुछ अन्य विनष्ट एवं विलुप्त कृतियों के सम्बन्ध में विचार किया जायेगा।

> अमेरिकन इन्स्टीट्यूट आफ इण्डियन स्टडीज, —रिसर्च डाइरेक्टर, रामनगर, बाराणसी

१. विलम मानी जाने वाली कृतियाँ बाद में मिल गई हों, ऐसे बहुत उदाहरण है ।

२. यह पदवी मध्यकाल में पुनर्जीवित की गई थी।

क्या बोटिक दिगम्बर हैं? रूर दलमुख मालवणिया

सर्वप्रथम यहां 'दिगम्बर' शब्द के प्रयोग से क्या अभिग्रेत है ? यह बताना आवस्यक है। 'दिगम्बर' शब्द का सामान्य अर्थ 'नन्न' होता है। यह सामान्य अर्थ यहां अभिग्रेत नहीं, अपितृ क्विशेष अर्थ 'दिगम्बर' सम्बन्ध सामान्य अर्थ 'दिगम्बर' अभिग्रेत है। जिसकी मुख्य मान्यता है कि मूनि को वस्त्र का, पान का सवसा त्याग कर नन्न रहना चाहिए और इसी ग्रात्यता का फिल्त है कि क्योंकि आर्थ वस्त्र रहित हो नहीं सकती, अत्यव स्त्री की मुक्त नहीं होती। तदुपरान्त केवली के कवलाहार का निषेष आदि अस्य साम्यताएँ भी दिगम्बर-सम्प्रदाय में आई है। प्रस्तुत प्रसङ्ग में इतना समझ लेना पर्याप्त है।

तो अब परीक्षा की जाय कि जिस बोटिक-सम्प्रदाय या निह्नव का श्वेताम्बर के प्राचीन ग्रन्थ आवस्यकसूत्र की टीका आदि में उल्लेख है, क्या वह दिगम्बर है ?

आवस्यक के मूल भाष्य में गाया १४५ से १४८ तक में सर्वप्रथम बोटिक का उल्लेख आया है, वह इस प्रकार है—

छ्ळ्बाससवाई नबुतारई तह्या विद्वायस्स बीरस्स ।
तो बोह्याण विद्ठी रह्वीरपुरे समुप्पणा ।
रह्वीरपुरं नयरं दीवामुज्जाण मज्जकले य ।
स्वित्रभूस्सुवाहिम य पुच्छा येराण कहणा य ।
ऊहाए पण्णतं बोह्यिसम्बन्ध्यास्म स्वीत्रप्रेत समुप्पणां ।
मच्छारसण्मिणमा रह्वीरपुरं समुप्पणां ।
बोह्यसिवमृद्धां बोह्यिलगस्स होत् उपत्ती।
कोह्यण-कोट्टबीरा परंपराफासमुप्पणां,।

आवश्यक-निर्युष्क के मत से तो वर्धमान के तोष में सात हो निह्न व थे, ऐसा निर्युष्क गाधा १९८ और उक भाष्म गाधाओं के बाद आने वाकी निर्युष्क गाधा १८४ से भी स्पष्ट होता है। अतएव मूक्तभाष्यकार ने बीटिक मत का निर्देश सर्वप्रस्त निर्मेश है यह स्पष्ट हो जाता है। आवार्य हिर्पेश्व नाव्यक्ष स्वाक्ष स्वाक्य स्वाक्ष स्वाक्य स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्य स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्य स्वाक्ष स्वाक्य स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्य स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्ष स्वाक्ष

१. आवश्यकटीका हिरभद्रकृत, पृ० ३२३।

^{2.} रवताम्बर विद्वान /

गाथाएँ मूल निर्मुक्त की नहीं हो सकती, क्योंकि निर्मुक्त में बार-बार सात निह्नुयों का ही उल्लेख किया गया है, जिसमें बीटिक का समाबंध नहीं है। बावस्थकनिर्मुक्त एवं बावस्थक मुख्याय्य के इस अन्तर का स्थान का अपने होता में किया है। विदेशा विद्याप के स्थान होता में किया है। विदेशा विद्याप के स्थान के स्थान होता है कि मुल्यक में भी ये गाथाएँ इसी रूप में मिलती हैं, किन्तु इस प्रत के विवरण में, जो विद्यायावस्थक में विस्तात करने वाली गाथाएँ हैं, उनका कोई निर्मेश बावस्थकचूणि में नही है। अतएव यह प्रतीत होता है कि मूल्याच्य विद्यायावस्थक में जो 'विद्याय' वास्थ है कि विद्यायावस्थक में जो 'विद्याय' वास्थ है। इस मुक्याच्य से प्यक्त प्रमुक्त है।

प्रस्तुत भाष्य-गाथाओं में बोटिक के मन्तव्य को दिट्ठी (र्षृष्ट) और मिच्छादंसण (मिच्या दर्शन) कहा है और उसकी उत्पत्ति को भगवान महाबीर के निर्वाण के बाद ६०६ वसं असतीत होने पर हुई, यह भी स्फट किया है। यह मिच्यादर्शन आर्थ कण्ड (इष्टण) के शिष्य शिवभृत्ति ने शुरू किया है और उनके दो शिष्य हुए—कोडिक्ण (कीण्डन्य) और कोट्टबीर, उसके बाद परम्परा बली।

मूलगाथाओं में इसे दिट्ठी या मिच्छादंसण कहा है, किन्तु टीकाकारों ने इसे निह्नव कहा है तथा अन्य निह्नवों से इस निह्नव का जो बेद है, उसे बताने का प्रयत्न किया है। अन्य निह्नवों से इसका अन्तर स्पष्ट करने के पूर्व बोटिक शब्द के अर्थ को देखा जाय ''बोटिकक्यासी वारिकावक-लत्या मुख्यमाञ्चले'''—अर्थात् वे नम्न थे, इतना तो स्पष्ट होता है। 'बारिल विकल' जो कहा गया है, वह साम्प्रदायिक अभिनिवेश है। आवश्यकचूणि में सात निह्नवों को 'देशविसंवादी' कहा है है। किन्तु साम्प्रदायिक आमित्रवेश है। आवश्यकचूणि में सात निह्नवों को 'देशविसंवादी' कहा है। जावाय को स्थाय के लिए को ह्याचाय ने विशेष वावश्यक की गाया २०५२ की टीका में उसे 'वंविसंवादी' कहा दिया है। आवाय हिरमद अपनी आवश्यक वृत्ति में बोटिक को भूमतिवसंवादी 'कहते हैं, जो चूणि का अनुसरण है। विशोधावश्यक टीकाकार हेमचन्द्र ने को ह्याचार्य का अनुसरण करके बोटिक को 'सर्वविसंवादी' कहा है'। इतने से सन्युष्ट न होकर उन्होंने उसे 'सर्वापलाप' करने बाला भी कह दिया है"। निशीय भाष्य में स्थान का अनुसरण है कि ये 'वृत्ताइ वक्केन' है—गाया ५६६६ और निशीय भाष्य में स्थान को त्रेस स्थान है कि ये 'वृत्ताइ वक्केन' है—गाया ५६६ और निशीय मुणि में 'वृत्ताइ' का अर्थ दिया है—'वृत्ताहो ति कल्हों ति वा मंडणं ति वा वा एगट्ट'' । उत्तराध्यक की टीका में शावयाचार्य ने चृणि का अनुसरण करके बोटिक करने बोटिक को 'वहादसिवादी' कहा है'।

पूर्वोक्त भाष्य-गाष्ट्राओं में तो इतनी ही सूचना है कि शिवभृति को उपिध के विषय में प्रश्न था। इस प्रश्न का विवरण भाष्य में उपलब्ध नहीं । इस विवरण के लिए हमारे समक्ष मर्वप्रथम जिन्माई

१. उत्तराध्ययन की शाक्या वार्य टीका, पृ० १८१।

२. आवब्यक चूर्णि, पृ० १४५ (भाग १)।

३. आवस्यक वृत्ति, पृ० ३२३ ।

४. विशेषावश्यक, गाथा २५५० ।

५. वही, गाथा २३०३।

६. निशीयवूणि, गाया ५५९५ ।

७. उत्तराध्ययन टीका, पु०१७९ ।

का विशेषावस्यक भाष्य है'। उसमें बावस्यकचूणिगत शिवभूति का कोई परिचय नहीं हैं, केवल जनकी उपिष के विषय में गुढ़ के साथ हुई चर्चा का विवरण है। इससे इतना स्वष्ट होता है कि कथा के तन्तु की सम्भूति आवस्यक चूणि में की गई हैं। हमें यहाँ कथा से कोई मतलब नहीं है, किन्तु गुढ़ के साथ उनकी जो चर्चा हुई, उसी से हैं। निम्न बातें आवस्यकचूणि से फलित होती है, जो शिवभृति को मान्य थीं—

- १. जिनकल्प का विच्छेद जो माना गया था, उसे शिवमृति अस्वीकार करते हैं।
- उपधि-परिग्रह का त्याग और अचेखता का स्वीकार, अर्थात् वस्त्र आदि किसी प्रकार की उपिध को वे परिग्रह मानते थे। अतएव वे नग्न रहते थे।
- उनकी बहुन उत्तरा ने भी प्रथम तो बस्त्र का त्याग किया, किन्तु गणिका द्वारा दिया गया वस्त्र वह रखे, क्योंकि बहु देव का दिया हुआ है—ऐसा मानकर ऐसी अनुमित शिवभूति ने दो । अन्एव उनके संघ में आर्थाएँ—साध्वियाँ वस्त्र रख सकतो थीँ—ऐसा फलित होता है।
- प्रताध्वी जब वस्त्र रख सकती थी तो स्त्री-निर्वाण के निपेध को चर्चा को कोई अवकाश ही नहीं था।

विशेषावश्यक भाष्य में शिवभूति की गुरु के साथ जो वर्चा हुई , उसका विस्तृत विवरण है। उस विवरण के आधार पर निम्न वातें शिवभूति के विषय में कही जा सकती हैं—

१. समर्थ के लिए जिनकल्प का विच्छेद नहीं मानना चाहिए।

र. जिनेन्द्र अचेल थे, अतएव मुनि को भी उनका अनुसरण करना चाहिए ।

र. मृनि को अचेल परोषह जीतना जरूरी है, अतएव नगन रहना आवश्य कहै। वस्त्रादि परिप्रह कथाय के हेतु हैं, अतएव परिप्रह का स्थाग आवश्यक है। निग्नंत्य का ग्रन्थहीन होना जरूरी है।

प्र. आगम को वह मानता था। आचारां जू के सूत्र को 'उभयसम्मत' कहा है भा किर भी उसकी बात को माना नहीं है भे।

. पात्र की आवश्यकता भी अस्वीकृत है ।

र्. अचेल का अर्थ अल्पचेल भी इसे मान्य नहीं है।

७ अचेलक होते हुए भी तीर्थंकर दीक्षा के समय वस्त्रधारी होते थे, क्योंकि यह दिखाना या कि सामु वस्त्रधारी भी हो सकते थे — यह तर्कभी शिवमूति को मान्य नही था।

८. साध्वी को एक वस्त्र की छूट थी।

विशेषावस्थक की तिस्तृत चर्चा में विवाद के विषय केवल वस्त्र और पात्र है। इसमें स्त्री-मुक्ति निषेष की चर्चा नहीं हैं। दिगम्बर-सम्प्रदाय में बस्त्र-पात्र के अलावा स्त्री-मुक्ति का भी निषेष है। अतएव जिनभद्र तक के समय में बोटिक को दिगम्बर-सम्प्रदाय के अन्तर्गत नहीं किया जा सकता।

विशेषावस्यक भाष्य, गाथा ३०३२-९२ ।
 विशेषावस्यक भाष्य, गाथा ३०३९ ।
 अत्वाराङ्ग, मूत्र १३४ ।

५. विशेषावस्यक भाष्य, गाथा २०५४। ६. वही, गाथा २०६२।

यहाँ एक स्पष्टीकरण आवश्यक है। मृद्रित आवश्यकचूँण में जितने अंश में बोटिक की बची है, उसके माजिन में 'दिगान्वरोत्पचि' छ्या है। किन्तु वह सम्पादक का भ्रम है। क्योंकि चूँण में भी बोटिक की चची में कहीं भी स्त्री-मुक्ति की चची को स्थान मिला नही है। अत्याद बोटिक और दिगम्बर में मेद करना जरूरी है, स्त्रीलिए बोटिक की उत्पत्ति का जो समग्र है, वह दिगम्बरीत्पत्ति या द्येतास्वर-दिगम्बर-प्यक्तरण का नहीं हो मकता।

यहाँ यह भी बता देना जरूरी है कि विशेषावष्यक भाष्य को गाया २६०९ की टीका में बोटिक ज्वा का हमजब्द ने उपमञ्हार करते हुए 'स्त्री-मुक्ति' की वर्षा के लिए उत्तराध्यम के छतीसवें अध्ययन की टीका को देख लेने को कहा है। वह भी उनके मत में बोटिक और दिगम्बर-सम्प्रदाय को एक मानने के अस के कारण है। जब मूल में स्त्री-निवर्ण-वर्षा की कोई स्वाचन ही तही है, तब उस वर्षा को यहाँ भागा उचित नहीं है। इससे यह सिद्ध होता है कि आये जलकर यह अस स्वेताम्बर आवार्यों में फ्ला है कि दिगम्बर = नग्न होने के कारण बोटिक भी दिगम्बर-सम्प्रदाय है। यहाँ यह भी व्यान रखना जरूरी है कि बोटिक की वर्षा में जिनसह ने कही भी दिगम्बर सम्प्रदाय है। यहाँ यह भी व्यान रखना जरूरी है कि बोटिक की वर्षा में जिनसह ने कही भी दिगम्बर शब्द का प्रयोग नहीं किया है। वस्त्र के लिए चेल और नग्न के लिए अचेल हाइद का प्रयोग है। बाह्य लिङ्क के विषय में और बोटिक के विषय में आवार्य अभयदेव के मत का मही निदंश जरूरी है—

स्थानाङ्ग मूल मे पाठ है-

"चलारि पुरिस जाया पश्रला तं जहा- रूवं नाम एगे जहित, नो धम्मं; धम्मं नाम एगे जहित. न रूवं, एगे रूवं बि जहित, धम्मं वि: एगे नो रूवं जहित. नो धम्म^१२"।

उसकी टीका मे अभयदेव ने लिखा है—''क्यं साधुनेपथ्यं जहाति त्यज्ञति कारणवशात्, न धर्मं वारिजलक्षणं, बोटिकपध्यस्थितमनिवतः, अन्यस्त धर्मं न रूपम्, निद्ववत् रणः।

इससे इतना तो स्पष्ट होता है कि अभयदेव के मतानुसार बोटिकों के बीच कुछ मुनि ऐसे थे, जिनका बाह्य जिङ्ग तो द्वेताम्बरों के अनुकुछ नहीं था, किन्तु मुनि-भाव यथार्थ था। निह्नव और श्वेताम्बरों में मेंद्र यह है कि निह्नवों ने बाह्य वेदा तो तत्काछ में प्रचलित ही रखा था, किन्तु मान्यना में मेंद्र किया था।

किन्तु आचार्य जिनभद्र ने, जो अभयदेव से पूर्वकालीन है, लिखा है - 'भिन्नवय-लिंग-चरिया मिच्छिदिद्वित्त बोडियाऽभिमया'। ^१ इसकी टीका में हेमचन्द्र ने लिखा है—''मतं च लिङ्ग व भिक्षाग्रहणादिविषया वर्षा च मतिलङ्गवर्षाः, भिन्ना मतिलङ्गवर्षा येपा ते तथाभृताः सन्तो बोटिका मिच्यादुष्टचोऽभिमताः।''

यहां सामान्य रूप से बोटिकों के विषय में कहा है कि उनका मत, পি'ङ्ग और आचरण भिन्न है और ये मिथ्यादृष्टि है। जबकि अभयदेव ने उदारता से विचार किया है कि बेग कै<u>सा</u>

१. स्थानाङ्ग, सूत्र ३२०, पृ० २३९ ।

२. वही, टीका, पु० २४१।

३. विशेषाबस्यक भाष्य, गाथा २६२०।

४. बही, गाथा २६२०, प० १०४४।

भी हो, बाह्याचार कैसा भी हो, यथार्थ रूप से कोई मृति हो सकता है।

आवस्यक को टीका में हरिमद ने बोटिक सहित सभी निक्तवों को मिथ्यादृष्टि कहा है—
"निक्तवों मिथ्यादृष्टिः", साथ ही अन्य किसी का मत देकर कहा है कि 'अन्ये तु द्रव्यक्तिज्ञतोपि
भिष्ठा बोटिकाक्या इति।"

सारांश यह है कि बोटिक बाह्य केश की अपेक्षा से भी निम्न हुँ अवर्गा वे नान रहते थे। अस्तर्भ सनभेद के अलावा बाह्यें को सी वे मिल्न हुए। बिखेशबाइब्राक्ट से लिक्क मेद की बात तो अवाय ने कही, किन्तु समय प्रचा से भी वे मिल्न हुए। बिखेशबाइब्राक्ट से लिक्क मेद की बात तो अवाय ने कही, किन्तु समय प्रचा से इता हो रहता है कि बोटिकों ने वहन और पात्र का स्वान किया। वैशानतर में रजीहरण के स्थान में पिच्छी का प्रहुण किया। तो आवार्य मही—इस विषय की कोई चर्चा नहीं मिल्म होता, तो आवार्य जिनमा अपनी चर्चा जे उसे भी परिपाह क्यों न माना जाय—यह प्रदन अवस्य उठाते। ऐसा न करके उन्होंने यदि वस्त्र परिसाह क्यों ने माना निक्स क्यों की स्थान के बाद ही देते। इससे पता चलता है कि पिच्छी का उपयोग प्रारम्भ में बोटिकों में किया नहीं था। रजीहरण का प्रयोग करते व करते हैं या नहीं यह स्थान करते।

आचाराङ्ग-चूर्णि में एक वाक्य बोटिक की उपिध के विषय में आता है, उसका अर्थ स्पष्ट नहीं होता। किन्तु तद्गत कुच्चग—कड से तात्पर्यं कूचा (पिच्छ) और कट अर्थात् सादडी (चटाई)' से हो, तो आश्चर्य नही—पाट है—"जहा बोडिएण घम्म कुच्चग-कड-सागरादि सेच्छ्या गहिता।'''

बोटिक पात्र नहीं रखते थे, अतएव जहाँ भिक्कार्थ जाते थे, वहीं भोजन कर लेते थे— "असणादी वा (३) तस्थेव भुजति जहा बोडिय^२" और उनकी भोजन-विधि बया थी, उसे भी बताया है कि वे "पाणिपुडभोदणो" कर्षात् हस्त-पुट-भोजी थे— "तेण जे इसे परिमत्तपरिग्गहा गोणिपुडभोदणो ते गाम अपरिग्गहा, ते जहा उक्डंबग्बोडियासारक्लमादि।" यहाँ उक्डंब का अर्थ है—तापस और सारक्ल का अर्थ है—आजीवक। "

आचार्य शीलाक्क ने बोटिकों के उपकरणों की चर्चा करते हुए उनके उपकरणों की तालिका दी है—"क्रुण्डिका-तिहुका-रुम्बणिका-अम्बदालिषवालांद ।" शुरू में शायद इतने उपकरण बोटिक रखते नहीं होंगे, किन्तु शीलाक्क के समय तक उपकरणों की वृद्धि हुई होगी । अश्ववालांदि से रखोहरण का बोच होता है।

शीलाक्ट्र ने सरजस्क = बाजीवक और बोटिक—दोनों को जो दिगम्बर कहा है, वह सम्प्रदाय का सूचक नही है, किन्तु नगनता का—"यद्येवं अल्पेनापि परिग्रहेण परिग्रहवत्वं अतः पाणिपुटमोजिनो दिगम्बराः सरजस्क-बोटिकादियोऽपरिग्रहाः स्युः, तेषां तदभावात्।''°

१. आवश्यक टीका, पु॰ ३११। २. आवाराङ्ग वृणि, पु॰ ८२।

१. बही, पु० ३३६। ४. बही, पु० १६९।

५. श्रमण भगवान् महाबीर : कल्याणविजयकृत, पृ० २८० ।

६. आबाराखः, बीलाखः टीका, प० १३५।

७. वही, पु० २०७।

शीलाकू ने अत्यत्र पिच्छक का उल्लेख किया भी है—''बोटिकानामपि पिच्छकादि' पिराहात्।'' बोटिकों के उपकरण की चर्चा, जो विशेषावस्यक माध्य के बाद हुई है, बह सम्प्रवर्षः विगन्दा और बोटिक का मेदर न करके हुई है। यह भी सम्प्रव है कि कालक्रम से बोटिकों का ही रूपान्दर विगन्दर-सम्प्रदाय में हो गया हो।

इस समग्र चर्चा से इतना दो स्कट होता ही है कि बोटिक मूलत: दिगम्बर वहीं थे, क्योंकि श्री-मूर्कि के निषेष की वर्चा हों संवर्षधम आवार्य कुन्दकुन्द में मिलती है। प्रविध का का समग्र विवादास्यद है, फिर भी सेरा अपना यह निश्चित मत है कि आवार्य कुन्दकुन्द आवार्य उमास्वाति के पूर्व नहीं हुए हैं। इसको सिद्ध करने का प्रस्तान में अपनी न्यायासतार वृत्ति को प्रस्तावना में दोनों आवार्यों के जैन दर्शन समग्र व्यावना में दोनों आवार्यों के जैन दर्शन समग्र विवाद के स्वावन मा उन्ति की स्वावन मा उन्ति की स्वावन मा उन्ति की स्वावन का उल्लेख हुआ है। इस दिगम्बर-सम्प्रदाय से भिन्न है और जिसे अन्यन यापनीय के नाम से पह ला उल्लेख हुआ है, वह दिगम्बर-सम्प्रदाय से भिन्न है और जिसे अन्यन यापनीय के नाम से पह ला से उल्लेख हुआ है। इसरे दिगम्बर-सम्प्रदाय, जो स्त्री-मूक्ति का निषेष करता है, वह या तो बोटिकों का ही परवर्ती विकास है, या फिर उससे प्रारम्भिक के निषेष करता है, वह या तो बोटिकों का ही परवर्ती विकास है, या फिर उससे प्रारम्भिक को जिल्ला के लाचों विचित्त नहीं थे। क्योंकि प्राचीन निर्मुक्तियों एवं आपनी से ऐसी माम्बरता की उपस्थिति के न तो कोई संकेत ही मिलते हैं और न उसके खण्डन का ही कोई प्रयास देखा जाता है।

८, ओपेरा सोसायटो, बहमदाबाद-३८०००७

सन्दर्भ-सची

₹.	आवश्यक चूणि	ः प्रका० ऋषभदेवजी केमरीमलजी, रतलाम, भाग-१, १९२४, भाग-२	ı
_	C -		

२. विशेषावस्यकभाष्यः भाग-२, ला०द० ग्रन्थमाला, १९६४ ।

३. व्हेताम्बर-दिगम्बर : मुनिद्दाँनविजय, १९४३ । ४. निर्शायसत्र : भाग−४, सन्मति ज्ञानपीठ, आगरा, १९६० ।

४. निशीयसूत्र : भाग-४, सन्मति ज्ञानपीठ, आगरा, १९६०
 ५. आवश्यक सत्र : इरिअब्र टीका, आगमोदय समिति, १९१५ ।

६. विशेषावब्यक भाष्य : हेमचन्द्र टीका, यशोविजय ग्रन्थमाला, बनारस, वीर सं० २४३९।

७. विशेषावश्यक भाष्य : कोट्याचार्यं टीका, भाग-२, ऋषभदेवजी केसरीमलजी, रतलाम, १९३७ ।

८. उत्तराष्ट्रयम : शाक्याचार्यं टीका, देवचन्द्रलाल भाई, १९१६ ।
 ९. स्थानाङ्गमृत्र : असयदेव टीका, आगमोदय समिति, १९१५ ।

१०. आचाराङ्ग चूर्ण : ऋषभदेव केमरीमलजी, १९४१। ११, आचाराङ्ग : शीलाङ्क टीका, आगमोदय समिति।

१२. श्रमण भगवान् महावीर : कल्याणविजयकी, श्री० क० वि० झास्त्रमंग्रह समिति, जालोर, वि० सं० १९९८ ।

१. आचाराङ्ग, शीलाङ्क टीका, पृ० २०७।

पर्व मध्यकालीन भारतीय न्याय एवं दण्ड व्यवस्था

(प्राकृत कथा साहित्य के सन्दर्भ में)

शिनकु यादव

प्राचीन भारतीय इतिहास एवं संस्कृति की संरचना में अभिलेख, मुद्रा, विदेशी यात्रियों के विवरण एवं खदाई से प्राप्त सामग्रियों के साथ-साथ साहित्यिक स्रोतों का भी अत्यधिक महत्त्व है। प्राचीन भारत में इतिहास लेखन की सब्यवस्थित परम्परा का अभाव था। ऐसी स्थिति में पुरातत्त्व एवं साहित्य ही भारतीय इतिहास एवं संस्कृति की जानकारी के साधन हैं। साहित्यिक स्रोतों में ब्राह्मण, बौद्ध एवं जैनधमें के आचार्यों ने जिन कथानक एवं घटनाओं का वर्णन किया है, वे निरर्धक नहीं हैं। वे प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष रूप से इतिहास एवं संस्कृति की थाती के रूप में संजोई गई सामग्रियों हैं। ब्राह्मण एवं बौद्ध साहित्य की भाँति जैन साहित्य भी बहद रूप में लिखा गया। प्रारम्भिक जैन साहित्य तो जैन धर्म में आचार-नियम, संयम-साधना एवं दर्शन आदि का संकलित रूप है, जो आगम साहित्य के रूप में जाना जाता है। जैन आगमों को आधार मानकर डॉ॰ जगदीश चन्द्र जैन ने 'जैन आगम साहित्य में भारतीय समाज' नामक ग्रन्थ की रचना की, जो जैन स्रोतों से प्राचीन भारतीय समाज के विभिन्न पक्षों की जानकारी का महत्त्वपूर्ण साधन है। आगमों की रचना के बाद उन पर निर्युक्त, चुणि, माध्य एवं टीकाएँ लिखी गई। तत्पश्चात् कथा साहित्य एवं पराणों की रचनाएँ की गईं। जैन कथा साहित्य की रचना लगभग छठी-सातवीं शताब्दी से लेकर १२वी-१३वीं शताब्दी के बीच में की गई है। प्रस्तृत निबन्ध समराइच्चकहा, कुबलयमालाकहा, कथाकोषप्रकरण, ज्ञानपंचमीकहा एवं कुमारपाल प्रतिबोध से ली गई सामग्रियों पर आधारित है।

न्याय-व्यवस्था

पूर्व मध्यकालीन प्राकृत कथा साहित्य के उल्लेख से स्पष्ट होता है कि न्यायपालिका का प्रमुख अधिकारी राजा स्वयं होता था। आरम्भ में अपराधों की जांच मन्त्रिगण अथवा अन्य अधिकारी करते थे और तत्यबाद मुक्त्ये राजा को सीप दिये जाते थे। राजा भी न्याय-पालिका के अधिकारियों की सलाह से निर्णय देता था। की कमी-कमी नगर के प्रमुख अधिक मिलकर किसी नावर-विवाद सम्बन्धी भासलों पर निर्णय देते थे और निर्णय उन्नय एक को मान्य होता था। राजाका के विद्ध आचरण करने वालों को कठोर दण्ड दिया जाता था। अपराध करने वालों को कठोर दण्ड दिया जाता था। अपराध करने वालों को कठोर दण्ड दिया जाता था। अपराध करने वालों को कठोर दण्ड दिया जाता था। अपराध करने वालों को कठोर दण्ड दिया जाता था। अपराध करने वालों को कठोर दण्ड दिया जाता था।

१. समराइवनहा 4, 259; देखिए---मनुस्मृति, 814-7 ।

२. वही 6, 561 ।

३. वही 6,498 ।

४. वही 7, 642 I

कियों को तथा राजद्रोही पुत्र को देशनिर्वासन तक की सजा दी जाती थी। तत्कालीन धार्मिक परम्परा के अनुसार क्रियाँ अवच्य मानी जाती थीं, अतः उन्हें मृत्युदण्ड के स्थान पर देश-निर्वासन की सजा दी जाती थी। याजा-महाराजा न्याय-प्रिय होते थे। न्याय में मेद-भाव नहीं किया जाता था। राजा ही सर्वोच्च न्यायाधिकारी था तथा अपने सामने उपस्थित किये गये अभियोग या अधीनस्य न्यायालयों के निर्णयों के विरुद्ध अपील सुनता था। रे कुमारपाल प्रतिबोध में सोमप्रम सूरि ने लिखा है कि चालुक्य नरेश कुमारपाल दिन के बौथे प्रहर में राज-सभा में बैठता था, जिसमें राज्य से सम्बन्धित अन्य कार्यों के अतिरिक्त वह न्यायिक कार्य भी करता था। वसुदेवहिण्डी के उल्लेख से स्पष्ट होता है कि अपराधों की जांच के लिए राजा के पास लिखित अपील भी दी जाती थी। राजा यथासम्भव स्वयं न्याय करता था, पर अधिक कार्य के कारण 'प्राइविवाक' या प्रधान न्यायाधीश उसका कार्य' संभालते थे। राजद्रोह का अपराध गुरुतर था। सम प्रकृति (राजा, अमात्य बादि) के प्रति शत्रुमाव रखना महानु अपराध था और उसके लिए जीवित अग्नि में जलाने का विधान था। मनू ने राजाज्ञा का उल्लंघन करने वालों को तथा चोरी करने वालों को उसी प्रकार का अपराधी माना है। वादी तथा उसकी सचना के आधार पर राजा अपराधी को दण्ड देता था। समराइच्चकहा में स्त्री को अवध्य बताकर उसे निर्वासित करने का उल्लेख है, किन्तु याज्ञवल्क्य ने गर्भपातिकी एवं पृश्व को मारने वाली क्रियों को मृत्यु-दण्ड का भागी बताया है। ^९° सम्भवतः प्राकृत कथा साहित्य में कियों के प्रति उदार दृष्टिकोण का कारण जैनों की अहिंसा नीति ही है, जिसके आधार पर उन्हें अवध्य बताकर देश-निर्वासन की सजा ही पर्याप्त मान की गई: किन्तु धर्मशास्त्रीय विधि के अनुसार स्त्रायों को भी गुरुतर अपराधों के लिए पुरुषों के समान दण्ड का भागी बताया गया है। मीर्यकाल में भी उचित दण्ड ध्यवस्था थी। ऐसी मान्यता थी कि दण्ड देने वाला राजा सदैव पुज्य होता है। क्योंकि विधिपूर्वंक शास्त्रविहित दिया गया दण्ड प्रजा को धर्म, अर्थ एवं काम से यक करता है।"

वण्ड-व्यवस्था-- चोरी

पूर्वं मध्यकालीन भारतीय शासन पद्धति में साधारण से साधारण अपराध पर कठोर दण्ड की व्यवस्था थी। समराइच्चकहा में भी धर्मशास्त्रों के समान पुरुष-घातक तथा परद्रव्यापहारी को उसके जीते ही आंख, कान, नाक, हाथ तथा पाँव काटकर अंग छेद किये जाने का विधान बताया गया है। "र सौर्यकाल में भी बलवान व्यक्ति निर्वालों को कष्ट न पहेंचाये, इसके लिए

१, समराइज्वकहा, 2, 115; 4, 286; 7, 643 ।

२. वही, 5, 362, 6, 560-61 । ३. अल्तेकर-प्राचीन भारतीय शासन पद्धति, पु॰ 150 ।

४. कुमारपाल प्रतिबोध, प्रस्तावना, पृ० 13-गायकवाड ओरियण्टल सीरीज 14, बडौदा 1920।

५. बसुदेवहिण्डी, प॰ 253, 'लिहियं से वयणं संभोड्यो य' (मावनगर एडी॰)। ६. अल्लेकर-प्राचीन भारतीय शासन पद्धति, प॰ 150 ।

७, बृहस्पति, 17116 । ८, मनुस्मति, 91275 ।

९. हरिहर नाथ त्रिपाठी-प्राचीन भारत मे राज्य और न्यायपालिका, पृ० 215

१०. याज्ञवल्य स्मृति, २।२६८ । ११. वर्षशास्त्र, १।४।13-यथाईवण्डः पूज्यतेः -- १।४।14 ।

१२. समराइक्कहा, 2. 117; 4, 326-27 l

कठोर दण्ड-व्यवस्था थी। 'काहियान के अनुसार उत्तर आरत में मृत्यु-दण्ड नहीं था। चोल और हर्ष के सासन-काल में ऐसे एण्ड की कमी थी। 'बोरी होने पर राजा द्वारा नगर मर में यह घोषणा करायी जाती थी कि यदि किसी के घर में चोरी का सामान मिलेगा तो उसे सारीरिक दण्ड दिया जायगा। 'यूरे नगर में चोरों का पता लगाया जाता था और अपराध सिद्ध होने पर अभिगुक को मृत्युरण्ड दिया जाता था। अपराधों के सरीर में तृण तथा काल्यल पीत कर डिमडिस की आवाज के साथ यह घोषणा करते हुए नगर में चुगरों का ला काल्यल पीत कर डिमडिस की आवाज के साथ यह घोषणा करते हुए नगर में चुगाया जाता था कि इस व्यक्ति को अपने अनुसार दण्ड दिया जा रहा है। अतः यदि दूसरा व्यक्ति भी ऐसा अपराध करेगा तो उसे भी इती प्रकार से कठोर दण्ड दिया जायगा और तराश्वात् उसे चाण्डाल द्वारा समान भूमि पर ले जाकर मृत्यु-दण्ड दिया जायगा और तराश्वात् उसे चाण्डाल द्वारा समान भूमि पर ले जाकर मृत्यु-दण्ड दिया जाया। 'अभिगुक को नगर भर में बाख के साथ घोषणा पूर्वक घुमाने का तात्य लोगों को अपराध न करने के किए भयभीत करना था, ताकि नगर अवस्था राज्य में अपराधों की कभी हो तथा लोग राजा मा पालन करते हुए वात्ति एवं अवसस्था वात्र ये अपराधों की कभी हो तथा लोग राजा मा पालन करते हुए वात्रित एवं अवसस्था वात्र वात्र देशे समराइच्चकहा में अपराध तथा समिनुकों के लिए आठ प्रकार के दण्ड देने का निर्देश है, यथा—केर प्रकार करना कि सार स्वित्य है। समराइच्चकहा में अपराध तथा सित होने पर समिनुकों के लिए आठ प्रकार के दण्ड देने का निर्देश है, यथा—केर प्रकार करात्र का साराइप स्वति स्वत्य होने पर समिनुकों के लिए आठ प्रकार के दण्ड देने का निर्देश है, यथा—केर प्रकार करात्र का साराइप साराइप स्वति हो। स्वत्य स्वत्य होने पर समिनुक को स्वत्य हो। का साराइप साराइप स्वति साराइच्चक हो। स्वति साराइचक स्वति साराइचक साराइप साराइप साराइप साराइप साराइप साराइप साराइचक साराइप साराइप साराइचक साराइप साराइप साराइप साराइप साराइप साराइप साराइप साराइप साराइचक साराइप साराइप

संघ लगाकर चोरी करने वालों का अपराध सिद्ध होने पर राजाजा द्वारा अपराधी को गूलों पर लटका कर मृत्यु-दण्ड दिया जाता था। उल्लेक्सर तथा धृतीता करनेवालों को भी मृत्यु-दण्ड दिया जाता था। आवारांगजूणि से पता चलता है कि चोरी करने वाले को कोड़े लगवाये जाते ये अथवा विष्टा भक्षण कराया जाता था। आदि गुराणकार के अनुसार अपराध सिद्ध होने पर अभियुक्त की मृत्तिका-सक्षण, विष्टा-अक्षण, मल्लों द्वारा मुद्धे से पिटवाना तथा सर्वस्व हरण आदि दण्ड दिये जाते थे। "

वैदिक काल में भी बोरी को अपराध माना गया है। ' गाय एवं वस्त्र आदि के बोरों को 'तायुस्' कहा गया है। ' बोरी के अपराधी को राजा के सामने उपस्थित किया जाता था तथा उन पर बोर के चिह्न छगाने का उल्लेख है। ' स्मृतियों में बोरों का पता लगाने के विविध प्रकार बताये गये हैं, यथा— बो ब्यक्ति अपने निवास स्थान का पता नहीं बताता, संदेहपूर्ण दृष्टि

```
१. अर्थशास्त्र, 114113, 114116-- 'अप्रणीतो हि मात्स्यन्यायमृद्भावयति ।'
```

२. हरिहरनाथ त्रिपाठी-प्राचीन भारत मे राज्य और न्यायपालिका, पु॰ 246 ।

३. समराइचक्हा, 2, 111 l

४. वही 4, 259-60, 272; 5, 367;6, 523-24, 507-8; 9, 957 ।

५. वही, 5, 358। ६. वही 3, 184, 210; 7, 669, 716।

७, वही, 6, 560-61 ।

८. आचाराग चूर्ण 2, प० 65; देखिए-पनंजिल महाभाष्य 5-1-64, 65, 66 ।

९. आविपुराण ४६।२९२-९३ । १०. ऋग्वेद् ४।३८।५; ५।15।५ ।

११ वही, 101416; 413815; 611215 1

१२. वही, 1124114-15; 718615; 517819; 1124112-13 ।

से देखता हो, अनुष्यित स्थान पर रहता हो, पूर्व-कर्म से अपराघी हो, जाति आदि छिपाता हो, धुरा और सुन्दरी के सम्पक्त में रहता हो, स्वर बदक कर बात करता हो, अधिक खर्च करता हो, पर आय के स्नोत का पता न हो, खोई बस्तु या पुराना माल बेवने वाला हो, दूसरे के घर के पास वेष बदल कर रहता हो, उसे चोर समझना चाहिये। रमृतियों मे चोरी करने वालों को कठोर दण्ड का भागी बताया गया है। बहुमूल्य रत्नों को चोरी के लिए सनु ने मृत्यु-क्ल का विधान किया है। सेंध लगाकर चोरी करने वालों को शूली की सजा दिये जाने का निर्देश है। मृत्यु-क्ल का विधान किया है। सेंध लगाकर चोरी करने वालों को शूली की सजा दिये जाने का निर्देश है। मृत्यु-का अग्न आदि को चोरी करने वालों में सहायता करने वालों को भी चोर के ममान खण्ड दिये जाने का उल्लेख है। प

वृलिस-विभाग-वण्डपाशिक

समराइच्चकहा, बुवल्यमालाकहा और कुमारपाल प्रतिबोध आदि यन्थों में पुलिस विभाग के एक प्रमुख अधिकारों को दण्यपाधिक कहा गया है। ' उसकी नियुक्ति राजा के द्वारा की जाती थी। वह अपराध का सतकंता पूर्वक निरीक्षण करने के बाद समुचित दण्ड देता था। ' वह अपराधिकों का पता लगाता था और अपराध विद्व होने पर दण्ड की आजा देता था। मुकदमें दण्डपाधिक के बाद मन्त्रिमण्डल में लागे जाते थे और तत्प्रधात् राजा उस पर अन्तिम निर्णय देता था। ' वण्डपाधिक (वोरों को पक्डने का फन्दा धारण करने वाले) का उल्लेख पाल, परमार तथा था। ' वण्डपाधिक (वोरों को पक्डने का फन्दा धारण करने वाले) का उल्लेख पाल, परमार तथा मानिहार के विशेष्ट में मानिहार राजाओं के केन्द्रीय प्रधानन में दण्डपाधिक राजाओं के केन्द्रीय प्रधानन में दण्डपाधिक राजाओं के अन्ति ये अपने-अपने विभाग के प्रमुख अथवा अथवा होते थे। ' वण्डपाधिक पुलिस विभाग का एक अधिकारी था, जो विभिन्न भागों में नियुक्त रहते थे तथा अपराधियों को दण्ड देने का कार्य करते थे। रच्डपाधिक राज्य वा नकता है। ' '

१. याज्ञवन्वय स्मृति, २।२२६-६८; नारद परिशिष्ट, ९।१२ ।

२. मनुस्मृति, 81323 । ३. वही, 91276 ।

४. वही, 9180 । ५. वही, 91271; याज्ञ०, 21286 ।

६. समराइबकहा, 4, 358-59-60; 6, 508-520-523; 7, 714, 715-716, 718; 8, 847-48; 9, 957; देलिए----इंडि॰ हिस्टा॰ नवार्ट॰, दिगम्बर 1960, प॰ 266।

समराइच्चलहा, 6, 597-98-99; देखिण-डी मी॰ सरकार-इंडियन इपिग्रीफिकल क्लामरीज, पु॰ 81 ।

८ समराइच्चकहा, 8,849-50 ।

हिस्त्री आफ बंगाल, भाग 1, पृ० 285; इपिप्रेफिया इंडिका, 19, पृ० 73, 9, पृ० 6, देखिए—मिन्धी जैन प्रत्यसाला, 1, पृ० 77; डी० सी० सरकार—इण्डियन इपिग्रेफी—प० 76 ।

१०. इपिग्रेफिया इण्डिका, 13, पू॰ 339।

११. दो एज आफ इम्पीरियल कन्नौज, पु॰ 240।

समराइच्चकहा में कालदण्डपाणिक का भी उल्लेख आया है। सम्मवतः यह दण्डपाशिक से उच्च अधिकारी होता था, जो गंभीर मुकदमों की निगरानी कर अभियुक्त की मृत्यु-दण्ड देताथा।

अर्थशास्त्र तथा कामसूत्र में नगर के प्रमुख अधिकारो को नागरक कहा गया है। कुछ समालोचकों ने नागरक की व्याख्या दथवपाधिक के समान की है। सनराइच्चकहा में उत्तिलखित दण्डपाधिक और कालदण्डपाधिक तथा अन्य उपर्युक साक्ष्यों से स्ट होता है कि दण्डपाधिक पुलिस विभाग का प्रमुख अधिकारी था, जो चोर-डाकुओं का पता लगाकर उनको दण्डित भी करता था। वह न्यायिक जीव के पक्षात् दण्ड देने का भी कार्य करता था।

पुलिस विभाग का दूसरा कर्मचारी प्राहरिक कहलाता था, जो नगरों तथा गीवों को चोर-बाकुओं से सुरक्षित रखने में सहायता करता था। ये प्रहरी (गहरा देने वाले) पुलिस कर्मचारी होते थे। कुबल्यमाला में जामइल्ल (बामइल) शब्द का प्रयोग हुआ है। इसी प्रकार इसी ग्रंथ में पुरमहल्ल कीर नगरसहल्ल शब्द का भी प्रयोग हुआ है। यही जामइल्ल शब्द का अर्थ प्राहरिक या पहरेदार बताया गया है। कावस्वरी में भी प्राहरिक विशास भागे और यामिक लोक रि (पहरे के विपाही) का उल्लेख है। यहां ये अधिकारी याम अर्थात् रात्रि के समय नगर आदि में सुरक्षा की दृष्टि से पहरा देने वाले यामिक और यामिकलोक कहे गये हैं।

समराइण्डकहा में अन्य पुलिस कर्मचारी यथा नगररक्षक " तथा आरक्षक" बादि का भी उल्लेख है। प्रो० दशरथ वार्मों के अनुसार राज्य की ओर से गांवों को सुरक्षा एवं शाहित अवस्था के लिए रक्षकार नियुक्त किये जाते थे। " किन्तु साराइण्डक्का में केवल नगररक्षक का हो उल्लेख है, सम्भवतः नगर की रक्षा के लिए पुलिस अथवा सैनिकों का एक जरवा नियुक्त रहता था। आरक्षक का ताल्पर्य मुख्ता सैनिक से है, जो नगरों और गांवों में शाहित एवं मुख्ता बनाए रक्षते में सहायता करते थे। आरक्षकों को आधृतिक सी० ए० सी० की अंशो में रखा जा सकता है, जा केवल आन्तिक सरक्षा के ही काम आते थे।

```
रै. समराइखकहा, 3, 212: 4, 321 ।
```

२. अर्थशास्त्र, 2, 36 11 । ३. कामसूत्र, पंक्ति 5-9 ।

४. डी॰ सी॰ सरकार-इंडियन इपिग्रेफी ग्लासरी, प॰ 269 I

५. समराइच्चकहा, 8, 825 । ६ क्वलयमालाकहा, 84124; 135118 ।

७. वही, 18314 । ८. वही, 127131; 24713-4 ।

९, देखिए-पाइसमद्दमहण्णवो, पृ० 354 ।

१०. अग्रवाल-कादम्बरी एक सांस्कृतिक अध्ययन, पु॰ 267, 270 I

११. वही, पृ॰ 94, 111, 217-232 । १२. वही, 268, 270 ।

१३. समराइज्ज्यकहा, 4, 270 (तओ आउलीहूय नायरया नयरारविषया); 5, 387 ।

१४. वही, 2, 155-56; 4, 326; 5, 457; 6-509, 519, 522, 597 ।

१५. दशरय शर्मा—अर्ली चौहान डायनेस्टीज, पृ० 207 ।

ग्राम तथा नगर शासन 'पंचकुल'

समराइच्चकहा में 'पंचकुक' का उल्लेख हुआ है। यह पाँच न्यायिक अधिकारियों की एक समिति होती थीं। समराइच्चकहा में उल्लिखत पंचकुक आधुनिक प्राप्त पंचायत की भांति पाँच अधिकारियों की एक न्यायिक समिति होती थीं। इनका निवाचन पन और कुक के आघार पर होता था। ये जतः स्पष्ट होता है कि पंचकुक के ये सदस्य चनी, सम्प्रण पूर्व कुलीन होते थे। कीटित्य के अनुसार राजा को चाहिए कि प्रत्येक अधिकरण (विभाग) में बहुत से मुख्यों (अमुख अधिकारी) की नियुक्ति करे, जो न्यायिक जांच करें तथा उन्हें स्थायो नही रहने दिया जाय। ये स्पष्टतः मीर्थ काल में भी इसका संकेत प्राप्त होता है। मैगस्थनीज ने नगर तथा सैतिक-प्रवस्थ के लिए पाँच सदस्यों की समिति का उल्लेख किया है। है। मृत्यकाल में भी पांच सदस्यों की प्राप्त समिति को पंचमंद्रली कहा जाता था। इससे पता चलता है कि पाँच व्यक्तियों का यह बोर्ड बहुत प्राचीन काल से चला आ रहा है।

पुजरात में विशाल देव धोरबन्दर-अभिलेख से पता बलता है कि पंबकुल को सोराण्ड्र का प्रशासन निमुक्त किया गया था। 'आठवीं शताब्दी के अन्त में हुंड (प्राचीन उद्दमण्डपुर) के सारदा अभिलेख में पंबकुल का उल्लेख है। 'पुजरात में प्रतिहान नदीश के सियादोंनी अभिलेख में पंबकुल का पार के किया है। 'विकास संवत् १३०६ के बाहुमान अभिलेख 'तथा विकास संवत् १३३६ के भीमनाल अभिलेख में पंबकुल का उल्लेख हुआ है और दोनों अभिलेखों में पंबकुल का उल्लेख हुआ है और दोनों अभिलेखों में पता चलता है कि पंबकुल राजा द्वारा नियुक्त किये आते थे। १३४५ ई० के बाहुमान अभिलेखों ' में भी पंबकुल का उल्लेख है। एक अन्य स्थान पर तो प्राम पंबकुल ' वास्त का उल्लेख आया है। इसी प्रकार एक अभिलेख में पंबकुल को महामात्र के साथ उद्युत किया गया है। ' सौराष्ट्र के शक संवत् ८३९ के एक अभिलेख में पंबकुल को महामात्र के साथ उद्युत किया गया है। ' सौराष्ट्र के शक संवत् ८३९ के एक आभिलेख में पंबकुल को महामात्र के एक अभिलेख में महापंबकुलिक का उल्लेख है, जो एक उत्त है। इसी प्रकार मुस्त सम्राह्म के एक अभिलेख से महापंबकुलिक का उल्लेख है, जो एक उत्त अभिलेख से महापंबकुलिक का उल्लेख है, जो एक उत्त अभिलेख से महापंबकुलिक का उल्लेख है, जो एक उत्त अभिलेख से महापंबकुलिक का उल्लेख है, जो एक उत्त अभिलेख से महापंबकुलिक का उल्लेख है, जो एक उत्त अभिलेख से महापंबकुलिक का उल्लेख है, जो एक उत्त अभिलेख से महापंबकुलिक का उल्लेख है, जो एक उत्त अभिलेख से महापंबकुलिक का उल्लेख है, जो एक उत्त अभिलेख से महापंबकुलिक का उल्लेख हो, जो एक उत्त अभिलेख से महापंबकुलिक का उल्लेख हो, जो एक उत्त अभिलेख से महापंबकुलिक का उल्लेख हो, जो एक उत्त अभिलेख से महापंबकुलिक का उल्लेख हो, जो एक उत्त अभिलेख से महापंबकुलिक का उल्लेख हो जो उत्त है।

१. समराइच्चवता, 4, 270-71, 6, 560-61 l

२. निशीयचूणि, 2, पृ० 101। ३. अर्थशास्त्र, 2।9।

४. मैक्किडिल-मैगस्थनीज फ्रैगमेट, 31, प० 86-88 ।

५, अस्तेकर-प्राचीन भाग्तीय शासन पद्धति, प० 177 ।

६. इपिग्राफिया इंडिका, 22, पु॰ 97 ।

७. वही, 1, प॰ 173 । ८. वही, 11, प॰ 57 ।

९. बाम्बे गजेटियर, 1, 480, नं० 12 । १०. इपिम्नाफिया इंडिका, 11, प० 58।

११, बही 11, प० 50 ।

१२. नाहर-जैन इंस्क्रिप्यन्स 248- हामात्य प्रभृति पंचकुला ।

१३. इंडियन एँटीक्य्री, 12, पु॰ 193-94 ।

१४. जर्नल आफ दी बिहार एण्ड उडिसा रिसर्च सोसायटी, 588।

उल्लेख है। रे यहाँ मजूमदार ने भी पंचकुल के पाँच सदस्यों का एक बोर्ड माना है, जिनमें से प्रत्येक को पंचकुलिक और उनके मुख्य अधिकारी को महापंचकुलिक बताया है। र

समराइच्चकहा में पैचकुल को राजा के साथ बैठकर मुकदमों की निगरानी तथा उनके (पंचकुल) परामक्षे से राजा द्वारा उचित निगय देने का उल्लेख है। है हर्यचिति से भी पता चलता है कि प्रत्येक गांव में पंचकुल संज्ञक पाँच अधिकारों गाँव के करण या कार्यालय के व्यवहार (न्याय और राज्ञकाज) चलाते थे। अवन्यचिन्तामणि तथा अन्य कथाओं में भी पंचकुल का उल्लेख है। र

उपर के आभिलेक्षीय तथा साहित्यिक साहयों से पता चलता है कि पंचकुल का निर्वाचन राजा द्वारा किया जाता था, जो गांव तथा नगर के मुक्दमों की न्यायिक जांच कर राजा, अमाव्य तथा ज्वाय क्य जीकारियों के परामयों से निर्णय भी देते थे। राजपूताना में १२७७ ई० के भीमनाल अभिलेक्ष में पंचकुल के सदस्यों द्वारा एक दान देने का वर्णन है । अभिलेक्षों के आधार पर यह प्रकट होता है कि पंचकुल मंत्री और गवनंरों से सम्बन्धित थे तथा कभी-कभी नगर के अधीक्षक का भी कार्य करते थे, किन्तु अन्य विद्वानों के अनुसार उनके (पंचकुल) कार्य किसी निश्चित सीमा (नगर-गांव अथवा मन्त्रो) तक सीमित न थे। "

चंकुल को भीति समराइच्चकहा में अपराधों की न्यायिक जीच करते हुए कारणिक' का उल्लेख किया गया है। अन्य प्राचीन जैन, संबों में न्यायाचीश के लिए कारणिक अबवा रूप-यझ (पालि में रूप-यक) शब्द का प्रयोग हुआ है।' रूप-यक्ष को माठन के नीतिशास्त्र और कौडिन्य की चल्किती में कुशल होना बताया गया है तथा उसे निर्णय देते समय निरुक्त रहने का निर्देश दिया गया है।' उत्तराध्ययन टीका में' उल्लिखित है कि करकण्डु और किसी बाह्मण में एक बांत के बण्डे को लेकर झगड़ा हो गया। दोनों कारणिक के पास गये। बांस करकण्डु के स्मशान में उगा था, इस्लिण्ड के दे दिया गया। बृहत्करभाष्य' में भी उल्लिखित है कि अपराधी को राजकुल के कारणिकां के पास ले आया जाता था और अपराध सिद्ध होने पर घोषणापूर्वक दण्डित काया जाता था और अपराध सिद्ध होने पर घोषणापूर्वक दण्डित किया जाता था। सोमयेव ने कर्णी (कारणिक) के पांच प्रकार के कार्य एवं अधिकार पिनाये हैं, यदा-

- १. इपित्राफिया इंडिका 15, 113-145 । २. ए० के० मजूमदार-चालुक्याज आफ गुजरात, पृ. २३९।
- ३. समराइच्चकहा, 6, 560-31 I
- वासुदेवशरण अग्रवाल-इर्षचरित एक सांस्कृतिक अध्ययन, पृ० 203 ।
- ५. सिन्धीजैनप्रन्यमाला, 1, पृ॰ 12, 57, 82 ।
- ६. अल्तेकर-प्राचीन भारतीय शामन पद्धति, पू॰ 178 ।
- ७. ए॰ के॰ मजूमदार-चालुक्याज आफ गुजरात, पृ॰ 240 ।
- ८. समराइच्चक्हा 4, 271—'नीया पंचउक मामीयं, पुष्कक्या पंचउक्तिरिह कथा गुठमेति । तेहि अणियं—'सावस्थीओ'। कारणिएहि अणियं कोहि गमितसह ति । तेहि अणियं सुसम्म नयरं । कारणिएहिं अणियं किनिमित्त ति—कारणिएहि भणियं-आये तुम्हाणां किचिद्दविणावायं***'।
- जगदीशचन्द्र जैन-जैनागम साहित्य मे भारतीय समाज, पृ० 64 ।
- १०. ब्यवहार भाष्य, 1, भाग 3, पृ० 132 । ११. उत्तराज्ययन टीका, 9, पृ० 234 ।
- १२. बृहत्कल्पमाच्य, 11900, 904-5 I

(१) अदायक (राज्य की आय को एकत्र करने वाला), (२) निवन्धक (लेखा-जोखा का कार्यं करने वाला), (३) प्रतिबन्धक (सील का अध्यक्ष), (४) नीति प्राहुक (वित्त विभाग का कार्यं), (५) राज्याध्यक्ष (इन चारों का अध्यक्ष) । कर्णाटक के करूजूरि शासन में पाँच अधिकारी नियुक्त किये जाते थे । इन्हें 'करणम' कहते थे । इनका कार्यं यह देखना था कि सार्वजनिक धन का कुक्ययोग न हो, न्याय की व्यवस्था ठोक हो तथा राजद्रोहियों और उपद्रवियों को समुचित दख मिले। ३

प्राकृत जैन कथा ग्रन्थों में उल्लिखित कारणिक राज्य के आय-ब्यय आदि का लेखा-जोखा तैयार करने के साथ-साथ न्यायिक जौच का भी कार्य करता था, जैसाकि ऊपर के साक्ष्मों द्वारा पुष्ट होता है।

जी० सी० चौचरी-पोलिटिकल हिस्टी आफ नार्वर्न इंडिया फाम जैन सोर्मेज, पु० 362 ।

२. इपिग्रैफिया कर्णाटिका, भाग, 7, शिकारपर संबत् 102 और 123 ।

आचार्यं नेमिचन्द्र सिद्धान्तचक्रवर्ती की खगोल विद्या एवं गणित सम्बन्धी मान्यताएँ । आधुनिक सन्दर्भ में

लक्ष्मीचन्द्र जैन

"इस बिन्दु पर एक उलझन स्वयं आ खड़ी होती है, जो सभी गुगों में शंकित मस्तिष्कों को प्रेरणा प्रदान करती रही है। यह किस प्रकार सम्भव है कि गणित, अनुभूति द्वारा स्वतन्त्र मानदीय विचारों को कन्ततः उपज होते हुए भी, वस्तुओं की वास्तिकता से इतना प्रशंसनीय रूप से उपयुक्त तिद्ध हुआ है? तब क्या मानधीय न्याय बृद्धि, बिना अनुभव के, केवल विचारों के सहारे, वास्तिविक वस्तुओं के गृणों को गहराई नापने में समय है?"

---अलबर्ट आइन्स्टाइन १

आचार्य नेमिचन्द्र को इस तथ्य का सर्वाधिक श्रेय है कि उन्होंने ग्यारहवी सदी में आगे आने वाली पीढ़ियों को जैन घर्ष की सारभूत कमें सिद्धान्त विषयक अपार सामग्री के बने हुए अंश के गणितीय विवेचन को सूत्रबद्ध रचनाओं में पिरो दिया। निस्स्तरहे, उनके समक्ष उनके पूर्व-वर्ती आचार्यों के न केवल मीलिक ग्रन्थ वरन् उन पर रची गई विशाल टीकाएँ भी उपस्थित रही होंगी और उन्हीं के आधार पर वे अतीब आत्मविश्वास के साथ घोषणा कर सके—

जह चक्कोण य चक्की छक्खंडं साहियं अविग्घेण।

तह महचक्केण मया छक्खंडं साहियं सम्मं॥

स्त्रबढ की गई उनकी रचनाएँ अपने आप में परिपूर्ण, कमबढ, सरलता से ग्राह्म, संस्थापयोगी एवं ऐतिहासिक बन पड़ीं। उनने परम्परागत ज्ञान सामयो भरपूर जा गई, जो सभी मतों से निकला थी। "जहाँ तक न्यायगत पक्ष थे हो तो तुकना की बस्तु बन गये और भारतीय त्याय के अनेक मतों से सीधी टहर में आ गये किन्तु नीमचन्द्राचार्य हारा चुनी एवं रची हुई सामग्री सीधी गणितीय थी, विश्वरचना सम्बन्धी तथा सूक्ष्मतम जगत् के रहस्यों से भरी हुई विलक्षा थी, इस्तिय बहु अपने आप में भारतीय अन्य मतों से अथवा विश्व के अन्य मतों से विलक्षा पारी चिश्व के अन्य मतों से

हम इस सामग्री की तुलना क्रम से करते वरूंगे और देखेंगे कि ग्यारहवी सदी के इस ज्ञान सामग्री के क्या मायने थे, क्या उपयोगता थी और उससे आगे की पोड़ी किस प्रकार प्रभावित हो सकती थी। इसके पूर्व हम उनकी रचनाओं का परिचय प्राप्त करेंगे और समसामयिक परि-स्थितियों का भी अवस्त्रोकन करेंगे।

१. आइडियाज एण्ड ओपिनिअन्स, लन्दन १९५६ ।

२. गोम्मटसार गा० ३९७ क० का०।

देखिए, लक्ष्मीचन्द्र जैन, "आगर्मो में गणितीय सामग्री तथा उसका मूल्याकन", तुलसी प्रज्ञा, औ॰ वि॰ भा॰, खंड ६, अंक ९, १९८०।

स्राोल सिशा

सगील शब्द ही कुछ ऐसे तथ्यों का धोतक है, जिनका सम्बन्ध अन्तरिक्ष की गहराईयों और विक्संदर्चना की इकाईयों से है। कोई भी वस्तु कहां स्थित है, कब से स्थित है, किस दशा में है, उसकी विगत दशा क्या थी, अनागत दशा क्या होगी और दशा-पिवर्तन का कारण क्या है— ये प्रक्त स्वामाविक होते हैं, हर युग के विचारकों की सर्वप्रिय होते हैं और उनकी खोल कभी नहीं मिटती है। उनके हल करने में विचारक का क्या उद्देश्य होता है, यह भी महत्त्वपूर्ण बात है। यदि बहु इन प्रकृतों की किसी सीमा तक हल कर लेगा तो उसका उद्देश्य किस अनुपात तक सफल होगा, यह भी गणना कार्यकारी होती है।

उपर्युक्त प्रक्तों को लेकर सबसे बड़ी क्रान्ति यूनान, भारत तथा चीन एवं गोण रूप से इसके आस-पास के देशों में दृष्टिगत होती है। विश्व के सम्यता वाले इन क्षेत्रों में एक विचित्र उत्सुकता जागी कि विश्व की घटनाओं का सम्पादन कैसे होता है—क्या कोई कार्य या घटना अथवा क्रिया के पीछे देवों, आधिकेत शक्तियाँ होती हैं, जिन पर नियंत्रण करने के लिए उन्हें प्रसन्न करना होता है ? अथवा कोई देवादि के अप्रसन्न होने से अनिष्टकारी घटनाएं होती है, जिन पर मानव का कोई नियंत्रण नहीं होता है ?

जैन धर्म में इस नियंत्रण-योग्यता का बड़ी गहराई से अध्ययन हुआ। सभी घटनाओं को, जो पुद्गाल (matter) से सम्बन्धित थीं, उन्हें कारणता नियम (law of causation) के अन्त-गंत बांधा गया। न केवल पुद्गाल के बीच यह नियम लगू था, वरन् पुद्गाल और जीव के बीच यह नियम कर्म के अधीन तथा कुछ और भी भावों के अधीन बांधा गया। विज्ञान की ओर बढ़ने का यह प्रयास और भी विश्व सभ्यताओं में परिलक्षित होता है। वास्तव में यह कारणता नियम तभी सार्थक होता है, जब बिगत, वर्तमान और अनागत की तारतन्यता घटनाओं के बीच का सम्बन्ध राशि रूप में परिमाण पुंज रूप में तथा गणितीय कलन रूप में ठीक-ठीक अवस्थित किया जाता है। बैजानिक अथवा उसके समुह की सफलता का आधार यही रहा है।

इसके पूर्व कि हम नैमिक्ट्राचार्य की मान्यताओं पर प्रकाश डाले. यह आवस्यक है कि विश्व की बगोल विद्या सम्बन्धी जानकारी का संवित्त परिषय दिया जाये । इस जानकारी को प्राप्त करने के साधन अब अनुलनीय हैं। सूरुमयीक्षण यन्त्र, दूर्वीक्षण यन्त्र, रहार, लेसर, मेसर प्रक्षेप यन्त्र, स्पुतनिक अथवा प्रसिद्ध उपग्रह जो अणुशक्ति से संचालित होते है, इत्यादि यन्त्र जो गाइजर काउंटर, कम्प्यूट्स आदि गणक यन्त्रों से विश्वन्न प्रकार से अध्ययन की विश्वाल सामग्री प्रस्तुत कर रहे हैं। इस समी के पीछे उन वैज्ञानिकों का इतिहास है, जिन्होंने अपना सम्पूर्ण जीवन कारणता के नियमों का शोध करने, अनेवण्डों डांच उन्हें स्थापित करने में समर्पित कर दिया। विज्ञान को जागृति का प्रथम प्रयास बेलीज (ई० पूर्व २०००) द्वारा प्रस्तुत होती है, जबिक वे गणना द्वारा यूनान में ग्रहण के लगन का समय बतलाते हैं। यही वैवालाओं की शक्ति के मत के लिए चुनौती प्रस्तुत होती है। पाइसागोरस (ई० पूर्व ५४०) वित्य में आवीं की संख्या नियत बतलाते हैं और बहु के का समय बतलाते हैं। यही वैवालाओं की श्वींक के मत के लिए चुनौती प्रस्तुत होती है। पाइसागोरस (ई० पूर्व ५४०) वित्य में आवीं की संख्या नियत बतलाते हैं और बहु के हत्य सिक्त में अविश्व के स्वत्त वित्र में सिक्त में सिक्त में सिक्त में सिक्त में सिक्त में सिक्त सिक्त में सिक्त में सिक्त सिक्त में सिक्त में सिक्त में सिक्त में सिक्त में सिक्त सिक्त में सिक्त सिक्त सिक्त में सिक्त सिक्त

सम्बन्धित करते हैं और रेखागणित को नियमों में बांघते हैं, जिसमें संगीत के बाख यन्त्रों में गणि-तीय अनुपात प्राप्त किये जाते हैं। सुकरात (ई॰ पू॰ ४१५) तक की आगमन विधि से पुष्ट करते हैं|और सत्य की गहराई से पहुँचने हेतु जीनो (ई॰ पू॰ ४५०) अनन्त विषयक तथा अनन्तांश विषयक विरोधाभासों को समय और आकाश की संरचनाओं में प्रस्तुत कर घटनाओं द्वारा गति का विक्ठवेषण करते हैं।

देमोकितस (ई० पू० २४०) ने परमाणुबाद स्थापित किया। अरस्तु (ई० पू० २८४ से २२२) ने तर्क-बाक्यों का सिद्धान्त बनाया और गणितविज्ञान की नीव च्छेतान (ई० पू० ४२७ से ई० पू० २४०) ने साथ बाली ? यूडी (ई० पू० २५०) ने पृथ्वी की गोलाई नापी और इसी प्रकार टालेमी (—२री सदी) ने यहाँ के गमन को वृत्त गुच्छों द्वारा समझाने का प्रयास किया और दायोफेन्टस (२७५ ई०) ने यानिककी तथा उद्दर्शतिकी की नीव डाली। इस प्रकार लगातार विज्ञान, मनीविज्ञान के दायरे को तोड़कर, यन्त्र विज्ञान द्वारा सभी कारणता पर डलता चला गया। चीन मे भी लगभग इन्हीं यूगों में बैज्ञानिक कान्ति का दृश्य दृष्टिगत होता है। कन्फ्यूशस, लाओरजे ने दार्शनिकता के पक्षों को बैज्ञानिक रूप में डालना प्रारम्भ किया। विज्ञान को पहिंग कार्यायन, चित्र स्थानिक स्थानिक हाना प्रारम्भ किया। विज्ञान वार्यायन, चित्र से पहिंग कार्यायन, चित्र से दिहानी में सर्वाधिक हुआ। नये प्रकार के सिद्धान्त बनाये गये और यूनान तथा चीन में पहांचों में स्थार हर।

स्पूरन (१६४२ ई० से १७२७ ई०) ने विज्ञान-जगत् में जो कार्य किया, वह अभूतपूर्व था। गित सम्बन्धी नियमी ने तथा गुरुदाकर्षण सम्बन्धी करून ने समूर्ण यन विज्ञान जगत् की एक नित्त सम्बन्धी कर्मा कराजित स्वाचित्र कार्या का कारण, उनके बीच की दूरियों, गतियों में परिवर्तने आदि का आधार गुरुदाकर्षण का वल बनाया गया, जिससे आगे आने वाली घटनाओं का समय, विचति आदि की गणना सम्मव होने लगी। कोई भी यन्त्र सम्बन्धी घटना से प्रकृति की घटनाओं का कल किया जाने लगा। यह एक महान सफलता का द्वार पा, जिसने प्रकृति की अनेक रहस्य-मय ताले तीड़ दिये। किन्तु यह विद्वान्त सभी घटनाओं में प्रयक्त नहीं हो सका।

भीतिक कारणता के दूसरे पक्ष भैक्सवेक, लारेन्ज, आइंस्टाइन आदि ने उद्घाटित किये। विद्युत् चुनकत्व के बलों में, उनकी घटनाओं में न्यूटन के नियम सफल न हो सके और एक नयी वृत्तिवाद डाली गई रेखार्गणत के आधार पर ही। न्यूटन ने रेखार्गणतिय गमन के आधार पर प्रमुद्ध ने रेखार्गणतिय गमन के आधार पर पुरस्काकर्षण के बलों को निकाला और आइंस्टाइन ने चुन्तिभीय रेखार्गणित के आधार पर गुरस्का-कर्षण तथा विद्युत् चुन्वकीय बलों को निकाला। खगोलविद्या का आधार यहीं सायेक्षता का सिद्धान्त बना, जिसमें निरपेक्ष का दर्शन केवल सायेक्ष घटनाओं को लेकर होने क्या। जनागत घटनाओं को बियत घटनाओं से सम्बन्धित कर देने के कारण यह एक नियतवाद का प्रयास जैसा था, जिसमें अगले क्षण होने वाली सम्बन्धित चटना जात की जा सकती थी।

किन्तु सूक्ष्म जगत् का नियम प्लांक द्वारा क्वांटम सिद्धान्त के रूप में कुछ और ही पाया गया। पहले तो यह ज्ञात हुआ कि प्रकृति घड़ी की सुदयों की तरह छोटे झटकों में ही आगे बढ़ती है। आइंस्टाइन ने मेक्स प्लांक के असांतत्य सिद्धान्त में एक और विलक्षण एवं क्रान्तिकारी बात

देखिये नीधम जे, लिंग विंग, माइन्स एण्ड सिविलिजेशन इन चाइना, केम्ब्रिज, १९५४-लंड १, २, ३ इत्यादि ।

जोड़ी। प्राचीन विज्ञान ने निश्चय पूर्वक घोषणा की थी कि प्रकृति केवल उसी पथ पर वल सकती थी, जो समय के आदि से अन्त तक के लिए कारण जीर कार्य की अविचिष्ठार प्रमुखण में निश्चित हो चुका था। 'क' स्थित के पश्चात कम से अनिवार्यकः 'ख' स्थिति फरूट होती थी। किन्तु आज तक का नया विज्ञान केवल इतना ही बतला सका है कि 'क' स्थिति के बाद 'ख', 'ग', 'घ' या अन्य असंख्य स्थितियों में से कीई भी एक स्थिति हो सकती है। नया विज्ञान 'ख', 'ग', 'घ' संख्यत के बाद 'ख', 'ग', 'घ' का अन्य असंख्य स्थितियों में से कीई भी एक स्थिति हो सकती है। 'यहां केवल सम्भाव्यत हिं ति स्थात के घटने की अपेसिक सम्भाव्यताओं के घटने की अपेसिक सम्भाव्यताओं का निर्देश कर सकती है। 'यहां केवल सम्भाव्यता है, तिवस्वयूर्वक नहीं कहा जा सकता कि किसी एक स्थिति के बाद दूसरी स्थिति वया होगी? क्वांटम के ऐसे सिद्धान्त की रहस्यात्मक इकाई 'धे' है, जो गति में वृद्धि को नापती है। हाइजेन-बर्गादि द्वारा यह जात किया गया कि कण और तरंग मुलतः एक है और ओएडिजर ने तरंग यानिवर्क को स्थापित कर एक नया वैज्ञानिक सिद्धान्त प्रस्तुत किया, जो सूक्ष जगत की जाने वालो घटनाओं को समझा सकता है। वह भी पूरी तरह नहीं। इस प्रकार आधृनिक भीतिकी द्वारा विव्य के स्वरूप को समझा सकता है। वह भी पूरी तरह नहीं। इस प्रकार आधृनिक भीतिकी वारा विव्य के स्वरूप को समझा के प्रयाद और उससे खगोल विद्या के रहस्यमय आयाम, विव्य का आयातन, उसमें विभिन्न कालाशीय पिष्डों के स्वरूप और उनके गमन तथा उनकी उर्दात्त आदि के विभिन्न कलन कातारा प्राप्त किये जा रहे हैं।

मैनसबैल (१८३१ ई० से १८७९ ई०) ने यूनानी एटमों (परमाणुओं) को विश्व की अनस्यर आधारिशाला बतलाया था और यह विश्व कैवल परमाणुमय ही माना गया था। विश्व को पदार्थ का मूल में चटक अंग न माना जाकर कैवल कम्प्रन माना जाता था। किन्तु वा को तात हुआ, वे एटम (परमाणु) विश्वत् कणों तथा अन्य प्रकार के गमनशोल कणों से निमित हैं, जिनसे सारा विश्व निमित हैं। बाइन्स्टाइन ने बतलाया कि ऊर्जा (energy) तथा द्रव्यमान(mass) में परस्पर सम्बन्ध है और एक दूसरे में परिवर्तित होते रहते हैं। यह एक घातक रहस्य या, जिनके आधार पर अणुवित का प्रावुमीत हो सका और अणुवम आदि के निर्माण होने लगे। फिर हाइट्रोजन बम बनाने के आधार पर सूर्योदि पिक्डों पर होने वाली प्रक्रिया समझी जा सकी। सूर्य अपना भार तभी स्विर बनाये रख रकता है, जबकि पदार्थ लगामा २५ करोड़ टन प्रति मिनट की दर से सूर्य के भीतर पहुँच रहा हो—इतना विकिरण भार सूर्य से प्रति मिनिट ऊर्जा के रूप में प्रक्रित होती।

सूर्यं और ताराओं के जीवन काल का अनुमान उपर्युक्त के सिवाय अन्य तरीकों से भी प्राप्त किया जा सकता है। उनकी अन्तरिक्ष में गित ही बतलाती है कि उनका जीवन काल लाखों-करोड़ों वर्षों का है। गुरुवाकर्षणादि धावित के सहारे सम्पूर्ण गतिमान विस्व के पिण्ड अपने आप में नियत गति हैं, मुरस्तित हैं। स्थूल जगन में आइंस्टाइन का सापेक्षता सिद्धान्त वास्तिवक ठहरता है और सूच्य जगत् में कवांटम यात्रिकी। सूर्यं और ताराओं की गतियों से जात होता है कि उनका जीवन काल लाखों-करोड़ों वर्ष होगा।

अन्तरिक्ष वास्तव में किम आकार का है ? इस प्रश्न को भी भौतिकी ने कई प्रकार से साधित किया। अन्तरिक्ष स्वयं में वक्र है, जैसी पृथ्वी स्वयं में नारंगी की वक्रता लिये हुए है।

किन्तु आइस्स्टाइन ने इस तथ्य को कभी मान्यता नहीं दी। उनका विश्वाम था कि ईश्वर मानव के साथ पीते (डाइम) नहीं खेल सकता है।

आइंस्टाइन ने विश्व को साबुन के बुलबुले के समान ही माना। उनके अनुमान के अनुसार विश्व में पदार्थ से उत्पन्न बकता के साथ ही साथ एक सहज बकता भी होती है, जिसके कारण पदार्थ का पिरामण बढ़ने पर उसका आकार भी बढ़ जाता है। यदि विश्व पदार्थ बिहान हो जाये। यह भी हो सकता है कि पदार्थ के पिरामण को बढ़ाने से विश्व का आकार का हो जाये। यह भी हो सकता है कि पदार्थ के पिरामण को बढ़ाने से विश्व का आकार घट जाये। इस प्रकार का संरचित विश्व क्या अस्थाई नही होगा? ऐसे परिमाम विश्व में सास्तिक अंतरिक्ष गरिखों के फिखे हुए या तो फेल रहा होगा या सिकुड़ रहा होगा? प्रोफेसर देश से माना था कि आकाश और काल के अपने गुणों के कारण विश्व में एक निष्यत में एक निष्यत परिमाण होती है और विश्व के पदार्थों के कारण उत्पन्न ककता आकाश और काल से उत्पन्न स्वाच की तुलना में नगण्य है। यह धारणा आईस्टाइन की पूरक है। आईस्टाइन का अस्थाई विश्व केरो-जेरे बढ़ता जायेगा, उसमें पदार्थ विश्व होता जायेगा और अन्ततः डी सिटर का विश्व रिश्त कर्य में एक परिमा करायेगा।

विश्व कितना में राशक है, इसका अनुमान एक उदाहरण से प्रस्तुत है। किसी नोहारिका का प्रकाश (१ सेकेन्ड में १८६००० मील की गति से) हमारे पास पहुँचने में ५ करोड़ वर्ष लग जाते है और ऐसी नीहारिकाएँ हमसे रुगभग ४५०० मील प्रति सेकेन्ड की गति से दूर भाग रही है। आईस्टाइन के सिद्धानानुसार प्रकाश का बेग ही विश्व में महत्तम है और गतिशील बरतु से भी निकलने वाला प्रकाश उसी अपने बेग से निकलता है। प्रश्न है कि क्या यही प्रकृति के कणों का महत्तम बेग है एके स्वा यही प्रकृति के कणों का महत्तम बेग है एसे क्या जिल्हा की प्रकृति के कणों का महत्तम बेग है ।

आज अन्तरिक्ष की शोध पर अणुजिक्त यान व प्रयोगशालाएँ स्थापित कर करोडों श्पयों का क्यम किया जाता है। हाल ही संयुक्त राष्ट्र अमेरीका का चन्द्रतल पर पहुँचने का खर्च रे५,००० लाख डालर आया था और अन्य मद मे २०००० लाख डालर आया है। यह शोध नियन्त्रण योग्यता की ही है। अभी अन्यत्र खगोलीय पिण्डों में बोचन के आयार नहीं मिन्ट मकं है। किन्तु चन्द्रतल की शोध से जात हुआ है कि वहां की चट्टानें २७० कराड़ वर्ष पुरानी है। इसी प्रकार अन्य जानकारियों ने रहस्याय विश्व के अनेक विद्वानों को नया मोड दिया है।

अब रेडियो, दूरबीश्य धन्त्र भी नई कहानियाँ बतला रहे हैं। स्काईलैब में प्रयुक्त अति हूरस्य उपख्रों पर स्थित यन्त्र कंत्र हायल के तिद्धान्त को अब अर्गुचत ठहरा रहा है तथा बिग वंग विद्धान्त के एक में उपस्थित कर रहे हैं। उनके द्वारा × निकरण ज्योतिष का भी विकास हुआ है, जिनसे पत्मारों और क्वासरों का अविकार हुआ है। इनके ऑतिरक्त अन्तरिक्ष को गहराईयों में एंटी-मेटर आदि से तिर्मित काले छिड़ भी आविष्कृत हुए है। हमारा सूर्य स्वयं एक रितारा है, जो ५ × १० वर्ष की आयु का है और लगभग इतने हैं। काल तक रहेंगा। इसके परचात् वह रुवेत नीना गुवान तारा तथा कुल्ण छिड़ में वदलता जायेगा। जब सभी नामिक ईंधन तूर्य का समाप्त होगा, तब बहु प्रह जैता सफेड बौना तारा रूप के वह अपने वह उपने विकास के रिक्रयों के विवास होगा, विकास होगा, विकास समाप्त होगा, विकास सिंह प्रह वीता सफेड बौना तारा रूप में व्यक्त लोगा। उसे पत्सीटण रिक्रयों सोर्स कहा जायेगा। ऐसे तारों का आविष्कार १९६८ में केम्ब्रिक के रिक्रयों को किया। इसी प्रकार १९६० में अत्यन्त सचन कर्षी वाले तारों क्वासरों का आविष्कार हुआ, जो बवासी स्टेटर रेडियों सोर्सेंच कहुलते हैं। इनका व्यास क्रमेक किलेंग प्रकाश वर्ष

होता है। इसी प्रकार मीहारिकाओं के फैलाव की कहानी विचित्र है। इन सभी आविष्कारों के बीच जीव-विद्यान भी पनप रहा है और उसकी नियन्त्रण योग्यताओं का अध्ययन भी यन्त्र जैसा हो रहा है। भारत के दो उपग्रह आर्यभट्ट तथा भास्कर एवं अन्य उपग्रह अनेक रहस्यों को खोलने हेतु विद्योव कार्य कर रहे हैं।

नेमिचन्द्राचार्य की मान्यताएँ

उपर्युक्त तारतस्य में अब हम बर्दमान महावीर के तीथं में उदित खगोल विद्या का अध्ययन करों। चूँकि निमनदावार्य का कार्य आवार्य परस्परागत ज्ञान के आधार पर संकल्ति हुआ, हमिलए उनकी मान्यताओं का इतिहास उतना ही प्राचीन है, जितनी प्राचीन श्रृत परस्परा। इसे लगभग ईसा की प्रथम बरी माना जा सकता है।

क्योल विद्या सम्बन्धी दो रचनायें नेसिचन्द्राचार्य की निम्नालिक्षित है—द्रव्यसंग्रह (५८ क्लोक) । द्रव्यसंग्रह वृहदूदव्यसंग्रह के नाम से भी विक्यात है। सबसे प्रथम इसी ग्रन्थ से बालबोध प्रारम्भ किया जाता है। इसमें नय की सरलता, पदार्थिकान एवं क्षतालिक्षा का प्रथम द्वार कुलता है। क्लुद्रव्यसंग्रह मी २६ गायाओं में उपलब्ध है। द्रव्य-संग्रह तम भी ब्रह्मदेव सूरि की टीका उपलब्ध है। त्रलोकसार पर संस्कृत में माधवचन्द्र नैविक्य एवं पं० टीडरसन की हिन्दी भाषा टीका उपलब्ध है। अभी भी महावोरजी से प्रकाशित आर्थिका श्री विज्ञुद्धमती द्वारा नवीन रूप में अवतरित त्रिलोकसागर भी दृष्टव्य है। इनके सिवाय क्षांशलिक्ष सम्बन्धी जानकारी गोम्मटसार एवं लिक्सार में भी उपलब्ध है।

अब हम देखेंगे कि नेमिचन्द्राचार्य ने खगोलिबचा सम्बन्धी मान्यताओं को किस प्रकार स्पष्ट किया है। समस्त विदय में सर्वश्रम जीव और जजीव के दो जनत् विभक्त किये गये। जीव के विभिन्न लक्ष्मण व्यवहार नय तथा निक्ष्य नय (behavioral purport and deterministic purport) पर आधारित किये गये हैं। व्यवहार नय से तीनों कालों में जीव के इत्यित, बल, आपू ओर ज्वासोच्छ्वास है, किन्तु निक्षय नय से उसके चैतना (consciousness) ही है। उसका उपयोग ज्ञान दर्शनमध्य है, वह स्वयं अमूर्त है, कर्ता है, निज शरीर के बरावर है, भीचा है, संसारी साध सिद्ध है। व्यवहार नय से विचेचन वैज्ञानिक प्रयोग का आधार बनता है और निक्षय नय से व्यवहार नय से विचेचन वैज्ञानिक प्रयोग का आधार बनता है और निक्षय नय से व्यवहार नय से विचेचन वैज्ञानिक प्रयोग का आधार विच्या है। व्यवहार नय से विचेचन वैज्ञानिक प्रयोग का अधार हिन्द्र प्रवाहर न भी हो, तो भी उसका अस्तित्व है, वह जानी जा सक्ती है। ल्रव्ह, अमूर्नता, इन्द्रियाहय न भी हो, तो भी उसका अस्तित्व है, वह जानी जा सक्ती है, लक्षण में स्थापित की जा सब ती है। वस्थ होने से व्यापार में जीव मूर्ग और वर्ण, रस, गंधमय अथवा वीद्याहक सामग्री के लक्षणों से दूर्ण दिलाई देता है। (व्यव्यवहर १-८)।

सबसे बड़ी उपलब्धि वह मान्यता है कि जीव यनजबत् भी है, उसे पीर्मालक यनज हारा माइमुलेट (simulate) किया जा सकता है और इस प्रकार के व्यवहार से आत्मा पुद्रगण कर्मीर का कर्ता होता है। उस यनज मे पुद्रगण का आप्तब होता है, उसमें बच्च होता है, निजंरा उदयभूत होती है और इसमें क्कायट या संपर भी होता है। इस प्रकार का पुद्रगण यनज भीतिक विज्ञान का आधार वन जाता है। उसमें जाने जाने वाले परमाणुओं की पिनती, उनको ऊर्ज का परिमाण, उनके रहने की स्थित तथा उनके हारा जीवादि को दिये गये फल, अनुभाग की गणना हो। सकती है। यह जीव के विकारी भाषों के निमित्त (field) की पाकर हो हो सकता है, अन्यया

कैसे होगा ? यह कारणता का नियम है । सिद्ध जोवों के शुद्ध भाव होते हैं, वे पौर्मिलक यन्त्रों के परिवर्तन में निमित्त नहीं होते हैं । इससे कारणता का नियम प्रकट हो जाता है । (द्रथ्यसंग्रह ९) ।

जीव के विकास सम्बन्धी तथ्य हैं कि इन्द्रियों का क्रमणः विकास एकेन्द्रिय से पंचेन्द्रिय तक होता है। स्थर्गन् इन्द्रिय बाले जीव पृथ्वी, जल, तेज, वायु और वनस्पति काया बाले स्थावर होते हैं। फिर दो, तीन आदि बाले जीव त्रस कहलाते हैं। एक से चार इन्द्रियबाले असंज्ञी अर्थात् अविकत्तित मस्तिक्क (brala) अथवा मन-रहित होते हैं। एकेन्द्रिय बादर और सूफ्त होते हैं, जैसे बाइरस, बेक्टीरिया आदि। पुतः वे सभी पर्यास जोर अपर्यास होते हैं। इस प्रकार विज्ञान की ओर जागृन ये मान्यताएँ क्रमशः अध्ययन का विषय बनती हैं। (ब्रब्यसंग्रह १०-१३)।

पुद्गल को मेटर (matter) कहा जा सकता है। किन्तु पुद्गल परमाणु एक विशिष्ट तथ्य है, उसे अल्टीमेट पार्टिकल या कान्स्टीट्यूट (ultimate particle or Constituent) कहा जा सकता है। आज का विज्ञान इस तक पहुँचने का अभी दावा नहीं कर सका है और इसके सम्बन्ध में विभिन्न पत तथा सिद्धान्त प्रस्तुत किये जा सकते हैं। बया जैन परमाणु ऊर्जों में बदल जाता है? उत्तर हैं—नहीं। परमाणु की जाबी को सवहें अनन्त ही सकती हैं, उनमें परवर्तन हो सकते हैं, वह परमाणु का गुण है, उनमें अंश हो सकते हैं किन्तु ऊर्जा, परमाणु नहीं हो सकती। परमाणु से स्कन्ध बनते हैं। उनके रूप शब्द, बन्ध सूक्ष, स्पूल, संस्थान, मेद, तम, छाया, उद्योत और जाताय आदि हो सकते हैं—ये पर्याय रूप हो सकते हैं, किन्तु परमाणु स्वयं ऊर्जा नहीं हो सकता क्षित हो सहते हैं—ये पर्याय रूप हो सकते हैं, किन्तु परमाणु स्वयं ऊर्जा नहीं हो सकता है, यह मान्यता है। शक्ति बस्तु अलग है, परमाणु वस्तु अलग है। (इव्यसंग्रह १६)। 'गुण्यपर्यायवर द्रव्यं' इसका आधार है।

अजीव द्रव्यों में पुरुगल द्रव्य के सिवाय धर्म-द्रव्य, अधर्म-द्रव्य, आकाश-द्रव्य, काल-द्रव्य खगोल विद्या में आते है। धर्म, अधर्म अमृत हे, अदृष्ट है। किन्तू उनका अस्तित्व है, जैसे ईथर और इन्शिया का। ये दोनों जीव और पदगल के क्रमशः गमन और स्थित होने में सहकारी है. जैसे मछली के गमन के लिए तालाब का पानी और यात्री को विश्राम हेत स्थित करने मे पेड की छाया। गति और स्थिति मे जीव और पुदगल हो सिकय तस्य हैं, किन्तु धर्म, अधर्म सिकय कारण नहीं, वे केवल उदासीन कारण है। आइंस्टाइन ने आकाशकाल की ज्यामिती द्वारा धर्म-अधर्म जैसे ईधर के अस्तित्व को भौतिकी से बाहर कर दिया। क्योंकि ईखर को पोदगलिक गण देने पर पथ्वी की गति नही प्राप्त की जा सकी। अतः यह मानना पड़ा कि प्रकाश की महत्तम गति चलती हुई पथ्बी पर से अपनी गृति किसी भी दिशा में नहीं बदलती है। इसलिए ईयर सम्बन्धी मान्यता एक भूलावा मात्र है, क्योंकि उसमें मैटर के कोई गुण नहीं हैं। ईयर के बिना माने भौतिकी की गणनाएँ, घटनाओं की व्यवस्था जम सकती है। क्या जैनागम में धर्म-अधर्म को बिना माने ऐसी कोई व्यवस्था जम सकती है ? उत्तर है-नहीं । अमर्त मान लेने पर पौद्रगलिक गणों को देने की जरूरत तो नहीं है. किन्त लोक-व्यवस्था का फिर क्या होगा ? लोक आकाश में हैं, अलोक भी आकाश में है। यदि लोक मे जीव और पुद्रगल ही होते तो क्या होता ? बिना काल के परिवर्तन न होता । बिना धर्म द्रव्य के गति नही होती । बिना अधर्म द्रव्य के स्थित न होती । धर्म-अधर्म द्रव्य की मान्यता इस रूप में वैज्ञानिक है कि वह लोक के अनन्त आकाश में पूर्ण बिखराव का नियन्त्रण करती है। आज का विज्ञान लोक की सम्पूर्ण अनन्त आकाश में बिखराव की स्थित को किसी हब तक स्वीकार करता है। किन्तु जैन दर्यान के अनुसार कोई शक्तियाँ हैं, जो उन्हें अनन्त दूरी पर ले जाने से रोकेंगी। यदि हैं तो क्या वे नप्ट नहीं हो सकती हैं? यदि ऐसी शिक्यों नष्ट हो सकती हैं, तो प्रस्त होता है कि जनादिकाल से लोक-व्यवस्था क्यों बनी रही—पूर्ण रूप से असि विस्त्र क्यों नहीं हो गई। इसका उत्तर विज्ञान कैसे दे सकता है? वहां को और अपमंद्र क्यों को मान लेने पर लोक की जनन्त बाकाश के बहुमध्य भाग में एक अवस्थित स्थित बन जाती है, जिसके बाहर जीव, पुद्माल की गति नहीं होने से लोक के विस्त्र होने और नष्ट होने का प्रस्त नहीं उत्तरा है। सिद्धान्त साधारणतः भारणाजों पर निर्मर करता है जीर मान्य होता है, यदि पूर्वापर विरोधादि का अभाव हो। (उत्यर्थस्व १५-१८)।

आकाश त्रव्य अवकाश हेतुल्व िये हैं, काल वर्तना हेतुल्व िये हैं। कालाणु रत्नों की राशि के समान केवल लोकाकाश में असंस्थात प्रदेशी हैं। इसकी आवस्थकता लोक के बाहर कर्यों न हुई। लोक के बाहर केवल आकाश ही हैं, अन्य कुछ नहीं; अत्य वर्तना का वहीं प्रका नहीं उठता। जीव, बसे, अधमें द्वयों का माप भी असंस्थातप्रदेशी है, बाहे जीव में सक्तेच-विस्तार होता रहे। होगा ही, वर्गोंक जैसा वर्तन होगा, बैसा उसमें द्वया समावेगा। द्वया, गुण और पर्यायों में द्वित होता है। काल को छोड़कर अन्य द्वया असण्ड जयवा खण्ड-सण्डक्य समूहों में विस्तारपुक्त होने से अस्तिकाय कहलाते हैं। पुराण्ड द्वयों में इस प्रकार के समूह (स्कन्य) प्रदेश संस्थेय, असंस्थेय और अनन्त होते है। इस सभी तथ्यों में बहातिकाय कहलाते हैं। पुराण्ड द्वयों में इस प्रकार के समूह (स्कन्य) प्रदेश संस्थेय, असंस्थेय और

जीव के बसंख्यात प्रदेशों में कमं परमाणुओं का बन्ध कितना हो सकता है—यह तथ्य तीन्न एवं मंदता के कारण चलराशि का बोतक है। एक बोर जीव के योग, कवाय परिणामों का चलन, दूसरों बोर तदनुसार कमें परमाणुओं की प्रकृति, प्रदेश, अनुमाग, स्थिति में चलन या फलन (Variation functioning)। जैनाचायों ने इसके बानुपातिक चलन या फलन की विवेचना तक ही बापने को सीमित नहीं रखा, वरन् कितना चलन या फलन होगा, इसके भी नाप, माप, प्रमाण आदि स्थापित किये गये। (क्रव्यसंग्रह २५-२६)।

प्रदेश और समय क्रमशः आकाश एवं काल भाप की इकाईयों हैं। जितना आकाश एक अविभागों परमाणु से बेरता है, उसे समस्त परमाणुओं को स्थान देने में समयं प्रदेश कहते हैं। इसकी विवित्रता इस तस्य में है कि एक प्रदेश में केवल एक या दो परमाणु हो नहीं, अनत्तानन्त परमाणुओं का समावेश हो सकता है। इसके आधार पर गणितीय काम्पेवटनेस (compactness) अथवा संहतता की सांस्थितिक समष्टि का मापन होता है। आकाश अखण्ड है, सांतत्यक (continum) है, जिसके परिमित भाग में केवल परिमित संख्या के प्रदेश ही माने गये हैं। यह प्रदेश केन प्याइस्ट (point) अथवा बिन्दु है। और समय क्या है? उसको काल विषयक परिभाषा परमाणु को गति से बौंधी है। जितने काल में एक परमाणु दूपरे संजन परमाणु का जितकमण करे, वही परमाणु उतने काल में १४ राजु इल्लाग के सके, उसे समय माना गया है। इससे मंदतम और सौर तीव्रतम गति का बोख होता है। यहाँ काल में विशा-परिवर्तन का भी प्रधन उठता है। पर्याय परिवर्तन का सही समय है, जो कालाणुओं के वर्तन से भी लिता होता है। इससे छोटे काल की कच्यान नहीं है। वह है से अवस्था स्वाह समय है, बोब कालाणुओं के वर्तन से भी लिता होता है। इससे छोटे काल की कच्यान नहीं है। वह स्थाय ही समय है सो प्रदेशों में है। यह एक क्यान कर है। इतने ही समुख पर सहसा कियाय की स्थित है। सहि छोटे काल की कच्यान ही है। वह से स्थाय है से स्वाह स्वाह स्वाह की स्वाह स

(paradox) उपस्थित होता है। साधारणतः किसी भी समय किसी भी बस्तु की स्थिति एक ही स्थान पर होनी जाहिये। किन्तु सुक्ष जगद का नियम ही कुछ और है। गतिवालि होते ही बहु एक ही समय में अनेक प्रदेश में सित्त कुष्ठ लेका पार कर सकती है। प्रदन है कि क्या वक रेखा पर नहीं? यहाँ स्थित का जर्थ position है, life time नहीं। इस तथ्य का चुक्स अध्ययन आज के विज्ञान की जर्तिक्षितता सम्बन्धी क्वांटम ग्रानिक्की के सिद्धान्त में नया मोड़ का सकता है। यह स्वना हो। कि फक्ति में सबसे सुक्स काक का अन्तराक क्या है। यह भी देखना होगा कि इस अन्तराक में सबसे सुक्स हावत होता है और अधिकतम कितना । अभी तक ज्ञात सबसे सुक्स अन्तराक में सबसे सुक्स हावत किता होता है और अधिकतम कितना। अभी तक ज्ञात सबसे सुक्स अन्तराक (१०)-१४ सेंटीमीटर है, जथवा '/(१०) 'र सेन्टीमीटर है। प्रकाश की गति एक सेकेन्ड में तथ करती है।

विश्वप्रहेलिका में मृति महेन्द्रकुमार (हितीय) ने १ प्राण का मान ४४४६३५, आ बाकि-काएं प्राा किया है, जो ६९.३% होकेन्द्र के रूपमा होना चाहिये। एक आवाल में जनव्यपुक असे-स्थात समय होते हैं, जिसको संस्था को गणना की जा सकती है। उसे दाशमिक रूप में लाकर आज के ज्ञात सुरुमतम कालान्तराल से नुल्या को जा सकती है। उसी पर आधारित पत्यकाल के समयों की संस्था है, जितका सम्बन्ध सुच्यानुक के प्रदेश संस्था माप से निम्मणिवित है—

सूच्यंगुल प्रदेश संस्था = पत्य के समयों की संस्था मे उसी संस्था का पत्य के अर्थच्छेद बार गणन से प्राप्त संस्था

हो सकता है कि मंदतम गति की अवघारणा घृदीकरण जैसी घटनाओं पर गहराई तक प्रकाख दे सके।

अब कुछ त्रिलोकसार विषयक विवरण पर आयें। खगोल विद्या से सम्बन्धित लोक की सीमाएँ, उसमें ज्यामितीय खण्ड, चारों ओर से बेप्टित पदार्थ, कुछ भगोल, कुछ ज्योतिकीविज्ञान तथा अन्य तथ्य हैं। इस ग्रन्थ में कुछ नवीन तथ्य अवश्य हैं, यथा ऋतू, राह, मध्यप्रदेश, धारा विवरण आदि । हम सर्वप्रथम इस बात को समझने का प्रयत्न करें कि इन तथ्यों को प्रकाशित करने में जैन मत का प्रयोजन (अभिप्राय) क्या था ? लोक का आकार 'पुरुष', जो सर्व प्राणियों में सर्वाधिक विकसित अवस्था है-सिद्ध का भी अन्ततः आकार वही है। कमर पर हाथ रखे हए पुरुष को चारों ओर घुमा देने पर शंक्वाकार छिन्तक पिण्डों वाला लोक दृष्टिगत होता है, जो आधार और शीर्ष आदि के नापानसार ठीक ३४३ वन राज नहीं होता है। वीरसेनाचार्य ने उसे स्फान (wedge) के आकार में सिद्ध कर उसे ठीक ३४३ घन राज सिद्ध किया और विगत परम्परा को बदल दिया। ' आधार प्रमाण लोक और द्रव्य लोक की सिद्धि थी। प्रमाण या जीवों की संख्या वाली पद्रियां बतलाते हुए इन प्रन्थों में दशा का विवरण भी चलता रहा, और अन्ततः न केवल ज्योतिष वरन् भौगोलिक वर्णन भी उसमें प्रमाण रूप से तथा विवरण रूप से स्थान पा गये। एक बात तो यह है कि इस बात का ध्यान नहीं रखा गया कि किस प्रकार का अंगल अथवा योजन वहां उपयोग में आ रहा है। आत्मांगुल, प्रमाणांगुल और उत्सेषांगुल, तीनों के लिए केवल अंगुल प्रतीक बनता चला गया। छायामाप से भौगोलिक गणनाएँ होती थीं, गगनखण्डों में ग्रहों की स्थित, अथवा तारादिगणों की जम्बूद्वीप सम्बन्धी गणनाएँ भी होती थी और इन दोनों को मिला देने पर

१. पड्सप्डागम, पुस्तक--४, १९४२, पृ० ११ आदि देखिये आकृतियाँ १, २, ३।

कोणीय एवं रेखीय भाप भी कुछ स्थानों में गृहस्य को विश्रम में बाल देते रहे हैं। भावस्थकता है कि इनका सम्पूर्ण विस्त्रेयण किया जाये। जिस प्रकार का योजन जहां लागू हो, वहां उसका ययावत् नाम दिया जाये; तब कहीं आधुनिक विज्ञान से उसकी नुलनाओं में ज्यादा अन्तर नहीं आवेगा। (जिलोकसार १८)।

रज्जु क्या है ? उसकी गणना असंस्थात द्वीप समुद्रों में स्थित ज्योतिव बिन्बों की संस्था पर भी आधारित है, बौर कब्जें लोक तथा अधोलोक की सीमाओं से भी सम्बन्धित है। इस प्रकार कोक या अन्तरिक्ष की यहराईयों केवल दृष आकाशीय पिण्डों पर ही आधारित नहीं है। उस अस्तिम इसे से भी सात राजु अपर की जोर तथा सात राजु नीचे की ओर विस्तृत है। मिल देश के हरिप-दोनाप्री भी रस्सों के माप में पियोगोरस के साव्य का उपयोग करते थे। अपर की जोर स्वर्ग ही होंगे, नीचे की ओर नर्क ही होंगे—यह सापेक्ष तथ्य ही है। गोल पृथ्वी के लिए दिशाओं की अवधारणा भी सापेक्ष ही होंगे। इस प्रकार लोकाबाए एक ऐसी करना का चित्र बना, जो प्रमाणों को बैठा सके, आसास को वैठा सके, उसकी उपलब्धियों को बेठा सके, आसास को वैठा सके, उसकी उपलब्धियों को बेठा सके, वास हो कह करतल आमलकवत ही सके। (जिलोकसार ११०)।

किस सीमा तक भौतिक सुख हो सकता है और भौतिक दुःख, इसका भी विषण कोक के नक्यों में किया गया। उसे भी ऊँचाई और गहराई दी गई। सातवाँ नरक राजू नीचे और उससे भी नीचे तित्यनिगीय के दुःख की गहराई। उसर को ओर आत्मा की उपक्रियों सहित सुख सीलहर्ष देवाँ तक और फिर अहमिन्द्रों और उससे भी सुख की अधिक ऊँचाई सिद्धों की। यदि इसे दिशा निरपेक्ष न मानें, ज्यामितीय आधार को गुणांदि का आधार सानें तो वह आत्मलोक होगा। इस प्रकार अध्यात्मवाद और हत्यवाद आदि अनेक रूप में लोक स्वरूप को समझाने का प्रयात किया गया। (त्रिलोकसार १४४-२०: ४५१-५६०)। युत्त जहाँ तक, जिस रूप में, प्रतीकबद्ध होकर बोध दे सक्त, आत्मीन्ति में वहाँ तक प्रयास होते रहे। ज्ञानलोक की विवेचना आगे करेंगे। किन्तु इसके पूर्व कुळ ज्योतिय एवं मुगोल की भी चर्चा कर लो आये।

जेसा कि पूर्व में कहा जा जुका है, जैनों की ज्योतिष सम्बन्धी गणनायें रहस्यमधी थीं। एक सूर्य के समस्र और इसरा चन्द्रादि को जामने-सामने चलकर सम्भवतः वे प्रहणादि की गणनारें करते रहे। चीन, वेबिलान जादि कुछ जन्य देशों में इसी प्रकार को पढ़ित प्रचलित थी। पय को हुगुना कर उसे वृत्ती अर्थाद अर्थावों और देशांशों में गणनखण्डादि रूप में विभाजित कर प्राय: १००० वर्षों तक पञ्चवर्षीय युगवाला पञ्चांग जारी रहा। इसमें बेदांग ज्योतिष के ज्ञान के सिवाय नये तथ्य, अयनादि के गणन बाले गये। चन्द्र और सूर्य की चालों के पद्यांग पूर्ण रूप से मिलते हैं, किन्तु ग्रह-गमन सम्बन्धी सामग्री विनष्ट हो गई। यतिवृष्य (पौचवीं सदी) मे इस बात का उल्लेख किया है।

जैन धर्म ग्रन्थों में यूनानियों एवं अन्य भारतीय ज्योतिषियों की ज्योतिष पद्धति प्रवेश नहीं कर सकी। धर्म में सर्वज्ञता का अगम्य विश्वास जैन आवार्यों को पूर्व स्वीकृत पद्धति से विचलित

२. सर्व गमन के लिए देखिये.

Jain, L. C.—On the Spiro-elliptic Motion of the Sun implicit in the Tiloyapannatli, I. J. H. S., vol. 13, no. 1, 1978, pp. 42-49.

न कर सका ओर बास्तव में उस पद्धांत में अपने आप मील्डिता तो थी ही, ग्रहों के संवरण का भी पञ्चाङ्क उसी वृत्त पद्धांत से समाविष्ट किया जा सकता था, किन्तु इस ओर प्रयास यतिवृत्तम के पव्चात् किये ही नहीं गये और न यह जानने का प्रयास हुआ कि ग्रहों की वाल का जैनागम में क्या विवरण रहा होगा?

पुनः चित्रा पृथ्वी क्या है? मेर पर्वत किस निर्देश का स्रोतक है? चित्रा पृथ्वी से ऊँचाई का क्या ताल्परें है? इन प्रस्तों को बिनात वर्षों में कई संगीष्टियों में प्रस्तुत किया गया है। उनके उत्तर भी निकाले गये। मेर पर्वत एक स्वानीलीय अस के रूप में निर्देशांकों का चित्रण करता हो। हो।गा, जहां भी इसकी स्थिति रही हो, वह बीचों जीच ही स्थित होगी और कहीं उत्तर दिशा की ओर इसका प्रेव्य रहा होगा। चित्रा समतक को भूमध्य रेखीय समतक माना चाता रहा हो, जिससे व्योतिष्टियों के उत्याईयां योजन के कोणीय माप देती रही हों। शेष विवरण वैज्ञानिक है, पर्टकांग में अलाभेत है।

किन्त चन्द्र और सूर्य बादि की देवांगानायें उस प्राचीन काल की याद दिलाते हैं. जब दैविक और आधिवैतिक गृहितयों की मान्यता थी। उनमें वैज्ञानिक तथ्यों का प्रवेश नहीं हुआ था। क्या जैन मत में इन अगणनीय शक्तियों की मान्यता थी और वह भी किस सीमा तक ? यह विचारणीय है। जैन मान्यता में एक द्रव्य की दसरे द्रव्य पर्यायों पर नैमित्तिक प्रभाव माना गया है, जो उपादान द्रव्य की योग्यता पर निर्भर करता है। द्रव्य की द्रव्यता पर त्रिकाल में कोई प्रभाव नहीं होता है। जीव जीव ही रहेगा, काल काल ही, आकाश आकाश ही, पूद्गल पूद्गल ही रहेगे। उनके गुण भी बही रहेंगे। बात केवल पर्याय तक अटकती है, जो समयवर्ती होती है। द्रव्य स्वातन्त्र्य में पर्याय परिवर्तन स्वयं : व्य की योग्यता से होता है । व्यावहारिक भौतिक विज्ञान कारणता चाहता है और कारणता में कम से कम एक समय का अन्तर चाहता है। साथ ही पारस्परिक सम्बन्ध स्थिति चाहता है। उसी के आधार पर विज्ञान आगे की घटना का अथवा विकारी पर्याय का फलादेश करना चाहता है। फिर पर्याय समह का भी फलादेश बाहता है। अनेक पदगल द्वव्य का पिण्ड पर्याय समह का पिण्ड बन जाता है और समूह में ही उसका फलादेश अपेक्षित होता है। जीव और पूद्रगुरू सम्बन्धी कमेंपिण्ड का फलादेश दिया जाता है। परिस्थितियाँ बतलाई जाती हैं, उनमें प्राणी की योग्यता के अनुसार योग और कवायानुसार तथा आत्मा के स्वतन्त्र परिणामानुसार क्या होगा ? यह फलादेश कर्म ग्रन्थों में मिलता है। किन्तु यह सभी अन्त सहित क्षणभंगुर निस्सार, सुखाभासी होने के कारण एक नवीन विज्ञान की ओर झुकाव होता है। वह है-वीतराग विज्ञान । मोह का अभाव जितने अंशों में होता जाता है, उतने अंशान्पात में ज्ञान चैतना की जागृति और आत्मा के निमेल परिणामों की शक्ति एवं समृद्धि बढ़ती है। अस्तु, देव, देविया, नारकी आदि सभी निज कर्मानुसार ही संचरणादि करते है। जैनाचार्यों की दैविक और आधिदैविक शक्तियों की यह अवधारणा अन्य विश्वास के लिए नहीं है।

राहु कोई देव नहीं हैं, नाम के विमान हैं। वे भी दिन राहु, पर्व राहु, ऋतु राहु, जो चन्द्र-कलाच्छादन, ग्रहण, संबस्सरादि के कलन में उपयुक्त होते हैं।

असंख्यात द्वीप समुद्र क्या हैं, उनके दिग्हर्शन का अभिन्नाय क्या है ? एक तो लोक की सीमा और उसमें करोड़ों ज्योतिविम्बों का, स्विर एवं अस्थिर ब्यवस्था के अभिन्नाय से इतने द्वीप समुद्रों का एक समतल में फैलाव बतलाया गया है। अढाई द्वीप तक जहां तक मानुवीलर पर्वत है. नक्शा देने की आवश्यकता तो है ही। इनमें सभी रचनाएँ सम्मिलित हैं। द्वीप और समद्र ठीक वलाकार किस तथ्य के द्योतक हैं ? इन सभी बातों से प्रतीत होता है कि विस्तृत क्षेतिज समतल में विभाजन की आवश्यकता पढी होगी और बसाकार क्षीतिज रूप में द्वीप समद्वों की कल्पना करते हुए रजज के विस्तार को भरा गया। इसका एक उपयोग और था। वह बा-पत्योपम और सागरोपम की वर्ष एवं समय संख्या राशि प्राप्त करना । अस्त, अम्बद्धीप में ही भौगोलिक सामग्री भी भर देने का प्रयास किया गया होगा । यह निश्चित है कि जम्बद्धीप को एक लाख योजन मानने पर उसकी तलना आज की पथ्वी के भगोल से हो ही नहीं सकती है। न ही उसके पर्वतों और निदयों की तुलना आज की भीगोलिक बस्तओं से की जा सकती है। यह तब तक असम्भव है जब तक कि यहाँ प्रयुक्त योजन को निर्धारित नहीं किया जाता है। लिश्क एवं शर्मा ने " × (४९८२०) अर्थात (४४८२०--५०००) योजनों को पथ्वी के गील के ६६° में मान्यता दी है। वहीं ५१० योजनों को आत्मांगल पद्धति में ४८° की मान्यता दी है। इस प्रकार ६६° चाप "१ × ६६ = ७०१ योजन आत्मांगल पद्धति में जल्मेश्रांगल पद्धति के १४०२ - योजनों में परिवर्तित हो जाते हैं। इन्हीं का मान चीनी ली माप में १४०२ र ३५ = ४९०८७ ली होता है। यह माप ४९८२० के विशेष निकट है। उन्होंने तदनसार एक योजन को पथ्वी पर ६३ मील के लगभग मान कर ७०१ है योजन जम्बद्वीप की त्रिज्या को पथ्वी की त्रिज्या. जो ४००० मील के लगभग है, ला दिया है। यह प्रयास वास्तव में प्रशंसनीय है। योजन यहाँ कोणीय माप के रूप में सर्व और चन्द्र के उत्तर-दक्षिण गमन के अवलोकन से अवतरित हुआ होगा । उन्हीं मापों में जम्बद्वीप को लेना तो एक सीमा तक ठीक है. किन्त प्रवन है कि दोष दीप समदों के विवरण का क्या अभिप्राय रहा है ? यह तथ्य भी स्पष्ट है कि उनके दारा पत्य और सागर का तथा कुल ज्योतिष बिन्बों का संख्यामान स्थापित किया गया होगा।

नेमियन्द्राचार्यं की गणित-सम्बन्धी मान्यताएँ

और अब गणित विद्या का प्रारूप। गहराई तक जाने के लिए गाँगत के प्रतीकों में तन्मय रहना पड़ता है। सबसे स्पष्ट निरूपण है—ज्यामिति, जीवामिति जयवा रेखागणित का, जिसका अनुमरण यूनानियों ने विलक्षण ढंग से अनेक प्रकार की गणित को सरल बनाने में किया। जैसे √२ अर्घात् २ का वर्गमूल किस प्रकार रेखा में प्ररूपित हो? समकोण त्रिभुज मे यदि आधार और लम्ब वर्गों ही एक-एक इंच हों तो उनका कर्ण √२ होता है और आसानी से नापा व समझा जा सकता है। नेमिक्स वार्य के विवरण में उपमा मान में बहुत कुछ यही रेखागणित है, जिससे कई प्रकार की राशियों के मान स्थापित किये गये है।

Lishk, S.S.; Sharma, S.D.—The Evolution of Measures in Jain Astromony Tirthankar Vol. I, nos. 7-12, Jul. Dec. 1975, 73-92.

२. चीन में छाया माप द्वारा तूर्य की ऊँचाई १,००,००० ली जात की गई, जबकि पूजी की गोलाई का कोई अनुमान नहीं था। अवराय इसे ८०० यीकन मान लेने पर बीचन लगभग ९,१ मील आता है, जिनमें पूजी की परिष्ठ लगभग ९३००० मील प्राप्त हो जाती है। इसके द्वारा भौगोलिक सामग्री व तथ्यों को जैनामा के अनुसार अवस्थित करने सम्बन्धी शोध को बढ़ाबा मिल नकता है।

सूच्यंगुरू का अर्थ वह प्रदेश संस्था है, जो अंगुरु सूची विस्तार में संकान रखी जा सके। प्रतरांगुरू का अर्थ वह प्रदेश संस्था है, जो एक अंगुरु कमने-चीड़ वर्ग में संकान समा सके। इसी प्रकार चनांगुरू का अर्थ है। जाप्रेणी का अर्थ वह प्रदेश संस्था है, जो जगभेणी विस्तार को संकान रूप से पुरित करती है। जगप्रतर एवं चनलोक के अर्थ प्रदेश संस्थाओं से हैं। इन संस्थाओं करणायोग विभिन्न प्रकार को जीव राशियों की गुणस्थान वा मार्गणास्थान में पाई जाने वाली संस्था का तिस्स्था करते में हुआ है। यह एक विस्त्राण प्रणाली है, जो विश्व में कहीं उपलब्ध नहीं है।

पत्य का अर्थ क्या है ? पत्य वह समय संख्या है, जो पत्यों (गढ़ों) के विविध निर्माणादि विधि से सम्पन्न, उन्नत होती है। काफी बड़ी संख्या है। इससे कमें स्थिति, आयु आदि के माप होते हैं, इसी अकार सागर भी समय संख्या की राशि का द्योतक है। इन्हें उपमा प्रमाण कहा जा स्वस्ता है, क्योंकि इनकी उपमा देते हुए अन्य राशियों के प्रमाण क्षेत्र कालादि रूप में स्पष्ट किये गये हैं।

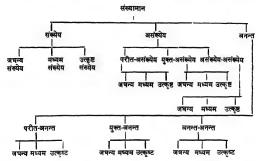
इसी प्रकार संख्या प्रमाण द्रव्य राशियों के प्रमाण का बोतक होंने से द्रव्य प्रमाण भी कहलात है। यह क्रमशः संख्येय, असंख्येय एवं अनन्त होता है। संख्येय और अनन्त के बीच क्रसंख्येय एक नई कल्पना है। किन्तु यह प्रमाण मात्र शान्त्रिक नहीं है, वरन् परिमाण बोचक, संख्या बोचक भी है।

नेमिजन्दाचार्य के ग्रुग में मान दो प्रकार के थे—प्रथम लैंकिक दूवरा लोकोत्तर। लौकिक मान में प्रस्वादि को मान, तुलादि को उन्मान, चुल्ड आदि को अवसान, संख्या को गणिमान, रत्ती माना और विश्व के मृत्यादि को तत्त्रतिमान कर में मानदात थी। लोकोत्तर मान के बार प्रकार थे। द्रव्यमान, लेजमान, कालमान और आवसान। ये चुर्तुदिक आयाय असा-सारण थे। अयोंकि इनके द्वारा किसी भी राधि का मान जच्छी तरह जात किया जाता था। इनके जचन असेर उल्क्रप्ट मानों के तथा मध्यम मानों के उपयोग संख्याओं की ओर ज्ञात राधियों की असीम सीमाओं को बांधते थे। (फ्लिकेसार १०—१२)।

विश्व के गणित इतिहास में तब तक कहीं भी द्रव्य, क्षेत्र, काल द्वारा भावमान अथवा ज्ञान-मान की व्यवस्था इस रूप में उपलब्ध नहीं है। निम्न सारणी द्वारा इन मानों का निरूपण किया गया है—

मान	जघन्य	বক্ষেত্
द्रव्यमान	एक परमाणु	सम्पूर्ण द्रव्य समूह (समस्त जीव, पुद्गल परमाण्
क्षेत्रमान कालमान माबमान	एक प्रदेश एक समय जमन्य, सूक्म निगोदिया सम्बद्धमान (अविज्ञानी प्रतिज्ञेदन) गाँवा	हरवादि) सर्वे आकाश (प्रदेश) सर्वे काल (समय) केवल ज्ञान (अविभागी प्रतिच्छेद) राशि

इस प्रकार ऐसी कोई बस्तु नहीं बी, जो मान की इकाईयों द्वारा मापी न जा सकी हो। हस्यमान के तीन शेद थे— संख्येय, असंख्येय और अनत्त । ये गणना-उपयोग में आते थे। सिक्ताइ तक के दिवारी यो, इनमें राशियाँ पिरोई गई तथा बसंख्येयता और अनन्तता का वास्तविक गण निर्मित किया गया। बीरसेन ने अनन्त उस राशि को संज्ञा दी, जो अनन्तकाल तक व्याय होते हुए भी सम्मान नहीं। यथा, मिस्पाइंडि जीव राशि अनादिकाल द्वारा समाप्त नहीं हो पाई है, यद्यपि अव्यादिक वीचों द्वारा उस राशि को स्थादिक होरा। निम्मालिखित सारणी से स्पष्ट होगा कि संख्यामान के रूप क्या थे?

पूर्व परम्परानुसार नामानन्त, स्थापनानन्त, द्रब्यानन्त, गणनानन्त, अप्रदेशिकानन्त, एकानन्त, उभयानन्त, विरतारानन्त, सर्वानन्त, भावानन्त और शाक्वतानन्त में से यह गणनानन्त की रूप रेखा है। उत्कृष्ट संस्थात श्रुत केवली का विषय बनता है, सैमवत: जितना कुछ प्रतीकों, शब्दों आदि से समझा जाता हो। उत्कृष्ट असंख्येय अवधिकानी का विषय बनता है, जो क्यों प्रार्थिक रूप से समझा जाता हो। उत्कृष्ट असंख्येय अवधिकानी का विषय बनता है, जो क्यों प्रार्थिक रूप से समझि जाते के लिए उत्कृष्ट असंख्येय कि क बन पति हों। अन्तानन्त केवल झानी का विषय बनता है, जिसमें कोई भी ज्ञान का अंश नहीं छुट पाता होगा। ।

संस्थामान का सबसे महत्त्वपूर्ण भाग है—अनन्तो के अल्पबहुत्व का। क्या अनन्त से बड़ा अनन्त होता है? क्या अनन्त के बराबर दुसरा अनन्त तथा किसी अनन्त से छोटा अनन्त भी होता है? इन सभी प्रकार के अनन्तों का अस्तित्व सिद्ध किया जा सकता है ओर संस्थाओं में इनके अस्तित्व को आर्ज केन्टर (१८४५-१९४८) ने १८६५ के बाद के शोध पत्रों में लगातार बतलाया

देखिये तिलोपण्यती का गणित, पु॰ ५५-६२ ।

और सिद्ध किया। जिस्सन्वेह उन्हें तत्कालीन उज्जकोटि के गणितज्ञों से बड़ा कड़ा संघर्ष करना पड़ा। आज बार्ज केन्टर को राशि विद्वान्त के प्रवर्तक के रूप में माना जाता है और इसका आज इसाना विकास हुआ है तथा उपयोग हुआ है कि कोई विज्ञान न तो इससे अछ्ता है न ही इसके विज्ञा आधारित है।

कानता से बड़े अनन्त का अस्तित्व सिद्ध करना एक वृष्टि से सरल है, किन्तु अनन्त से बड़ा अनन्त से जानता से त्वाना कठिज है। केन्टर ने एक विधि बताकाई, जिससे बड़ा अनन्त उत्थन किया जा सके, किन्तु दो अनन्तों के बीच कीन सा अनन्त है, यह वह न दिखा सके। किन्तु जैनागम में धाराओं द्वारा प्राय: सभी अकारों के अमुख बनन्तों की कमवार स्थिति नेमिचन्द्र के क्रिकोक्सार में उपलब्ध है। ऐसा वर्णन और कही उपलब्ध नहीं है। परिमित्त संख्याओं की कमवार स्थिति किया कर्णन और कहीं उपलब्ध नहीं है। परिमित्त संख्याओं की कमवार स्थिति दिखाना सरल है, किन्तु किसी धारा (अध्यापकाट) में कमपाः आने बाले अनन्तों की स्थिति खिखाना एक बहुत ही बड़े बनियादी कार्य का परिणाम हो सकता है।

उदाहरणार्थं, द्विरूपवर्गभारा($\epsilon^{\Sigma D}$)में आने वाले संस्थेय, असंस्थेय अनन्त विशेषता लिये हुए $\mathbf{n}$ पत् वृद्धिगत में क्रमशः जवन्य परीतातंस्थात, आवली, एत्य, अंगुल, वाग्नेणी का वनमूल, जवन्य परीतातंस्थात, आवली, एत्य, अंगुल, वाग्नेणी का वनमूल, जवन्य परीतातंस्थात, अपन्य जीव राशि, सर्वेजीव राशि, सर्वेजीव राशि, सर्वेजीव राशि, स्वेजीव राशि, क्ष्यानाचा एवं प्रतराकाश प्रदेशराशि, वार्षामं क्रम्य-आनमा प्रतिच्छेद-राशि, जवन्य-जान-अविभाग-प्रतिच्छेद-राशि, जवन्य-जान-अविभाग-प्रतिच्छेद-राशि, जवन्य-जान-अविभाग-प्रतिच्छेद राशि और बीच की राशियों सहित प्रकट होती है। फर्मा (१९०१-१६५५) गणितज्ञ ने, " ^{2} + १ संब्याओं की ($_{2}$ के विभिन्न मानों के लिए) विशेषता राशियों स्वारा वा।

हसी प्रकार दिव्यस्वयन बारा ($z^{q} \cdot (2)^{n-2}$) में आविल्यन, पत्य, चन, जगश्रेणी प्रदेश राहि, जीवराधि चन, सर्वाकाश (तथा जीव की संख्याएँ) प्राप्त होती है। तथा, पत्य वर्गश्रकाल चन, पत्य अविल्डेट चन आदि भी। दिस्त पनाचन धारा में लोकाकाश प्रदेशराशि, तैजारकाणिक कीवराशि, गुणकार खलाका राशि, तैजरकाणिक जीवराशि, तैजरकाणिक स्थिति, अविभिनद्ध जल्ह क्षेत्र, स्थितिचद्ध प्रत्यस स्थान, रासावंश्राध्यस्यसाय स्थान, निगोद जीव काय उल्कृष्ट संस्था, निगोद काय स्थित, सर्वंज्येष्ठ योग उल्कृष्ट अविभाग प्रतिच्छेद आदि राशियाँ प्राप्त होती हैं। हममें बोड़ा सा अन्तर दृश्य हैं:—

, R (2) n-8

उपर्युक्त घारायें द्विरूप (dyadio) हैं, जिन पर केन्टर द्वारा गहन कार्य किया गया था। केन्टर के अनुसार यदि No कोई अनन्तात्मक संख्या हो तो उससे बड़ी अनन्तात्मक संख्या है No होगी। इसमें संख्य का मेद छिपा हुआ है। जैसे ६४ अक्षरों से बनने वाले पदों की कुल संख्या (२) 8- होगी।

आज के सभी विज्ञानों में सर्वाधिक महत्त्व उस विधि का है, जो जघन्य (minimal) और उल्कृष्ट (maximal) पर आधारित है। जैन आगम में गति समय, प्रवेश, ज्ञान आदि प्रत्येक के सम्बन्ध में जबन्य और उल्कृष्ट मान प्रस्तुत किये हैं, वो(extremals)कहलाते हैं। इन सभी तथ्यों की, जहाँ जबन्य और उल्कृष्ट का यंचन रूपाया जाता है, प्रकृति के नियम, बलों और पटनाओं के दोन सम्बन्धी नियम अपने जाप प्राप्त होते हैं। यह एक बहुत ही गहरे रहस की बात हैं, जिस पर निमन्त कर से वैज्ञानिकों का ध्यान गया और आज भी जिटलतम विज्ञानों के रहस्यमय नियमों को जात करने में ये ही मान उपयोग में लाये जाते हैं—भोपेशूं (Mau portula: १९९८-१७५९) का जबन्य कर्म (action) का सिद्धान्त, गाऊस (१७७७-१८५५) का जबन्य व्यव नियंत्रण का सिद्धान्त, गाऊस (१७७७-१८५५) का जबन्य व्यव नियंत्रण का सिद्धान्त, जैकोवी (१८०५-१८५१) एवं हैंसिस्टल (१८०५-१८५५) के जबन्य परिवर्तन के सिद्धान्त, हर्त्व (१८५७-१८५५) का जबन्य व्यव विवर्तन का सिद्धान्त, वहर्त्व (१८५७-१८५५) का जबन्य व्यवस्था का सिद्धान्त, वहर्त्व (१८५७-१८५५) का जबन्य वकता का सिद्धान्त, आइस्त्याहत (१८०५-१८५५) का प्रकृत विवर्तन के सिद्धान्त, हर्त्व (१८५७-१८५५) का जबन्य वकता का सिद्धान्त, अवस्थान वहर्त्व वा विवर्तन के सिद्धान्त, वहर्त्व । १८०५-१८५५) का जबन्य वकता का सिद्धान्त, अवस्थान वहर्त्व वा विवर्तन के सिद्धान्त, वहर्त्व । योवं हो से विवर्तन वा वा का सम्बन्ध कि सम्बन्ध के प्रकृति उसी को निवर्त्वित करती है, जो अपने इस्ट स्थान पर क्रिया के अस्पतम व्यय से यहँचती है। बाद के पणितजों के सामक सिद्धान्त स्थान के पणितजों के सामक सिद्धान्त सिद्धान्त सिद्धान्त सिद्धान्त सुर्व का कावान्त (१७६२-१८१६) द्वारा इसे परि-व्यव का प्रवास के पणितजों, आयलर (१७००-१७८३) तथा कावान्त (१७६२-१८१६) इसे सित्त सम्बन्ध एटस्य छिपा हला है ।

द्वी प्रकार गोम्मटसारादि में कमं सम्बन्धी आखत, निजेरा में जघन्य और उत्कृष्ट योग, कवायादि, जघन्य और उत्कृष्ट समयप्रक्रवादि, जघन्य और उत्कृष्ट स्थिति अनुभाग प्रदेशादि के विवरण अस्वन्त गृह प्रकृति रहस्यों को दिल्दीस्त करते हैं। यहीं फंक्शन और फंक्शनळ का रहस्य छिपा हुवा है, जो विभिन्न राधियों के बीच सम्बन्ध स्थापित करता है। एववा (कमं?) का माल्कि क्वान्टम है, जो ६.६२४ × १०— १० अप्रे प्रति सेकेन्ड है। यहीं जैनागम में यह जघन्य योगादि कियाओं से नुलना की वस्तु है। अविभागी प्रतिष्टेदों का मेद भी विशेष रूप से समझने मोग्य है।

सार रूप में प्रस्तुत उपर्युक्त मान्यताएँ नेमिचन्द्राचार्य के कार्य को महत्त्वपूर्ण बनाती हैं। उनके वैज्ञानिक अध्ययन की परम आवश्यकता है, जिसमें उनकी महान् टीकार्ये सहायक सिद्ध ही सकती हैं. जो जीवतत्त्वप्रदीपिका एवं सम्यग्ज्ञानचन्द्रिका के नाम से विख्यात है।

> प्राचार्य, शासकीय स्नातकोत्तर महाविद्यालय धर्मटेकडो, छिन्दवाडा (म० प्र०) ४८०००१

देवल धर्मसूत्र में ऐश्वर्यों का विवरण

ललमधी गोपाल

सम्प्रति केवल आपस्तम्ब, बौधायन, गीतम, विश्वष्ठ, विष्णु और वैखानव के धर्मसूत्र ही मृद्रित और उपलब्ध हैं। किन्तु प्राचीनकाल में अन्य कई धर्मसूत्रों की रचना हुई थी, जो अपने पूर्णक्य में अब उपलब्ध नहीं हैं। कुमारिल ने तन्त्रवातिक में घह्नालिखत और हारीत के धर्मसूत्रों का उल्लेख किया है। वास्तव में धर्मसूत्रों जयवा उनके रचिताओं की कोई प्रामाणिक सूची न होने के कारण हम कमी भी यह निक्षयपूर्वक नहीं कह सकेंगे कि काल के प्रवाह के साथ धर्मसूत्रों की विचा में कितनी हानि हई है।

प्राचीन काल में देवल के नाम से एक घर्मसूत्र प्रचिल्त था, इसका हमारे पास निर्विवाद प्रमाण है। पित्र अदित अदित देवािन्तन् शक्कराचार्य ने देवल के धर्मसूत्र का स्पष्ट उल्लेख किया है। दिस उल्लेख से सिद्ध होता है कि यह मण्य शक्कर के काल में उपलब्ध था। शक्कर के अनुसार देवल ने अपने धर्मसूत्र में सांस्य के सिद्धान्त का ही प्रतिपाद किया है, जिसमें प्रधान को ही संसार का कारण कहा गया है। सांस्य-भत के प्रतिपादकों में इस प्रन्य का विशेष महत्त्व होने के कारण ही शक्कर ने उसके खण्डन के लिए विशेष प्रयास किया।

देवल धर्मसूत्र के अनेक उद्धरण मध्यकालीन भाष्यों और निवन्धों में उपलब्ध हैं। मूल देवल धर्मसूत्र के स्वरूप के विषय में हमारे विचार इन्हीं उद्धरणों पर आश्वित होंगे। भाष्यकारों और निवन्धकारों ने इस ग्रन्य से निका कांग्रों को उद्धर्त किया और किन को छोड़ दिया, इसके लिए उनके अपने कारण और तर्क रहे होंगे। प्राप्य उद्धरणों को सीमा के भीतर ही हम देवल धर्म-सूत्र के विषयों और उनके सापेक्षिक महत्त्व को कत्यना कर पक्ते हैं।

इन उदरणों से यह प्रतीत होता है कि मूल ग्रन्थ लघु आकार का नही था। अन्य विषयों के अतिरिक इसमें सांक्य और योग का विस्तार के साथ विवरण था। यह इस ग्रन्थ की प्रमुख विवोधता थी और इस दृष्टि से अन्य धमंसूत्रों की तुल्ला में इसका महत्त्व था। इन दोनों दर्शनों के सिद्धान्त और व्यवहार एमा के अनेक विषयों पर देवल से लम्बे उद्धरण मध्यकालीन भाष्यों और निबन्धों में सुरक्षित है।

गाहड्यालवंश के नरेश गोविन्द चन्द्र (१११३-११५४ ई०) के मन्त्री लक्ष्मीघर ने अपने निबन्ध ग्रन्थ कृत्यकल्पतर के मोक्षकाण्ड' में ऐस्वयों (देवी शक्तियों) पर देवल से एक लम्बा उद्धरण दिया है। मोक्षकाण्ड के अध्याय २२ में योगविभृतियों का विवरण है। इस अध्याय में

१. तन्त्रवातिक (कुमारिल), पृ०१७९ ।

२. इस विषय पर हमारा लेख पं० बलदेव उपाध्याय अभिनन्दन ग्रन्थ में प्रकाशित है।

वैदान्तसूत्र, १.४.२८ पर आचार्य शङ्कर की टीका।

४. इत्यकल्पतर (सं० के० बी० बार० ऐयांगर), पू० २१६-१८।

लक्ष्मीघर ने देवल के अतिरिक्त केवल याजवस्त्य से ही उद्धरण दिया है। ये स्लोक संख्या में वो हैं और याजवस्त्रयम्ति में प्राप्य हैं (याजवस्त्रयम् होर०२-३)। इस प्रकार मोसकाण्ड का यह पूरा जन्याय एक प्रकार हो देवल र ही आधारित है। कश्मीघर ने क्रत्यकस्त्रयह में देवल से अवेक अंध उद्धर कियी हैं, जिनमें से कुछ बहुत ही लम्बे हैं। ये उद्धरण किसी एक काण्ड तक सीमित नहीं हैं। ये सभी काण्डों में विवार हैं और धर्मसूत्र की विवय-वस्तु की परिधि में आने वाले अनेक विवयों से सम्बन्धित हैं। इससे यह सिद्ध होता है कि लक्ष्मीघर को देवल का धर्मसूत्र अपनी सम्प्रणीत में उपलब्ध था।

मित्रमिश्च दूसरे निबन्धकार हैं, जिन्होंने ऐस्वयों पर देवल के इस अंश को उद्धृत किया है। मित्रमिश्च ने बोर्छा नरिश्च बीरसिंह (१६०-१६२७ ई०) के प्रपोत्र का उल्लेख किया है, वत: उनकी सिक्य प्रनात्मकता का काल सत्रह्वीं शताब्दी का पूर्वांच रहा होगा। ' प्रस्तुत उद्धरण उनके सिक्य प्रनात्मकता का काल सत्रह्वीं शताब्दी का पूर्वांच रहा होगा। ' प्रस्तुत उद्धरण उनके तक्त मुद्धित नहीं हुआ है। के० बी० आर० ऐयाङ्गर ने इसकी एकमेव उपलब्ध हस्तलिखित प्रति का उपयोग कुरस्कल्पतर के मोक्षक्रकाश अभी तक उपयोग कुरस्कल्पतर के मोक्षक्रकाश अभी का उपयोग कुरस्कल्पतर के मोक्षक्रकाश का प्रायाम । ' उनका सत्त है कि मोक्षप्रकाश एक प्रकार से कुरस्कल्पतर के मोक्षक्राण्ड का परिवर्धन मात्र है कि मोक्षप्रकाश एक प्रकार से कुरस्कल्पतर के मोक्षक्राण्ड का परिवर्धन मात्र है और इस निवन्ध प्रन्य से अनेक लग्ने अंशों का अपने में समाविष्ट किये है। ' अतः मोक्ष-प्रकाश के प्रमाण का कोई स्वतन्त्र महत्व नहीं है और उसकी कोई अधिक उपयोगिता नहीं है। मात्र वीरमित्रोदय में देवल के उद्धरणों के आधार पर यह निकर्क नहीं निकाला जा सकता कि देवल कमंग्रवाची तक अपने पणे क्या में विकाल मात्रवाच का स्वता कि देवल कमंग्रवाची तक अपने पणे क्या में विकाल मात्रवाची तक अपने पणे क्या में वर्षाण मा

लक्ष्मीभर ने ऐस्वयों के विषय मे देवल के मत को जो महत्त्व दिया है, उससे यह प्रतीत होता है कि वे देवल द्वारा प्रस्तुत विवरण को सबंश्रेष्ठ और सर्वाधिक प्रामाणिक मानते थे। सम्मवतः यह देवल धर्मसुन में एक नृष्य लायाय था, किन्तु हमारे पात इसके शीर्षक का निर्धारण करने का कोई प्रमाण अथवा आधार नहीं है। लक्ष्मीप र ने मोक्षकाण्ड में इस अध्याय को योगांवभूतयः (योग द्वारा प्राप्त अतिमानवीय शिक्यों) की संज्ञा दी है। योगांवभूति का अर्थ है—ऐस्वयं। यह संभावना सर्वया उपयुक्त है कि लक्ष्मीयर ने योगांवभूतयः शीर्षक अध्याय को रचना मुख्यतः देवल संभावना सर्वया उपयुक्त है कि लक्ष्मीयर ने योगांवभूतयः शीर्षक अध्याय की रचना मुख्यतः देवल संभावना सर्वया उपयुक्त है कि स्था हो देवल धर्मसूत्र के इस अध्याय के शीर्षक को भी अपने ग्रम्थ के लिए प्रहण किया था।

इस उद्धरण में गद्ध और पद्ध दोनों मिश्रित है। प्रारम्भ में सूत्र है और अन्त में ९ क्लोक है।

बंश के आरम्भ में ८ ऐस्वर्य-गुणों के नाम दिये गये है। दूसरे सन्दर्भ में अन्य प्रन्यों में देवल से जो उद्धरण प्राप्य हैं, उनसे देवल धर्मसूत्र में विषयों के प्रस्तुतीकरण की शैली की जो जानकारी मिलती है, उसके आधार पर हम यह कह सकते है कि उद्धरण में देवल धर्मसूत्र के

१. पी० वी० कणे, हिस्ट्री आव वर्मशास्त्राज, खण्ड १, भाग २, प० ९४८ ।

२. कृत्यकल्पतर भूमिका, पृ० ११।

३. वही, प० ८: पनः देखिये प० ३४८।

४. अमरकोश, १.१.३६ विमृतिमू तिरैश्वर्यमणिमादिकमष्ट्या ।

अध्याय के आरम्भ के कुछ अंश सुरक्षित नहीं रह पाये हैं। इनमें सम्मवतः सर्वप्रथम ऐक्वयों की प्राप्ति को योगी के लिए अभीष्ट कहा गया था और तदन्तर योग के सन्दर्भ में ऐक्वयों की परिमाषा दी गई थी।

देवल ने ८ ऐक्वर्यंगुण इस प्रकार गिनाये है— अणिमा (अणुशरीरत्वयः अणु भाव से सूक्य में भी आवेश की शिंक), महिमा (शरीरमहत्त्वयः महत्ता के कारण सभी शरीरों को आवृण करने की शिंक), लिखमा (शरीराशुगामित्वयः इससे अनिदूरस्थान की भी क्षण भर में पहुँच जाता है), प्राप्ति (विकविषयावाधिः इससे सर्वप्रत्यवादर्शी हो लाता है), आक्रम्म्यम् (यथेट्सत्वसः इसमें सभी भोगवरों को पाता है), ईशित्वस् (अप्रतिहतीक्वर्यमः इससे देवनाओं से भी श्रेष्ठ होता है), विश्वस्त्वस् (आस्वषयस्वताः इससे अपरिभित आयु और वक्ष्यजन्मा होता है) और यत्रकामावसायिकस् ।

इन आठों को दो बगों में विभक्त किया गया है। अणिमा, महिमा और रुविमा को शारीर कहा गया है (स्पीकि इनका सस्वन्ध शारीर के आकार से है) और शेष पाँच को ऐन्द्रिक कहा गया है (स्पीकि इनका सस्वन्ध शानीट्यों से है)। इसके अन्तरन उन आठ ऐस्वर्य गुणों को ब्याख्या है। इस सस्वन्ध में देवल की विशिष्ट शैली है। अपने ऐस्वर्यगृण को प्रमम सुक्ष किन्तु स्पष्ट ब्याख्या है। इस सस्वन्ध में देवल की विशिष्ट शैली है। अपने ऐस्वर्यगृण को प्रमम सुक्ष किन्तु स्पष्ट ब्याख्या है और तदनन्तर उससे प्राप्त अतिमानवीय श्रीक का वर्णन है। आठवें गुण यत्रकामावसायित्वस् के तीन प्रकारों का उल्लेख किया या है—ज्यायांवा, अवस्थानावेश और अङ्गप्रवेश । इनके स्वस्थ को व्याख्य करके यत्रकामावसायित्वस् के हारा प्राप्य अतिमानवीय शिक्त का वर्णन किया गया है। अन्तिम सुक्ष में कहा गया है कि इस प्रकार इन ऐस्वर्य गुणों को प्राप्त करके, करमयों को उद्युक्त करके, संसर्यों को अपना करके विभाग करके, करमयों को उद्युक्त करके, संसर्यों को इनकर, पर और अवर धर्म का जानने वाला होकर, कूटस्थ होकर और यह सब असत् और अनित्य है, ऐसा जानकर स्वयं ही शान्ति प्राप्त करती है। यह ऐस्वर्य की व्यासि है।

अतिमानवीय शक्तियों अथवा सिद्धियों की अवधारणा आपस्तम्ब धर्मसूत्र में उल्लिखित है। पत्त्रज्ञिल ने योगसूत्र में भूत्रजय से प्राप्त तीन प्रकार के फलों में एक प्रकार 'अणिमा आदि का प्राप्तुमीव 'कहा है। आस ने इस सूत्र पर शास्त्र में आठों सिद्धायों का नामोल्लेख किया है और उनके स्वरूप की व्याख्या की है। योग से सम्बन्धित सांख्य दर्शन में भी ऐस्वयों को स्थान मिला है। आठ सिद्धियों अथवा ऐस्वयों की सूची अनेक प्रत्यों में दी गई है। प्रपक्षाराय में यत्रकामावसायित्व को हटाकर उसके स्थान पर गरिमा को जोड़ दिया गया है। पूर्वकालीन किसी भी प्रत्य में ऐस्वयों अथवा सिद्धियों का विवरण देवल द्वारा प्रस्तुत विवरण से तुलनीय नहीं है। इनमें देवल के समान विस्तुत विवरण नहीं है। ये इस प्रकार प्रत्येक ऐस्वयं अथवा सिद्धि को ब्याख्या करके उनके महत्त्व का निरूपण नहीं करते।

१. जापस्तम्ब धर्ममूत्र, २.९.२३.६-७ ।

२. योगसूत्र, ३,४५-ततोऽणिमादिप्रादुर्भाव कायसम्पलद्धर्मानभिषातम् ।

३. सास्यकारिका, २३ ।

४. अमरकोश, १.१.३६; भागवत पुराण ११.५.४-५।

५. प्रपञ्चसार, १९.६२-६३।

सुत्रों के अनन्तर दिये गये ९ राजेकों में योग की विधि के पालन से प्राप्य लाभ एवं गुणों का विवरण है। प्रयस पाँच राजेकों में साहित्यक रोकी में दुबंक और बली योगियों के बीच अन्तर को उभारा गया है। अगिक की उपमा के साध्यम से यह कहा गया है कि एक तुबंक योगी योग के भार अध्यक्त सहार यहा है। अगिक साध्यम से यह कहा गया है कि एक तुबंक योगी योग के भार साध्यम से साह का संघोधन कर सकता है। जिस प्रकार बळहीन व्यक्ति घारा के हारा बहा लिया जाता है, उसी प्रकार दुबंक व्यक्ति विवयों के द्वारा अवश कर दिया जाता है, जबकि बळी योगी विषयों पर नियन्त्रण पाता है। योग को प्रक्तियों से युक्त योगी प्रजापति, ऋषि, वेब और महाभूतों में प्रमेश करता है। यग, अन्तक अथवा मृत्यू का उस पर कोई बचा नहीं है। सहस्रों प्रकार के क्यों को धारण करने वह पुख्ली पर विवयण करता है। कुछ के द्वारा प्रवास के तिया है। सहस्रों प्रकार के क्यों को आराण करने हुए पूख्ली पर विवयण करता है। अन्त में वह उपको लाग देता है।

ये ९ दलीक महाभारत के पूना संस्करण में शान्तिपर्य के अध्याय २८९ के इस्त्रीक १९ से २७ तक प्राय: पूर्णक्रण समान है। निःसन्देह कुछ अत्यत्य महत्त्व के पाठ मेद मिलते है। ऐसा अपेक्षित भी है क्योंकि जनेक धतास्त्रियों को जन्मी अविक्ष में प्रतिक्रिपिकतीओं के द्वारा ऐसे अन्तर उपिक्ष्यत भी है स्वामित के स्वामित के सिक्ष्य पाट से उपके अनेक पाठ-सकरण जात होते हैं। इनमें महाभारत के विकास के विकास करणों में पाठ में किये गये परिवर्तन परिलक्षित होते हैं। इनमें महाभारत के विकास के विकास करणों में पाठ में किये गये परिवर्तन परिलक्षित होते हैं। एक ही चरण, वर्ग और पाठ-संस्करण की विभिन्न प्रतिक्रिपर्यों में भी परस्पर अन्तर विकास पढ़ता है। अत: देवक में प्राप्य करोकों का पूना संस्करण के क्लोकों के पूर्ण साम्य किसी भी प्रकार अपेक्षित नहीं हो सकता। हमने आमे देवल भमेपूत्र (= देवक०) और महाभारत (= महा०) के क्लोकों के पाठों की तलना की है।

क्लोक १—"हि नु प्रभो" के स्थान पर महा॰ में "अबलः प्रभो" है (मोक्षप्रकाश में पाठ है "-गबल प्रभो:"। महा॰ में भी "प्रभो" के स्थान पर "प्रभो:" पाठान्तर मिलता है)।

स्लोक २—महा॰ में "यथा" के स्थान पर "यदा", "बहिर्" के स्थान पर "बह्वि", "पुमान्" के स्थान पर "पुनः" और "महीसिमाम्" के स्थान पर "महीसिम" पाठ है। इनमें से "यथा" और "महीसिमाम्" महा॰ में पाठान्तर के रूप में मिलते हैं। महा॰ के "पुनः" पाठ का समर्थन मोक्षप्रकाश से और कृत्यकृत्यतर के मोक्षकाण्ड की दो प्रतिलिपियों से होता है। अतः के० बी॰ आर० ऐयाजुर ने "पुमान्" पाठ को क्यों स्त्रीकार किया, यह समक्षने में हम असमर्थ हैं।

क्लोक ३—महा॰ में "न त्वजात-" के स्थान पर "तहंजात" मिलता है। महा॰ में अन्य परिवर्तन हैं "-तजों" के स्थान पर "-तजा" और "संशोधयेत्" के स्थान पर "संशोधयेत्"। इनमे से अन्तिम दो देवरू॰ में उपरुक्ष पाठ महा॰ में उल्लिखित पाठान्तरों में प्राप्य हैं।

क्लोक ४—"योगी" और "क्रियते" के स्थान पर महा॰ में क्रमशः "योगी" और "ह्रियते" पाठ मिल्न्चे हैं। इसमें से देवल॰ का केवल "योगी" पाठ ही पूना संस्करण के पाठान्तरों में उल्लिखत है।

क्लोक ५—''रावणः'' के स्थान पर महा० में ''वारणः'' पाठ है, जो निश्चय ही अधिक उपयुक्त है। महा० की किसी प्रतिक्रिप से देवल० का पाठ समर्थित नही है। स्लोक ६—प्रहा० में "परसस्यार्थ" के स्थान पर "बनशाः पार्थ" पाठ झाया है (मोझ-प्रकाश में "परमोगार्थ" पाठ है) लोर प्रथम पाँक के उत्तरार्थ में समस्त पद को तोड़कर "मोगा योग-" पाठ दिया गया है। दोनों हो में देवल० द्वारा प्रस्तुत पाठ महा० की किसी प्रतिलिपि द्वारा स्थोकत नहीं है।

क्लोक ७--यह महा० के क्लोक २५ से अभिन्न है।

क्लोक ८—महा० में "बाल्मानं नु" और "योग" के स्थान पर ऋमशः "बाल्मनां च" और "योगः" पाठ उपलब्ध है। देवल० के ये दोनों ही पाठ पूना संस्करण में उल्लिखित पाठान्तरों में प्राप्य हैं।

क्लोक ९—महा० में प्राप्य परिवर्तन ये हैं—"केश्चित् केश्चित्तुःसं" के स्थान पर "बैव पुनक्षोग्नं","पुनस्तानि" के स्थान पर "पुनः पार्थ" और "—ाणा—" के स्थान पर "—गुणा—"। किन्तु इनमें से वैवलंश का केवल एक ही पाठ "पुनस्तानि" पूना संस्करण में उल्लिखित पाठान्तरों में मिलता है।

इस प्रकार हम देखते है कि यद्यपि पूना के संस्करण में कुछ दूसरे पाठ स्वीकृत हैं, देवल० में आये पाठ का समर्थन कुछ प्रतिलिपियों में मिलता है।

अब प्रस्त यह उपस्थित होता है कि देवल धर्मसूत्र और महाभारत में से कौन मूल है और कौन महोता या प्रतिकर्ता है। यद्यिष सभी ९ स्लोक भावों की एकता की दृष्टि से निरस्तर है, वीरिमाश्चर के मोक्षप्रकाश ने स्लोक ५ के बाद "तथा" शब्द मिलता है। इससे यह प्रतीत होता है कि मिलिस्स ने स्लोकों के दो बगों (स्लोक १-५ और स्लोक ६-९) को देवल धर्मसूत्र में यो पूषक् स्थलों से लिया था। महाभारत में ये सभी स्लोक परस्पर सम्बन्धित और निरस्तर कम में प्राप्त है। अतः यह सम्भावना उपस्थित होती है कि महाभारत के संस्कर्ता ने इन स्लोकों को देवल धर्मसूत्र में लिया था। किन्तु मोक्षप्रकाश में स्लोकों को येवल धर्मसूत्र में लिया था। किन्तु मोक्षप्रकाश में स्लोकों को योव मोक्षप्रकाश है, उसका समर्थन हत्य-कल्पतक में मोक्षप्रकाश से मही होता। इत्यक्तप्रताद पूर्वकालीन है और मोक्षप्रकाश में बहुत सी सामग्री उसी से ली पई है। बतः मोक्षप्रकाश में बहुत सी सामग्री उसी से ली पई है। बतः मोक्षप्रकाश में बहुत स्वीकार करना होगा। इस प्रकार महा-भारत को महीता अथवा अवस्कर्ता मानने का तक विधिक हो जाता है।

दोनों प्रत्यों में किसने किससे छिया है, इसका निर्णय करना कठिन नहीं है। इन क्लोकों में हम सम्बोधन कारक का रूप "राजन "(देवल० १, २ और ४), "प्रभो" (देवल० १) ओर "भरतर्षभ" (देवल० ८) में देवते हैं। देवल धर्मपूल के सम्भावित रूप में किसी ऐसे सन्दर्भ अथवा स्वरू की सम्भावना नहीं है, जिसमें शब्दों के इन रूपों के उपयोग का कोई औचित्य हो। स्पष्ट है कि में ब्लोक मरत वंश के किसी राजा या राजकुमार को सम्बोधित करके कहे गये कपन है। इससे

१. मित्रमिश्व ने इन श्लोकों को "तथा" के द्वारा दो बगों में जो विभक्त किया, उसके पीछे कवाचित् यह तर्क पा कि यद्यपि इन श्लोकों में योगी की शिक्त्यों का हो गुण्यान है, हमें यहाँ दो स्पष्ट बार्ट मिल्ली हैं— एक में दुर्बल मेगी की गुल्ना में उसकी शक्तियों का निक्ष्यण और दूसरे में उसकी कुछ अतिमानबीय शिक्त्यों का उल्लेख ।

प्रतीत होता है कि इन स्लोकों का उचित और मूल स्थान महामारत में हो है, जहाँ वे भीष्म के द्वारा मुखिशिद को दी गई विवास के अन्तर्गत प्राप्य हैं। महामारत में इन स्लोकों से पूर्व का स्लोक बीर साथ ही उनके अनुवर्ती स्लोक रस्तरण रम्बनिवत हैं और एक तार्किक कम में उपरिष्कत हुए हैं। इस प्रकार देवल का प्रथम स्लोक (महान १२,८८९,८) महामारत के १२,२८९,१८ और २९ वेवल के तो स्लोकों की स्वामाविक परिणति हैं। पुनः इन नी में से दो स्लोकों का जो पाठ महामारत में उपलब्ध है, उसमें "वावि" का नाम सन्वोधन कारक में आता है। देवल में उनके समानात्तर स्लोकों में "पार्थ" के नाम का उच्चारण नहीं हुला है। देवल के रलोक ६ में "वाववः पार्थ" के स्थान पर "परशल्याव्य" याठ है और इसी प्रकार स्लोक ९ में "पुनः पार्थ" के स्थान पर "परशल्याव्य" याठ है और इसी प्रकार स्लोक ९ में "पुनः पार्थ" के स्थान पर "परशल्याव्य" याठ है और इसी प्रकार स्लोक ९ में "पुनः पार्थ" के स्थान पर "पुनः सार्वो है। यह परिवर्तन देवल घर्मसूत्र के लेखक ने कराबित जानजूसकर एक "पर "पुनः पार्थ" के स्थान पर "वह सहामारत से इन स्लोकों के हरण को ल्याने का बहुत ही भोंडा प्रयास है। लेखक ने हुल अन्य शब्दों ("राजन्", "प्रभो" और "भरत्यांम") को यथास्थान रहने दिया है, जब कि देवल के सन्दर्ग के सर्वंधन अनुप्रवृत्व है और इस प्रकार अध्याण की पहचान सुले स्वर है कर रहे हैं।

शक्कर ने बहासून पर अपने भाष्य में दो क्लोकों को उद्गत किया है, जो देवल के क्लोक ८ और ९ (= महा० १२१८८५१६-१०) ही हैं, किन्सु शक्कर ने यह नहीं कहा है कि ये ख्लोक देवल अमेसून से उद्गत किये जा रहे हैं। ४ जैसा हमने ऊपर कहा है शक्कर को देवल अमेसून का परिचय मकीमीति प्राप्त था। अतः हम यह निष्कर्ष निकाल सकते हैं कि शक्कर ने इन दोनों क्लोकों का सम्बन्ध उनके मुल स्रोत महामारत से जोड़ना चाहा, न कि देवल अमेसून से।

क्यर के विवेचन से यह स्पष्ट हो जाता है कि देवल में ये नो श्लोक महाभारत से लिये गये थे। इसकी स्वाभाविक निष्पत्ति यह होगी कि देवल धर्मसूत्र की रचना को महाभारत के शान्तिपर्व के अध्याय २८९ (पूना संस्करण) की रचना के काल के उत्तर में रखा जाय।

१. महाभारत, १२.२८९.२४,२७।

२. ''पार्च' प्रायः अर्जुन के लिए प्रयुक्त होता है, किन्तु यह मात्वाचक है और युधिष्ठिर, भीम और अर्जुन के लिए समान क्य हे सार्थक है। यह ''पूषा'' से बना है, को कुल्ती का मूल नाम या। कुल्ती पायकरिश श्रुर की पृत्री थी, किन्तु उसका पालन उसके सन्तानहीन रितृत्व कुल्ति अथवा कुल्तिप्रोज ने किया या। पायकु के साथ विवाह के पूर्व वह कर्ण की माता बनी और विवाह के बाद उसने युधिष्ठिर, भीम और अर्जुन को जन्म दिया। ''पार्च'' का उपयोग पाष्यित अववा राजकुमार के अर्घ में भी होता है। यहाँ ''पार्च' युधिष्ठिर का बोचक है।

३. जैसा हमने पहले देखा है, इस पाठ का भी समर्थन महाभारत की कुछ प्रतिलिपियों से मिलता है।

४. ब्रह्मसत्र, १.३.२७।

५. सङ्कर ने इन क्लोकों का उल्लेख "तवः स्मृतिरिय" शब्दों के द्वारा किया है। स्मरणीय है कि अन्यक समानान्तर सन्दर्भों में शङ्कर ने "स्मृति" शब्द का उत्पर्धान स्मृतिसम्ब के अर्थ में नहीं किया है। यहाँ स्मृति को श्रृति के विरोध में रखा गया है और यह महाभारत और पुराणों का चौतक है। यहां सह भी महत्त्वपूर्ण है कि शङ्कर ने सम्बोधन कारक में "अरवर्षम" शब्द को हारा नहीं है।

देवल में इन क्लोकों की उपस्थित की एक दूसरी व्याख्या सम्मव है। हमने देखा है कि देखल के इन क्लोकों का एकमेब सीधा प्रमाण कुर्णकल्यात का मोम्नकाष्य है, धौरमिनोदय के मोम्न प्रकास ने तो केवल उन्हें कुरणकल्यात से ले लिया है। यह सम्भव है कि क्रमीघर ने केवल मूनों को ही देखल का बतलाया था और क्लोकों को महामारत से उद्धा किया था, किन्तु कालान्तर में किसी प्रतिलिपिकर्ता ने प्रमादवस महामारत के नाम के उत्लेख को छोड़ दिया हो और इस प्रकार देवल के सूनों और महामारत के क्लोकों को परस्पर संपृक्त कर दिया हो, जिससे यह प्रतीत हुआ कि ये क्लोक मी देवल घर्मपुत्र के ही जंब थे। हमने अन्यत्र यह दिखलाया है कि एक दूसरे स्थल पर सी कुरणकल्यत के मोसकाण्य में इसी प्रकार की जुटि का एक दूसरा उदाहरण है। यहाँ महामारत के एक उद्धरण को बहापुराण का बतलाया गया है।

एक अन्य सम्भावना यह भी है कि यदापि ये ९ स्लोक देवल धर्मसूत्र में मूलत: नहीं ये किन्तु जब कालान्तर में इसमें परिवर्तन और परिवर्धन हुए, तो इन स्लोकों को जोड़ दिया गया । यदि यह स्वीकार कर लिया जाय कि पार्य का नाम जानवृक्षकर स्लोक ६ (और सम्भवत: स्लोक ९) से हटा दिया गया था, तो इन नौ स्लोकों को प्रक्षित मानना होगा, क्योंकि उनको जोड़ने वाले ने अपने कार्य को खुशाने का प्रयास किया था । इस स्थिति में शान्तिपर्य के २८९वें अध्याय का रचनाकाल वह सीमा होगी, जिससे पूर्व देवल घर्मसूत्र का संशोधन और उसमें इन स्लोकों का प्रवेश हो गया था । यदि देवल के साथ इन स्लोकों के सम्बन्ध के विषय में शक्कुराचार्य के सौन का कोई महत्त्व है, तो इन प्रसंपक्ष के अवेश की तिथि बहुत उत्तर काल में होगी—शक्कुराचार्य के बाद, किन्तु (नक्षय है) लक्ष्मीधर से पूर्व ।

अतः कृत्यकल्पतरु में प्राप्य देवल धर्मसूत्र के उद्धरण में ऐश्वयों पर नौ रलोकों के आधार पर यह निष्कर्ष निकाल सकते हैं कि यद्योप मूल देवल धर्मसूत्र अययन्त प्राचीन है, इसमे उत्तरकाल में दूसरे लोतों से सामग्री जोड़कर इसका परिवर्धन किया गया और यह कार्य महाभारत के शान्ति-पर्व के अपने वर्तमान स्वरूप प्राप्त करने और महाभारत में योग विषयक अध्यायों के प्रवेश के बाद ही हुआ था।

> — ९, गुरुषाम कालोनो, हुर्गाकुण्ड रोड वाराणसो (उ० प्र०)

 [&]quot;कुत्पकल्पतद में अरिष्टों पर बहुमुराण से उदरण" पर हुमारा केस कल्कला विश्वविद्यालय के आचीन भारतीय इतिहास, सस्कृति एवं पुरातत्व विभाग की पत्रिका में प्रकाशित है।

जैन संघ में भिक्षणियों की शील-सरक्षा का प्रश्न वयण प्रताप सिंह

जैन प्रन्यों के अनुशीलन से यह स्पष्ट हो जाता है कि प्राचीन काल से ही जैन संघ में भिक्षणियों की संख्या भिक्षओं से अधिक रही है। कल्पसन के अनुसार प्रथम तीर्थंकर ऋषभदेव के चौरासी हजार भिक्ष तथा तीन लाख भिक्षणियां थीं भें अरिष्टनेमि के अठारह हजार भिक्ष तथा वालीस हर्जार भिक्षणियाँ थीं र: पार्खनाथ के सोलह हजार भिक्ष तथा अड़तीस हजार भिक्षणियाँ थीं रे: तथा महावीर के चउदह हजार भिक्ष तथा छत्तीस हजार भिक्षणियाँ थीं। रे संघ में भिक्षणियों की अधिक संख्याने जहाँ एक ओर धर्मके प्रसारको अति व्यापक बनाया, वहीं दूसरी ओर भिक्षणियों की शील-सुरक्षा के प्रकृत को भी महत्त्वपूर्ण बना दिया। जैन आचार्यों के समक्ष सबसे महस्वपूर्ण प्रश्न भिक्षणियों की शील-सुरक्षा का था, एक स्त्री जब भिक्षणी बन जाती थी, तो उसकी सुरक्षा का पूरा उत्तरदायित्व संघ पर आता था। जैन संघ में भिक्षुणियों की शोल-सुरक्षा किस प्रकार की जाती थी, इस सम्बन्ध में हमें नियमों की एक विस्तृत रूप-रेखा प्राप्त होती है।

उपाश्रय में भिक्षणी को कभी भी अकेला नहीं छोड़ा जाता था। यात्रा के समय उन्हें स्रक्षित आवास में ही ठहरने का निर्देश दिया गया था। स्रक्षित आवास न प्राप्त होने पर शील-स्रक्षा हेतू अनेक वैकल्पिक नियमों का विधान किया गया था। अनावृत द्वार वाले उपाश्रय में ठहरना मिक्षुणी के लिए निषिद्ध था। परन्तु आवत द्वार वाले उपाश्रय केन मिलने पर वह अना-वत द्वार के उपाश्रय में रह सकती थी. यदापि इसके लिए निम्न सावधानियाँ रखी जाती थीं । अनावत द्वार को छिद्र रहित पर्दें से दोनों ओर कसकर बांधा जाता था। बन्धन अन्दर से ही सलता था। उसके खोलने के रहस्य को या तो प्रतिहारी जानती थी या वह जो सिकड़ी बांधती थी. अन्य कोई नहीं। सत्रों के अर्थ में पारंगत (सम्यगधिगतसत्रार्था), उच्चकुल में उत्पन्न (विशद-कुलोत्पन्ना), भयहीन (अभीक्), गठीले गरीर वाली (वायामियसरीर) बलिष्ठ प्रतिहारी उपयक्त मानी जाती थी। वह हाथ में मजबूत डण्डा लेकर द्वार के पास बैठती थी, जो कोई भी भिक्षणी-वेश में उपाश्रय के अन्दर प्रवेश करने का प्रयत्न करता था. प्रतिहारी भिक्षणी उसकी पूरी जाँच करती थी। वह आगन्तक के सिर, गाल, छाती का मली प्रकार स्पर्श कर पता लगाती थी कि आने वाला व्यक्ति स्त्री है या पूरुष । फिर वह उसका नाम पूछती थी । इन सारी क्रियाओं के बाद जब वह सन्तृष्ट हो जाती थी कि वह भिक्षणी ही है. तभी प्रतिहारी आगन्तक को उपाश्रय के अन्दर प्रवेश की बाजा देती थी। उपाश्रय के अन्दर उसे देर तक रुकने या व्यर्थ का वार्तालाप करने की आजा नही थी। यदि इन सारी सतर्कताओं के बावजद भी कोई दूराचारी व्यक्ति उपाश्रय में प्रविष्ट हो जाता था, तो सभी भिक्षणियाँ मिलकर भयंकर कोलाहल करती थीं। वे प्रविष्ट चोर या कामी पुरुष को

१. कल्पसूत्र, 197 पु॰ 266 I ३. वही, 157 पु॰ 220 ।

५. बहुत्कल्पभाष्य, भाग तृतीय, 2331-52 ।

डण्डे से पीटती थीं। पहले वृद्धा भिन्नुणी (स्विवय), फिर यूवती भिन्नुणी, फिर वृद्धा—इस क्रम से वे अपने सील की रक्षा के किए व्यूह रचना करती थीं। बनावृत द्वार वाले उपाश्रय में भिन्नुणियों को बोर-जोर से एवंने के लिए क्ह्य गया था। उपयुंक विवेचन से ऐसा प्रतीत होता है कि कमी इराचारी पुरुष रुपो वेच वारण कर भिन्नुणियों के उपाश्रय में पहुंच जावे थे। इसके निराकरण हेतु ही यह व्यवस्था की गयी थी। इसके वितियलस ऐसे उपाश्रयों या गुन्यागारों में भिन्नु की भी बाहुर से साध्यियों की रखा करने को कहा गया था। युवती साध्यों की सुरक्षा का विशेष ध्यान रखा जाता था। उपाश्रय में पहले वृद्धा (स्वविया) भिन्नुणी, फिर तरुणी भिन्नुणी, उसके पश्चात पुन: वृद्धा भिन्नुणी, फिर तरुणी मिन्नुणी, उसके पश्चात पुन: वृद्धा भिन्नुणी, फिर तरुणी मिन्नुणी, इस क्रम से उनके शवन करने का विधान था। इसका तात्यर्थ यह था कि प्रत्येक यूवती भिन्नुणी के आस-पास वृद्धा निन्नुणियों शयन करें ताकि उसके शीक्ष की सरक्षा की सदक व्यवस्था रहे।

उपाश्रय में भिक्षुणी को कभी अकेला नहीं छोड़ा जाता था। गच्छाचार के अनुसार गच्छ में रहने बाली साध्वी रात्रि में दो कदम भी बाहर नहीं जा सकती थी। उन्हें आहार, गोचरी या शौच के लिये भी अकेले जाना निषद्ध था। वस्त्र के सम्बन्ध में अत्यन्त सतर्कता रखी जाती थी । बहत्कल्पभाष्य तथा ओघनिर्यक्ति में भिक्षणियों द्वारा धारण किये जाने वाले ग्यारह बस्त्रों का उल्लेख है। रूपवती साध्वयों को "लज्जकरणी" नामक वस्त्र धारण करने की सलाह दी गई थी ताकि वे कूरूप सी दीखने लगें।" भिक्षुणियां अपने प्रयोग के लिये डण्टल युक्त तुम्बी तथा डण्डेवाला पाद पोंछन नहीं रख सकती थीं। इसी प्रकार भोजन में अखण्ड केला आदि (तालप्रलम्ब) ग्रहण करना निषिद्ध था। "यह विश्वास किया गया था कि इस प्रकार के लम्बे फलों के फलक को देखकर भिक्षणियों में काम-वासना उद्दित हो सकती है। भिक्षणियों के लिये पूरुष स्पर्श सर्वथा निषद्ध था। अपवाद अवस्था में भी उन्हें यह निर्देश दिया गया था कि परुष-स्पर्श से उदभन आनन्द का आस्वाद न लें। साध्वी को बीमारी से कमजोर हो जाने के कारण या कहीं गिर जाने के कारण यदि पिता-भ्राता-पुत्र अथवा अन्य कोई पुरुष उठावे तो ऐसे पुरुष-स्पर्श को पाकर^८ अथवा मल-मूत्र का त्याग करते समय यदि पश्-पक्षी उसके अंगों को छ लें तो ऐसे स्पर्श को पाकर, उससे उत्पन्न काम-वासना के आनन्द से विरत रहने को कहा गया था: अन्यथा उसे चातमीसिक प्रायिश्वत्त के दण्ड का भागी बनना पड़ता था। संक्षेप में भिक्षणियों को यह कठोर निर्देश दिया गया था कि वे किसी भी परिस्थिति में पुरुष के स्पर्श का आनन्द या आस्वाद न लें।

१. ''बहिर्रावलयाजवसहैहि'' —बृहत्कल्पभाष्य, भाग तृतीय, 2324, प० 658 ।

२. गच्छाचार, 123, पु॰ 52।

के बही, 108, पु॰ 46 i

४. बहल्कन्य सूत्र, 5/16-17, पू॰ 149 ।

५ "खुज्जकरणी उ कीरइ रूववईणं कुडहहेउं" -- ओचनिर्यक्ति, 319 ।

६. बहत्कल्प सूत्र, 5/38-44, पु॰ 153-155 I

७. वहीं, 1/1, प॰ 1 ।

८. वही 4/14, पु॰ 138 l

^{•.} वही, 5/13-14, पु॰ 147-148 I

इसके अतिरिक्त जिल्लुणियों के शील-रक्षा का उत्तरदायित्व जिल्लु-संघ पर भी था। उनके शील-रक्षा के निमित्त महाम्रतों का उत्तरंबन भी किसी सीमा तक उचित मान लिया गया था। संच का मह स्पष्ट जादेश या कि निस्तुणी की शील-रक्षा के लिये जिल्लु जादेश या कि निस्तुणी की शील-रक्षा के लिये जिल्लु के साम को सहारा ले सकते थे। निशीच पूर्णि के अनुसार यदि कोई व्यक्ति साज्ये। पर कललकार करना चाहता हो, लाचार्य जयवा गण्ड के वच के लिए आया हो, तो उसकी हत्या की जा सकती है। इस प्रकार की हिंस करने वाले को पाप का आयी नहीं माना गया था, विपत्त विच्छा माना गया था। मन्त्रों एवं अल्लीकिक शक्तियों के प्रयोग के सम्बन्ध में भी इसी प्रकार के उचाहर्य व हष्टम है। कालकाचार्य ने अपनी निस्तुणी बहुन को खुड़ाने के लिये विद्या एवं मण्ड का प्रयोग किया था एवं विदेशी शकों की सहायता ली थी। इसी प्रकार का प्रयोग किया था एवं विदेशी शकों की सहायता ली थी। इसी प्रकार शासक एवं अयक नामक जो भिश्तुओं का उल्लेख मिलला है, जो अपनी कपनती मिल्लुणी बहुन सुकुमारिका की हर प्रकार से रक्षा करते थे। एक यदि जिल्ला को जाता था तो इसरा सुकुमारिका की रक्षा करता था।

इस प्रकार हम देखते हैं कि महावर्तों एवं आचार के सामान्य नियमों को भंग करके भी जैन संघ मिझुणियों की रक्षा का प्रयत्न करता था। इसके मूळ में यह भावना निहित वी कि संघ के न रहने पर वैयक्तिक साधना का क्या महत्त्व हो सकता है। वैयक्तिक साधना तभी तक सम्भव है, जब तक कि संघ का अस्तित्व है। अतः साध्यों की रक्षा एवं उसकी मर्यादा को अक्षुण्य रखने के लिये महावर्तों की विराधना को भी किसी सीमा तक उचित माना गया।

ब्रह्मचर्य के मार्ग में आने वाली किताई के निवारण के लिये जैनावायों न प्रारम्भ से ही प्रयत्न किया था। संब में क्की-पुरुष के प्रवेश के समय से लयाँ दीक्षा काल से ही इसकी सुक्ष्म छान- वीन की जाती थी। येष का द्वार सबके लिये बुला होने पर भी कुछ अनुप्युक्त व्यक्तियों को उसके प्रवेश की आज्ञा नहीं थी। ऋणी, चोर, बाकू, जेल से भावे हुए व्यक्ति, कलीव, नपुंत्रक को दीक्षा देने की अनुभति नहीं थी। जैनावायों को सबसे अधिक भय नपुंत्रकों से था। नपुंत्रकों के प्रकार, संघ में उनके द्वारा किये गये कुछत्यों का विस्तृत वर्णन बृहत्कत्व भाव्ये पुत्र निशीय चूर्जिंग में मिलता है। इस ग्रव्यों का अध्ययन से यह स्पष्ट प्रतीत होता है कि जैनावायों नपुंत्रकों के अकार, संघ में उनके द्वारा किये गये कुछत्यों का विस्तृत वर्णन बृहत्कत्व भाव्ये पुत्र निशीय चूर्जिंग के अध्ययन से पहुत्र में सिल्य प्रतान से वी अध्यवित्र तो जल्दी होती है, परन्तु रहतों देर तक है' (नपुंत्रकोवेदों महानगरदाहसमाना)। उनमें उभय वास्त्रना की प्रवृत्ति होती है, वि के क्षानुख्य दानों को काम-वासना का आनन्द लेते है। इस कारण वे क्षी-पुष्य दानों के काम-वासना को काम-वासना का मार्ग्दि होती है। वे क्षानुख्य दानों के काम-वासना का मार्गिक काम का प्रति होता है। अतः यह प्रयत्न किया गया था कि ऐसे व्यक्ति संघ में किसी प्रकार प्रवेश न पा सके।

इन सभी सावधानियों के बावजूद कोई न कोई भिक्षुणी समाज के दुराचारी व्यक्तियों के जाल मे फँस जाती थी। ऐसी परिस्थिति में उन्हें सलाह दी गई थी कि वे चर्मकण्ड, शाक के पत्ते,

१. निशीथ भाष्य, गाथा, 289 ।

२. बृहत्कल्पभाष्य, भाग पंचम, 5254-59, पू॰ 1397।

वृ, वही , 5139-64, प॰ 1368-1373 I

४. निशीय माध्य, माग तृतीय, गाया 3561-3624 पु॰ 240-254 ।

५. बृहत्कल्पभाष्य, माग पंचम, 5148-टीका पृ॰ 1370 ।

दर्भ तथा हाथ से अपने गुप्तागों की रक्षा करें। । इतनी सावधानी रखने पर भी उस पर बलास्कार कर दिया जाता था और गर्भाधान हो जाता था। इस अवस्था में जब साध्वी का स्वयं का कोई दोष न हो, जैन संघ सच्ची मानवता के गुणों से युक्त होकर रक्षा करता हुआ उसकी सभी अपेक्षित आवश्यकताओं की पूर्ति करता था। न तो वह घुणा की पात्र समझी जाती थी और न उसे संघ से बाहर निकाला जाता था। उसे यह निर्देश दिया गया था कि ऐसी घटना घटने के बाद सर्व-प्रथम बहु आचार्य या प्रवित्तिनी से कहे। वे या तो स्वयं उसकी देखभाल करते थे या गर्भ ठहरने की स्थिति में उसे किसी श्रद्धावान श्रावक के घर ठहरा दिया जाता था। ऐसी भिक्षणी को निराध्य छोड़ देने पर आचार्य को भी दण्ड का भागी बनना पड़ता था। भिक्षुणी को भिक्षा के लिए नहीं मेजा जाता था, अपित् दूसरे साधु एवं साध्वी उसके लिए भोजन एवं अन्य आवश्यक बस्तुएँ लाते थे। ऐसी भिक्षणी की बालोचना करने का किसी को अधिकार नहीं था। इस दोष के लिए को उस पर ऊँगली उठता था या उसकी हँसी उहाता था. वह दण्ड का पात्र माना जाता था। इसके मूल मे यह भावना निहित थी कि ऐसी दुर्भाग्यपूर्ण स्थिति में उसकी आलोचना करने पर वह या तो निर्लंडज हो जायेगी या लज्जा के कारण संघ छोड देगी। दोनों ही स्थितियों में उसका भावी जीवन के संकटपुर्ण होने तथा संघ की बदनामी का भय था। इस कारण उसके साथ सहानुमति पूर्वक व्यवहार किया जाता था। इसके मुल में यह सुक्ष्म मनोवैज्ञानिकता थी कि बुरे व्यक्ति भी अच्छे बन सकते है और कोई कारण नही है कि एक बार सत्यथ से विचलित हुई भिक्षणी को यदि सम्यक् मार्गदर्शन मिले तो वह सुधर नहीं सकती है। निशीयभाष्य में कहा गया है कि क्या वर्षा-काल में अत्यधिक जल के कारण अपने किनारों को तोड़ती हुई नदी, बाद में अपने रास्ते पर नही आ जाती है और क्या अंगार का दुकड़ा बाद में शान्त नहीं हो जाता है??

हस सम्बन्ध में जैनाचायों ने सुक्ष्म मनोचेज्ञानिक दृष्टि का परिचय दिया है। यह परिकल्पना की गई कि यहि मनुष्य हमेशा कार्य में कणा रहे तो बहुत कुछ अंशों में काम पर विजय पाई जा सकती है। निशीय चूणि में गांव की कामानुर एक सुन्दर युवती का पृष्टान्त देकर उपयुंक्त सको समझाने की सफल चेटा की गई है। वह मुन्दर युवती को पहले जपने कप-रेग एवं साज-भूंगार में व्यस्त रहती थी—कार्य की अधिकता के कारण काम-भावता को ही गूल जाती है, न्योंकि घर के सामान के रख-रखाव की जिम्मेदारी उसे लींप दी गई थी। इस प्रतीकात्मक कथा के माध्यम से संब के सदस्यों को यह सुझाव दिया गया था कि वे हमेशा ध्यान एवं अध्ययन में लीन रहें तथा मस्तिष्क को आपकी तर कों।

विगम्बर साहित्य में भिष्तुणियों के शील सम्बन्धी नियम :

जैनों के दिगम्बर सम्प्रदाय के ग्रन्थों में भी भिशुणियों की शील-सुरक्षा के सम्बन्ध में अख्यन्त सतकता बरती गई थी। भिशुणियों को कही भी अकेले यात्रा करने की अनुमति नहीं थी। उन्हे

१. संहे पत्ते तह दब्भचीवरे तह य हत्यपिहणं तु, अद्धाणविवित्ताणं-आगाढं सेसऽणागाढं ।

^{—-}बृहल्लप्पाष्य, भाग तृतीय, 2986, पू० 843। २. उम्ममोष वि गंतुं, ण होति कि सोतवाहिणी सिलला, कालेण फुंफ्सा वि य, विलीयते हसहसेउणं'।

⁻⁻ बृहत्कत्पभाष्य, भाग चतुर्थ, 4147 पृ० 1128 ।

३. निशीय भाष्य, भाग द्वितीय, गाया, पृ०21।

३, ५ या ७ की संख्या में ही एक साथ जाने का विधान था। उनकी सुरक्षा के लिए साथ में एक स्थियरा भिश्रणों भी रहती थीं। उन्हें उपयुक्त उपाध्यम में ही ठहरूने का निर्देश दिया गया था। संदिष्ध चरिष्ण बाले स्वामी के उपाध्यम में और उपाध्यम में भी उन्हें २, ३ या इससे अधिक को संख्या में ठहरने की सलाह दी गयी थीं। उन्हें यह निर्देश दिया गया था कि उपाध्यम में रहते हुए वे परस्पर अपनी रक्षा में तत्कीन रहें। उपाध्यम उपाध्यम किलनेपर उन्हें रोखनेर-माया आदि का त्याग कर, एकाम विच्त होकर व्यान-अध्ययन करते हुए मर्यादापूर्वक रहने का निर्देश दिया गया था। ।

नैतिक नियमों का पालन कठोरता से किया जाता था। उन्हें सांसारिक वस्तुओं के मोह से सर्वथा विरत रहने की सलाह दी गई थी। स्वयं स्तान करना तथा गृहस्य के बच्चों को नहलाना तथा खिलाना पूर्णतया विजत था। 'स्तुन्दर दीखने के लिये अपने शरीर को सजाना तथा सुशोभित करना भी सर्वथा निषद्ध था। 'भिनुन्दिन्दी शुण्यों के पारस्परिक सम्बन्धों के अति-विकसित होने से उनमें राज बादि की भावना उत्पन्न हो सकती थी—अतः उनके पारस्परिक सम्बन्धों को यथा-सम्बन्ध मर्थाहित करने का प्रयस्न किया गया था।

इस प्रकार हम देखते हैं कि जैन धर्म के दोनों सम्प्रदायों में भिक्षुणियों के बील-सुरक्षार्थ अत्यन्त सतर्कता बरती जाती थी। इस सम्बन्ध में परिस्थितियों का विच्छेषण करते हुए अनेक नियमों का निर्माण किया गया था। इन नियमों की प्रकृति से यह स्पष्ट प्रतीत होता है कि जैन धर्म के आचार्यों ने इस सम्बन्ध में गम्भीर चिन्तन किया था। यही कारण था कि उन्होंने जिन नियमों का सुजन किया था उनमें उनकी सूक्त्य मनोवैज्ञानिकता के दर्शन होते हैं।

> —क्षोध सहायक, पार्श्वनाथ विद्याश्रम क्षोध संस्थान, बाई० टी० बाई० रोड, बाराणसी।

१, मूलाचार, भाग प्रथम 4/194, पृ॰ 167 ।

२. "दो तिज्जि वा अज्जाको बहुगीको वा संहत्वित" -- मूलाचार, भाग प्रथम, 4/191, पृ० 164 ।

३. मूलाचार, भाग प्रथम, 41188--पू॰, 162 ।

४. "अगृहस्थमिश्र्वानअपेऽनिष्वपाते विशुद्धसंचारे ह्र तिस्त्री बह्वयो वार्थाः अन्योत्यानुकृत्यः परस्परामिरक्षमा-भियुक्ता गतरोववेरमायाः सञ्ज्ञमार्यविक्रया अध्ययनपरिवतंनत्रवयणक्ष्यतत्परोविनससंयमेषु अनुप्रेकासु व तथास्थिता उपयोगायोग्युक्ताआयोकार्यक्षवयेग अल्जन्मजबिठिमास्त्यक्तदेहा धर्मकुल्कीतिवीसाप्रतिकमिव-शृद्धचर्याः सन्यतिवक्षमीति समुद्यामार्थः।"

[—] मूलाचार, भाग प्रयम, 4।191 — टीका । पु० 165 ।

५. वही, भाग प्रथम, ४। १९३, पु० १६४।

६. वही , भाग प्रथम 41196, पु॰ 168-169 ।

बरुग प्रताप सिंह

सन्दर्भ ग्रन्थ

₹.	कप्पसूत्तं (कल्पसूत्रं)	— प्राकृत भारती, जयपुर, 1977।		
₹.	बृहत्कल्पभाष्य,	- भाग तृतीय, जैन बात्मानस्य समा ।		
	(भद्रबाहु रचित)	भावनगर, 1936 ।		
	,,	भाग चतुर्थ, जैन आत्मानन्द सभा, भावनगर, 1938।		
	,,	भाग पंचम, ,, ,,		
₹.	कप्पसूत्तं (बृहत्कल्पसूत्र)	सम्पादक-मृनि श्री कन्हैयालाल जी कमल, आगम अनुयोग प्रकाशन,		
		बाकलीवास, सांडेराव, राजस्थान, 1977 ।		
٧,	गच्छायार पद्दण्णयं	—रामजी वास किशोरचन्द्र जैन ।		
	(गच्छाचार)	मावसा मण्डी, पेप्सु, 1951 ।		
٩.	ओघनिर्युक्ति (वृत्ति)	— भद्रबाह कृत, आगमोदय समिति, 1919।		
€.	निशीय सूत्र (विशेष चूणि)	—जिनदासमहत्तर विरिचित ।		
	प्रथम भाग	सन्मति ज्ञान पीठ-आगरा 1958।		
	वितीय भाग	,, ,, ,, 1957 I		
	नृतीय भाग	,, ,, ,, 1958 \		
७.	मुलाचार (प्रथम भाग)	— बट्टकेराचार्य विरचित, माणिकचन्द्र दिगम्बर जैन ग्रन्थमाला समिति.		
		गिरगाव, बम्बई, बि॰ सं॰ 1 77 ।		

प्रबन्धचिन्तामणि का एक अर्चीचत प्रबन्ध

शिवप्रसाव गप्त

नागेन्द्रगच्छीय मेस्तुङ्गाचार्यकृत सुप्रसिद्ध ग्रन्थ प्रबन्धचिन्तामणि (रचनाकाल वि० सं० १३६२।६० सन् १३०५) के प्रकीणंक प्रबन्धों में एक है—"शोबचंननृषप्रबन्ध", उसका सार इस प्रकार है:

"चोल देश में गोवधंन नामक एक राजा राज्य करता था, जो बहा ही न्यायप्रिय था। अपनी लोकप्रियता के कारण ही उसने अपने महालय के द्वार पर एक स्वर्णंषण्ट लटका दिया था, जिसे जाकर लोग उसके पास करियाद लेकर जा सकते थे। एक दिन किसी देव ने राजा की परीक्षा लेनी चाही और उसने गाय का रूप धारण किया। उसके साथ बख्ड़ा भी था। एक दिन राजा का कुमार राजनागं पर रथ हीकता हुआ चला वा रहा था। रास्ते में एक जगड़ उक्त गाय का बख्ड़ा रथ के पहिसे के नीचे आ गया और कुचलकर वहीं मर गया। अब गाय रोती हुई राजा के द्वार एर पहुँची। राजा ने उसकी बात सुनी और न्याय हेतु दूसरे दिन स्वयं सारणी बन कर रथ हाँकने लगा तथा कुमार को पहिसे के नीचे आ लिए पाय प्रकार परिहा कुमार के उत्तर से होकर निकल गया, परन्तु वह मरा नही। उसी समय देव ने अकट होकर राजा की न्यायप्रियता की प्रसास की और उसे विस्ताल कर राज्य करने का आवीर्वाद दिया।"

.यही कथानक पुरातनप्रबन्धसङ्ग्रह ' (संपा०—जिनविजयमृति, प्रति—B. Br. P) मे भी पाया जाता है, परन्तु वहाँ राजा का नाम 'यशोवमें' तथा उसे 'कल्याण कटक' का राजा बतलाया गया है।

प्रबन्धिचन्तामणि के अब तक मूल एवं अनुवाद के एक से ज्यादा संस्करण प्रकाशित हो चके हैं, जो इस प्रकार हैं --

?. The Prabandha Cintamani

Translated from the original Sanskrit By C. H. Tawney, Published by The Asiatic Society of Bengal New Series N. 931 Year A.D. 1899.

 प्रबन्धचिन्तामणि—मूल एवं गुजराती अनुवाद सम्पादक और अनुवादक — दुर्गाशक्कर शासी प्रकाशक—फार्वस गुजराती सभा, मुम्बई प्रकाशन वर्ष A. D. 1932 |

 प्रबन्धिचिन्तामणि—मूल एवं हिन्दी अनुवाद मूल सम्पादक जिनविजय मृनि

पुरालनअबन्यसङ्ग्रह सम्पादक जिनविजय मृति, (सिन्धी जैन सन्यमाला-प्रन्याङ्क 2) कलकत्ता 1936 "स्याये यशोवम्मीन्पप्रवन्य" पृ० 107-8।

हिन्दी अनुवादक—बाचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी प्रकाशक—सिन्धी जैन ज्ञानपीठ, शान्तिनिकेतन, पश्चिम बङ्गाल प्रकाशन-वर्षे—प्रबन्धिचन्तामणि (मूल)

सिन्धी जैन ग्रन्थमारा ग्रन्थाक्ट्र 1 A. D. 1931 प्रबन्धचिन्तामणि (हिन्दी अनुवाद) सिन्धी जैन ग्रन्थमारा ग्रन्थाक्ट्र 3 A. D. 1940

परन्तु उक्त प्रकीर्णक प्रवन्य के बारे में किसी भी संस्करण में कोई चर्चा नहीं मिलती। चूँकि मेस्तु-कूने उक्त कथानक को चोल देश से सम्बन्धित बतलाया है, अतः तमिल प्रदेश में ही उसके स्रोत को ढूँ ढना चाहिए।

तमिलनाहु प्रान्त के तंजाबूर जिले में तिस्वारूर नामक तीर्थस्थल में एक प्राचीन और महिम्म धिवमन्तिर है, जिसे त्यागराज स्वामी का मन्तिर कहा जाता है। है इस मन्तिर के विह- प्रकार के बोहर से प्राप्त के पाने पाने पाने पाने पाने प्रकार के पोन्न रे के इस प्रकार के प्रकार के पाने प्रकार के प्रकार के प्रकार के प्रकार के उत्तरी दीवाल में इसी अक्टून से सम्बन्धित एक कथानक शब्दोलनी है, जिसे चौल नरेश विकार के उत्तरी दीवाल में इसी अक्टून से सम्बन्धित एक कथानक शब्दोलनी है, जिसे चौल नरेश विकार चोल — (A D. 1118-1135) के शासनकाल के पौचनें वर्ष (A.D. 1122-23) में उत्तरीण कराया गया। व

इसी प्रकार का कथानक शिलप्यदिकार (A.D. 5th-6th Con.) और पेरिय पुराण (A.D. 12th Con.) में भी पाया जाता है। ^{1}

अतः यह माना जा सकता है कि मेस्तुङ्ग द्वारा प्रबन्धिचन्तामणि में उल्लिखित 'गोवर्धन नृपप्रबन्ध'' का आधार असल में यही कथानक रहा होगा।

पुरातनअबन्धसङ्ग्रह में इस कथानक को कल्याणी नगरी से सम्बन्धित बताया गया है। यद्यपि यह नगरी भी दक्षिण भारत में ही स्थित है, परन्तु उक्त कथा का जीत हमें चोलदेश मे प्राप्त हो गया है, अतः यह समझना चाहिए कि उक्त प्रबन्ध के रचनाकार को इस कथा के मूल देश को समझने में आन्ति हो गयी होगी। हो सकता है उनके मूल झोत में कुछ गड़बड़ी रही हो।

^{8.} S. Ponnusamy-Sri Thyuguraja Temple Thiruvarur, Madras 1972, p-77.

South Indian Inscriptions Vol V (A S I New Imperial Series Vol XLIX 1925)
 No. 456, pp-175-176.

श्री के॰ जी॰ कृष्णन् (Former Chief Epigraphist, Mysore State) से व्यक्तिगत पत्र व्यवहार से उक्त सुचना प्राप्त हुई है, जिसके लिये लेखक उनका आभारी है।

पश्चिमी चालुक्यों की राजधानी, जो कर्णाटक प्रान्त के वर्तमान बीचर जिले में स्थित है।

अञ्चलगच्छीय आचार्यमेरुतुङ्ग एवं उनका जैनमेघदूतकाव्य

रविशंकर विध

श्वेतास्वर जैन सम्प्रदाय में बनेक गच्छ प्रचलित हैं, जिनमें चौरासी गच्छों की मान्यता बहुत प्राचीन है। ' पाक्षात्य विद्वान डा० ब्हलर ने भी चौरासी गच्छों की मान्यता को स्वीकार किया है—

About the middle of the tenth century there flourished a Jaina high priest named Uddyotana, with whose pupils the eighty four gachhas Originated. This named is still spoken of by the Jainas, but the lists that have been hitherto published are very discordant.

परन्तु बर्तमान में सरतराच्छ, तपागच्छ, अञ्चलगच्छ आदि गच्छ ही प्रमुख हैं। इन गच्छों में अञ्चलगच्छ का अपना इतिहास है। इस गच्छ ने न केवल जैन संघ के इतिहास को उज्ज्वल किया है, बह्ति अपनी बीदिक प्रसरता एवं ज्ञान-माम्भीयंता से भारतीय साहित्य को एक अनुप्रम देन दी है। इस गच्छ के इतिहाम-सङ्कलन में सहायभूत होने वाली विपुल साधन-सामग्री यतस्ततः विनष्टभाय ही है। मात्र इस गच्छ से सम्बन्धित पट्टाबलियाँ एवं प्रशस्तियाँ ही इस गच्छ से इतिहास की उजागर करती है।

अञ्चलाच्छ के संस्थापक श्री आर्यरक्षितसूरि थे। इनका जन्म संवत् ११३६ में दन्ताणी ग्राम में हुआ था। इन्होंने कालोदेवी की उपासना की थी तथा ७० बोलों (मान्यताओं) का प्रतिपादन कर अपने समुदाय का नाम "विधिपक्ष" रखा था। संवत् १२१३ में इमी विधिपक्ष का दूसरा नाम पद्या— अञ्चलमञ्छ"। इस अञ्चलनञ्च की स्थापना में पूर्व की पट्टावली निम्नकमानुसार प्रस्तुत की गई है—

(१) आर्य सुषमांस्वामी (आग्र वष्ट्रषर), (२) आर्य जम्बुस्वामी, (३) प्रभवस्वामी, (४) यथोगद्रसूरि, (६) सम्भृतिविजय, (७) भद्रबाहुस्वामी, (८) स्कुठमद्रस्वामी, (९) वार्य मुहासिर, (१०) आर्य मुहासिर, (११) बार्य मुहिस्त तथा आर्य सुप्रतिवृद्ध, (१२) इन्द्रदिन्तसूरि, (१३) आर्य दिन्तसूरि, (१४) सिहिपिरसूरि, (१५) वज्यस्वामीसूरि, (१६) वज्यसेनसूरि, (१७) चन्द्रसूरि, (१८) सामन्तमद्रसूरि, (१९) बृद्धदेवसूरि, (२०) प्रश्चीतनसूरि, (२१) मानदेवसूरि, (२२) मानतृंगसूरि, (२३) वौरसूरि, (२४) ज्ञव-देवसूरि, (२५) विकानसूरि, (२४) अप्रविक्तसूरि, (२०) मानदेवसूरि, (२०) अप्रविद्धारि, (२०)

१. पं० कैलाशचन्द्र शास्त्री : जैनधर्म, पू० ३०९ ।

R. J. G. Buhler: The Indian sect of Jainas, P. 77.

३. पं० कल्याणविजयगणि : श्रीपट्टावलीपरागसङ्ग्रह, पू० २४१ । ४. श्री पार्श्व : अञ्चलगच्छ विस्वर्शन (गजराती), प० ९-१० ।

यवोगदसूरि, (३४) विमलबन्दसूरि, (३५) उद्योतनसूरि, (३६) सर्वदेवसूरि, (३७) पद्मदेव-सूरि, (३८) उदयप्रभद्मरि, (३५) प्रभानन्दसूरि, (४०) वर्मबन्द्रसूरि, (४१) सुविनयबन्द्रसूरि, (४२) गुणसमृद्रसूरि, (४३) विजयप्रमसूरि, (४४) नरबन्द्रसूरि, (४५) वीरबन्द्रसूरि, (४६) मुनितिलकस्तुरि, (४०) ज्यार्थिहसूरि।

जयसिंहसूरि के पश्चात् वार्यरक्षितसूरि हुए । इन्हीं के द्वारा अञ्चलगच्छ की स्थापना हुई । इनके द्वारा स्थापित अञ्चलगच्छ की पट्टावली निम्नानुसार उपलब्ध होती है •—

- ४८. **जार्यरक्तिसस्**रि: जन्म वि० सं० ११३६, दोक्षा सं० ११४२, गच्छस्थापना सं० ११५९, स्वर्गगमन सं० १२३६।
- ४९. जयसिंहसूरि: जन्म सं० ११७९, दीक्षा सं० ११९७, आचार्यपद सं० १२०२, स्वर्ग-गमन सं० १२५८।
- ५०. **धर्मधोषसूरि** : जन्म सं॰ १२०८, दोक्षा सं॰ १२१६, आचार्यपद सं० १२३४, स्वर्गगमन सं० १२६८।
- **५१. महेन्द्रसिंहसूरि** : जन्म सं० १२२८, दीक्षा सं० १२३७, ब्राचार्यपद सं० १२६३, स्वर्ग-गमन सं० १३०९।
- **५२. सिंहप्रभस्**रि : जन्म सं० १२८३, दीक्षा सं० १२९१, आचार्यंपद सं० १३०९, स्वर्गगमन सं० १३१३ ।
- **५३. बजितसिंहसूरि**: जन्म सं० १२८३, दीक्षा सं० १२९१, आचार्यपद सं० १३१४, स्वर्ग-गमन १३३९।
- **९४. वेवेन्द्रॉसहस्**रि: जन्म सं० १२९९, दीक्षा सं० १३०६, आचार्यपद सं० १३२३, स्वर्ग-गमन सं० १३७१।
- **५५. घर्मप्रमसूरि :** जन्म सं० १३३१, दोक्षा सं० १३४१, आचार्यपद सं० १३५९, स्वर्गगमन सं० १३९३।
- **५६. सिंहतिलकस्**रि: जन्म सं० १३४५, दीक्षा सं० १३५२, आचार्यपद सं० १३७१, स्वर्ग-गमन सं० १३९५।
- ५७. महेन्द्रप्रभसूरि: जन्म सं० १३६३, दीक्षा सं० १३७५, आचार्यपद सं० १३९३, स्वर्ग-गमन सं० १४४४।
- ५८. मेरतुङ्गसूरि : जन्म सं० १४०३, दीक्षा सं० १४१०, आचार्यपद सं० १४२६, स्वर्गमन सं० १४७१।
- **५९. जयकोतिस्**रि: जन्म सं० १४३३, दीक्षा सं० १४४४, आचार्यपद सं० १४६९, स्वर्गगमन सं० १५०० ।
- जयकेसरीसूरि: जन्म सं० १४७१, दोक्षा सं० १४७५, आचार्यपद सं० १४९४, स्वर्गगमन सं० १५४१।
- ६**१. सिद्धान्तसागरसूरि**ः जन्म सं० १५०६, दीक्षा सं० १५१२, आचार्यपद सं० १५४१, स्वर्गगमन सं० १५६०।

१. भी पादर्व : अञ्चलगच्छ विग्दर्शन (गुजराती), पृ० १० ।

- **६२. भावसागरस्**रि : जन्म सं० १५१६, दीक्षा सं० १५२०, बाचार्यंपद सं० १५६०, स्वर्ग-गमन सं० १५८३।
- ६३. गुणनिषानसूरि: जन्म सं० १५४८, दीक्षा सं० १५५७, आजार्यपद सं० १५८४, स्वर्ग-गमन सं० १६०२।
- ६४. वर्ममूर्तिसूरि : जन्म सं॰ १५८५, वीक्षा सं० १५९९, आचार्यपद सं० १६०२, स्वर्ग-गमन सं० १६७१।
- ६५. कस्याणसागरसूरि: जन्म सं० १६३३, दीक्षा सं० १६४२, आवार्यपद सं० १६४९, स्वर्गगमन सं० १७१८।
- ६६. अमरसागरसूरि : जन्म सं० १६६४, दीक्षा सं० १६७५, आचार्यपद सं० १६८४, स्वर्ग-गमन सं० १७६२।
- ६७. विद्यासागरसूरि: जन्म सं० १७४७, दीक्षा सं० १७५८, आचार्यपद सं० १७६२, स्वर्ग-गमन सं० १७९७।
- ६८. उदयसागरसूरि: जन्म सं० १७६३, दीक्षा सं० १७७७, आचार्यपद सं० १७९७, स्वर्ग-गमन सं० १८२६।
- ६९. कोतिसायरसूरि: जन्म सं० १७९६, दोक्षा सं० १८०९, जानार्यपद सं० १८२६, स्वर्ग-गमन सं० १८४३।
- ७०. पुष्पसागरसूरि : जन्म सं० १८१७, दीक्षा सं० १८३३, आचार्यपद सं० १८४३, स्वर्ग-गमन सं० १८७०।
- ७१. राजेन्द्रसागरसूरिः इनके जन्मादि के विषय में कोई जानकारी नहीं मिलती । मात्र इतना ही कि इनका जन्म सूरत में तथा स्वर्गगमन सं० १८९२ में माण्डवी में हुआ ।
- ७२. मुक्तिसागरसूरि: जन्म सं० १८५७, बीक्षा सं० १८६७, बाचार्यपद सं॰ १८९२, स्वर्ग-गमन सं० १९१३।
- ७३. रत्नसागरसूरि : जन्म सं० १८२२, दीक्षा सं० १९०५, आचार्यपद सं० १९१४, स्वर्ग-गमन सं० १९२८।
- ७४. विवेकसागरस्रिः जन्म सं० १९११, दोक्षा एवं आचार्यपद सं० १९२८, स्वर्गगमन सं० १९४८।
- ७५. जिनेन्यसागरसूरि : जन्म सं० १९२९, दीक्षा सं० १९३६, आचार्यपद सं० १९४८, स्वर्गणमन सं० २००४।
- **७६. गीतमसागसूरि'** : जन्म सं० १९२०, दीक्षा सं० १९४०, स्वर्गगमन सं० २००९ ।
- ७७. बानसागरसूरि^२ : जन्म सं० १९४४, दीक्षा सं० १९६६, आचार्यपद सं० २०१२, स्वर्गामन सं २०१७।
- ७८. नेमसागरसूरि : दीक्षा सं० १९८०, स्वर्गगमन सं० २०२२।
- ७९. गुणसागरस्रि^४ : जन्म सं० १९६९, दीक्षा सं० १९९३, आचार्यपद सं० २०१२ ।
- रे. श्री पार्कः अञ्चलगच्छ विश्वर्यन (गुजराती), पृ० ५९४ । २. वही, पृ० ६०१ । २. वही, पृ० ६०१ । ४. बही, पृ० ६०५ ।

वर्तमान में अञ्चलगच्छ की परम्परा विद्यमान है।

अवकाण्ड के संक्षिप परिचय के पश्चात् हम अपने विवेच्य-किन्तु की और अभिमुख होते हैं। बञ्चलण्ड की इस विस्तृत पट्टावली में आचार्य मेरुतुङ्ग का स्थान अत्यन्त महत्वपूर्ण रहा है। लैन-संस्कृत-साहित्य के निर्माण में आचार्य मेरुतुङ्गकूरि ने पर्याप्त योगदान दिया है। वैसे लैन साहित्य में मेरुतुङ्ग नामक तीन आचार्य हुए हैं, परन्तु काव्यययोग्ता के रूप में दो मेरुतुङ्ग ही प्रतिवह है। प्रथम आचार्य मेरुतुङ्ग स्वीद है। प्रथम आचार्य मेरुतुङ्ग सुर्ति, जो चन्द्रप्रभमूरि के शिष्य के, प्रायः नगेन्द्रगच्छ के आचार्य थे। इन्होंने प्रवस्त्रवित्तामणि नामक ऐतिहासिक ग्रन्थ वि० सं० १३६१ में पूर्ण किया था। विद्याय आचार्य मेरुन्तुङ्गसूरि ही हमारे विवेच्य आचार्य मेरुन्त-प्रमार्दित के शिष्य थे। *

अक्षरुगच्छीय आचार्य मेरुतुङ्गसूरि जैन-साहित्य-कितिन के अत्यन्त प्रभावक आचार्य हुए हैं। इनके जीवन-परिचय से सम्बन्धित महत्त्वपूर्ण सामग्री यतस्ततः अभी तक बिखरी हुई है। अतः वास्तविक परिचय न प्राप्त हो सकने के कारण तथा आचार्य द्वारा स्वयं अपने प्रति कुछ भी न जिल्लों के कारण, वाच्ये मेरुतुङ्गसूरि की जीवन-रेखा को रेखांकित कर पाना असाध्या ते नहीं, पर दुःसाध्य अवस्यमेव है। उपलब्ध सामग्री के आधार पर यहाँ इनका जीवन-चरित दिया जा रहा है—
जम्मस्थान एवं कारक: मरुप्ति मारवाड प्रदेश के जनतीत नाणी नामक एक प्राप्त में बहोरा

वाचारगर एवं उनके स्नाता बहोरा विजयसिंह निवास करते थे। उनमें बहोरा विजयसिंह के बहोरा विजयसिंह के बहोरा विजयसिंह के बहोरा विजयसिंह के वहीरा विजयसिंह के वहीरा विजयसिंह के वहीरा विजयसिंह के वहीरा नामक अरवन्त वीकवती के नामक आ । नाकरेवी के नामक अरवन्त वीकवती कन्या से उसका पाणियहण-संस्कार हुआ। कि किन्वत कालानन्तर एकदा नामक अरवन्त वीकवती कृषि में एक अतीव पुज्यशालों जीव वैक्लोक से आकर अवतीण हुआ। फलतः उस प्रभावी जीव के प्रभाव से नालवेबी ने स्वन्त में देखा कि सहस्वकिरणपुज्य सहित रिव मेरे मुख मे प्रविच्छ हो रहा है। तभी बक्लेबरी देवों ने तत्काल आंकर रहा महास्वच्या के प्रभावी फल को नालवेबी से बताया कि उन्हारों कुलि से ज्ञानकिरणपुक्त रिव की मीति महाप्रतापी, तेजस्वी एवं मुक्तिसानं प्रकाशक एक पुत्र जन्म-सहण करेगा, जो अपरिग्रहमां से संवय-मार्ग का अनुगमन करता हुआ एक युग्रवान-योगीयस होगा। बक्लेबरीदेबी के इन बचनों का ध्यानपूर्वक अवणकर एवं उसको आदर-सम्मान देती हुई, नालवेबी तब से धर्मध्यान में अत्यध्कि अनुरक्त हो, अपने गंभस्य शिश्च का यथाविधि पालन करने करीं।

गर्भस्य शिशु शनै-शनैः वृद्धि प्राप्त करता रहा एवं वि० सं० १४०३ में उसने माता नालदेवी के गर्भ से जन्म-महण किया। वहोरा वयरसिंह के कुल-परिवार में हर्षोल्लासपूर्वक खुशी की शहनाईयाँ बज उठीं। हर्षपूर्ण उत्सव के साथ पुत्र का नाम वस्तिगकुमार रखा गया। शिशु वस्तिग चन्द्र की

वैद्याखमासस्य च पूर्णिमाया ग्रन्थः समाप्तिः क्षुमितो मितोऽयम् ॥ ५ ॥

---आचार्य मेस्तुङ्गस्**रि : प्रबन्धचिन्तामणि, ग्रन्थकारप्रशस्ति** ।

- (क) श्री पादर्व : अञ्चलगण्छ दिग्दर्शन (गुजराती), पृ० १९९ ।
   (क) आचार्य मेस्तुङ्ग : जैनमेषदूतम्, प्रस्तावना, पृ० १७ ।
- पट्टावली में नाम नाहुणदेवी हैं, परन्तु रास व अन्यत्र नालदेवी ही नाम वर्णित है।
- ४. व्यास्थानपद्धति में पुत्र का नाम बस्तो है, गच्छ की गुर्जर पट्टावली में वस्तपाल नाम दिया गया है।

१. त्रयोदशस्वब्दशतेषु चैकपष्ट्यधिकेषु क्रमतो गतेषु।

भाँति दिन-प्रतिदिन उत्तरोत्तर वृद्धि की ओर अग्नसर होता रहा और उसके जीवन में समस्त सद्गुण निवास करने हेतु प्रविष्ट होने लगे।

बोला: विज्ञ सित्तग ने अभी शैवाव की किलकारियों भरते हुए, बाल्यावस्था की दहलीज पर अपने पर परे ही थे कि उसी बीच नाणी ग्राम में अञ्चलजगड़ीय आचार्य महेन्द्रप्रभवृरि का शुभागमन हुआ। ।आचार्य महेन्द्रप्रभवृरि का सारपांभत मुक्तिप्रदायी उपदेशों के अवण से अतिमुक्तुमार की तरह सांसारिक खुबोपभोगों के प्रति आसफिरहित होकर बाल्क वांस्तग ने मात्र सात वर्ष की अल्पवय में ही माता-पिता की बाज्ञा प्राप्तकर, बिठ लेठ १४१० में आचार्य श्रीमहेन्द्रप्रभवृर्दि से दीक्षा प्रहण कर ली। इस दीक्षा-महोत्वव में वस्तिमकुमार के माता-पिता ने अचुर प्रव्यादि का दान एवं उत्सव में अपार अनुराधि का व्यय किया।

इसी दीक्षा-महोस्सव पर ही आचार्य महेन्द्रप्रभसूरि ने इस नवदीक्षित मुनिकुमार का नाम "मेक्तुकू" रखा।

'सूरि' यह से अक्षक्करण : एक तो बाल्यावस्था, दूसरे मुनि-जीवन—दोनों के एक साथ संयोग के कारण मुनि मेरलुक्क का विवाय्ययन सुचार रूप से चलता रहा । इस बालमुनि की एक से पीछे एक कर समस्त विद्धियों स्वयमेव प्राप्त होती गयो । आचार्य महेन्द्रअभसूरि के साम्रिष्य में तत्कालीन विश्वा-प्रणालों के अनुसार मुनि मेरलुङ्ग, अपनी बृद्धि-विवश्वणता द्वारा संस्कृत, प्राकृत तथा इनसे सम्बद्ध विविध विवयों के पार कृत विद्धान्त वन गये । कालक्रम से उनके चरित, ज्ञान एवं क्रियाओं का पूर्णतया विकास होता गया और वे शुद्ध-संयम का पालन करते हुए अपनी अमृतसङ्गत कत्याणमयी वाणों से सदुप्रदेश व प्रवचन आदि भी देने लगे । इस प्रकार अप्रतिम प्रतिमा से सम्पन्न मृनि मेर-तुङ्ग को—आचार्य पद के हेतु सर्वथा योग्य जानकर—आचार्य श्रीमहेन्द्रप्रभर्स्(रंजी ने संवत् १४२६ में पारण नामक स्थान में 'सुर्त्य' पद से समलङ्कृत किया ।

इस माङ्गिलिक अवसर पर सङ्क्षपति नरपाल नामक श्रेष्ठी ने एक भव्य-महोत्सव आयोजन कर विविध दानादि दिये । तब से मुर्गि श्रीमेस्तुङ्गसूर्य को स्थाति बहुत ही वढ़ गयी । वे मन्त्रप्रभावक बन गये एवं उन्होंने अध्दाङ्गयाग तथा मन्त्रामनाय आदि मे पूर्ण महारत प्राप्त कर ली । वे देश-विवेश में यसस्ततः विचरण करते हुए, अपने सदुपदेशो व प्रवचनो द्वारा भव्यजीवों एवं नरेन्द्रादिकों को प्रतिवोध देने लगे ।

बन्य उपाधियाँ : आचार्य मेक्तुङ्गसूरि से सम्बध्ति ऐसे अनेकानेक प्रभावी अवदातों (गुणों) का उल्लेख उपलब्ध हांता है, जिनके द्वारा उन्होंने अनेकानेक नुपतियाँ को प्रतिबोधित कर जैनवर्म में दीक्षित किया। 'इन्ही गुणों के कारण आचार्यश्री को ''मन्त्रप्रभावक'', ''महिमानिध'' आदि उपाधियों से भी सम्बोधित किया गया है।

श्चिच्य-परिवार : आचार्य श्रीमेस्तुङ्गसूरि का शिष्य-परिवार भी अतिविशाल था । उन्होंने छः मुनियों को आचार्य, चार मुनियों को उपाध्याय तथा एक साध्यो को महत्तरा के पद पर स्थापित

दृष्टय्य—लेखक का पी-एच० डी० शोधप्रबन्ध : महाकवि कालिदासकृत मेघदूत और जैनकवि मेस्तुङ्गकृत जैनमेघदूत का साहित्यिक अध्ययन, पृ० ५९-६१ ।

किया। ⁹ इनमें श्रीजयकीर्तिसूरि गुरूव पट्टघर वे । इसके अतिरिक रत्नवेक्षरसूरि, माणिक्यनन्वनसूरि माणिक्यवेक्षरसूरि, महीतिरुकसूरि आदि अनेक विद्वान् उपाध्याय व मृनि वे । ⁹ आचार्यश्री के सङ्घ में विद्याल साज्यी-परिवार भी था । साध्वी श्रीमहिमशीजी को आचार्यश्री ने ''महत्तरा'' पद पर स्वापित किया था ।

"चक्रेश्वरीभगवती बिहित प्रसादाः श्रीमेरुतुङ्गगुरवो नरदेववंद्याः" ॥

यह उल्लेख स्पष्ट करता है कि आचार्य श्रीमेक्तुङ्गसूरि वक्रिसरीदेवी के विशिष्टकृषापात्र थे। स्वर्गायकन : इस प्रकार आचार्य श्रीमेक्तुङ्गसूरि बनेकानेक ग्रामों एवं नगरों का पाद-विहार करते हुए अन्त में वि० सं० १४७१ की मागैशीर्य पूर्णमा दिन सोमवार को अपराह्न उत्तराध्ययनसूत्र का श्रवण करते-करते समाधिगूर्यक काल्यमं को प्राप्त हो गये।

साहित्य-क्षेत्र में अबबान : आचार्य श्रीमेक्तुकुस्ति का साहित्य-क्षेत्र में अत्यन्त महत्त्वपूणं योगदान रहा है। इनके द्वारा रचित साहित्य, जैनसंस्कृति के लिए तो प्रभावी सिद्ध ही हुआ, साथ ही समय प्रारतीय आहित्य में भी अपना मृक्भूत स्थान रखता है। आचार्यत्री के ग्रन्थों की संस्था के विषय में विभिन्न विद्वानों ने भिन्न-निन्न ही सम्मतियों दी है। डा॰ रामकृसार आचार्य एवं डा॰ निम्बन्द्रशास्त्री में ने आचार्यंश्री के आठ ग्रन्थों का ही उल्लेख किया है। श्री अंवरलाल नाहटा ने आचार्यंश्री द्वारा रचित प्रन्थों की संस्था बारह दी है। मृति कलाप्रभवागरजी ने आचार्यंश्री के प्रन्यों की संस्था उन्नोस कही हैं। उन्होंने 'अञ्चलकाच्छ दिरदर्शन' नामक अपने ग्रन्थ में आचार्यंश्री के उन्तोस ग्रन्थों का संस्थित प्रत्यों का संस्था प्रन्यों का संस्था प्रत्यों में अच्यों का संस्था प्रत्यों का संस्था स्था स्था स्था संस्था स्था संस्था स्था संस्था स्था स्था संस्था स्था संस्था संस्या संस्था संस्य

१. कामदेवचिरत्र, २. सम्भवनाथचिरत्र, ३. कातन्त्रवाशचवीच्तृत्ति, ४. आख्यातवृत्ति टिप्पण, ५ जैनमेषद्वत्म, ६. बद्वयंनसमुब्रम, ७ धातुपारायण, ८. वात्वाबोधव्याकरण, ९. रसाध्यायटीका, १०. सप्तिकाण्यटीका, ११. लयुकातपवी, १२. शातपदीसारोद्धार, १३. जेसाक-प्रबन्ध, १४. उपदेशिक्तामणिवृत्ति, १५. नामाकनुपक्त्या, १६. स्तिप्तम्त्रक्तर, १७. स्तिप्तम्त्रका-रोद्धार, १८. जुरावल्लीपार्थनायस्तव, १९. स्तम्भक्यार्थनायप्रवन्ध, २०. नामिवंश सहाकाव्य, १२. यवुकंशसम्भवमहाकाव्य, २२. नेमिद्तमहाकाव्य, २३. कृद्वृत्ति, २४. चतुक्कवृत्ति, २५. कृद्विमाध्यकस्तत, २५. पृहाव्येत, २७. आवक्तं प्रक्रिया, २८. शतकभाव्य, २२. नमुष्यणंटीका, ३०. सुश्राद्धकथा, ३१. लक्षणणास्त्र, ३२. राजमती-नीमसम्बन्ध, ३३ बारिबचार, ३५. पद्मा-वतीकत्य, ३५. अञ्जविद्योद्धार, ३६. करप्पनुत्रवृत्ति।

१. श्री पादर्वः अञ्चलगच्छ दिग्दर्शन (गुजराती), पृ० २३२ ।

२. बही, पृ० २३१। ३. बही, पृ० २०९।

४, डा॰ रामकुमार आचार्य: संस्कृत के सन्देश-काव्य, पु॰ १९४-१९५।

५. डा॰ नीमचन्द्र शास्त्री . मंस्कृत काव्य के विकास मे जैन कवियों का योगदान, पु॰ ४८३।

६. मृति कलाप्रभसागरजी द्वारा सम्पादितः श्री आर्यकल्याण गौतम स्मृति ग्रन्थ, पु० २६ ।

७. बही, पू० ८८-८९ ।

८. श्री पार्खः अञ्चलगन्छ विग्दर्शन (गुजराती), पृ० २२०-२२३ ।

जैनमेघदूत

बाचार्य श्रीमेश्तुङ्गसूरि की उपर्युक्त रवनाओं में सर्वप्रमुख व सर्वसद्याक्त प्रत्य है— जैनमेघदूत । यहाँ प्रस्तुत है, इसी ग्रन्य का संक्षिप्त कप्यात्मक-विश्लेषण । बाचार्यश्रो ने जैनमेघ-दूतकाव्य की यद्यपि स्वतन्त्र रूप से रचना की है, फिर भी यह काव्य विश्व-विश्रृत काल्टिदासीय मेघदूत से अनुप्रेरित है, इसमें रञ्चमात्र भी सन्देह नहीं है। जैन आगम ग्रन्य उत्तराध्ययनसूत्र में वर्षित रयनिम और राजीमती का प्रसङ्ग इस दुतकाव्य की कथा का आदिस्रोत प्रतीत होता है। सम्पूर्ण काव्य चार सर्गो में विश्वक है। काव्य के प्रथम सर्ग में ५०, द्वितीय सर्ग में ४९, तृतीय सर्ग में ५५ और चतुर्थ सर्ग में ४२ स्लोक है, जो मन्दाकान्ता वृत्त में निबद्ध है।

काव्य-नायिका राजीमती मेघ को दूत बनाकर काव्यनायक श्रीनेमि के पास भेजती है, जिसे उसने पति स्वीकार कर लिया है। इसी कारण इस काव्य का नाम मेघदुत हुआ है। परन्तु जैनवर्म के बाईसर्वे तीर्वेद्धर श्रीनेमिनाथ के जीवनचित्त पर आघारित होने के कारण एवं एक जैन विद्वान द्वारा रचित होने के कारण इस काव्य को "जैनमेघदुत" कहा गया है।

जैनमेषदूत की कथावस्तु जैन धर्म के बाईसवें तीर्थक्कर, करणा के जीवन्त प्रतीक भगवान् श्रीनेमिनाथ के जीवन-बरित से सम्बन्धित है। महाभारत काल में इनका प्राप्नुर्भव हुआ था। इन्होंने युद्धवां में जन्म-पहणकर अपनी करूणा की परम-पुनीत धारा द्वारा सृष्टि के कण-कण को अभिसिश्चित किया। श्रीनेमि अन्यक्त्वृष्णि के ज्येष्ठ तनय श्रीसमूद्धिजय के पुत्र एवं राजनीति-पुरन्वर भगवान् श्रीकृष्ण के चचेरे आता थे। जहां योगपुत्व श्रीकृष्ण ने समय जनमानत को राजनीति की शिक्षा दी, वहां करणा-सिन्यु श्रीनेमि ने प्राणिमात्र पर करणा की शोतल-परिमयों की वर्षा की।

समुद्रविजय ने अपने पुत्र नेमि का—जो सौन्दर्य एवं पौरुष के अजैय स्वामी थे—विवाह महाराज उपसेन की रूपसी एवं विदुषी पुत्री राजीयती (राजुल) से करना निक्रिय किया । वेशव- प्रदर्शन के उस युग में महाराज समुद्रविजय ने अनेक वारातियों को लेकर पुत्र नेमिनाय के विवाहां ये उपसेन की नगरी की और प्रस्थान किया । वारात जव वच्च के नगर गिरिस्तर पहुँची, तब वहीं पर वेंथे पशुओं की करण-चौरकार ने श्रीनेमि की जिज्ञासा को कई गुना बढ़ा दिया । अरुपन्त उस्पुक्तावश जब श्रीनेमि ने पता लगाया, तब उन्हें आत हुआ कि से सारे पशु वारात के भीजनाय उस्पुक्तावश जब श्रीनेमि ने पता लगाया, तब उन्हें आत हुआ कि से सारे पशु वारात के भीजनाय कासे गये हैं। इन सभी पशुओं का वच कर इनके आमिष भीमों से बारातियों के निमत्त विविध भीति के अख्वान वनाये जाये । ऐसा जात होते ही श्रीनेमि के प्राण अरुप्यिक मानस-उद्धेलन के कारण कांप उठे और उनकी भावना करणा की अजक्षधारा में परिवृत्ति हो उठी । उस समय ऐसा प्रतीत हुआ जैसे करणा-सिन्धु में अचानक प्रचण्ड ज्यार प्राहुष्ट्र हो उठा हो । उनके करणाकृष्ट अन्तिमान प्रकार करणाकृष्ट हो उठा हो । उनके करणाकृष्ट अन्तिमान प्रकार करणाकृष्ट हो उठा हो । उनके करणाकृष्ट अन्तिमान प्रकार करणाकृष्ट हो उठा हो । उनके करणाकृष्ट अन्तिमान प्रकार करणाकृष्ट हो उठा हो । उनके करणाकृष्ट अन्तिमान प्रकार करणाकृष्ट हो उठा हो । उनके करणाकृष्ट अन्तिमान प्रकार के अन्यवात करणाकृष्ट हो उठा हो । उनके करणाकृष्ट अन्तिमान करणाकृष्ट करणाकृष्ट हो उठा हो । उनके करणाकृष्ट अन्तिमान करणाकृष्ट हो उठा हो । उनके करणाकृष्ट अन्तिमान करणाकृष्ट विवाह हो उठा हो । उत्तर करणाकृष्ट अन्तिमान करणाकृष्ट विवाह हो उठा हो । उत्तर सम्पर्ण का अन्तिमान करणाकृष्ट विवाह हो उठा हो । उत्तर सम्पर्ण का अन्तिमान करणाकृष्ट वार करणाकृष्ट करणाकृष्ट वार करणाकृष्ट वार करणाकृष्ट वार करणाकृष्ट वार करणाकृष्ट वार करणाकृष्ट करणाकृष्ट करणाकृष्ट वार करणाकृष्ट करणाकृष्ट वार वार वार वार करणाकृष्ट वार करणाकृष्ट वार वार करणा

१. उत्तराज्ययनसूत्र, २२वां अध्ययन ।

इधर कल्पना भी नहीं की जा सकती कि उस समय हल्दी-बढ़ी, मेंहदी-रची, वस्त्रा-भूवणों से सुप्तिष्ठत एवं विवाह के हेतु प्रस्तुत वच् के रूप और विवाह की इस अकल्पनीय अस-फल्पा ने राजीमती के ह्रदय-सिन्यू में हाहाकार के कितने चक्रवातों की एक साथ उत्पन्न किया होगा? इसके पूर्व में अपने प्रिय को प्राप्ति के प्रति कितनी सुकोमल-कुमारी-कल्पनाएँ उसने अपने आन्तर-प्रदेश में संजो रखी होंगी? किन्तु अकस्मात् यह क्या? वच् का चूंचट-यट उठने से पूर्व ही यह निर्मम पटाक्षेप कैसा?

परन्तु भारतीय नारी भी अपने आदर्श के प्रति अहिंग है, वह जीवन में अपने पित का ज्यम एक ही बार करती है। इसी आदर्श के अनुरूप राजीमती भी पितन्त्वरूप श्रीनेमि को अपने मन-मन्दिर में प्रतिष्ठित करती है। श्रीनेमि के विवाह-महोस्यव स्वागकर वन चले जाने की सुचना ने गिरिनगर में तो मानी वज्यात ही कर दिवा था। नगर के सभी माङ्गिलिक-अनुष्ठान समाप्त कर दिये गये थे। इषर इस दु:खद समाचार से राजीमती एवं सिलयों के करण-क्रन्दन की चीरकारें पाषाणहृदयों को भी तररोंभृत कर रही थी।

काव्य की कथावस्तु को सहजतया हुद्शत करने के लिए और आवश्यक सा प्रतीत होने के कारण हतनी पूर्वक्या दो गयी है। आवार्य मेस्तुङ्क ने प्रस्तुत पूर्वक्या के पक्षात् के अत्यन्त कारुणिक कथास्थल से अपने काव्य को प्रारम्भ कर पुनः अनिधिम के जन्म से विवाह-त्याग तक की कथा को अपना विषय बनाया है, जो सर्ग-कम से संक्षेत्रसः प्रस्तत है—

प्रथम सर्ग कथा :

काव्य के प्रथम सर्ग में ओनेमि की बालकोडा तथा पराकमलीला वर्णित है। कि ने काव्य के प्रारम में ओनेमि के विवाह महोत्सव का त्यागकर चिदानन्द सुब-प्रासिन्देतु रेवतक पर्वत पर चले जाने का वर्णान किया है। " अतिमित द्वारा-विवाह-महोत्सव त्यागकर रेवतक पर चले जाने की सूचना से अति शुभित एवं कामजित् थ्रोनेमि की माथी पत्नी राजीमती को कामरेव ने, यह जानकर कि यह हमारे बादू अीनेमि की भक्त है, अव्यन्त पीड़ित किया। जिस कारण प्रियदिहाता भोजकन्या (राजीमती) मूण्डिल हो गयी। 'राजीमती की सिख्या अपने बोक यद्-गद् चचनों एलं लोकप्रसिद्ध सन्दन-वक्त इंदिक होते हो राजीमती की सिख्या अपने बोक यद्-गद चचनों एलं लोकप्रसिद्ध होते ही राजीमती हुदय में तीजोत्कण्या उदमुत करने वाले मेच को अपने समक्ष देखकर सोचती है कि उन मगवान श्रीनेमि ने अपने में आयक तथा तुच्छ मुक्को किस कारण सर्प की कंचुकों की भीति छोड़ दिया है। 'द न विचारों में उल्जात हुई, नवीन भीतों से कि पूर्ति की तरह निःवादों की छोड़ती हुई तथा मदयुक मदत के लावेश के कारण युक्तायुक्त का विचार न करती हुई राजी-मती, जिस प्रकार मेमपाला प्रमूत जलवृष्टि करती है, उसी प्रकार अधुधारावृष्टि करती हुई, राजी-मती, जिस प्रकार मेमपाला प्रमूत जलवृष्टि करती है, उसी प्रकार अधुधारावृष्टि करती हुई, दुन से अतिदीन होकर उनत उकार कार क्यां कर स्वप्त प्रकार विद्यान होकर उनत उकार क्यां कर स्वप्त वाणी में मेच का सर्वप्रथम स्वागत करती हुई, एक से अतिदीन होकर उनत उकार कार व्यान कर सचुर वाणी में मेच का सर्वप्रथम स्वागत करती हुई, एक सका प्रकार प्रवात करती है, 'फर

१. आचार्य मेस्तुज्जः जैनमेघदतमः क्लोक १।१।

२. वही, १।२।

३. वही, १।७ ।

४. वही. १।१०।

५. वही, शाश्य-१३।

तस्प्रसात् वह भेष से श्रोनेमि के चरित्र का विस्तृत वर्णन करती है, जिसके अन्तर्गत वह श्रीनेमि की बालसुलभ कीडाओं एवं पराक्रम-लीलाओं का अत्युक्तिपूर्ण वर्णन करती है।

वितीय सर्ग कथा :

द्वितीय समं में बसन्त एवं बीष्म ऋतुओं का वर्णन किया गया है, जिसमें श्रीनीम की विविध भौति की वसन्त एवं बीष्म ऋतु की कीढाओं का वर्णन हुआ है। वसन्तागमन से वन-उपवनों एवं तढाग-पंतों की घोभा अत्यन्त रमणीय व मनोहारी हो गयी थी। 'इस प्रकार वसन्त-वर्णन के पक्षात् राजीमती कथा-प्रसञ्ज को पुनः आगे बढ़ाती हुई, श्रीनीम एवं श्रीकृष्ण की वसन्तकीडा का वर्णन करती है। '

तदनन्तर राजीमती मेघ से श्रीनेमि के साथ श्रीकृष्ण की पत्तियों की वसन्त-क्रीडा का वर्णन करती है। " परन्तु वह यह वर्णन कर ही रही थी कि तभी पुष्पित पारिजात से सुक्षोभित श्रीनेमि के भनोहारी स्वरूप का स्मरण करती हुई पुतः मुख्छित हो गयी। उसकी सिक्यों ने चन्दननुक्त-जरुधारा से उसे किसी प्रकार सचेत किया। " सचेत होने पर राजीमती अपनी अपूरी कथा को पुतः प्रारम्भ करती हुई, श्रोनेमि व श्रीकृष्ण की वसन्तक्रीडा के प्रधात ग्रीप्म-ऋतु का वर्णन करती है, जो कि मानो स्वास्तिस्वाधीक भूत्य की भीति अपने फल का उपहार देने के लिए वहाँ आ पहुँचा था। " ग्रीप्म ऋतु-वर्णन के "प्रधात राजीमती श्रीकृष्ण एवं उनकी पत्नियों के साथ श्रीनेमि को शिलोपवन में चल-केलि का वर्णन ऋतु करती है। "

तृतीय सर्ग कथा :

तृतीय भी में ओनिम के विवाह-महोत्सव एवं गृहत्याण का वर्णन किया गया है। सर्वप्रथम राजीमती मेच से, लीलोपतन में जरूनील कर निकले ओनिम की अप्रतिम शोभा का वर्णन करती है। जलाई वर्कों का त्यानक र वित्मणी द्वारा प्रदत्त आसत्त पर बैठने के पक्षात्र प्रकृत्व को सत्तियाँ, श्रीकृत्व को सत्तियाँ, श्रीकृत्व को सत्तियाँ, श्रीकृत्व को सत्तियाँ, श्रीकृत्व स्वत्य एवं बलदेव आदि सभी श्रीनीम को पाणिग्रहण हेतु बहुत समझाते हैं। । अपने ज्येष, आदरणीय जनों के बचनों का तिरस्कार व निरादर न करते हुए श्रीनीम उन सभी अप्रजों की आज्ञा को शिरोधार्य कर लेते हैं। । अपने अभिनीम के साथा प्रतिप्रकृत हेतु मांपते हैं। । अपने अभिनीम के साथा पाणिग्रहण हेतु मांपते हैं। । अपने स्वत्य भक्तियां सहाराज उपसेन से राजीमती को श्रीनीम के साथा पाणिग्रहण हेतु मांपते हैं। । अपने स्वत्य भक्तियां स्वत्य पाणिग्रहण हेतु मांपते हैं। । अपने स्वत्य पाणिग्रहण हेतु मांपते हैं। । अपने स्वत्य पाणिग्रहण हेतु मांपते हैं। । अपने स्वत्य स्वत्य

श्रीनेमि के विवाह का सुसमाचार ज्ञात होने पर श्रीसमुद्र एवं शिवा अत्यन्त प्रसक्त होते हैं। पूरे नगर मे विवाह-सम्बन्धो तैयारियाँ होने लगी। विवाह-मण्डप नानाभाँति सजाया गया। दिन-रात मधुर वाद्य-यन्त्र एवं यदुस्त्रियों के अविश्रान्त स्वर गुरुजरित हो उठे।^{९६} वर-बचू दोनों ही पक्षों

₹.	आचार्य मेस्तुक्क जैना	मेघदूतम्, दलोक	२१२-११ । २	वही, २।१२-१७
3	बही, २।१८-२२।		8	. वही, २।२४।
٩.	वही, २।२५ ।		É	. वही, २।२९ ।
७.	वही, २।३०-३५ ।		6	. वही, २।३६-४९।
٩.	वही, ३।१-२ ।		8	०. वही, ३१३-२० ।
११	. वही, ३।२१।		१२	बही, ३।२३ ।
१३	. बही, ३।२४-२८।			

में पधारे बरिविषयों का यथार्विष स्वागत-सत्कार हो रहा था। तत्यरबात श्रीनेमि मतवाले राजवाह्य (वह राजकीय हाथी, जिस पर राजा विशेष बबतर पर बास्क होता है) पर आस्क होकर अपने सभी सम्बन्धी बन्धू-गरिजन के साथ विवाह हेतु चल पड़े। विवाह-हेतु सुराजिबत श्रीनेमि की शोमा देखने हेतु एरवासी अत्यन्त अप से थे।

इस प्रकार विवाह-तेतु जा रहे श्रीनेमि का वर्णन करती हुई राजीमती मेव से आगे कहती है कि नात्वीय को सुनते ही पाणिप्रहुण योग्य वेष धारण की हुई मैं, उन श्रीनेमि को देखने के छिए अति व्यानुल हो उठीं। तभी सिख्यों के — पेक्सचे कु स्विवयमुखं भेजिवस्सुक्कायाम्यानस्थरमे सिखं! सुख्यित् के न चसू वि युक्त हो? (कर्णों के अपने विषय-सुखं शिजवस्सुक्कायाम्यानस्थरमे सिखं! सुख्यित् के न चसू वि युक्त होनेवाली आंखों को सुखं देना क्या उचित नहीं है ?)— इस वचन का बहुमान करती हुई मैं गवास पर चढ़ गयी। उन आयुष्मान् के वर्णन होते ही मुझमें मोह का इतना महासमुद्र उमझ कि उस समुद्र को तर्जुमाल से चक्रकालित्तवाली तथा अझे गुत सी होकर मैं आग पर— "मैं कोन हूँ? वह कोन है? मैं क्या कर रही हूँ?" आदि कुछ मी न जान सकी। में अभी राजीमती इसी उहापोह में यी कि तभी उसके वाहिने नेत्र ने फड़क कर भाग्याभाव के कारण उसके मनोरथस्थी कमलसमुद्रों को सञ्जूषित बना दिया। इस घटना से घवरायी उसकी सिख्यों, उसे जब तक समझा सके, तब तक भगवान् भीनेमि ने पत्त्रों के करण-आतैनाद को मृत छिया। महास्तत से पूछने पर प्रमु को सत्त हुआ कि इस पशुओं के अधिन वि विवाह भोज का दोना-सम्भार बढ़ाया जायेगा और तब महावत ने—यह निस्चय कर कि इन निरीह पत्रों की छुड़ाकर मैं दीक्षा प्राप्त कर कुंगा—वस्त्रों की स्वत्र वे अपने हि वि अपने प्राप्त के अपने हि वि अपने प्राप्त के अपने हि वि अपने स्वत्र के अपने स्वत्र वे प्राप्त कर कुंगा अपने स्वत्र के स्वत्र वे वि अपने स्वत्र के स्वत्र वे वि इस साम होते हैं से साम कर कुंगा अपने स्वत्र वे अपने स्वत्र वे से साम कर कुंगा अपने स्वत्र वे स्वत्र साम वि साम वि अपने स्वत्र वे स्वत्र साम वि अपने स्वत्र वे साम वि अपने साम कर सुर्य होना से अपने स्वत्र वे स्वत्र साम वि अपने स्वत्र साम वि अपने स्वत्र साम वि अपने साम वि अपने साम वि अपने स्वत्र साम वि अपने साम वि अपने स्वत्र साम वि अपने साम वि

वालपूरित नेत्रों से देखते हुए श्रीनेमि के माता-पिता, श्रीकृष्ण आदि विरिम्लियत महोसब से निवृत्त श्रीनेमि से इत लगा का कारण पूछने लगे। 'भूरि-भूरि आग्नह करने पर श्रीनेमि नेत्रों को यह कहकर निवारित किया कि 'इत तपस्या (दीक्षा) के बिना कोई भी स्त्री निविचत ही बाधाओं को दूर नहीं सकती, जिसका फल सदेव सुखकारी हो। सज्जनों का बही कार्य स्लाध्य होता है। मैं कर्मपाश में बेंधे हुए प्राणियों को इन्हीं पशुओं के समान ही मुक्त करूँगा।" यह जात होते ही कि "श्रीनेमि तत हो ग्रहण करेंथे" यादवगण पूष्ती-आकाश को भी स्लाते हुए रोने लगे। वे बाववगण अभी रो ही रहे थे कि श्रीनेमि ने डिण्डियधोष के साथ अपने भवन पहुँच कर वार्षिक-वान प्रारस्भ कर दिया।"

राजीमती मेघ से आगे कहती है कि अपने प्राणेश्वर के विवाह-सूमि से वापस छौट जाने के समाचार से उत्पीडित मैं बल्छरी की भ्रांति गिर पड़ी और उस समय उत्पन्न दु:खरूपी ज्वार-भार-

```
रै. आचार्य मेरजुङ्ग : जीनमेयदूतम्, रकोक ३।३५ । २. वहीं, ३।३७ ।
३. वहीं, ३।३९ ।
५. वहीं, ३।४९ । ६. वहीं, ३।४७ ।
५. वहीं, ३१४४ । ६. वहीं, ३१४७ ।
५. वहीं, ३१४४ । ११. वहीं, ३१४८ । ११. वहीं, ३१४८ ।
```

वाली मैंने मूच्छां-समुद्र में डूबकर सुख सा अनुभूत किया। यह कहती हुई वह मेघ से यह भी कहती है कि भूच्छां-समुद्र में डूबने से अरपिक कम्पनयुम्त कोई ताप ही शायद मुझे उत्पन्न हुआ है, जिस कारण मैं ऐसा अनार्गक अलप कर रही हूँ। अभी वह फिर आणे कुछ कहती कि इसके पूर्व ही उसी समय संख्यों की यह वाणी— है सखि! यदि वह अपिन तथा पुरुवज्जों के समल विवाह करके फिर तुन्हें छोड़ते, तब तो नाव को समुद्र में छोड़कर डूबन ही देते, अभी तो अधिक गुणवान कोई अन्य राजपुत्र तुम्हरारा विवाह कर ही लेगा"— उसे जले पर नमक के समान लगी। "परन्तु भारतीय नारी के एक-पतित्व के आवर्ष का पाठन करने वाली राजीमती ने योगिनी कगी । "परन्तु भारतीय नारी के एक-पतित्व के आवर्ष का पाठन करने वाली राजीमती ने योगिनी का प्रतित्व अपनी उन सिखयों के समक्ष ही प्रतिज्ञा कर ली। "

वह मेघ से जागे कहती है कि यदाि अखिल विश्वपृज्य मेरे पति वे भीनेमि इस विवाहास्त्रव को त्यागकर उसी मौति इसे असमाप्त छोडकर चले गये हैं, जैसे तुम बारावृष्टि को छोड़कर चले जाते हो, परन्तु फिर भो मैं गृहस्थावस्था तक उनकी उसी प्रकार अपने हृदय में आशा जा।ये रहींगे, जैसे पून: वर्षों नक्षत्र आने तक प्रवा तुम्हारी आशा लगाये रहती है। "

चतुर्थं सर्गकथाः

चतुर्षं सर्ग में मुख्य रूप से विरहिववशा राजीमती द्वारा पतिविरहिता स्त्री की दशाओं का गृहम वर्णन प्रस्तुत किया गया है। सर्वप्रमम राजीमती ओनीम के दान की महिला व प्रशंसा करती है। "तराव्चात एक वर्ष पूर्ण होने पर दारद ऋतु मे सर्वाङ्ग विश्वात श्रीनीम को राजीमती ने गवाल स वक्तानन जाते हुए इस प्रकार देखा जैसे कमिलनी जल से जानेवाले रिव को देखती है। अपने प्रभु श्रीनीम को अपने सामने ही वन जाते देख राजीमती प्रवल्व विषम विरह पोडा से मूज्यित हो हा रहा थी कि सांबयों ने वीतिपवार द्वारा उसे सचेत किया। तदनत्तर 'अब में उनके द्वारा कंशवह सो गोले व गन्दे हुए वस्त्र की भाँति त्याग दी गयी हूँ' इस विचार से अपार शोकपूरित हो, वह शाककप्रपूर्ण-कुम्भ की भाँति स्वाग दी गयी। हैं

अपने स्वामी कं जगण्जीवातु दर्शनो के पान से पुष्ट और अब उच्छ्वसस-व्याज से राजोमती का धूमायमान हृदय चूने की तरह फूट-फूट कर चूणित हा रहा था। 'वह अपनी विरह्मुण दीना-बस्था का मार्मिक वणन करतो हुई गे अस संअये हुर्श्वबंक उन श्रेष्ठ मुनीन्द्र के पान अपना सन्वेश बहुँचान का अनुराध करती है। 'वह कहती है कि जब भगवान् श्रोनेमि शमजन्य सुखरस के पान से चिदानन्द्रपूर्ण हा, कुछ-कुछ आंखें खालें, तब तुम उनके चरणों मे श्रमरलीला करते हुए प्रियम्बद व आंखन्त होकर, मृदुबचना से सन्वेश कहना' कि जो निष्पापा में ईश-द्वारा पहले स्वीकार कर ली

१. आचायं मेक्तुङ्गः जैनमेषद्भुतम्, क्लोकः ३।५१-५२। २. वही, ३।५३। ३. वही, ३।५४। ४. वही, ३।५५।

५. वही, ४११-२ । ६. वही, ४४१३-४ । ७. वही, ४१६ । ८. वही, ४१७ ।

९, बही, ४।८-१०। १०. बही, ४।११।

११. वही, ४।१३ ।

जाकर रिक्यों की मुकुटायित बना दी गयी थी, जाज वही राजीमती आप द्वारा दूर हटायी जाने पर शोकक्यों क्वार-समृद्र से सङ्गत होने से दुःखो चित्तवाकी होकर आप से निवेदन करती है। " अन्त में वह अपने स्वामी ओनेमि के प्रति अपना विस्तृत सन्देश बतलाती है। " अपने उस सुरीर्ष सन्देश में राजीमती ओनेमि से ज्यादा जवाब-तक्क ही करती है, अपने हृदय का उत्पादन कम । कवि ने यहाँ पर राजीमती की विरह-क्या को अन्याद्वार कक्क हो कर्यात्वा कंका के अनुसाद के अपने के सिक्यां के अनिव्यक्ति कि सा है। राजीमती की सिक्यां, उसकी विरह-वेदना तथा उपका इस प्रकार का सन्देश-क्यन देखकर, उसे बहुत समझाती हैं तथा इसमें सारा दोष मोह का ही बतलाती हैं। "

सिखर्यी इस महामोह को बोचरूपी शक्क से नष्ट कर डालने का परामशं राजीमती को देती हैं। और प्रमु श्रीनेमि की विशेषताओं का वर्णन करती हुई राजीमती को समझाती है कि "है वृद्धिमति! उस पर्वाणनी को, रङ्गरहित पाणाणवण्डों को रङ्गीन बनाते हुए देवकर यह न विश्वास कर लो कि मैं भी तो वरवर्णिनों हुँ, अत: मैं भी मगवान श्रीनेमि को रामरिक्तर कर लूँगी, क्योंकि वह पाणाण तो नाम से चूर्ण है, परन्तु ये भगवान श्रीनेमि वह अकृत्रिम होरा है, जिसे अधिक पटकोले रङ्गो से भी नहीं रङ्गा जा मार्कत है।" पाणीमती सिखरों के उक्त वचनों को सुनकर वरवे लोक का परिल्यान कर देती है और अपने पिक के प्राप्त से सावधान बृद्धिवाली वह तमयव्य (स्वामिमयव्य) प्राप्तकर, केवलज्ञात-प्राप्त अपने प्रमु श्रीनेमि की शरण में जाकर, जतबहुण करके स्वामी के ध्यान से स्वामी की ही तरह रामदेव्य प्राप्तकर कर, स्वामी के प्राप्त से सावधान बृद्धिवाली वह तमयव्य (स्वामिमयव्य) प्राप्तकर, केवलज्ञात-प्राप्त अपने प्रमु श्रीनेमि की शरण में जाकर, जतबहुण करके स्वामी के ध्यान से स्वामी की ही तरह रामदेव्यविरहित होकर, स्वामी के प्रभाव से गिने हुए कुल हो दिनों में परम आनन्द के सर्वस्व मोक का वरण कर, अनुपत्त तथा अव्यय सीवय-रूकमी को प्राप्त कर, शाखत-सुत का उपनोग करती है।"

इस प्रकार आचार्यं श्रीमेरतुष्मपूरि ने अपने इस सन्देशपरक काव्य में निश्चयमेव पाठकों के समक्ष एक ऐसा अति गृढ़ विशिष्ट सन्देश दिया है, जिसमें त्याग-प्रधान जीवन के प्रति एक दिव्य ज्योति प्रकाशित मिलती है। प्रञ्जारपरक इस काव्य का शान्त तस में पर्यवसान कर तथा श्रीनेशि जेसे महापुत्रय को इस काव्य का नायक बनाकर आचार्य शेनतुष्ण ने पाठकों के सम्मुख शान्तरह का जैता अत्य का जायका अवदर्श प्रतुत किया है, वैसे आदर्शपूर्ण सत्साहित्य से ही संसार में विश्वप्रेम को भावना उद्भृत हो सकती है। यह शान्त रस ही, जुणाओं का क्षय करता है, मृत्युव्य को मानव-धर्म की स्मृति कराता है और मानव-हृदय में ''खर्वे अवन्तु सुखिन:'' की भावना उद्भृत करता है।

 सोष सहायक, पार्श्वनाय विद्याश्रम शोष संस्थान आई० टी० आई० रोड, वाराणसी-५

आवार्य मेक्तुङ्गः जैनमेषदूतम्, क्लोक ४।१४ । २. वही, ४।१५-३६ ।
 वही, ४।३८ ।

५. वही, ४।४०। ६. वही, ४।४१।

७. वही, ४।४२ ।

सन्दर्भ-प्रनथ-सुची

- जैन सर्म—पं० कैलाशचन्द्रशास्त्री; प्रकाशक—आरसीय दिगम्बर जैन संघ, जौरासी, मधुरा (उ. प्र.); पञ्चम संकरण: सन १९७५।
- बङ्गलगच्छ विनदर्शन—श्रीपाश्वं, प्रकाशक—श्री मुमुशु अञ्चलगच्छ जैन समाज, गोविन्द कुञ्ज, नेहरू रोड, मुकुष्ट, बम्बई-८०; प्रथम संस्करण; सन् १९६८।
- श्रीपट्टाबलीपरागसङ्ग्रह्—पं० कल्याणविज्यमणि, प्रकाशक—श्री० क० वि० शास्त्रसङ्ग्रह समिति, शा॰ मृतिलाल जी धानमल जी, श्रीजालोर (राज०); प्रथम संस्करण; सन् १९६६ ।
- प्रबन्धविन्तार्माण—आचार्य मेस्तुङ्ग (प्रथम); प्रकाशक—सिन्धी जैन ज्ञानपीठ, शान्ति निकेतन (बङ्गाल);
   प्रथम संस्करण: सन १९३३।
- ५. जैनमेघतूनम्—आचार्य मेस्तुङ्कः; सम्पादक श्रीचतुर्राविजयमुनिः; प्रकाशक— जैन आत्मानन्द सभा, भावनगरः प्रयम संस्करणः सन १९२४।
- महाकवि कालियासकृत मेघदूत और जैनकवि मेस्तुङ्गकृत जैनमेघदूत का साहित्यिक अध्ययन—केखक का पी-एच० डी० घोष-प्रवन्ध-उपलब्ध – पा० वि० शोध सत्यात. वाराणसी–५ ।
- संस्कृत के सन्देश-काव्य—डा॰ रामकुमार आचार्य; प्रकाणक—डा॰ रामकुमार आचार्य, संस्कृत विभाग, राजकीय कालेज, अजसेर: प्रथम संस्कृतणः मन १९६३।
- संस्कृत काव्य के विकास से जैनकवियों का योगदान—डा० नेमिचन्द्र शास्त्री; प्रकाशक—भारतीय ज्ञानपीठ, ३६२०।२१ नेताजी सुभाव मार्ग, दिल्छी-६; प्रथम संस्करण; मन् १९७१।
- ९, श्री आर्य कल्याण गौतम स्मृति ग्रन्थ (सम्पादक) मृनि श्रीकलात्रभसागर जी, बम्बई ।
- ?o. The Indian Sect of the Jainas—J. G. Buhler; Publisher—Luzac of Co, 46, Great Russell Street, London; 1903.

ब्रह्मशान्ति यक्ष

मार्चतनन्त्रन प्रसाद तिवारी

जैन परम्परा में २४ जिनों (या तीर्थक्करों) के शासनदेवताओं के रूप में २४ यक्ष-यक्षी युगलों का तिरूण हुआ है। जैन देवकुल में जिनों के प्रशास उनसे सम्बद्ध यक्ष-यक्षी युगलों के सर्वाधिक प्रतिद्या मिली। २४ यक्ष-यक्षी युगलों के अंतिरिक्त जैन परम्परा में कुछ अन्य यक्ष मो लोकप्रिय रहे हैं, जिनमें बहुयशानिक का महत्त्व सर्वाधिक है। बहुशानित यक्ष के प्रशासनतम उल्लेख रूप स्थीं—१०वीं शती ई० के क्वेताम्बर अन्यों में प्राप्त होते हैं। दिगम्बर परम्परा में बहुशानित यक्ष का उल्लेख नहीं है, इसी कारण दिगम्बर सम्प्रदाय में उनकी मृतियां मी नहीं वनीं। क्वेताम्बर और दिगम्बर परम्परा में १० वें जिन शीतलनाथ के चतुर्मुख तथा पथा पर आसीन और आठ या दस मुजालों बाले बहुए यक्ष का उल्लेख हुला है, पर लाविष्ण विशेषताओं की पृष्टि से बहुर यक्ष का उल्लेख हुला है, पर लाविष्ण में स्वर्धिय मिलन है। दक्षिण चारत के दिगम्बर सम्प्रदाय में भी बहुरेब-स्तम्म तथा बहुर्यक की परम्परा है, किन्तु स्वरूप के वें के बहुर्यक की परम्परा है, किन्तु स्वरूप व्यवस्था में विशेषता परत के दिगम्बर सम्प्रदाय में भी बहुरेब-स्तम्म तथा बहुर्यक की परम्परा है, किन्तु स्वरूप व्यवस्था परत के दिगम्बर सम्प्रदाय में भी बहुरेब-स्तम्म तथा बहुर्यक की परस्परा है किन्तु स्वरूप व्यवस्था व्यवस्था विश्वस्था मिलन है। दक्षिण व्यवस्था विश्वस्था मिलन है। दक्षिण वारत के दिगम्बर सम्प्रदाय में भी बहुरेब-स्तम्म तथा बहुर्यक की परस्परा है किन्तु स्वरूप व्यवस्था विश्वस्था में विद्या पर विश्वस्था व्यवस्था में विद्या परिष्य के यें में विद्यार से की है।

बहुम्बान्ति यक्त के पूर्वभव की कथा सर्वप्रथम जिनग्रमसूरिकृत कल्यप्रदीय (१४ वी शती ई०) के 'सिस्पुर्तीयंकल्य' में दी गई है।' यन्य के अनुसार बहुम्बान्ति यक्त (अंभदितिकक्त) पूर्वभव से सूल्याणि यक्त था, जिसने महावीर की तपस्या में अनेक प्रकार के कठिन उपसां उपस्थित किये थे। उपसर्ग का कोई असर न होने के बाद जूल्याणि यक्त महावीर का भक्त बन गया और उसी समय से उसे बहुम्बान्ति यक्त कहा जाने लगा। प्रारम्भिक ग्रन्थों में जूल्याणि यक्त के कई उल्लेख प्राप्त होते हैं, किन्तु उनमें कहीं भी उसका बहुम्बान्ति यक्त से सम्बन्ध नहीं बताया गया। इस आधार पर उमाकान्त शाह ने जो माना है कि जिनग्रमसूरि ने जूल्याणि और बहुम्बान्ति यक्तों की दो अलग-अलग परम्पराओं की मिला दिया था,' यह उचित ही है।

जपरुज्य प्रमाणों से बहुम्बान्ति यक्ष की परप्परा को श्वी-१०वीं वातो ई० के पूर्व नहीं ले जाया जा सकता है। बहुम्बान्ति यक्ष का निरूपण सबसे पहले निर्वाणकरिक्का (पार्विलससूरि III कृत, ल० ९०० ई०) एव स्तुतिकतुर्विकातिका (शोभनमुनिकृत, ल० ९७३ ई०) मे हुआ है। जिनप्रम-सूर्ति के अनुतार वि० संबत् १००१ (=ई० १०२४) में सत्यपुर (सक्वउर-सार्वीर, राजस्थान) में

१. ब्रष्टव्य, शाह, यू॰ पी॰, "ब्रह्मशान्ति ऐष्ट कमर्ही यक्षज्," व्यर्गल काक एम॰ एस॰ युनिवसिटी आंव बद्भीया, बां॰ ७, अं॰ १, सार्च १९५८, पु॰ ६३-६५।

२. बही, पु० ५९-६५ ।

विविद्यतीर्णकरण, (जिनप्रमसुरिकृत), सम्पा० जिनविजय, भाग १, सिंधी जैन मन्यमाला—१०, शाम्तिनिकेतन (बङ्गाल), १९३४, प० २८-३०।

४. चाह, यू० पी०, पूर्वनिविष्ठ, पू० ६२-६३ ।

ब्रह्मशान्ति यक्ष विद्यमान थे। गाल्हणपुत्र के बाबुरास (सं॰ १२८९ = ६० १२३३) में भी मोडेरा (महेसणा, उ० गुजरात) में ब्रह्मशान्ति यक्ष के पूजन का उल्लेख है। घणिरास (पाले, राजस्थान) के महाबीर कोर शान्ति नाम मन्दिर (१० वीं शती है०), कुम्मारिया (बनासकांठा, गुजरात) के महाबीर कोर शान्ति नाम मन्दिरों (११वीं शती है०), सेलाणी (पाली, राजस्थान) के महाबीर मन्दिर (११ वीं शती ई०), देलवाड़ा (शिरोही, राजस्थान) के विमलजसही (रङ्गमण्डप-अभिका-१२वीं शती उत्तरार्थ ई०) और लूणवसही (१२३१ ई०) एवं बोसियां (बोषपुर, राजस्थान) की पूर्वीं जैन देवकुलिका (११ वीं शती ई०) की ब्रह्मशान्ति यक्ष की मृतियों भी १०वीं से १३वीं शती ई० के मध्य स्वेताम्बर स्थलों पर ब्रह्मशान्ति की लोकप्रियता की साक्षी हैं।

निर्बाणकिका में जटामुकुट, पायुका एवं उपवीत से घोमित, बड़े एवं तीक्ष्ण दांतों तथा भयक्कूर दर्शन वाले ब्रह्मशान्ति को चतुर्भृत्र कहा गया है। भद्रासन पर विराजमान यस के दक्षिण करों में अक्षमाला और दण्ड तथा वाम हस्तों में छत्र और कमण्डलु दरशाया गया है। श्री घोभन-मृति की स्तुति-चतुर्वाचातिका भी ब्रह्मशान्ति का चतुर्भृत्र स्वरूप ही विवेचित है। यस के करों के आयुष निर्वाणकिकिका के ही समान है। श्री

घाणराज के महावीर मन्दिर की जतुर्मुज मूर्ति (दक्षिण का वेदिबन्ध) ब्रह्मशान्ति यक्ष की ज्ञात मूर्तियों में प्राचीनतम है। यक्ष के हाथों में बरदाश, ज्ञकाकार पण, छत्र और जलपाज है। कि किय बटोदर एवं पमश्र और जटामुकुट से युक्त ब्रह्मशान्ति छलतमुद्धा में पण पर आसीन हैं। पे अधितयों के महावोर मन्दिर के समीप की पूर्वी जैन देवकुछिका (दक्षिण का वेदिबन्ध) पर भी जतुर्मुज ब्रह्मशान्ति की मूर्ति है (चित्र १)। दमशु और जटाजूट से शोभित तथा किश्चित् घटोदर

-- निर्वाणकलिका २१. १।

(सम्पा॰ मोहनलाल भगवानदास, मुनि श्रीमोहनलालजी जैन ग्रन्थमाला ५, बम्बई, १९२६, पृ० ३८)

 दण्डच्छत्रकमण्डल्लि कल्प्यन् स ब्रह्मशान्तिः क्रियात् सन्द्यज्यानि शमी क्षणेन शमिनो मुक्ताक्षमाली द्वितम् ॥ तमाद्यपदिपण्डिपगलक्षियोऽभारयन्मवता

संत्यज्यानिशमीक्षणेन शमिनो मुक्ताक्षमालीहितम् ॥

—स्तुतिचतुर्विशतिका १६. ४।

(सम्पा॰ एच॰ आर॰ कापडिया, बम्बई, १९२७).

- इस लेख में यक्ष के हाथों के आयुकों की गणना निचले दाहिने हाथ से प्रारम्भ करके चड़ी की सूई की गति के क्रम मे की गयी हैं।
- प्रक्रम, वाकी, एन० ए०, "सम जर्ली कैन टेम्परस् इन बेस्टर्न इण्डिया", को सहाबीर कैन किसालय गोरकोन सुवित्ती वास्त्रम, बन्बई, १९६८, ए० ३३२।

१. विविधतोर्धकस्य, प० २९, लाइन २१-२३।

श्रद्धाशास्ति पिगवणं वंष्ट्राकराल जटामकुटमण्डितं
 पादुकारूढ अझामनस्थितमुग्वीतालंकुतस्कन्यं चनुर्भुवं
 अक्षमुत्रदण्डकान्वितदक्षिणपाणि कृण्डिकाक्षत्रालंकृतवामगाणि चेति ।।

बह्यशान्ति ललितसुद्रा में भद्रासन पर विराजमान हैं। आसन के समीप हंसवाहन उल्कोणे है। उनके करों में वरद्सुद्रा, खुक, पुस्तक एवं जलपात्र हैं।

बहुमान्ति की सर्वाधिक मूर्तियाँ कुम्मारिया और देखवाड़ा के जैन मन्दिरों में हैं। बहुम्मारिया के साथ हंस और गजवाइतों के अब्दुन के प्रथम दृष्टाल इन्हीं स्थळों पर मिलते हैं। कुम्मारिया के महाबीर और गानितनाथ मन्दिरों तनवोकी एवं अमिका वितान) में कुछ पाँच मूर्तियाँ हैं। बहुमारिया के महाबीर और गानितनाथ मन्दिरों तनवोकी एवं अमिका वितान) में कुछ पाँच सभी उदाहरणों में बहुमानित कुम्मोदर और व्यक्त हो। सभी उदाहरणों में बहुमानित कुम्मोदर और व्यक्त हो। सभी उदाहरणों में बहुमानित कुम्मोदर और व्यक्त हैं। एक अपवाद के सिवाय वाहन के रूप में यहाँ हमेशा गज का अब्दुन हुआ है। महाबीर मन्दिर की पाँचमी अमिका के एक वितान पर अद्भित च्यान के जीवनत्वस्थों में गोमुख यह और अम्बिका के साथ बहुमानित में उत्कर्णण हैं (चित्र २)। प्रदासन पर विराजमान बहुमानित के आसन के समस्य हंस तथा करों में वरद्वमृत्र, पप, पुस्तक एवं अक्यात्र है। अन्य चार उदाहरणों में करण्ड-मुकुट, छन्नवीर, उपवीत आदि से मण्डित यक्ष के हाथों में वरद्व (या वराक्ष), छन, पुस्तक और जल्पात्र (या फुल) हैं (चित्र २)। शान्तिनाथ मन्दिर की पश्चिमी अमिका के वितान की मूर्ति में पुस्तक उच्च दक्षिण कर में है और वाम करों में छन्न और पर्य प्रविक्त है। "

विमलबसही में ब्रह्मायान्ति की तीन मूर्तियाँ हैं। मनमें यक्ष चतुर्भुज और यहभुज है। चतुर्भुज मूर्तियाँ देवकुलिका ५४ के समझ की अमिका तथा नवचीको के बितानों पर उल्कीलं हैं। यहले उत्तारुग में ब्रह्मानित की मूर्ति सुपादवीना की मूर्ति है। यहले उत्तारुग में ब्रह्मानित को मूर्ति के प्रावेद और सम्भुयुक ब्रह्मानित यहां लिलासन में है और उनके करों में वरद् ,पदा, पुस्तक और जलपात्र है। सम्भुयुक ब्रह्मानित पहां लिलासन में है और उनके करों में वरद् ,पदा, पुस्तक और उत्तया है। स्वारी मूर्ति में स्वाया प्रावेद । स्वारी मूर्ति मुर्ति में भी यक्ष भद्रासन पर लिलतमुद्रा में आसीन है और उनके हाथों में अक्षमाला, पुस्तक, छत्र और

१. महाबीर मन्तिर (८वी सती ६०) के गुढमण्डप पर दो ऐसी हि मुक स्थानक मृतियाँ है, जिनकी ठिमानी सरीर रचना तथा उनका घटोदर एवं यशोधवीत से युक्त होना, उनके बहाशान्ति यक्ष होने की सम्भावना स्थक्त करता है । इन मृतियों के करों में जल्लान और पुस्तक प्रविधत है ।

शान्तिनाय मन्दिर की अमिका एवं नवचौकी के वितानों, और नवचौकी की पीठ पर यक्ष की तीन, तथा महावीर मन्दिर के पूर्व और पश्चिम की अमिका के वितानों पर दो मृतियां हैं।

इ. शान्तिनाच मन्दिर की पश्चिमी भ्रमिका के एक वितान की मृति में बहाणान्ति महाबीर के जीवनदृश्यों के मध्य उन्कीण है। यहाँ बहाणान्ति के साथ यली मी आमृतित है। सम्मव है यह महाबीर के यक्ष-यक्षी का बहुन हो। महाबीर के पारप्परिक यक्ष (मातङ्ग) के स्थान पर यहाँ बहाणान्ति का अङ्कृत स्वतन्त्र यक्ष के साथ ही बहाणान्ति की महाबीर के यक्ष के रूप में कुम्भारिया में निकरण की परम्परा की भी स्था करता है।

४. साबरी स्थित पार्श्वनाथ (पूर्वी शिक्षर) और नाब्लाई स्थित शान्तिनाथ (पूर्वी वेदिबन्ध) मन्विरो (पाली, राजस्थान, ११वी शती ई०) की सो चतुर्युक्ष मुस्तियों की सम्भावित पहचान भी ब्रह्मशानित से की वा सकती है। यक के हाथों में बरद्मुसा, छन (या पद्म), पद्म और जल्पान प्रवस्तित हुए है। इन मुस्तियों में याहन का अञ्चल नहीं हुआ है।

बलपात्र हैं। दोनों ही उदाहरणों में बाहुन नहीं है। तीमरी मूर्ति रङ्गमण्डर से लगे बायव्य वितान पर उत्तरिण है (चित्र ४)। वस्तुन बहुश्वान्ति यहाँ तिमञ्ज में हैं। सुदी वं माला, हार, कुण्डल, यस्वोभवीत एवं करण्डमुहुर है अस्पित है, सम्बी बादी और म्येंड्रीवले ब्रह्मशानिक ते बाम पास्त्र में हंस भी उत्तरीण है। यस के दो हाथ बरद बोर अभय में हैं और शेव में छत्र, पर, पुस्तक और जलपात्र धारण किया है। किन्त्रित्व वृहद्वज्ञर यस के दिला और बाम पास्त्रों में आराक्षकों की स्थानक मूर्तियाँ निक्पित हैं। हन आराक्षकों के एक हाथ व्यवस्था में अपते उत्तरें। इस आकृतियों के समीप वा वामस्यारिणी बनी हैं। इनके दिला और बाम पास्त्रों में कमता: ५ और ४ कर्य आकृतियों के समीप उक्तेरी हैं, जो सम्भवतः सेवकों की आकृतियों है। मूर्ति के दोनों छोरों पर हंस की पुनः दो भूतियां बनी हैं। इस प्रकार विमलवसहों में बहुशान्ति के साथ हंस केवल एक उदाहरण में हो आकारित किन्न्य करोद होने में एक्क्पता है।

क्णवसहीं में बह्यशान्ति की केवल एक ही मूर्ति मिलती है, जो रङ्गमण्डप से सटे अनिनकोण के वितान पर है (चित्र ५)। दाही-मूंछी, जटासुइट, उपवीत एवं प्रकासमाला से युक्त पड्सूज यक्ष किञ्चित्त घटोतर है। त्रिभङ्ग में जनस्थित यक्ष के दाहिन पांची में हंस है। यक्ष के हाथों में बरदाक्ष, अभयमुद्रा, प्रा, लुक्त, बच्च और जलपात्र हैं। दोनों पांची में घट एवं मालाधारी सेवकों की चार आकृतियाँ है। इनके समीप हरवाजू अभयाक्ष और जलपात्र से युक्त बार अन्य पुख्याकृतियाँ हैं। यजोपबीत से युक्त में आकृतियाँ सम्भवतः बाह्यण साधु है। विमलवसही की पड्सूज मूर्ति के समान यहीं भी दोनों सिरों पर हंस की दो आकृतियाँ बनी है। विमलवसही और लूणवसही की मूर्तियाँ ब्रह्माक्षात्र के निरूपण में पूरी तरह बाह्यण देवजुल के ब्रह्मा का प्रभाव दरशाती है। इह्यशान्ति के सम्बण्य में पूरी तरह बाह्यण देवजुल के ब्रह्मा का प्रभाव दरशाती है। ब्रह्मशानित के साथ कई अन्य आकृतियाँ का अक्कून-इन स्थलों पर उनकी विशेष प्रतिश्व का परिचायक है।

उमाकान्त शाह ने पाटण स्थित आदोष्यर मन्तिर एवं कुछ लघुंचित्रों में ब्रह्मशानित के अङ्कत का भी उल्लेख किया है। आदौर्भर मन्दिर की मूर्ति में दक्षणु और मूं छो से युक्त चतुर्भृत ब्रह्मशान्ति उपवीत एवं मुकुट से शोभित है और उनके हाथों में अक्षमाला, छन, पुस्तक और जलपान है। वे जहां मूर्तियों में ब्रह्मशान्ति सर्वेदा सौन्यमुख हैं, वहीं चित्रों में निर्वाणकिक्का के निर्देशों के अनुरूष यक्ष को मयानक दर्शन वाला भी दिखाया गया है। छाणी ताडपत्र-लघुंचित्र में भयानक दर्शन वाले चतु- भूज यक्ष के हाथों में पुस्तक, छन, सुक और वरद प्रवीतित है। छिलानानासीन यक्ष के सभीप हंस भी अध्युद्धत है। पाट से साम करस्युत्म के चित्रों में भी चतु-पुंज ब्रह्मशान्ति का अञ्चल हुआ है। यहां में अख्यत है। यहां के समिप हंस भी अध्युद्धत है। यहां तेतीन करों में जलपान, दण्ड, छन है और एक हस्त प्रवचनमुद्धा में है। 'संत में स्वत् १४७० (ई० १४१३) के वर्धमान विद्यापट में चतु-पुंज ब्रह्मशान्ति का अपन्त रोचक अङ्कत हुआ है, जो ब्रह्मशान्ति के समित होता है, सित्र स्वत्य प्रवचन के निकर्ण में ज्ञात परम्पत्र के स्वाप्त परम्पत्र के स्वाप्त पर जिनप्रमुद्धारि विवर्षण 'स्वत्य 'स्वत्य' 'का प्रभाव मत्रात होता है। सित्र से ब्रह्मशान्ति को प्रवंभव में शूल्पाणि यक्ष बताया गया है। ''ब्रह्मशान्ति' अभियानपुक इस चित्र में लित्तमुद्धा में आसीन यक्ष का एक पर वृत्य पर रहा है। यहा के तीन हायों मे अचवन,

१. शाह, यू० पी०, **पूर्वनिविध्ट**, पृ० ६१-६२ ।

२. बही, पृ०६१।

त्रिशुल और वरद् हैं। एक हाथ की वस्तु स्पष्ट नहीं है। त्रिश्ल और वृषभ जैन परम्परा के शुल्पाणि यक्ष का स्मरण कराते हैं, जिमका स्वरूप, जैसा कि आगे कहा जा चुका है, शिव से प्रभा-वित रहा है।

इस तरह स्पष्ट है कि ब्रह्मशान्ति यक्ष क० थ्यों-१०वीं शती ई० में जैन देवकुळ (श्वेताम्बर) में सम्मानित हुए। उमाकात्व जाह ने ब्रह्मशान्ति यक्ष के स्वरूप पर ब्रह्मा का प्रभाव स्वीकार किया है। किन्तु इस प्रसङ्घ में विचार करने पर स्पष्ट होता है कि ब्रह्मशान्ति का स्वरूप भित्य नहीं हो सक्ता यही कारण है कि साहित्यक परम्परा और अतिमाक्क्वों में स्पष्ट अन्तर दृष्टिगत होता है। बाहन के रूप में हंस के साथ ही गज और वृषम का अक्क्वा भी उपयुंक धारणा का ही समर्थन करता है। उपवक्ष्य मूर्तियां कभी जात परम्परा का निर्वाह करती नहीं दीसती है। उमाकात्त शाह ने हंस तथा हाथों में पुत्तक और मुक्क के आधार पर ब्रह्मा का प्रभाव स्वीकारा है। साथ ही यह भी बताया है कि मारवाड़ और पिक्च भारत में ब्रह्मा की का स्वरूप का लोग के स्वरूप वाले यह में में ब्रह्मा के स्वरूप वाले यह की ब्रह्मशानित के रूप में करता की गाये। पश्चिम मारत में ब्रह्मा की ब्रह्मा की स्वरूप वाले यह की ब्रह्मशानित के रूप में करता मारवाड़ और परिचन मारत में ब्रह्मा की ब्रह्मा की स्वरूप की सहाशानित के रूप में करता मारवाड़ की उपयोग के साथी है। ब्रह्मा की हम लोकप्रियता के कारण ही जैनों ने मोढेरा, साचीर, देलवाड़ा, कुम्भारिया तथा कुछ अन्य स्थलों पर ब्रह्मशानित की कारायित की कारायित की गी। "

बहाशान्ति के शास्त्रीय-स्वरूप पर विचार करने से उस पर ब्रह्मा से अधिक विष्णु के एक अवतार स्वरूप-वामन का अभाव स्पष्ट होता है। निर्माणकृष्टिका में जटामुकुट, पादुका और उपवीत से पुन्त ब्रह्माशित अक्षमाला, दण्ड, छुन और कमण्डल, से गुन्त है। प्रन्य में ब्रह्मा से सम्बद्ध पुस्तक, जुक और हंपवाहन तथा यश्च के चतुर्मुख होने का अनुरुख है। दूसरी ओर अिम्पुराण एवं बेखा-नस बागम और प्रन्यो में वामन के करों में छन, दण्ड और पुस्तक के होने का उल्लेख है। उपवीत धारित वामन को कभी-कभी लम्बोदर भी बतावा गया है। ब्रात्वम है कि ब्रह्मशान्ति के साथ दम्भु, जटामुकुट, हंसवाहन तथा करों में पुस्तक और खुक केवल शिल्पाङ्कन में ही प्रदिश्ति हुआ है।

साहित्य और शिल्प दोनों में प्रारम्भ में ब्रह्मशान्ति का चतुर्भुज स्वरूप आलेखित हुआ

छत्रदण्डघरं कौपीनवाससं शिखापृस्तकमेखलीपवीत-

कृष्णाजिनसमायुतं " -- बेखानस वागम

१. शाह, पूर्व पीरु, पूर्वनिविद्य पुरु ६१।

२. बही, प० ६२-६३।

३. वही, प० ६२-६३।

४. छत्री दण्डी वामनः 'अग्निपुराण ४९.५।

हृष्ट्य, राव, टी० ए० गोपीलाण, एक्सियेन्द्रस आब हिन्दू आइकालोग्राकी, खण्ड १, भाग २, परिशिष्ट-सी, पृ० ३६; खण्ड १, भाग १, वाराणसी, १९७१ (पुलर्मृद्धित), पृ० १६२-६४; बनर्जी, जे० एन०, वि बेबनपनेस्ट ऑब हिन्दू आइकानोग्राकी. कलकता. १९५६, प० ४१८।

ब्रह्मशान्ति, बक्षिणभित्ति, पूर्वी जैन देवकुलिका, क्षोसियाँ, ११ वी बनी ई०

बहाशान्ति (दाएँ), पश्चिमी भ्रमिका वितान, महावीर मन्दिर, कुम्मारिया, ११ वी सती ई०

बह्मजान्ति (दाएँ), पूर्वी अभिका दितान, शान्तिनाथ मन्दिर, कुम्जारिया, ११ वी सती ई०

बद्गुज ब्रह्मज्ञान्ति, रामण्डप से लगा वास्त्र्य विकर्ण वितान, विमलवसही, १२ वी सती ६०

ड्सूज ब्रह्मचान्ति रगमण्डप से लगा अस्तिकोण का वेकणं वितान, छूणवसही १२३१ ई०

है'। बह्याशान्ति के षह्भुज स्वरूप की मृतियाँ १२वी-१२वीं शती ईं० में केवल देलवाड़ा के विमन्नवसही और लूणवसही में बनी। साहित्यक परम्परा जहीं बह्याशान्ति के निरूपण में केवल विलाण के वामन स्वरूप का प्रभाव प्रदक्षित करती है, वहीं मृतियों में ब्रह्मा का प्रभाव प्रक्षित करती है, वहीं मृतियों में ब्रह्मा का प्रभाव अधिक मुखर है। हंस तथा करों में पप्त, पुस्तक, जलवाब और दो उदाहरणों में अहा का प्रभाव अधिक मुखर है। हंस तथा करों में पप्त, पुस्तक, जलवाब और दो उदाहरणों में अहा का प्रभाव और मूं लें का प्रदर्शन स्पन्नवित ब्रह्मा के स्वरूप के सामनस्वरूप से अनुन्वितित है। पर मृतियों में ब्रह्मा के समान बहुवालिक के कमी चनुर्में व नहीं दिखाया गया। साथ ही निर्वाणकिक्या के विवरण के अनुरूप कुछ चित्रों के अतिरस्त बहुवाशान्ति के सम्य पादकों और दण्ड भी नहीं दिखाया गया है। में मूर्त उदाहरणों में ब्रह्माकी काम प्रमाव हो। स्वरूप के अनुरूप मुख्य के साथ पादकों और दण्ड भी नहीं दिखाय गया है। मूर्त उदाहरणों में ब्रह्माकी तम के प्राक्ष करम्मुव के जिले में मुद्धावान्ति के साथ पाववहान का अङ्कूप भी किसी कात परस्पर से निर्देशित नहीं है। १४१३ है के वर्षमान-विद्यापट में ब्रह्मायान्ति का निरूप स्वरूप से अपनित है। मही ब्रह्मायान्ति का निरूप से स्वरूप से अपनित है। इस प्रकार स्वरूप से प्रमावित है। यहाँ ब्रह्मायान्ति का निरूप स्वरूप सित्र से प्रमावित है। इस प्रकार परस्पर से प्रमावित है। वहाँ ब्रह्मायान्ति का निरूप से प्रमावित है। इस प्रकार क्षायान्ति के निरूप में मृत्यूपिक ब्राह्मण धर्म के तोनों प्रमुख देवों—बहुगा, विव्यु, शिवर—का प्रमाव देशा जा सकता है।

च्याख्याता, कला-इतिहास विभाग,
 काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी-५

- बहागांन्ति की हिभूज मृति का अकेला उदाहरण सेवाडी के महाबीर सन्दिर के गूडमण्डर की उत्तरी भिन्ति पर आलेलित है। गम्थु और पाइका में युक्त सक्त के दाहिते हाम में अक्षमान्त्रा और वाये में अल्यान है। इष्टब्य, हाकी, तमत तुत्, पूर्वनिर्विष्ट, पुत्र ३३५-३८।
- २. **बृहस्तिहिता** ५७.४१; **अस्ययुराण** २५९.४०-४४ (मस्त्यपुराण में ब्रह्मा के एक बाये हाथ में दण्ड का भी उल्लेख हुआ है); **क्ष्मण्डन** २.६-७।
- ३, छाणी ताडपत्र-लघ्चित्र ।
- ४. सेवाडी के महावीर मन्दिर की मित अकेला अपवाद है।

चित्र-सची

चित्र--- १: ब्रह्मशान्ति, दक्षिणमित्ति, पूर्वी जैन देवकूलिका, ओसियाँ, ११वी शती ई० ।

चित्र- २: ब्रह्मशान्ति (दाएँ), प-चिमी भ्रमिका वितान, महावीर मन्दिर, कूम्भारिया, ११वी शती ई०।

चित्र-- ३. ब्रह्मशान्ति (दाएँ), पूर्वी भ्रमिका वितान, महावीर मन्दिर, कुस्भारिया, ११वी शती ई० ।

चित्र-४: पडभज ब्रह्मशास्ति, रगमण्डप से लगा वायव्य वितान, विमलवसही, १२वी शती ई० ।

विश्र-- प्रः षष्टभुज ब्रह्मशान्ति, रंगमण्डप से लगा अग्निकोण वितान, लुगवसही, १२३१ ई० ।

जाभार-प्रदर्शन

चित्र २, २ अमेरिकन इन्स्टिट्यूट ऑब इण्डियन स्टडीज, बाराणशी तथा चित्र ४ ऑकियलाजिकल सर्वे आंब इण्डिया, दिल्ली के सीजन्य से सामार ।

जैनागम साहित्य में स्तूप*

सारारमळ जैन

जैनागर्मों में स्तूप एवं स्तूप-मह का सर्वप्रथम उल्लेख हमें आचारांग सूत्र के द्वितीय श्रुत-स्कृत्य (आयारजुळा) के तृतीय एवं चतुष्ठं अध्ययनों में मिलता है । आचारांग के पक्ष्वाल अंग आगमों में स्थानांग और प्रस्तव्यक्तण में हुं उत्पार साहित्य में बानिमनम', जन्तुशेप प्रतिति, ' पुनः ब्याख्यासाहित्य में हमें आवश्यकनिर्युक्ति , आवश्यकर्त्तुक्ति, व्यवहार्त्त्रुक्ति तथा आचारांग,

पुनः व्याख्यासाहत्य म हम जापरवकानपुन्य ; जापरवकार्यून ; व्यवहारपून्य तथा जापारान,
 'बोड स्मृप' पर आयोजित अन्तर्राष्ट्रीय संगाष्टी (प्रा०भा०सं० एवं पु० विभाग, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, बाराणसी) में पठित निवम्य ।
१(क). से भिक्षण वा भिक्षणणी वा गामाणुगामं दृष्ठजन्नाणं
—आचाराग (द्वितीय श्रुतस्कन्य-आयारचूला), ३।४७ <i>।</i>
(स). से भिच्यू वा भिक्युणी वा जहा वेगइयाइं रूवाङ " नक्का वा चेह्य-कडं " णो " सुकडे ति
बा, सुट्ठकडे ति बा, ''साहुकडे ति बा, कल्लाणे ति वा''।
— वही, ४।२१।
(ग). मे भिक्त् वा भिक्त्णी वा'''''थूम-महेसु वा, चेनिय-महेसु वा'''''तहप्पगारं असणं व पाणं वा''' ''''णे पिक्रगाहेज्जा ।
— वहीं, १।२४।
२. ""तासि णं मणिपेढियाणं उर्वार चलारि-चलारि चेद्दयथुभा पण्णला ।
३(क). चिति-वेदि-लातिय-आराम-विहार-यूम'''''य अट्टाए पुढवि हिसति मंदबुद्धिया।
—प्रश्नव्याकरण, १।१४।
(ख). और भी दे ~~शे — प्रश्नव्याकरण~~ , ४।४ ।
४. तहेव महिंदज्ञया चेतियरक्को चेतियथूमे पञ्चित्यमिल्ला मणिपेविया जिणपेविमा ।
—जीवाभिगम, ३।२।१४२।
५ विष्पामेव भो देवाणुष्पिआ तित्यगरिवङ्गं जावअणगारिवङ्गं च सीरोदगेणं णिव्यावेह, तए णं ते
मेहकुभारा देवा तित्र्यगरिवहग जाव णिव्वावेंति, तए णंसे सबके देविदे देवराया भगवओ तित्यगरस्स
उवरिल्लं दाहिणं सकह गेण्हरः'''''ता णं मे सक्के वयासी सब्बरयणामए महदमहालग् तओ चेद्रअथूमे करेंद्र ।
—जम्बद्वीपप्रजितः २।३३ ।
६. निव्वाण निहमाई जिणस्स इक्शाम सेमयाणं च ।
सकहा श्रम जिणहरे जायग तेणाहिअग्गिति ।। — आवश्यक निर्देक्ति, ४५ ।
(s/x) and it was and market are suffered in

(का). धूभागं एगं तित्यगरस्स व सेसाणं एगुणस्य भाउय सयस्स ।

आवश्यक चूणि, ऋषभनिर्वाण प्रकरण, प० २२३।

—वावञ्यक चुणि, अष्टपद चैत्य प्रकरण, प० २२७ ।

स्थानांग आदि बागमों की टीकाओं में स्तप, चैत्यस्तुप एवं स्तुपमह का उल्लेख मिलता है । आचारांग में स्वतन्त्र रूप से स्तप शब्द का प्रयोग न होकर 'चैत्यकृत स्तप' (यमं, वा चेदयकडं)—इस रूप में प्रयोग हुआ है । यहाँ चेड्यकडं शब्द के अर्थ को स्पष्ट कर लेना होगा । चेड्यकडं शब्द भी दो शब्दों के योग से बना है—चेदय + कडं। प्रो० ढाकी का कहना है कि कडं शब्द प्राकृत कुड या संस्कृत कट का सचक है, जिसका अर्थ होता है-डेर (Heap), विशेष रूप से छत्राकार आकृति का हैर। इस प्रकार के "चेड्यकडे" का अर्थ करते हैं—कूटाकार या छत्राकार चैट्य तथा यूभ को इसका पर्यायवाची मानते हैं। किन्तु मेरी दृष्टि में "चेड्यकडे" राज्य यूभ (स्तुप) का विशेषण है. पर्यायवाची नहीं। चेड्यकडं युभ (चैत्योकृत स्तूप) का तात्पर्य है-चिता या शारीरिक अवशेषों पर निर्मित स्तप अथवा चिता या शारीरिक अवशेषों से सम्बन्धित । सम्भवतः वे स्तप जो चिता-स्थल पर बनाये जाते थे अथवा जिनमें किसी व्यक्ति के शारीरिक अवशेष रख दिये जाते थे, चैरपीकृत स्तूप कहलाते थे। यहाँ कडं शब्द कृट का वाचक नही अपित कत का वाचक है। भगवती में कडं शब्द कृत का वाचक है । पूनः कडं का कट करने पर 'रुक्खं वा चेडयकड' का ठीक अर्थं नहीं बैठेगा। ''रुक्खं वा चेड्यकड'' का अर्थ है-चिता-स्थल या अस्य आदि के ऊपर रोपा गया वक्ष । चेड्यकडं का अर्थ पुजनीय भी किया जा सकता है। प्राठ उमाकांत शाहर ने यह अर्थ किया भी है, किन्तु मेरी दृष्टि में यह परवर्ती अर्थ-विकास का परिणाम है। अतः जैन साहित्य में स्तूप शब्द के अर्थ-विकास को समझने के लिए चैत्य शब्द के अर्थ-विकास को समझना होगा। संस्कृत कोशों में चैत्य शब्द के पत्थरों का देर, स्मारक, समाधि-प्रस्तर, यज्ञमण्डल, धार्मिक पूजा का स्थान, बेदी, देवमृति स्थापित करने का स्थान, देवालय, बौद्ध और जैन मन्दिर आदि अनेक अर्थ दिये गये हैं^थ । किन्तु ये विभिन्न अर्थ चैत्य शब्द के अर्थ-विकास की प्रक्रिया के परिणाम हैं।

याज्ञवल्लयस्मृति में रमशान-सीमा में स्थित पूण्य स्थान के रूप में भी चैत्य शब्द का उल्लेख

१(क). एमेव य साहणं, वागरणनिमित्तच्छन्दकहमादी। बिडयं गिलाणती मे, अद्वाणं चेव यमे य॥

⁽ख). महरा खमगाय, बणदेवय आउट आणविज्जलि।

कि सम अमजतीए, अप्पत्तिय होहिती कज्जे।।
अस विउधण भिच्छ विवास छस्त्रास मधौ को सत्तो।

युभाव उपणाभच्छू विवास छम्मास मधा को सत्ता। शमगस्समा कंपण शिमण सङ्घा कय पद्धागा॥

[—] व्यवहार चुणि, पचम उद्देशक, २६, २७, २८।

२. प्रो॰ मधुसूदन ढाकी मे व्यक्तिगत चर्चा के आबार पर उनका यह मत प्रस्तुत किया गया है।

३. ''कडमाण कडे''— भगवती सूत्र, १।६।१।

Y. "In both the above-mentioned cases, namely, cetita-thūbha and the cetita-rukkha, the sense of a funeral relic is not fully warranted."

⁻Studies in Jain Art, U. P. Shah, P. 53.

५. मंस्कृत हिन्दी कोश-वामन शिवराम आप्टे, पृष्ठ ३२७।

हुआ है। 'प्राचीन जैनागमों में भी चिता-स्थल पर निर्मित स्मारक को चैत्य कहा गया है। किन्हीं विधिष्ट व्यक्तियों के खितास्थल पर उनकी स्मृति हेतु चनुतरा बना दिया जाता था, जो चैत्य कह- लाता था। कभी-कभी चनुतरे के ताथ-ताथ वहीं नृक्षारोपण कर दिया जाता था. जिसे चैत्य-कृत कहा जाता था। विद्य हस्पृति-चित्र छ शाकार होता था, तो यह चैत्य-तृत कहलाता था। वाच-स्थत्यम् में मुक्तरिहत छशाकार के यक्षायतनों के लिए चैत्य शब्द का भी उल्लेख हैं। सस्भवतः इस स्मृति-चित्र में मुक्तरिहत छशाकार होता था, तो यह चैत्य-तृत कहलाता था। वाच-स्थात्यम् में मुक्तरिहत छशाकार के यक्षायतनों के लिए वित्य का भी उल्लेख हैं। सस्भवतः इस स्मृति-चित्र में मुक्तरिक्त हों भी कोर पूजनीय माने जाने लगे। पहले जहां व्यक्ति के सामक / स्मृति-चित्र पूजा-स्थलों के रूप में परिवृत्तित हो गये और पूजनीय माने जाने लगे। पहले जहां व्यक्ति के शव को जलाया जाता होगा, नहीं चैत्यवृत्व और चैत्यस्तृत बनते होंगे। आगे चलकर व्यक्ति के हिम हो शारीरिक अवशेष अर्थात् अस्मि, राख आदि पर चैत्य या स्तूप बने। मृतिकला को। फिर मात्र उन्हें पूजने के लिए यत्र-तत्र उनके नामप र चेत्य या स्तूप बने। मृतिकला का विकास होने पर चैत्य यशायतन और सिद्धायतन अर्थात् यशा-मन्दिर के क्यां में भी प्रयुक्त होने लगा था और चैत्यालय, चैत्याह आदि जन-मन्दिर के पर्यावश्वी माने काले लगे।

हिन्तु जहाँ तक आचारांग में प्रयुक्त चेत्यकृत-स्तुप के अर्थ का प्रश्न है, उसमें उसका अर्थ है—िकसी की स्मृति में उसके चितान्यक पर अथवा उसके शारीरिक अवशेषों पर निर्मित मिट्टी, हैंटों या पत्थरों की छनाकार आहृति। प्राप्त में स्तुप किसी के चितान्यक अथवा अस्य आदि पायारम में स्तुप किसी के चितान्यक अथवा अस्य आदि सावीरिक अवशेषों पर निर्मित हैंट या पत्थरों की छनाकार आकृति होता था। चेत्य-स्तुप के साथ-साथ चैत्य-वृक्षों का भी हमें आचारांग में उल्लेख मिळता है। प्रथम तो किसी व्यक्ति के साह-सक या समाधि-स्थल पर उसकी स्मृत मे वृक्षारोपण कर दिया जाता होगा। और वही वृक्ष वैत्यव्यक तह साह-सक या समाधि-सक पर असकी स्मृत में वृक्षारोपण कर दिया जाता होगा। शीर वही वृक्ष वैत्यव्यक कहलात होगा। यदाप आगे चलकर जैन परम्परा में वह वृक्ष भी वैत्यवृक्ष कहलाते लगा, जिसके नीचे किसी तीर्थकर को केवल ज्ञान उत्पन्न होता था। कम्परा इन चेत्य-स्तुरों वृद्ध चेत्य-स्तुरों के अखावान सामान्यजनों के द्वारा पूजा की जाने लगी। आचारांग में जिन चेत्य-स्तुरों का उल्लेख है, वे चैत्य-स्तुरों का उल्लेख हुआ है। गाय ही जैनमृति को स्तुप आदि को उचक-उचक कर देखते तथा स्तुपमह अर्थात का उल्लेख हुआ है। गाय ही जैनमृति को स्तुप आदि को उचक-उचक कर देखते तथा स्तुपमह अर्थात स्तुप-प्रजा के महास्तवी एवं मेलों में जाने का तिषेष किया गया है। रे

सेतुबल्मीकनिम्नास्थि चैत्याद्यैरपलिशताम् ॥ १५१ ॥

चैत्यश्मशानमीमामु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जानदुमाणा द्विगुणो दमो बृक्षं च विश्रते ॥ २२८ ॥ — याज्ञवल्ययस्मृति, व्यवहाराध्याय ।

१. नयेयुरेते मीमानं स्थलाङ्गाग्तुपर्मै.।

२. बाचस्पत्यम्, पुष्ठ २९६६ ।

२(अ). आचाराग (हितीय-श्रुतस्कन्य-आयारच्छा) १।२४; ३।४७; ४।२१ (इनके मूलपाठो के लिए देखें इसी लेखा का सन्दर्भ कमान १)।

⁽ब).से भिक्तू वा भिक्तुणी वा""मडययूभियामु वा, सहयचेइएसु वा""णो उज्जारपासवणं वीसिरंज्जा ।

[—]वही, १०। २३।

स्मरणीय है कि यदि आचारांग के द्वितीय श्रृतस्कन्ध के रचनाकाल तक भी जैन स्तूप होते तो ऐसा सामान्य निषेध तो नहीं ही किया जाता । मात्र यह कहा जाता कि अन्य तीथिकों के स्तुप एवं स्तुप-मह में नहीं जाना चाहिए। इससे यही ज्ञात होता है कि आचारांग के द्वितीय श्रतस्कन्ध के रचना-काल तक जैनेतर परम्पराओं में सामान्य रूप से स्तप निर्मित होने लगे थे। सम्भवत: आचारांग के द्वितीय श्रुतस्कन्ध का रचनाकाल ईसा पूर्व की द्वितीय या तृतीय शताब्दी रहा होगा । क्योंकि इसके बाद मथुरा में जैन स्तूप मिलते हैं। अंग साहित्य में पूनः हमें स्थानांगसूत्र में नन्दीव्वर द्वीप के वर्णन प्रसंग में चैत्यस्तप और चैत्यवृक्ष का उल्लेख मिलता है। मथुरा में, आचारांग के द्वितीय श्रुतस्कन्ध के अनुसार, महावीर के गर्भापहरण का चित्रण भी मिलता है, अतः मधुरा का स्तुप आचारांग का परवर्ती है। उसमें वणित चैत्यस्तूप और चैत्यवृक्ष जैन परम्परा से सम्बन्धित हैं, साथ ही उस समय तक न केवल चैत्यस्तुप बनने लगे थे, अपित उस पर जिनमृतियों की स्थापना होने लग गयी थी। स्थानांगसूत्र में जैन चैत्यस्तुपों का निम्न उल्लेख प्राप्त होता है-'नन्दीश्वरद्वीप के ठीक मध्य में चारों दिशाओं में चार अख़न पर्वत हैं। वे अख़न पर्वत नीचे दस हजार योजन विस्तृत है, किन्तु क्रमशः उनका उत्परी भाग एक हजार योजन चौडा है। उन अञ्जन पर्वतों के ऊपर अत्यन्त समतल और रमणीय भूमि-भाग है। उस सम-भूमि-भाग के मध्य में चारों ही अञ्जन पर्वतों पर चार सिद्धायतन अर्थात् जिन-मन्दिर हैं। प्रत्येक जिन-मन्दिर की चारों दिशाओं में चार द्वार हैं। इन चारों द्वारों के आगे चार मखमण्डप हैं। उन मुखमण्डपों के आगे चार प्रेक्षागृह या रंगशाला मण्डप हैं। पूनः उन प्रेक्षागृहों के आगे मणिपीठिकाएँ है। उन मणिपीठिकाओं पर चैत्यस्तूप है। प्रत्येक चैत्यस्तूप पर चारों दिशाओं में चार मणिपीठिकाएँ है और उन चार मणिपीठिकाओं पर चार जिन-प्रतिमाएँ हैं। वे सब रत्नमय, नपर्यंकासन (पद्मासन) की मद्रा में अवस्थित हैं। पूनः चैत्यस्तुपों के आगे चैत्यवृक्ष है। उन चैत्यवृक्षों के आगे मणिपीठिकाओं पर महेन्द्रध्वज हैं। उन महेन्द्रध्वजों के आगे पूष्करिणियां है और उन पूष्करिणियों के आगे बनखण्ड हैं। इस सब वर्णन से ऐसा लगता है कि स्थानांग के रचनाकाल तक सुव्यवस्थित रूप से मन्दिरों के निर्माण को कला का भी विकास हो चका था और उन मन्दिरों में चैत्य-स्तृप बनाये जाते थे और उन चैत्य-स्तुपों पर पीठिकाएँ स्थापित करके जिन-प्रतिमाएँ भी स्थापित की गई थी। परवर्ती काल में बौद्ध परम्परा मे भी हमें स्तपा की चारों दिशाओं में बद्ध-प्रतिमाएँ होने के उल्लेख मिलते है।

तेसि ण अंजणगपव्याण उर्वार बहुसमरमणिञ्जा भूमिभागा पण्णता । तेसि ण बहुसमरमणिञ्जाण भूमि-भागाण बहुमञ्ज्ञदेसभागे बतारि सिद्धायतणा पण्णता —

तिम णं बाराण पुरत्नो बतारि यहसम्बना पण्णता।
तिम णं मुस्मस्वाण पुरत्नो बतारि पण्णवरमस्वा पण्णता।
तिम णं मुस्मस्वाण पुरत्नो बतारि पण्णवरमस्वा पण्णता।
तिम णं मण्यारमस्वाण पुरत्नो बतारि मणिरिवाणो पण्णतानो।
तामि णं मणिरिवाणां उवरि बतारि चतारि चेस्पपुमा पण्णता।
तिम णं चेद्रमपुमाण उवरि बतारि मणिरिवाणो पण्णतानो।

तासि ण मणिपेडियाणं उर्बीर चत्तारि जिलपेडिमाबो सम्बर्यणामईको मंपल्यिकणिसण्णाश्रो युभाभिम्हाको चिद्रंति, तं जहा--रिसमा, बदमाणा, यंदाणणा, वारिसेणा ।

स्थानांग एक संग्रह ग्रन्थ है और उनमें ईसा पूर्व से लेकर ईसा की चौथी शताब्दी तक की सामग्री संकलित है। प्रस्तुत सन्दर्भ किस काल का है यह कहना तो कठिन है, किन्तु इतना अवस्य कहा जा सकता है कि वह लगाभा ईसा की प्रथम शताब्दी का होगा, क्योंकि तब तक जिन-मन्दिर और जिन-स्तूप बनने लगे थे। उसमें वर्णित स्तूप जैन परस्परा के सम्बन्धित है। यथिय यह विचारणीय है कि मथुरा के एक अपवाद को छोड़कर हमें किसी भी जैन-स्तूप के पुरातात्विक अवशेष नहीं मले हैं। ऐतिहासिक दिन्य पितात्विक अवशेष नहीं मले हैं।

समवायांग एवं जम्बृद्धोपप्रज्ञप्ति में हमें चैत्यस्तूप के स्थान पर चैत्यस्तम्भ का उल्लेख मिलता है, साथ ही इन स्तम्भों में जिन-अस्थियों को रखे जाने का भी उल्लेख है। अतः चैत्य-स्तम्भ चैत्य-स्तप का ही एक विकसित रूप है। जैन परम्परा में चैत्यस्त्यों की अपेक्षा चैत्य-स्तम्भ बने, जो आगे चलकर मानस्तम्भ के रूप में बदल गये। आदिपुराण में मानस्तम्भ का स्पष्ट उल्लेख है। व जैनधर्म की दिगम्बर परम्परा में आज भी मन्दिरों के आगे मानस्तम्भ बनाने का प्रचलन है। शेष अंग-आगमों में भगवती सत्र, ज्ञाताधर्मकथा और उपासकदशांग में हमें चैत्य-स्तूपों के उल्लेख तो उपलब्ध नहीं होते हैं, किन्तु अरिहंत चैत्य का उल्लेख अवश्य मिलता है। यद्यपि ज्ञाताधर्मकथा में स्त्पिका (यभिआ) का उल्लेख अवश्य है। इतना निश्चित है कि इन आगमों के रचनाकाल तक जैन परम्परा में जिन-प्रतिमाओं और जिन-मन्दिरों का विकास हो चका था। पुनः दसवें अंग-आगम प्रश्नव्याकरण में स्तुप शब्द का उल्लेख मिलता है, किन्तु उसमें उल्लिखित स्तृप जैन परम्परा का स्तृप नहीं है। सम्भवतः यहाँ ही हमें स्वतन्त्र रूप से स्तृप शब्द मिलता है, क्योंकि इसके पूर्व सर्वत्र चैत्य-स्तूप (चेइय-यूम) शब्द का प्रयोग मिलता है। ज्ञातव्य है कि प्रधनव्याकरण का वर्तमान में उपलब्ध संस्करण आगमों के लेखनकाल के बाद सम्भवतः ७वी शताब्दी की रचना है। जैनधर्म में परवर्तीकाल में स्तूप-परम्परा पूनः लुप्त होने लगी थी। जैनधर्म में न तो प्रारम्भ में स्तुप-निर्माण और स्तुप-पूजा की परम्परा थी और न परवर्ती काल में ही वह जीवित रही । मझे तो ऐसा लगता है कि ईसा पूर्व की दितीय एवं प्रथम शताब्दी से लेकर ईसा की

--समबायाग, ३५।५ ।

—आदिप्राण, ४१।२० ।

—भगवती सभ. ३।२ ।

4.140. 80, 417.

--- उपासकदमाग. ११४५ ।

सोहम्मे कन्ये सुहम्माए सभाग् माणवग् वे स्वक्क्षे हेट्ठा उर्वार च अद्धतेरस-अद्धतेरस कोयणाणि वज्जेत्ता मज्झे पणतीम जोयणम् वहरामग्म् गोलबद्धसम्माग्स् जिण-सक्क्षाओ पण्णताओ ।

मानस्तम्भमहार्चन्यदुमसिद्धार्थपादपान् ।
 प्रेक्षमाणां व्यतीयाय स्नुपाक्काचितपुजितान् ॥

२(अ), णणत्य अरिहम वा अरिहंत चेड्याणि वा अणगारे वा आविष्यपणो णीसाए उडढ उप्पयित जाव सोक्रम्भो कथ्यो ।

⁽ब). अरहंतचेइयाइ बंदिसण वा नममित्रण वा ।

४(अ), उज्जलमणिकणगरयणविभयः।।

⁽ब)मणिकणथुभियाए ।

पांचवीं शताब्दी तक बौद्ध-परम्परा के प्रभाव के कारण ही जैन परम्परा में स्तूप-निर्माण और स्तूप-पूत्रा की अवधारणा विकासत हुई होगी, जो बौदों के पतन काछ अर्थात् सातवीं, बाउनी शताब्दी के पश्चात् पुनः लुम हो गई, क्योंकि हमें बाउनी शताब्दी के परवात् की जैन रचनाओं में, केवल उन आगम ग्रन्यों की टीकाजों तथा मचुरा एवं वैशाली के ऐतिहासिक विवरण देने वाले प्रन्यों को छोड़-कर, जिनमें स्तूप शब्द आया है, कहीं भी जिन-स्तूर्यों का उल्लेख नहीं मिलता है।

१४वीं शताब्दी तक के जैन साहित्य में मधुरा में जैन स्तूपों के अस्तित्व के संकेत उपलब्ध हैं। उपाङ्ग साहित्य में जम्बूद्वीपप्रक्राप्त में हमें तीर्थकर, गणधर और विशिष्ट मुनियों की चिताओं पर चैत्यस्तूप बनाने के उल्लेख भी मिलते हैं। ऐसे उल्लेख आवश्यकनियुंक्ति मे भी उपलब्ध हैं। यद्यपि जम्बुद्वीपप्रज्ञप्ति और आवश्यकनिर्योक्त निश्चित हो आगमों के लेखनकाल अर्थात ईसाकी छठी शताब्दी के पूर्व की रचना है। इस सबसे हमारी उस मान्यता की पृष्टि होती है, जिसके अनुसार ईसा पूर्व की द्वितीय एवं प्रथम शताब्दी से लेकर ईसा की प्रथम पाँच शताब्दियों में ही जैन परस्परा में स्तूप-निर्माण और स्तूप-पूजा की परस्परा रही और बाद में वह क्रमशः विलुप्त होतो गई। यद्यपि जैत्य-स्तम्भों एवं चरण-चिह्नों के निर्माण की परम्परा वर्तमान युग तक जीवित चली आ रही है। इस आधार पर हम यह निष्कर्ष भी निकाल सकते हैं कि चैत्य-स्तूपों के निर्माण और उनकी पूजा की परस्परा जैनों की अपनी मौलिक परस्परा नहीं थी, अपित वह लौकिक पर-म्परा का प्रभाव था। वस्तुतः स्तूप निर्माण और स्तूप-पूजा की परम्परा महावीर और बुद्ध से पूर्व-वर्ती एक लोकपरम्परा रही है, जिसका प्रभाव जैन और बौद्ध दोनों पर पड़ा। सम्भवतः पहले बौद्धों ने उसे अपनाया और बाद में जैनों ने । जैनागम साहित्य में मुझे किसी भी ऐतिहासिक जैन स्तुप का उल्लेख देखने में नहीं आया। जैन साहित्य में जिन स्तुपों-बैत्यों का उल्लेख है, उनमें व्यवहारचणि में उल्लिखत मथरा एवं आवश्यकचणि में उल्लिखत वैशाली के स्तृप को छोडकर देव-लोक (स्वर्ग), नन्दीश्वरद्वीप एवं अष्टापद (कैलाशपर्वंत) आदि पर निर्मित स्तुपों के ही उल्लेख है. जिनकी ऐतिहासिकता संदिग्ध ही है। मथुरा के ऐतिहासिक स्तूप का प्राचीनतम उल्लेख व्यवहार-चर्णि में और व्यवहारसत्र की मलयगिरि की टीका में मिलता है। इसके सम्बन्ध में दिगम्बर और व्वेताम्बर साहित्य में अन्यत्र भी उल्लेख है। आवश्यकचूणि में वैशाली में मुनिसुव्रतस्वामी के स्तूप का उल्लेख है । इस समग्र चर्चा से हम इस निष्कर्ष पर पहुँच सकते हैं कि जैन साहित्य में जो स्तूप-सम्बन्धी विवरण उपलब्ध हैं, उनमें ऐतिहासिक दृष्टि से मथुरा और वैशाली के प्रसंग ही महत्वपूर्ण हैं। उनमें भी वैशाली के सम्बन्ध में कोई पुरातात्त्विक प्रमाण नहीं मिले हैं। जैन धर्म में स्तूप-निर्माण और स्तूप-पूजा के पुरातात्त्विक प्रमाण अभी तक तो केवल मथुरा से उपलब्ध हए

(मुल के लिए देखिए इसी लेख का सन्दर्भ कमांक ६)।

१(अ). महहमहालग् तकी चेह्नअयूमे करेह, एगं भगवजी तित्यगरस्य चिड्गाए, एगं गणहरस्त, एगं अवसेसाणं अणगाराणं चिड्नागः ।

[—] जम्बूद्वीपप्रशक्ति, २।३३, पृ० १५७-१५८ । (ब). आवस्यक निर्येक्ति, गामा ४३५ ।

२, देखें ---इसी लेख का सन्दर्भ क्रमाक ८।

वेसालिए गगरीए गगरणाभीए मुणिसुक्वय सामिस्म थूमो ।

[—] आवश्यकवूणि (पारिणामिक बुद्धि प्रकरण), पृ० ५६७

हैं। वैद्याली के स्तूप को मुनिसुबत का स्तूप कहा गया है। यद्यपि मयुरा के स्तूप को शिलालेख में बोदव-सूत्र कहा गया है, कहीं वह बोद तो न हो ? दूतरे उसके पास से उपलब्ध पास-पीठ पर लाईत नन्द्यावत का उल्लेख है', किन्तु प्रो० के० डी॰ वाजपेयी ने उसे मुनिसुवत पढ़ा है, कहीं ऐसा तो नहीं हो कि आवश्यकचुणाँकार ने अमवदा उसे वैद्याली में स्थित कह दिया हो''।

पुरातत्व की दृष्टि से मथुरा में न केवल जैन स्तूप के अवधोय उपलब्ब हुए हैं, अपितु अनेक आयागरों पर भी स्तूपों का अंकन और स्तूप-पूजा के दृष्य उपलब्ध होते हैं। एक शिलाख्यक में तो आसपास जिन-प्रतिमाओं और बीच में स्तूप का अंकन है। एक अन्य आयागपट पर किम्मुक्सों को स्तूप की पूजा करते हुए दिखाया गया है। मथुरा से उपलब्ध स्तूप-जंकन से युक्त अनेक आयाग-पटों पर शिलाख्य की है। इस सबसे इतना स्पष्ट हो जाता है कि इस काल में जैनों में स्तूप-निर्माण और स्तूप-पूजा की प्रस्परा रही है। स्तूप के आसपास जिन-प्रतिमा से युक्त शिलाख्य इसका सबसे महत्वपूर्ण प्रमाण है, किन्तु मथुरा में जो भी स्तूप और स्तूप-पूजा की प्रस्परा रही है। स्त्रप के आसपास जिन-प्रतिमा से युक्त शिलाख्य इसका सबसे महत्वपूर्ण प्रमाण है, किन्तु मथुरा में जो भी स्त्रप और स्त्रपों के अंकन सहित आयागपट मिले हैं, बे सभी ईसा पूबेसे लेकन रहा को तीसरी शताब्दी तक के ही हैं। ईसा की चौथी-पांचवीं शताब्दी के बाद से न तो स्त्रूप मिलते हैं और न स्त्रपों के अंकन से युक्त आयागपट ही। इस सम्बन्ध में Jain Art and Architecture, Chapter 6th and 10 th विशेष कप से इष्टब्य हैं। इ पुराति स्त्रिक प्रमाणों से भी मेरी इम माग्यता की पुष्टि होती है कि ईसा की तीसरी और चीधी शताब्दी के बाद जैनों में स्वप-पुजा की प्रणाली लक्ष होने लगी थी।

व्यवहारचूर्णि और व्यवहारसूत्र की मलयिगिर टीका में मथुरा के देवनिर्मित स्तूप के निर्माण की कथा एवं उसके स्वामित्व को लेकर जैनों और बौद्धों के विवाद की स्पष्ट सूचना

- R. An inscription (Luders, List No. 47) dated 79 (A.D. 157) or 49 (A.D. 127), on the Pedestal of a missing image mentions the installation of an image of Arhat Nandiavarta at the so-called Vodva stupa built by the gods (devanirmita).
  - -Jaina Art and Architecture, A. Ghosh, vol. I. P. 53.
- 7. Śri Mahav ra commemoration, vol. I. Agra, P. 189-190.
- ६. मनुराया नगयी कोऽपि सनक आतापयित, यस्यातापना दृष्टया देवता आदृता तमागस्य बन्धित्वा कृते, यम्याया कर्नव्य तम्मातापयेन्नुवानिति । गयमुक्ते मा आवेका प्रथमते, कि सम कार्यमासस्या प्रतिव्यति, तत्तान्तम्य वेत्राया अग्रीतिकम्यृत् । अग्रीतिवयत्ता च तयोक्तम्यवयः तम्या सार्व्यति तत्तान्तम्य वेत्राया अग्रीतिकम्यृत् । अग्रीतिवयत्ता च तयोक्तम्यवयः तम्या प्रविव्यति, ततो देवताया सवंदलम्य. त्यूपी निर्मितः, तत्त विकानी एक्तप्रता जारिक्यम्य अप्यानम्येत र तृत्यः, तिः तम् महस्य पण्यातान् विवादां जानः, ततः सङ्घो कृते —को नामात्रायं वन्तः, केनापि कृषितं यथामुकः अप्यानम्यः, ततः त्यक्तम्य कार्यालाक्तिरः वेत्राया आक्रमम्य सावायात्र वृत्ते —मिस्ता किर्णितः, प्रथमेन मिस्ता निर्मितः वा कृत्व वृत्त विवादा अप्यानम्या वृत्त मात्रम्यः वृत्त विवादा वृत्त व्यानाकम्यम् सावायात्र वृत्ते —मिस्ता कृत्यः। वृत्ते प्रयानम्या स्वतंत्रस्य विवाद्य व्यावतः वृत्त व्यावतः वृत्ते व्यावतः वृत्ते विवादा व्यावत्रम्य विवानमा कृत्ते, यथा एक्तम्या स्वतंत्रस्य विवादा व्यावत्रम्य विवादा व्यावतः विवादा वृत्ते विवादा वृत्ते वृत्ते । स्वावतंत्रस्य विवादा वृत्ते विवादा वृत्ते विवादा वृत्ते विवादा वृत्ते वृत्ते । स्वावतंत्रस्य विवादा वृत्त्वस्य प्रयानम्यः, राज्ञा प्रतिविक्षम्य विवादा वृत्ते विवादा वृत्ते वृत्ते । स्वावतंत्रस्य विवादा वृत्ते वृत्ते । स्वावतंत्रस्य विवादा वृत्ते विवादा वृत्ते वृत्ते । स्वावतंत्रस्य विवादा वृत्ते विवादा वृत्त्वाया वृत्तिः । स्वावतंत्रस्य वृत्ते । स्वावतंत्रस्य विवादा वृत्ते व्यावतं वृत्ते । स्वावतंत्रस्य वृत्ते । स्वावतंत्रस्य वृत्ते । स्ववतंत्रस्य विवादा वृत्ते । स्ववतंत्रस्य विवादा वृत्ते । स्ववतंत्रस्य विवाद्य वृत्ति । स्ववतंत्रस्य विवाद्य वृत्ति । स्वव

---व्यवहारवृणि, मलयगिरिटीका---पञ्चम उद्देशक, प् o ८ ।

मिलती है। मलयगिरि लिखते हैं कि मथुरा नगरी में कोई क्षपणक जैन मुनि कठिन तपस्या करता था. उसकी तपस्या से प्रभावित हो एक देवी आयी। उसकी बन्दना कर वह बोली कि मेरे योग्य क्या कार्य है ? इस पर जैन मुनि ने कहा-असंयति से मेरा क्या कार्य होना ? देवी को यह बात बहुत अप्रीतिकर लगी और उसने कहा कि मझसे तम्हारा कार्य होगा. तब उसने एक सबै-रत्नमय स्तुप निर्मित किया । कुछ रक्तपट अर्थात् बौद्ध भिक्षु उपस्थित होकर कहने लगे यह हमारा स्तुप है। छः मास तक यह विवाद चलता रहा। संघ ने विचार किया कि इस कार्य को करने में कौन समर्थ है। किसी ने कहा कि अमक मुनि(क्षपणक) इस कार्य को करने में समर्थ है। संख उनके पास गया । क्षपणक से कहा कि कायोत्सर्ग कर देवी को आकस्पित करो अर्थात् बलाओ । उन्होंने कायोत्सर्ग कर देवी को बलाया । देवी ने आकर कहा-बताइये मैं क्या करूँ ? तब मिन ने कहा-जिससे संघ की जय हो बैसा करो। देवी ने व्याग्यपूर्वक कहा-अब मुझ असंयति से भी तुम्हारा कार्य होगा । तम राजा के पास जाकर कही कि यदि यह स्तुप बौद्धों का होगा तो इसके शिखर पर रक्त-पताका होगी और यदि यह हमारा अर्थात् जैनीं का होगा तो शुक्ल-पताका दिखायी देगी। उस समय राजा के कुछ विश्वासी पुरुषों ने स्तूप पर रक्त-पताका लगवा दी। तब देवी ने रात्रि को उसे दवेत पताका कर दिया। प्रात:काल स्तप पर शक्ल-पताका दिखायी देने से जैन संख विजयी हो गया । मथुरा के देव-निर्मित स्तृप का यह सकत कि चित् रूपान्तर के साथ दिग-म्बर परम्परा में हरिषेण के बहदकथाकोश के वैरकुमार के आख्यान में तथा सोमदेवसूरि के यश-स्तिलक चम्पू के वष्ठ आदवास में प्रजकुमार की कथा में मिलती है। पुनः चौदहवीं पाताब्दी में जिनप्रभस्रि ने भी विविधतीर्थकल्प के मथुरापूरीकल्प में इसका उल्लेख किया है । सन्दर्भ में बीद्धों से हुए विवाद का भी किश्चित रूपान्तर के साथ सभी ने उल्लेख किया है।

इस कथा से तीन स्पष्ट निष्कर्ष निकाले जा सकते हैं। प्रथम तो उस स्तृप को देव-निर्मित कहने का तात्पर्य यही है कि उसके निर्माता के सम्बन्ध में जैनाषायों को स्पष्ट क्य से कुछ जात नहीं था, दूसरे उसके स्वामित्व को लेकर जैन और बौद्ध संघ में कोई विवाद हुआ था। सीसरे यह कि जैनों में स्तृपुजा प्रारम्भ हो चुकी थी। यह भी निश्चित है कि परवर्ती साहित्य में उस स्तृप का जैनस्तृप के रूप में ही उस्लेख हुआ है। अतः उस विवाद के प्रखात् यह स्तृप जैनों के अधिकार में रहा—इस बात से भी इन्कार नहीं किया जा सकता है। लेकिन यहाँ मूल प्रस्त यह है कि क्या उस स्तृप का निर्माण मूलतः जैन स्तृप के रूप में हुआ था अथवा वह मूलतः एक बौद्ध परम्परा का स्तृप वा और परवर्ती काल में बढ़ जैनों के अधिकार में चला गया?

इसे मूलतः बौद्ध परम्परा का स्तूप होने के पक्ष में निम्न तर्क दिये जा सकते हैं। सर्वप्रथम तो यह कि जैन परम्परा के आचारांग जैसे प्राचीनतम अंग-आगाम साहित्य में जैन स्तूपों के निर्माण और उसकी पूजा के उल्लेख नही मिलते हैं, अपितु स्तुपज्जा का निपेष हो है। याच्या कुछ परवर्ती जागामों स्थानांग, जीवाधिनगम, औपपातिक एवं जम्बूद्धीपुआदि में जैन-परम्परा में स्तूपिनर्माण और स्तूपपुजा के संकेत मिलने लगते हैं, किन्तु ये सब ईसा की प्रथम शताब्दी की या उसके

१. वैरकुमारकथानकम्-बृहत्कथाकोश (हरियेण) भारतीय विद्यासवन, यन्बई, १९४२ ई०, पू० २२-२७।

२. वजकुमारकथा---पृ० २७०, वष्ठ आक्वास ।

[—]यशस्तिलकचम्पू, अनु॰ व प्रकाशक—सुन्दरलाल शास्त्री, वाराणसी ।

विविधतीर्थकल्प—मथुरापुरीकल्प ।

प्रश्चात् की रचनाएँ हैं। दूसरे यदि जैन परम्परा में प्राचीन काल से स्तूप-निर्माण एवं स्तूप-पूजा की पढ़ित होती तो फिर मयुरा के अन्यन भी कहीं जैन स्तूप उपलब्ध होते, किन्तु मयुरा के असिरिस्त कहीं भी जैन स्तूपें के पुरातास्त्रिक जवशोव उपलब्ध होते। जैनधर्म के यापनीयसंघ की एक शास्त्रा का नाप पंचस्तुपान्वय था। सम्भव है मयुरा के पंचस्तुपों की उपासना के कारण इसका यह नाम पढ़ा हो। मयुरा यापनीय संघ का केन्द्र रहा है। इससे यही सिद्ध होता है कि जैनों में स्तूपुत्र की पहले हो। मयुरा यापनीय संघ का केन्द्र रहा है। इससे यही सिद्ध होता है कि जैनों में स्तूपुत्र को पत्र की स्तूप्त की पत्र की स्तूप्त की पत्र की स्तूप्त की पत्र की स्तूप्त की हो। सिक्त हो। स्त्र प्तूप्त की स्तूप्त की स्तूप्त की स्तूप्त की स्तूप्त की सिल्त है। एक प्रस्त यह भी है यह जैन वर्ग में में स्तूप्त निर्माण एवं स्तूप-पूजा की परस्पार की सी तो फिर बहु एकटम के से लिल्त हो। यो शो पित स्तूप-पूजा की परस्पार में सी तो फिर बहु एकटम के से लिल्त हो। यो शो सिक्त हो स्तूप-पूजा की परस्पार की सी तो फिर बहु एकटम के सिल्ल हो। यो।

यह सत्य है कि जहां बौद्ध परम्परा में बुद्ध के बाद शताब्दियों तक प्रतीकपूजा के रूप में स्तुप-पूजा प्रचलित रही और बुद्ध की मूर्तियां बाद में बनने रूपी। जब कि जैन परम्परा में ईता पूर्व तीसरी शताब्दी से जिन मूर्तियां बनने रूग गयीं। अतः जैनों में स्तूप बनने की प्रवृत्ति आगे अधिक विकासित नहीं हो सकी।

यह तर्क कि मयुरा का स्तृप मूलतः बौढ स्तृप था और परवर्ताकाल में बौढों के निबंक होने से उस पर जैनों ने क्षिकार कर किया, युनितर्समत नहीं लगता, क्योंकि हैसा की प्रयम-हितीय शताब्दी से ही इसके जैन-स्तृप के रूप में उल्लेख मिलने लगते हैं और उस काल तक मयुरा के बौढ निवंक नहीं हुए थे, असितु लांकराताली एवं प्रभाववाली वने हुए थे। पुन: मयुरा से उल्लेख आस-पास अल्प्यांतिक से उपलब्ध आयागपरों पर मच्च में जिन-प्रतिमा और उसके आस-पास अल्प्यांतिक विद्वारों के साथ स्तृप का भी अंकन मिलता है। इससे यह पुष्ट हो जाता है कि जैनों संस्तृपिताण और स्तृप्यूजा की परस्पा का अतित्व रहा है। यापनीय नामक प्रसिद्ध जैन संघ की एक शाखा का नाम भी पंचस्तृपान्वय है। यदि ये प्रमाण नही मिलते तो निश्चित हो इसे मुलतः बौढ स्तृप स्वीकार किया जो सकता था। मैंने यहां पल-विषक की सम्भावनाओं को प्रस्तृत करने का प्रयस्त किया है, विद्वानों को किसी योभ्य निक्कर्य पर पहुँचने का प्रयस्त करना चाहिए। किर भी इस समग्र अच्यन से मैं इस निक्कर्य पर जबक्य पहुँचा हूँ कि जैन घर्म में स्तृतिनर्माण एवं स्तृप्यूजा की पढ़ित जैनेतर परम्पराओं से विशेष रूप में बौढ परस्परा के प्रमाव से ही विकासत हुई; पुन: वह वरण-चौके। (पाण्यां जी), वेख-सन्धम, मान-स्तम्भ और जिन-मन्दिरों के विकास के साथ घीरे-धीर विल्ला हो। ही है।

निवेशक, पा० वि० शोध संस्थान, आई. टी. आई. रोड, वाराणसी-५.

प्रो॰ टी॰ वी॰ वी॰ शास्त्री ने मन्तुर जिले के अमरावती से करीब ७ फिलोमीटर दूर बहुमाण गाँव में ईगा पूर्व तृतीय खदाब्दो (२६६ ई॰ पू॰) का जैनस्तुर कोज निकाला है। यहाँ भड़बाहु के लिख गोदास—जिनका नाम कल्पसूत्र पट्टावली में है—के उल्लेख से युक्त खिलालेख भी मिला है।
 —वि॰ जैन महास्पिति वलेटन, मार्च १९८५

ENGLISH SECTION

JAINA RELIGION-ITS PLEA, PRACTICE AND PROSPECTS

A. S. Gobani

Religion and State are equally essential for the total progress of the society. While State looks after and provides the external or material needs of man's life just as it creates conditions and climate which facilitate Religion to operate, the Religion, in turn, organises, shapes, and nourishes man's internal or spiritual life. The State currently has acquired extra usefulness and importance since the entire mankind is madly persuing after material prosperity. But a time may come when the State can be wholly dispensed with as the man would either function under the dictates of his intuition or in accordance with the mandates he receives from the front-tranking leaders possessing genuine spiritual learnings. The most exalted goal for any society, according to Jainis n, can only be the "spiritual excellence". The religion which shapes the man from within is corval with the existence of the "world" itself.

The meaning of "religion" is comprehensive. It is in fact the religion that keeps the whole world well-knit and saves it from disintegrating. It secures peace and happiness here and emancipation from all fetters hereafter. It is concerned not merely with life after death: it indeed has much to do with the life that is lived here and now. On the operative side, it includes various types of disciplines and duties towards family, society, nation and the country as is inherent in the concept of the fourfold. Sangha-organisation in Jainism. Only the supreme spiritual knowledge and its fullest expression can be the summum bomm of any human being's life. As this aim is to be attained in the existence as a human being and as this body is the only vehicle for that purpose, its efficiency is to be maintained as far as possible and the social set-up as well as the cultural environment should be such as would conduce or contribute to the fulfilment of this sim.

To a question why must one do good to others, a materialist has no logical reply. He will simply say (and finish with it) that the tendency is ingrained in human nature. But the spiritualist's thinking on that point is decisive and clear. To him the world is the manifest form of an all-pervasive God; that there is unity everywhere; and eternal happiness as well as internal blies follows from realising this unified identity which in turn is realised by wiping out personal ego. This attitude makes it inevitable for everyone to leave aside his own self-centeredness and place other's good above his own. This philosophical attitude is also advocated by some Western thinkers among whom Kant and Greene are prominent. The problem of morality and immorality should be thought of and decided from

this viewpoint, based it must be on the axiomatic truth that we all are essentially one and the same.

I begin with this viewpoint because it is the largely shared one, indeed by adherents of several different religions. However, the Jaina viewpoint also, and equally, is capable of explaining the whole phenomenon of existence in the same convincing manner. According to the Jainistic standpoint, the Law of Karma is inexorable and ruthless in its operation. However, one must not desert duty towards his fellowmen by simply saying that an individual gets what he is destined to get according to his own past karmas. No religion denies, much less Jainism, to cultivate virtues as far and as much as is possible. It is the Jaina dictum that, as a category, the individual soul, as self and substance, is identical with every other being's soul. The difference that divides one being from the other is the Karmic covering-enveloping the soul of each individual. Thus do we see disparity between the more universally accepted view of God and the Jaina view of the individual self as a noumenonal being. However, underlying this disparity, there is basic unity which makes it obligatory for everyone to perform his duty towards others and subject onself to discipline which strengthens the foundation and structure of the whole social edifice. Compassion, in this case, has its own role to play. This can be carried out only if the body, which is the main vehicle, has "operational worthiness" and is in good order. This implies maintenance of its fitness, not for comforts and pleasures but for effectively meeting with the responsibilities towards society, that is to say, to fellow beings. The ultimate consequence of the basic logic of all the religious systems is essentially the same. Verily, no religion can afford to be anti-social.

Jainism advocates suspension of aliment unto death when one finds that one's continuing practically has no usefulness either for hunself or for the society. This can also be interpreted to mean that the body is for others as much as for one's own sell. There can, then, be no other justification worth the name. But let me also warn against equating Jaina's voluntary disintegration with suicide which is solely negative and self-destructive. If the ethical grounds of this Jaina practice are called into question, one would also want an answer why the Siddha Yogs of the Brahmanical religious systems also follow it in their own way of course. They too wound up their mortal coil when they notice that their mission on this plane is over.

The innermost secret of any religion, and for that matter that of Jainism, cannot be comprehended through sense-organs, nor can it be reached by intelect and mind. Its total perception is possible only after "realisation": which is why we find that the "seers",—the Rvis and Arhatas,—of all religious systems preached Law only after attaining realization of the "Ultimate Truth" or "Ultimate Reality", whatever its nature may be. Assuredly, perfection in preaching is in no other way possible as human imperfections block the right perception.

It is in the very nature of a human being, whether he is a Brahminist or a Jaina, that he must strive hard for securing power, knowledge with happiness as end in view. No sensible human being has, and can have, any other ideal or objective. Discontent for the present conditions and environs and the attainment of the most ideal conditions and situation, thus is the motivating force behind all his activities. Intellectual development (which is the helping factor in his activities) is the distinguishing quality that places man above all sentient and conscient beings. He possesses the faculty of discrimination which he employs in distinguishing, separating truth from untruth. This unique equipment enables him to put forth effort to obtain mastery on Nature. He is not bothered by the fact that he is at the moment enslaved due to nescience, for he is confident that he possesses potential which he can bring to use, when he wills to work out his own absolute freedom. Hankering for this highest goal—ultimate liberation—is innate in him, providing, according to Jaina rackoning, he is a bhavya, or eligible for emancipation.

Indeed there exist persons (though extremely few in number) who by nature or training are averse to the pleasures of the senses. Their perception is at once clear, penetrating and comprehensive. They are continually endeavouring to realize the cernal truth or abiding essence of the entity, though calm of mind and control of the sense-organs. Some do succeed and then they are designated "supremes". The rise and fall of a nation can be linked up directly with the presence or absence of such supremen.

When broadly divided, religion falls into two categories, namely eternal, or basic, and transitory, or changing. Ideology on which it rests or is founded is its permanent and principal limb; while the rites, rituals and ceremonious celebrations, symbols and images, temples and accessories etectera, collectively form its subordinate of superficial limb which is renovated from time to time. The philosophy which, alongwith other things, treats of the relationships of soul with that of the complete annihilation of the karmas resulting into final release from the bondage, is for certain the "basic" one. What can happen if top priority is assigned to religion in the organisation and management of one's own life? If we so did, the materialists state, we would from the start be deemed "failures" from the worldly standpoint. This doubtless can happen if sufficient discrimination is not exercised and no balance between the mundane and the supramundane persuits is maintained. A balance the should be the guiding principle in all activities and actions. The Jainas called it trieske, or sadviseke, or sadviseke, or sadviseke, or sadviseke, or sadviseke.

Various theories are advanced a proposal of the origin of the religious instinct in man. According to some, the religion was invented to explain the grand nature of the organized universe, the supposed (or imagined) miraculous background of certain awesome and sometimes inexplicable phenomena, and the concept and operation of Godhood behind these two. According to others—and

this is an anthropological view—it was traceable to the worship of one's departed relations who supposedly remain in a perpetually blissful state "somewhere" and from there help their kinsmen living on earth. There is, in fact, no dearth of theories on this subject. But it is almost certain that the religious instinct is as old as the human existence. If there is Bondage, there must, correspondingly, be Release and hence Freedom also. It is here where Religion comes in the picture.

Just as there is the presence of one or the other eternal element in the concept of Religion, this likewise is the potential for its realization. The secret of religion is beyond comprehension of mind; it can be cognised only by meditation for which it is necessary to strip the mind of the layers of impurities. Such and similar considerations have found place in the framework of all religious systems of the past and present.

In all the religious systems we come across three common principles, namely the Cosmic Law (God, or alternatively, the Law of Karman), indispensability of adequate knowledge (jiina) of its form and nature for securing bliss, and the necessity of restricting and finally anulling the ego.

Two paths lead to this goal, namely, niviti and prayth, (inertia and activity). Knowledge alors and nothing else can constitute to the first: Pious activities, penance, etcetera the second. From the highest standpoint, religion can be one and only one. A variety of them which we see only represent its branches ramified in different regions, times, and differing local conditions. This then leads to a conclusion that future religious systems, too, will be preathing the same basic concepts and truths in a manner of course appropriate to those times. Time and again "path-makers" or "way-showers" are born to reorientate and reinterpret the Eternal Law and its corresponding form of religion to the then existing society. The cycle will go on for ever. Jainism, too, is no exception nor does it so claim. It rather boldly states about the periodic degradation (acakelana) and resurgence of 'dharma' as Srimad Bhagvad-Gita from the brahmanic standpoint does.

Mankind at present is marching towards basic unity in all spheres of knowledge and directions. In the field of politics, the ideals and principles formulated by the United Nations Organisation are accepted and being followed as far as the national interests of an individual member-country permit. Almost all the countries are now-n-day, economically interlinked. The frequent and often intimate contact between perples of different sections, countries and continents, lends credence to the idea that the whole mankind is after all one and only one; this feeling is getting stronger. When the conditions such as these prevail everywhere, isolationism in the field of religion is not only impossible but also dangerous. Time has now come to bid goodbye to all the narrow, sectarian, conservative and reactionary thoughts in the domain of religion. Comparative studies of different religious systems of the world are now being undertaken with the result that the

mind and heart now tending to become large and liberal. Knowledge, power and bliss have now become the birthright of man. It is a sheer delusion (stemming from ignorance) that only a religion of a particular nation or a country is valid to the exclusion of others. To accelerate the speed of a man's progress and to make the external unity stable and sound, religious outlook shall have to be catholic, comprehensive, and right. Emphasis shall have to be shifted from routine ritualism to the purifying programme of the mind. To achieve this aim the will have to be steel.

It is a belief voiced by several and shared by some that the religions are on their way to extinction as they have served so far no really useful. But this belief has no real basis as can be seen from what the philosophers and scientists in the West have for some time been saying. Day in and day out various serious publications are seen in the market that testify to the fact that the distance between religion, pure philosophy, and science is daily diminishing as indeed it logically must.

The majority of writers in the West are now unanimous in proclaiming that man is the architect of his own fortune, that he himself has independently to work out his own redemption, that there is rebirth, that there is something which is sentient, concious and distinct from the physical body which by itself is insentient and that there is an inviolable moral law which is supreme. The concept of the future religion will be vastly broader, accomodating as it will the knowledge of all kinds inside it as also a central ideal and guiding philosophy that all activities of times and climes from part of, and contribute to, the furtherance of the "universal religion". The final goal of life of each and every human being should be to achieve the ultimate goal of life here or anywhere and now or in any time. There is no other option.

Universal religion, as Wood indicates, can be one only, and Jainism has qualifications and intrinsic potential to play a significant role in its formulation. Therefore, it follows that we must be even-minded towards all the promulgators of the religious systems and to the sacred writings of all religious. However, tolerance alone is barely sufficient. At best it is a passive if not totally negative an approach. On the contrary, we must adopt what is best in all of them and assimilate it in life so that it becomes our very way of life. Practice, and not profession, should be our aim. What Haribhadra sūri had said is valid for all times. He had said to the effect that he possesses no partiality for either Vira or Kapila. He will accept and absorb everything from any religion whatsover, that stands to reason. Dogmatism deserves dismissal. Faith is one thing; fundamentalism is another.

ETHICAL PHILOSOPHY OF KUNDAKUNDA

Kamal Chand Sogani

In the history of Jainism, Kundakunda shines as a profound exponent of spiritualism. His thoughts are dedicated to evaluating objects and phenomena mystically. He justifies his approach by saying that people at large have not only listened to, and are intensely familiar with the dualities of life, but they also have experienced them a great deal; on the other hand they have not even chanced come across the mystical approach to life.1 Kundakunda's works, therefore, strike a tranquil but dynamic note of spiritual inwardness. For him, nothing short of spiritual realisation can serve as the highest objective of human life. Only those who are profoundly interested in the spiritual way of life can benefit from his writings. He pursues the whole subject with intense carnestness with a view to giving a thorough mystical turn to the ordinary ways of man's thinking. His writings often have not been comprehended by those who are not equipped and are not capable of meeting the challenge of life. The intent of his works, if these works are not studied in their entirety and in the totality of their context, would escape since there are gathas in his works which, taken singly, would mislead the reader. To illustrate: "the empirical viewpoint is false and the transcedental viewpoint is true.2 Both the auspicious and inauspicious actions are evil. There is no difference between merit and demerits.1 They are like the fetters of gold and iron respectively.5 Again, repentance for past misconduct, pursuit of the good, self-censure, confession before the Guru etc -- all these constitute the pot of poison. To say, 'our village, our town, our city, our nation' is self-delusion. On forming a consistent view of his utterances, we find that, although he advises the individuals to dive deep into the depths of human self after abandoning mundane career, he does not ignore the momentousness of moral attitude. He may be the champion of supper-empirical view of life; yet he does not absolutely cast aside empirical view of life. For instance, in the Samayasara, he says that the transcendental viewpoint which speaks about the real nature of objects is fit to be known by the realisers of the highest spiritual experience. But those who fall short of the experience need be preached by means of empirical viewpoint.8 While it is not unlikely that we cannot find much in his works which may enable us to form a systematic view of his ethical philosophy; even then, from whatever is available in his works, may shed light on his ethical thinking. In the present paper I shall endeavour to reconstruct his view of ethical philosophy, so that his concepts of right and wrong, good and evil, are properly formulated. As for ethics, I seem to feel that it should be confined to the realm of right and wrong, good and evil. The realm beyond this is the realm of metaphysics and mysticism, not of ethics. I,

therefore, shall not here talk about the supra-ethical character of life, however, important it may be for Kundakunda. What I intend to discuss here relates to some of the questions that arise in normative ethics, and meta-ethics in the context of the ethical views of Kundakunda.

At the outset, we come across certain presuppositions which Kundakunda has made in order to work out his moral philosophpy. The first presupposition made by him refers to the existence of the individual centres of consciousness which existed in the past, exist at present, and shall exist in future. In other words, these centres of consciousness have been existing since beginningless time : They, moreover, will endure for ever. These are endowed with cognitive, effective and conative tendencies, by virtue of which they see and know, they like pleasure and fear suffering, and they are engaged in beneficial as well as harmful activities. 10 Secondly, according to Kundakunda, for everything that an individual does, he is responsible (Pahu = Prabhu). No other being can be held responsible for the actions which a person commits. To say that a person is held responsible for an action is to say that he could have done otherwise if he had chosen to do otherwise Thus the ascription of responsibility to man is inconceivable without a free will. If a man is not his own sovereign, he cannot be free; therefore he cannot be held responsible and also he cannot be praised or blamed, punished or rewarded. Kundakunda seems to be aware of the fact that the assumption of responsibility and that of freedom are parts of the moral institution of life. Freedom rightly remarks: "We must assume that people are normally free to do as they choose, If by nature, they were like ants, bees, or even monkeys, if they had all been thoroughly brain-washed, if they were all neurotically or psychotically compulsive throughout, or if they were all always under a constant dire threat from a totalitarian ruler of the work's kind, then it would be pointless to try to influence their behaviour in the ways that are characteristic of morality. Moral sanctions, internal or external, could not then be expected to have the desired effects,"11 Thirdly, Kundakunda points out that an individual is the door of actions, right or wrong, good or evil. That he voluntarily performs actions, follows from the fact of his being a free agent. Again, and as a consequence, he is the enjoyer of the results of those actions.

After dealing with the presuppositions of morality in accordance with the ethical philosophy of Kundakunda, we may first proceed to consider what things, or kinds of things, have intrinsic value according to him. In other words, the question that confronts us is: what is intrinsically good or worthwhile in life according to Kundakunda? The reply of Kundakunda seems to me to be this: The helief in the presuppositions is the first to be intrinsically desired. Kundakunda firmly holds that, without the belief in responsibility, freedom, and the individual centres of consciousness, nothing worthwhile can be achieved in life 1th the tree of moral life. 1th Besides this, compassion for all the living being, 1th a

whole of knowledge and virtue, 15 observance of five great vows, 16 virtues like contentment 17, forgiveness 18, modesty 18, moral emotions like fearlessness 20, and universal love 13, and propagation of values 24—all these are intrinsically desirable. It should be borne in mind that it is the experience of these intrinsic values that is good in itself. Kundakunda states that good experience (ubba bhave) is intrinsically valuable. 28 Kundakunda speaks of slubb abhave to represent all that is intrinsically valuable. 4. It is a complex mental state comprising cognitive, conative and affective elements. The Samayasāra regards bhīva, pariṣāma, adhyavasāya, cilta etc. as synonyms. 28

We have dwelt upon the things that are intrinsically worthy. But the basic question that remains to be discussed is the definition of good or lubha. Kunda-kunda enumerates things that are lubha. Perhaps he does not face the question 'What is good or lubha?' It is surprising that he does not give us any criterion of intrinsic goodness. Simple enumeration cannot lead us anywhere. I shall try to give the definition of good which, I believe, shall be in congruence with the utterances of Kundakunda. Thus we may say, lubha is an experience in tune with helinsis. Since there are degrees of lubha or good. The ingredients of this experience which is complex but unified are emotions, and knowledge issuing as a result of an end-seeking action. Satisfaction on the fulfinition of fulbha or good is that goodness does not belong to things in complete isolation from feeling; a thing is good, because it gives rise to an experience in tune with lathesis.

I wish to discuss this question a little further The question as to what is fubha in the realm of ethics is like the question 'What is dravya' in the realm of metaphysics. The definition of dravya given by the Jaina ācāryas is : Dravya is that which is sat (being). Here 'being' is used in a comprehensive, and not particular, sense. However, no particular can be apart from being. We may logically say that being is the highest genus whereas the particulars are its species and the relation between the two is 'identity-in-difference'. Similarly, when I say that fubha is an experience in tune with ahimsa. I am using the term 'ahimsa' in the comprehensive sense and not in a particular sense. No particular fubha can be separated from ahimsā and ahimsā manifests itself in all particular Jubhas. In a logical sense, it can be said that ahimsā is the highest genus and particular ahimsās are its species, and the relation between ahimsā and ahimsās is a relation of identity-in-difference. For example, in non-killing and non-exploitation, though the identical element of ahi nsā is present, yet the two are different. So the above is the most general definition of fubha just like the definition of dravya. It may be noted here that we can understand 'being' only through the particulars since general being is unintelligible owing to its being abstract, though we can think of it factually, i. e. value neutrally. Similarly, the understanding of general alims a shall come only through

the particular examples of ahista, e. g. non-killing, non-exploitation, non-enmity non-cruelty etc., though we can think of it evaluatively. I may point out, in passing, that particular kinds of ahista are a matter of exploration. Every age develops many kinds of subtle hista which are a matter of exploration. Every age develops many kinds of subtle hista which are a matter of exploration. Gross ahista i like non-exploitation is a matter of discovery. Thus different forms of ahista will ever be appearing before us the and by our exploring outlook and tendencies. In fact, ahista presupposes a realm of living beings, both human and non-human So subha will be operative only in such a realm of living beings. In other words, the experience of subha will always be in relation to living beings; No living beings, no subha. Thus the definition of subha as the experience in tune with ahists is the most general definition like the definition of drays as that which is sat. The former can be thought of evaluatively, just as the latter can be thought of evaluatively, just as the latter can be thought of evaluatively,

Thus all the goods represented by Kundakunda can stand the test of ahimsā in the comprehensive sense. We can speak of Kundakunda as a value-monist from the point of view of ahimsā and a value-pluralist from the point of view of things that are good in themselves. This theory of intuinsic goodness may be styled 'ahimsā-utilitarianism'. This means that this theory considers ends tested by the criterion of ahimsā to be the general good which includes one's own good without any incosistency. This ahimsā-utilitarianism is to be distinguished from Hedonistic utilitarianism of Mill, but it has some resemblance with the Ideal-utilitarianism of Moore and Roshdall.

The next question that arises is: what is the criterion of the rightness of action? In this life an individual passes through many situations and as a moral agent or as an adviser he has to take decisions. So the interrelated question is: what must we do or advise others to do in a certain situation? Let me clarify this question. Suppose a man borrows a sword from his friend for self-defence for a particular period of time, shall he return it to him at the expiry of time when his friend is planning to kill his parents? What would Kundakunda say? Should the man keep his promise or break it? Reeping in view the good to be produced by breaking the promise, Kundakunda, is seems to me, would advise him to break the promise. Thus the criterion of rightness of action, according to Kundakunda, is the greater balance of good over evil that may be engendered in a particular situation. It means that Kundakunda upholds teleological position as distinguished from the deontological one in which an action or a rule is intrinsically right irrespective of the goodness of the consequences. This is tantamount to saying that, in the ethical philosophy of Kundakunda, right cannot be separated from the good.

It is true that, from the study of his works, we find that nowhere does he talk of life-situations. He is the master of inwardness, and consequently he is concerned more with the moral worth of an action then its mere rightness. He

seems to be aware of the fact that there may be external rightness without there being any moral worth. Kundakunda is prone to transform the individual. In consequence, he discusses the rightness of an action from the standpoint of moral inwardness. For him an action which has no moral worth is morally evil though it may be right. So far as I have been able to understand Kundakunda, he stands for the moral transformation of an individual and seems to believe that if all the individuals take care of themselves, the external situations will always be in harmony with their moral attitude He. therefore, proclaims that mental inclination (bhāva) is the cause of virtue and vice. 36 The moral worth of an action depends on virtuous mental disposition (fubha bhāva) or good disposition. It is this virtuous mental disposition which, according to Kundakunda, entails merit (pusya) and the disposition contrary to this entails demerit (papa). 27 In the Samawasāra he tells us that the mental inclination in himsa, falsehood, possession, unchastity. and stealing entails demerit, whereas the mental inclination in ahimsā, truthfulness. non-possession, chastity and non-stealing entails merit. 28 In the Pañcāstikāya he avers that those actions which are fraught with indolence, which come from anger. conceit, deceit, and greed, which cause injury to others, and which culminate others, fall into the gamut of evil actions. 46 Besides, inordinate indulgence in carnal pleasures, to be subject to sensuous objects, to be occupied with anxietyridden mental states, to enjoy cruelty, fraudulence, thieving, and possesiveness, to employ knowledge in harmful activities-all these are evil inclinations.30 If some evil action because of athubha bhava is committed, Kundakunda prescribes the performance of repentance (pratikramaya), so that the consciousness of subha bhāva is (indirectly) deepened Kundakunda considers pratikrama ia to be so important that in the Nivamasira he says that, if the performance of attentive pratikrama a is not possible because of the exhaustion of bodily vigour, one should at least have unflinching faith in it.31

It seems to me that, in a way, Kundakunda identifies right with the good and wrong with evil. Subha bhiva is right and good: Athubha bhiva is wrong and evil. These two expressions seem to be one for Kundakunda. Leslis Siephen rightly remarks, ".... morality is internal. The moral law—has to be expressed in the form, "be this" not in the form, "do this" ... ... the true moral law says "hate not", instead of 'kill not' ..., ... the only mode of stating the moral law must be as a rule of character, "a Kundakunda believes in 'to be' and not merely in 'to do.'. It means that 'being' should result in doing and 'doing' should be based on being. Kundakunda says that compassionate disposition should result in the act of kindness to a thirty, hungry and distressed being with whom feels sympathetic suffering. 38 This comes to a point that Kundakunda adheres to the cultivation of morally good dispositions rather than to the doing of right actions either prudentially or impulsively or altruistically. This, in essence, seems to be the ethical philosophy of Kundakunda.

Notes and References

- 1. Samayasāra: 4.
- 2. Ibid., 11.
- 3. Ibid., 147.
- 4. Pravacanasāra-II. 77.
- 5. Samayasara-146.
- 6. Ibid.,-306.
- 7. Ibid.,-325.
- 8. Ibid ,-12.
- 9. Pattcāstikāya-27, 30.
- 10. Ibid.,-122.
- 11. Frankena, Ethics, p. 59 (Prentice Hall).
- 12. Darfana-pāhuda-20.
- 13. Ibid.,-10.
- 14. Pravacanasara II-65.
- 15. Sila-pāhuda-2.
- 16. Caritra-pāhuda-30.
- 17. Sila-pāhuda—19.
- 18. Bhāva-pāhula—107.
- 19. Ibid .. -- 104.
- 20. Samayasara-228.
- 21. Carstra-pāhuda-7.
- 22. Ibid.,-7.
- 23. Bhava-pahuda 76.
- 24. Pravacanasara I-9.46.
- 25. Samayasara 271.
- 26. Bhāva-pahuda 2.
- 27. Palicāstikāva 132.
- 28. Samayasara 263-264.
- 29. Pañcāstikāya 139.
- 30. Ibid .. 140.
- 31. Nivamasāra 154.
- 32. Leslie Stephen, The Science of Ethics, pp. 155-158,
- 33. Paficāstikāya 137.

SOME PROBLEMS OF TRANSLATING EARLY JAINA TEXTS*

B. K. Khadabadi

Jaina works could be ancient, or pre-medieval, early medieval and later ones. They also could be mainly in Prakrit and Sanskrit. Translating these works in English, an act which must precede scrious Jimistic studies, has to face several problems. I shall here prefer to restrict discussion to the problems of translating into English the early Prakrta texts, namely canonical, exceptical and other cognate works.

The history of translation of early Jaina Prakṛta texts into English, unlike that of the Samskit and Pali ones, is neither far long nor far wide. Hermann Jacobi's English translation of the Acaranga-sitra and the Kalpa-sitra (Sacred books of the East, Vol. XXII, 1884) and next of the Uttaradhyayana-satra and the Satrasptanga (S. B. E. Vol. XVL, 1895) can be said to be the pioneering and systematically planned work in this field. Thereafter the translations of early Jaina Prakrta texts-some complete, some in part and some in contextual form,-have been produced now and then by foreign and Indian scholars, the recent notable attempts being by scholars like Taiken Honakı and K. C. Lalwani. In between Jacobi and the last-noted two scholars stand those like Hoernle, Barnett, Schubring, K. V. Abhyankar, A. N. Upadhye, H. B. Gandhi, N. V. Vaidya and a few other scholars. Taking a bird's eye-view of all such attempts we find that we as yet have not been able to arrive at the complete translation of even the main canonical texts into English, let away be that of the exceptical and other ones. Bringing out thorough critical editions of these texts and their English translation has been a long-awaited desideratum, without the achievement of which the prospects of Jaina studies in the Western and other foreign Universities are bleak

For translating an early Prakṛta text it is essential that we must have its critical edition. We so far possess critical editions of only a few canonical works. As regards translating the execution of the translating too long for the critical editions of all these texts would considerably retard the translation task. It is hence advisable that efforts toward translating may go ahead, at present with the available editions of the texts.

The translator of course should be well equipped with the basic tools of the job—a good knowledge of Prakṛta grammar and lexicon of Jaina dogmatics, doctrines and philosophy of the concerned religio-historical and socio-cultural background², with ability to institute comparative studies³, besides his possessing a more than ordinary command over Engligh language. He has carefully to take

into consideration the archaic and pithy nature of Prākṛta language and the peculiar style found in some of the texts.4

Though the text is in prose, at times the meaning in the English translation has to be supplemented with additional words put in brackets or with notes added at the foot. Otherwise clear expressivity of thought or idea cannot always be achieved in the translation.

Many a times a literal translation in English does not bring home the intended sense of the original text. In such context we have to honour, partly or wholly, the following dictum: A true translation should strike a balance between fidelity and creativity, between interpretation and objectivity. Let me extend an example within my own experience: A literal translation of a line, ली प्रमाने अस्य स्वा' would be: That is religion where there is compassion. But, for clarity, I would render it as follows: That is a true religion which has compassion as its basis.

In the case of Sätras we have to resort rather to the method of free translation, which is termed as 'क्यान्वात' by some scholars. Otherwise it is difficult to arrive at the intended meaning of the original. If the text is in verse the task of translating becomes still harder. A metrical translation in English demands a special qualification of English metrics, poetics and vocabulary on the part of the translator. Hence the translation in prove of such verified texts normally fares better. But when the Prakra text is just a contextual metrical portion by way of quotation of a verse or a few verses, one can translate them in free verse, which can bring variety and beauty to such work. I have carried in my studies this experiment at such contexts. The following verse and its rendering in free verse may be noted:

सम्मामि सब्ब जीवाणंसब्बे जीवा समंतुमे। मेली मे सब्बभृदेसु बेर मण्डांण केण वि॥

I do forgive all beings ever; May they forgive me too so! Let me love one and all for sure, Let me be an enemy of none!

Such technique of translating in free verse can also be fruitfully used in the case of Prakrta lyrical verses and religious ballads. I have rendered the entire 22nd Chapter, namely the Rahanemitjam, in the Uttaradhyayana-sâtra, in English free verse, free quartain*, one or two of which can be reproduced

(39)10

Rajimati noted Rahanemi's mind disturbed, And (so also) his exertion defeated; Losing not her presence of mind, Her own self there she defended. (40)

That daughter of the great King, Steadfast in her restraint and vows, Protecting the honour of her clan And of family and virtue, spoke to him:

(41)

Were you handsome like Vaisramana, Were you pleasing like Nalakübera, And the very Purandara incarnate were you, I should have no desire for you.

At times we have to adjust the translation to the genius of the English expression while choosing a word or a phrase for the corresponding Prakta one in the original text. I was, a few days back, rendering the गोमगट-वृद्धि 'and could not be satisfied with the literal rendering of the last recurring line of the verses in the hymn, namely.

तं गोस्मदेसं पुणमामि णिज्जं।

by using 'bow' or 'bow down' for 'प्लमाबि', for it did not bring down the due sense of the original Prakrta word, nor did it suit the English expression. After some serious thinking, the following translation struck to my mind and to my satisfaction:

Before that Gommatefa ever I kneel !13

These are some of the problems, surely not exhaustive, of translating early Jaina works into English, discussed in general and also in the light of my own experiments. German scholars, as noted above, have been pioneers in translating into English the early Jaina texts, as also they have been so in Jaina studies in general. Then some other foreign and Indian scholars have tried their hands, now and then, at this work. It is high time that some more Indian scholars should come forward to take up this work on a systematized plan, so that it can encourage the Jaina studies among the Westerners as well as among those using English as medium in their higher learning.

Notes and References

- A summarised and revised version of thoughts presented at the 'Symposium on the Problems of Translating the Jaina Works', held at the P. V. Research Institute, Varanasi, in March 1981.
- (i) For some more details in this regard, one can go through N. M.
  Tatia's (1) A Random Selection of Researches in Jainology by Foreigners, Tulis Praya's Vol. V, Nos 9-10, and (2) A further Selection of the Researches by Foreigners, Tulis Prajila, Vol. V, Nos. 11-12.

- (ii) We can also note in this context that some attempts of translating the early Jaina Präktta texts into German, French, Italian and Japanese languages also have been made.
- Vide Jacobi's translation of ব্যাকারী as 'famous knight', Sacred Books of the East, Vol. XLV, 1895, p 118.
- 3. Vide Alsdorf's translation of বাঁব ভাগে বাবিন্তু" (Uttarādhyayanasātra, XXII, V. 42) as 'you intend to re-enter worldly life', in Vāntam Āp tu w' Kleine Schriften, Glasenapp Stiftung, Band 10, Wiesbaden 1974, pp. 178-185.
- After seeing some raw attempts at translating and elucidating some Jaina canonical verses and passages, I feel like remarking, after the manner of Hsla, as follows:

अमयं सलु जिजवयणं सम्मगत्यं जे न याणीत । अगवाय-करुजं वि कुणीत कह ते सण्झवंति ॥

"The words of the Jina are indeed like ambrosia. Those who do not know their right meaning but venture to translate them, how can they fare well?"

- As concluded by the 'Poet-translators' Workshop' organized at Bhopal by the National Sahitya Academy in September 1976
- 6. The citation is from the Niyamas īra-tīkā (I 6) of Padmaprabha.
- 7. The Mālāc ra, V. 43.
- 8. The Vaddārādhans: a study, Dharwad 1979, p. 148.
- 9. To be published shortly.
- 10. The number of the gahā in the Chapter.
- 11. (i) Attributed to Äcārya Nemicandra.
  - (ii) I am aware that he belongs to the tenth century A D.; however, I am quoting the translation by way of an example.
- The versified translation of the hymn, with introduction and critical notes, is to be published shortly.

GĀTHĀ-MUKTĀVALĪ: A NEWLY DISCOVERED RECENSION OF HĀLA'S SAPTA-ŚATĀKA

H. C. Bhavani

ĭ

A. Weber¹ distinguishes six different recensions of Hala's Sapia-Śataka (popularly also called Göthà-Sapiafatī) which he designated as: (1) the Vulgate, (2) X, (3) R. (4) S (= Sadhā-raṇadeva's Mutivoali), (5) T = The first Telinga recension), (6) W (= the second Telinga recension). Of these the recensions S and T basically depart from the other recensions in the arrangement of Gāthās. They arrange the Gāthās in subjectwise groups called Vrajyā (8) or Paddhati (T) from several anthologies of Samskṛta and Prākṛta Subhāṣitas. We are indeed familiar with this type of grouping and designation.

In the MSS. collection of the L. D. Institute of Indology exists a manuscript of a work called Githz-mutitavall (GM) (No. 7812), which turns out to be one more recension of the Sapata-taska, different indeed from the aforenoted six recensions set up by Weber. GM is similar to Sadhīraṇadeva's Mutitavall and the first Teling recension in that it also groups the Gathās under different Paddhatis, Since its grouping is similar to that of the Mutitavall, it differs from T, which first divides the Gathās into Śatakas or Centuries, and then subdivides each one of the centuries according to the subjects. Obviously, though influenced by S, GM shows considerable independence in the number and sequence of the group as well as the number and sequence of Gathās within the groups.

Over and above the fourteen of the text, we find two extra folios, one of which contains a complete list of contents of the whole manuscript. This folio, though unnumbered, seems to be in the same hand as the folios of the text proper. The list is reproduced below with the serial number added to the Paddhatis.

Accordingly, out of a total of 58 Paddhatis and 850 verses, we have in the preserved portion 14 Paddhatis (the 14th being incomplete) and 249 verses? (the last verse being incomplete).

The second extra folio has its portion at the right hand upper corner missing; hence the numbering on the back side is lost. On examination it turns out to be a folio belonging to another Ms. of GM. The obverse side begins with fg'rs sing which exactly corresponds with the beginning of the 10th folio of our Ms., and the five letters are the final letters of verse no. 8 of the Vary-paddhati, But in the stray folio the verse is numbered as the 14th. The remaining verses of the group in this folio, from the 15th to the 17th, exactly correspond to the I arga-paddhati verses no. 16 to 28 in our Ms. This fact indicates that the different Ms. of the GM. recension varied in matter of the arrangement of verses within a group.

Although the number of Paddhatis contained in S and GM (60 and 58 respectively) is roughly the same, only 30 titles are common between the two recensions, our guide in drawing this conclusion is the GM list of contents. Also, the number of verses, their selection and ordering within the groups that are common, show so much variation between the two recensions (judging, of course, from the available portion of the GM) that we must recognise them as two distinct recensions. Although GM had S before it, it shows a high degree of independence in its classification as well as in its selection and ordering for each group. Of the 249 verses of the extant portion of GM, only 179 are common with S, and only the सूत्रन. दुर्जन, राजचाद, दान and parts of the षडऋतूवर्णन and हती रूपवर्णन Paddhatis of GM. have substantial correspondence insofar as the selection (but not the number and sequence) of the verses is concerned. For the rest of the groups there are many omissions and several additions. Regarding the new verses we find. GM is in substantial agreement with the R recension. Besides the numerous verses which are absent in the Vulgate but which GM commonly shares with S and R, there are 15 verses in GM which are absent in S but available in R Moreover, there are 7 verses in GM which are exclusively found in the T recension, 3 verses which are not found in any recension, but which Weber has noted as citations in the Alamkara literature, 2 verses which, although found in the Vulgate, are absent in S, and 15 which are not found in any recension and indeed not noted by Weber.

A most remarkable oddity to be noted about GM in this connection is that it has included several verses which are not in the Gatha metre. The prominently glaring case is that of 29 verse in Skandlaka metre, all borrowed from the tenth Aivāsaka of the Setubandha. The Sörpaltawana, sandhyā, I imira and Candrodaya-paddhatis are constituted exclusively with these verses (excepting the last verse in the Candrodaya-paddhati). Besides this, I.2, I.8, II.6, III.14 are Skandhakas. Of these III.14 is the same as Setubandha III.10. I.4 and X.ii.12 are Guts, the former being

the same as the second Callika Paiskoi verse cited by Hemacandra under Siddhahema VIII. iv. 326 (the first verse, known to be the Mangala verse of the lost Brhatkath and cited by Hemadandra under that Sütra as also by Bhoja in the Śrigāraprakāla is also found in GM as I,3), and the latter is identical with the fourth verse in the Prastavana of the Abinjāmalāknatala. Lastly, VI.16 in the Aparavaktra metre is also taken from the Śźkundala. It appears there as the opening verse of the fifth act.

One more fact to be noted about GM is that some of the verses it exclusively shares with S and/or R are also found in Bhuvanapāla's text of the Gathākada's (the Chakekti-vicāra-llā), which also share with GM a very large number of variants that are different from GM's readings.

These comparisons and facts show that, besides using S as its principal source, GM derived some material from S and T (which, together with Bhuvanapala, had before them a text-tradition for some individual verses that was different from GM's), and for the rest it eclectically selected from a few other sources, not caring to restrict itself to the Gatha verses.

11

CONCORDANCE OF GM, WITH S. AND G.

	GM	S	G	Some other recension or source
1.	हरपद्धति			
	1	1. (1. नमस्कारव्रज्या)	1	
	2	-	-	
	3	-	-	
	4	-	_	
	5	238 (12. अनुरागव°)	69	
	6	2 (न म°)	455	
	7	-	-	
	8	-	-	
2.				
	1	3 (नम ⁰)	151	
	2	-	-	T. 11; W. 816
	3	644 (कृष्णचरित्रज्ञ ©)	89	
	4	642 "	112	
	5	245 (12. अनुरायत्र ⁰)	114	
	6	-	-	
3.				
	1	664 (56. सुजनत ⁰)	94	
	2	673	250	
	3	674 ,,	265	
	4	672 ,,	224	
	5	679 ,,	319	
	6	677 ,.	272	
	7	680 ,,	321	
	8	670 ,,	320	
	9	-	-	R. 452; W. 753
	10	6 69 (सुज ⁰)	282	
	11	678 ,,	285	

0			Н. С	, Bhayan	ri	
	12	666 (सु ज	°)	280		
	13	671 "		113		
	14	-		-		
4.	दुर्जनप°					
	1	684 (58	s, दुर्जनव°)	248		
	2	685	19	253		
	3	686	"	135		
	4	687	31	337		
	5	689	**	688		
5	मनस्विप°					
	1	588 (31	. मनस्वित्र ^०)	284		
	2	-		-		R. 450; W. 752
	3	-		-		W. 978
6.	राजचाटवः					
	1	225 (11	. चाटुव°)	364		
	2	228	"	471		
	3	213	ı)	-		R. 607; X. 613; W. 726
	4	227	97	467		
7.	नीतिप°					
	1		l. माहसत्र °)	42		
	2		स्वरूपाक्यानव °)	251		
	3	126 (	., ,	243		
	4	116 (6.		68		
	5		दृष्टान्तव°)	217		
	6	127 (स्व		255		
	7	599 (सा		245		
	8		5. विदम्धव ⁰)	286		
	9	111 (दृष		10 د		
	10	132 (स्व	≆ ₀)	191		
8.	. दानप°					
	1		(36. कृपणत्र °)		136	
	2		(55 त्याग त्र °)		230	
	3	660	(")		76	

9. अन्यापदेशप^o

```
(1) हस्ती
               95 (4. अन्यापदेशव<sup>0</sup>)
                                             383
                100 (
                                             45
    2
                104
                                            527
    3
                                                       R. 668; W. 787
                                                       R. 669; W. 788
                                                       R 670: W. 789
                                                       R. 671; W. 790
                                                       R. 672; W. 791
                                                       R. 673; T. 72; W. 792
(2) गीप<sup>0</sup>
                597 (33. सीभाग्यव °)
    1
                                             460
    2
                                             639
    3
                                             640
    4
                                                       R. 587; W. 795
(3) हरिणप<sup>0</sup>
                285 (13. प्रेमव्र°)
                                             287
                571 (28, हरिणव°)
                                             589
    3
                                             620
                                                       R. 597: W. 763
                571 (हरिण<sup>0</sup>)
                                             595
(4) शुनकप°
                598 (33. सीभायव<sup>0</sup>)
    1
                                             689
               690 (59, देवरव्र°)
                                             690
                507 (22. असतीत °)
    3
                                             664
(5) कपिप°
                119 (6. जाति)
                                             532
     1
                                            533
    3
                113
                                             171
(6) भ्रमरप<sup>o</sup>
                569 (27. मधुकरव्र°)
     1
                                             92
                 37 (2, 'aसंतव")
                                            331
```

```
593 (32. गुणव
       3
                                                   139
                     96 (4. अन्यापदेशत °)
       4
                                                   387
                   561 ( मध<sup>°</sup>
       5
                                                   442
       6
                   562 (
                                                   444
       7
                                                              R. 484; W. 754
       8
                                                             R. 501: W. 755
                   564 (मध्॰
       9
                                      )
                                                   615
     10
                   563 (
                                                             R. 587; W. 161
     11
                   565 (
                                                  591
                   566 (
                                                  592
     12
                                                             T. 53; W. 819
     13
     14
                   568 (मधु<sup>o</sup>
                                      )
                                                  643
     15
     16
 (7) नमंदाप°
                   594 (32. गुणव्र°)
       1
                                                  579
                   497 (22. असतीव्र<sup>0</sup>)
                                                             R. 574; W. 760
      2
                    98 (4. अन्यापदेशव°)
      3
                                                  549
 (8) बद्योकप<sup>0</sup>
                    40 (2. वसन्तव<sup>0</sup>)
                                                     7
       1
                    93 (4. अन्यापदेशव °)
                                                  279
      2
                   172 (10, उज्यावस्त्र<sup>o</sup>)
      3
                                                  404
                    51 ( वस°)
                                                   405
 (9) पाटलाप<sup>o</sup>
                   102 (4. अन्यापवेषाव°)
      1
                                                  468
                   694 (59. देवरव्र°)
                                                   469
      2
                   567 (27. मध्वरव्र<sup>0</sup>)
      3
                                                  621
(10) प्रकीर्णक
                  636 (46, मल्लिकाव<sup>o</sup>)
      1
                                                  281
                   121 (6. जातिव्र°)
                                                  392
      3
                   105 (4, अन्यापदेशत्र<sup>o</sup>)
                                                  ---
                                                             R, 624; W. 768
                   12 (2. शरदव<sup>°</sup>)
                                                  535
      4
                  626 (43 東明明<sup>0</sup>)
                                                            S 626 W. 740
      5
                  112 (जाति<sup>°</sup>)
                                                  424
```

```
688 (58. दुर्जनव<sup>0</sup>)
     7
                                                          R. 594: W. 762
                                                          W. 982
     8
     9
                   99 (अन्या°)
                                                172
    10
                 658 (54. सुभ टच<sup>०</sup>)
                                                402
                 627 (東町<sup>°</sup>)
                                                          R. 654; W. 776
    11
                  12 (जाति°)
                                                414
    12
11 षड्ऋतुवर्णनप°
 (1) बसन्तप°
      1
                   42 (2, बसन्तव<sup>0</sup>)
                                                543
                   43
                                               544
      2
                 406 (19. रोदनव्र<sup>0</sup>)
                                                586
     3
                   39 (बस<sup>o</sup>)
                                               395
     4
     5
                   47 (
                                     )
                                                499
                   50 (
                                                          R 664: W. 783
      7
                  321 (14. मानिनीव ०)
                                                          R. 658; W. 778
     8
                   45 (वस<sup>o</sup>)
                                                          R. 659; W. 779
      9
                   44
                                                _
                                                          R 657: W. 777
    10
                  397 (रोद°)
                                                443
    11
                   41 (
                                     )
                                                497
    12
                                                128
    13
                   32
                                                          R. 160; W. 780
    14
                                                          R. 663: W. 782
    15
                   48
                                                575
    16
                   33
                                                          R. 662; W. 781
                   49
    17
                                                311
    18
                   35
                                                308
    19
                   34
                    31
                                                219
    20
                            .,
                  371 (16. विरक्तिणीव<sup>0</sup>)
                                                412
    21
    22
                    39 (
                             बस°
                                                322
 (2) ग्रीष्मप<sup>0</sup>
                   54 (2. ग्रीष्मव<sup>0</sup>)
                                                288
      1
                  402 (19. रोवनव°)
                                                399
      3
```

450 (21. सखीसमाक्वासनव

5	56 (बीध्म°)	494	
6	82 (3. उत्प्रेकाव ⁰)	-	R.547; W.758
7	_	-	
8	53 (ग्री ड म ⁰)	299	
9	195 (10. उच्चावचव ⁰)	473	
10	198 ,,)	559	
11		-	T.267; W.845
12	-	-	
(3) बर्षाप°			
1	63 (वर्षात्र ^०)	539	
2	351 (16. विरहिणीव")	336	
3	612 (40. अप्रगल्भव ⁰)	170	
4	66 (वर्षा ^०)	315	
5	70 (वर्षा ⁰)	584	
6	75 (,,)	584	
7	368 (बिर ^०)	29	
8	370 ,	386	
9	67 (वर्षा ⁰)	567	
10	64 ,,	538	
11	400 (रोद ⁰)	696	
12	403 (")	566	
13	62 (वर्षा ⁰)	436	
14	72 (")	541	
15	73 (,,)	623	
16	76 (,,)	324	
17	237 (12, जनुराग्रज °)	67	
18	380 (बिर ⁰)	-	R. 615; W. 766
19	506 (22, असतीव °)	-	R. 616; W. 767
20	65 (वर्षा ⁰)	-	Y. 420; W. 711
21	61 (,,)	177	
22	560 (27 मधुकरव °)	37	
23	-	638	R. 684
24	-	560	R. 608
25	88 (3. उल्लेबाव ⁰)	394	
26	6 8 (वर्षा°)	578	

27	87 (उत्प्र ^{>०})	564	
28	118 (6. जातिव्र ⁰)	102	
(4) शरत्प ©			
1	-	-	
2	11 (2. शरद्व [*])	434	
3	13 ,,	624	
4	9 ,,	186	
5	92 (3. चत्त्रेक्षाव °)	563	
6	79 (3. उत्प्रेक्षाव °)	75	
7	86 (,,)	263	
8	17 (शर °)	691	
9	147 (8. वर्णनाव्र ⁰)	692	
10	500 (2?. जसतीव ⁰)	693	
11	-	-	T. 90; W 821
12	488 (अस °)	9	
13	22 (घर ^o)	695	
14	23 (2. हेमन्तव °)	-	R. 640; W. 769
15	574 (29, हालिकव ⁰)	568	
16	575 (,,)	569	
17	645 (50, प्रत्युषव्र ⁰)	606	
18	10 (घर°)	562	
19	14 (,,)	625	
20	15 (,,)	681	
21	16 (,,)	684	
(5) हेमनाप°			
1	30 (2. हेमन्तव्र ⁰)	77	
2	18 (")	109	
3	20 ,,	329	
4	21 ,,	330	
5	24 ,,	-	S. 641; W. 770
6	691 (59. देवरव्र ⁰)	-	R. 642; W. 771
7	25 (हेम ^o)	-	R. 643; W. 772
8	26 ,,	-	R. 644; W. 773
9	27 ,,	-	R. 645; W. 730
10	28 ,,	-	R, 646; W, 745
4			

26	Н . С	. Bhayani	
11	29 ,,	_	R. 647; W. 774
12	- "	-	T 229; W. 834
13	66 (22. असतीव °)	66	
(6) शिशिरप ^o			
1	487 (22, असतीव ⁰)	8	
2	19 (2. हेमन्तव ⁰)	238	
3	193 (10. उन्नावनव ⁰)	458	
4	-	-	T. 556; W. 925
5	-	-	
11. सूर्यास्तमन	σ°		
1	_	-	Setubandha 10.6
2	_	-	,, 108
3	-	-	,, 10,97
4	-	-	,, 10.10
5	-	-	,, 10,11
6	-	-	,, 10.14
12. सन्ध्याप ⁰			
1	-	-	,, 10 16
2	_		" 10,20
3	-	-	,, 10.23
4	-	-	,, 10.24
13. तिमिरप°			
1	-	-	,, 10,27
2	-	-	,, 10,28
3	_	_	,, 10,29
4	-	-	" 10.30
14. चन्द्रोदयप ⁰	•		
1	-	_	,, 10,31
2	-	-	,, 10.34
3	-	-	,, 10.38
4	_	-	,, 10.40
5	-	-	,, 10,41
6	-	-	,, 10.42
7	-	-	10.43

	Gal	thā-Muktāvali : A Newly	Discovered Rece	nsion of Sapta-Sataka	27
	8	_	-	,,	10,44
	9	-	-	,,	10.45
	10	-	-	,,	10.46
	11	-	_	**	10.47
	12			,,	10,50
	13	-	-	,,	10.51
	14	_	-	,,	10.52
	1.5	-		,,	10,53
	16	219 (11. चादुव ⁰)	300		
15.	स्त्रीरूपवर्णन	q°			
	1	153 (8, वर्णनाव °)	234		
	2	136 "	271		

GM. VERSES NOT FOUND IN WEBER'S EDITION OF THE SAPTAŚATAKA

The verses are given according to the Paddhati and the serial number therein. We have supplied the Sanskrit chāyā also.

जा बेरं व हसंती कइ-वअणंबुल्ह बढ-विणिवेसा।
दावेद मुवण-मंडलमण्णं चित्र जलह सा वाणी।।
(The Mangala Gathā)
िया स्विवरिमव हसंती कवि-वदनास्वक्ट-बढ-विनिवेशा।

दर्शयति भुवन-मण्डलमन्यभेव जयति सा वाणी॥]

 संझा-पणाम-घडिओ गिरि-तणआ-विहुअ-वाम-हत्य-विहडिओ। हसिऊण मुझ-सिललो एझ-करेण णिअमंजली जेण कथो॥

[सन्ध्याःप्रणाम-घटितो गिरि-तनया-विद्युत-वाम-हस्त-विघटितो । हसित्वा मुक्त-सलिल एक-करेण नियमाञ्जलियेंन कृतः ॥]

 पनमत पनब-प्यकुपित-कोली-चलनग्ग-लग्ग-पिटिबिबं। तससु नख-तप्पनेसुं एकातस-तनु-थलं लुद्ं।।

(I 3) [प्रणमत प्रगय-प्रकृषित-गोरो-चरणाय-रुग्न-प्रतिबिध्वस् ।

(12)

(14)

६ प्रणमत प्रणय-प्रकृतिनारा-चरणाप्र-करन-प्राताबम्बस् । दशसु नख-दर्पणेषु एकादश-तनुधरं रुद्रम् ॥]

 नच्चंतस्स य लीला-पाउक्खेवेन कंपिता बसुधा। उक्छल्लंति समुद्दा सङ्का निपतिति तं हुळं नमता।

[नतंतम्ब लीला-पादोत्लेपेन कम्पिता बसुधा। उच्छलन्ति समद्राः शेला निपतन्ति तं हरं नमत ॥]

 सिसहंड-मंडणाणं समोहनासाण सुरअण-पिआणं। गिरिस-गिरिद-सुआणं संवाडी वो सुहं देउ।।

> (I 7) [बाबि-खण्ड(स-शिखण्ड)-मण्डनयोः स-मोह-नाश(स-मोहनाश)योः सुरजन(सुरत्न)-प्रिययोः। गिरिश-गिरीन्द्रसृतयोः संघाटी वः सुस्रं (शुत्रं) ददतु ॥]

 ओंकार-वंक-धणणो पढम-प्रिंडस्स णमह पुण्णे चलणे । ण मुअंति चड्ल-जीहा पासल्लं जाण सारमेया देया।। (18) [ऑकार-वक-धनुषः प्रथम-पुलिन्दस्य नमत पृष्ये बरणे। न मध्यन्ति चटल-जिह्नाः पार्श्वं वयोः सारमेवाः (?) ॥ । दणुइंद-रुहिर-लिलो सहइ उविदो णह-प्यहाबलि-अरुणो । संझा-वह-अवऊढो णव-वारिहरु व्व विज्जुला-गडिभिन्नो ॥ (116) [दनुजेन्द्र-रुधिर-लिप्तः शोभते उपेन्द्रो नख-प्रभावल्यरुणः । सन्ध्या-वध्ववगढो नव-वारिधर इव विद्यत्प्रतिभिन्नः॥] ते विरला सप्परिसा जे अभणंता घडंति कड्यालावे। थोअ च्चिअ ते विदुना जे अभिणअ-कुसुम-णिग्गमा देंति फलं॥ (III 14) िते बिरलाः सत्पुरुषा ये अबदन्तो घटयन्ति कार्यालापान् । स्तोका एव तेऽपि द्रमा ये अज्ञात-कृसूम-निर्गमा ददति फलम् ॥] 9. मडहल्ल आए कि तृह इमीअ कि वा दलेहि तलिणेहि। आमोए महुबर मारुईब जाणिहिसि माहप्पं।। (VI 15) [लघुतया किं तव अस्याः किं वा दलैः तलिनैः। आमोदे मधुकर मालत्याः ज्ञास्यसि माहारम्यस् ॥] 10. अहिणव-मह-रुव-भाविअं तह परचंबिअ चद-मंजरि। कमल-वसहि-मित्त-णिक्युदो महुअर विसुमरिदो सि णं कह ॥ (VI 16) [अभिनव-मध्-रुव-भावितां तथा परिचम्बय चत-मञ्जरीम् । कमल-वसति-मात्र-निर्वृतो मधुकर विस्मृतोऽसि तां कथस् ।।] 11. एक्कू च्चिम द्विवसहो विरहो मारेइ गमबई भीमो। कि पूण गहिअ-सिलीमृह-समाहवे फग्गुणे पत्ते ।। (XI 11) िएक एव द्विपहो विरहो (विरयो) मारयति गत-पतिकाः (गज-पतीन) भीमः । कि पुनर्गृहीत-शिलीमुख-समाधवे फाल्गुने प्राप्ते ॥] 12. इहिऊण णिरवसेसं ससावअं सुनक-रुक्खमारूढो । कि सेसं ति दबग्गी पूर्णो वि रण्णं पूलोबेइ।। (XII7) [दग्ध्वा निरवशेषं स-धापदं शुष्क-वृक्षमारूढः। कि शेषमिति दबारिनः पुनरपि अरथ्यं प्रलोकयति ॥]

इसि (ईसीसि) चृत्रिकाई भसलेहिं सुकुमारकेसर-सिहाई ।
 बोदंसबंति दलमाणा पमदाओं सिरीस-कुसुमाई ।।

(XII 12)

[ईषदीषच्चृम्बितानि भ्रमरैः सुकुमार-केशर-शिखानि । अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीष कुसुमानि ॥]

चंद-णिमिएकक-चल्लणा णह-भिमर-मराल-णिमिश-बीश-पशा ।
 कमल-वण-दिल्ण-हत्या सरअ-िसरी भवणमोश्ररह ॥

(XIV 1)

[चन्द्र-न्यस्तैक-चरणा नभोश्रमन्मराल-न्यस्त-द्वितीय-पदा । कमल-वन-दत्त-हस्ता शरण्डीभूंवनमवतरति ॥]

सा साह-मास-गोसग्ग-मिज्जरी तं पि दिन्त-पुष्णग्गी।
 मिलिआ गोला-तृहे दुवे वि तुम्हे धम्मिट्रा।

(XVI 5)

[सा माष-मास-प्रातमंज्जनशीला त्वमपि दत्त-पुण्याग्निः । मिलितौ गोदा-तटे द्वावपि युवां स्नलु धर्मिष्ठौ॥]

Besides these there are twentynine verses taken from Setubandha X. The GM, variants are noted at the end.

IV
GM. VARIANTS FOR THE GÄTHÄS GIVEN IN W.

(B. stands for Bhuvanapāla's text of the Saptasataka)

W.		GM.		Variants
7	IX	viii	1	पा अप्पहरं.
37	x	mi	22	°भमाइण° (B);
				°बुड्डुब्बु डूणिवुडू° (B).
42	VII		1	ध्वं. जंसि ण विणिद्दा (B).
66	x	v	13	चिरगइअ° (B).
67	X.	iti	17	°मरुसं पए तुह विद्य्णं (B).
				कंटइज्जंतमम्हमंगं किणो हससि (B).
68	VI		4	°पहाए अ (B); °विरसो अ (B).
76	VII		3	बासंधिञ' (B); पणइजणो.
77	x	v	1	°सएणं व (B).
92	IX	vi	1	बद्धप्फलग्वई मालइ ति (B).
102	х	111	28	तहसंठिअणेडुक्कं तपेल्ल° (B).
112	11		4	णिउणं.
113	ш		13	अणुदिवहं वड्ढंतो.
114	11		5	$^{\circ}$ गोविजाञ्ज (^{B}).
135	IV		3	सणेहदाणेण (B).
136	VIII		1	दाणरहिअस्स (B);
				वच्छस्स (B).
139	1X	vi	3	महद पाणलोहिल्लो (B).
151	11		1	सुरविवे व्य.
170	x	fif	3	°बोत्तिणिए (B); °पलोट्ट° (B);
				दिवहे (B); मुप्दा (B).
171	ΙX	v	3	उल्लल्ड; कोक्खए इ.
172	1X	x	9	मटासेरिहि (B); हुंडुहि.
177	x	iii	21	दूमेंति; मर्म (B).
186	x	iv	4	महद्रहाणं; °सीआइं (B).
191	VII		10	विरिडिः; गारवग्घविआः; सोण्णार°; खंघेण.
217	VII		5	र्ज मित्तं वसणदेसभारूम्मि(B); वाउल्लअं व(B).

219	X	1	20	असज्झं (B); मणम्मि असइत्तर्ण पत्ता (B).
230	VIII		2	खण्णुओ झडिअपत्तो (B); मा (B).
238	x	vi	2	पारिजं ःB).
245	VII		7	वालुअपडलं (B); ण एइ (B).
248	IV		1	भावणो.
250	111		2	मंगुलं (B); लजिजरो.
251	VII		2	रुवं (B).
253	IV		2	अकुलीणो (B).
255	VII		6	दो अकज्जाइं; णिव्वविक्ष°; जमणिव्वविक्रं.
263	x	iv	7	पत्तप्फलसारिच्छे (B); °वंदिम्म (B).
265	Ш		3	अप्पन्यसो बि सुअणो (B); आहिजाईए.
279	IX	viii	2	पुण भणामो; कंकेल्लिपल्लवापल्लवाण हु हुंति(B).
281	1X	х	1	मालिआए णोमालिआइ;फुट्टिहिइ (B);मासलो(B).
284	v		1	अत्यमअस्मि.
285	111		1	पोट्टं भरेंति सउणी (B); विहलुद्धरणभरसहा(B).
286	VII		8	जाणओ.
2 * 7	ΙX	iii	1	सव्वअं (B); मईण वि.
299	X	ii	8	ठवेइ उरे पहणो (B); गलंतउप्फं (B).
310	VII		9	गुणेहि (B); नेच्छंति पुलिदा मोत्तिआई (B).
311	Х	i	18	°मासम्मि (B); आवीय° (B).
315	x	iii	4	रोत्तूण (B); जोएइ गअवईउ (B).
320	Ш		8	ण वि तह दूमिज्जइ (B); परेहि (B).
321	111		7	वि ण विणिग्गयाइं (B).
322	x	i	22	फिट्टो.
324	X	111	16	सुढिए (B).
329	х	v	3	दूमिज्जड (B); पविरलअ ^० .
331	IX	vi	2	ण ~~वस्त~~ °; पिव (B).
336	х	ili	2	°णीसिंह पिव.
364	VI		1	को तरइ समृत्थरिउं वित्थिण्णं णिम्मलं समुत्तुंगं
				(B); च पओहरो.
386	Х	iti	8	णेसा (B); गजिजस्ब्भंत°.
337	IX	vi	4	विच्छड्डो कुनुमरसो होइ (B)
392	IX	х	2	°दरवे विआइ (B); वोद्रहीउ.
396	Х	í	4	सासइ ससंको (B); अवाण वर्ण.
402	IX	x	10	मुंडी कज्जैण विणा वि.
404	IX	viii	3	एएणं चित्र.

				O
405	ıx	viii	4	° कमलाहएण जं.
412	X	1	21	ण देह सुत्रुं सुबह-
414	ΙX	x	12	बाअंतवहल° (B).
424	IX	x	6	चावं जइ वि विसुद्धं (B); सरो (B); विहडंतो; व;
				केच्चिरं.
436	X	iii	13	बविरअ-पडंत-जलहर-धारा-रअरज्जु-घडिय-बंधेहि ।
				(B);अवअंतो च्चित्र हक्कइ महिकलं पाउसो उजह ॥
442	ıχ	vi	5	पक्सा ^o (B); विअसाविजाइ (B); कुंदअकलिआ (B).
443	x	1	10	विव; दूमिज्जइ (B); दक्खिण°.
444	ŧχ	vi	6	ईसि पि मालईमउलं (B); आरुहणपाण° (B).
454	ΙX	1	2	परित्तो जूरइ (B); णिस्रलाइमा.
458	x	vi	3	मयणंमुलीड मयणवडरोहणं° (B); °वड°.
460	IX	ii	1	सञ्जनोहु° (B),
467	VI		4	आवन्नाइं.
468	IX	ix	1	णिक्कंड°; पाडलं; कआ इह ग्गामे (B).
494	x	íi	5	चीरिविक्एहिं.
497	x	í	12	वारेह णंघरा णेति (B); जा मजा सा मज च्चित्र.
499	x	i	5	इह गामे (^{B}); तस्सेक (^{B}).
527	ıx	1	3	°रइअ-अमण (?)-देहो; णवरि गइंदो च्चिअ (B);
				गरुअमाइ (B).
532	lΧ	v	1	फोफा ° ; समल्लिअइ (B).
535	ıx	x	4	जुष्णमं सद्भं (B).
537	IV		4	ठड्ढेण.
538	x	iii	10	एंते पहिए घरं णिएऊण (B).
541	x	iii	14	णेब्बंतर° (B).
543	x	1	1	एंतं; उक्कंठओ.
549	ΙX	vii	3	°मद्णसञ्जाइं.
560	X	tii	24	सहद्द; परिग्गह आणं व.
563	х	ív	5	पूस आ ण (B).
564	x	iii	27	°बेढएसु (B).
566	x	fil	12	पंथकलंबाण (B); आसस (B); मा घरिणिमुहंण (B).
567	x	111	9	अवरि (B); भा तं.
568	x	iv	15	छिरेक्क °(B); दिम्न-उन्नक्षपएण (B).
569	x	iv	16	°काले; तुसारेहि (^B).
575	x	i	16	रणझणइ.
576	x	\$61	26	पिक्किला (B).

579	ΙX	vii	1	अण्णणईसु (B).
584	x	iii	5	°पवणगरुत्थल्लण° (B); भृवकुदुकेइ (B); हिससं व
				विज्ञुला.
585	x	iit	6	वेच्छह (B); उरम्मिः
586	x	1	3	विज्ञोसा पहिजा (B); उप्पंक (B); °भॉल्स (B).
589	ıx	iti	2	°अवि रस्र-पसरिअं.
591	IX	vi	11	°मअरंद परिमल सुहाए (B).
592	lΧ	vi	12	कुदक सिआए; अहिलिखइ (B).
595	ΙX	iii	5	आऊण्णं जाबह्दिज-भ ~~रल~~ -मम्माहश्राअ.
606	x	iv	17	पच्चह°; परिमास°.
620	1X	511	3	दोविअमईए (B); तह लालिओ (B).
621	ìΧ	îx	3	कमलेस् भमइ परिमलइ सत्तिल (B). मुजइ (B).
623	x	iii	15	उच्छेवनं (B); °जामा (B).
625	x	ív	19	अवरि.
638	X	iii	23	°घर° (B); °वोज्झरकलअल°; मणोहरा इह गिरि-
				ग्गामा (B).
639	ıx	#1	2	पि जह उल्लेइ.
640	1X	11	3	तुह (B).
664	ıx	iv	3	जह अहिणंदड; व ~~ुक्क~~ इ.
681	x	iv	20	सिअसेंघव° (в); धूलिपुंज°; बसुआअंति व
				मुक्को° (B).
684	X	iv	2 1	वासम्मि; सरसचिक्खिलं (B); तस्स सीमं°.
688	IV	ν		चाडुअस्स कुसलाण.
689	IX	ív	1	वाससअं (B).
690	IX	iv	2	तं तह (B).
691	X	iv	8	°सास°.
692	X	iv	9	पउमालेहडा° (B); °वलणेण; सोस्त.
695	X	ív	13	वंठाण (B); सरए सहस्स मग्गे (B).
696	x	fii	11	संकीलिओ व्य णज्जह; बासासमस्मि पंथो; मणेण.
711	X	lii	20	सुअं (B); जीवेण.
726	VI		3	अम्अमअं (B); चंदमुह (B); °डहणो.
730	х	v	9	चरिएण.
740	IX	X	5	रसासाओ(B); सुविष्णछाणं पंडुउच्छूणं; भमासाणं(B).
745	Х	٧	10	पद्दणा.
753	ш		9	सुहअरो चंदो (B).
755	ıх	vi	8	महुअरेहि (B); संभरतेहि (B).

				, and the same of out a same of
758	х	ii	6	तिसिको; समूसरइ.
760	lX	vii	2	बेडिसलकाघरंतेल्लि मइलिआ (B).
761	ΙX	vi	10	जीवस्मिव; ° कलिअं.
762	ΙX	x	7	कि भण्णद
763	IX	iii	4	मइअस्ति मन्नो मईवि तिसिनो मन्नो सि कलिऊणं°;
				ण पिसइ.
767	х	111	19	उत्थंषियाए; सेओ.
768	IX	×	3	कल्लं व फूट्रिहिसि (B).
769	x	iv	14	°दंतुक्कत्त°.
770	x	v	5	ओहार संघासालुआण वहमूलमल्लिअंताणं (B);
				किलिचअ (B); वलइ.
771	x	v	6	कुण परिहासं दे दिअर; णहोरणा वराईअं; पुणो
				पिअं कुणसु तं छाअं.
772	X	v	7	पाबरेणं; वासभवणेण (B); जस्स उरम्मि
				णिसम्मइ (B).
774	x	v	11	उभ भस°.
777	x	i	9	पवणो; °पत्तं.
778	x	ì	7	धरिज्जिहिइ (B); °पल्लवाणं जो.
780	x	i	14	सज्जेह देह तूरं (B); कुणह विच्छिति (B);
				पुहविषदस्स (B); जह हरूहरूओ (B).
781		i	17	वणअव°; वसंतमासे; पुणो वि.
782	Х	i	15	दूरं; 'परिमरु'; विव.
783	x	1	6	° जणस्स (B).
787	IX	i	4	°संठिआरक्सं (B), जीहमेत्तमहुरं कलम ~~छेतं~~ .
788	IX	i	5	वणसालिणो (B); होही
790	1X	1	7	विसमाह अपडहवेढणाविउलं (B); जाणइ णिब्बाहेर्ज.
791	IX	i	8	ओमुग्गकवोलेण गयमएण पत्ते; दसावसाणिम्म
				(B); বए (B).
795	IX	ii	4	°खुरपीढपेल्लणदलंतपत्थर° (B); धवलोआरिअपंथे.
816	н		2	°रए लच्छी.
819	ıx	vi	13	गमेसु; वासअ°.
821	X	iv	11	अंवे; जाणंता विभ.
834	х	vi	12	बोलीणो.
845	x	fi	11	राईउ; जह इर.
925	X	vi	4	दीहा वि समप्पइ;
				कह ण ते.

969	XV		4	लहहत्तपर्धः.
978	v		3	°वअंस°.
982	IX	x	8	जह गंभीरो जह;
				सो सरसवाणिको ज कवो.

v

Variant readings of the Setubandha verses found in GM. as campared with the texts according to the Setutativa candrikā (R.G. Basak's edition) (S), Goldschmidt's edition (G) and the Kāvyamālā edition (K).

Setu.	GM.				
x	6	ХI	1	रइणो (GK).	
Ð	8	,,	2	₹ξ° (,,).	
	9	,,	3	दिसाभोआ; °वेढं (GK).	
,,	10	n	4	दिवसे.	
"	11	**	5	दिवस°, विरमे (S); गमिआ°; °िकलिलाइं (GK). °प्फृसिअ°.	
,,	14	,,	6	दिअहेण, °होमुद्ध° (S °होसुद्ध); रहणो.	
,,	16	XII	1	°रोअग्गाइं,	
	20	n	2	दीसड; °सढ° (GK); कुमुअ° GK.	
,,	23	17	3	त्यइअं; °मार्अ; णिम्बडंति (S).	
16	24	n	4	*राज° (GK).	
1)	27	IIIX	ı	तिमिरविलिङ्भंतमङ्ख्युद्ध*	
10	28	11	2	मउलाविअ°; व डण° (GK).	
**	29	.,	3	उक्सड;° उत्तंभि°; लंबिअत्वसद्दो; घेत्तब्ब.	
,,	30	25	4	अ; उवरि° (GK).	
3,	31	XIV	5	कसिण'.	
.,	34	,,	2	°वित्रं; °सुउमाल्र°.	
,,	40	"	4	वित्यिण्णं (GK); तबुञ्जुम ^o ; खाऊण; उम्बित्तं (S).	
"	41	,,	5	बहरूम्मि बि तस ^० (GK); णिब्याविकण ; अणुवज्ज्ञंति.	

In Basak's edition चुल्वन्तितिमर is to be read for चुल्वन्त in XI 38.

,,	42	,,	6	°परिमासण°; अवडिच्छि° (GK); पार्डेति
				दिणगर.
,,	43	,,	7	फुसिबो; विरद्दबो.
"	44	,,	8	°बराई; थोब° (GK); पअडंति (GK).
,,	45	,,	9	उवउत्त°.
11	46	11	10	णिराअपलंबो; °पडिओ.
,,	47	,,	11	मदंद धवलसंसि°•
,,	50	,,	12	मोअत्ते°.
,,	51	,,	13	°वलिया (S) भमंति.
,,	52	"	14	°च्छंदण°.
,,	53	"	15	विच्छूढव्व संसिअरं; अविभा° (GK).

BUDDHISÁGARASŰRI'S LINGÁNUŚÁSANA WITH

N. M. Kansara

Introduction

Buddhisagara sūri, the disciple of Vardhamanasūri of Candra-gaccha, was contemporary and co-disciple of the famous Jinesvara suri, the arch-patriarch of the future Kharatara-gaccha. He flourished in the first half of the eleventh century A. D. Jinesvara suri mentions at the close of his Pramanalaksana that he and his co-disciple Buddhisāgara sūri undertook to compose a work on nyayalaktaņa (epistemology) and vyakarana (grammar) respectively, with the express motive to meet the criticism that the Jaimas wrote on work of their own on these twin subjects. Thus, Buddhisagara suri composed his Pañca-granthi-vyākarana, also known after the name of the author as Buddhisāgara-vyākaraya. Further, Jineśvara sūri declares that the vyākarana work in question was in verse and composed after consulting the work of Panini, Candra, Jainendra, and Vistanta, as also the Durga-țikā. H. D. Velankar, in his Jina-ratna kofa, has noticed that this work has been alluded to in S. 1095/A.D. 1035 by Dhanesvara sūri (Candra-Kharatara gaccha) in his Surasundari-kathā, in S. 1120/A. D. 1064 by Abhayadeva sūri (Candra-Kharatara gaccha) in his Pañcāśaka-vṛtti, in S. 1125/A.D. 1069 by Jinacandra sūri (Kharatara gaccha) in his Samvegarangafalā, in S. 1139/A.D. 1083 by Gunacandra sūri (Candra-Kharatara gaccha) in his Mahapīra-carita and next by [inadatta suri (Kharatara gaccha) in his Ganadhara-sardha-sataka. It is likewise noticed by Padmaprabha in his Kunthunātha-carita and lastly in S. 1334/A.D. 1278 by Prabhācandrācārya in his Prabhāvaka-carita. (The manuscripts of these works have been listed in the catalogues of the Jaina Bhandars at Jesalmer, Baroda, Ahmedabad and Patan, Some of these are also available in print.)

The Palica-granthi-grākaraga enjoys a unique place in the history of Sanskrit grammar in that it is the first work of its kind composed in metrical style, accompanied by an auto-commentary, and that it is prior in date to the famous Siddha-Hema-Sabdamussana of Hemacandra. Jineivara suri has noted that the extent of the work was about seven thousand islosa, and that it was completed in S. 1080/A.D. 1024 at Jābālipura (Jālor) in Rājasthān. Possibly the title "Palīca-granthi-vyākaraņa" is given the work to suggest that the author has covered in it all the topics connected with sairfa, shalu, gang, usadi and linkēmusiasan.

The Lingsmudssame of Buddhisāgara sūri, which is here edited for the first time, is not an independent work like that of Vāmans or of Durgasithha. It is incorporated in the Pašagranhi-vpākaras, in the initial 38 gažhā of the second adhāja. In the ms., the verses are not serially numbered. Instead, they are do now numbered after the completion of the topic of each of the genders. Thus the initial 27 verses deal with the words used in the neuter, the next six treat the words used in the masculine, and the next five refer to those used in the feminine gender. These groups also include those words having two or three genders as might be relevant to the group. The work to a large extent is influenced by that of Vamana, and those words which have not been included by Vamana are drawn from the work of Durgasinha. The peculiarity of the mss. of the work is that they first give the topic wise verses continuously in a group and then follows the auto-commentary on them in order.

My attention was drawn to this Buddhisāgars sūri's grammar by Pt. Dalasukhbhai Malavania when I consulted him with regard to the Sararatī-karathābharaga ayākaraga of Bhojarāja. He casually mentioned about Paŝtagrantii-nyā-karaga, adding that a ms. of this work was first studied by Pt. Bechardasji Doshi, and later on the same was sent to M. M. Professor Kathinath Shastri Abhyankar, and that both the scholars opined that it was too corrupt to make out the contents of the work. At first, out of sheer curiosity, and next with a desire to take up the challenge, I started copying the ms. afresh, although some folios formerly had been copied to the extent of about 80 pages, and I copied about 29 further folios. For about the initial 13 folios, I was walking in dark and passing through a jungle of phrases which gave no clue to the topic under discussion. But, in the middle of the thirteenth folio, the statement purporting to the end of the Lidajānulāzana gave me hope and I could locate the whole work as starting from the beginning of the second adhyāpa.

The next difficulty was about determining the correct readings of the text from the highly corrupt readings in all the mss. available to me, since they were copied from the same original, and repeated almost the same scribal errors, and at times added a few more by way of their own contribution, which further confused the issue. The Linginuitasana of Vamana and Durgasitha were helpful towards this end, especially since in many cases the illustrations in the auto commentary paralleled both in sequence as well as substance.

In this paper I have preferred, after the manner of the editor (Smt.) Vedavati Vyākaraņopādhyāyā of Vāmana's Lingānulāsana, to give merely the critical text. I have left the details of variant readings for a comprehensive independent edition with comparative notes and an index, as also a detailed discussion about the life, date and works of the author, as has been done by Koparkar in his edition of Durgatinha's work.

My object in publishing this text of Buddhisāgara sūri's work is to draw the attention of Sanskrit scholars in India and abroad to this pre-Hemacandra Sanskrit lakţaga-izira.

बी बुढिसागरसूरिकतं लिङ्गानुशासनम्

(स्वीपज्ञवृत्तिसनाथं पञ्चप्रस्थिव्याकरणाङ्गमूतं च)

मस्यादक:--डॉ॰ नारायण म॰ कन्सारा

[अथ लिङ्गानुशासनम्]

सप्ताधिका विंशतिरत्र २७, पुंसि षट् च, स्त्रियां पञ्च तु वृत्तभेदः।

্রিস ন্ধ্রক্তিকু This semi-verse states that the author has treated the subject of Lingunussana in 38 verses, of which 27 verses deal with Napunussakalinga, 6 verses are devoted to Punilinga, and the next 5 verses elaborate the Strilinga.

नप्सकलिङ्गमाह—

नाम नपुंसकिलक्क्मिदं लस्तुत्वतनत्तहलोरस्यं द्वधन् । मैंच गृहे जँरतं च तमो द्वास्तालुरणार्धनपूहुँदयं मस् ॥ १ ॥

> रं च तनोर्दलखामृतदुःखमांसिहमं मुख्यामघ विड् भी । पुण्य विलोषघवस्त्रजलास्नदारुधनुर्शिखराजिरपिच्छम् ॥ २ ॥

रं चेरवाबि। रंतं च प्रागुक्तम्। तं च । तनोः शरीरस्य नाम कडेवरं (कुलेवरम्) च । कि च वपुः क्षेत्रम्। रंकिम् ? कायः बलाबीनां नाम हंलोदरान्तानां नाम । बलं पणं पलाशस् । सन् इन्द्रियं हृषीकम् अक्षम् । सं किम् ? अक्षम्यन्दकः । तथाऽय सम् आकाशस् अम्बरं वियत् विहायः । असूतं पीयूबस् । डुम्बं [क्रम्स्य]। मोर्स पर्ल तरसस् । ड्रिमं तुहितं तुवारस् । चुक्तं तुष्टस् । पुष्करं मृरव-मृक्षस् । सं सुर्वं वार्गं। स्वयं पापं वृत्तिनस् । विद पुरीयस् वतृत्वि । स्वयं साध्यसम् । नाम किस् ? मी: भीति: । पुर्व्यं तुकृतस् । विलं विवरस् । बीवयं वेषत्रस् । वत्यं चीवरस् । जलं तोसस् । स्वरं रुचिरस् । दात्र काष्टस् । सनुस्रापस् । तिस्वरं टक्कुस् । अजिंगं आङ्गणस् । पिज्लं वर्हस् ॥ २ ॥

> हलोदराणां फलपुष्पलोहमण्डनीःद्भजव्यञ्जनजात्यपत्यतो । काणां क्रियाचादिविशेषचार्याद् ऐक्ये द्वित्रपात्रादि च चादितः पथः ॥ ३ ॥

हलेखादि । उबर जठरस् । फकादिबातीर्ना व नाम । फलं किपत्यं ककुवस् । शुष्पमृत्पलं मृद्गारकस् । कोहेनात्मितिकथस्य कांरायदिर्यहण्य । लोहं कुण्णं कालग्रसं, स्वर्णं मुवर्णं, तारं रूप्यसं, प्रवृ बङ्गं, सीसकं नागं, ताओ शुल्लं, सिक्यं मदनं, जतु [लाक्षा] । सण्डनम् कामरणं कंप्यस् कप्यसं, रुवर्णं सुवर्णं, तारं रूप्यसं कटकं मुकुटस् । उद्दिक्तं बिस् सैन्यवं रोमकं रुवरण्य । स्वाइनम् उपदं सं दुग्धं दिधं उदिश्वत् मध् माश्रिकस् । तथा अयस्यं तोकम् । नानयोनीम । द्वयोग्रंहणात्तु सुनुः । क्रियाचादि विशेषचार्यवैवये । क्रियाचाः चारेक्व विशेषो विशेषणं नप् । ऐक्ये एकते व वतेते । मृदु पवति । नीचं याति । वादेः पुरस्ताद् रमणीयस् । दिवरेशः कालो वा । पुनिदंशातनामापि । सिकत्यं पुच्छति । चार्यदा वार्षो दृष्टः करते नमानो, दालकितो, अव्ययीभावक्षं नप् । पाणिपादं, हस्त्यस्य, अहोरावस् । दा । अधिरित्र, उपवन्तु, पञ्चनतरं, शनेगङ्गस् । दित्यादन्यपर्यार्थे न वाच्छिङ्ग्रता । द्विष्टियाचादि च । द्विजीति समाहारद्विगः । पात्राधन्त एकत्वे वर्तते । त्रीणि पात्राणि समाहतानि त्रिपात्रं त्रिमृत्वनं, चतुर्यगं, चतुर्वगं, चतुर्वगं, चतुर्वगं, चतुर्वगं, वतुर्वगं, विशेष्टः प्रविद्याः वादेः किस् ? वलं अपन्याः । स्विति तृजायास् । चात्रवृत्ते यथाप्राप्तं च द्विष्यास्य। वादेः किस् ? वलं अपन्याः । स्विति तृजायास् । चात्रवृत्ते यथाप्राप्तं च द्विष्यस्य। अन्यार्यप्रस् । ह्वा

डंस्त्येतदादित्व उपक्रमोपज्ञे नाम्नि कल्या यदुशीनरेषु । छाया बहनां च मभा च सङ्कोराजर्थरक्षः सद्शां गृहे तैः ॥ ४॥

इसीत्याबि । इस्तिव्याबित्य उपक्रमोपके । उपक्रम्यत उपज्ञायत इति भावास्ययोर्णेण् । डीते तच्छ्रमः । एतयोरादित्वे प्राथम्ये गम्यमाने इस्तीति षष्ठी । समासे सति । नत्येषक्रमाणि मानाि । नत्येनादी कृतािन । पाणिनस्योपज्ञा पाणिनोपज्ञमकाल्यकं व्यावरुपान् । चन्द्रोपज्ञमसंक्रकस् । एतदादित्वे किस् ? देवदत्तीपक्रमः प्राकारः । तदुपक्रो रथः । नास्नि कन्या युद्धितरेषु इस्ति । संज्ञायं कन्या । सौद्रामित्रक्यस् । आह्नरक्यस् । नाम्नि किस् ? वीरणकन्या । उत्तीनरेषु किस् ? दाक्षिकन्या । प्राप्तसंज्ञा । सोद्र्य न चोत्रोनरदेषे । ख्याया बहुतां ख । बहुतां सता सत्त्वा छाया, तैः सह कृतवष्ट्रव्यन्तसासो न । वाद्रमानरेषु विकास च्छाया वृत्तन्त्राय । उप्तिनरेषु निक्स ? वृत्तस्य च्छाया वृत्तन्त्राय । समासो नप् । वाद्रमानरेष्ट । छाया सल्यन्त्रामानां परमच्छाया । वस्त्राम् च सहक्षे । समा नप्तस्त्र वाद्रमाने स्वत्वा पहित्यस्य । तित्यसिद्रप् । तैः किस् ? वालमानं परमच्छाया । सम्बा च सङ्के । समा नप्त सङ्के वाच्ये । यात्रप्ति स्वत्वा गृहे तैः । राजार्षियो येथां शब्दानां तेषां सत्त्वा समा तस्य । तस्य समासे गृहे अवने वाच्ये । चात्रुवृत्तेः सङ्के च । इत्यसं । स्वया । अर्थस्वप्तान्त्र राजार्षियो येथां शब्दानां तेषां सत्त्वा समा तस्य । तस्य नासे न्या । अर्थस्वप्तान्त्र राजार्षियो समा । स्वयः सद्वा । स्वयः । स्वयः स्वया । स्वयः स्वया । स्वयः स्वयः । स्वयः । स्वयः स्वयः । स्वयः स्वयः । स्वयः ।

स्वाङ्गे सुहुन्त्यायदलेषु धर्मे मित्रेऽय साराधंमु कर्मभावे-। ऽणादिः समूहे च कृदञ्च भावे भकास्पदात्तं यवसं पुरीतत् ॥ ५ ॥ स्वाङ्ग इत्वाबि । स्वाङ्गे लुहु-वायवलेषु वर्षे भित्रेञ्च सारार्थम् । स्वाङ्गादिष्वर्थेषु वर्षादयो नय् । स्वाङ्गे धर्मसाधने क्रियाकस्य । इदं धर्मस् । एतानि धर्माष्यासन् । सुदृदि, मित्रं सखा । न्याया-वनपेते, इदं सारम् । दले समप्रविभागे । वर्षे गिप्पस्याः । एतु किस् ? पूर्व धर्मः सनातनः । मित्रो रामार्थः । सारम् । सारः प्रधानस् । सामार्थः । व निपातः । कर्मभावेश्वाधिः सह्य कृष्वस्व भावे । कर्म। पथोत् । अदन्तस्तविद्धतस्रावे नप् । बाह्यास्य भावः कर्म वा बाह्यप्य । बाधिपत्यस् । भावे वेतत्व भावः । साम् वेतत्व भावः अर्थे । अर्थे विद्यत्व । साम् वेतत्व भावः । अर्थे । अर्थे भीतं, कापोतं, राजन्यकस्, अश्वीयस् । कृदि भावप्रत्ययान्तो नप् । हिततं तत्त्व । वोभनं मक्तम् । रुव्यं विद्यत्व । करण्यं, वासार्वः । साम् वेतत्व विद्यत्व । करण्यं, वासार्वः । साम् विद्यत्व । वति णित् । ततोऽण् । आसितव्यं, शयनीयं, स्वयस्य, ववध्यं, कार्यस्, वेतन्त्रं गतः । देवत्वं गत हत्यवः । कत्तिक्रम् ? कृपा, कृतिः, निया । व्यायन्ता नां पुरिल्जङ्गं वस्यति । अष्वरः धनः, किकान्त (?) इति । भक्तस् अन्नस् अन्तम् अत्रस्य अतिवा । अष्वरः धनः, किकान्त (?) इति । भक्तस् अन्नस् अन्नस् अत्रस्यं प्रतिवा । वस्यसं प्रतः । प्रतित्व अन्तम् ॥ । ।।

कुहरू चिनुके लिख्नं बीजं ललाटिविटे पिटं किणावाबिट्टा शीषिक्षण्यं वृद्धन्वसमीपदम् । सुन्नस्पिलिकां रूपं तर्ण कृतीदम्णं गृदं कृत्कन्वरणं शिल्पं पृष्टं कृत्कृत्वरचामरे ॥ ६ ॥ कारणकारकलोष्टकरोटं साहसकुत्रकृत्वरचामरे ॥ ६ ॥ कारणकारकलोष्टकरोटं साहसकुत्रकृत्वरचामरे ॥ ६ ॥ कारपनारमुण रदेवतवाह् च जानु कसेर च वैरम् ॥ ७ ॥ विक्षेम्प्यकृपाँ वृत्यपुग्गनुग्मणाढं गृहस्यूणगरोणं रत्नम् । चिनुत्तानरीपोक्षवित्ताचेटाहः पात्रोत्मुल्काान्नं कृत्वर्यं कलत्रम् ॥ ८ ॥ कोकायतालीडभोड्ण्याः स्वर्याः पात्रस्वाच्याण्यम् । १ ॥ कोकायतालीडभोड्ण्याः स्वराज्यस्य सुक्तं प्रियं नुम्वरवाजपेयम् ॥ ९ ॥ काल्यात्तीरे शिवारं करीरं ग्रङ्कान्नद्वरारसाण्डवाच्याः स्वृत्योज्यापेयं सुक्तं विवारहं स्यात् ॥ १ ॥ कृत्वाज्यपोठं शवान्वमादने वैकमुण्यात् सुदिनादहं स्यात् ॥ १० ॥ सृवीजाणपीठं शवान्वमादने वैकमुण्यात् सुदिनादहं स्यात् ॥ १० ॥

कुहकेत्यावि । अतो अदन्तादिप्-त्रीत्वे प्राप्ते नप् । कुहकमित्यादि सुगमस् । याबद्दशमान्ते एकपुष्यात् सुदिनादहं स्यात् । कृतसमासान्तम् । एकाहं, पुष्याहं सुदिनाहम् ॥ ६-१० ॥

> किसलयजगञ्ज भुवनं त्रिविष्टपं कशिपुपञ्जरं कलभम् । प्रातिपदिकं कुटीरं यक्वदप्यव्यक्तिङ्कोकौ ॥ ११ ॥

तथा बब्धक्किक्क्गेक्को । अब्धकस्थास्पष्टस्य लिङ्गस्योकाविभानो यत् प्रयुज्यते तन्नप् । कि तस्यागमे बातमः ? यत् तन्नोत्पयते तदानेयम् । इमानि गोरूपाणि पाची बजीवर्वाक्व समेता उच्यन्ते । मृतानि सर्वे प्राणिनः । ससमी किम् ? यच्छिष्टरव्यकिङङ्कोकौ प्रयुज्यते तन्नप् । तेन युतिश्चायुगोधिनयु-श्वस्यानां न नत्यस् ॥ ११ ॥

> सङ्ख्येय सङ्ख्येकपराशताद् यत् आन्तर्दिगृडेस्तिसुरानिशाच्छा-। याशालसेनानगरानिषोऽत्विश् अर्धजंबाराशनमन्धकारः॥ १२॥

सङ्ख्येत्यावि । सङ्ख्येकपरा शताव् यत् । शतापि सङ्ख्याञ्चन्ता नप् । सङ्ख्ये वर्तमाना एकपरा एकार्योग्नेष्ठा च स्थात् । शतं पुरुषाः विजयः कुळानि वा । एवं सहस्वम् अयुतन् । अत् कृत्यः विजयः कुळानि वा । एवं सहस्वम् अयुतन् । अत् कृत्यः । सङ्ख्येये किम् ? शतं नृष्णां, वे शते, त्रीणि शतानि । सङ्ख्या किम् ? किन् शिकारे सर्वसङ्ख्यायंम् । तेक शत्यावि विजयां वक्षति । सङ्ख्येये सङ्ख्येकार्यप्त स्थात् । विश्वतिः वृद्धवाः । एवं त्रिण्यत् नवितः । विश्वत्या वृद्धवे । सङ्ख्येये किम् ? पुष्वाणां विश्वतिः वृद्धवाः । एवं त्रिण्यत् । विश्वतिः वृद्धवाः । स्थाति । विश्वतिः वृद्धवाः । स्थाति । विश्वतिः वृद्धवाः । व्याति । विश्वतिः वृद्धवाः । स्थाति । विश्वतिः । विश्वतिः । विश्वतिः वश्यानालं, दशमालं) । अतु । पञ्चतक्षं, पञ्चताः । मृति विश्वतिः । विश्वतिः विश्वतिः । विश्वतिः ।

। वित्नं, दितः । दिवसं, दिवसः । वासरं वासरः । अहर्नीय विवेशे(?) अोदनावन्दनभू क्ष्राविधानाः स्तेनविमानपुग्ध्यस्य । स्त्रीविज्ञपादकभूषणकूटाः ॥ १४ ॥ अर्थुद्वजीहितयौवनवृत्ताः विद्वस्युवण्वस्य । स्त्रिमसं स्त्रमसं स्त्रमसं स्त्रमा । विद्वस्य विवसन्तर्पणालाः ॥ १५ ॥

मङ्गलशम्बलशालकरोषाः तोरणतोमरपार्व्वशरावाः। कर्षदृढामिषमूलसहस्राः माषबलोपलविकमशीलाः॥ १६॥

चरकचकते खण्डं मुण्डं तडागकरण्डकी निकटकपटी कुण्डं काण्डं विहारनडायूनाः पुलिननिलेनी षण्डं दण्डं ततिरुपात्रणाः शरकक्षमने गृधं यूषं चषालमली तलः॥१७॥ शकलचमसी मुस्तं बुस्तं शतव्रतदेवताः

चरणकवची हस्तं पुस्तं दिनश्च कमण्डलुः। समयकवियौ दीपं द्वीपं पिनाकतटत्रजाः करकशकरी नेत्रं मूलं रसांशनखत्रणाः॥१८॥

ऐराबतप्रयुत्तसान्ववतंसजृग्माः कर्पासवाणभुवनाङ्कुशकाशकोशाः । वल्मोकशाकवरपार्रविटङ्कुतङ्काः अङ्गारताण्डवकिरोटकपालवालाः ॥ १९ ॥ पूर्वप्रवालश्रातमानकबन्धतीर्थाः गाण्डीवगेहमरुयाम्बुजजन्तुसूर्याः । कार्यापणाण्ययवितानसगरलवापराङ्क्षोपवासकलकोत्पलवारबाणाः ॥ २० ॥

घोखरखण्डलदाडिममध्याः कर्कशताडनकुट्टिमराष्ट्राः । द्वीपिनवत्कलमण्डपवप्रा अङ्कशवास्तु च कुञ्जरभावी ॥ २१ ॥ कुतरो बिटपो निगडो रजतः कजुदो महिमा बळयो निधनम् ।
तिमिर' मुझलं कमलं कललं समर' कुमुदं कुमुमं पिलतम् ॥ २२ ॥
प्रज्ञोबपात्रीवपुसीरिपष्टो अनंदककको कुणपोऽन्यरण्यम् ।
अष्टापदः स्थाण् च पुञ्ज्क्चाँ उद्योगमुद्यानशरी च नीडः ॥ २४ ॥
शेलखूतौ शीचं कुछं पुज्ञस्थानौ तत्यं कुत्यम् ।
प्रमुखो मीनं मान कमंत्नेहौ लोमन् बहान् ॥२५॥
मुक्ताकाशो क्षेमं शीर शङ्का प्या-स्वादम्भो ।
मुक्ताकाशो क्षेमं शीर शङ्का प्या-स्वादम्भो ।
मुक्ताकाशो क्षेमं शीर शङ्का प्या-स्वादम्भो ।

सङ्काः पदाः स्यावस्भोते । जल्जेःथं उभयिलङ्को स्तः । निधः पुंस्थेव । भूतः प्रते पिशानेश्रें उभयिलङ्काः । अस्यत्र भूतम् उपनिवस्त । भूतानि आणिनः । उपमानिध्यावनरस्वाभियेगिलङ्काः । पत्तुभूतोद्धं, पितृभूतिमदस् । पदाः, पद्मम् । तृलम् (?)। अमंस् ब्रक्षितीगः । शाङ्कः संस्था । पाशः बन्धनस् । पिष्यः कारः, पिष्कम् अयः । सत्त्वं गुणः, सत्त्वः प्राण, द्रव्याद् । पदि।।

> उद्यमपटहप्रतिसरमरककमठसेन्थवो लवणे। कण्टकमूलकपटलाः कन्दरमुकुलोऽस्त्री मण्डलं रित्प् नप्॥२७॥

मुक्कुलोऽस्त्री । मण्डलोऽपि । अत्र लिङ्गाधिकारे यो रित् सोऽत्रापि नवार्यस् । अर्चेति द्वसञ्च यदुक्तं तदस्तं त्रयञ्जाये । कृटजं कृटजः मुनिगृहस् । रणः रणं गुद्धस् । एवं धंनमांसहिमर्जाधेधवस्त्रे-दोविश्वासर हंल लोहफल कंकचयेवर्रानुसम् कान्तारमंण्डलियटकाः । हित्रया वर्षाः । पृति खं ज्यमास-कृषानीलादि विषयोङ्कुगृं ह द्वर्षादि । रित्य । पकारः प्रत्याहाराग्यः । नपु सकलिङ्गान्ते नप् । अर्धचीद्यन्ते अप् । नप् सम्बासम् ॥२७॥

पुस्यत्स्तुदब्धणुषना किकान्तः कूपाब्धिपुष्यासिनदाब्द कोष्ठाः । स्वयंच्यदन्तच्छिदिचिकरस्मि धान्यकताः प्राप्यगदैत्यराट्सु ॥२८॥

पुसीत्यादि । अतः परं लिङ्गं पुंसि ज्ञेयम्, आ स्त्रीलिङ्गात् । अत् स्तुत् । अदन्तः सन्तः शब्दः पुँति । अत् तृष्कः घटः । स् अंङ्गरं ति हम् । प्रत्ये । प्रत्ये । उत् सेतु जलक्षन्तः, केतुः घ्वा इत्यादि । परोत्तरे ति हम् । भावे गरिमा अहिमा । आवादन्तादि नरन्ते आरतं अव्यापण कोताकाम् । अतः किम् १ स्तुर्मतिन्योऽप् । शरः, जयः, गमः, अपधनः, हव स्त्यादि । घण् अकतुंभावे । पाकः, त्यागः, तिकंतां गृहं, कलंतो दुःबस्, अलङ्क्षार आभरणाम् । त्यादाणः न्यादयः । पत्रादेषः । वे कः । उत्तर्वदः । न । कात्रज्ञ वा चावेः । यज्ञः, यत्यः, पामः । आजाद्यान् । कः । विचनः । आल्ल्यो वरिते । अन्तर्वतः । । अत्रिः । वर्त्वतः । पुर्यः, सिष्यः । असः । अस्त्रः । अस्त्रः । वर्त्वतः । पुर्यः, सिष्यः । असिः, वर्त्वतः । । कृत्यः, वर्त्वतः । वर्षः । वर्षः । असः । वर्षः । असः । असः । वर्षः । असः । असः । वर्षः । असः । असः । वर्वतः । असः । वर्षः । असः । वर्षः । असः । वर्षः । असः । वर्षः । असः । असः । वर्षः । वर्षः । वर्षः , पण्यः । वर्षः । वर्षः । वर्षः , वर्षः , पण्यः । वर्षः । वर्षः , वर्षः , पण्यः , वर्षः । वर्वः । वर्षः ।

समबाये न स्यात् । इयं श्रीणः शिल्पसमुनायः, परिषत् । अगः, पर्वतः, शैलः, श्रद्रः, पिरिः । अगो वृक्षस्वीन्यते । तद्भेदः । तालः, तमालः, शालः, चृतः, आन्नाः, अज्ञृतः, असनः । देत्यः, बलिः, नमृचिः । मृनिः, असुरः । राज्यः जनपरः । अत्यत् रोज्यस् । तद्भेदः । अङ्गाः, मगधाः, पाञ्चालाः, तृजयः । प्राप्तिरूक्षसंख्येन, वस्यति च ॥२८॥

र्वर्णीवषमीसमरुद्ध्वनाक्षां भेदस्य रात्रोऽषिनृपार्थनाभ्य-। प्यास्त्रातसङ्क्रेतपुतारच पोतः पाण्यङ्किदुत्यर्ख्वालराशिमीलिः॥२९॥

> वृष्णिगिरी वॉलदुन्द्भिनाक्षो रालि जनाभिजनावमितवी । नायनहायनसस्तनफेनाः शैवलपुद्गलगोलपटोलाः ॥३०॥

अयं दुन्दुभिः । नाओं किम् ? दुन्दुभ्या अक्षेण ॥३०॥

कीलकपोलगरास्तरलस्य फालनली सुमलावटतूला । पाङ्गमृदङ्गगरुद्धरिदारमा भूपुरद्वारकणाल निकाय्याः ॥३१॥ ग्रन्थः पिचण्डः कलिकुस्तिकेलिकस्लोलकालाः विभवार्थरेत्वाः । गत्तांतरादङ्गुख्यास्य मर्मन् आच्छादने वेम मकरन्द्रकृत्वा ॥३२॥ उच्चारवेधः प्रसवाद्य संवत् नाडीव्रणो यानयुगरच्यालः । स्केल्योक्यवेमासम् च पाप्नयक्षमाः लाजासुद्वाराः गृहक्त्वास्य । बास्ता दशास्त्रकुवस्त्रभेभेद्वी पुस्तरिवया तिस्त्रवन्त् मनस्त्री ॥३३॥

षष्ठो नाडीवणः । नाडी किस् ? शिरोवणस् । यानेभ्यो युगं च । रखयुगः, शकटयुगः । भ्यस् किस् ? अनोसुगः । यानेभ्यः किस् ? किस् न्यं किस् न्यं किस् । वान्तोऽप्यस्तु । काज्याः जसन्तवाद बृह्वचनान्तास्य स्युः । जसन्त इन्हाल्काजतसोः पर्यायोऽपि । इसे लाजाः अक्षताः, असवः प्राणः, दाराः कल्ञं, गृहः गेहं, जसन्त इन्हाल्काजतसोः पर्यायोऽपि । इसे लाजाः अक्षताः, असवः प्राणः, दाराः कल्ञं, गृहः गेहं, विद्वा वर्षायाः । सक्तः प्राणः, दाराः कल्ञं, गृहः गेहं, पहः पहः स्वा वर्षायस्य । सक्तः प्रयम्पूर्णः । रित्वाद् एकत्वाच । इदं मकतु । ककारान् सन्त्रश्चकारादिः । भन्त्रणं मन्त्रः । चष्पपि । वर्धः आदतं चर्म । मेदः शेषः । कुठस्वान्द्वोऽपे वृक्षो । फलेऽपि पुष्ति , हरोतकोवत् । वष्वप्रपत्नौ प्राणित्वात् पुप्ति । नन्तः कारित्वात् लिङ्गस्य्वता, पुर्श्वोत्त्रङ्गे किमान्याह—पुर्वतिषयां तिस्रवमन् न नस्यो । पुर्श्य-वर्त्वात् पुर्वित्वम् । प्राण्ये क्ष्यः कार्यमुकस् । स्वीत्वन्त्रस्य तुर्वित्वम् । त्याः प्राप्ति । अध्य पुरिव्यत्यकः (?) प्राप्तस् ब्रहलन्तं (?) किमित्याह—भन्ननम्त्रत्रो । यत् तत् पुलिङ्गस्य । तयोः प्राप्तयोरप्रवादां-मन्त्रवर्षः । पुलिङ्गस्य समान्त्रस्य ॥११-३२।

लिङ्गं स्त्रयां योनिमतां तयोद्यान् शिष्टं द्वनौ दीधितिलिट्रद्धल् । जात्याजिभाः पूरुदुकाकुरज्जुकुस्वायुर्छोदस्तनुबन्धृविट्याः ॥ शरुकालीकः सुमनोऽप्सराः खीः वर्षाः समाऽऽपः सिकता गायाः ॥३४॥

कि क्लं श्लियासतो वेदितव्यय् । योनिसस्तां सगवतां यसाम । याता जननी, स्वसा सगिः, दुहिता सुता, ननन्दा सतुंभिगिती । याता देवरभार्या । वतु कहृदितयो दानवनागदेषस्मातरः । योधित् युवितः । स्वी भार्या । स्वाया पत्नी । त्वावेष्ठाम् । कद् । कमण्डतः, काजवः । बीप् । आह् व्याव-कोशी । भावे । याने, रोहिणी, विश्वाम, पाटला, तस्त्वान् पुरित प्राप्ते । यूका, पिरीकिका, प्राप्तिका, प्राप्ता । द्वामा तिन्तरीकार्ष फल्यावि । मिल्लका, मालती, केतकीत्यादि पुज्यत्वात् । प्राप्ता, स्वकट्वा, लिल्तीत्थादि समृहार्थत्वाद् हत्युकापवादः । अनुकोशि । कच्या, द्वा, लीला, माला, किलित्यादि । उद्यान् किस्तु ? वक्तः, वाप्ताणा, कीलाल्याः वाच्यतिक्कः । विषये हुनौ वेशिवितिक्कः प्राप्ता । विश्वा कृति । स्वर्थः । इत्त हुन्वयान्तादि इत् । इयं विदः, पृतिः, विदः । इत्य द्वाः व्यव्यः । स्वर्तः । स्वर्यः । इत्त विदः । इयं विदः, पृतिः, विदः । स्वर्यं दत्त । स्वर्यं प्राप्तः । स्वर्यः । स्वर्वः । स्वरं दत्त । इयं विदः, पृतिः, विदः । स्वरं दत्त । स्वरं दत्त । स्वरं दत्त । स्वरं प्राप्ता । स्वरं । विदः । स्वरं दत्त । स्वरं दत्त । स्वरं त्वः । स्वरं । स्वरं दत्त । स्वरं त्वः । स्वरं त्वः । स्वरं त्वः । स्वरं । स्वरं । स्वरं तिः, विदः , तिः । स्वरं । स्वरं तिः, विदः , तिः । स्वरं । स्वरं तिः । स्वरं । स्वरं तिः । स्वरं । स्वरं । स्वरं तिः । स्वरं । स्वरं । स्वरं । स्वरं तिः । स्वरं ।

सत्यादि योन्यादिमरोचिपाटलिश्रोष्यूमितुद्यो मिषयष्टिशाल्मलि । कर्कन्युमण्य स्तिथिबस्ति मुष्टयोऽरणीयुधीव्यस्तरणिवच कम्बलः ॥३५॥

सत्यादीति । विवारवाद्या संस्था त्मियां स्थात् । संस्थेये एकार्या च । विवातिः पुरुवाः त्मियः कृळानि वा इत्याद्युक्तम् । योग्यादिः कटसन्तः । अप्यात् इति पु'सि पाठात् पु'लिङ्गद्दव । इयं योनिः, अयं योनिः, भग इत्यादि । कम्बली मे, कम्बल मे च ॥वे५॥

> शल्लक मल्लक वृदिचकशाटाः ,बाहुवराटकपुत्रसुपाटाः। कन्दरजाटिल दंशकलम्बाः मन्वशनिकुटस्वाति किटारच।

रेणुमुनिर्पिटकोऽहि कृटिश्व शिल्पचतुर्द्विपदाम्यभिधानम् ॥३६॥ गाथा ॥

शिल्पचर्तुविषयां चाभिषानम् । एवां नाम उभयं स्थात् । शिल्पो शिल्पः एवं वरटो वरटः, सुवर्णकारो सुवर्णकारः, कलादी कलादः, नापिती नापितः । चतुष्पदानां हस्तिनी हस्ती, कुमैं कुर्मी । विषदानां बाह्यणी बाह्यणः, क्षत्रिया क्षत्रियः, शृहा शृदः, मयूरी मयूरः, योनिमतामिति सिद्धे । सयोनि-शब्दो न स्त्रीत्यर्थम् । यावत् कटी प्राष्यङ्काः कटः वीरणक्कतः ॥३६॥

> मृत्युषंटः कष्डुविमीतकौ तटः भस्लातकरूचामलको हरीतकः। पात्र कपालोदरमण्डली पुरः बटोऽबटः स्थात् कल्लाः पटो मठः। पुरो विषाणो नसरोऽपि श्टुङ्खलः द्रोणोऽपि बस्लूर कटस्प्रिययङ्कराच् ॥३७॥षटपदी॥

त्रभीतकादि कटसन्तः नपि च विष्पाठात् त्रिष्ठिङ्गः। विभीतका, विभीतकः, विभीतकस्। तटी, तटः, तट्य । यावत् कट्य । श्योच् पृस्यपि । विद्य नप्यपि प्रत्याहारायस्य । प्रियस्य राजकः। अच्छा अच्चेत्यादि र्राजयेच् (?)। यावदत्र पाठात् स्त्रीत्वं च । पञ्चस्वद्वीत्यादि । यद्-पदीत्रम् ॥स्था

शल्बाच्यवन्नामगुणश्च संख्या प्रायस्तथा सिध्यति यस्तदर्थे । प्राप्तालमापन्नवदादिकेत्यर्थान्तद्विगौ नार्थीपतोः परस्य ॥३८॥

शक्वाच्यवदिस्थादि । वाच्यस्य यल्लिङ्कः शल् सर्वोदिः । सर्वे नराः, सर्वाः स्त्रियः, सर्वाणि कुलानि । एवं त्वं ना, त्वं स्त्री, त्वं कुलस् । वयं नराः, वयं स्त्रियः, वयं कुलानि । यः नरः, या स्त्री, यब्कुरुम् । सः नरः, सा स्त्री, तत् कुरुम् । युष्पदस्मत्संब्याचिलङ्गं स्यात् । नाम संज्ञाशब्दः प्रायो बहुलं बाच्यवत् । सरयुर्नाम नदी । एवं कुहुनेष्टचन्द्राऽमावास्या । श्रीकष्ठो मालवको देशः । मधुरा नगरी । अयं सिन्धुः समुद्र , इयं सिन्धुनंदी । अयं किष्कुः हस्तः, इयं किष्कुः वितस्तिः । नवसारिका पुरी । कान्युकूब्जं नगरं, संयानं च । मथुरह्नदो ग्रामः । तोटकं वंशस्य इत्यादि वत्तम् । प्रायः किम् ? न व वरेन्द्रातीरमुक्तिः। कोंकणकं काश्मीरं नाम देशः। शालुकिनी लिङ्गाषाढी नाम ग्रामः। तैलावटं श्रीमवर्न नाम प्रामः । तदहरभवे च वक्षति च (?) । स्रम्धरा आपीडः मालिनीत्यादि वृत्तं, छन्दो-जात्यपेक्षमावा। ग्रुणः। क्वेतः पटः, क्वेता पटो, क्वेतं वस्त्रम् । शुचिः ना, शुचिः स्त्री, शुचि कुरुम्। संख्या। एको ना, एका स्त्री, एकं कुरुम्। पञ्च नराः, पञ्च स्त्रियः, पञ्च कुरुनि। तथा सिष्यति यस्तदर्थे । तद्ये इति तस्य विवक्षितवाच्यस्यार्थे यः शब्दः सिष्यति स बाच्यवत् । क्षीरं पिबतीति क्षीरपाः नास्त्री कुलंवा। एवं ग्रामणीः नास्त्री कुलम्। यवलूः नास्त्री कुलम्। काष्ठिमत ना स्त्री कुरूम्। आरमंभरिः ना स्त्री कुरूम्। गोदोहनो घटादिः ना स्त्री कुरूम्। दाक्षिः ना स्त्री कुरुम् । गोमान् ना, गोमती स्त्री, गोमत् कुरुम् । कुतकटः ना कुतकटा स्त्री, कुतकटं कुरुम् । प्राप्तालमापकवत् । आदिः पूर्वपदं यस्य तदादिकतीति समासे । अयन्ति द्विगी च बाच्यवत् । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः ना, प्राप्तजीविका स्त्री, प्राप्तजीविकं क्लम्। अलं जीविकायै अलं जीविकः ना, अलं जीविका स्त्री, अलं जीविकं कुलम्। आपन्नो जीविकाम् आपन्नजीविकः। अलं चादिः । निष्कौशाम्बिः । अतिनु । अर्थान्तः । ब्राह्मणाः (?) [ब्राह्मणार्थं ओदन , ब्राह्मणार्था शिखरिणी, ब्राह्मणार्थ पक्वान्नमिति ।] सः, सा, सत् । द्विगुः । पश्चकपालः देशः भोजनः पूरोडाशः । पितः । परिलङ्क्ते प्राप्ते चार्थे पितोः द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परस्योत्तरपदस्य यत् तिल्लङ्कां स्यात् । इमी मय्रीकुक्कुटौ । इमे क्क्कुटमयूयौँ । इमौ अश्ववडवौ, इमे अश्ववडवाः इति द्वन्द्वे निपातनात् पु स्त्वम् । पित् । अर्धपिप्पली, राजपुरुषः, राजदारिका, नीलोत्पलम ॥३८॥ स्त्रीलिङ् गं समाप्तम् ॥

॥ समाप्तं च लिङ्गानुशासनम् ॥

THE SÄRADIPIKÄ AND THE SÄRABODHINI

T. S. Nandi

The Saradipika (=SD) of Gunaratnagani on the Kavya-prakasa (=KP) of Mammata (ullasas I-VI), edited by the present author, was published by the Gujarat University in 1976. Almost simultaneously the KP with three commentaries, namely the Balacittanurafijani (= Bala) of Narahari Sarasvatitirtha, the Sărabodhinî (= Sabo) of Śrivatsalañechana Bhattacarya, and Kavya-brakāfadarbana (ullāsas III-VI) of Visvanātha, was published by the Gangānātha Jhā Kendriya-Samskrta-Vidvap tha, Allahabad, in 1976 (eds. Goparaju Rama and Jagannath Pathak). The present author had suggested in his edition that Gunaratna was influenced by various commentaries on the KP, and the Bala and Sabo were the major sources of inspiration. The Bala had such a tremendous influence on Gunaratna that the editor thought it wiser to edit the Bala also in the appendix. Actually, the Bala on KP (I-III & X) was earlier edited by S. S. Sukthakar. So, the present author thought it advisable to publish only the portion covering the ullases IV & V. He also suggested how Gunaratna was influenced by other commentaries including the Sabo. He has completed his work on the remaining portion of the KP, i. e. ullasas VII-X and this paper attempts to bring out the influence wielded by the Sabo on the SD on KP VII-X only. (The references to the Sabo are to the Allahabad edition '76).

It will be noticed how Gunaratna at times preserves better readings and even fills up the lacuna left out in the Allahabad edition. Thus SD proves a most important research tool, indeed a control, for editing other commentaries on the KP. Gunaratna has heavily relied on the Bala, the Sabb being only next to it, with as many as 105 instance from ullass VII, and 11, 33 and 26 from ullass VIII, IX and X respectively. We will examine only some illustrations in what follows.

Ullāsa VII Sāradīpikā (S. D.) (to be published)

(1) अर्घत्वं [तु] शब्द [जन्यमासात्कारविषय-त्वम् । काव्यादन्यतः शब्दान्न सुखस्य प्रत्यकता किन्तु शाव्यत्वमेव । शब्दे]तज्जन्यप्रत्यक्षविषयनयाऽनिव्याप्ति-वारकं मृल्यार्थपदं (मृल्यपदं) उत्तम्म । Ullasa VII Särabodhini—(Sä.bo.) (Allahabad edn. 76)

(1) The words in the [ ] in the S. D. are added by the editor with the help of the Sa. bo (P 203), and ( ) suggests the amendation following the same which reads as:

— अर्थलं तृ शब्दजन्यमाञ्चात्कारविषयत्वम् । काव्यादन्यतः शब्दान्न सुनस्य प्रत्यक्षता किन्तु शाब्दत्व-मेव । गब्दे तज्जन्य साक्षारकारविषयनातिव्याप्ति-वारकं मृज्यपदं उक्तम् ।

Gunaratna has प्रत्यक्षविषयतया in place of साक्षारकारविषयतया of the Sa. bo.

- (2) न प्रतिबन्धः, दृष्टेष्वपि रसानुभवात् ।
- (3) अपकर्षस्त रसनिष्ठो जातिविशेषः ।
- (4) दोकान्तरे मुख्याय इदं मुख्यार्थमिति चतुर्थी समास: 1
- (5) यस्य येन रूपेण [रस] व्यञ्जकत्वं तस्य तद्गुषञ्चन्यदः।
- (6) न च संज्ञाधक्वानां तह आवीना न देश्यानां संस्कृतप्राकृतव्याकरणी(णा)व्युत्पादनादसाधृत्वं स्यादिति बाच्यम्, उणादयो बहुलमिति संस्कृतप्राकृतसृत्राम्यां सामान्यतो व्यत्पादनात ।
- (?) नावतराधीरचें आरमनेपदांव न परस्मैपदं, अवान्तरं त्वांनियमात्, यावनेश्रवास्मोपद्यविद्यानिति व्याख्याय साम्[यान] इत्युदाहार्य्यमिति इत्राणः कश्चित्व-त्य धातोरास्मेनेपदित्वं न परस्मैपदाद्रमन्त्रया नियमव्या-नृत्यमाहेन अधिसत्य्यम्।
- (8) प्रहतौ(तो)द्यवतप्य (द्य) विल (ब)म्बा(ङ्वा) विषु उपसंदानेन गतेः प्रत्यायकत्वात् तत्याठ्यैकत्यम् । एवमव्ययमपठितस्यापीङ्वातोर्ग्य (वि)विनावत्र प्रयोगे क्षासम्बद्धीयः ।
- (१) याबकरसे विषयभ्रमान् (त्) मुख्यता । [सङ्क्षा] तस्त्रणं, विलम्बेन नामिका [या] भ्रमोञ्छेद-सम्भावनात ।
- (10) तात्पर्यसंदेहास्पदीभूतार्यद्वयोपस्थापकं सन्ति-रक्षम ।
- (11) क्रियासम्बन्धेनैव नक्रोऽआवप्रतिपादकर्त्वन रव(त)या सह तस्यै(नै)काधिकरणकर्त्ववरहान्न समासः।

- (2) न प्रतिबन्धः दुष्टेष्वपि रसानुभवात् । (P. 209)
- (3) अपकर्षस्तु रसनिष्ठो **धर्मविशेषः** । (P. 203)
- (4) अत्र मिक्याः, मुख्यायेदं मुख्यार्थमिति चतुर्थी लमातः । (P. 203)
- गुणरल's 'टीकान्तर' refers to the 'सिका:' as quoted in the Sa. bo.
- (5) [रस] is added by us with the help of the Sā. bo. (p. 202) quoting the view of 'शिक्शाः' which reads as : यस्य येन क्येक रस-व्यक्तकलं तस्य तद्वपप्रव्यवः ।
- (6) संज्ञाचन्दानां डिल्यादीनां लडह दीनां प्राक्-तानां च उणादयो बहुलं, बाढादयो बहुलं इति सामा-न्यतो श्युत्पादनाञ्च तत्र दांष: । (P. 208)
- (7) अत्र केषित्—आस्मोपविश्वणपाञ्चेबासमे-पित्ने रिखे पुनस्तरिक्षानं नियमाय । नास्मेराधीरभें आस्मोपविभेव न परमीस्वम् । अर्थान्तरे स्विनयमस्तवा च व यावनियासनेपदमविषद्विमित, प्रामसाम इत्युवाहाय-मित्याह । (Р. 205)
- (8) प्रहाजेद्वत पद्धति जङ्कादिषु उपसम्बानेन ननेः प्रत्यायकत्वेन न तत्पाद्वैयदर्यम् । एवमध्ययने परिपठित-स्यापीङ्चातोर्रोच विना तत्र प्रयोगेऽसामध्यंभेव । (P. 205)

Our corrections in S. D. follow this passage.

- (9) यावकरसे रुचिरश्रमान्युग्वता । सहसा तत्क्षणं, विकाबेन नायिकाया श्रमोच्छेदसंभावनात् । Our corrections follow this. (P. 206).
- (10) तात्पर्यसन्देहास्पदीमृतार्थद्वयोपस्थापकं स-न्दिग्धम् । (P. 211)
- (11) क्रियासम्बन्धेनैव नजोऽभावप्रतिपादकस्वेन तया सह नजः तत्र एकाधिकरणत्वितिसहात् न समासः। (P, 216)

- (12) यथा [ब]बाह्यण इत्यादी उत्तरपदसंब-न्विनो मत्रः समासे बाह्यणप्रतियोगिकतञ्चोग्यासा(भा)-वय(स्य) प्रतिपत्तावभावस्य विश्वेषणस्त्रेन विश्वेयत्वाप्रति-पत्तिः। तत्रुक्तम्—"प्रधानत्वं विश्वेयत्र प्रतिचेदेऽप्रधा-तत्वा। यर्षु दासः स विज्ञेयो यभोगपदेन नत्न्।।" इति । निषेषप्रधानायं समा(सा) आवं दशन्त्यति—
- (13) अत्रोपस्लोकेन विरोधिनः कुकर्ममित्रत्वस्य प्रतीतिः । समासावयवस्य नवो निन्दार्थत्वम् । तदुक्तम्— "तत्सादृक्यं तदन्यत्वं तदन्यत्वं विरोधिता । अप्राचस्त्यमभावाम् नवर्षाः यद्यक्षीतिताः" । इति ।
- (14) तदुक्तम् नरसिंहपुराणे—शक्तित्वाल्लोक-मातृत्वादम्बिकेति भविष्यतीति ।
- (16) दीकाकारोऽप्याह—अयमभिशनियः यत्र स्यक्तारसं विधीयते तत्रमानुश्रविषयेग्योवांपर्योपादानेनैव तथा प्रतिपत्तिः। तदुक्तम्— 'यञ्ज्ञस्योगः वाच (प्राय)स्य सिद्धलं चास्यपूर्(नु)श्रमा । तच्ज्रस्योगं वीक्स्य साध्यत्वं च विधेयता ।'' इति'।
- (।6) अयं तु समासगतत्वेन पददोष एव प्रसङ्गा-हुक्तो न वाक्यदोषः, मिष्यामहिमत्ववदिति टीकाकृतः प्रणयन्ति ।
- (19) तथाहि, जनुजे आयंसंबन्धं विधायानीचित्य-कारित्वाभावो विधीयते । यत्रायं(य) सम्बन्धस्तत्रा(त्र) [ना]नौचित्यमितिबिष्टितविधेयत्वं विबक्षितम ।
- (20) अत्र विरोधिनं शान्तन्(सु)पमधा।क्रम्य) [स्त्र] विश्वान्तस्य ग्टुःङ्गारस्यात्यन्तमधुरत्वेन शुद्वापका-रस्याप्यसङ्ख्या पर्वेकदेशस्त्रृतिकठो(टो)रप्यपक्षतेत्याह, स्त्राविति ।

- (12)—जबाह्यण इत्यावौ इत्तरसंवित्यनो नतः समासे ब्राह्मणप्रतियोगिकान्योग्यामावाप्रतिपताबमावस्य विशेषण्यते विवेषत्वाप्रतियोगिकान्योग्यामावाप्रतिपताबमावस्य विशेषण्यते विवेषत्वाप्रतिपत्ते । तथा सम्तन्—
  ''प्रवानत्वं वियेषत्र प्रतिपर्वेष्ठप्रधानाता ।
  पर्यु दासः स विशेषो यन्नोत्तरपरेव नत्व ॥'' इति ।
  निवेषप्रधान्यत्वे समानामावं वष्टान्त्यति स्वेति ।(P. 216)
- (13) कुकार्यमित्यत्र तस्य प्रतीतिरित्यर्थः, अत्रोप-क्लाकनिरोधिनः समासावयस्य नवो निदार्धत्वात् । यदुक्तम्—etc. (P. 218)
- This presents faulty reading. Gunaratna reads better.
- (14) तदुक्तं **नृसिहपुराणे** —''शक्तित्वारलोक-मातृत्वादम्बिका त्वं भविष्यमीति।'' (P. 220)
- (15) The **टोकाकार** is the author of the Sā. bo.—We have:—
- अपं रिपुम्पबन्धस्तत्र स्यक्कारत्वं विधीयते । तत्रानू-षाविषयमोः पीवीपर्योपादानेनैव तथा प्रतिपत्तिः । तत्रुक्तम्—"यच्छव्ययोगः … etc." इति । [भट्टवार्तिकम्]. (P. 226) Our corrections follow the Sa. ho.
- (16) अयं तु मसानगतत्त्वेन पददोष एव प्रसःङ्गा-दुक्तो न वाक्यदोयः । भिष्यामहिमत्ववदिति टीकाकृतः । (P. 227)

Gunaratna has added 'प्रणयन्ति'.

- (19) तथाहि। अनुजे आयंसंबन्धं विधाय अनौनित्यकारित्वामावो विधीयते। यत्रायं संबन्धतत्र नानौनित्यमिति विहित्विधेयत्वं विवक्षितम्। (P. 234) Our corrections follow this.
- (20) अन्न विरोक्ति चाल्तपुरक्रम्य स्वविन्नात्तस्य प्रश्नास्यात्मत्तस्य प्रश्नास्यात्मत्तस्य प्रश्नास्यात्मत्तस्य प्रश्नास्यात्मत्तस्य स्वविन्नास्य त्विक्तस्य प्रश्नास्य स्ववित् । (P. 235) corrections follow this. But Guparatna has बृह्मपुर्कार which reads better than Sarabodhini's 'बृह्मपुर्कार'. Again the S. D. has 'बृह्मिस्टो:' for Sa. bo's बृह्मिस्ट्रास्य Here also, S. D. reads better.

- (21) चातुमसामित्यत्रमनु (तु) वृ (वृ) सरतस्व (ल्) प्रत्ययेन सम्बन्धा [भिष्णर्न] [नै] तद्येक्षया क्षीणार्वः प्रसिद्धः ।
- (22) तथा च चतुर्थपादे गुरुस्मरणेन भावोद्रेकात् कोवस्य तिरस्कतरुचितमेन मसणवर्णरचनमिति भावः।
  - (23) प्रवादोचितं सदिस कथनयोग्यं ......
- (24) तदः प्रकृतेतरा(स्पा)दानात् । प्रकृति-प्रत्ययार्थयोरनपादा नि एव तिथात्वादिति केचित ।
  - (25) ''माहिषं दिव सवाकंर' पय: कालिदासकविता नवं वयः । प(ए)ण मां समबला सुकोमळा को कमेतं (त) हरिमांचतं विना ॥''
  - (26) ''गम्यतामन्यतः पान्य तबेह वसतिः अ{कुंतः। दोवाय स्यादर्लं {पान्यः} [यस्माद] वमतिः प्रोषितालये।''
- (27) अत्र तु केन केनेत्याद्यसाधारणप्रकाव्यतिरे-केऽपि कोदण्डेत्याद्यन्वयबोधस्य जायमानत्वात् न प्रकाकत्यनेति । टीकाकृतः अत्र पञ्चाशक्का वर्तन्ते यथा— etc.
- (28) **गौडटीका**ब्यास्याऽत्र लिस्यते । **चापाचार्य इ**ति । इयं हि युयुत्सुः'''etc.
- (29) अत्र हि रिवर्जयति इति रवेक्सकर्य प्रधान-वाक्यार्थः। न बलु विस्तीर्णप्यसम्बर्णः क(अ)महेतुर्येन तत् वास्त्रेपर अमस्याय जल्कवेहेतुः स्यात्। वितत्यवेन वीर्ष्वाभिवानेऽपि रयाक्ययानेन मञ्जरवाह्य असल-प्रतीतिः।

(21) **वातुमत्तामिति** । मृत्यूतरतल् प्रत्ययेन सम्बन्धाभिवानं तदयेक्षया क्षीणार्थः प्रसिद्धः । (P. 236)

Our amendation follows this. { } in our scheme suggests omission.

- (22) चतुर्षपाते गुरुस्मरणेन भावोद्रेकात् कोषस्य तिरस्कृतेरुषितमेव मसुणवर्णरचनमिति भावः। (P. 283)
- (23) तस्य रावणस्य परितोषजनकं प्रवादीचितं सर्वसि कथनयोग्यम् । (P.250)
  - This reads better.
    (24) तदः प्रकृतेरुपादानात् । प्रकृतिप्रत्यययोर्द्धयो-
- (24) तदः प्रकृतस्पादानात् । प्रकृतप्रत्ययग्रह्मग-रनुपादान एव तथात्वादिति केचित् । (P. 251)

(25) 'माहिषं दिघ सशक्तरं पय' इतिवत् । (P. 252) Guṇaratna gives the full quotation which is only hinted at in the Sā, bo,

(26) गम्यतामन्यतः पान्य तबेह बसतिः कुतः । दोषाय स्यादलं यस्माद्वसतिः प्रोषितालये ॥ (P. 252)

The discussion accompanying this quotation in the Sā.bo. is also reproduced by Gunaratna, but of course, not verbetim in this case.

(27) तस्याधेन येनेत्यादिना कोदण्डादिव्यति-रिक्ते एव कर्तु कर्मणी प्रतोयेते इति मत्योगाभाव इति टीकाकतः । (P. 252)

Perhaps Gunaratna reads better.

- (28) इयं युयुत्यं भागंवं प्रति....etc. (P. 253) Guṇaratna refers to this passage and calls it 'गोडटीकाज्याच्या'
- (29) अत्र हि रविर्वयतीति रवेस्तर्भः प्रघान-वाक्यार्थः। न सकु विस्तीर्णपदमंत्रर्भ अगस्तुपुर्वेन तत्त्व-त्वेऽपि अमन्यार्थे उत्तक्रहेतुः स्यात्। वितत्तपदेन दीर्ध-त्वाभिषानेऽपि रथास्थ्यानेन सञ्चरणात्र अमलस्त्रीति। (P. 267,8)

- (30) अनाकांकाविसामग्रीसाचिष्येनान्वयबोधाद-नन्तरं **पदकीष्यत्येम्नुसम्धानवज्ञाया**मेखामनुपकारित्व-मह इति प्रतीत्यनुपपत्याऽर्थदोधना प्रतीत्यनुपपत्तावेव शब्दवेषतेति क्षित्रामः ।
- (31) द्रीकान्तरे व्याख्या सुबोधा यथा— मार्गो रेसिः क्याम्र, जमुताना जसुवाना छ(ज)ला म्, रखः गुङ्गाराहिमीधूर्यं न, सरस्वती वाणी नदी च, परिमलं चमल्कारं सुखं च, प्रतादं सटित्यर्थप्रत्याः स्वच्छकात्तिम्न, चनो निविश्वो चेषम्म, म्योमेव काव्यं, तरिव स्थोत च, रुवय इच्छकान्त्यस्य म्, महता कवि(बी)— नामादित्यानों च, तथा इच्छावाना ।
- (32) 'अर्जुनार्जुन स(ता)त्यके' हत्युपक्रमेण पितृ-बधार्माय्वतस्थास्यामनः हसमृत्यिः। हर्ज(कर्ग)नुमति (ल्)नृहीं(ल्र्)ना(णा)भृत्तरीतरापराध्याध्ययेन क्रमादु-पत्याधः। तत्र कत्ती अर्जुनः। स(ला)म(त्य)किर्तुनस्ता। अन्ये दृष्टारः। जनान्य(द्य)योर्थला(ल)यद् हेवेण

शान्यसंबुद्धिरम्येषां च बुद्धिस्यव ।

- (33) न नृ(तु)हेलाकाहुकावां बाक्यावां(वं)पर्य-बसाने कममसमयंदांच इति वेन्न, पिगृकर्तृकाहमयरित्यां-गो(वृ)क्ये(त्ये) हे हुत्वेनान्यमात् पिनाचरित्यां-पृत्रेण वरणीयत्वात् बाह्मणातृचित्यान्त्रमुणस्येव इत्यं पर्यवस्ति बाक्यायंजननरः सम होकेन विना परित्यक्तं मार्चाच्यां-प्राप्ति पिगृक्षाकर्येच हेतुत्वमा)प्रिप्त पितृत्वाकर्येच सम्बद्धाः ।
- (34) विवेकस्थातिः प्रकृतिपुरवयोर्भयावभासः । संप्रजा(ज्ञा)तः सविकरपकः समाधिः, यत्रात्मा विषयान्तरं च भासते । अभवञ्जातं (असंप्रज्ञात) आत्मातिरिक्त-विषया(य) प्राष्ठी समाधिः ।
- (35) अन्वयप्रतियोगपुरस्यापकानुपादान एव न्यू-नप्यस्थात् । नो(मा)पि मावार्षाप्रतीतावश्यस्यनेवोधिक कृत प्रसादाकाङ्कानुबुत्तेः साम्ब्य[बोच] वैगुध्याष्टस्यदोगता यारिकश्चिकेकेलुक्थर्यवरोज्न्यात् वालोकोल्कृक्यर्यवरो-त्या गु(म)णा(ण) [नम]नुचितमिति क्येण वाक्यार्थो-पप्तिः ।

- (30) जनान्ययनोपान्तरं पचनीवासनृतंपानवंशा-यामेयामनृपकारित्यस्ट इति अतीतानृपरत्यावेदोककता अतीत्वनृपपतावेद शब्ददोवतेति विभागः । (P. 268) Guparatna has almost borrowed the whole passage but for minor changes which make better reading.
- (31) Guņaratna at times refers to the Sā. bo., and at times to the Bālacittānu-radjani as: ইাছানেই আহ্বান্থা.... etc Here it is the Sā. bo., from which Guṇaratna has borrowed almost verbetim.
- —मागों रीतिः पत्त्वाक्ष । परिमलं नमलगरं सुस न । प्रशासं सुम्यस्तं स्वच्छकात्तिक्ष । मनो निविश्वो मेचक्ष । परिनिष्ठा अत्यन्ताम्यस्ताः सबद्धास्त्र । स्वयः सम्बन्धस्य कान्यस्य । महाता कवीनामादिन्यासीनाक्ष्र, तेषा द्वाचलाना । (? - 268)
- (32) 'जर्जुनार्जुन सारपके' इत्युपक्रमेण पितृवधा-प्राचितस्याध्यत्यान् इसमृतिहाः। कर्जनुमन्तृब्द्वणानुदारोत-रापरायस्य लायवेन क्रमायुरन्यासः। तत्र कर्ता लर्जुनः। सार्याकेरतृभन्ता। अस्ये ब्रष्टाः। तत्राख्यांसैल्बद्देषेण शान्दसंबुक्तिः अस्येषा बृद्धिस्येष । (P. 269)
- (33) न तु हंत्वाकाहःशाया वावयार्यपर्यवसानं कथमयमर्थदांच इति वेनन, पितृकतृं कशस्त्रत्यासस्येव हेतुव्वेनात्वयात् पितृकृतकर्मणः पुत्रेणावस्यपित्यात् ब्राह्मणानृवित्तराक्त्रप्रहस्येव इत्यं पर्यवस्ति वावयार्थेजन्त-र मन कोकेन पित्रा परित्यक्तं मयार्थि पितृशोकन त्यवस्त्विमिति पितृशोकस्येव हेतुत्वमाकाहिश्यतं तवनुपा-दानेतृ निर्वेदुत्वय् । (P. 292).
- (34) विवेकस्थातिः सत्त्वपुरुषयोर्भेषासमसः। संप्रज्ञातः सविकल्पः समाधिः यत्रात्मा विषयान्तरञ्ज भासते । असंप्रज्ञात आत्मातिरिक्तविषयप्राही समाधिः। (P. 275)
- (35) अन्यप्रतिविध्युपस्यापकपदानुपादात एव ग्रुनपदव्यत्वत् । नापि नामार्थाप्रतीतो कदमत्वसेवीचितम्, कृत इत्याकाङ्वानुन्तेः शास्त्रदोषयेनुग्याच्छव्यत्रीयत् यक्तिञ्चकेकोकुष्टवर्धन्योऽज्यपादाने उक्तृष्टमर्मका गणनमनुविद्यतिस्तिक्येण वाम्यार्थाप्यतः । (Р. 277)

- (36) अन्यया घटेन वलमाहरेत्यचापि छिद्रेतर-त्वानुगावानेअपि तथा प्रसङ्गः स्थात् । अध्याहारे च चमकारमञ्जयोषः स्थावित भावः ।
- (37) न च तीह् निराकाङ्क्षताभिषाने न(च) शब्ददोषतीवीत बाच्यं, समर्थनसङ्कृतैनेतद्वावयेनात्पव सर्वपुणासमा(स्थ)व(व)न रावन एवं [बृक्षो] [रावणा-क्य ह] दृष्वरः [न लम्बत] हत्यकेला बाक्याचीपरानेव्य (रोननरा दृष्कां होत्सवीन होयावतारात् प्रतीत्यनुव-परिविद्धाल ।
- (38) एतच्च, "लम्नं राम(गा)बूताङ्खे" त्यन दोषत्रयं प्रकाशयता ग्रन्थकृतैन प्रकाशितम्। तथा चोपाधिसकूरो दोषाय न नू(तू)पधेयसकूरोऽगीति भावः।
- (39) नतु श्रृतिकट्यतिकूलवर्णादीनामनुकार्य्यः इवानुकरणंऽपि स्वरूपान[पा]यात् कप्रमदीलदीतं चैनने-वेम्। अनुकरणे हि विरोशियाण्यय्ञ्चकसम्पापि तण्ड्य्य-स्वरूपसर्यव प्रतिपाष्टालेन [न] दोषत्वम्। तत्र तदीचि-त्वातः।
- (40) द्वितीयपत्तं करिष्ठस्तो नाम [गक्षशुच्छा] कठिनयोनिशैषित्यापादको बहिष्कृतमध्यमाड्गुलीकस्तर्ज-न्यनामिकासंयोगस्य, तदुक्तम्—

तर्जन्यनाडि(मि)कायुक्ते मध्यमा स्याद्बह्त्व्कृता । करिह्स्तः समुद्दिष्टः कामश्वास्त्रविवारदैः ॥

(41)नाड्यः पोटश, तदुक्तम् गोरक्ससंहिता-दो---

"इडा च पिक्कां चैव सुयुग्धा च परास्मृता। सान्यारी हरिविज्ञह्मा च पूषा च सुवाशस्त्रवा।। अलम्बुसा कुचा चैव चिक्कमी सदा। कोलिज्ञ्चा च चित्रया कामदा परा।। अमृता बहुला नाम बाढभी बासुसभीरिताः। इति सिद्धिरिक्मादिः सामका बोमिनः एते

बत्बारः ॥

वदुषतं योगिनीतंत्रे '''etc.

- (36) अन्यया घटेन जलमाहरेत्यत्र **क्रितेतरत्वानु**-पादाने तथा प्रसङ्गात् । (P. 279)
- 'अध्याहरे'''' भाव:' is added by Gunarataa very aptly.
- (37) न च तर्हि निराकाङ्कानियाने च शक्य-बोयरिति बाच्यम्, समर्थनरहरूदमैनिवास्यानायनोक्त स्वंगुणासम्पर्वेन रावन्य पदिशो रावणावस्य द्रृंक्यरो न अभ्यत द्रव्यवस्या बास्यार्थोप्यरितन्तरं नूर्णकानुस्वाने-न दोषाबतारात् प्रतीस्मृत्यरितियद्वात् । (F-250)
- Our corrections and additions follow this passage.
- (38) एउच्च 'कम्नं रागावृताङ्ग्ये' त्यत्र दोवान-नेकान् प्रकाशयता ग्रन्यकृतेव प्रकाशितम् । तथा वोपाधिसक्द्ररो दोषाय नतूपधेयसक्द्ररोजीति सादः । (P. 284)

Gunaratna has 'दोषत्रयं' for 'दोषाननेकान्' of the Sa. bo, Gunaratna is clearer.

- (39) ननु श्रृतिकटुमभूतीनामनुकार्यानुकरणंऽपि स्वरूपानपायात् कथमदोषतेति चेन्न । अनुकरणे विरोधिन्गुणस्यञ्जकस्यापि तच्छन्यस्वरूपस्य प्रतिपाद्यस्य न दोषस्यम् । नत्र तदीचित्यात् । (P. 288)
- (40) करिहस्तो गजगुण्डा कठिनयोगिवीयिल्या-पादको बहिःकृतमध्यमाङ्गुलीकस्तर्जन्यनामिकासंयोगस्य । तदुक्तम्—

"तर्जन्यनामिके युक्ते मध्यमा स्यादबहिष्कृता। करिहस्तः समृद्दिष्टः कामशास्त्रविशारदैः॥" (P. 293)

(41) नाकारण इडा च पिङ्गाज सेन सुयुग्ना चापराणिता। गान्सारी हरितिजङ्क्का च पूरा चैन तमापरा।। अलम्बुगा कुहुस्चैन चाङ्गिनी दवानी स्मृता। वाल्जिक्के प्रेमिलङ्का च निक्या कागदापरा।। अमृता बहुला नाम नाक्यो नामुसमीरिताः।।

Gunaratna has greater details and he also mentions the sources viz. कोरकसंख्या and योगिनीतंत्र.

- (42) अत्र नो दृष्टेत्यादिकोधोक्तिः तस्य स्थानस्य परित्यागेन दीर्घंसमासस्य ततोऽज्यत्र करणाव(द)स्थान-शामितिति भ्रावः ।
- (43) दिञ्यादिब्या देवत्वेऽपि आत्मिन नराभिमा-निनः श्रीरामचन्द्रादयः।
- (44) दिवि मानुषवाग्वेषादि[वर्णन] वेषय(शा)
  नुषितं, वसन्ते मेषाविकालानुषितं, जराया सम्भोगादि [वर्णनं] बयोऽनुषितं, नायिकायाः स्वाभिप्रायप्रकटनं जारवनुष्तित्।
- (45) अपिमञ्जलमे । अधिकमपीत्ययः । इतिना अधिकात्यिरत्यरामर्गः(डां) । इत्यधिकात्यरत्वे प्रमुप्तान्यं वेनोतानं, तषुर्यमानत्वेन सामान्यवचनस्यास्य समस्त-योपादानं न स्यात्, उपमाननैव सामान्यवचनस्यास्य
- (46) नतु शान्तभ्रह्नगरयोः द्वयोरिष रसस्वै-नैकस्यापरेण वाधने कि विनिगमकं, वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वादित्यत बाद्वं, न पुनरिति ।

We will now look into same instances from ullasa VIII.

- (47) **रसप्त्यां**सीति । रसस्य पर्व्यन्ते भी (मी) भामा विश्वान्ता: । तहत्त्र्यमा (त्रा) प्रसारिणी रसमर्थादा-भाष्ट्रिणी [मा] प्रतीतिस्त्या बन्ध्यास्तदभीना: ।
  - (48) यद्योज्यल (न्मज्ज) ज्जलकुञ्जरेति वृत्तम् ।

(49) एक पदार्थस्य बहुभिः पदैः बहुना पदार्थाना वैकेनासि (भि) धारा (न) मृ। पदार्थे वाक्यरचना वाक्यार्थे च पदरचना ।

- (42) यतो नो दृष्टेति क्रोधोक्तिस्तरस्यानपरि-त्यागेन दीर्धसमासस्य तत्राकरणादस्यानगामिता। (P. 299).
- (43) दिव्यादिष्या देवलेऽपि आत्मिन अभिमा-निनः श्रीरामचन्द्रादयः । Gunaratna's 'नरामि-मानिनः' provides clearer reading.
- (44) दिवि मानुष्वाग्वेषादि वर्णनं दशानुचितन्, वसन्ते मेघादिवर्णनं कालानुचितम्, जरायां समोगादि-वर्णनं वयोऽनुचित्रमित्यादि ।

For 'इत्यादि' Gunaratna has a useful replacement in नायकायाः " जात्यनुचितम् ।

(45) अपिनिषक्रमे । अधिकामपीरायः । इति-ग्रव्देनाधिकास्थिरत्वपरामर्शः । इत्याधिकास्थिरत्वेन प्रसिद्धां यो अद्युरोआपुरुक्षप्रकृतस्य यदुप्पानत्वं तेतो-गातम्, तदनुपादानत्वम् "उपमानािन सामान्यवयने" रित्यन्यासनातः ।

Gunaratna has some elaboration which adds to clarity.

- (46) ननु शान्तश्रः ङ्गारयोर्द्धयोरिप रसत्वेन [एकेनापरस्य] बावनं कि विनिगमकमित्यपेक्षायामाह— न पुनरिति । (P. 308)
- [एकेनापरस्य] is supplied by the editors of the Allahabad edn. But Gunaratna has retained the original and better expression.
- (47) **रसपर्धन्ति**ति । रसस्य पर्यन्ते सीमाया विश्वान्ता तदन्यत्राप्रसारिणी रसमर्थादाम्नाहिणी या प्रतीतिस्तया बन्ध्यास्त्रदृषीनाः । (P. 316)
  - (48) यथा---उत्सरज्जञ्जलकुञ्जरेन्द्र....etc. (P. 323)

The whole verse is cited in the Sā.bo. Guṇaratna only mentions its प्रतीक. This verse is not seen either in Vāmana or in Mammata.

(49) एकपदार्थस्य बहुभिः पदैर्बहुना च पदार्था-नामेकेनाभिषानं पदार्थे वाक्यरचनं, वाक्यार्थे च पदा-भिषा । (P- 326) (50) एक बाक्यार्थस्याऽनेकेन वाक्येन प्रतिपादन व्यास: । अनेक वाक्यार्थस्यैकेन प्रत्यायनं समासः । यथा---

अयं नानाकारो भवति....etc.

कनादृष्टविषयात् सुलदुःसर्वेषित्र्यमित्येक(यनेक) वाक्यार्थं (कॅ) न प्रपञ्चितं इति न्या (ब्या) सः । स् (ते) हिमाल्यमामन्त्र्येत्यादौ एकवावयेन बहुवाक्यार्थ-निबन्बात् समासः ।

(51) क्रमः क्रियापरम्परा । विद्यापविद्यं कॉटिस्यं (ब्रां प्रसिद्यवर्णनाविरहोऽनुष्यं (स्वाः ल (ण) त्वं, उपपाव (इ) क वृक्तिविन्यास उपपक्तिः, एषां योगः सम्मेलनं, स एव क्रमं यस्य (स्या) घटनायासहड्मः इन्छरः । सब्द डीक्नास्तरे क्रमस्याति कौटित्यं अतिक्रमः, तद्यानुन्यणव्यासस्य, तत्रौ (त्रो) पपरितयुक्तिः तस्य (स्याः) योगः सद्वावस्तराया या

घटना तदातमा वलेवेत्यर्थः।

अस्योदाहरणं यथा—दृष्ट्वैकासनमंस्थिते''''etc. इत्यत्र दर्शनादयः ।....

Now we will pick up some illustrations from the IXth ullasa.

- (52) यमकेऽति व्याप्तिरित्याह—स्वर्वेसावृत्रये-ऽपीत्यादि । अत्र [स्वर]मादृष्यं न प्रयोजकं, कुलालकल-त्रमित्यावपि वर्शनात् । यमके त समानानपूर्वीकलनियमः ।
- (53) तेन वर्णभेदेऽपि श्रृत्येकत्वेन यमकं यथा, भुजलतां जडतामित्यत्र डकारलकारयो: । ततुक्तं गम-कादै(वौ)[मबेदैक्यं ?] डल्योर्बक्योरलयोस्तयेति ।
- (54) स तु प्रकृतो राजा, आरं अरिसमृहं, सर्वदा सर्वकारां. रणं समरमानैवीदित्यन्त्रयः ।
- (55) अबिनाशे हैतुरयम् । शिवेन शास्त्ररेण ईहित (तां) महितां, पक्षे शिवे बल्याणे हितां शिवदात्रीम् स्मरेण कामेन(ना) भिमतां स्मराजिमतां स्मराध्या-सिताम् ।

(50) एक वाक्यार्थस्य अनेक वाक्येन प्रतिपादनं व्यासः । तथा अनेकवाक्यार्थस्य एकेन प्रत्यायनं समासः । क्रमेण यथा--अयं नानाकारो भवति....

जनादृष्टविनिध्यात् सुखदुःस वैचित्रधामित्येक वाक्या-धौंऽनेकवाक्येन प्रपष्टिचत इति व्यासः । तथा, 'ते हिमाल्ये' त्यादौ एकवाक्ये बहुवाक्यार्थं निवन्धनात् समासः । (Р. 329)

(51) कमः क्रियापरम्परा । कौटिस्यं विद्यान-विद्यितम् । अनुस्वणस्वमस्कृत्वम् । उपपत्तिः उपपादक-युक्तिकित्यास एवां योगः संबलनम्, स एव रूपं यस्या बटनायास्तद्वपः क्लेशः । यथा—

दर्जीकासन संस्थिते....etc.

इत्यत्र दर्शनादयः क्रियाः । (P 329)

All this is Sa. bo., being repeated once again in the name of टीकान्तर. We fail to understand this.

- (52) यमकेऽतिच्यातिरित्यत आहरवरवैताइस्ये-ऽगीति। अत्र स्वरसादृश्यं न प्रयोजकं, कुलालकलत्रसित्या-दिष्वपि वर्शनान् । यमके तु समानानुपूर्वीकत्वनियमः । (P. 335)
- (53) तेन वर्णभेदे श्रुत्येकत्वेऽपि यसकं यथा भूजलतां जढतामवलाज नः इति लकारदकारयोः । तदक्तम—लोर्डसोरलोस्तयेति (?)

Gunaratna presents correct reading. The editors of the सारबोधिनी can benefit from this.

- (54) स तु प्रकृतो राजा, आरं अरिसमूहं, सर्वदा सर्वकालं, रणं समग्रमनैषीदित्यन्वयः । (P. 383)
- (55) नित्यविनाणे हेतुरयम् । शिवेन शा**कूरेण** ईहिता अधितां, पक्षे णिवे कत्याणे हितां णिवदात्री(त्रीं) स्मरेण कामेन मिताम । (P. 388)

Guṇaratna's 'अविनाशे' is better than 'नित्यविनाशे' of the printed edn. of Sa. bo,

- (56) ततस्त(स्त्र)समध्ये मा शब्द विश्यस्य तन्मच्ये राकारादिस(ध)मित्यन्तं वर्णचतुष्टयं विन्यस्य, [इक्षिणेनानुकोमेन] बामनो (तो) विलोमे[न] [मे] विष्याव(व) इति लिखेत । मादाब्द[स्त] पूर्वत्र (बदे) बेति त्सरः । परवर्णद्वयाच्यां त गञ्जनमिति खडग-निद्याचि: १
- (57) "करो राजस्वं, तल्लाति गृह्णाति, बहुले क्ष्णपक्षेऽप्यमला तारादिभिः प्रकाशनात ।
- (58) ततस्त्सरमध्ये मा शब्दं लिखित्वा ततस्त-त्पार्श्वनाकारादिशमित्यन्तं वर्णचतष्ट्यं विलिक्य दक्षिणे-नानलोमेन बामतो विलोमेन में विश्यात इति लिखेत । मा शब्दस्त पूर्ववदेवेति त्सरः । दिशब्देन गंजनं माशब्द-स्त तिष्ठ इति [?] खडगनिष्पत्तिः । (P. 358)
- Here also Gunaratna can help these editors.
- (57)....करो राजत्वं, तं लान्तीति वृह्णन्ति, बहुले क्ष्णपक्षेऽन्यमत्ता ताराभिः प्रकाशनात ।

Gunaratna's 'smen' is better than 'ब मला'

Now we will look into some parallels from the Xth ullasa. We will particularly pick up only such instances where Gunaratna offers better or correct reading as compared to the printed edn. of the Sa. bo. Actually we can trace as many as twenty seven parallel passages.

- (58) एकोऽसहायोऽयवा एकोऽवधारणे।स एव मान्यः ।
- (58) एकोऽसहायः अथवा एकोऽवधारणे।स एव नान्य: 1 (P. 409).
- Gunaratna has 'मान्य,' which reads better.
- (59) चन्त्र इव मुखमाञ्जादकमित्यत्र आङ्काद-कपबस्योभयान्वयित्वेऽपि नपुंसकस्य मुखपदस्य लिञ्ज-बहणमनवासनात ।
- (59) चन्द्र इव मुखमाह्नादकमित्यत्र तुआह्नाव-कपदस्योभयगामित्वेऽपि नप्मकस्य मुखपदस्य लिङ्कप्रहणं 'नप'सकमनप'सकेने' त्याद्यनशासनात । (P. 363)
- Gunaratna's 'जनगान्तवित्त्व'reads slightly better than 'wwwnfire'.
- (60) 'हंसीवघवलवचन्द्र' इत्यादी प्रतीतिमाधु-(न्य)र्यधीविरहेण दाेषो न स्यात ।
- (60) तथा सति 'इंसीव वयलक्यन्द्र' इत्यादी प्रतीतिमान्चर्यविरहेण दोषो न स्यात । (P. 362)

Gunaratna has 'sliferedor' which is clearer.

Instances can be multiplied. On an earlier occasion we have seen how Gunaratna can be utilized to advantage even in critically editing such comm. as the Balacittanuranjani. The Saradipika thus could prove a very important and useful research tool in fixing better readings and also in filling up the lacuna left out in other commentaries and works that have had a shaping influence on it.

JAYARÁSI'S CRITICISM OF VERBAL TESTIMONY

I. M. Shukla

Jayarāsi bhaṭṭa's Tattsopaplasasisha is a unique work written in the beginning of the eighth century A. D. The author belonged to the Lokayata tradition about which we possess only second hand knowledge from scattered references in different compendia of philosophical views. Very few independent works of this system have been discovered or studied by scholars.

The work under reference was edited by Sukhalal Sanghvi and R.C. Parikh and published in the Gaekwad's Oriental Series Vol. 87, inl1940.

Jayarāsi bhatta apparently was Brahmin as can be inferred from the abuses he showered on the Buddhists and the Jainas.\(^2\) His wrath cooled down a bit when he took up for criticism the views of the Brahmanic philosophers, although for the Naiyāyikas he was always happy to dart a couple of special arrows!

The tendency for using strong language against the views of the opponents prominently surfaced when the Buddhists wanted to establish the validity of their doctrines against those of the Mimänsakas on the one hand and of the Naiyāyikas on the other. Although the independent contribution of the Mimänsakas to epistemology is not very outstanding before Kumārila (c. A. D. 550-600), the Buddhist sconsidered them as their major rivals, because, the Mimānsakas, as the Buddhist thought, had biased people's mind with the dogma of the eternality as well as non-human (divine) origin of the Vedas. Therefore Dharmakırti's (c. A. D. 625-675) and the Buddhist writers coming after him express strong sentiments against their rivals. On the opposite side, writers like Kumārila, Jayanta bhatta (c. A. D. 750-800) and Vācaspati Mira (9th cent. A. D.) use brilliant repartee and biting sarcasm. This situation provokes attempt to understand the general trend of refutation of others' views in ancient Indian philosophical tradition.

The earliest tradition summarily refers to the views of the previous writers. It faithfully presents the views of the objector and after brief references to such views offers its own interpretation and explanations which positively contribute to the discussion at hand. We meet with this tendency in the Satapatha-brāhmaga (c. B. C. 800 or later), in the Pārne-and the Utsara-mīmāmāz sūtras (c. B. C. 200), in the Mahābhārya of Pataājali (c. B. C. 150) and in the Vākyapadīya of Bhartrhari (c. A. D. 400.450).

The next tradition takes up one by one the arguments of the rival systems and offers logical refutation. We here have the illustrations of the works of the Mahāyana Buddhist philosopher Nāgārjuna (c. 2nd cent. A. D.), Mimāṁsaka Bhatṭa Prabhākara (c. A. D. 600) and Śaṁkarācārya (c. A. D. 780-812).

The third tradition takes up the opponent's arguments, lends them a subtle twist, interprets them in its own way and ultimately refutes them. The illustrations are of the works of Dignaga (A. D. 400-450), Kumārila, Dharmakirti and Šantaraksita (A. D. 750).

The fourth tradition diligently collects the basic arguments of other philosophical systems, and tries to refute them by different devices of refutation. Jayarāsi represents this class of dialectics.

Jayarasi adopted the method of setting forth at the outset all possible alternatives with respect to a problem or the implications of a definition and then demonstrating the absurdities inherent in each one of them. He has at his command all the known tools of dispute (kathā) in the form of discussion (vāda), disputation (yalaa), and wrangling (vitayāa). He neither asserts nor denies anything. He merely presents a point, explores its alternatives and taking them one by one, refutes them. His method is to examine the tenets forwarded by other thinkers and show that they are self-contradictory, meaningless and untrue. For him: "all principles being upset, all the propositions will be charming so long as they are not investigated into." He boasts that he has gone beyond the arguments that would be conceived by Brhaspati, the early master of his own system of philosophy, whom he understands as no other than the preceptor of the Gods! In the text body he quotes from Brhaspati.

As can be seen from the first page of his work, he has traversed beyond the professed views of the Carvakas. The Carvakas accept the validity of perception as a means of knowledge. They also accept four primary elements, namely earth, water, light and air. But Jayaradi, or the particular Carvaka school to which he belonged, did not accept any means of knowledge or any element. He summarily dismisses them and would talk about them as acceptable only in the worldly usage.⁸ The elements do not have any ultimate existence or validity.

Jayarādi quotes Bhartphari, Kumārila, Dharmakirti and Śāntarakṣita. Digambara Jaina writers later than Jayarādi, like Anantavirya in his *Affasahasrī* and *Tattsörtha-lokasörttika* extensively quote him. 7

At the end of the Tattvopaplvas:mha he criticises verbal testimony (fabda-pramāṇa). He divides his criticism into five sub-sections:

- Words cannot express meaning because there exists nothing like a relation between the two. Therefore the words of a common man, or those of a trusted person (39te) or the words and sentences found in ancient works have no validity.
- Words cannot be accepted as a means of valid knowledge simply because they are spoken or written by a trustworthy or an infalliable person (āpta).
- 3. The argument that the vedas are not composed by any human agency and are eternal cannot be accepted as valid.

- 4. Words and sentences cannot be accepted as a valid means of knowledge since they naturally fulfill the desire of a speaker to express meanings.
  - 5. Meanings cannot be obtained only from grammatically correct words.

Let us try to understand Jayarāsi's criticism in these sub-sections one by one.

Some persons declare: "the word go (cow) is valid because it expresses a correct meaning, Jayarāsi says this is not correct because there is no relation between the word 'go' (cow) and the meaning, 'the animal cow' (go). There is nothing like a relation between words and their meanings.

The objector, however, will like to point out that there is a relation between a word and its meaning. The relation may be of the nature of identity (tadatman), or of the nature of causality (tadathatti), or of the nature of a convention (sāmayika), or is natural (saābhāvika).

Jayarāsi has referred to four kinds of relations: First is 'identity' which is accepted by the Mimāmsakas and the grammarians; the second 'causality', accepted by the grammarians; third, 'naturalness' accepted by Mimāmsaks and the grammarians; and fourth, the relation called 'convention' (somaya) which is accepted by the Naiyayikas.

The 'eternal' relation is called nitya or autyātika, or tādātnya-rāpa, or yagyatā-rāpa. The Mimāmsakas and the grammarians who accept this kind of relation also call it the relation between the expressed and the expressor (vāçya-vāzdak-bhāva-rāpa). The grammarians were the first to emphasize a natural relation between a word and its meaning, which they called eternal (nitya) or evident (rādāha). The Mimāmsakas meticulously followed them. It has become the bedrock of their interpretative superstructure, because, on the basis of this relation they explain the eternality and the infallibility of the vadas.

The Buddhists do not accept any relation between words and their meanings. For them neither words nor their meanings are real; how, then, can the relation between the two be taken as real? For the Vaisesikas and the Naisyayikas neither the sampaga nor the samazaya can be a relation between the words and their meanings. Vatsyayana is reluctant to call the understanding of a word in the form 'this is expressed by this' and 'this is the expressor of this' as a relation. At least, he would be pleased to designate it as convention (samaya' 0).

Jayarāsi says that the relation called identity (15dātmya) cannot be accepted, because, words like go (cow), hasti (elephant) and their meanings are not alike in form. The relation causality (kārya-kāraṇa-bhāṇa) also is not possible, because, even when meanings have vanished and hence no longer are present, words are still known to exist,

Convention (samage) based on the usage of the elders cannot be accepted as a relation because there are many individual words which denote the same meaning. A single word which brings about the cognition of the meaning and which is at the same time not different from other words cannot be conceived. The word which helped the convention which arose long ago is not always present at the time of the understanding of its meaning. The convention of a word which brings about the cognition of the meaning cannot be known as it was not present when the convention arose.

There cannot be a natural relation between words and meanings, because we cannot cognise the relation either by perception or inference. Similarly, the relation cannot be based on implication (arhāpatil) because implication is based on perception and other means of knowledge and in the absence of perception, one cannot arrive at implication. Second, implication itself is not different from inference and the grammarians do not accept inferential relation between words and their meanings.

Here, in the absence of a relation between a word and its meaning, words no longer express any meaning. When words do not bring about the cognition of meaning, how can a sentence composed of words express any meaning? When sentences cannot express any meaning, how can Vedic statements be understood as having any meaning at all?

If the objector were to say that meaning can still be comprehended from a sentence, although the words constituting the sentence may not have their meanings wellknown, Jayarasi would say that, in such a case, all those who recite the Vedas will be able to understand the meaning of the Vedas. This is not possible because a meaningful sentence is contrary to a meaningless sentence. One cannot make statements like "stones swim" (Sabara-bhāyya on the Mīmānā:-sūīra 1.1.5) or "Praiapati, having made a decoction of sixty-four letters drank them."

The validity of the verbal cognition based on the utterance of an authentic person is refuted in the second subsection.

There are some thinkers who accept words of authoritative persons as the means of valid knowledge. The authorities are those who intrinsically possess 'Dharma', or moral behaviour. Whatever is said by them is non-contradictory, It is said that one who has driven away demerits will not tell a lie because there is no reason for it.

All this, says Jayarasi, is 'unvalid'. The behaviour of an authentic person is largely indirect and hence what is related by him cannot be grasped. At the same time there is no inference which would recognize a non-attached person, for inference has already been declared as unproven.

Well, let the persons thought to be 'authority' make statements. How do they become valid? Do they so become by their mere existence or by their being capable of generating right knowledge? The former cannot be accepted because that which does not bring about any activity cannot be related to something valid. And, if the capability to generate right knowledge were considered to prove the validity of the statements of an authentic person, is it understood as bringing about right knowledge on its own or with the help of some auxiliary cause? The former position cannot be accepted because it alone cannot bring about any cognition and there will not be any order and simultaneity.

If, on the other hand, the statement of an authoritative person were to generate right knowledge only when helped by some auxiliary cause, one can say that the auxiliary cause may be erroneous, with the result that, inspite of himself being an authoritative person, his statements may generate a contrary knowledge. Let us take an example. A person having seen a boy with a new blanker say, this boy haz'a new (nazon blanker's. The hearer on account of his perturbed mid understands the boy as having nine blankets. In the opposite sense, the deceifful speaker mas have wished to convey by his utterance that the boy has nine blankets; while the hearer, on account of his righteous behaviour, understands him as having a new blanket. Similarly, the authentic statements may, on account of sinful behaviour of a person, be understood differently than what they really signify. There may be other reasons like being possessed by evil spirits, mental derangement, or a confused mind which bring about erroneous understanding of the statements of authoritative persons. Hence neither the utterance nor the hearing of the statements by an authentic person should be considered valid.

In the third sub-section Jayara4i offers his refutation of the doctrines of those who accept the authoritativeness of the vedas.

Those who follow the views of fools opine as follows: The sedas are authoritative in a different way, that is because not composed by any human agency. Human beings, with their minds inverted by infatuation etcetera, bring about something inverted and therefore cannot be the authors of the Vedas. It is argued that Veda is eternal, because, like sky etcetera, one cannot remember its producer. The defects related to him and influenced by him are no longer found in his absence. When there are no defects clinging to the Vedas, how can one doubt the validity of the authoritativeness of the Vedas. It is said that the presence or absence of faults is related to human beings. As regards the Vedas, there should not be any doubt because there is no composer of the Vedas. It is also said that "like the understanding brought about by a correct premise, a statement of a trustworthy person, or sense perception, the understanding produced by Vedic precepts is authentic because it is brought about by faultness means." 18

Moreover, the knowledge brought about by Vedic precepts is never doubtful because it is not produced in the form of a question like "why indeed." It is also not erroneous because it is not contradicted in other places, nor is it contradicted at other times. Therefore the 'Knowledge' from Vedic precepts is not incorrect.

The above is the objector's point of view. Jayarāši now starts point by point refuting the arguments put forward by the Mimāmsaka opponent.

The Veda cannot be eternal just because its creator is not found. In the cases of wells and public shelters, for example, their builders are not remembered. How could, then, they be deemed as non-eternal? If one were to argue that on account of the uncertainty regarding place and time, the builder is not remembered. Jayarāsi says that the argument will suffer from the ground of defeat called wrong person (heiventarom) because the arguer desires a specific mention when no such mention has given the particular meaning. 13

Even if a mention regarding the absence of the non-availability of a particular place and time with regard to the builder or the author of a well or the Vedas were made, the fact of non-remembrance of the builder or the author will not be excluded from the argument proving the contrary. Again, this reason is unproven because the followers of Kanjada do remember the author of the Vedas. At the same time many people in the world declare that Brahmā is the composer of the Vedas.

Jayarādi continues: Do you consider the absence of remembrance of the author on the part of all people as the reason in favour of the authenticity of the Vedas, or on the part of a few people. If the former, than it is untenable because the presently available portion of the Veda cannot be ascertained. If the latter, then the reason (heta) is inconclusive because quite a few people do not remember the work of living persons. From this it also becomes evident that when some persons do not remember the authors of the Veda, others do remember them.

Jayaraid likes to repeat that the Vedas are unauthentic, not because they are composed by human beings but because there may have crept errors and unaccept table elements on account of the faults on the part of the human authors. Like human beings who are sure to commit errors, the sense-organs also may commit errors in their working and hence all knowledge produced by them should be deemed unauthentic. Hence nothing under the sun should be considered as authentic.

There is a possibility of some 11 persons concealing their authorship of the Vedus and accordingly declaring that (a singular) he' has not composed the Vedus. Hence the argument that the Vedus are authentic because no human being has composed them cannot be considered proven.

For the sake of assumption, however, let the Vedas be considered as not composed by any human agency. How does it prove its authenticity. If authenticity is based on excluding the errors, because the composer human agency is also

excluded, you, the opponent, argues Jayarāti, will bring forward the argument of authenticity based on natural merits related to the Vedas, when human faults and errors are eliminated. In that case, avers Jayarāti, along with natural merits, natural demerits also will have to be included, which ultimately will declare Vedas as unauthentic.

Besides, who will remove the misconceptions generated in the minds of the hearers of the *Vedar?* On hearing the recital of the *Vedar, a wrong meaning is likely to be comprehended by the hearers, which will lead to a faulty performance of every day actions and which in its turn will generate erroneous knowledge, let alone the authenticity of the Vedic injunctions.

The argument that the knowledge comprehended by Vedic precepts is authentic because it is not proven contrary even at a different place and different time, also cannot stand; because, remembrance, although not contradicted, cannot be considered authentic.

It is argued that the objects Known with the Knowledge brought by Vedic precepts are truly existent and hence they are real, but the cognition of the kelonduka (a wooly mass seen by pressing the eye with the finger) can never have any reality. Jayaraki says that the poor dear objector arguing his case desires to instruct others after taking poison himself. 14 The later comprehension of the Vedic precept is useless for its understanding because the understanding has ceased to exist at that time and at the time of comprehension, the object has been non-critical.

The small fourth sub-section refutes in a very summary way the authenticity of 'words' because they fulfill the desire of a speaker. The Mimāmsaka says that the words are uttered on account of the desire to speak (visakt-j) on the part of a speaker. Jayarāsi says that there is no causal relation between words and the desire of a speaker. He relies for his argument on his rejection of the causal relation as he has already pointed out in the case of the Buddhists. He has also rejected causal relation (hetu-phala-bhāva) with regard to the inference of the Buddhist and the Naiyāyikas and the perception of the Buddhists and the Sānkhīvas.¹⁶

In the fifth sub-section Jayarāsi criticises the view of the grammarians who declare that meanings are obtained only from correct words.

Other thinkers, namely the grammarians, declare that meaning is obtained from correct words. Correctness of words which are called *lakyya* is ascertained by their being consistent with rules of grammar (*lakyaya*).

Jayarāfi asks: "What do you understand by words (laktyw) to explain which the great sage (Pāṇini) composed a mass of rules. Do the syllables like 'g' etcetera constitute words, or do we understand by words something abstract called *phota*

which is different from letters? If the former, are the letters eternal and do they constitute words or are they produced? If feternal syllables (or letters) were to be called words, will they be comprehended as isolated or grouped? If they were understood as isolated, then only a single syllable g or o will give the meaning of the word go (cow). In that case, the specific order in pronouncing letters will be fruitless. Besides, a single letter cannot be inflected because only a complete word which is in the form of a group of letters can have terminations.

Well, let us understand a word as a group of syllables (samghāta), says the objector, because the letters g, o and visarga, which constitute the word go, when taken together, are called a group (samghāta).

Jayarāsi does not agree with this proposition. Syllables, says he, have an inherent difference. In what, he questions, will one syllable be different from another letter? A syllable may be different from a non-syllable but how can it be different from another syllable? Is the difference based on the shape (a\textit{a}\textit{c}\textit{a}\textit{o}\textit{d}\textit{e}\texti\

There is also no proof which establishes the eternality of letters (or syllables) because perception and other means of knowledge have already been established at invalid.

If the letters were understood as many and different because the single syllable g is uttered slowly once, and loudly at other times and thus a loudly uttered g is different from a slowly uttered one, then the letter g will be understood as different from other syllables elsewhere.

The objector rejects this by saying that the loudly uttered g syllable and the slowly uttered g syllable are really not different. Their difference is based on their being manifested differently; the syllable (or letter) g is never understood as different from another g letter. Jayarāsi replies that it is not correct to say that the manifestations are different. If it were so, the division of g, o, and the visitags for the word go (cow) will have to be understood as based on the differences of manifestations and hence the letter remains a single entity. The result will be that from a single letter which becomes incapable of inflection, the meaning 1, the animal cow will not be obtained.

And also, Jayarasi continues, if objects which are understood as different are accepted as being non-different, there will not be any variety (brought about by differency in this world, and in a world without any difference, no ordering of the measurer and the measured will be possible. In an unchangeable and static world there will be no possibility for the rise and development of knowledge.

The objector then comes forward with a qualification that the last syllable accompanied by the memory of the earlier syllables which had been already uttered and which then disappeared, can be understood as a word, Jayarati rejects this proposition, saying that the last syllable, too, once uttered, has disappeared at the time of its remembrance and therefore it, will not be capable of providing any sense.

Jayarāsi once again offers the earlier argument. Even if case terminations were applied to a single syllable, the inflected single syllable will generate meaning and other syllables will not serve any purpose for bringing about meaning.

If one were to state that the already uttered syllables are remembered after the last syllable is pronounced, or that the last syllable is understood after the remembrance of the earlier syllables, in both the cases, there is no existence of a word (which is understood as a group of letters) and the meaning derived would be something unrelated to a word.

Syllables, moreover, cannot be understood as 'produced' (kārya). Something which already exists can be felt (and understood). That which is felt exists before it is known; its understanding comes later. What is the nature of that which is felt? Is it something produced recently and does it then become the object of cognition? Or has it been produced long before? Or is it something not produced at all?

We cannot conceive of any cause for it. We also cannot think of effort etcetera being responsible, for the effect etcetera are neither existent nor capable of activity. All this becomes unthinkable; for there is nothing like a causal relation. One cannot conceive of the cause being understood first or the effect being apprehended first. Some times both the cause and the effect are simultaneously apprehended. We cannot thus become certain about the causal relation. In the absence of such a certainty the non-eternal syllables cannot be understood as a word.

Jayarāsi very cleverly refutes all the concepts related with words and their eternality. He dismisses as unproven the difference among syllables, their grouping, the last syllable becoming capable of generating sense, their eternality, their capacity to produce anything, their nature of being a mere existence and, above all, the causal relation between words and syllables.

The grammarian comes forward with the famous concept of sphota, the 'word essence' responsible for bringing about verbal cognition. The grammarian says that sphota or a flash of meaning arises from the syllables which constitute a word, the syllables manifesting the sphota. It is said that the letters either singly or as an aggregate bring about meaning. The meaning is already present, hence the

meaning in the form of the sphota should be understood. It is also said that the sphota is different from the syllables.

Jayarāsi tried to resute the sphotavādin's point of view as follows: The grammarian says that something meaningful in the form of a word that is sphota can be understood, because, there is no possibility of meaning otherwise than from sphota. Jayarāsi replies that the validity of the argument about meaning obtained from implication (arthāpāti) has already been resuted. 16

Meaning is not something tied down to a word and therefore already known, before. We also cannot say that perception will help us in understanding sphota, We have already thrown it away as a valid means of knowledge. Besides, an unchangeable concept like a word in the form of sphota cannot be conceived as being capable of bringing about right knowledge. Hence, concludes Jayarasi, there is nothing like a word (either in the form of syllables or sphota). 30

This is Jayarā4i's refutation of the objector's view of sphota. We may say that a couple of arguments offered by Jayarā4i is feable, confused, and stated wrongly and at random. One might have expected a very accurate account of the objector's point of view taken from the Vōkyapadīya of Bhartthari whom Jayarā4i quotes at the end of the work, or the refutation of sphota from such great minds like Kumārīla and Dharmakīrti. Was he afraid of Manqlana Mitra who was ready with a brilliant defence of sphota in his Sphotasiddhi? Nothing of the kind: Jayarā4i, the indispertable wrangler (saiāāqitka), had in mind the Mīmānisakas, the Buddhists, and the Naiyāyikas as major opponents. Grammar was not his forte, nor grammarians his important adversaries. The reference to sphota is only incidental. Jayarā4i's arguments about syllables words, their relation, the expressiveness of the so-called corrupt words and the nature of the pronouncements of an authoritative person are arrows directed against the Mimānusaka more prominently than against the grammarian. At the end of the fifth sub-section Jayarā4i takes up the topic researding the expressiveness of the so-called corrout words.

There are rules in the form of the siltras regarding the correctness or otherwise of words in the current usage. Words are both correct and corrupt, say the Mimāmsakas and the grammarians. The correct words are determined by rules of grammar.²⁰

The so-called corrupt words like gīvl, goyi, goputalikā, all meaning a cow, are considered apābhrandā, or corrupt words. This is not correct. Even in the absence of rules testifying their correctness, they should be understood as correct words. What will happen when someone utters a corrupt word? Does the mouth of the speaker become deformed? Do such words not convey any meaning? Do they convey a changed meaning? Do the meanings of the corrupt words become incapable of bringing about a particular and intended action or does their utterance result in some disaster? For these alternatives Jayarāti has taken help of the first section (ālnikā) of Pataājali's Māhābāṣpa and the introductory discussion in the early part of the \$labara-bhirsa.

Jayara's next answers the above questions one by one. We find hundreds of people uttering the so-called corrupt words. Their mouths are not deformed.

A word like $g\bar{a}v\bar{t}$ (cow) does express meaning because there are many cognisers of the meaning of the word cow when $g\bar{a}v\bar{t}$ is uttered. It also should not be said that, when a hearer hears the word $g\bar{a}v\bar{t}$, he is mentally reminded of the word cow, the so-called correct word. The uneducated and backward persons have never known the word $g\bar{a}$ and therefore at the time of the utterance of the word $g\bar{a}v\bar{t}$ they are not reminded of the word $s\bar{v}$.

There is also no change of meaning when a corrupt word is pronounced. We never experience that the correct meaning 'cowness' is contradicted by the word gas' when the latter is uttered.

Nor does a corrupt word become incapable of bringing about a particular result, because, when the word gasi is uttered, there is no difficulty in milking a cow or leading it to a pasture or in its giving birth to a calf. The expressiveness of a corrupt word can never be derecognised.

Bhartthari has said that the corrupt word, according to some, is expressive only through the inference (of its correct form). Even if its expressiveness were equal to that of the corrupt form, the $\hat{Sistra}$ makes a restriction with regard to usage, keeping merit and demerit in view.²¹

Jayarasi says this is not correct, because, there is no restriction on the expessiveness of a corrupt, word. There are no specific rules about the use of correct or corrupt words. Even well-read scholars are found using corrupt words.

On this point Jayaran is in good company, for Pataujali, too, has stated that only at the time of ritual, corrupt words are not pronounced, because it results in demerit and restrictions against the use of such utterances are specifically given by Vedic injunctions. He also says that corrupt as well as correct words express the same meaning, 3.2

References

- I. TPS.
- (a) for the Buddhists, p. 29, I. 26; 32, 4; 39, 17, 23; 42, 22; 53. 9.
- (b) for the Jainas p. 79, l. 15.
- 2(a) तस्यैव नावदीद्गं प्रजास्विन्त कथं वृत्तिमित सिबस्मयानुकम नश्चेत । तरपरेऽध्यनुवदत्तीति निर्दयाक्कान्तमृवनं चिग्व्यापक तम । p. 80, Pramaņavārttika, Svārthānumānavṛtti (Malvaņiā, Benares).
  - (b) बेदप्रामाण्यं कस्यचित्कर्तृबादः स्ताने धर्मेच्छा जातिवादावलेष । सन्तायारम्भो पापहानाय चैति व्यस्तप्रज्ञाने पञ्च लिङ्गानि जाङ्गे।)

ibid, p. 118.

(c) तदेतदुन्मत्तकस्य जन्मत्तकसंवर्णनमिव । Vadanyaya, p. 103.

- 3. The criticism of grammar and grammarians: p. 67, 68.
- (a) सूत्रवात्तिकमाध्येषु दृश्यते चापशब्दनम् ।

अश्वास्त्वाः कर्षं चाश्वान्त्रसमरेयुः सचैतनाः ।। Tantravarttika, p. 260.

- (b) असो विगानभूथिष्ठाद्विरुद्धान्यूरुवर्जितान् । निष्कालाच्च व्यवस्थानं शब्दानां नानशासनात ॥
- निष्प्रकाच्च व्यवस्थानं शब्दानां नानुशासनात् ॥ ibid, p. 274. (c) बन्तिः सत्रं तिला माषा कयत्रि कोहबोदनः ।
- (c) वृत्तिः सूत्रं तिला माषा कयत्रि कोहबोदनः । अजङाय प्रदातन्यं जणीकरणमूत्तमम् ।। Nyāyamañjarı, p. 386.
- (d) तदेवं व्यवस्थिते न्यायमीमासार्पारशीलनविकलानां बाह्यतरा प्रलाया उपेक्रणीयाः । Nyāyavārttikatātparyatika, p. 715.
- 4. तदेवमप्रकृतेन्त्रेव तत्त्वेष अविचारितरमणीयाः सर्व व्यवहारा घटन्त इति । TPS p. 125.
- 5. TPS. p. 45, 48.
- पृथिक्यादीनि तस्वानि लाके प्रसिद्धानि । तान्यपि विचार्यमाणानि न व्यवतिष्ठन्ते किं पुनरम्यानीति । TPS. p. 1.
- 7 TPS, introduction VI ff
- वर्गा निर्धका सन्तः पदादि परिकल्पितम् । अवस्तनि कथं र्वात्तः संबन्धस्यास्य वस्तनः ॥

Pramāṇavārttīka, Svārthānumāna, verse 941 b, 242 a. नत नैव शब्दस्यापिन संबन्ध कश्चिवस्ति । Nyāyamañjarı, p. 220.

- 10(a) सामयिक, शन्दार्थसंबन्धप्रत्यय: । Vaišesikasūtra, 7.2-10.
  - (b) समयं तमवाचाम ! Vātsyāyanabhāsya on Nyayasūtra, 2.1.55.
  - (c) तद्वरमस्त सङ्केत एव । कृतमत्र स्वाभाविकेन मंबन्धेन ।

Tatparyatika, on Nyayasütrabhasya 2,1.55.

- 11. Tattvasaragraha, verse no. 2895.
- चांदनाजनिता बृद्धिः प्रमाण दोषविर्जतं. ।
   कारणैर्जन्यमानत्वाल्लिङ्गाप्तोक्तासबुद्धिवत् ॥

TPS. p. 116; Śloka-vārttika, Sūtra 2. v. 184.

- एवं तहि अविशेषाभिहितेऽथें विशेषिमञ्झतो हेत्वन्तरं नाम निम्नहस्थानम् ।
   TPS., p. 116, 1. 23, 24.
- 14. स्मृतेबीघारहितत्वेऽप्यप्रमाणत्वात् । TPS. p. 118, l. 18.
- 15. TPS. p. 84. 19; 87, 6; 71, 4: 63, 14; 71, 4.
- ततक्रीक एव वर्णात्मा जगित संजात । तस्य गोऽर्थवाचकत्वं न युज्यते सुप्विभक्त्यनुपपते: ।
   TPS. p. 121, I, 2, 2.
- 17. This is verbatim of the earlier argument, p. 121. l. 1.
- वर्षप्रतिपत्थन्यवानुपपत्था पदभवगम्यते । तद् अर्थापत्ते प्रामाध्यमेव नास्ति ।
   TPS. p. 123, i. 20,21.

Here Jayarāti takes a jump from अर्थंप्रतिपत्ति to अर्थापत्ति by verbal quibble (vāk chala),

- न च नित्यस्य विज्ञानाद्यपिक्र्याकरणसामर्थ्यमस्त । T.P.S., p. 123, I. 25. This is a repe-न च नित्यस्यानुषवातिकारस्य विज्ञानोदयदानसामर्थ्यमस्ति । tition of p. 121, I. 16.
- 20. Discussion regarding the nature of corrupt words stopped after the seventh century A,D. when different forms of Prakrits became the spoken dialects. The discussion in later Buddhist and Jaina works and in Nagesa is merely academic.
- अपशब्दोऽनुमानेन वाचकः केश्विदिष्यते।
   वाचकत्वाऽविशेषेऽपि नियमः पुण्यपापयोः॥
   TPS. p. 125: Vakvapadiya III. 3.30.
- 22 समानायामर्थगतौ शब्देन चापशब्देन च श्रमंनियम क्रियते । Mahabhasya, I. p. 8, 1, 21 (Keilhorn)

ABHINAVAGUPTA'S IDEAS IN LOCANA ON THE NATURE OF BEAUTY OF KÄVYA

V M Kulkarnı

In India it was the ālainkārikas. Interary critics, and not the philosophers who investigated the nature of beauty in kāva (literature) and for that matter fine arts in general. The attention of the ālainkārikas of the carlier period is mainly confined to the body of literature, the outward expression of kāvya, namely, kvbda and artha, whereas the ālainkārikas of the later period mainly concerned themselves with the suggested sense and more particularly with rasa, the soul or the very essence of kāvya. Ānandavardhana's Dhvanyāloka' (c latter hilf of the 9th cent. A.D.) is the first work which allots the first place to the 'suggested sense' in judging the worth of any literary piece of work. In his brilliant exposition of this work in his famous commentary Locana. Abhinavagupta (10th cent. A.D.) expands Ānandarvardhana's ideas about literary beauty and at times also adds to this own contribution. The object of the present paper is to collect together all such passages from Locana, classify them under suitable headings, and clucidate Abhinavagupta's ideas on the Theory of Beauty in kāva-literature (or art in general).

Nature of Beauty

Anandavardhana aptly compares the suggested sense in the work of "great poets" with the incomparable beauty (lawnya) of women that is distinct from the sum total of lovelines of various parts of their body. Abhinavagupta expunds this idea in his characteristic style.

"Beauty which is revealed by the configuration or form of the various (comely) parts of the body is quite distinct and different from their own loveliness. Faultlessness of the limbs or their union with ornaments does not constitute beauty. For we find sensitive critics (suhfadayas) calling a woman, although possessed of various limbs that are free from such defects as "one-eyedness" when each is viewed separately, and although decorated with ornaments, as devoid of elegance, and, on the contrary, calling a woman, who is unlike the above mentioned one, as the "nector of moonlight" (Tawapyāmṛta) ² Abhinavagupta thereby wants to convey that the suggested sense in the form of rasa, etcetera, is quite distinct from the sense denoted by abhidhā as well as the sense indicated by lakṣaṇā, guayṛtīt and arthāpauti (or anumānā), and as such it does not lend itself to paraphrase

According to Anandavardhana, a $k\bar{u}vyu$ is devoid of rasu electera, if the poet has no intention to portray rasu electera, and if he airms at merely composing figures of word and/or of sense. And even if in the absence of his intention there

is apprehension of rasa etcetera, on the strength of the denoted sense, that apprehension is very faint and therefore that $k\bar{a}vya$ is as good as devoid of rasa etcetera.

Abhinavagupta elucidates this statement by citing the following examples: "In such a kāvya., there is no apprehension of rasae eccetera, just as there is no apprehension of taste, say, sweetness, in a particular non-vegetarian dish, prepared by a cook who is not skilled in cooking". If one were to affirm by way of objection that there is necessarily apprehension of taste, say, sweetness, in Šikharini (a dish of curd and brown sugar with spices) on account of the innate or inherent excellence of the ingredients", Abhinavagupta replies: "In the case of such a dish prepared by an untrained cook no one experiences pleasure by the mere knowledge (exclaiming), 'ha! what a wonderful Šikharini (dish)!". On the contrary, people say with reference to it that curd, brown sugar and black pepper are not properly combined 8 What Abhinavagupta seems to have in mind is the fact that only when a good poet, who is intent on writing a kāvya imbued with rasa, skillfully depicts whihāvas. anuhhāvas and vyabhicāri-bhāvas in his kāvya that the appropriate rasa etectera is evoked in the reader's or spectator's mind.

The vibhāvas etcetera, conveyed by convention etcetera, immediately give rise to aesthetic relish. The apprehension of the rass is unlike the apprehension of religious injunctions which causes expectancy to do something next, or the knowledge of a sage (vogi) In rass experience there is no suggestion of anything to be done 4 It is a condition of restful joy.

Abhinavagupta further declares that "from sentences in the $k\bar{a}vya$ we do not expect the apprehension which proves useful for such activity as taking a cow out for grazing or bringing back a cow home in the evening; what we really expect is the apprehension of rasa etcetera, which leads to restful joy or aesthetic repose."

Anandavardhana says that elsewhere it has been shown that particular words are agreeable in certain context and disagreeable in certain other context and that this difference is based on their power of suggestion. On this Abhinavagupta comments: "Elsewhere, that is in (Udbhaṭa's) Bhāmaha-viraraṇa, it has been shown that words like 'a garland', 'sandal (paste)', etcetera, are quite agreeable in the context of 'sfngūra rasa' but disagreeable or repulsive in the context of bibhatsa rasa.

To put it differently; Words, when oriented towards the emotion being depicted, become the source of aesthetic relish. The discrimination culminates in the later doctrine of aucitya (fitness of everything that has bearing on the rasa concerned).

The beauty of the suggested sense consists in its capacity to suggest the particular rasa; and rasa by itself is of the nature of aesthetic repose or rest and consists in delight or bliss? There cannot be any kāvya worth the name in the absence of rasa etcetera; rasa doubtless is the life-breath of kāvya but sometimes even a vyabhicāri-bhāva which is subservient to rasa causes greater aesthetic relish.⁸

Abhinavagupta is one with Anandavardhana in asserting that a thing, although marvellous in itself, does not cause any wonder if it is universally known.

Sources of Literary Beauty

The earlies writers on poetics recognised sabdālamkāras like anuprāsa) arthālamkāras (like upamā), gupas (like mādhurya), vṛttis (like upamār,tikā) or rītis (like Vaidarbhi) and doṣābhāva (absence of defects) as sources of literary beauty. To the later writers on poetics like Anandavardhana, however, dhvani (suggestion, the suggested sense) is the first and foremost source of literary beauty. This suggested sense way take the form of rasa or alamkāra or vastu. Of these three kinds the rasādi (rasa, bhāva, etcetera) dhvani takes the place of pride.

Anandavardhana asserts that all figures of speech like rupaka attain beauty only when they embody suggested sense that is subordinate. Abhinavagupta lillustrates the truth of this statement by citing illustrations of upamā, rūpaka, bl şi, yathāsamkhya, dipaka, sasamdeha, apahnuil, pıryāyokta, tulya-yogitā, aprastuta prakamsā, ākṣepa, and atikayokti which are all prosaic, dry and devoid of any touch of suggested sense. They answer the external requirements of the definitions of the concerned alamkāras all right, but are devoid of their very lifebreath, the yaṇi-bhūta-yyaṅgya. For instance,

Upamā : 'The ox is like a cow.'

Rūpaka : 'The rammer is a sacrificial post.'....

Dipaka : 'Bring the cow and the horse.'

Sasamdeha: 'Is that a person or the tree-trunk?'

Apahnutih: 'This is not silver (but a pearl-oyster).'

in beauty and therefore they cannot be termed as alamkaras.10

Parvavokta: 'This fat (Devadatta) does not eat by day,'

Atišayokti : (i) 'The kuṇḍikā (spouted water-jug) is samudra (an ocean).'

(ii) 'The Vindhya mountains grew (high) upto the sun's path in the sky.'

All these examples are bald and devoid of any suggested sense and thus want

Abhinavagupta's contention that "a man free from passions (a saint) does not see things topsy-turvy: If he hears the sound of lute, he does not think he has

heard the harsh-sounding crowing of a crow," would suggest that he held beauty to be objective !*

Abhinavagupta elsewhere observes that when rati (love) is presented on the stage or in a posen, even a saint or an ascetic (who is free of passions) experiences rasa-hydaya sanivāda. 11

Änandavardhana asserts that alankära (like upamä) is universally known as the source of beauty. All alankäras truly become so if they are used as subservient to rasa etcetera, which is the very soul, or essence, of kävya. Abhinavagupta comments on this as follows: "Upamä embellishes the literal sense. However, this literal sense, when endowed with excellence by upamä (or any other alankära) serves to suggest (rasādi—) alvan' So, really speaking, the dhvani ärnä is alankärya. The ornaments like kajaka (bracelet), keyüra (armlet) when put on one's person embellish the sentient person by suggesting his particular mental condition appropriate or inappropriate.\frac{1}{2}

For instance, a corpse when decorated with alamkāras like) kund 1/a (enrings) does not shine, as the soul has departed. An ascetic, if he puts on ornaments such as a bracelet of gold etcetera, becomes a laughing-stock, as in his case the mental state of a lover is inappropriate. As far as body is concerned, the question of propriety or otherwise does not arise 'It is, then, one's self alone that is alamkārya as one proudly feels: "I am splendidly decorated." 18

Emotions: The Content of Kavva

Anandavardhana thus says in the third Uddyota:

"In the province of kārya where we perceive suggested sense, the notions of satys (truth) and asatya (falsehood) are meaningless. To examine kārya through the well-known pramāṇas (means of valid knowledge) would simply lead to ridicule." 14

The purport of this observation is that the things in kāvya have no place in the everyday world of space and time, and, owing to this lack of ontological or physical status, the question of reality or unreality in this case does not apply. That, however, does not mean that they are unreal. In fact the distinction of existence or non-existence does not at all arise in their case.

- * This reminds of Mankhaka's lines in his Śrikanthacarita .
  - (i) वाणी किमेणाङ्ककलेव घत्ते टङ्क विना पक्रिम विश्रमेण

-II. 11

(ii) *** किं तुच्छभ्रपुच्छच्छरचेव वाचा।

-II. 14

"Deviation in the activity of the poet is like the beautiful curve of the crescent moon and quite unlike that of the dog's tail."

Abhinavagupta elucidates this passage of Anandavardhana by citing a dissimilar example (vaidharmya drstānta)

"We are not to examine these statements in $k\bar{a}vya$ as to whether they are true and consider whether they command us to do something as the Vedic utterances enjoining Agnisjoma sacrifice do. They simply contribute directly to giving aesthetic delight (and only indirectly to refining or influencing our character and culture of mind and heart) The aesthetic delight which is essentially of the nature of transcendental camatkar is not different from vyupatti.\(^{16}\)

The aesthetic delight is evoked in a reader when a vastu or alathkāra or rasādi islare portrayed by the poet in his kārya The rasādi-dhvani is accorded the place of supremacy as it is the source of the highest delight next only to that of the realisation of Brahma Naturally, emotions are the central theme and content of kāvya according to both Anandavardhana and Abhinavagupta, the two greatest aestheticians India has produced.

Dhvani: The Method of Kavya

Anandavardhana regards "šabdārthau" (word and sense) as only the outer vesture of kāvya while emotion as its 'ātman'. Emotions, of course, are never conveyed by their mere denomination They can be conveyed or communicated only indirectly through an appropriate portrayal of their causes and effects. This indirect method of conveying emotions and feelings is called 'dhani' (suggestion suggestiveness). This method is extended to two other spheres of theme and content of kāvya, namely vastu (a fact, a bare idea) and alamkāra (figure of spec.h). Both vastu-dhani and alamkāra-dhrani can be paraphrased, but rasādi-dhrani can never lend itself to paraphrase. The beauty lent by suggested cause is the greatest alamkāra of poetic speech just like bashfulness of women 1.6

Abhinavagunta, too, upholds this method of dhvoni as propounded by Anandvardhana. In the course of his exposition he often draws our attention to 'gopunasära-saundarya'''?; and in one passage he aptiy compares dhvani to a beautiful or noble lady's breasts, partly covered or concealed and partly revealed, the better to excite curiosity and passion, a simile which on account of its inherent beauty and aptness became famous in later alanhkāra literature. At one place he miskes a perceptive remark: "what charm is there if the sense to be conveyed is done so directly or openly by the power of denotation?" "!"

Anandavardhana boldly declares that divani (suggestion) is 'kāvyasya-ātmā' (the soul, the very essence, of poetry, and by extension literature). It may present itself in the form of vastu or alankāra or rasādi. He is perfectly aware of the importance of rasa-divani. But it is Abhinavagupta who gives it the place of supremacy and asserts that the other two divanis are only its aspects, and that they are not really valuable in themselves but only insofar as they lead to rasādi-divani.

Anandavardhana is perfectly aware of the fact that the hackneyed examples of secondary usage (laksanā, and guṇavṛtīī) like 'gaṅgāyām ghoṣaḥ', 'agnīr māṇa-vakaḥ', 'siṁho baṭuḥ', although suggest particular purposes, their suggested sense is not so charming or elegant ¹⁰

Abhinavagupta expands and develops this idea in his Locana. He insists that the perception of beauty is the salient or characteristic feature of $k\bar{u}yya$,

He further adds that the perception of beauty must afford aesthetic repose to the reader. In its absence the linguistic function, called vyanjanā, does not start. Recoiling in fact, it comes to rest in the literal sense. It is like a poor man before whom heavenly wealth presents itself for a moment and instantly disappears from his view.

While commenting on the word (dhvaneh svarūpain) attramaniyam from Anandavardhana's Vrtit²¹, he rightly observes: "By this expression he points out the difference of dhvani from (and its superiority to) the bhāktu (the secondary usage): There hardly is elegance in these examples of secondary usage: sinhho botuhi' (the boy 1s a lon), 'Gangayām ghoyah' (there is a settlement of cowherds on the river Gangā)." Why these and such other examples want in beauty and why they do not deserve the title kānya he explains in another passage:

The Objector: Thus the sentence "The boy is a lion" might constitute kārya as the soul if the form of suggestion is present in it.

The siddanti . If so, you will have to call a jar 'living'; for atman, which is allpervasive, is also present in it.

The Objector: If the soul is possessed of a body endowed with various organs etcetera, only then it is called 'hiving' and not simply any kind of body.

The siddhanti. If the soul of dhvam (suggestion) is invested with a body consisting of words and meanings that are beautiful on account of the presence of gingus (excellences) and alamkāras (figures of speech), appropriate to the particular (rasa-) dhvami, then we call those sabda and artha as Karya (kabdarthau kāvyami). 22

Aim/s of Kavva

Dhyanyāloka merely tefers to priti or āmanda, (aesthetic) pleasure, joy or delight as the unique goal of literature. The discussion of Kalīdāsa's Kumārasambhara (Canto VIII, "Devisambhogavarṇana") by Anandavardhana, however, is a pointer to his view that literature (or art as such) cannot be divorced from morality. So, one may not be wrong if he drew the inference that Anandavardhana believed in priti and ryutpatit (aesthetic pleasure and culture or refinement of character or moral sensitivity or proficiency in the means of attaining the four goals of human life) as the twin aims of literature.

In contradistruction to Anandavardhana, Abhinavagupta discusses this important issue of aesthetics in his Locana on more occasions than one. While commenting on Bhāmaha's verse meaning, "Study of (genuine and) good kārya (poetry) leads to fame and delight as well as proficiency in (the means of attaining) the four great ends of man as well as proficiency in fine arts," Abhinavagupta pronounces his view:

The readers of genuine kāvya attaın vyutpatti and priti (aesthetic delight or pleasure) no doubt, but, between them, says Abhinavagupta, aesthetic delight is the chief aim. Otherwise one could posit the question: "Since the Vedas and Smetis which are authoritative like masters (who issue command) and Puranas which advise or guide us like friends (they do not command, only tender advice), these two along with kāyva are equally sources of vyutpatti; what is, then, the distinctive feature of kavya leading to the same goal? As similarity with a loving wife (who successfully persuades her husband to do what she likes keeping her persuasive character concealed from view and providing love's enjoyment) has been recognised as the characteristic feature of kavya, the answer to the above question is that immediate aesthetic pleasure is the principal aim of kavva and the aesthetic pleasure is also the ultimate fruition of vyutputti and of kirtti (fame) too." Abhinavagupta next emphatically asserts: "Nor are priti and vvutpatti different from one another, for they both have the same source "28 From this discussion by Abhinavagupta it would seem that he does not differ with Anandavardhana as regards the ultimate aim of kayya. He makes explicit what Anandavardhana implies in the course of his discussion of aucitya24 and of the predominant rasa of the Mahabharata and the Ramavana.25

References

- The Dhvanyāloka of Ânandavardhana, with the Locana and Bālapriyā Commentaries, KSS edn, Benares City 1940
- लावच्यं हि नामावयवसंस्थानाभिव्यङ्ग्यमवयवय्यतिरक्तं धर्मान्तरमेव । न नावयवानामेव निर्वोधना वा भूषणयोगो वा लावण्यम्, पृथङ्गिवर्षण्यमानकाणादिदोषण्य्यारीरावयव्योगिन्याम-प्यलङ्कृतायामपि लावण्यशुल्येयमिति, अतथाभृतायामपि कस्याञ्च्लावण्यामृतचनिक्तंप्रमिति सहस्याना व्यवहारात् । Locana. pp 49-50
- नैव तत्र रमप्रनीतिरस्ति यथा पाकानिभन्नपुरविर्राचने मांसपाकवियोपे । नन् वस्तुमोन्दर्याद्वयस्य मर्वति कदाचित्तपानादोऽष्ठ वस्त्रकृतायामार्प भिचानिस्त्रयाद्वयस्य म्मर्वति कदाचित्रपानाद्वार्थिक क्षत्रकृतायां च विषयिष्यामार्थे प्रित्राचित्रपानाद्वयस्य मान्द्रपानाद्वयस्य प्रत्यस्य स्याप्यस्य स्याप्यस्यस्य स्याप्यस्य स्याप्यस्य स्याप्यस्य स्याप्यस्य स्याप्यस्य स्याप्यस्य स्याप्यस्यस्य स्याप्यस्य स्याप्यस्य स्याप्यस्य स्याप्यस्य स्याप्यस्य स्याप्यस्यस्य स्याप्यस्यस्य स्याप्यस्यस्य स्याप्यस्यस्य स्याप्यस्य स्याप्यस्य स्याप्यस्यस्यस्यस्य स्याप
- इह तु विभावाचेव प्रतिपादमान वर्षणाविषयतोन्भुविषित समयाषुप्रयोगाभावः । न च निमुक्तोञ्चलक करवाणि कृताचोञ्चितित सारमीयसर्गीतिववृत्तमश्चः । त्राभारस्वतंत्रचेत्रकृत्ववेत सौकिकस्थातः । इह तु विभावादि चर्चणाञ्च, तृण्यवत्तकाकावित्तां न तु पूर्वपरकालान्-विभावति लोकिकादास्थावादोभिविषयाच्यात्य प्वायं रसाखादः । —Locana, p. 160

- काव्यवाक्येम्यो हि नयनानयनाबुपयोगिनी प्रतीतिरम्यय्येते, अपि तु प्रतीतिविश्वान्तिकारिणी, सा चामिप्रायनिष्ठैव नाभिप्रोतवस्तुपर्यवसाना । —Locana, p. 442
- ""िकन्तु शब्दसमय्यमणहृदयसंवादसुन्दरविभावानुभावसमृचित प्राप्त्यिनिविष्टरत्यादिवासना-नृदानमुकुमारस्वसंविदानन्दवर्वणाध्यापाररसनीयरूपो रसः, स काव्यव्यापारैकगोचरो रसब्दनि-रिति, स च ष्ट्रनिर्देवित, स एव मृक्यतयात्मेति । —Locana, pp. 49-50
- माब-ग्रहणेन व्यभिचारिणोऽपि चर्व्यमाणस्य तावन्यात्रविश्रान्ताविष स्यायिचवणाययंबतातोचि-तरसप्रतिष्ठामनवाप्यापि प्राणत्वं मवतीत्युक्तम् । —Locana, p. 90
- क्षणं हि वस्त लोकप्रसिद्धधादमतमपि नाइचर्यकारि भवति ।
- —Dhvenyāloka, pp 534-35. **खण्ण हो**ति । पुनः पुनर्वर्णनिक्षपणादिना यह्मिष्टिष्टखादितिर्निभन्नस्वरूपमित्यर्थः ।
- कुष्ण होत । पुनः पुनवणनीनरूपणादिना यांत्यन्द्रपष्टत्वादांतांनीभन्तस्वरूपोम्त्ययः ।
  ——Locana, p. 534

  10. तथाजातोपानांमित । चारत्वातिव्यवतामित्ययः । सुरुक्षिता इति यक्तिरूपा तदिवनिर्मुक्तं
- त्रवाजातायानामाना ने चारत्याताव्यवता।सत्यदः । भुठाशता हात यात्रक्या ताद्ववाचानमुक्त क्यं न तत्काच्येऽपर्यन्तीयम् । उपमा हि 'यथा गौस्तवा गवयः' इति । क्यं क्षेत्रका यूप' इति । "चीपक् 'गमस्वम्' इति । सक्यंत्रः स्थापृत्रा स्यात्' इति । अपङ्कृतिः 'नेयं गत्रवत्' इति । पर्यायोक्तः 'पीनो दिवा नात्ति ' इति ।'''वित्तयोक्ताः 'समुद्रः कुषिका', 'वित्तयो विद्यावान्त्रं व्यवदान्त्रक्षत् (इति । एवमस्यत् । —Locana, pp. 472-473)
- रतो हि समस्त देव-तियंङ्-तारि-जातिव्यविष्ठिनेव वासनास्त इति न कविचतत्र ताद्य्यो न हृदयसंवादमयः, यत्तेरिप हि छच्चमत्कारोऽस्त्येव । — Locana, p. 205.
- एनदुक्तं भवति—उपमया यदापि बाच्योऽबॉऽलङ्क्यते, तथापि तस्य तदेवालङ्करणं यद्
  व्यद्श्यापांभिव्यव्जनसामय्योषानिति बस्तुतो लक्ष्यालेबालङ्क्यां । कटक-केयुपादिभिरिष
  हि शारीरसमयािर्याभ्वतंत्र जालेब तत्ताच्यतः वृत्ति विशेषोचित्यसुचनास्तवालङ्क्यते ।

  —Locana p. 197
- काव्य-विषये च व्यङ्ग्यप्रतीतीना सत्यासत्यिनिरूपणस्याप्रयोजकत्वयेवेति तत्र प्रमाणान्तरव्यापार परीक्षोपहासायैव संपद्मते ।
- 15. अध्ययोजकरणिर्वात । न हि तेथा वाक्यानामिन्नष्टोमादिवाक्यवत् सत्यार्थप्रतिपादनद्वारेण प्रवर्तक-त्वाय प्रामाण्यमित्राव्यते, प्रोतिमात्रपर्यवसायित्वात् । प्रोतेरेव वालीकिकवमत्काररूपाया अ्यूत्यस्यङ्गत्वात् । एतज्जीकं वितत्य प्राक् । उपहासार्यं वैति । नायं सहृदयः केवलं शुष्क-तकौषक्रमककाहृदयः प्रतीति परामध्ये नालमित्येष उपहासः । —Locana, p 455

- (i) वस्त्वलङ्काराविष शब्दाभिषेयत्वमध्यासते तावत् । रस-माव-तदाभाम-तत्प्रशमाः पूनर्म कदाचिदभिषीयन्ते, अथ चास्वाखमानताप्राणतया भान्ति । —Locana, p. 78
  - (ii) मुख्या महाकविगिरामलङ्कृतिभृतामपि ।

प्रतीयमानच्छायैषा, भूपा लज्जेव योषिताम ॥ —Dhvanyāloka, III 37

पुक्का भूकेति । अलङ्कृतिभृतामपिशस्त्रास्त्र द्वारातृत्यानामपीत्यर्थः । प्रतीयमानकृता छाया शोभा सा च कज्या तद्शी गीषणासारकोत्ययं शाण्यात् । अलङ्कारपाणितामपि नामिकाना लज्या-मृद्यं भूषणम् । प्रतीयमालभ्यायं अन्तर्मदनोद्भेष्यदृद्धसीन्दर्यस्या यया, लज्या स्नित्तर्यस्य मृह्यं भूषणम् । प्रतीयमालभ्या अन्तर्मदनोद्भेष । वीतरामाणा यत्तीना कोपीनापस्त्राप्तर्भप् जनाकलङ्कारविमात् ।

 ""स्ट्रङ्कारस्ततरिङ्गणी हि लञ्जाबरुद्धा निर्भरतया तास्तान् विलासान् नेत्रगात्रविकार-परम्पराक्ष्यान् प्रस्त इति गोपनासारसीन्दर्यलञ्जाविज्ञिम्भतमेतदिति भावः ।

-Locana, p. 476

- (i) तस्लक्षणाप्रयोजन सूर-कृतविद्य-सेवकाना प्राप्तस्यमसम्बद्धान्वस्थेन गोप्यमानं सम्नायिका-कुषकसम्यापलिमव महाधिप्तापुष्यवृ ध्यन्यतः इति । —Locanu, p 138
  - (iı) शब्दस्यूब्टेऽयं का हसता ।

-Locana, p. 528

- "तेन रस एव वस्तुत आत्मा, वस्त्वलङ्कारुव्यनी नु सर्वया रस प्रांत पर्यवस्येत इति बाल्या-इत्कुष्टी ताविस्यभिप्रायेण 'व्यति- काव्यस्यात्मात सामान्येनोक्तम् । — Locunu, p 85
- - (i) यज्जोक्तम्—'नाहत्वप्रतीतिस्तर्हि काव्यस्यात्मा स्यात्' इति तदङ्गीकुर्म एव । मास्नि स्रन्थय विवाद इति । —Locana, p 105
  - (ii) 'न हि सिंहो बटु.', 'गङ्गाया घोष.' इत्यत्र रम्यता काचित् । —Locuna, p 37
- नत्वेवं 'सिहो बटु.' इत्यत्रापि काव्यरूपता स्यात् ध्वननलक्षणस्यात्मनोऽत्रापि समनन्तरं वस्यमाणतया आवात् । ननु घटेऽपि जीवव्यवहारः स्यात्, बात्मनो विभुत्वेन तत्रापि भावात् ।

शरीरस्य सन् विशिष्टाविष्ठानयुक्तस्य सत्यात्मिन जीवव्यवहारः न यस्य कस्यचिदिति चेत्-गुणालङ्कारीचित्यसुन्दरशब्दार्थशरीरस्य सति व्यननास्थात्मिन काव्यस्थात्मवहारः । —Locana, p. 59

- (i) ""तत्र कबेस्तावत् कीर्त्यापि प्रीतिरेव संपाचा । श्रोतृणां च ब्यूट्यातिप्रीती यद्यपि स्तः" तद्यापि तत्र प्रीतिरेव प्रधानम् ।""इति प्राधान्येननानन्द एवोक्तः । चतुर्वनंब्यूट्यतेरिप चानन्द एव पार्योत्तकं मुख्यं फलम् । —Locana, pp.40-41
  - (ii) प्रीतिरेव व्युत्पत्तेः प्रयोजिका । प्रीत्यात्मा च रसः ""
    न चैते प्रीतिव्यत्पत्तो भिन्नरूपे एव इयोरप्येकं विषयत्वातु ।

-Locana, p. 336

24. कषमचारुलं तावृशे विषये सह्वयानां नावभातीति चेत्'''तथा हि—महाकवीनामप्युत्तमदेवता-विषयप्रसिद्धनंभोगप्र ह्वारिनव्यवाचनीचित्यं शक्तिः तिरस्कृतत्वात् साम्यत्वेन न प्रतिभासते । यथा कुमान्नमंत्रे देवीसंभोगवर्णनम् ।'''तस्मादीभनेयार्थेज्ञिनेयार्थे वा काव्ये यदुत्तमग्रहते राजादेरुत्तमग्रहतिभनियां विकासिः सह साम्यसंभोगवर्णनं तत् पित्रोः संभोगवर्णनमित्र सुतराम-सम्यम । तथेवोत्तमदेवतादिविययम ।''''

-Dhvanyāloka, pp. 316-334

25. Dhvanyālok u-vētti on IV. 5 pp. 529-534.

PĂLĪ, DHANYĀ AND CĀRUKEŚĪ

(Three of the earliest mentioned Kṛṣṇa's sweethearts)

H. C. Bhayani

In the later Kṛṣṇa-bhakti tradition, we increasingly come across the names of gopts like Višakhā. Lalitā, Candrāvalī and several more, some of whom were also Kṛṣṇa's favourites besides Rādhā. In the late puranne literature represented by the considerably later sections of the works like the Padma purāṇa, and the Garga-somhitā, the name-list has been considerably ex'ended. The problem is to locate and date the beginning of the tradition of naming Rādhā's companions who occasionally and intermittently shared Kṛṣṇa's loving attention, and as such started figuring in the erotic and religious poetry. Abandoning for the moment Višākhā and Candrāvalī, who also seem to be among the names to appear early in literature, I present here the information I could gather about three gopis, each of whom figures in poetry as Rādhā's rival The sources are not later (some may be even earlier) than the 9th-10th century A. D. The names of the three gopis were Pālī, Dhanyā and Cārukeši Different poets have described Kṛṣṇa as enjoying in the company of one of them, in temporary disregard of Rādhā

Pālī, Pālikā/Pālitā, Pālitakā

The callist milkmaid known from the poetic tradition as Rādhā's rival for Kṛṣṇa's love is voiiously culled Pāli. Pālikā/Pālitā (Pk Pāliyā) or Pālitakā From the references or citations made by four writers we gather that several poetic works in Apabhramsa, Prakrit and Sanskrit, assignable roughly to the period between the eighth and tenth century A D, contained episodes involving Kṛṣṇa, Rādhā and Pāli

The sources of this information are discussed below:

 Govinda's Apabhramsa poem on Kṛṣṇa carita (Not later than the latter half of the 9th century A D)

Several verses from this lost work are cited by Svayambha (latter half of the 9th cent) in his Srayambhūcchandas (SC.) The citation given under SC IV 11 as an illustration of the Bahurupā variety of the Apabhramsa metre called Mātrā is as follows:—

देइ पाली बणहं पन्नारं तोडेप्पिणु णालिणिदलु, हरि-विओअ-मतावें तत्ती । फलु अर्ण्णोहं पावि(य)उ, करउ दइउ जं किंपि रुच्चड़ ॥ 'Pālī, burning with pain due to separation from Hari, plucks a lotus leaf and places it on the slope of her breasts. The poor fool (?) got her due! Let the fate (now) do whatever it choses to.'

Like Velankar, I also earlier interpreted Pāli. as gopālikā i. e. a gopi in general. But in the light of the occurrences noted below, I now take it to be a personal name. We must note that another verse from the same poem (SC. IV 10 2) describes Rādhā as Hari's most favourite Gopi and several other verses of Govinda (SC. IV 9.1, 9.3, 9.4) depict the mood of a love-lorn girl.¹

Bhejjala's Rādhā-vipralambha (prior to the 11th cent. A. D.).

Rāsakānka was one of the types of uparūpakas described, discussed or referred to by several Sanskrit dramaturgists and other writers. Bhoja and Abhinavagupta knew of an actual instance of Rāsakānka,namely the Rādhā-vipralambha, composed by Bhejjala ³ They refer to a few incidents and characters in that dramatic work and also give a few citations from it. Besides Kṛṣṇa as the hero, Candrayaṇa as he Vidiṣṇska and Rādhā as the heroine, the play had one more female character named Pālitakā, who was one of Kṛṣṇa's paramours and Rādhā's rival. Kṛṣṇa is depicted as once favouring Pālitakā on a moon-lit night, which makes the pining Rādhā go out in search of Kṛṣṇa 'a Abhinavagupta, too, mentions Pālitakā.

Jayavallabha's anthology of Prakrit subhāṣitas has sixteen versevin its section on Kṛṣṇa (vv. 590-605), which are partinent to our purpose, because there are several references to 'Kṛṣṇa's other sweethearts besides Rādhā, The very first verse in that section is as follows:

''कुसलं राहें:'' ''सुहिंगों ति कंस'' ''कंसो कहि !'' ''कहिं राहा !'' इय बालियाइ भणिए विलक्खहिंसर हरिं नमह.

(Vajjāllaga 590)

Patwardhan thus translates it :

'Oh Rādhā, is it all right, with you?

'O Kamsa, are you happy?' 'Where is Kamsa?'

'Where is Rādhā (cither)?' When the young damsel had said thus, Hari (Kṛṣṇa) smiled with embarrassment. Pay your homage to him!'

The text reads बालियाइ (Sk. बालिकया) in the second line of the verse, and Ratnesvara's Sanskrit commentary explains the word as कयाचन and काचन गोपवालिका.

I think, however, the ব্যক্তিয়াত্ব was not the original, genuine reading. Through scribal error or misunderstanding the original পাভিষাত্ব was changed to বাভিষাত্ব। In that case this becomes a dialogue between Kṛṣṇa and his particular paramour named Pālika, and not between Kṛṣṇa and some unspecified Gopi

This view finds support from the Sanskrit version or translation of the above Gäthä cited in Bhoja's Sarasvatikanthäbharana (SK.), discussed hereunder.

4. While treating the figure of sound called Vākovākya, Bhoja has cited in SK, the following verse as an illustration of Naimittiki Vaiyātyokti, which is one of the several sub-varieties of the Vākovākya:

कुशलं राघे ? सुखितो सि कंस ? कंसः क्व नृ ? क्व नृ सा राघा ? । इति पारी-प्रतिवननैविलक्ष-हासौ हरिजेयति ॥

(Under सरस्वतीकष्ठाभरण, 2, 132)

All the editions of SK. read qrत्ते in the second line. But पार्त 'milking pot' cannot fit here. Obviously it is a corruption of पाली. Accordingly the बालियाए in the above-cited Vajjālagga verse is to be emended as पालियाए.

In this context it is also significant that the verse राषामीहन मन्दिरादुष्पताध्यन्ताबलीमृष्वितान etc. which is found in some of the Northern mss of Bilvamangala's

Kṛṣṇakarpāmṛta and which is just an elaboration of the Vajjālagga verse, has

Candrāvali (instead of Pāli), and not a certain (nameless) gopi as one of the interlocutors

 An anonymous verse cited by Bhoja in the Sṛṅgāraprakāša (first half of the 11th cent A. D.)

As an illustration of the type of Nāyaka who is Dhiralalita, Sādhāraṇa, Satha and Uttama, Bhoja has cited in the Śringūraprakāša the following verse:

निर्ममेन मयाञ्ज्ञभि स्वस्मरान् पाली समालिद्विता केनालीकमिदं तबाधकथितं राधे सुधा नाम्यमि । इत्युत्त्वज-परम्परासु शयनै श्रुत्वा पिरं शाद्विणः सम्याजं शिथिलीकृतः कसल्या कष्ठग्रहः पानु व ॥

(ŚP., p 600)

"Who give you today the false report that while diving in water, I fired by passion, gave an embrace to Pāli? Rādhā, you are unnecessarily distressed":—
Hearing in the bed these words uttered by Śārngin in sleep, Kamalā meaningfully loosened her clasp on his neck. May that protect you.

In this instance too the rivalry between Radha and Pali is clearly explicit.

Dhanya, Dhanika

J. In three of the four verses in the Kanha-vajjā (Kṛṣṇa-paryāya) of the Vajjālagga which relate to Kṛṣṇā's sweetheart called Višākhā, 4 the word visāhiyā, a diminutive form of visāhā (Sk. Vilākhā) is used with double intenfre. One of these verses is as follows.

किसिओ-सि कीस केमव ? कि न कओ घन्न-संगहो मृत ?। कलो मण-परिओमो विसाहियं भंजमाणस्म ?॥

(Vujjālagga, 600)

'Oh Keśava, why have you become emaciated? O fool, why did you not store food-grains? How can one get mental satisfaction, feeding himself (just) on whatever he obtains? (or, on what is highly poisonous?). Alternatively, 'O fool, why did you not stick to Dhanyā? Is it ever possible for one enjoying himself in the company of Višākhā to get real satisfaction? 'P.k. dhama (Sk. dhanyā) is understood by Patwardhan as 'beautiful women'. But like Višākhā, Dhanyā here is the personal name of a particular gop! who once enjoyed Kṛṣṇā's favour. This interpretation finds support from two verses cited in the Sṛṇṣāra-grakāsa.

2. The following verse is cited twice in the Spingaraprakāka. Once it is cited as an illustration of Samākhyābhidhaniki Vyapekṣā wherein the signification of a designation is brought out by means of a sentence. At another place it is cited as an illustration of a designation that is construed meaningfully to convey the relationship of love:

सच्चं घण्णा घण्णा, जा तदया केसवेण गिरि-वरणे । गुरु-भार-वावडेण वि, उज्जुब-अच्छं विरं दिद्ठा ॥

Śrngaraprakaśa, pp. 269, 888

'Dhanyā is indeed dhanyā (blessed), who was looked at directly and lingeringly by Kešava, even when he was weighed down with a heavy load due to holding the mountain (i.e. Govardhana) aloft'.

3 The following verse 18 cited by Bhoja as an illustration of the type of Navaka who is Dhiralalita, Sadharana and Madhyama

द्रे गोकुलनाय गौकुलमितस्संचार-शृत्या दिश-स्ट्यक्त्वा मां धनिकादयो पि हि गता भारात्तिखेरालसाः । विस्तीर्णा वनराजिकेयमपरा जाता पुरो निर्ममात् खिन्नाऽस्मि प्रतिपालयेत्यभिहितो गोप्या हरिः वातु वः ॥ (\$P., ।

(SP., p. 611)

'Oh Lord of Gokula, Gokula is far away from here. Dhanika and other (companions), feeling exhausted and languid under their load have gone away already, leaving me alone. This vast woodland has become strange to me (as it were), before I can get out of it (?) and I am (extremely) tired. Please protect me. May Hari, addressed thus by the Gopi, protect you'.

Here Dhanikā is the name of one of the gopis. It is quite close to Dhannā (Sk. Dhanyā) of the Vajjālagga verse.

Carukeśi

As an illustration of the Dhiroddhatāsādhāraņa-dhṛṣṇa type of hero, Bhoja has cited in SP, the following verse.

"शीर कस्माद् विधस्तै दशनपदिभिदं चारुकेस्याहितं ते" चाहत्वं कीदृगस्य धित-पशु-वृत्ता केशिना निर्मितस्य ?"। "नैवं घृष्ट ब्रवीमि वजयुवनिमहं" "बाढमेष क्रजामी—" स्वेतं गोप्याञ्चताद वः श(कं ?)पट-चरण-ग्रीणितः कैटभारिः।।

(SP p. 602)

O Sauri, why do you display this tooth-mark impressed on you (i.e. on your lip) by Cārukeši (Cārukeši-āhitam)?

'How can it be beautiful (caru), produced as it is by Keśin (keśi), who had assumed the bodily form of a beast?"

'You brazenly unfaithful! I don't mean that I am talking of the milkmatd (vraja yuvatim)'.

'Very well, here I am wooing (vrajāmi) a young girl'.

May the enemy of Kaiṭabha, thus resorting to chicanery, and delighted by the milkmaid (?) protect you'.

The Gopi of this dialogue is possibly Rādhā, who creates a scene with Kṛṣṇa, who has just returned after spending a night with Cārukcśi Kṛṣṇa tries to save himself by resorting to Śleṣa on the words Cārukcśyāhitam and vrajayuvatim used y Rādhā. We can campare with this the Kṛṣṇakarṇāmṛtaa verse (rādhā-mohanmandirād etc) referred to above.

A closely similar repestee between Kṛṣṇa and one of his sweethearts is instanced by the verse $v\bar{a}sah$ samprati kchava kvabhavato etc. cited on p. 607 cf $\dot{S}P$).

References

Bhoja: Sarasvatikanihābharana, ed. K. Mishra, 1976. Šīrngāraprakāša, ed. G. R. Josver, 1955.

Bilvamangala: Kṛṣṇakarṇāmṛta, ed. F. Wilson, 1975 Jayavallabha: Vajjālagga, ed M. V. PatTardhan, 1969.

V. Raghavan : Bhoja's Śrńgaraprkūśa, 1963.

Svayambhū: Svayambhūcchanda), ed. by H. D. Velankar, 1962.

Footnotes

- I have slightly emended Velankar's text orthographically, and my translation differs from his in several points
- See V. Raghavan, Bhojas Śṛngāraprakāka, (1963), pp. 567, 887-891, where the references and citations are noted and their implications are fully brought out. G. R Josyer's edition of the Śṛṇgāraprakāka silently omits the Prakrit passage given by Raghavan.

- An anonymous verse given in Jayavallabha's Vajjālagga (possibly about the 10th cent. A. D.).
- Raghavan, ibid., p 890 : कृतापराध्यापि चन्द्रातपह्ता प्रियममिक्ससार राघा, यत्र पालितका गतां । (= Šṛṅgāraprakāša, text, p. 491, 11. 4-5).
- These are the earliest known verses referring to Viśākhā, who is known
  in the Kṛṣṇa-carita tradition as one of the gopīs, which are mentioned
  as Kṛṣṇa's favourites and Rādhāś friends and rivals.

The Pätäla-khanda of the Padma-purāņa (ch. 70, vv. 4-7) gives the following list (which includes Dhanyā) of the light main beloveds of Kṛṣṇa: Rādhikā, Lalitā, Syāmalā, Dhanyā, Haripriyā Viśākhā, Podmā and Candrāvatī

THE FRESH READING AND INTERPRETATION OF PANCASARA PARSVANATHA TEMPLE INSCRIPTION

Arvind Kumar Singh

The famous inscription on the pedestal of the marble efflgy of the tradesman Āsāka (Āšāka) placed in the Vanarāja-vihar of Aŋahillapattana had been earlier published by late Muni Jinavijaya. ¹ The pedestal is staggered into five sections, the inscription-part is engraved on the central three (of the total five) divisions in which the middle larger portion contains six lines and the two flanking parts four lines each (see plate)

On comparing Muni Jinavijaya's reading with the photograph of the inscription recently made by the American Institute of Indian Studies (see plate), some alient divergencies at once came to my notice: First, the revered Muniji had left out the right hand section (on spectator's right hand) in reading, which is why there are the gaps in the published text; second, the reading of a few words is inaccurate from the orthographical standpoint. I first present Muniji's reading below followed by my own complete reading with emendations

	day to the antidate to have the stort dea desaute and
2.	सुत-श्रे॰ जाल्लणपुत्रेण श्रे॰ राजुकुक्षीसमुद्भृतेन ठ० आशाकेन संसारसारः
3.	योपार्जितवित्तेन अस्मिन् महाराजश्रीवनराजिवहारे । नजकीतिवल्लीवितान
4.	कारितः तथा च श्री आगाकस्य मूर्तिरियं सुत ठ० अरिसिहेन कारिता प्रतिष्ठिता
5.	संबंधे गच्छे पंचासराविष श्रीशीलग(गु)णसूरिसताने शिष्य श्री
6.	देवचंद्रसुरिभिः ॥ मंगलमहाश्रीः ॥ शुभं भवतु ॥
1.	संवत् १२०१ वर्षे वंशाखनुदि ९ शुक्रे पूर्व मांडांस वास्तव्य मोडकातीय नागेंद्रात्मज श्रे० केसव
2.	सुत श्रे॰ जाल्हण पुत्रेण श्रे॰ राज्ज कुक्षि समुद्भुतेन ठ० आसाकेन ससारसारता गत्वा निजत्या-
3.	योपाजित वित्तेन अस्मिन् वहाराबभीवनराजविहारे निजकीत्तिवल्ली विलासमस्यः स (क्ष्) प्तः

It is clear that the inscription used dental 'sa' in the place of palatal 'sa' in $\bar{A}s\bar{a}ka$. (Jinavijayaji, however, reads the letter as palatal following perhaps the

देवचंद्रसुरिणि: ॥ मंगलं महाश्री: ॥ शुभं मवत ॥

कारितः । तथा ठ० वासाकस्य मृतिरियं सुत ठ० व्यरिसिहेन कारितां प्रतिष्ठिताः श्रीनागॅंद्र कृत ।
 सबंघे गच्छे पंचासराथि (थे? पे?) । व्यशिक्षणपश्चिर स्ताने शिष्य श्री

rule of the correct orthography.) On the other hand, 'sudi' has been spelt 'sudi' in his version. Below I jot down the differences in the two readings:—

	•	
Line	Muniji's reading	My reading
1	sudi	śudi
2	Jāllaņa	Jālhaņa
2	Rāju Kukşi	Rājja Kukṣi
2	Āšākena	Āsākena
3	vitāna	vilāsa
4	ca	ţha
4	śrī Āśāka-sya	Āsāka-sya
4	kāritā	kāritām
4	pratișțhită	pratışţhitāḥ
5	santāne	samtane
6	Devacandra	Devacamdra
6	mamgala	mamgalam
6	bhavatu	bhavat

The late Muniji gave no summary of the content nor did he indulge in any discussion thereof The inscription is dated in the samvat year 1301 (A. D. 1244) and takes into account five generations of a Jaina family belonging to the Modha caste of tradesmen:

Nāgemdra Šresthi Kesava (Kešava) Šresthi Jālhaņa = Šresthini Rājja Thakkura Āsāka (Āšāka) Thakkura Ārisimba

It also refers to the erection by Āšāka at the famous Vanarāja-vihāra^a a vilāsamaņdapa (hall) ^a The image of Āšāka was set up by Thakkura Arisimha, son of Āšāka. The consecration was officiated by Devacamdra Sūri of the lineage of Šī Šīlagaha Sūri of the Paūcāsara-gaccha, an offshoot of the ancient Nāgemdra kula.⁴

Thakkura Arisimha may be identified with the Thakkura Arisimha who had composed the famous eulogical work the Sukrtasamkirtana* in praise of Vastupāla who held the prime minister's office from A. D. 1220-1239 at the court of the Vāghelā regent Viradhavala of Dhojakā.

The inscription for the first time tells that there existed a gaccha named after Pañcāsara, and it was an emanation of the famous Nāgemdra kula. It is likely that, even the first foundation of the Pañcāsara Pārsvanātha belonged to the abbot of the Nāgemdra kula, the temple built by Vanarāja Cāpotkaṭa (c. A. D. 818-900).

Notes and References

- Prācīna Jaina Lekha Samgraha, pt. 2, pravarttak Šrī Kāmtivijaya Jaina Itihāsamālā, Vol. VI, Bhavanagara, 1921, p. 321.
- The temple was dedicated to Jana Pāršvanātha and founded by Vanarāja Cāpotkata in the last two decades of the 9th cent. A. D. Image is said to have been more ancient and was brought to Anhillapattana from Patcäsara, the ancestral town of Vanarāja.
- According to Prof. M. A Dhaky, the vilāsamandapa is identical with the raigamandapa, aha hall common in the medieval Jaina temple ensembles. There are several instances of adding such halls in the medieval times to the earlier foundations.
- 4. For detail see here Prof. M. A Dhaky's paper "The Nagendra-gaccha".
- Punyavijaya Sūri (ed.), Singhi Jaina Series, Number 32, Bombay, 1961, pp 62-64.

Pl 1. Pátan, Pañcásará Párśvanátha temple Commemorative image of thakkura Āśāka, S. 1301/A. D. 1245

Pl. 2. Askur's image inscription, S. 1301 /A, D. 1245 (Both the plates are reproduced here by courtasy and kindness of the American Institute of Indian Studies, Varenasi)

JAINA SCULPTURES IN BHARAT KALA BHAVAN

Kamal Giri

The sculpture gallary of the Bharat Kala Bhavan, Banaras Hindu University (Varanasi), possesses some Jaina sculptures in stone and metal. The present paper focuses on the Jaina sculptures in stone. These figures cover a long span of time and they mainly hall from sites in Uttar Pradesh and Madhya Pradesh. Among them are a few Kuṣāṇa Jina heads; but the figures of the Jinas and Yukṣis from Gupta to the medieval times make the rest of the bulk. Of the 27 Jina images, four represent Jina caumukhi (Pratimā-sarvatobhadrikā) and the remaining single Jina figures Of the traditional 24, at least eight Jinas are represented in the collection. they are Rṣubha (1st). Ajita (2nd), Supārsīva (7th), Candraprabha (8th), Śānti (16th), Ariṣṭanemi (22nd), Pāršva (23rd) and Vardhamāna Mahāvira (24th).

There are 11 separate figures of Jina Rşabha in the collection; Rşabha being the premier Jina, was held in the highest veneration in all the sects of the Jainas.

Rşabha's earliest image (Acc. No. 23275: 71 x 54 cms) (not illustrated) is dateable to c. eighth-ninth century A. D and is fashioned in black stone. It hails from South India. Rsabhanatha seated cross-legged is not accompanied by any of the pratiharyas (splendour phenomena). The body of the Jina is slim and in fine proportions. Four other Rsabha figures are dateable to c. 10th-11th century A. D. The provenance of these figures, excepting for the one, is unknown; but the images appear to have come somewhere form U. P. or M. P. on the basis of iconographical features and style One of these figures, beautifully modelled (Acc. No. 274: 9 x 18 cms) and carved in buff sandstone, is sky-clad; it stands on a carpet in kavotsarga-mudra. The figure above the waist is badly mutilated. The central mūlauāvaka figure is flanked by two male fly-whisk bearers. Bull-cognizance is carved on the pedestal On the left of the bull, is a figure of four-armed Cakresvari in Iditāsana; she holds discs in two upper hands while the lower hands show the abhaya-mudrā and some indistinct object. To the right of Cakresvari aypears a kneeling figure of aradhaka or worshipper with hands in namaskara-mudra. The Gomukha Yaksa, however, is here depicted as playing a truant. (Not illustrated)

One other figure of Rsabha in buff sandstone (Acc. No. 176: 53 x 46 cms.) (not illustrated) was procured from Räjaghäs, Väränasi. Here the Jina is seated in dhyāna-mudrā on a cushion placed over a carpet bearing the figure of bull cognizance. The carpet is spread over the throne supported by two lions with intervening

90 Kamal Giri

dharmacokra. The hair-do of the Jina is after jață with uṣṇṭṣa, the lateral strands hanging over the shoulders. The mūlanāyaka is accompanied by five prātihāryas, namely cāmaradharas, trichatra, akoka-tree, a prostrate figure beating a drum, and flying mālādharas. Two elephants with riders holding a ghaṭa (Hiranyendras) are also shown in the parikara The figures of four-armed Gomukha and Cakreśwari are also carved. The pot-belled Gomukha holds ahhaya, a flower, and a mongoose skin-purse. Cakreśvari rides the garuḍa in human form and bears ahhaya-mudrā, a mace, and a conch in the three surviving hands. Gomukha and Cakreśvari are accompanied by two adorets with folded hands. On each side of the mūlanāyaka there appear eight diminutive figures of the Jinas, both seated and standing. The mudity of the standing Jina figures suggests the Digambara affiliation for the image.

The next two figures (not illustrated) are badly mutilated. On in buff sandstone (Acc. No 179: 37 x 31 cms.) with its head almost gone, represents Jina Reabha standing sky-clad on a pedestal with four other standing Jinas, two standing near the feet and two flanking the shoulders, the pañca-Jina group forming a very handsome composition (Plate 1). Stylistically, the sculpture cannot be later than the ninth century A. D. It may have hailed from Uttar Pradesh or Madhya Pradesh. The principal figure shows hanging hairlooks over the shoulders, an invariate feature of Jina Rsabha. The Jina is flanked by two figures of standing Jinas and two male camara-bearers on two sides The triple umbrella is mutilated, but the halo decorated with lotus petals (padmaprabhā), hovering mālādharas, two lions. supporting the simhāsana, and the śrivatsa on the chest are extant The second figure (Acc. No. 307: 25 x 40 cms.) has only the head and the upper part of the parikara surviving. The next figure-this again is in buff sandstone-shows Rsabha with beautiful, small, oval face revealing a benign smile. The mulanayaka with latājūta is joined by nine small Jinas, two flying garland bearers and two Hiranyendras. The triple parasol topped by a prostrate figure of drum-beater and drooping leaves are also extant.

The remaining five figures of Rşabha belong to the c. 12th century A. D.; three of these are unaccessioned They are fashioned in buff sandstone and seemingly hail somewhere from U.P. and M.P. The first figure, unaccessioned (67 x 29 cms.), depicts him seated in the dhyāna-mudrā. The iconographic details are similar to the above-noted figure (Acc No. 176). The $m\bar{u}lun\bar{u}yaka$, with bull cognizance, $Ja\bar{t}a$ and lateral strands, is accompanied by six Juna figures, three on each side Rṣabhanātha is joined by traditional $Yakga-Yak\bar{t}i$ pairs. The two armed Gomwhah, on the right, sits in Ialilua pose; he bears water-vessel in his surviving left hand. The four-armed Cakreśvarī on the corresponding left, rides over a garuda and shows the abhaya, mace (or disc) and an indistinct object in her three surviving hands. (Not illustrated).

Another but smaller image (Acc. No. 484: 32×34 cms.) shows Rsabha as seated on a lotus seat. The image's head and the upper section of the parikara are broken; but the hanging hair-locks are still discernible on the shoulders. The Jina is flanked by two standing male fly-whisk bearers, surmounted by two small seated Jina figures. On the pedestal, to the right of the dharmacakra, appears bull cognizance with a kneeling worshipper with folded hands. (Not illustrated). The third figure (Acc. No. 22073: 78×47 cms.), seated cross-legged on a cushion with bull cognizance hails from Khajurāho (Plate 2). Ryabhanātha sitting on a simhasang and with two fly-whisk bearing attendants, two female attendants, the trichatra topped by a drum beater; drooping (caitya-vrksa) leaves, was originally accompanied by 23 small Jina figures, a few of which have now disappeared. The fourth figure (Plate 3) shows sky-clad Rsabha (Acc. No 24050, 65 x 35 cms.) as standing in kayotsurga on a triratha pedestal. The Jina, marked on the chest with srivatsa, is here not provided with the usual trichatra and the drum-beater. The hair do shows curls with an usnisa and hanging hair-locks. The rather short body of the Jina is accompanied by the customary male camaradharas. Besides, there also appear four small standing Jina figures above the camaradharas.

The two other unaccessioned figures flashioned in buff sandstone, dateable to c. 13th century probably come from some sites in Central India. The first of the two (39 x 21 cms.) shows Rabbha seated cross-legged on a bhadrāsana, the dharmacakra is flanked by two standing bull figures, hair combed back with locks hanging on the shoulders, the head shows a central protuberance. Of the asta-mahāprāthāryas, only the hovering mālādharas are carved in the present instance. The second Rabbha again without asta-prāthāryas, shows sky-clad (75 × 28 cms.), it stands in kāyotsarga on a simple pedestal with two cāmaradharas. (Not illustrated)

Ajitanätha

The small eroded stele (Acc No. 24047, 40×28 cms.) shows Jina Ajıtanātha seated in dhyana mudrā on a sinhāsana (Plate 4). Below the seat two elephant figures are carved as cognizance on the two sides of the dharmacakra which is reminiscent of an earlier tradition of representing the cognizance in practice at Rūgii, Vārāṇasī, and Mathurā during the Gupta period The stele also contains the figures of two-armed standing astagrahas with their right hand in abhaya while the left one bears some indistinct object. Sūrya bears lotuses in two hands and Rūhu, as usual is $\bar{u}$ rdhivakāya. The Yakaa-Yakai figures are absent. The figure cannot be later than the earlier part of the sixth century A. D. In view of its early date it may have certained to the Svetämbara sect.

Supārśvanātha

A mutilated head of Jina Supārsvanātha canopied by five hooded cobra (back basalt, Acc. No. 176: 39 x 34 cms) is dateable to c. 10th century A. D. The pro-

92 Kamal Giri

venance is Rājghāt, Vārāṇasī. The drum-beaters and two elephants with riders holding vases are extant. (Not illustrated)

Candraprabha

There is, in the collection, a solitary figure of Jina Candraprabha (Acc. No. 23961: 57×31 cms.). The figure in basalt is dateable to c. 11th-12th century A.D. and probably comes from Bihar. The Jina is seated on a cushion with crescent, his cognizance, carved below the seat. The cushion is placed below the simhäsana supported by two lions. The Jina flanked by two usual male cāmaradharas holding fly-whisk in the inner hand and a flower in the outer one, is provided with trichatra, dropoing leaves and gliding mālādharas. (Not illustrated).

Śśntinātha

A small image of Jina Santinatha, carved in black stone (Acc No. 23271), is in the museum, assignable to c ninth century A. D. The Jina standing sky-clad in the $k\bar{a}potsarga$, the deer cognizance carved in the centre of the sinhäsana, is accompanied by two $c\bar{a}maradharas$. He is also provided with trichatra, flying $m\bar{a}l\bar{a}dharas$ and a halo. The four small scated graha figures are also carved in the parikara.

Aristanemi

A beautiful figure of Arişianemi (or Neminātha) (wrongly labelled Mahāvīra) in the Museum, (Acc. No 212.44×37 cms) is in sandstone and deteable to c. seventh century A. D. It hails from Rājghāt, Vārāṇasī. Although the cognizance is not carved, the rendering of Sarvānubhtti and Ambikā may be taken to indicate Neminātha The Jina is seated on a lotus seat below which is carved a tree, possibly a palm tree, with a human figure on it. On the left of the tree is two-armed Ambikā with a child in left hand and a lotus in the right. The two-armed Yakya holds a pot, probably representing nidht, in left hand and a lotus in the right.

Pärkvanätha

The Museum possesses four detached heads and one full figure of Jina Parkyanätha. Of the four heads two are from Mathurā and dateable the Kuṣaṇa period (Ace. Nos. 356: 15×15 cms: 20748: 31×47 cms) and must, therefore, belong to the Śvetāmbara sect; while the third one (Ace. No. 23759) is from Central India and dateable to c. 1ith century A.D. Parkyanātha, in all these cases, is provided with seven-hooded snake canopy overhead. However, in one instance, trichatra with drooping leaves, drum-beater, hovering mālādharas, and four small Jina figures are also carved. The fourth figure (Ace. No. 23991: 128×43 cms.) in grey sandstone is ascribed to c. 10th-11th century A.D. Pārśvanātha, standing as sky-clad on a simple pedestal with a seven-hooded snake canopy overhead, is accompanied by usual male attendants (Plate 5). The trichatra, drum-beater, droop-

ing leaves and two couples of flying mālādharas are also carved. Above the shoulder of Pārśvanātha, there appears, on each side, Jina standing as sky-clad. The slim and elongated body of the mālenāyaka is well proportioned.

Mahāvīra

A solitary figure of Mahāvira, provenence Varanasi, in the Museum (Acc. No. 161: 126 x 66 cms) is assignable to the Gupta period and its importance lies in its being the second earliest Jina image showing the cognizance * The Jina accompanied by two fly-whisk bearers is provided with a nimbus and hovering celestial beings. Flanking the dharmacakra are carved two lions, the cognizance of Mahāvira. Further, at the two extremities of the pedestal, are carved two seated Jina figures in place of the usual lions, suuggesting simhāsana. (Not illustrated.)

Unidentified Jina figures

There are three Jina figures in the Museum which remain unidentified for the want of the cognizances. The first (Acc. No K 48: 50×40 cms.), assignable to c. ninth century A. D., represents a sky-clad Jina in the kāyotsarga-mudrā without the usual cortege of symbols. The second figure (Acc. No. $94: 53 \times 42$ cms.), assignable to c 10th century A. D., is a seated Jina figure. The third figure (Acc. No. $298. 35 \times 28$ cms.), dateable to c. 13th century A. D., represents a Jina seated in dhyāna-mudrā with the usual accompaniment of the csyamahāprātihāryas and the dharmacakra. The figures of the Yaksa-Yaksi pair are conspicuous by their absence. However, rendering of two-armed goddesses, eight in number, in lalitāsana merit attention since they probably represent asyamārykās, whose association with Jaina images is otherwise unknown (Plate 6). Although the attributes held by these goddesses are not distinctively identifiable, in some cases they show the abhaya and a fruit.

Jina Caumukhi or Pratima Sarvatobhadrika

The Museum has four examples of Jina caumukhi dateable between c, seventh and IIth century A. D., all fashioned in buff sandstone and showing sky-clad Jinas in the $k\bar{a}y$ oxarga-mudrā standing as they all do on simple pedestals. In earliest example belonging to c, seventh-eight century A. D. (Acc. No. 77: 138×58 cms.) exhibit the figures of four Jinas without any identifying mark (Plate 7). Close to the feet of principal Jina on each side, the figures of two other Jinas, seated in dhyānā-mudrā, are carved. Thus the present caumukhi contains, in aggregate, the figures of 12 Jinas. The second caumukhi (Acc. No. 85: 87 x 33 cms.) of about eighth-ninth century A. D. contains the figures of four different Jinas, bearing bull, elephant, deer (?) and lion cognizances and hence identifiable with Rşabhanātha Ajitanātha, Sāntinātha (?) and Mahāvira. The heads of the three Jinas, however, are damaged. Rṣabhanātha is provided with long jaṭā hanging up to the knees (Plate 8). The elephant cognizance of Ajitanātha is carved in pair.

94 Kamal Giri

flanking the dharmacakra (Plate 9). The third figure (Acc No. 24048: 84×20 cms.), is dateable to c. 10th century A. D. Of the four, only Ryabhanātha and Pārdvanātha may be identified on the testimony of hanging hair-locks and seven-hooded snake canopy (Plates 10-11). All the Jinas with årivatsa are shown with haloes, drooping leaves, trichatra and a drum-beater. The fourth figure (Acc. No. 691: 32×18 cms.) attributable to c. Itlt century A. D, likewise show identifying marks of only two of the four Jinas—Ryabhanātha and Pārdvanātha. The Jina figures are accompanied by the usual mālādharas, gliding in air, and prabhāmandala.

Cakreśvari

This is a solitary instance of its kind (Acc. No. 24049: 69 × 38 cms.) in the Museum (Plate 12). The figure is of Cakreśvari. the Yakşi of Rşabhanātha. The figure, by virtue of its style, seems to have been carved probably in the Cedi country in M. P. and is dateable to c. 10th century A. D. The eight-armed Cakreśvari here rides a garuḍa in human form and holds the varada, vyākhyāna-cum-rosary, disc, and conch in her surviving hands She has a halo. Her garland bearing female attendants wear tall kiriṭamukuṭa with a small Jina figure at the crown-front. The body of the goddess is slim, balanced and proportionate and the face is oval.

Architectural Fragments

The Museum has four architectural fragments which mainly contain the figures of the Jinas. The first piece (Acc. No 50: 75×20 cms) of c 10th-11th century A. D. is a detached part of a pilaster exhibiting eight Jina figures. Of the eight one is standing as sky-clad while the others are sitting. The remaining three pieces in buff sandstone is assignable to c 11th-12th century A. D. The second piece is a fragmentary portion of an ishharika (Acc. No. 86) which shows a standing Jina on one side, while the other side shows the branches of a mango tree topped by three small figure which is suggestive of the representation of the Yaksja Ambikā, now lost. Of the three small figures, the central one is of a seated Jina flanked by two $mal\bar{a}ahdaras$. Third piece (Acc. No. 401: 34×55 cms.), a fragment of door-lintel, shows three seated Jina figures, each flanked by two male attendants. (Not illustrated.)

The fourth piece (Acc. No 264) is of special importance since it shows Jina figures on two sides and the figures of Ambiki. Yakşi and a Jaina couple on the remaining two sides (Plates 13-14). The piece forms the lower portion of a pillar. On one side there stands a sky-clad Jina with snake coils running all along his body which helps us to identify the figure with Parsyanātha, although the snake canopy over head is damaged now Parsyanātha is joined by two usual cāmaradharas. On other side, there appears a seated Jina figure although badly mutilated

I. Pañca-Jina standing, c. 9th cent A. D.

2. Rṣabha caturvimśatipaṭṭa, Khajurāho, e. 12th cent. A. D.

3. Standing Jina Rṣabha in Pañca-Jina group, c. 10th cent. A. D.

6. Jina seated. c, 13th cent A. D.

5. Pārśvanātha standing, c 10th-11th cent A. D.

8. Pratimā sarvatobhadrikā, Rṣabha standing. C. 8th-9th cent. A. D.

7. Pratimā sarvatobhadrikā, c. 7th-8th cent. A. D.

9. Pratimā-sarvatobhadrikā, Ajitanātha standing. C. 8th-9th A.D.

 Pratima-sarvatobhadrikā Jina Ŗṣabha standing. C. 10th Cent. A. D.

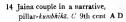
Pratimā-sarvatobhadrikā,
 Jina Pārśvanātha standing.
 C 10th cent.A.D.

Yakşi Cakreśvari, Cedi style.
 C. 10th cent A.D.

 Yakşı Ambikā on pillar-kumbhikā C. 9th cent. A. D.

but identifiable with Rşabhanātha on the strength of a bull carved over the head of the Jina. The niche on third side is occupied by two-armed Ambika, the Yaksi of Neminatha. The Ambika in concurrence with Digambara tradition possesses two hands and rides a lion and holds a bunch of mangoes in her right hand while with the left she supports a child seated in the lap. Another figure, on the right and close by Ambika is perhaps the second son of Ambika. The branches of mango tree are also spread over the head of Ambika. The only remaining side shows in the centre two seated figures accompanied by several other figures all around. The upper portion, however, is damaged and the remaining figures are also much defaced. The central figure probably represents the parent of some Jina. Four tall figures standing nearby, probably represent some deities who are present here for celebrating an auspicious occasion (kalyānaka) related with the life of a Jina. Of the four, one figure with a child in her left lap is a female and represents some goddess. One of these remaining male figures, standing on an elephant is probably Indra who used to visit the earth on the occasion of the janma-abhiseka of every Jina. Above these figures were carved celestial figures with their one hand in abhava-mudra, suggesting thus their divine status. The central scene may be related with the representation of the anointation of some Jina after birth whose figure is shown probably in the lap of the goddess, standing to the left of the parent of the Jina.

Notes and References

- 1 Of the Jaina sculptures in the Museum, only a few has been published, first by U. P. Shah, "A Few Jaina Images in the Bharat Kala Bhavan, Varanasi", Chhavi Gold: Mubilee Volume (Ed. Anand Krishna), Varanasi, 1971; and next by M. N. P. Tiwati, Jaina Pratimā Vijnāna, Varanasi 1981, pp. 51, 52, 96, 109.
- A few Kuṣāṇa heads with seven-hooded snake canopy may be identified with Pārsvanātha.
- However, Ajita is here represented only in the Jaina caumukhi (Acc. No. 85).
- The attributes here and elsewhere are reckoned clockwise starting from the lower right hand.
- 5 Tiwari, "A Note on the Identification of a Tirthankara Images at Bharat Kala Bhavan, Varanasi", Jaina Journal, Vol. VI, No 1, July 1971, pp. 41-43
- Shah, p. 234; Tiwari, "An Unpublished Jama Image in the Bharat Kala Bhavan, Varanasi", Vivelvarānand Indological Journal, Vol. VI, No. 3, Jan 1972, pp 122-23
- 7. Tiwari, Jaina Pratima, p 150.

THE VIMALA PERIOD SCULPTURES IN VIMALA-VASAHI

M. A. Dhaky

The Vimala-vasahi and its ornate marble interior are sufficiently famous to warrant omission of a eulogistic preamble. The vasati's history, chronology, and achitectural description I have dealt with at length in earlier publications', though up to a relevant point a succinct recapitulation with a few minor modifications to my earlier conclusions I will include in the present discussion

In c. A. D. 1030 or perhaps a few years before that date, Jaina Vimala of the Prägaväţa caste of the vaiśyas of Bhillamāla* had been appointed dandanāyaka, political and military agent-resident at Candrāvati (capital of the Paramāras of Arbudamandala or Ābū) by king Bhimadeva I of the Solahkis or Caulukyas of Anhillapāṣka*. Vimala eventually founded the temple for Jina Rṣabha at the village Deulavādagrāma* sited on a low emmence on the plateau Mt. Ābī.

As the later prabandhas narrate, he had difficulty in getting land for his temple from the Sivaite owners whom he apparently had to pay high price in bargain. The cult image of this temple was consecrated by Vardhamāna sūri of Candragacchae in V S 1088/A D 1032 as reliable medieval literary sources report. A few posterior Solahki inscriptions inside the building attest to Vimala's authorship of the temple.

Wimala's building, however, was modest in size and meagrely ornamented. The architect he employed had used the local dark stone of questionable quality, instead of the elegant marble of Candrävati or Ārāsaṇa, apparently for want of funds or due to the still undeveloped transportation facilities to lift and move the heavy material up on the mountain-plateau from the quarries of Ārāṣaṇa. The dark mūlaprāṣāda (sancturay) is above 25 ft in width, having a few shallow aṅga-proliferations on plan and a meagrely moulded elevation ^{10} . The superstructure is a low tiered pyramidal roof, its height restricted by the fact of its shallow foundations since the building perches on bare, possibly partually prepared, flat, rock surface that gently sloped toward the east. The gūdhamaqdapa (closed hall) conjoined to the mulaprāṣāda is and, to all seeming, there was an original open trika, or mukhamaqdapa (pilared portico), to front the closed hall in the design of Vimala's foundation

The building possibly was surrounded by a prākāra-wall presumably with an unpretentious gate at the east. A few, small, free-standing devakulikā-chapels may within decades have been added to in the courtyard along the northern and southern flanks¹¹. But the major addition to the complex, as one of the prabandhas relates¹², was made by Cahilla, a brother (or rather son) of Vimala¹⁸, of a

rangamandapa, or columnar hall, a mukhacatuski to the prākāra as eastern entrance, a hastisala (elephant court) facing this east, porch of the prakara, and a torana set up very close to the eastern opening of the former court, all (like the original portions of the Vimala's building) constructed in black stone 16 This Cabilla may be identified with the mahasandhivierahika Cabila figuring in the Caulukva Karnadeva's charter of S. 1146/A. D. 1090 granted to the Jaina temple at Takovi18. The dullness of the plain black stone interior of Vimala's original building can be imagined. When, in the 12th century, the Solanki empire of Gujarāt reached the zenith of its power, Prthvipāla, a minister of emperor Kumāranāla and also descendent of the Vimala's family,-he being Vimala's great grand nephew,-not only replaced the original Trika or mukhamandana as well as the rangamandapa of black stone by two magnificent new marble halls. but also planned completely to enclose the entire central complex by a surround of devakulikās-chapels with a colonnaded pattašālā cloister, all done in glistening marble The larger part of these additions were built by the munificence of Prthvipāla and subsequently by his son Dhanapāla. The main refurbishment programme had started c. 1144 and completed c. 1150, though the devakulikas were continued to be added till c. A. D. 1189.

Almost the total splendour of the Vimala-vasahi's interior thus owes to Prthvipāla, Dhanapāla (and, to a smaller extent to a few other donors, like their distant cousins Hemarath and Dašaratha, and Minister Yasovira of Jābūlipura, and a few others from the lay followers svetāmbara sect.) The question is whether there exist any sculpture of interest and of worthiness inside this temple complex which could date from Vimala period. My four exploratory visits to this temple undertaken between 1959 and 1975 helped locating at least six images which, judging by their style, can definitely be ascribed to Vimala's times.

The otherwise undecorated prāsāda-walls, which very largely are of Vimala's period, still possesses three Jina images in marble (Plates 1-3), one each in the bhadra-khattaka, are stylistically of the early 11th century and hence they conceivably are of Vimala's times Excepting in the southern bhadra-khattaka where the bimba or image proper seems of the restoration period (c. A. D. 1322), the rest is all original, and thus pertain to the original foundation. With minor differences in rendering, the details of the lion throne and the ornamental parikara-frame in each case of the three examples are identical. The shinkāinn shows Sarvānubhūti and Ambikā at the extremities, and next the lions, the elephants and the edgewise dharmacakra fianked by dears. The parikara in each instance contains two handsomely flexured cāmara-bearers, the Hranyendra pair on elephant-backs, the mālādharas, the souring adorent vidyādharas and, at the apex, a śzinkhapāla or conch-blowing figure. The Sarvānubhūti-Ambikā pair is rarely encountered after the 11th cent A. D. The typical suave flexure of the cāmaradharas and the

characteristic grouping of the deeply undercut celestials above, the lotus aureole behind the Jina's head, and the edge-wise charamacakra are features commonly met with in the elaborate Jina images of the second quarter of the 11th cent. A. D.

Similar elements, the general manner of composition, and the qualitative excellence image surrounds are noticeable in two contemporaneous larger images in marble (brought from some unrecorded site) now under worship in the Jaina temple at Bedä (situated northeast of Mt. Ābū) may be illustrated here by way of comparison (Plates 4 and 5). In these two almost identical examples, the dharmacakra is disposed face-wise; and a triple umbrella is additionally shown since the images are sufficiently large to accommodate that mahāprāthārya or glory-feature. Stylistically, the images may date from c. middle of the 11th cent. A.

The small differences seen in the two Beds images may be explained by another image in the same group which stylistically precedes in time even to the Vimala vasahi examples (Plate 6). The image seemingly belongs to the earlier part of the 10th century. The compositional elements are grouped with more space between the postures, though formal, are more animated. The overall mannerism of the composition reveals different graphics, of the tradition of paintings to be precise. The image being larger than all the preceding shown her, could also include a female attendant beside the two male cāmara-bearers. All these attendants are provided with plain oblogs haloes, a reminiscence of the pre-medieval traditions.

A still earlier image with conventions ancestral to these all is the marble Jina image inside Brahmāna (Varmāni)'s Jaina temple (Plate 7), the image like the older parts of the temple, stylistically may be dated to c. late of the cent. A. D. Hiran-yendras and the šankhepāla are absent since it is an early sculpture. The cămara-bearers, particularly the right one of the two, has body flexure even more praceful than all previously discussed. This Brahmāna image represents the pure Girjara-desa tradition, the other images incorporate a few Maru elements and mannerism in their shaping.

One of the devakulikā chapel at the south-eastern corner of the Vimala vasahi temple contains three images of Yaksi Ambikā. the two smaller at the flank of the middle large one are more ancient One of them (Plate 8) hav padmaynethhā auroole, in the other one the lotus petals of the prahhā behave like flames (Plate 9) Not only the style of the auroole but also the style of the dhammila-crowns of the two examples is seldom met with after \$\Lamba\$ D. 1040; it is ubiquitous in the latter half of the tenth century in all Mahā-Gurjara schools, Kaccha-Ānarta, Arbūda and Medapāṭa to be precise. The two marble images of Ambikā, then, reasonably may be placed to Vimala's period and at least one (Plate 8) may date from the foundation of the temple, the other, although contemporaneous, may have been soon after installed or brough there at some later date from Ārāsaṇa or Candrāvati or some such site in the Arbūda territory.

By way of comparison I introduce here three less known images of Ambikā indicating progressive motion toward ossification in rendering. Plate 10 is from the sanctum of Mahāvira temple at Ārāṣṇa, dateable to c. A. D. 1062. Its halo differs, so are the ornaments, flattened and stuck to the skin of body. (The Sarvānubhāti there, Plate II, is also in the same style.) The crown preferred here is karnḍa; the general treatment and mannerism seem to derive from the so-called Sās temple at Nāgadā near Āhad in Mevād.

One more examples of an image of Ambā in Plate 12 is in a devakulikā in the western bhramantikā or colonnaded cloister of the Mahāvira temple in Ārāsaṇa. The fine suave features met with earlier, disappear here. The squarish face, the summarized ornaments, and the hardened mould indicates toward 12th or the 13th century A D.

The fifth image of Ambikā (Plate 13) is from Mt. Girnār, installed in a late medieval small kulika near the southern porch of the gūdhamandapa of the Neminā tha temple. The general mannerism and idom of treating the limbs,—legs, waist and torso—and face as well as ornaments and the âmra-pallavi in the hands seem to remind the sculptures of Kumārapāla's time inside the Vimala-vasahi additions and at other places. An inscription of S. 125/A.D. 1159 in the northern porch of the bhramantikā of the Neminātha temple refers to the installation of an Ambikā image near Nagajnula's. Plausibly this is the said image, removed from the original site at a later date to the kulikā where it is found today. The blackened surface speaks of prolonged aligae action on the marble of the very image, a fact which supports the supposition that it must be the very image mentioned in the inscription referred to in the foregoing lines. These last two illustrations unhesitatingly prove the relative earliness of the Arāsanja Ambikā in Plate 10, which in its turn clearly endorses the earliness of the style of the two Vimala-vasahi icons shown as Plates 8 and 9.

The last illustration (Plate 14) apparently pertains not to $\forall$ imala's but his successor Cahilla's times. The hastisata of the vasati very plausibly was built by him. Fine pair of dvarapālakus placed at the eastern entrance still retains the gracefully swaying body of the times c, the mid eleventh century A. D. and are in any case not latter than Cāhilla's period.

(What is left out of discussion in this paper is the image in the forechamber of the southwestern extension of the bhramantikā. This large black stone image, popularly known as of Jain Muni Suvrata and looked upon as 2500 years old, is, in fact, of Jaina Rṣabha; it certainly was the original mūlanāyaka image of Vimala's temple and hence of A. D. 1032. Its pedestal is lost but the mašuraka-seat bearing jewels on the front, the padmaparbhā-aureole, the vyāla-makara at the lateral of the throne, and the face and the hair style of the Jina's figure,—all proclaim early eleventh century as the age of the image. The image is not permitted to be photographed.)

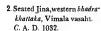
All the illustrations for this paper are by the courtesy and kindness of the American Institute of Indian Studies, Varanasi.

Notes and References

- Cf. "The Chronology of the Solahki Temples of Gujarat", Journal of the Madhya Pradesh Ithas Parishad, No. 3, 1961; also "Vimala-vasahi-ni Ketalika Samasyao" (Gujarati), Svadhyāya, Vol. IX, No. 3, V.S. 2028.
- Bhillamäla, from the 11th cent A. D., is equally known as Srimäla after the city's patron goddess Śri (Mahālakṣmi). From late medieval times onward, the town is known as Bhinnamäla.
  - 3. Currently Patan.
- 4. Currently Delyada, anglicised Dilwara.
- 5. I forego citations since not relevant to be central facts of this paper.
- 6. This is the tradition recorded in the annals of the Kharatara-gaecha which traces its ultimate roots in this Vardhamāna Sūri. The alternative tradition, of the Tapa-gaecha records in particular, aver that the four ācāryas of the four different kulas or sub-orders of monks,—Nāgendra, Candra, Nivrytti and Vidyādhara—officiated the consecration rites.
- Again, I forego citing original sources since not serviceable to the main discussion
- For references pertaining to original sources, see my paper "Vimalavasahi-ni" earlier referred to.
- The town is currently known as Kumbhāria where five Jaina and one Šivaite marble temples exist The old township has disappeared, the stilement shifted a mile to the west of Kumbhāria, to what is known as Ambāji
- 10 Very disappointingly so indeed
- 11. The earliest Devakulika image-pedestal dates to S. 1121/A.D 1065
- For discussion and references to the original sources, see my "Vimalavasahi-Ni.," paper.
- 13. Ibid.
- 14. The torana and the grilled walls of the hastisālā, the eastern mukhacatuski and the milaprāsāda (main shrine) and the gūdhamandapa are still extant. The original trika and the rangamandapa were refurbished in marble in mid 12th cent A D.
- Cf. Pt Ambalal Premchand Shah, Jaina-tīrtha-Sarvasangraha (Gujarāti)
   Vol. I, pt. 1, Ahmedabad 1953, p
- 16 For latest discussion and citation, see my "Ujjayantagiri and Jain Aristanemi", Journal of Indian Society of Oriental Art, NS, Vol. XI, 1980, p. 69, infra.

 Seated Jina, northern bhadrakhattaka, prāsāda, Vimala vasaht, Delvādā, Mt. Ābu. C A. D. 1032

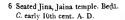
 Seated Jina, southern bhadrakhattaka, Vimala vasahi.
 A. D. 1032.

4 Seated Jina, Jaina temple Beḍā C early 11th cent. A D.

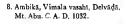
Stated Jina, Jaina temple Bedă.
 C early 1[†]th cent. A. D

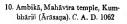
7. Seated Jina, Jaina Temple, Varman. G. late 9th cent. A. D.

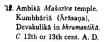
Ambikā, Vimala vasahī, Delvāḍā.
 C. A. D. 1032

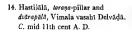
 Sarvānubhūti, Mahāvīra temple, Kumbhāriā. C. A. D. 1062

 Ambikā, Neminātha temple, Girnār. C. A. D. 1059.

GAMBHIRPUR ROCK PAINTINGS

Ravi G. Hajarnis

The village Gambhirpur (latitude N.P. 23°5' east longitude 73°3') is about three kms. to the north of Idar in the Gujarat State. The erstwhile Idar State, now merged in the Sabarkapha District, is rich in antiquities. The territory of the former Idar State lay mostly to the east of River Sābarmatī and north of the River Māhi, between 23°6' and 24°30' north latitude and 72°49' and 73°43' longitude. The State had an area of 1,669 sourar miles.

The Arvalli hills lay on the southern borders of the State. These granite hills almost surround Idar, and some isolated hills occur as far as Himatnagar. The main river system in this territory is formed by the Säbarmati and its tributaries—the säi, Harnav, Hathimati, Meśvo, Vätrak and Mājum which flow through the plains of the western and southern parts of the former State.

History

U. P. Shah traces some connection of Pratishara King Venjvatsarāja (c. A. D. 783-808) with Idar hills on the basis of folk-lore 'According to a legend, the king's mother, consort of the king of Śrinagara (i.e. Teberi Ghadhväl District of the Himalayan region), was brought to the Idar hills by a monster-bird during her pregnancy. **

The Chinese pilgrim Hüen T'sang (c. A. D. 640) mentions a place which he calls "O-cha-li", or Vadāri. Cunningham identifies this place with Idar (also Rasmālā, 235). The Bombay Gazatteer Vol. V, however, identifies Vadāri with Vadāli (23"56" N. 73"3" E) to the north of Idar.

According to Shah, Vaqāli, which is referred to in Huen T'sang's accounts, was under the Maitraka rule, with Ānandapura to its west, Mālva or Mālavaka to the east, and Kheṭaka to its south. He further guesses his route of travel to be from Daispura (Mandasor), or Ujjain area, to Bṛgukaccha via Duṅgarpur through Bhiloḍā, Śāmalāji, Harṣapura (Harsol) to Kārpaṭavāṇijya (Kaṇaḍvaṇi), Kaṭhlāl, and Nadjād in Khetakamandala.

Devinmori, about 45 kms. to the south of Idar was one of the great Buddhist settlement during the late Kşatrapa period. The cultural and artistic activities of this region, however, go back to a period anterior to Kşatrapa times. The present author, during the course of his explorations discovered rock paintings from Sapāvāda, Lālodā and Idar which has east fresh light on the art history of this region from stone age to historical periods. 19

The Śāmajāji evidence proves the association of this area with Buddhism. The author recently has brought to light one other series of rock paintings showing signatory association with religious, cultural and art-activities of the Buddhist period. In all, there are seven stapas depictions painted on the inner vertical surface of the rock shelters at Gambhirpur (ldar). These are for the first time discussed in English here.

Description of the paintings:

Shelter 14

This shelter faces full front; the figure of a $st\bar{u}pa$ is visible even from the road site $he st\bar{u}pa$ figure is painted with thick red lines of geru (Indian red) colour. It is flanked by $charra-pagti. Chatra is shown with (a sort of) perspectivity in view. The platform of the <math>st\bar{u}pa$ cannot properly be discerned. The $pat\bar{u}k\bar{u}$ (flag) is drawn by red lines with no block-filling. Although the proportions are not perfect, the figure is useful as an idea representation of the contemporary $st\bar{u}pa$ shape. The pigment used here is geru and a white colour as a fillar (Fig. 1)

Shelter 15

The paintings in shelter 15 are not well preserved. Two stupa figures, however, can be clearly recognised; their configuration is delineated in red, the inner area rendered in white (Fig. 2).

The first figure from the left is larger than the second. The stüpe's outline has somewhat suffered due to weathering. The shape of the chatra-yasti and of the platform etc. cannot therefore be fully discerned

The configurative lines of second stipp figure are also damaged. These two stipp figures illustrate the more developed form compared to the figures of shelter 16 to be discussed below, being the work arguably of a superior artist. The space distribution and the force of line are remarkable. The chatra-yasti and the hernikä are carefully drawn. The chatra is drawn after moon-shape.

Shelter 16

Three stupa-figures are met with here.

The first stüp figure from the left side is not drawn with perfect symmetry. The lines too are uneven in thickness and reflect irregularity in proportions. The uneven rock-surface may have contributed to this "mishappen" appearance.

The second, which is the middle, $st\bar{u}pa$ figure is in better condition than the first stipa figure, drawn carefully as it is. The lines are fine and more accurate compared to the preceding instance. However, the rendering of the chatra-yaşti and the hanging patākā is not very accurate.

The third stupa figure in this shelter is by far the superior of the three. The method in drawing adopted here is slightly different. Because of the uneven

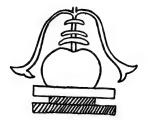
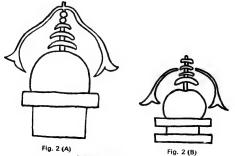
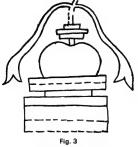

Fig. 1 Painted stupa in shelter 14

Painted stupes in shelter 15

Painted stupa in shelter 16

rock-surface, the entire figure is directly drawn by the artist. The chatra portion is semi-rectangular. But its top part is not clearly visible (Fig. 3).

Shelter 18

It is located on the way leading to 'Idario Gadh', Idar, near the place locally called Ruthi Rāṇi-no Mahel. There, on the inner wall of shelter a superimposed painting is discernible. Although superimposed, the semi-circular shape of the stūpa and some Brāhmi letters above it can be discerned. The entire writing is not preserved or clearly legible. (A few letters may be read as "Rajas".) Palaeographically, the characters are assignable to the 4th and the 5th cent. A. D. All these painted stūpa configurations may, therefore, be assigned to the bracket 4th-5th cent. A. D.

Such painted configurations of the silips inside rock-shelters are not reported from any other part of the country The paintings prove the prevalence in this area of Buddhism in the early Gupta period.

Notes and References

- U. P. Shah, "Sculptures from Shamalaji and Roda", Bulletin of Museum & Picture Gallery, Baroda 1960, p 2.
- 2. Ibid.
- 3. Gazatteer of Bombay Presidency, Vol. 5, Bombay 1880, p. 434.
- 4. Ibid
- 5 Shah, Sculptures., p. 5.
- 6 Ibid.
- 7 Ravi Hajarms and M. D. Verma, "Säberkänthä mäñ maji ävelä Gufäcitro" (Gujarñif), Kumär, Feb. 1979; also by the same authors, "Säbarkänthä näñ citro nuń Samayāńkana" (Gujarāti), Vidyāpīṭha, July-August 1980, pp 47-49; and the same authors with C K. Date, "Gujarātmadhii gufä-citre" (Marathi), Svarājpa, 2nd Oct 1982, p. 12.

During his work relating to the project on Rock-paintings, the author was assisted by Survashri B. S. Makwana, M. D. Verma, and O. P. Ajwalia (Photographer). The author wishes to thank them all. The drawings are reproduced here with the courtesy and assistance of the Department of Archaeology, Government of Guiarat

UNITS OF LENGTH IN JAINA CANONS

N. L. Jain

Introduction

The Jaina Canons contain large amount of descriptions about the physical phenomena in the world besides the main spiritual processes and discussions. Their knowledge is sensory in the first instance which is analysed by mind to give proper form and explanations. Barring supersensory knowledge, all other forms are primarily relative and qualitative. Their accuracy and absolutism is possible only through measurements. These give reliability and credibility to the descriptions. The Jaina scholars knew this fact and that is why they have written general and special treatises in this direction. The accuracy of the descriptions contained in them depends upon the standard units used.

There have been three main areas of measurements since the earliest times: mass or volume, length, distance or area and time. In contrast, the International Congress on weights and Measures, 1971 have accepted seven areas under this category—mass, distance, time, electric current, heat, light and matter. It could be surmised that the last four categories could not develop in olden times. The cuthor has pointed out earlier about the varieties in names, stages and values of time units described in Jaina canons of various ages. This does not make it possible to evaluate and compare the accurate meanings for the descriptions based on them. It was, therefore, suggested that there must be uniformity of names, stages and equivalent values in current units for the canonical time measures. Likewise, length units also require evaluative consideration.

It is found that there is no such variety in length units described in canons as time Still, there is no uniformity in their names and values used. The current paper is meant to emphasize the importance of uniformity in length units and to activate the scholars to move in this direction.

Concept of Measurement in Jaina Canons

Jaina canons have coined the term of Māna or Pramāṇa for the process of measurement. Though Anuyogadwarsutra (ADS), Bhagwati (B), Trilokpragyaptı (TP), Jambudyippragyaptı and other canons do not mention classification of measures, but Rajvartık (RV) and Triloksara (TS) have accepted two varicties of measures: Lauk.ka or worldly and Lokottar or paraworldly. The first category is mainly related with weight, volume, cost or number of materials and has six subclasses. These are virtually measures of mass (Dravyamana) only. Though ADS and RV seem to include the length measures through the variety of Avamana, but TS has described it as a measure of Volume. This seems to be more reasonable in view of the descriptions.

The paraworldly variety includes the measure of length and time. It has actually four subclasses-Dravya (matter), Length in all respects (Kshetra). Kala (time) and Bhaya (idea). The matter-measure gives us the weight and volume of materials from the smallest atom to the largest earth. The length measure gives us the distance, area and volume of one space unit to the last of the world space. Time units measure from one samava unit of time to infinite time units and Bhava (idea) measures knowledge, perception, view points and numbers. All these four paraworldly measures of Akalanka are covered by the general measure types of ADS. The paraworldly nature of these measures seems to be the creation of Akalanka of 7th century who has many credits of this type. In addition, the ADS has classified the units of time, matter and length in two varieties—space-point based and division based. The first one has atom as the basis while the other has five varieties of matter units to which Akalanka has added Tat-pramana as the sixth variety under worldly matter units. The division-based basic units of time and length are Samava and Angula respectively. In contrast, Aklanka has these two varieties of units for length alone. The authors of B, TP and JDP do not propound any paraworldly measures like Akalanka

The ADS has three main classes of Bhava (idea) measure with many subclasses thereupon The Bhagavati does not have these types. Akalanka has mentioned only Upayoga (perception and knowledge) as a variety of Bhava but he has given only five types of knowledge (and no perception or its varieties) in explanatory commentary. Table I and II summarise the ADS and RV measures. It seems that ADS classification is more practical than RV which has repeatition, incompleteness and confusion. Table III summaries the useful informations about the different measures. This also makes it clear that no dividing line could be drawn between worldly and paraworldly measures as the latter includes all the six varieties of the first type. Of course, it seems that the latter type has more extensive area of measures to cover length, time and qualities. If we define this measure as that which has measuring limits beyond the fineness and grossness of worldly measures which may be invisible and unholdable Still, the numerable measures of matter, the varieties of angula (A) etc of length and muhurta, day, fortnight etc, units of time can never be called paraworldly. In addition, Akalanka has divided the mattermeasure in two varieties : number-measure and simily measure (Upama-mana). The latter has eight varieties. Out of which, Palya and Sagara are definitely time units and the rest six are length units. The simily measure, therefore, should not be taken as subclass of matter measure of paraworldly type. Of course, it would be a different case if one assumes them to be matter units because they are closely related to matter. This will mean a regress point. In view of these discrepant facts, the Akalanka classification of measures seems to be superfluous and not important, A serious consideration is necessary on this point.

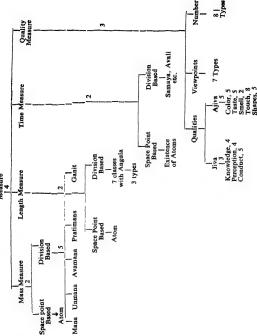

Table II. Akalanka Classification of Measures

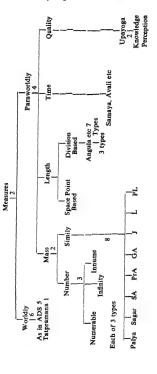

Table III. Useful Information About different Measures

A. V	Worldly Measures (RV) or Dra	vyamana (ADS)	
(i)	Standard or Basic Measure	Pratimana	Mustard seeds, Flowers of myrtle etc.
(ii)	Volume measure	Mana	Measure of volume of solid and liquid; Kudav, Droni, Shodashika etc.
(iii)	Weight measure	Unmana	Measure of weights by balances.
(iv)	Measure of mass/area	Avamana	(i) Measure of water in handoup etc. (ii) Measure of land by Dhanush etc.
(v)	Measure of Numbers	Ganana Mana	Counting of Materials.
(vi)	Measure of Cost	Tatpramana	Measure of cost by height (of horse) or halo of jewels etc.
B. F	araworidly Measure (RV) or M	Acasures (ADS)	
(i)	Measure of Mass/Volume, Dravyaman	(i) Number Measure (ii) Simily Measure	Measure of mass/volume from an atom to the lar- gest earth.
(ii)	Measurement of Length/ Area, Kshetramana	(1) Space point (1i) Division based	Measure from a space Pt. to the whole world
(iii)	Time measure, Kalmana	**	Measure from 1 samaya to infinite samasyas
(1V)	Measure of Quality, Bhavmana	Qualities, View- points, Number	Measure of qualities of Knowledge, perception, conduct and viewpoints,

Basis of Measure of Length in Jaina Canons; Space Point or Pradesha

Janas have independent reality of space like time. It accommodates all the realities in the Universe and it is the basis for the movements. It was included in the five 'astikayas' (reality with space points) from the very beginning and hence its position is somewhat different from the time reality. The space has infiniteness, extension and omnipre-sence that has no varieties of practical and real type like time. Nevertheless, it is assumed for practical purposes that the space occupied by atom is known as Pradesha or unit space-point. The extension of space is denoted in the form of these space-points. The infiniteness of space is due to its infinite number of space-points. These are the basis for length or distance units.

number.

These are also the base for quantitative descriptions of the canons. These are termed as 'Akashanu' or space atoms like matter atoms. These are the measure of minimum length and thus form its basic units. As the space has extension, it could be 2 or 3 dimensional also. Hence the basic unit of Pradesha also forms the basis for area and volume units.

It has been seen that time and distances are independent of each other, still the length units are described in canons as correlated with time units. The larger units of time-Palya and Sagara—have been defined on the basis of Yojana-a length unit. Though B, TP, RV and JDP follow this tradition, the ADS and SK (Satkhandagama-1) deal length units independently.

Measure of Length in Bhagvati and Other Jaina Canons

The Jaina canons like B, ADS, SK, TP, RV, TS, JDP and others written between 1st C to 12th century AD contain descriptions about length measures. Muni Mahendrakumarji-11 and Lishk et el have discussed them as described in ADS. Accordingly, these have three varieties—(i) self measure (ii) utsedha measure and (iii) pramana measure. These are utilised in measuring lengths of different types and extensions shown in Table IV. All the above canons have these three types of measures. A critical and comparative study of these measures will be presented here which are summarised in Table V, resulting in

Table IV Uses of Different Length Measures				
Name	Unit		Equivalence	Uses
1. Utsedha	Utsedhangula,	UA		Measurements of heights of bodies and idols
2. Atma	Atmangula,	AA	2 UA	Measurement of utility and useful small things
3. Pramana	Pramanangula	, PA	500/1000 UA	Measurement of islands, oce- ans, cities, solar system etc.

the following facts:

- (i) All scholars have accepted the seven measure units from Angula A, to Yojana Y, as the practical units.
- (ii) All agree upon Angula as the practical unit of length The category of this unit determines the value of Y. The basic A has been taken as UA.
- (iii) The standard unit of Aimangula is the finger tip of n standard healthy person with a height of 84 self angulas. The human heights of 120,108 or 96 A depend upon the different conditions and hence not taken as standard.
- (iv) One Atmangula unit is canonically equal to 2 UA.
- (v) The Angula unit is 1-dimensional as per JDP which is also known as 'Suchyangula'

110 N. L Jain

(vi) One UV (utsedha yojana) has 7,68,000 angulas. Taking this as the last unit, and assuming it as equal to 4 K (Koshas) or 8 miles (I milee = 1.66 kms= 1,66,000 cms), I UA comes out to be equal to 13,28,000]7,68,000= 1.73 cms. Datta and Singh have shown that I Anguliparva of Buddhist measure is equivalent to 1.32° or 3 68 cms The UA of Jainas has half this value, i.e. it is equal to 1.68 cms. It is on this basis that I UV has been calculated to be equal to 8 miles or 13.2° kms. Thus, by interpolation of Yojana or extrapolation of Angula, the UA has a value of 1 68-1.73 or 1.70 cms. on the average.

In contrast, G. R. Jain has assumed a Hosta, H=24 UA=45.90 cms and hence 1 UA=0.75"=1.90 cms. This means a UY=15.09 kms or 100/11 miles instead of 13.28 kms as above. He has used this value to calculate the velocity of light based on its Vedic value of 4404 Y per Nimesha (0.25 scc.) which is sufficiently close to the current value. It must, however, be said that there is no confirmed base for this value of Angula, though L. C. Jain also agrees with this value. The acceptance of different values for the same basic unit creates doubt on the reliability of calculations based on them

Munishri Chandanji has also discussed the equivalence of UA on the basis of height of Lord Mahavira as 7 H. He maintains that the canonical height is based on UA which is equal to 3.5 H in self measure. This is equal to 84 AA as 1H=24 AA and I UA = 0.5 AA. Hence 7 UA x 24/2 = 84 AA. If one assumes the UA as 1.70-1.90 cms., the Lord's height comes to be a minimum of $7 \times 24 \times 1.70 = 285.6$ cms or 9.25 feet. This value seems to be inconsistent on all accounts for a man born in tropical Bihar area. Thus, he has questioned both the above UA values. He does also not agree with the parmanu or atom as the basic unit of length due to the difficulties in its standardisation. Instead, he has supported the Jama concept of Angula standard on the basis of being natural. He has given a value of 0 42" or 1.07 cm. to UA on the basis of many comparative references and logistics Based on this, 1 UY = 5 miles or 8.30 kms, and the height of the Lord as 5.84 feet of 178 cms, which seems to be reasonable. He has given critical descriptions about the various body heights in literature and has canonically defined the standard UA. However, his concept of natural Angula being standard could not be justified on account of its larger variability than an atom.

Lishk have given a fourth value for UY as 0085 km. (0 51 miles) equivalent to a value of app 0 001 cm for the UA. They have suggested that the values of these units should be decided on the basis of historical period and place. Thus, they seem to be adding to our difficulty in the process of standardisation and he has conveyed that the value of standard basic Angula is variable, that is, it is a secondary rather than primary as desired by canons. One would like to wonder how a variable quantity may be treated as a standard. Moreover, the authors of ADS, B, IP, JDP and SK belong to the same side of the country and there should not be any variation in their descriptions. On the other hand, Akalanka and others originate from south and there should not be variations in their measures. But we see variations not only in both the groups, but in the same group also. One has to look as to the when and how of this variation.

Length Units Smaller than Angula

The length units based on UA are known as Utsedha measures representing their division based category. The smallest unit of category is atom. As this is wery fine, there is another practical unit known as 'Practical atom.' When we interpolate the UA unit towards smaller units, we reach the point of practical atom. Though the JDP mentions Trutirenu (or Urdhwarenu of ADS) as practical atom, though the ADS points it to be a much smaller unit (8⁻⁸). The real practical unit is an infinite multiple of this unit which has the same in ADS and B, but Table V shows that its name is different in TP, RV and JDP. The same is the position of the second unit eight times larger. These two units should have uniform names in current times. The cause of the different names should also be looked into.

It is seen that there are 13 stages of smaller units upto UA in ADS while there are 12 stages in other treatises including Bhagavati. The how and when of this change requires further consideration. Is it the mistake of the copyist?

Besides the above two differences. B (100 BC) and RV (750 AD) have same names of other ten units upto Angula In contrast, there is similarity in names in TP and JDP (names of bair heads and yava or yavamadhya) This difference should also be looked into and formalised for the current age

It is clear from Table V that each of the 12 stages from Angula backwards is eighth part of the preceding unit. The first unit, thus has a value of 16×10^{-10} A. If we multiply this value by its cm.—equivalent of 1.70, the first unit has a value of 2.72×10^{-10} cm. If one takes JDP as a little more practical, and the practical atom or trutirenu is taken as $8\times 8=64$ times the first unit, the practical atom has a dimension of 1.75×10^{-9} cm which is the size of the current scientific atom. This suggests that JDP concept of practical atom unit has the same atomic dimension as the current one. In contrast, the unit of length smaller than atomic one is that of atomic nucleus of 10^{-10} cm. This does not coincide with the canonical smallest unit of 10^{-10} cm. It is, therefore, reasonable to suggest that Trutirenu of Practical atom unit should be recognised as standard unit with a value of 10^{-9} cm. and the cononical descriptions should be made consistent on this basis

The units smaller than this may be simily based, the unit of 1/seems to be imaginary as it does not have a measurable value. This inference does not seem to be consistent with definitions of Trasarenu and Rathrenu of ADS, but this seems better for accuracy. The ADS definitions of these terms seems to be akin to the Vaisheshikas who have Trutirenu as their standard length unit equal in size to the colloidal drift particles seem floating in light path. This unit is almost about 108

112 N. L. Jain

times larger than the Jaina smallest unit. The discrepancy between the values of ADS unit and other reference units have to be explained. The common names of some of the units in Jaina and Vaisheshika systems further suggests about looking into the original source of these units.

Besides concurring with the size of atom, the 1.70cm. value of UN has another result to its credit. If one takes Y=8 miles and PY=500Y=4000 miles, the velocity of light based on vedic data comes to be 1, 40, 930 miles/sec (2.30×10¹⁰ cm/sec). The value of 1.90 cm for UA gives this value as 1,87,300 miles (3.10×10¹⁰ cm) per second. These values are reasonably approaching the current values. This is quite encouraging. But when we move for distances in solar system, we find that we have the distance 14 times larger for moon and 30 times lesser for sun. This discrepancy is awaiting explanation. The other values of UA will increase the discrepancy still further.

It has already been pointed out that the normal angula is 1 d and it is also made as Suchyangula. There seems to be some difference in the RV and JDP descriptions of this unit. But JDP seems to be more reasonable. This angula has three varieties as shown in Table IV. It is seen that there is difference between the values of PA in Digambara and Swetambara systems. No comments have been made on this point by modern scholars who have mostly mentioned this difference For equivalence, the PA's must be equal. One could suggest that this difference has accrued due to the two forms of angula units—self and utvedha, the one AA being double of the other-UA. It could be surmised that the Digambara PA is based on UA scale while the other PA is based on AA scale. If both are taken on the same scale, the difference will vanish. From the example of the Lord-'d's body height, it is the UA scale coined by canonicals. Thus, the Swetambara value converted to UA scale will give us the Digambara value of PA. Some calculations on this basis are given in Table VI. If one takes the Swetambara value of PA, the results will be highly discrepant.

The treatment of current equivalence of UA by many scholars presents a situation which was prevalent in the scientific world some 150 years ago when lack of standardisation produced confusion and checked growth of science. The same is the case with the atom when scholars of orient are pitching on the indivisibility which has been shattered Jain has pointed out some problems in this regard and suggested the description to be taken in historical perspective. However, there seems a tendency in some scholars to trace canonical origin for all the newly developed facts and to either overlook or keep mum over the scientific evaluations of a large number of discrepant canonical descriptions about the physical phenomena. Sometimes varied explanations are given for the same fact to make it scientifically consistent despite the fact that opposing or inconsistent results accrue from this trend. Some of the results of calculations based on current opinions regarding equivalent values of UA are shown in Table VI which will substantiate

500 A=1 PA

1000 A = 1 Pramanangula, PA 8 Eu=1 Yavamadhya,

8 Li= 1 Yuka, Eu 8 Y=1 Angula, A

				nus oj	Lengin	in Jaina C	anons	
Jambudivpannatti, JDP	P P=L Avasannasa.	nna, U =-! Sannasanna, S	-1 Tr (Practical	Atom)	= 1 Rr = 1 UBHH (As in TP)	= 1 MBHH (As in TP)	- 1 JBHH (As in TP)	-1 PVHH
i Some Jaina Canons Rajvartik, RV	P P=1 Utsangyaangya, U	= 1 Sangyasangya, S	= 1 Tr	I Ts	= 1 Kr = 1 Hairhead, UBHH (As in B)	■1 MBHH (As ia B)	= 1 JBHH (As in B)	= 1 PVHH (Bhart-Airavt-Videl)
Table V. Units of Length in Some Jaina Canons Trilokpragypti, TP Rajvartik, R1	P P∞Ubasannasanna, U	= Sanasanna, S	+1 Trutirenu, Tr.	= 1 Ts	= 1 Hairhead, UBHH (Uttam Bhog-	= 1 MBHH (Madhyam Bhog-bhumi)	= 1 JBHH (Jaghanya Bhog-bhumi)	= 1 PBHH (Karmbhumi) = 1 Lı
Bhagvatı, B A. Smallar Units	Sasic Unit Paramanu, P P=1 Utslakshnslaksha- nika, U	8U=1 Slaksbnsblakshani- ka, S. 8S=1 Urdhvarenu (Tru-	tiranu), Tr	8 Tr=1 Trasrenu, Ts 8 Ts+1 Rathrenu, Rr	8 Rr=1 Hairhead, UBHH (Devkuru-Uttarkuru)	8UBHH=1 Hairhead, MBHH (Hari-Ramyak Area)	8MBHH=1 Hairhead, JBHH (Hemvat-Airavat Area)	8)BHH = 1 Hairheap, PBHH (Purv-Videh) 8PVHH = 1 Liksha, Li

# # # Ed	# 1 Ko	500 A=1 PA 5001Y=1 PA As in B As in B
- 1 Pd - 1 V - 1 H - 1 Kishku, K - 1 D	# I Ko # I Y	500 A=1 PA 500 Y=1 PY As in B As in B
= 1 Pd = 1 V = 1 H = 1 K (Ritku) = 1 D (Dhanush, Danda)	■ 1 Ko	500 A=1 PA 500 Y=1 PY As in B As in B
Nomal Units 6 A= I Pada, Pd. 6 A= I Pada, Pd. 2 P= 12 A= I Vitasti, V 2 V= 24 A= I Hasta, H 2 H= 48 A= I Kukshi, K 2 K= 96 A= I Dhahush, D 2000 D= 1,92,000 A= I Kosha,	Ko 4 Ko=7,68,000 A=1 Yojana, Y C. Larger Units	1000 A = 1 PA 1000 Y = 1 PY L Jagshreni, J=7 Rajju, R I Rajju, R=1/7 Jagshreni, 1/7 J

the above statement. The calculations based on values of Lishk et el are most discordant. Table VI will confuse one to decide the truth or accuracy of the

Table VI. Some Calculations Based on Various Values of UA

Taule VI.	Some Carcarano	na buata on r	urious raince of	0.11
Values of UA, cm.	1.70	1.90	1.07	0.001
UY (a) km.	13.28	15.09	8.30	0.085
(b) miles	8.00	100/11	5.00	0.051
PY (500 UA), km.	6640	7545	4150	42.33
miles	4000	4545	2500	25.55
PY (1000 UA), km.	13280	15090	8300	84 66
miles	8000	9090	5000	51.00
Size of Atom, cm	1.75×10 ^{-●}	1.94×10-8	1.09×10-8	1.00×10-10
Lord's body height, co Velocity of Light, UY		319.2	178	0.168
(a) cm/sec	2.34×10^{10}	3.10×8010	1 46×1010	1.49×10*
(b) miles/sec	1,40,930	1,87,300	88080	898.5
Distance of Moon, P	Y			
(880 PY), lac miles	35.20	39.95	22.00	0.398
Distance of Sun, PY				
(800 PY), Lac miles	32.00	36.36	22.00	0.204

fact. It is worth consideration which of these values may be taken as applicable in all cases. Lord Mahavira must have given one value for it. How and when this variety and values of Angula started-is a problem for further research. One of the reasons for this might be the personal or literary communication gap between the scholars of different periods. This gap has vanished in this century and it is the best time for uniformity in units and their values.

When areas or volumes are to be expressed, the 2-d or 3-d units are used. The 2-d and 3-d Angula units are known as Pratarangula (PrA) and Ghanangula (GA) respectively. Their values are equal to the square and cube of the Angula unit. They are shown in Table VII.

Table VII. Current Values of Length Units in Jaina Canons
Unit Current Values

10-10

1-d units

1.	Coasannasanna or the	10-10 cm
	first smallest unit	
2.	Trutirenu or Practical atom	10 -8 cm.
•	G4 774	

3. SA or UA, cm. 0.001, 1.07, 1.70, 1.90 4. AA 2 11A

AA 2 U

116 N. L. Jain

5. PA	500 UA, 1000 UA		
6. Yojana, Y			
(a) UY, Km	0.085, 8.30, 13.28, 15,09		
(b) PY, km (500 UY) (1000 UY)	42.83 4150, 6640, 7545 84.66 8300 13280 15090		
7. Rajju, R; km	Innumerable Yojanas 3 7×1018—2.4×1021		
8. Jagshreni, J, km.	$7R = 2.6 \times 10^{19} - 1.68 \times 10^{23}$		
2-d Units			
1. Pratarngula, PrA	(UA)*		
Jagprata/Pratarlok, JP/PL	(J) ²		
3-d Units			
1. Ghanangula, GA	$(UA)^8 = UA \times PrA$		
2. Ghanaloka, GL	$(J)^8 = (7R)^8 = 343 GR$		

Khanduka Larger Units Length

The UA based Yojana, Y is the unit of length of practical and average value. It seems quite small for larger distances Jana Acharyas have, therefore coied some larger length units like time. These are known as Pramana units. The PA based Yojana, PY, is a 1-d unit in this direction. It has a value of 500 or 1000 times larger than UY or it is equivalent to 4000 or 8000 miles (IY=8 miles). Other different values based on various of UY are given in Table VI varying between 6640-15090 km. These are measurable units

1/64 GR

With reference to the dimensions of the Universe, there is one more unit names as Rajju, R. Canonically, it seems difficult to evaluate the current value for it, as its calculations involve innumerable number. Despite this, Jain and Jain have calculated the value of Rajju unit to be between 10³ 8-10³ kms. Jagshreni, J its still a larger unit which is equal to 78 or between 10³ 9-10³ kms. These larger units are just akin to the current units of Light year which has a value of app. 10³ km. This suggests that the larger units of length of the Jainas are sufficiently larger. These are also included in Table. VII.

The above description of larger units have also their corresponding 2-d and 3-d units named as Pratarlok (PL) and Ghanloka or Loka (GI., L) respectively. These are equal to the square and cube of Jagshrenu unit. Lokprakash mentions an another of 3-d unit of Khandka, K equal to one-fourth cube (1/64) of a Rajju This and its derivative units are not found in Digambara tradition.

The above description of larger units shows the PY to be different in different traditions. Thus, descriptions based on them will have a variance and their reliability will be more mythological. The current century, however, requires uniform value of PY for proper evaluation of various descriptions in canons.

Some Descriptions Based on Larger Length Units

Many description relating larger distances, area and volumes are available in Jaina Canons Some of them are presented here in current terms in Table VIII. Let us first look at the island-Jambudvipa-in which we live. It is named after a Jambu tree in its centre. It is 6V in height, 8V in length and 6V in diameter. The corresponding description is given in Table VIII. It is clear that this cannot be based on PY. Basing it on UY also looks like an exaggeration. Not only this, 108 Jambu trees of half the dimensions of the main tree are surrounding it. If we assume that there is at least one tree surrounding it in one direction, there will be approximately a row of approximately 27 trees of 60 km length covering a distance of 27×60 – 1620 km in one direction. This is equal to a distance from Delhi to Kazipeth, Bombay, Veraval and Howrah. Thus, it seems that more than half of the present India will contain only the family of Jambu trees. This description seems to be imaginary when one thinks of current distances and descriptions of the trees.

The Jambu island has a diameter of 10° PY. This island has the Bharat Khand with an area of a little over 1/190 of main island and diameter of app. 526 YP. The island has Meru mount in the centre

Table VIII Current Values for some canonical Descriptions

, , , , , , , , , , , , , , , , , , , ,		
Items	Values based on UY	PY based values
1 Jambudvipa		
(i) Diameter, 10 ⁸ Y, km.	15×10 ⁸	7.5 × 10°
(ii) Circumference, 3 16×108 Y	47.4 × 10 ⁵	2.4×10^{9}
(iii) Area	11.6×1013	5.9×10^{14}
2. Bharat Khand		
(i) Diameter, 526 Y	3.5 × 10 ⁶	7890.00
3. Mount Meru	,	
(i) Under the Earth, 1000 Y		7.5 × 10°
(ii) Over the Earth, 99,000 Y		7.4 × 10°
4. Jambu Tree		
(i) Diameter, 6Y, Km.	90	45,000
(11) Height, 6Y ,,	90	45,00
(iii) Length, 8Y ,,	120	60,000
5. Height (Lord Rishabhdeo), 0.05Y	910 metres	_
6. Height of Palace, 225D	410 ,,	
7. Length of Palace, 300D	547 ,.	_
8. Width of Palace, 150D	273 ,,	-
9. Height of Vijay Dvar, 8Y	120 km.	_
10. Diameter ,, ,, 4Y	60 km.	

118 N L Jain

which is 99,000 PY overland and 1000 PY underland. The current values for these descriptions in Table VIII suggest that it is very difficult to determine the category of reliability about them. Table VIII gives the values on the basis of UY = 15 km. and PY = 500 UY. Calculations based on other values of UY also yield similar discrepant values. These values can only be presently explained on the basis of faith in canons and religion which do not require verification. This, however, is causing erosion in faith. Dr. Upadhya has exclaimed similarly in his editorial in TP adding that these descriptions are not appealing to the current scientific world. If we wish to convert the mythological category into reliability, one has to fix the canonical length units with a definite current value uniformly Most probably this may not be possible. In that case, we must not insist on their permanent truth or omniscientist's wordings. They must be taken in historical perspective as an attractive mythology so common in all the systems in olden periods if their development.

References

- Tarnikar, M. S. et el; Prarambhik Bhautiki, J Nath and Co., Meerut, 1983, 6 p.
- Jain, N L.; Time Units in Jainology: A Survey, Tulsi Pragya, X 4, 22, 1984.
- 3 Jain, J. C. and Mehta, M. L.: Jain Sahitya ka Vrihat Itthas-2, PVRI, Varanasi
- 4 Sudharma Swami; Bhagavati Sutra-1, JSR, Sailana, 1966, p. 1038
- Acharya, Yatıvrıshabh; Tiloyapannattı-1, JSS Sangha, Sholapur, 1956, p. 13.
- 6. Acharya, Padmananadi; Jambudivapannattisangaho, ibid, 1958, p 237.
- Bhatta, Akalanka; Tattwarth Vartik-1, Bhartiya Gyanpith, Delhi, 1944, p. 205-8.
- 8. Chakravarty, Nemichand; Triloksara, SDJS, Mahavirii, 1975, p. 12.
- 9. See Ref. 8, p 13.
- 10. Acharya, Puspdant and Bhutbali; Satkhandagama-1, Amraoti, 1939, p.80
- 11 See ref. 7, p. 206.
- 12. Ibid, p 207
- Kundkuld, Acharya; Panchastikayasara Intr., Bhartiya Gyanpith, Delhi, 1975, p. xxi
- Muni, Mahendrakumarji-II, Vishwa Prahelika, Javeri Prakashan, Bombay, 1969, p. 233.
- Lishk, S. S. et el; Length Units in Jaina Astronomy, Jain Journal, 143, 1979.

- 16. Muni, Chandanji; Utsedhamana, Ek, Mulyankan, Tulsi Pragya, ix 7-9, 1983, p. 1.
- 17. Sec. Ref. 6, p. 237.
- 18. See ref. 14, p. 236, ref. 1.
- 19. Jain, G. R; Cosmology, Old and New, Bhartiya Gyanpith, Delhi, 1975, p. 83.
- Jain, G. K.; KCS Felicitation Volume, Rewa, 1980, p. 3J7.
- 21. Jain, L. C.; Tiloyapannatti ka Ganit in JDP; JSS Sangha, Sholapur, 1958, p. 20.
- 22. Gautam, Akshapada; Nyayadarshanam, Bauddhabharti, Varanasi, 1976, p. 326.
- 23. See ref. 7, p. 208.
- 24. Jain, N. L.: Atomic Theory of Jainas, An Evaluation, Tulsi Pragya, xi-1, 1985
- 25. See ref. 7, p. 169.
- 26. See ref. 7, p. 170.
- 27. See ref. 7, p 190.
- 28. Suri, Shrutsagar; Tattwarthvritti, Bhartiya Gyanpith, Delhi, 1944, p.124.
- 29. See ref. 5, p. 145.
- 30. See ref. 6, p 5.
- 31. See ref. 5. Preface-i.

Abbreviations/Symbels

Angula	PA	Pramanangula
Atmangula	PY	Pramana Yojan
Anuyogdvarsutra	RV	Rajvartika/Tattwarthvartika
Bhagavatısutra	S	Suchyangula
Ghanangula	SK.	Satkhandagama-1
Ghanloka	PL	Pratarloka
Hasta	PrA	Pratarangula
Jagshreni	TP	Trilokpragyapti
Jambudvip-pannatti	TS	Triloksara
Jagpratar	UA	Utsedhangula
Khanduka	UY	Utsedh Yojan
	Atmangula Anuyogdvarsutra Bhagavattsutra Ghanangula Ghanloka Hasta Jagshreni Jambudvip-pannatti Jagpratar	Atmangula PY Anuyogdvarsutra RV Bhagavatsutra S Ghanangula SK Ghanloka PL Hasta PrA Jagahreni TP Jambudvip-pannatti TS Jagpratar UA

